

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

**DIÀSPORA ARISTOCRÀTICA, CONQUESTA I
COLONITZACIÓ EN ELS INICIS DEL DOMINI
FEUDAL DE CENTELLES
(OSONA, SEGLES IX-XII)**



Tesi Doctoral

Presentada per Jaume Oliver Bruy

Dirigida pel Dr. Fèlix Retamero Serralvo

Programa de Doctorat en Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Universitat Autònoma de Barcelona

2025

AGRAÏMENTS.

Sense la col·laboració conscient o per bonhomia natural de diverses persones han contribuït a fer que aquesta tesi sigui com és, ja que sense elles hi hauria qüestions que no s'haurien arribat a plantejar i, encara menys, resoldre. Els ajuts puntuals són esmentats en el lloc corresponent de la tesi i corresponen, bàsicament, a agraïments per l'accés a arxius i documents concrets, o suports tècnics. En canvi, mereixen ocupar un lloc aquí els integrants de la Unitat d'Història Medieval de la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona. El fet que sigui un grup de professors i investigadors que, de manera més o menys directa, segons el cas, basen la seva activitat entorn del llegat intel·lectual del Dr. Miquel Barceló fa que hi hagi un rigor en el plantejament de qüestions, en la jerarquia entre elles, i en la manera de resoldre-les que espero que també es noti en aquesta tesi. Al capdavant, jo també me'n considero, modestament, un hereu. Entre ells, vull fer esment explícit del Dr. Antoni Virgili Colet per la resolució de dubtes sobre els Centelles a Tortosa –fou el primer en trobar-los allà- i per algunes referències documentals que han resultat útils.

Faig esment especial del Dr. Fèlix Retamero Serralvo. La seva atenció als detalls de l'argumentació i alhora la seva mirada àmplia sobre el feudalisme per sobre d'encotillades limitacions cronològiques i, àdhuc, geogràfiques, van ser el motiu inicial de triar el tema de la tesi i una guia durant la seva llarga realització. Certament, aquesta tesi, tant per motius professionals com personals, s'ha allargat molt més del que estava previst inicialment i a vegades em temo que he estat un pèssim dirigit. No obstant això, ha mantingut decorosament la compostura fins al final sense abandonar un alt nivell d'exigència. També li agraeixo això.

La Maria, finalment, ha de ser objecte d'agraïment especial. En primer lloc, per les hores que ha hagut de compartir amb aquesta tesi i que, inevitablement, han posat més difícil fer activitats per ella més satisfactòries. I sobretot, perquè és una companya sense la qual la vida no només seria diferent: seria pitjor. Sense ella aquesta tesi que ha “patit” (a vegades, perquè ens diem les coses, literalment) també seria pitjor. Per això, li en dedico el resultat.

0. INTRODUCCIÓ.

L'any 1031, a la porta de l'església de Sant Martí de Centelles, a l'extrem sud del comtat i del bisbat d'Osona, Gilabert, fill d'Isarn, va rebre del seu padrí, el magnat Unifred, un conjunt de dominis estesos entre la parròquia de Santa Coloma (avui, Centelles) al nord i la rodalia de Monteugues, al vessant de ponent del massís del Montseny, al sud¹. L'església es trobava al peus del castell aleshores encara dit de Sant Esteve, que ja existia l'any 898, i els dominis es disposaven seguint el curs del riu Congost, la vall estreta del qual és el pas natural entre les planes del Vallès i Osona, on anaven a completar un conjunt patrimonial fet a través d'un enrevessat joc de compres, donacions pietoses i herències familiars, que s'havia iniciat en temps del pare de Gilabert, Isarn, i de l'oncle, un levita anomenat Guadamir.

Tot i que fou recollit en un document escrit, l'acte fou públic, perquè el record dels testimonis també era una garantia en cas que fos necessari en el futur defensar la possessió dels dominis transferits, més quan aquests tenien un caràcter alodial i el context del primer terç del segle XI ja era, arreu, la tendència a les tinences feudals. No només això: les reclamacions també podien venir de parents més o menys llunyans, i Gilabert Isarn ja en tenia, aleshores, un nombre considerable repartit entre la Catalunya Central i la marca andalusina, alguns de nissaga (*linatge*, com diria la forma catalanitzant al segle XII)² antiga i altres que estaven en les fases inicials de les seves pròpies famílies aristocràtiques. Gilabert Isarn, de fet, també es comptava entre aquests darrers, per bé que la seva genealogia es remuntava un segle i mig enrere, als temps que el comte Guifré i els seus fidels van emprendre la conquesta d'Osona des del bressol pirinenc de la nissaga comtal. La summa dels diferents blocs patrimonials, el darrer el del magnat Unifred, constituïria el nucli del domini propi de la nissaga de Gilabert Isarn. Certament, el padrí Unifred va estipular en el document de donació que a la mort dels fills de Gilabert Isarn els dominis que ara li donava haurien d'anar al monestir de Sant Pere de Rodes, a l'Empordà, que tot

¹ DCVb, doc. 884, any 1031.

² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 49 (*sicut tuum linatge est tenguat ad nostrum*, en referència a la fidelitat deguda en la jerarquia aristocràtica). Tanmateix, la idea de llinatge utilitzada sovint amb certa inèrcia pels historiadors no està exempta de problemes destacats per J. Morsel (2004: 8, 290-291).

i la seva llunyania consta que tenia dominis a Osona, a la rodalia de Taradell, on Gilabert Isarn també n'hi tenia. Tot i aquesta clàusula, però, si més no una bona part dels dominis van romandre en poder dels descendents de Gilabert Isarn, bé perquè no van fer cas de l'obligació contreta el 1031, bé perquè van arribar a composicions alternatives amb el cenobi.

Acompanyaren Gilabert Isarn en l'acte de donació la seva esposa Erimberga, que el sobreviuria uns anys, i els seus dos fills mascles: Guadall i Guillem, així com un grup de bons homes de confiança d'ambdues parts, que van fer de testimoni. Els seus noms eren Otger Amalric, Pere Pedres, Gotmar, Sendred, Esclua, Adroer, i un levita anomenat Sunyer. Va redactar l'acta el sacerdot Gausfred, que potser era el rector de la parròquia de Sant Martí de Centelles. El magnat Unifred va rebre a canvi un mul de color bru i un llebrer, dos animals de valor, àdhuc simbòlic en el cas del gos caçador, que representaven molt bé tant la transcendència de l'acte i el paper jugat pel padrí durant tot el temps que va disposar dels béns ara donats.

L'any 1031 hi havia molt en joc. Ras i curt, quedava constituït definitivament el nucli del domini de la nissaga de Gilabert Isarn, a partir del qual, mitjançant les estratègies (hereditàries, matrimonials, de fidelitats i amistats amb altres aristòcrates, de pietats més o menys interessada envers centres eclesiàstics...) pròpies i dels seus descendents, la nissaga es situaria entre les principals del país. Tot i que per la pèrdua del seu arxiu patrimonial es fa difícil conèixer molts detalls del camí, en els dos segles a venir, descendents de Gilabert Isarn senyorejarien castells i cases fortes, freqüentarien la cort dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó, haurien participat en la colonització de les Terres de l'Ebre, de Mallorca i del País Valencià, fins i tot un dels seus seria bisbe de Barcelona. La nissaga també prendria el nom de la rodalia on l'any 1031 es va fer l'acte de donació dels dominis del padrí Unifred, Centelles (*Sentilias*) i després portarien aquest nom al castell de Sant Esteve, situat literalment a sobre de la parròquia de Sant Martí, pel qual es conegut encara avui. Aquest camí, els Centelles el van fer en el context que alguns historiadors anomenen "el llarg segle XII", que va veure la primera gran expansió del feudalisme europeu des del nucli continental post-carolingi. En aquesta tesi es fa la història de la formació del domini de Centelles, des dels inicis fins que ells mateixos van participar en aquella expansió.



FOTO 1. Sant Martí de Centelles: conjunt parroquial i castell³.

0.1 Marc teòric.

La història primerenca del domini de Centelles transcorre durant l'anomenat "llarg segle XII". Aquest període a la Península Ibèrica es pot considerar que començà a l'entorn de 1080 (Laliena, 2005: 116), potser de manera més precisa encara amb la conquesta de Toledo el 1085 (Bartlett, 1994: 112), amb un precedent immediat en la presa de Barbastre l'any 1064 (Laliena, 2009; Laliena & Sénac, 2020), i s'allargà, passant per la Primera Croada, fins a les conquestes de les Balears i el País Valencià⁴. En la segona part d'aquest

³ Fotografia de l'autor (2024). També apareix en portada. L'altra fotografia de la coberta correspon al f. 31v^o del Ms. 283, Cartulari de l'Estany, de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

⁴ L'expressió prové en principi de Ch. H. Haskins (1927) i feia referència originalment a la idea de *Renaixement del segle XII*, que, per l'autor, s'hauria produït entre mitjan segle XI i mitjan segle XII. Llavors, el concepte ha estat adoptat, omplert de nous continguts i precisions cronològiques per altres autors (<https://www.torch.ox.ac.uk/article/how-long-and-how-great-was-the-twelfth-century>; consulta: abril 2025). També s'hi refereix ("the (long) twelfth century,

període, la segona edat de la senyoria banal (Barthélemy, 1984) es va caracteritzar per la densificació de les xarxes castrals i l'expansió de les nissagues aristocràtiques, però també per la construcció de l'estat feudal sobre un poder renovat del príncep i una refecció de les seves relacions amb la vella aristocràcia territorial, clarament visible en el cas català a partir de Ramon Berenguer IV (Bisson, 1998: 183-185; Bisson, 2009: 289-424, sobretot 371-377) i, a Aragó, en el cas d'Alfons el Batallador (Laliena, 2000, 2018). En aquest context, l'expansió de les formacions cristianes, feudals, es va concretar en un conjunt de conquestes adreçades no només a incorporar territoris al domini sinó a destruir els ordres socials i productius conquerits i a substituir-los per l'ordre feudal que ja estava afermat des de temps enrere al rerepaís d'origen dels conqueridors (Batet, 2006; Corsà, 2017; Foguet, 2017; Kjaer, 2018; Laliena, 2007, 2011, 2015a, 2018; Portella, 1998; Sabaté, 2005, 2007, 2015; Torró, 1999, 2001, 2012, 2012b, 2019, 2021; Utrilla, 2007:101-104; Virgili, 2001a, 2003, 2004, 2010, 2011, 2018a, 2018b). Així mateix, aquestes conquestes eren la versió ibèrica d'un fenomen general d'expansió europea, que abasta des de la Península Ibèrica fins a l'expansió germànica contra els eslaus⁵, i que entronca amb les conquestes transatlàntiques posteriors (Bartlett, 1989, 1994: 306-314; Baschet, 2004; Caravaglia, 2008; Torró, 2005, 2008, 2018, 2019). Això, és, la conquesta d'un món va dur a la conquesta d'un altre (Retamero & Torró, 2018).

Els trets comuns de les conquestes feudals han estat sistematitzats per J. Torró (2019) a l'entorn dels conceptes d'espacialització (p. 22-28) i agrarització (p. 28-32), que proporcionen una matriu operativa per comparar experiències de conquesta particulars. A partir d'una descripció primerenca de J. Morsel (2004: 108, 115, 137-138, 148-155, 162-163), l'espacialització va consistir de manera primordial en l'arrelament dels conqueridors i la formació de noves comunitats de veïnatge que foren una peça clau en la consolidació de les conquestes i l'establiment de l'ordre feudal⁶. Pel que fa a

in the years from before 1100 to after 1200") Th. N. Bisson (2009: 39). Vegeu, més recentment, Th. F. X. Noble & J. Van Engen (eds., 2012).

⁵ Aquest és el plantejament, a partir de la tesi general de R. Bartlett, de la proposta de T. Keller (2007).

⁶ En un desplegament, de fet, de diversos processos d'espacialització interrelacionats per explicar l'agrupació poblacional que es detecta arreu d'Occident a partir del segle VIII en endavant, D.R. Curtis (2011) enumera el constrenyiment senyorial, la formalització de territoris i comunitats, les

l'agrariació, es tracta de la reorganització dels ecosistemes entorn de produccions adaptades a la demanda de renda, ja que, com diu l'avui ja clàssica observació de M. Barceló (1988a: 76), “ningún feudal tendría el menor interés en poseer tierras y agua si no hubiera campesinos capaces de organizar procesos de trabajo estables”. J. Torró (2019: 28-29) planteja que l'agrariació també permet anar un pas més enllà del concepte de cerealització de R. Bartlett (1994: 152-156) en incorporar cultius que, al costat del cereal, tenien un lloc prioritari en els ordres agraris post-conquesta, com la vinya (Kirchner, 2011; Kirchner & Retamero, 2004; Kirchner & Virgili, 2018; Virgili, 2019, 2020). Es tractava d'una selecció acord amb els interessos feudals de “plantes i bestiar, indestriables dels humans en el bloc tècnic de la reproducció i propagació selectiva d'aquests” (Barceló, 2000: 35).

Com no és estrany trobar paral·lelismes entre els espais feudals del rerepaís, no ho és trobar-ne entre aquells espais i els nous espais conquerits (Bartlett, 1994: 117-118, 306-314). Nogensmenys, “there is no doubt that the Catholic societies of Europe had deep experience of colonialist enterprises prior to 1492” (p. 313). La idea d'experiència és clau: no es va tractar d'una mera successió de conquestes desconnectades sinó que la mateixa successió proporcionà als conqueridors experiències útils per les conquestes ulteriors. En aquest sentit, la implantació controlada de repliques d'unitats socials i de paquets tecnològics operatius a l'espai de procedència dels conqueridors (Torró, 2008: 98) fou un recurs operatiu comú. D'exemples no en manquen. En el cas de la frontera lleidatana, J. Corsà (2017) mostra, a través del cas concret de la conquesta de Santa Linya a principis del segle XI, que la transformació del seu terme pels cristians mitjançant la compartimentació castral i la fundació de nous assentaments va alterar l'organització d'època andalusina i foren per això peça clau en per l'èxit de l'expansió dels segles XI-XII. C. Laliena (2007) també proposa per a la vall de l'Ebre que la clau de l'èxit de la colonització cristiana fou la simplicitat (“modelos sencillos”) de les unitats socials i tecnològiques trasplantades des de les valls pirinenques prèviament feudalitzades: a major senzillesa, major capacitat d'adaptació (p. 29). Aquesta mateixa rèplica es detecta en la conquesta anglesa de Gal·les, Escòcia i Irlanda, R.R. Davies (1990: 17), on els conqueridors van comptar amb la col·laboració dels eclesiàstics que fixaven per escrit les

formes de gestió dels recursos i el disseny del parcel·lari, i la urbanització lligada a l'activitat dels mercats. Vegeu també H. Kirchner (2020: 73-84)

noves jerarquies eixides de la conquesta en un llenguatge partícip d'un "international code of norms, conduct, institutions and contacts which distanced them in a degree from the cultural affiliations and even the political links with their own native societies". A través d'aquestes rèpliques successives "the cult of uniformity establishes itself" (p. 19)⁷. La tensió, doncs, entre l'adaptació a les condicions locals i la tendència a limitar la diversitat no era un caprici, sinó que tenia la utilitat pràctica de facilitar la circulació d'experiències de conquesta i la seva reducció a un nombre limitat de principis útils pels següents processos conqueridors. Les adaptacions no posaven en qüestió els principis bàsics del model social i agrari entorn del domini i la captura de renda, sobre els quals Europa va adquirir la seva fesomia definitiva amb trets característics i unitaris que, a partir dels que eren propis de l'espai inicial post-carolingi, van esborrar la diversitat alt-medieval (Bartlett, 1994: 269-291).

Les conquestes del "llarg segle XII", d'altra banda, per fer efectius els processos d'espacialització i agrarització van dur aparellat l'assentament de colons procedents del rerepaís dels conqueridors, sense els quals les conquestes haurien estat ben diferents, com, per al cas de la conquesta anglesa de Gal·les, observa R. R. Davies (1990; "utterly different"). En el cas català, el conjunt de treballs per al cas de Tortosa mostren l'abast de la transformació (Kirchner, 2022; Virgili, 2001a, 2001b, 2003, 2010, 2011, 2018b; Pacheco, 2015, 2017, 2021). Sóc conscient que parlar de "colons" podria provocar reticències perquè podria fer revifar la visió tradicional, avui rebutjada, de territoris "despoblats" o, com es diu encara en el cas d'Osona (Ollich, 2021), "desorganitzats". En aquest sentit, J. Escalona & I. Martín Viso (2020) recorden que el concepte de colonització en el medievalisme peninsular va succeir a la tradicional "re població" quan aquesta va entrar en crisi arran de la identificació de societats que havien romàs en els seus territoris amb la conquesta islàmica. La crítica del concepte, doncs, és perfectament assumible⁸. Però, de fet, el mateix P. Bonnassie (1979: 93-103) parlava alhora de colons i de colonització en parlar de la repoblació de la Catalunya interior pels refugiats al Pirineu arran de la conquesta islàmica. Des d'una altra perspectiva, en aquesta tesi també

⁷ J. Belich (2009) també es refereix a la rèplica ("by cloning") de les condicions econòmiques i socials de la metròpoli com a fonament de l'Imperi britànic.

⁸ E. Manzano (1999) també sosté que entre els segles VIII i XII, les conquestes cristianes van consistir més en una extensió del domini que en veritables colonitzacions.

faig servir el mateix concepte adoptant el posicionament de R. Bartlett (1989; 1994: 306-314), que utilitza “colonització” en el sentit “medieval”, això és, d’un procés que no es comprometia en la creació de vincles de subordinació regional entre la colònia i la metròpoli sinó en la reproducció d’unitats d’explotació el més semblants possible a les del rerepaís. Els conqueridors, doncs, “simply replicated the social framework they knew from back home” (p. 306)⁹. Els trets bàsics d’aquest colonialisme medieval es poden identificar a partir del segle X. En aquest sentit parlaré de colons, reforçat per les recerques sobre les conquestes catalanes del “llarg segle XII” on es demostra el paper fonamental de l’assentament de nous vinguts per a la consolidació dels guanys territorials i la creació de noves societats feudals en els espais conquerits. De fet, hom no dubta en anomenar colonials les noves societats feudals (Torró, 1999, 2008, 2019; Virgili, 2001b, 2010, 2018a). A més de compartir el plantejament de R. Bartlett, crec que la utilització del mateix concepte pot ser útil, no per demostrar apriorismes bastits a partir de conquestes posteriors, sinó, justament, per posar-los a prova en el context primerenc de la incorporació d’Osona al domini comtal. D’altra banda, no era un concepte estrany pels escrivans dels segles X-XI, si més no quan l’associaven als treballs de posada en explotació dels espais considerats vacants, erms (*de erema traentes et colonantes*)¹⁰.

La idea de conquesta és indestriable de la de frontera. Al marge de si l’atractiu de la frontera fou inicialment aconseguir botí (Torró, 2001; Virgili, 2018b) o des del principi les possibilitats de guany derivades de l’ocupació permanent (Sabaté, 2005: 151-152)¹¹,

⁹ En aquest sentit, també cal tenir en consideració el concepte de “natura barata”, elaborat per J. W. Moore (2016-2017) com a marc teòric de les relacions de valor a partir de l’auge del capitalisme mercantil a partir de mitjan segle XVI, quan es construeix una natura externa a l’activitat humana al servei de la producció mercantil; tot i això, el mateix autor indica que els seus orígens tenen un moment clau en la transgressió dels límits de la territorialitat medieval mitjançant l’expansió militar (p 147). R. Bartlett (1994: 306), de fet, també diu que el colonialisme medieval era “greedy for raw materials and markets”. Més recentment, J. Torró (2019: 17) ha proposat l’ús del concepte de natura barata pels processos de conquesta medievals.

¹⁰ CCIV, doc. 63, any 905, amb evidents interpolacions tardanes.

¹¹ Tot i que procedeix d’operacions diferenciades de les conquestes territorials adreçades a l’ocupació permanent, el botí no necessàriament consisteix en una depredació a l’aventura. Per al cas català i la continuïtat entre les expedicions a la recerca de botí i la conquesta permanent en el cas de Tortosa, A. Virgili (2018b), mentre per a la depredació feudal del segle XII a la vall de

es tracta d'una frontera entesa com “la trama de prácticas e instituciones constituída en torno al pillaje: su obtención, gestión y transformación en riqueza”, que incloïa el “botín inmueble” (la terra i altres mitjans de producció) apropiades pels conqueridors mitjançant repartiments o altres operacions *legals* de l'espai capturat militarment (Torró, 2019: 16), com el mercat de la terra. Són aquestes operacions les que incorporaven fermament l'espai al domini, és a dir, feien efectiva la conquesta, a través dels processos progressivament eficients d'espacialització, colonització i agrarització fins que el propi esgotament del “ciclo fronterizo de los espacios agrarios” (p. 34) convertia el territori conquerit en un rerepaís feudal i la frontera es traslladava, si era possible, més lluny. La disseminació de rèpliques del domini experimentades al rerepaís facilitava l'explotació dels territoris conquerits i imbricava els dos espais un mateix ordre feudal, en una dinàmica que feia que la frontera es desplaçés cada cop més lluny del focus original de l'expansió¹².

En aquest sentit, H. Dolset (2008) detecta que la dinàmica fronterera va introduir canvis, específicament, en la trajectòria dels càrrecs vescomtals de la Catalunya Vella. Els territoris vescomtals foren, des del principi, demarcacions situades en els intersticis entre comtats i entre aquests i al-Àndalus; en tot cas, es trobaven en els espais on el poder comtal era menys sòlid. En el cas d'Osona, el vescomtat –genealògicament d'origen

l'Ebre C. Laliena (2018: 5) observa que “en absoluta fue caótica y azarosa, sinó que fue planificada y coherente”.

¹² E en aquesta tesi s'anomena feudal el sistema social dominant a la cristiandat llatina fonamentat en el domini aristocràtic de la gent, els mitjans de producció –en especial, la terra- i dels processos de treball, articulats entorn dels conreus de renda, qu era objecte de captura i repartiment, no sempre pacífic, a l'interior de la classe aristocràtica. La idea de domini, doncs, és central (Barceló, 1995; Bisson, 1995: 759; Guerreau, 1984: 202-208; Morsel, 2004: 7-8). Seria de gran ingenuïtat voler resumir aquí la qüestió del “feudalisme”. Em limitaré a tres referències: A. Guerreau (1997) i més recentement Ch. Wickham (2020: 357-378), en general; i per la Península Ibèrica, els estudis aplegats per I. Martín Viso (ed., 2023), que assenyalen les vies per defugir el risc d'impàs en la investigació sobre els processos de *feudalització* per causa de debats en bona part nominalistes. Pel que fa a la noció mateixa de frontera com escenari de les transformacions conduents a l'aparició i afermament de les relacions feudals, des de diverses perspectives, també A. Bazzana (1997), Th.N. Bisson (1989), S. Gasc *et al.* (eds., 2018), C. Laliena (2005, 2018), Ph. Sénac (2019), i M. Zimmermann (1993).

urgellenc, això és, pirinenc (Rodríguez-Bernal, 1999) i desplaçat amb la incorporació d'Osona al domini del comte Guifré I d'Urgell i Cerdanya- es va acabar centrant a la rodalia del nucli de Cardona, de difícil control i ocupació després de la conquesta pel comte Guifré. Llavors, consolidat el poder comtal al rerepaís i buidades les dignitats vescomtals de funcions clares, només els vescomtes amb accés a la frontera van poder compensar l'erosió de l'ofici amb la creació de dominis territorials a través de la conquesta. Aquests dominis els van permetre romandre als primers llocs de la jerarquia aristocràtica i, en algun cas, sobreviure genealògicament i tot. Aquest fou, també, el cas dels vescomtes d'Osona a través del “corredor vescomtal” (CDADC: 44-45), pista privilegiada de la seva particular “cursa cap al sud” (Rodríguez-Bernal, 2000). L'estudi per C. Laliena (2015a: 285-291) dels vescomtes gironins de Cabrera també mostra que es van mantenir en els territoris septentrionals originaris, on es centraren en “las disputas locales en ese ambiente” fins que a l'entorn de 1080 l'entroncament genealògic amb la nissaga vescomtal d'Urgell en assumir l'herència d'Arnau Mir de Tost va projectar Guerau Pons de Cabrera a combatre l'Islam a les fronteres catalana, aragonesa i, fins i tot, castellana. Un altre exemple de diàspora aristocràtica i de com la frontera peninsular n'actuava com a dinamitzadora privilegiada tant en relació a senyors peninsulars com d'altres llocs d'Europa (Laliena, 2000)..

Tot i que el motor de l'expansió al rerepaís està en discussió (reorganització familiar, competitivitat interna pels beneficis de l'activitat militar?), els trets comuns del desplaçament d'aquesta elit militar permet parlar d'una *diàspora aristocràtica*. La classe dirigent de l'espai conquerit també era en ella mateixa una reproducció tant organitzativa com familiar de grups aristocràtics instal·lats a les successives fronteres, inicialment mantenint un vincle funcional amb el rerepaís d'origen on tenien les fonts materials de la seva puixança i després amb tendència a l'arrelament en els nous espais. R. Bartlett (1994: 24-59), mostra que els magnats mostraren una gran capacitat de desplaçar-se a partir cap als marges de la Cristiandat, on s'assentaren, amb sort s'enriquiren i fundaren noves nissagues. Com diu L. Kjaer (2018: 26) en relació a la resposta a la crida a la Primera Croada, “faith did no exist in a vacuum”, ja que el discurs d'Urbà II fou la guspira (“spark”) que va encendre una aristocràcia que ja estava plenament familiaritzada amb la idea i la pràctica de guerres de conquesta en terres llunyanes. En la mateixa línia s'expressa C. Laliena (2015a) específicament per a les nissagues aristocràtiques catalanes, aragoneses i castelles.

Tant l'empenta inicial de la conquesta com la reproducció de les unitats de domini i explotació com, finalment, la formació de nissagues, trobaven un marc fèrtil en les xarxes aristocràtiques. Les xarxes atorgaven cohesió de classe a través dels vincles de parentiu, afinitat i aliança, vassallatge i clientelisme compartit pels seus membres envers determinats centres eclesiàstics. Al funcionament d'aquestes xarxes J. Morsel (2004) dedica bona part de la seva síntesi sobre l'aristocràcia feudal i també són resseguides per C. Laliena (2011; 2015: 421-424) en el cas d'Aragó i Catalunya, territoris on es van densificar i estructurar territorialment durant el segle XI. A Catalunya, el concepte de xarxa aristocràtica, operativa en aquest cas a l'àmbit de les relacions de parentiu, també és utilitzat, per exemple, per A. Martínez Giralt (2018). Sense esmentar-les com a tal, també actuaven com a xarxes aristocràtiques les primerenques nissagues vicarials estudiades per R. Martí (2017) i R. Martí & J. Gibert (2019), l'intercanvi d'experiències entre la frontera i el rerepaís analitzat per F. Sabaté (2005, 2007, 2015), o la "important estructura d'homes fidels que vetllen pels seus interessos i que es troben repartits en tots els llocs d'influència", com defineix V. Rodríguez-Bernal (2009a: 52) l'entorn dels vescomtes d'Osona-Cardona. Fou, en tot cas, en el funcionament eficient d'aquestes xarxes que la diàspora aristocràtica imbricada amb la conquesta trobà alhora un motor i garanties del seu èxit.

0.2. Objectius.

Aquesta tesi té dos objectius principals. En primer lloc, vol posar a prova la hipòtesi que la incorporació d'Osona al domini del comte Guifré, al darrer quart del segle IX, i el procés de feudalització iniciat immediatament foren un precedent, amb les particularitats pròpies de la cronologia i del territori, dels processos de conquesta, domini de la pagesia i organització de la producció a l'entorn de la captura de renda que van tenir lloc durant el "llarg segle XII". Això és quelcom ja apuntat genèricament per R. Bartlett en identificar els elements preexistents als segles IX-XI com la regla monàstica, l'ètica guerrera, les immunitats, el clergat, etc., que després de l'any 1000 van constituir el motor de les grans conquestes posteriors (Bartlett, 1994: 389-390). A la Península Ibèrica, la tendència va cristal·litzar amb la possibilitat real de destrucció de les taifes com a projecte factible per les formacions feudals cristianes (Laliena, 2006, 2009). La qüestió rau en el període anterior, abans del simbòlic any 1000, per al qual, en el cas català, fins i tot s'ha negat que sigui d'aplicació el concepte mateix de conquesta. Una de les postgures més clares

és la de F. Sabaté (2005, 2007), que sosté que no es pot parlar de conquestes i encara menys de conquestes feudals en relació als processos expansius post-carolingis, perquè els nousvinguts sovint van haver de pactar el seu assentament amb poblacions locals desorganitzades i pagesos del rerepaís arribats al marge de la iniciativa aristocràtica, per bé que aquesta fos, com el mateix autor exposa (2005: 142-144; 2007: 50, 73-74, 87-88), predominant. Pel que fa a l'adjectiu "feudal", el factor clau en la cristallització del feudalisme seria la introducció de fórmules de tinença de castells construïts pels aristòcrates a la frontera, actuant com contrapunt de la preeminència comtal al rerepaís, al segle XI i mitjançant l'apropiació de rendes i jurisdiccions comtals (Sabaté, 2005: 146). Així, "la frontera se ha erigido en específica vía de feudalización" (Sabaté, 2007: 91), i des de la frontera el feudalisme s'hauria introduït al rerepaís comtal. Es tracta d'un gir de guió necessari i benvingut respecte del tòpic de la frontera com a terra de llibertat característic del plantejament turnerià subjacent, singularment, en la influent tesi de P. Bonnassie (1979-1981). No resulta tan convincent, en canvi, descartar la idea d'una "conquesta" pel fet que la incorporació al domini inclogués eventualment processos de negociació amb poblacions locals.

Crec que és possible identificar les raons de les reticències a l'ús del mot "conquesta" per a casos de cronologia anterior al "llarg segle XII", com l'osonenc. Un motiu de reticència es deu segur al fet que l'agressió militar fou, com en el cas d'Osona al segle IX, menys evident que en les conquestes del "llarg segle XII". En bona part, això es pot atribuir a una franquesa creixent dels escriptors tardans a l'hora de descriure tant aquelles societats conquerides com les motivacions dels aristòcrates que menaven l'expansió. Aquesta franquesa també es pot atribuir a experiències com la de Barbastre, en la qual el bisbe d'Osona i si més no part de l'aristocràcia local van participar (Sénac & Laliena, 2020: 97). Aquestes experiències van aplanar el camí cap a la idea de "reconquesta" i de "croada" (Laliena, 2006: 306-313; Laliena, 2015b: 424). Nogensmenys, també hi havia un altre límit anterior a la violència, real i no moral, que era la capacitat de resistència de la societat conquerida i la necessària negociació, això és, pactar el domini. Aquest seria un altre motiu pel paper menor de la violència en els textos: una dominació assegurada no tant per una demostració de la superioritat militar com dels avantatges que pels grups dirigents de la societat conquerida podia tenir la seva acceptació, com ara reforçar el seu status local, encara que fos al preu de la dependència formal envers els nousvinguts (Bartlett, 1994: 57-58). La confluència d'interessos podia fer suficient la dominació amb

la demostració transparent de força superior (Davies, 1990: 6), l'establiment de mecanismes de dependència econòmica o possibilitats de millora per determinats elements de la societat conquerida (p. 7), tot plegat afavorit per regals, visites mútues, afavoriment de membres dels grups dirigents autòctons amb l'atorgament de determinades funcions com la judicial (p. 45, 48-51), relacions matrimonials entre nousvinguts i autòctons (p. 51-54), la inclusió en la jerarquia aristocràtica en una posició de dependència honorable que de retruc reforçava el seu estatut entre la resta d'autòctons (p. 60), etc. Observada on l'evicció total o la destrucció dels autòctons no era la primera opció, ni per possible ni, per les dificultats de la seva substitució per nousvinguts, desitjable (cit. Torr6, 2019: 20-21)¹³, la dinàmica de pactes de dominaci6 basats en una negociaci6 tamb6 es troba en les conquestes peninsulars dels segles XI-XIII (Batet, 2006: 125-125; Mart6n Viso, 2005, 2016; Torr6, 2012: 151, 154). El mateix s'observa en els territoris entre els rius Elba i Oder, on, "after all, ethnicity was not a main issue and the German landlords desperately needed people to work on their new estates [...] Subdue and bind them to the land: yes, but definitely no to exterminate" (Zaroff, 1998: 8-9, 17), mentre a Gal·les, Irlanda i Esc6cia la conquesta militar i l'assentament de colons a gran escala promoguda pels conqueridors anglonormands foren posteriors al fracàs d'una dominaci6 basada en el pacte amb magnats locals que va dur a les 6niques alternatives viables: la revolta d'uns i, com fou, l'agressi6 militar i la conquesta d'altres (Davies, 1990: 61-65, 88-108). La dominaci6 diferenciada de la conquesta, si es vol dir aix6 ("domination and conquest"), era, com s'observa a Esc6cia, Gal·les i Irlanda, un "much more subtle, rich-textured and manyfaceted process than an over-concentration on the military story line of conquest might suggest" (p. 19).

Un segon motiu de retic6ncia envers la consideraci6 com a "conquesta" d'experi6ncia com l'osonen ca es deu al fet que la reorganitzaci6 dels ordres socials i dels espais conquerits es podia allargar en el temps i els seus efectes fer-se evidents molt despr6s de l'agressi6 militar inicial fins al punt de semblar-ne desvinculats (Retamero & Torr6, 2018: 3; Torr6, 2019: 16). Aix6 pot haver contribu6t a desvincular la transformaci6 feudal

¹³ En el cas d'Andalusia, els "fracassos de la repoblaci6" tractats tradicionalment per la historiografia amaguen, de fet, el que fou una gesti6 de la poblaci6 aut6ctona andalusina segons les possibilitats que en cada moment van tenir els conqueridors feudals a partir de la despossessi6 inicial, l'esclavitzaci6 i la deportaci6 final (D6az Sierra, 2024).

de societats i espais a vegades només visible documentalment a partir del segle XI de la incorporació primerenca al domini, i no considerar aquesta com una conquesta pròpiament dita.

És enfront d'aquestes reticències que D. Day (2006: 22-24) anomena “societats suplantadores” aquelles que invaliden la reclamació territorial de la societat preexistent, tot afirmant els seus propis drets i fent ostensible la seva superioritat enfront d'altres societats veïnes, eventualment competidores. No obstant, tot i que el fons de tots aquests plantejaments és ben raonable, crec que en els termes que està plantejat actualment el debat per a l'expansió comtal catalana dels segles IX-XI resulta més operativa la claredat. Per això en aquesta tesi sostinc que no només la geografia política situa l'Osona de la segona meitat del segle IX a la frontera, sinó que, amb les seves particularitats, la seva incorporació al domini comtal a l'entorn de 880 es pot considerar una conquesta. Pactada, però conquesta. I una conquesta, a més, feudal. Aquest és el seu primer objectiu.

El segon objectiu d'aquesta tesi és verificar la hipòtesi que fou la conquesta d'Osona on es van donar les condicions per a la concreció de les nissagues feudals que apareixen documentalment més tard, entrat el segle XI, senyorejant dominis consolidats a la mateixa Osona, bastint xarxes aristocràtiques progressivament extenses, i elles mateixes participant després en les conquestes del “llarg segle XII”. Les seves arrels genealògiques, però, s'endinsaven dècades enrere en la conquesta comtal. En aquest sentit, el fil conductor de la tesi és la nissaga aristocràtica¹⁴ dels Centelles, entenent per nissaga no només un grup familiar relligat per vincles biològics sinó com una estructura de poder, grup de pertinença reconegut pels seus propis integrants interessats en augmentar la seva dominació social en l'espai i el temps, tot això en un context ferotgement competitiu que requeria un constant esforç fins i tot per mantenir-se al mateix lloc de la jerarquia (Bartlett, 2021: 379, 393). La participació de la nissaga de Centelles en la feudalització

¹⁴ Faré servir “aristòcrata o “senyor”/”senyor feudal” en comptes de “noble”. Per per la seva vinculació amb la monarquia baix-medieval i moderna, considero com F. Morsel (2004: 5-7, 299-310) un terme inapropiat en un període en què l'aristocràcia es definia per una relació de dominació social de caire, sovint, brutal. Això no vol dir que menystingui aportacions rellevants com, per exemple, les aplegades, sota aquest altre concepte, per A. Blasco & O. Vergés (eds., 2019).

dels territoris conquerits als segles XII-XIII de Tortosa i del País Valencià està ben establerta (Virgili, 2010: 94-95; 2018a: 30-31, 45-46; Guinot, 1996: 657; Guinot & Esquilache, 2012: 265, 268; Sempere, 2004). En canvi, no compta amb cap estudi de conjunt del seu període formatiu, a l'excepció del treball primerenc d'A. Pladevall (1976), entès pel propi autor com una senzilla "aproximació històrico-turística". La identificació per part de R. Ordeig (2003) de la referència a Gilabert Isarn, l'any 1031, com a primera baula de la nissaga té un interès indubtable però tampoc no s'ha aprofitat pels objectius que em marco en aquesta tesi.

Aquests dos objectius volen donar resposta, en un cas concret, l'Osona dels segles IX-XII, a la qüestió plantejada per M. Barceló (2005: 20) que els conqueridors feudals "sembla que apareguin tot de sobte a les portes de Tortosa i de Lleida. Això, sens dubte, és enganyós. Costa de fer conqueridors, és un aprenentatge difícil, aliè a qualsevol espontaneïtat social [...] El que desconeixem es, justament, com certs grups catalans aprenen a ser-ho". A. Virgili (2003: 287) és clar per a la conquesta de Tortosa: "els conqueridors de mitjan segle XII no partien de zero. Aplicaven els procediments que havien experimentat prèviament i, a la vegada, n'assajaven de nous. I els coneixements s'anaven acumulant a través d'un aprenentatge fet sobre èxits i fracassos". Aquest aprenentatge es fonamentava en la circulació d'experiències en el si de nissagues aristocràtiques presents al rerepaís i a la frontera¹⁵. Aquesta tesi vol determinar, doncs, si Osona s'ha d'incorporar i de quina manera al "banc d'experiències" de conquesta que estaven a disposició dels feudals catalans just abans de la gran expansió del "llarg segle XII".

0.3. Hipòtesis.

Per assolir aquests objectius, es despleguen sis hipòtesis complementàries. Cadascuna d'elles entronca amb una aspecte específic de la nissaga de Centelles, a partir de la seva genealogia més antiga i de la formació del nucli del domini.

¹⁵ Aquesta circulació fa poc funcional la divisió tradicional entre les Catalunyaes "Vella" i "Nova" (Virgili, 2004): nova era la gent, això és, els conqueridors i els colons assentats (Virgili, 2010, 2011).

1. Primera hipòtesi. La conquesta d'Osona fou la d'un territori, tot i que descrit com a desert en els primers relats legitimadors de la conquesta, ocupat i organitzat per comunitats pageses perfectament organitzades, relativament complexes, capaces dissenyar estratègies funcionals de producció i reproducció social. La incorporació al domini comtal, en canvi, en comptes de processos de "re població" o de retorn a la normalitat d'una societat "desorganitzada" va suposar el desplegament de processos de d'espacialització i agrarització d'acord amb una disciplina productiva bastida entorn de la captura de renda; això és, la feudalització.
2. Segona hipòtesi. La incorporació al domini comtal es va basar en un pacte entre els conqueridors i determinats elements autòctons que també es van veure beneficiats per la incorporació a les xarxes aristocràtiques amb els nousvinguts, si més no inicialment. Aquest pacte, tanmateix, va permetre l'inici de la transformació de la societat i l'espai osonencs preexistents. La transferència de la *proprietat* pagesa a mans dels magnats que, en paral·lel, pactaven la conquesta entre ells, també va comportar el control aristocràtic dels espais considerats vacants, erms, que foren "sotmesos a una disciplina agrària cerealista i senyorial, això és, sotmesos a renda" (Torró, 2019: 17-19); la divisió del domini eminent i el domini útil sobre la terra; i, també, el tràfic de dominis eminents a l'interior de les xarxes aristocràtiques. En aquest context de pacte es va produir l'acció de Sal·la, descendent de la nissaga vescomtal del Conflent, i dels seus descendents.
3. Tercera hipòtesi. Els Centelles, apareguts documentalment al primer terç del segle XI, tenien una relació *genealògica* amb el vicari Sal·la, és a dir, la nissaga era el resultat de la diàspora aristocràtica pirinenca i, més concretament, de l'entroncament per la via matrimonial de Sal·la amb magnats autòctons de les Guillerries osonenques, abans d'un segon matrimoni que li va proporcionar entrada a la nissaga vescomtal d'Osona. Aquesta fou la gènesi de la nissaga de Centelles, sobre la base de la qual es formà el nucli del domini al sud d'Osona i l'Alt Congost, per una banda, i, per una altra, la nissaga es va vincular a la nissaga vescomtal osonenca per la resta del període estudiat.
4. Quarta hipòtesi. Tant la conquesta com la formació del domini de la nissaga de Sal·la al sud d'Osona van incloure operacions d'assentament de colons procedents del rerepaís. Al marge de les seves dimensions, aquest assentament també va contribuir a canviar les

formes d'exploració preexistents de la seva rodalia, per una banda, i, per una altra, a la formació del nucli del domini de Centelles

5. Cinquena hipòtesi. Al nucli del domini es va produir una reorganització dels espais agraris per l'acció de la xarxa aristocràtica liderada i dinamitzada pels mateixos Centelles. Aquesta reorganització, tot i culminar molt temps després de la conquesta comtal d'Osona, presenta trets que en mostren la unitat estructural amb aquella.
6. Sisena hipòtesi. La conquesta d'Osona en el seu conjunt i la formació del domini de Centelles en particular van actuar com a banc d'experiències per les conquestes del "llarg segle XII" a la frontera progressivament llunyana. Es tractà d'un procés d'aprenentatge continu en què els mecanismes de dominació locals es van adaptar als interessos de cada senyor i als condicionants locals del domini. Aquesta hipòtesi proporciona el tancament cronològic de la tesi, iniciat al darrer quart del segle IX, amb la colonització de Tortosa després de 1149, en la qual els Centelles també hi estigueren presents, mentre Osona en general esdevenia un rerepaís feudal sense dinàmiques frontereres, el nucli del domini propi finalitzava la seva reorganització i la nissaga consolidava i millorava el seu lloc en la jerarquia aristocràtica del país.

0.4. Metodologia.

La tesi es basa en l'anàlisi i interpretació de la documentació escrita. Per la presència de poders aristocràtics forts laics i eclesiàstics, Osona compta amb abundant documentació escrita. La major part dels fons estan publicats, tant en grans col·leccions diplomàtiques com en edicions de textos d'àmbit local i comarcal; en tot cas, es pot dir que són d'accés fàcil. Els documents publicats es citen en l'apartat corresponent de la bibliografia final, alfabèticament d'acord amb codis estandarditzats (CCIV pel volum IV de la *Catalunya Carolíngia*, DCV pel *Diplomatari de la Catedral de Vic*, CSCV pel Cartulari del Monestir de Sant Cugat del Vallès, etc.). La resta són documents que romanen inèdits i que s'han de consultar *in situ* en arxius d'accés públic, entre els quals destaquen pel seu volum l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic i l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà, reproduïts en format digital al Museu-Arxiu de Vilassar de Dalt. Una bona part de la tesi també es basa en els fons d'arxius patrimonials de propietat privada i accés limitat que s'indiquen a peu de pàgina quan es fa citació dels documents que en procedeixen;

afortunadament, alguns d'aquests arxius patrimonials es troben encara en el que fou el nucli mateix del domini de Centelles i s'ha pogut aconseguir l'accés.

Inevitablement, la tesi presenta limitacions metodològiques a partir de la tria d'una font prioritària, l'escripta, per la seva mateixa naturalesa. És conegut que els processos de treball tendeixen a restar al marge de la documentació senyorial produïda, fonamentalment, per enregistrar i legalitzar la captura i distribució del producte, de manera que aquest sí que es documenta però el procés productiu no; en el cas de la ramaderia, que sostinc que va tenir un pes específic important en la conquesta d'Osona i la formació del domini de Centelles, aquesta limitació és encara més gran, ja que el món dels pastors ha estat tradicionalment més allunyat de la documentació escrita que l'agrícola (Pascua, 2012: 47).

En el cas del domini de Centelles, la qüestió es complica perquè l'arxiu més antic de la nissaga, a desgrat de tots els esforços dedicats, que no han estat pocs, no s'ha pogut localitzar. O es troba subsumit en un arxiu desconegut, si és que encara existeix, o bé s'ha perdut en el decurs de la llarga, enrevessada i conflictiva història de la família. Per això, a hores d'ara no és possible fer una tradicional monografia de la nissaga de Centelles a l'Edat Mitjana. Tanmateix, en primer lloc aquest no és l'objectiu de la tesi, com s'ha explicitat més amunt, i, d'altra banda, l'enquadrament de les hipòtesis i la metodologia de la recerca en el marc interpretatiu de les conquestes ha permès superar les limitacions de les fonts escrites.

Els documents escrits osonencs apareixen amb la conquesta comtal, amb el primer document conservat a la catedral de Vic de l'any 872, referit al Berguedà, i a l'Osona geogràfica de l'any 881¹⁶. Però els textos no es van limitar a ser un resultat de la incorporació al domini comtal i de la feudalització immediata ni tampoc, pel fet de ser generats pels conqueridors. Pel fet de ser generada pels conqueridors les conquestes són vistes i, per consegüent, interpretades de manera esbiaixada (Davies, 1990: 2). A més, els documents foren objectes a través dels quals el domini –del qual formaven part els mots, els símbols o les referències monetàries inclosos en els textos- es va establir i es va reproduir. Aquest plantejament és deutor dels treballs primerencs de M. Barceló (1988b;

¹⁶ DCVb, doc. 3, nova datació de document; CCIV, doc. 2, any 881.

2013: 79) sobre els límits i les possibilitats del document escrit i compta amb exemples il·lustratius medievals i posteriors¹⁷. Així, al mateix bisbat d'Osona es van elaborar, als monestirs de Ripoll i Sant Joan, els primers formularis documentals tramesos als centres d'escriptura catalans abans de 950 (Zimmermann, 1982). Els formularis, en reduir la diversitat de transaccions de béns i drets a un nombre reduït d'operacions, van actuar com una eina de poder que, a banda d'adaptar-se a les circumstàncies canviants

¹⁷ Així, per exemple, A. Carvajal (2013: 127) troba una oposició entre la concepció de l'apropiació basada en l'ús de la terra pels pagesos, per una banda, i, per una altra, la basada en el marc definit pels documents escrits. J. Larrea (2008: 192) també assenyala la memòria col·lectiva expressada en els testimoniatges com l'equivalent a un cadastre al marge del document escrit però igualment operatiu en la resolució de conflictes. En el cas anglosaxó, els textos generats pels eclesiàstics foren coetanis de la transformació del paisatge al voltant dels temples per efecte de l'apropiació per part de l'Església: “no se trata de una coincidencia. La Iglesia estaba en la base de este proceso y los textos que producían eran algunas de las herramientas que utilizaron” (Moreland, 2013: 62). Sobre la funció dels lletrats, majoritàriament eclesiàstics, incloent els jutges, en la creació del registre escrit i, a través d'ell, en la primerenca configuració de l'ordre feudal, J.A. Bowman (2004: 81-99). M. Zimmermann (2003: 176) també fa referència a la superioritat jurídica de l'escriptura en llatí sobre l'oralitat. En el cas català, es poden citar dos casos ben significatius. El primer, al Berguedà acabat de conquerir pel comte Guifré, on el 879 el vescomte Francó va guanyar una vinya als seus posseïdors que, tot i disposar d'un document que deia que era seva, no fou suficient pels jutges per contrarrestar una altra que presentava el vescomte (*nos tenemus ea per nostra scriptura et per comparatione [...] et ea beritate presentabimus ipsa scriptura in illorum placito et sic interrogaberunt nos ipsi iudices supranominati si potebamus avere auctores vel alias scripturas unde ipsa scriptura de iamdicto Frangone conbincere potuissent. Et nos [...] in nostra responsa diximus 'Nos non potemus neque auctores, neque scriptura nec nullum documentum unde scriptura de iamdicto Frangone conbincere potuissemus, nec in ipso placito, nec in alio nec modo nec postmodo nec nulloquoque tempore, set ipsa sua scriptura plena abet firmitate'*; CCVIII, doc. 72). Al comtat de Pallars, el monestir de Sant Genís de Bellera també va guanyar el 995 un judici per la possessió d'uns alous contra els *homines de Salasse* (Salàs), que deien tenir-los per herència (*parentes nostri illos tenuerunt*), per la superioritat legal dels documents escrits (*melius pertinent ipsi alodes ad domum Sancti Genesii per suas scripturas quam ad illos homines per sua genealogia*; Oliver, 2003b: 160-161). Paral·lelament, en relació a la conquesta anglonormanda de les Illes Britàniques R.R. Davies (1990: 95) observa que “nor for the last time in the history of colonial power, written legal instruments were used to provide a veneer of legality for crude despossession”.

(Schwinneköper, 1977), va agilitzar l'acumulació de la *proprietat*¹⁸ pagesa per part de l'aristocràcia, la seva conversió en dominis útils i eminents, i el seu tràfic dins de les xarxes aristocràtiques com a moneda de canvi d'amistats, fidelitats i patronatges.

Els formularis van actuar, així, de la mateixa manera que els sistemes metroològics i monetaris d'equivalències adreçats a mesurar i establir els rangs de riquesa de manera més eficient com més unificats estaven (Barceló, 2003; Retamero, 2003). El document escrit com a “a legal blueprint, codifiable and transmissible, was able to diffuse new forms of social organization throughout Europe quite independently of centralized political direction”, Bartlett, 1994: 309-310), facilita l'establiment i reproducció de jerarquies (socials, de preus, etc.) mentre s'adapta a contextos socials i ecològics canviants. R.R. Davies (1990: 96) també detecta en les conquestes de Gal·les, Escòcia i Irlanda, societats menys lletrades, que el document escrit que enregistrava el domini, portat massivament pels conqueridors anglesos, es va imposar de seguida a les pràctiques consuetudinàries de dominació basades en expressions públiques d'obediència, el lliurament d'ostatges i regals, etc. El document introduïa “the habits and mentality of literacy” (p. 94) que debilitaven –al capdavant, les bandejaven- posicions i formes d'exercici del poder polític alternatives: “the rule of the written word was to make overlordship more precise, more vertebrate, more enduring”, mentre els conquerits eren “seduced, compromised, confused and undone” pels textos (p. 95-96). Per contra, a Islàndia medieval, on el pes del document escrit es va mantenir baix, s'observa un caràcter fluid de les jerarquies socials i de l'accés als recursos (Fentress & Wickham, 2003: 26-29, 195-203). En un context de contraposició dels dos models socials en relació als documents escrits, M. T. Clanchy (1993: 211) recull l'expressió *subtilitas modernorum* feta servir pels que no en posseïen, no els desitjaven o els consideraven menys legítims que la paraula donada, No estrany, vist tot això, que Catalunya presenti un volum documental produït localment extraordinari, especialment comparat amb altres societats europees que no arriben a tenir-lo fins passat l'any 1000 o més enllà (Clanchy, 1993: 1-2, 52-62), des principis del segle IX i apareixent a cada territori a mesura que s'incorporava al domini feudal primerenc: fou la mateixa dinàmica fronterera de Catalunya, la conquesta, la que pautà l'aparició i multiplicació de documents.

¹⁸ La definició de la propietat en un context feudal ha fet córrer rius de tinta. Em limitaré a la molt breu però encertada referència al problema de J. Morsel (2004: 106-107).

C. Batet (2006: 22) sosté que “la crítica textual i el recurs a pràctiques metodològiques que permetin qüestionar els mites que els grups dominants van construir sobre ells mateixos, no són estratègies optatives de recerca: són condicions epistemològicament necessàries i inherents a la investigació històrica científica sobre l’edat mitjana europea”. En la mateixa línia parteixo de la idea que els textos osonencs, doncs, foren instruments de la feudalització –i de la conquesta que li obrí la porta. Això, però, “no quiere decir que el historiador no sea capaz de adquirir del mismo documento información que el redactor no deseaba transmitir o transmitía inadvertidamente”. Considero útils, en aquest sentit, altres tres observacions de C. Laliena (2007) a partir dels textos generats per la conquesta feudal de la vall de l’Ebre i el repartiment immediatament posterior. La primera (p. 47), que els documents conservats, per nombrosos que siguin, constitueixen una mínima part dels que es van produir, ja que només són els que es van salvar a través de processos continuats de tria i eliminació, de manera que constitueixen una mostra estadísticament aleatòria que s’han de prendre amb precaució. Alhora, però, els documents subsistents adquireixen un valor més ampli com epígons de processos amplis (l’apropiació dels erms, la desposseïció pagesa a través de compres o la instal·lació de colons en poden ser exemples), amb la condició de no prendre’ls “de manera aislada, como ejemplos o ilustraciones, en lugar de secuencias y procesos”, sinó com “verdaderos palimpsestos que tienen oculta información latente. Sólo sabiendo conectarlos entre sí (para descubrir los fenómenos locales de los procesos generales) y asociándolos a las regularidades de los procedimientos, es posible descubrir multitud de acontecimientos ligados a la ocupación social del espacio de conquista que, a su vez, serán ulteriormente susceptibles de una valoración de conjunto” (p. 48). Aquesta observació ha resultat de plena aplicació per al cas dels Centelles, amb la pèrdua de l’arxiu més antic i la necessitat de resseguir la nissaga en els fons documentals accessibles del país.

En segon lloc, l’aplicació de maneres de fer del mètode prosopogràfic (Laliena, 2007: 48) al conjunt aplegat de documents referents als Centelles ha permès anar més enllà dels documents com a meres il·lustracions, identificant les lògiques socials subjacents en els textos. Partir del plantejament de problemàtiques pròpies ha fet emergir qüestions que d’altra manera no s’haurien pogut veure, superar les limitacions del fons documental disponible i, finalment, evitar l’amença latent de voler elaborar una “història local” o una “història dels Centelles”.

En tercer lloc, la comprensió de les societats conquerides requereix necessàriament un enfocament local i el recurs a l'arqueologia o, si més no, al coneixement del terreny. Els canvis documentats per escrit en les formes i els emplaçaments de les zones de residència i els espais agrícoles, conreats o considerats vacants, però objecte d'explotació com boscos i pastures, la proliferació d'assentaments fortificats, l'expansió de la superfície conreada, etc., són aspectes “que deben ser siempre analizados y contrastados, en la medida que sea posible, con los resultados del trabajo de campo y de las prospecciones arqueológicas” (p. 48-49). Tot i que aquesta tesi no inclou excavacions arqueològiques ni prospeccions sistemàtiques, el coneixement directe del terreny sí que hi ocuparà un lloc important. La combinació dels dos registres “produces results of great interpretative power” (Kirchner, 2011: 66)¹⁹, i encara que aquesta tesi es basa de manera preponderant en la documentació escrita es recorrerà al reconeixement dels espais documentats per escrit, dipositaris d'informacions als quals els textos, simplement, no presten atenció.

0.5. El territori.

0.5.1. Semblança geogràfica.

Osona és el territori més oriental de la Catalunya Central (MAPA 1). També és un dels de composició geogràfica més heterogènia, ja que el configuren les unitats de relleu del Bisaura, la Vall del Ges, el Lluçanès, el Cabrerès, el Voltreganès, les Guillerries-Montseny, l'alta vall del Congost, i, al centre de l'actual comarca administrativa, la Plana de Vic. La ciutat de Vic, l'antiga *Ausa*, ocupa el centre de la Plana, a una altitud de 498 m. Al nord, a l'altra banda dels cims de Bellmunt (1246 m) i el Puigsacalm (1512 m) es troba el Ripollès, espai prepirinenc on es troben els monestirs de Santa Maria de Ripoll i de Sant Joan, punts forts del domini comtal al darrer quart del segle IX²⁰. Diversos camins tradicionals, alguns d'ells amb un ús ramader documentat des de l'Edat Mitjana, tant pel

¹⁹ Ja que l'espai és un “artifact that has been continuously exploited, maintained or transformed since its creation over very extensive chronological gaps, that often continue down to the present, and through successive and varied social and historical contexts” (Kirchner, 2011: 75), es farà servir no només la documentació coetània dels processos històrics estudiats sinó la posterior.

²⁰ CCIV, docs. 1, 4, 8, 10, anys 880-888.

fons de la vall del Ter que travessa verticalment les serralades com pels colls de muntanya, connecten el Ripollès amb Osona.

La Plana de Vic (*concam Ausone*)²¹ és una conca d'erosió allargassada de nord a sud d'uns 300 km², oberta per l'acció del riu Ter i els seus afluents. La Plana està puntejada pels característics turons de margues grises-blavoses eocèniques i que en els textos presenten noms propis, senyal de la seva apropiació (*podium Salanuri, podio Guitmari*)²², eventualment materialitzada en fortificacions (*ipso kastelleto; pugo nostro proprio cum ipsos casales*)²³. Orogràficament ben definida, al nord-est es troba la Serralada Transversal (serra de Cabrera, 1307 m) i les Guilleries (Solterra, 1204 m) per on el riu Ter s'esmuny cap a terres gironines, al sud el Montseny (*ad radice Monte Senno [...] in Monte Senno*)²⁴, amb el Matagalls (1697 m) i les Agudes (1705 m) com a cims més alts, i els Cingles de Bertí (600 m), i a l'oest l'altiplà del Moianès (Puig Rodó, 1057 m). Aquest altiplà va fer a l'entorn de l'any 900 de plataforma per a la conquesta de l'entorn de Manresa (*in comitatum Ausona vel infra comitatum Menresa, any 921*)²⁵ i més enllà.

En el context general d'un clima mediterrani continental, la característica més acusada de la Plana de Vic és la inversió tèrmica dels dies encalmats d'hivern, quan es pot arribar a 20 °C de menys a la Plana que al capdamunt dels relleus que la delimiten. Per això, la boira és tan habitual que a l'Edat Mitjana formava part de locucions i frases fetes sobre conflictes que requerien intervenció arbitrals (*et si ibi venerit grando vel nebula, pausetur consilio proborum hominum illius terre*)²⁶.

La Plana de Vic finalitza al sud al coll de Tona, divisòria de les conques del Ter i del Congost (*in torrente qui diruitur ab eodem monte in planicie*)²⁷ a uns 640 m. d'altitud, uns 200 m més en relació a la ciutat de Vic. Al sud de Tona es troba la conca alta del riu

²¹ DCVb, docs. 1108, 1429, anys 1052-1080.

²² DCVb, doc. 1462, any 1083.

²³ CCIV, docs. 343, 405, anys 929-935.

²⁴ CCIV, doc. 1272, any 979.

²⁵ CCIV, doc. 228, any 921.

²⁶ MPACF, doc. 2842, any 1233.

²⁷ DCVb, doc. 1462, any 1083.

Congost, un espai d'uns 190 km² solcat pel riu Congost i les rieres i torrenteres que li fan d'afluent. Després de néixer als espadats de Sant Cugat de Gavadons, a 1.045 metres d'altitud, el riu Congost enfila cap al sud pels termes de Tona i Balenyà abans d'entrar a la vall ombrívola (*fonte Mulsa [...] in flumine Congusti*)²⁸ que li va donar el nom (*flumine Vallense que discurrit per Congustum*; cit. Vilaginés, 2001: 25). Aquesta vall era travessada com a mínim des del segle III (Menéndez & Molist, 2002; Flórez & Rodà, 2014) per una calçada romana activa a l'Edat Mitjana. Aleshores, la vall feia de límit entre les demarcacions comtals i episcopals de Barcelona al sud i d'Osona al nord, amb el punt mig a la rodalia de les Codines al capdamunt de la vall (*Cudinis Ausone usque ad Bessoram [...] Cudines de Cungusto usque in Barchinonam; omnem nostrum honorem de ipso Congusto sicuti habetur Congustum in episcopatu Ausonensi sive Barchinonensi*)²⁹.

A l'est, la vall del Congost s'enfila pel Montseny (*Monte Senno*)³⁰, un massís format per muntanyes que assoleixen altituds prou elevades (Turó de l'Home, 1705 m), per bé que més baixes al sector de ponent a tocar de la vall. La unitat de relleu bàsica en aquest sector és el Pla de la Calma (*ad ipsa calme que dicitur ad Area Mala*; Puigdrau, 1350 m)³¹ unit a la resta del massís pel Coll Formic (*collum que dicunt Collo Formici*, 1152 m)³². Amb el Coll Formic a l'est, el Pla de la Calma acaba sobre la vall del Congost amb l'elevació cònica el turó de Tagamanent (1055 m), la *muntaga de Tagamanent* on el comte de Barcelona percebia rendes l'any 1156³³. Des del Pla de la Calma, les aigües devallen al Congost per nombroses torrenteres que només duen aigua quan plou i les rieres més importants, de curs més estable tot i que escàs, que donen nom a les valls transversals de

²⁸ DCVb, doc. 1387, any 1077.

²⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Pergamins de l'Estany, any 1151; Archivo de la Diputación Provincial de Zaragoza, Híjar, Llig. 361, doc. 40, any 1169.

³⁰ CCIV, doc. 1272, any 979.

³¹ DCV, doc. 445. Vegeu <http://ducange.enc.sorbonne.fr/CALMA1> (Consultat: abril 2023). Al Montseny, una altra calma va donar nom a Sant Hilari Sacalm ("*Sancti Ylarii de Calmo*"; Arxiu Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2218, any 1109). En el cas de Sant Bartomeu de Llaés, al Ripollès, a l'entorn de les pastures de Milany, el terme parroquial afrontava "*in ipsa calmilga*", una "calma" petita (CCIV, doc. 857, any 960)

³² CCVII, doc. 106, any 908.

³³ Arxiu de la Corona d'Aragó, Ramon Berenguer IV, perg. 16, any 1156.

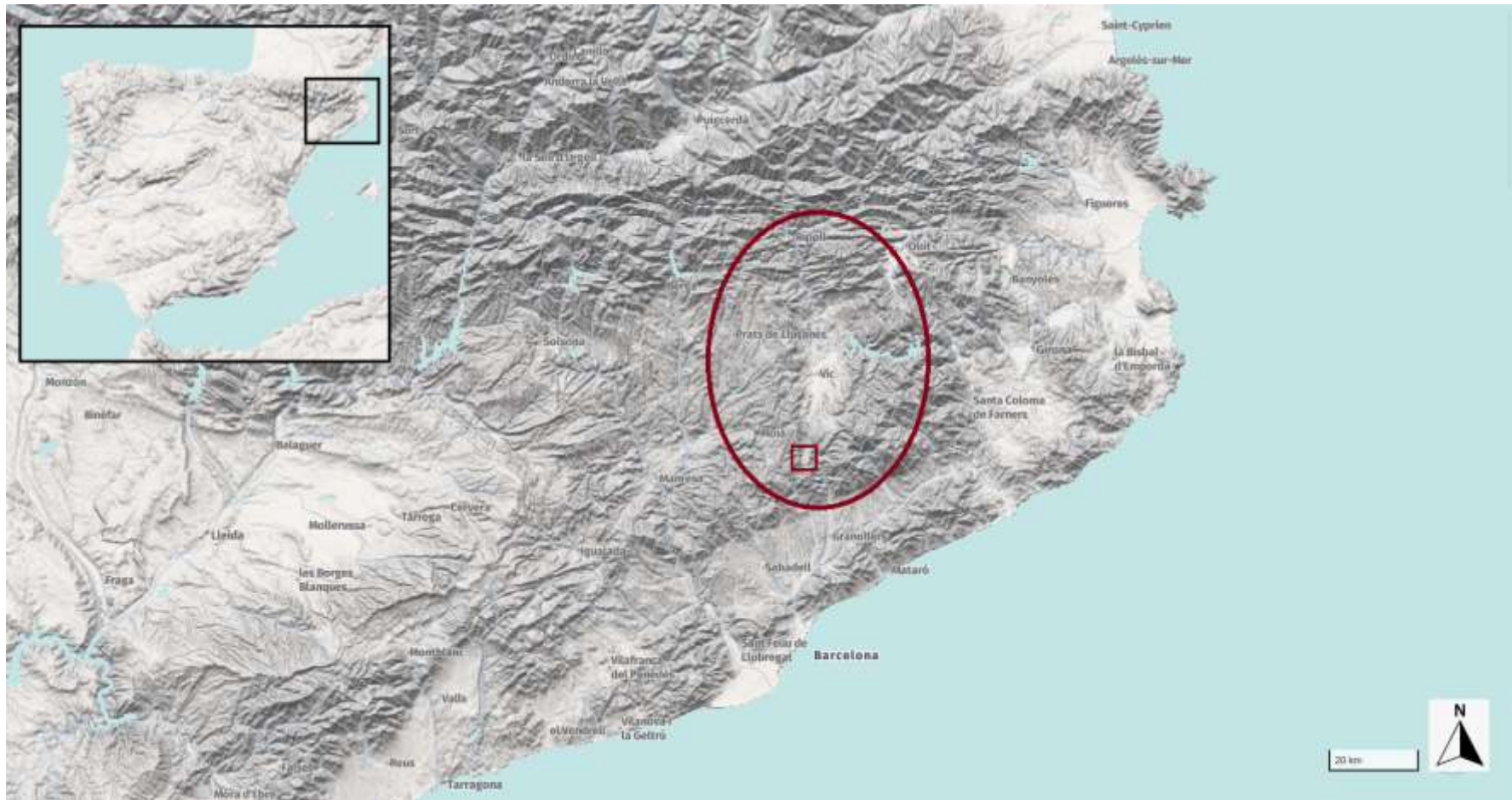
Vallossera (*valle Orsaria*)³⁴, Martinet (*ipso Martinet*)³⁵, Avencó (*usque in rivum Avanconu*)³⁶ i Vallcàrquera (*Valle Carceriense [...] vallem que dicitur Carcara*)³⁷, de nord a sud.

³⁴ DCV, doc. 1202, any 1047-1060.

³⁵ CCIV, doc. 37, any 898.

³⁶ DCV, doc. 1219, any 1061.

³⁷ DCM, doc. 56, any 1078.



MAPA 1. La zona geogràfica. El nucli del domini en quadre grana³⁸.

³⁸ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).



FOTO 2. Vista cap al nord des del castell de Centelles³⁹.

A l'oest de la vall del Congost es troba el massís del Bertí, amb la cinglera vertical sobre la vall que en alguns punts assoleix una alçada vertical de més de 250 m. Només els graus situats al capdamunt de les valls de Gèmenes, Valldaneu, el Sot del Bac i Montmany, per on recorren les torrenteres que baixen fins al Congost (*aragallo descendente de grau Virginis Marie de Vilarastau*)⁴⁰, permeten salvar la veritable muralla natural.

Dalt dels cingles, el Pla de la Garga és el nom que rep un altiplà calcari (*rocas naturales de ipsa Gar[ri]ga*)⁴¹ que s'estén des de la vall del Congost fins a les Costes de Centelles, una altra paret natural que el tanca per l'oest (Puigsagordi, 984 m; *en lo lloch anomenat Cingles o Costes del Puigsagordia*)⁴². Puntejat igualment per petits turons margosos (*ipsa*

³⁹ Fotografia de l'autor (2025).

⁴⁰ Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà, any 1518.

⁴¹ CCIV, doc. 1590, any 990.

⁴² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Llorenç del Munt, Inventari d'Escripures, f. 20, 2.

Mamula, 642 m; *rocha de Ullig*, 606 m)⁴³, que a finals del segle IX apareixen en els textos com a nuclis d'assentaments camperols (*villares*), el Pla de la Garga arriba a l'oest als peus de les Costes de Centelles, on al capdamunt de l'Agullola de Sant Martí (875 m) es troben els vestigis del castell inicialment dit de Sant Esteve i després de Centelles. Als peus del castell es trobava a finals del segle IX el nucli del vilar anomenat *Sentilias*⁴⁴, l'any 1031 la parròquia de Sant Martí⁴⁵ i a principis del segle XII la casa forta on residia la nissga dels Centelles (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies*)⁴⁶.



FOTO 3. Vista cap al sud des del castell de Centelles⁴⁷.

⁴³ DCVb, doc. 996, any 1040; Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048.

⁴⁴ CCIV, doc. 37, any 898.

⁴⁵ DCVb, doc. 884, any 1031.

⁴⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

⁴⁷ Fotografia de l'autor (2025).

Entre les Costes i el Pla de la Garga hi ha uns altres 200 m de desnivell, en bona part vertical. Aquesta disposició en replans ha determinat històricament el recorregut dels camins i, així, mentre per la vall del Congost discorria una via romana, pel Pla de la Garga ho feia la via dita de Mani Sergi entre Tona-Caldes de Montbui al peu mateix del castell de Centelles, de la qual en són testimoni els mil·liaris de la via de Mani Sergi que discorria entre Tona-Centelles-Caldes de Montbui (Padrós, 2010: 236-239) i els mil·liaris dels segles III-IV corresponents al camí del Congost (Menéndez & Molist, 2002). Tot resseguint la carena de les Costes de Centelles, hi havia la variant del camí ramader del Moianès que es dirigia al Vallès coneguda tradicionalment com a camí dels Cingles (Miralles *et al.*, 2002: 72).

0.5.2. La tradició historiogràfica.

Osona ha estat utilitzada per les diverses tradicions historiogràfiques adreçades a explicar l'origen del feudalisme a la Catalunya post-carolíngia. Ho expliquen la localització del territori al cor mateix de l'anomenada tradicionalment Catalunya Vella, l'existència d'una documentació abundant i la possible articulació la formació del feudalisme amb la qüestió de la formació nacional de Catalunya (Salrach, 1978-1981). S'observa, tanmateix, que la mateixa força d'aquestes tradicions ha fet que els textos es prenguessin a vegades com simples exemples de idees preconcebudes.

La primera posició historiogràfica té el seu epígon osonenc en R. d'Abadal (1983: 79-80). Seguint en bona part les tesis de C. Sánchez Albornoz, Abadal sosté que la destrucció de les institucions i centres de poder visigòtics arran de la conquesta islàmica va provocar una desorganització política que no es va recuperar fins a la restauració del bisbat i l'establiment del comtat per part del comte Guifré, al darrer quart del segle IX⁴⁸. Per Abadal també fou decisiva la "re població" d'Osona promoguda directament pels comtes i els "potents del seu comtat", tot i contemplar assentaments espontanis de colons d'abast menor (p. 74)⁴⁹.

⁴⁸ Pels posicionaments historiogràfics de R. d'Abadal, M. Prevosti (2020) i, més específicament centrat en el cas osonenc, R. Martí (2022).

⁴⁹ F. Sabaté (2005: 143-144) també considera l'existència d'ocupacions espontànies a la frontera catalana dutes a terme per camperols, per bé que la iniciativa romandria senyorial. Al marge de

La segona tradició historiogràfica es pot encarnar en P. Bonnassie (1979-1981), la tesi del qual, per bé que pren com escenari Catalunya en general, utilitza el despoblament d'espais com Osona provocat per la conquesta islàmica com a contrapunt explicatiu de les conseqüències del retorn des de les muntanyes prepirinenques i pirinenques d'una massa de pagesos famolencs que s'hi havia refugiat. Aquests, amb el seu esforç repoblador, generaren un "creixement" que va desvetllar la rapacitat senyorial i, amb ella, el feudalisme. Aquest plantejament està clarament inspirat en les tesis turnerianes de la frontera: fins i tot els turons margosos de la Plana de Vic "amb els seus espadats àrids i verticals evoquen una Arizona medieval" (Bonnassie, 1979: 152).

Finalment, la tercera tradició historiogràfica es basa en l'adopció per al cas català per part de M. Riu (1982) dels plantejaments d'A. Barbero & M. Vigil, favorables a una continuïtat medieval de formes d'organització social pre-romanes o, fins i tot, pre-ibèriques, sense que períodes conflictius com la conquesta musulmana arribessin a alterar aquest fons cultural. Així, despoblacions, desorganitzacions i ocupacions haurien tingut un paper menys rellevant en l'emergència del feudalisme que les transformacions internes de les societats i, més concretament, dels vincles de parentiu. Tot i que amb influències que a vegades esdevenen assajos de síntesi de les altres posicions historiogràfiques, aquest manteniment d'una identitat ancestral ha predominat en la historiografia osonenca fins avui (Albareda *et al.*, 1984: 67-87, 317-346; Ollich *et al.* 2021: 239, 242-245). Exemple de l'esforç de síntesi entre tradicions historiogràfiques, amb un pes específic major de la idea de permanència del fons cultural osonenc, és la tesi doctoral de D. Bassas sobre Osona entre els segles IX-X, defensora d'una continuïtat des de l'època visigoda fins a la implantació del feudalisme al segle XI, mentre la dominació andalusina hi

"clandestine cases of aprisio holders laying down roots and private landowners", aquesta mateixa colonització dirigida la sosté ara J.M. Salrach (2021: 24). En el cas d'aquest autor, es tracta del final d'un recorregut intel·lectual des de relacionar l'afermament de la nissaga comtal amb un despoblament gairebé complet d'àmplies zones de Catalunya, singularment la Central, i la conseqüent repoblació, a considerar que la major part dels dominis aristocràtics anteriors a la conquesta islàmica van sobreviure a aquesta, a la carolíngia i a la comtal (Salrach, 1981: 130-139; 2021: 23-25). Mentrestant, per exemple, en el cas de la penetració anglonormanda a Gal·les, Irlanda i Escòcia, aquestes accions espontànies podrien haver estat principals ("was not merely, or even mainly, an aristocratic affair; it was vitally underpinned by considerable popular migration"; Davies, 1990: 11).

quedava reduïda a una superestructura política que no va alterar el substracte got (Bassas, 1997: 33-44). La tesi també atorga a l'acció del comte Guifré I un paper determinant, extret de R. d'Abadal, en la reorganització d'Osona entorn de la solidesa de la tradició jurídica visigòtica (p. 257-277), de l'aprisió generadora de la *proprietas* (p. 440-466) i del caràcter públic del poder comtal (p. 113-232) en un característic context prefeudal, aquest extet de P. Bonnassie⁵⁰.

Aquesta breu pinzellada historiogràfica no seria completa sense fer referència al treball de P. H. Freedman (1985, 2021). Per bé que l'obra de l'autor nord-americà sobre la restauració i primers segles d'activitat del bisbat d'Osona queda relativament al marge dels models explicatius locals, perquè pretén sobretot qüestionar les tesis turnerianes⁵¹, la seva identificació d'una "època heroica" del bisbat d'Osona als segles IX-XI, a partir de la qual el bisbat es va haver d'adaptar a la reducció de les bases del seu poder (Freedman, 1985: 30-66) fa explícita la relació entre la dinàmica de la frontera i l'Església osonenca⁵². Nogensmenys, la mateixa perspectiva és compartida per A. Pladevall (2002) en relació a l'aspecte concret del moviment canonical durant el segle XI i, més recentment, per J. Masnou (2022: 35-57) en anomenar "bisbat de frontera" l'anterior a la Reforma papal⁵³. P.H. Freedman tampoc dubta en parlar de "colonització de la frontera" (1985: 39-47) per

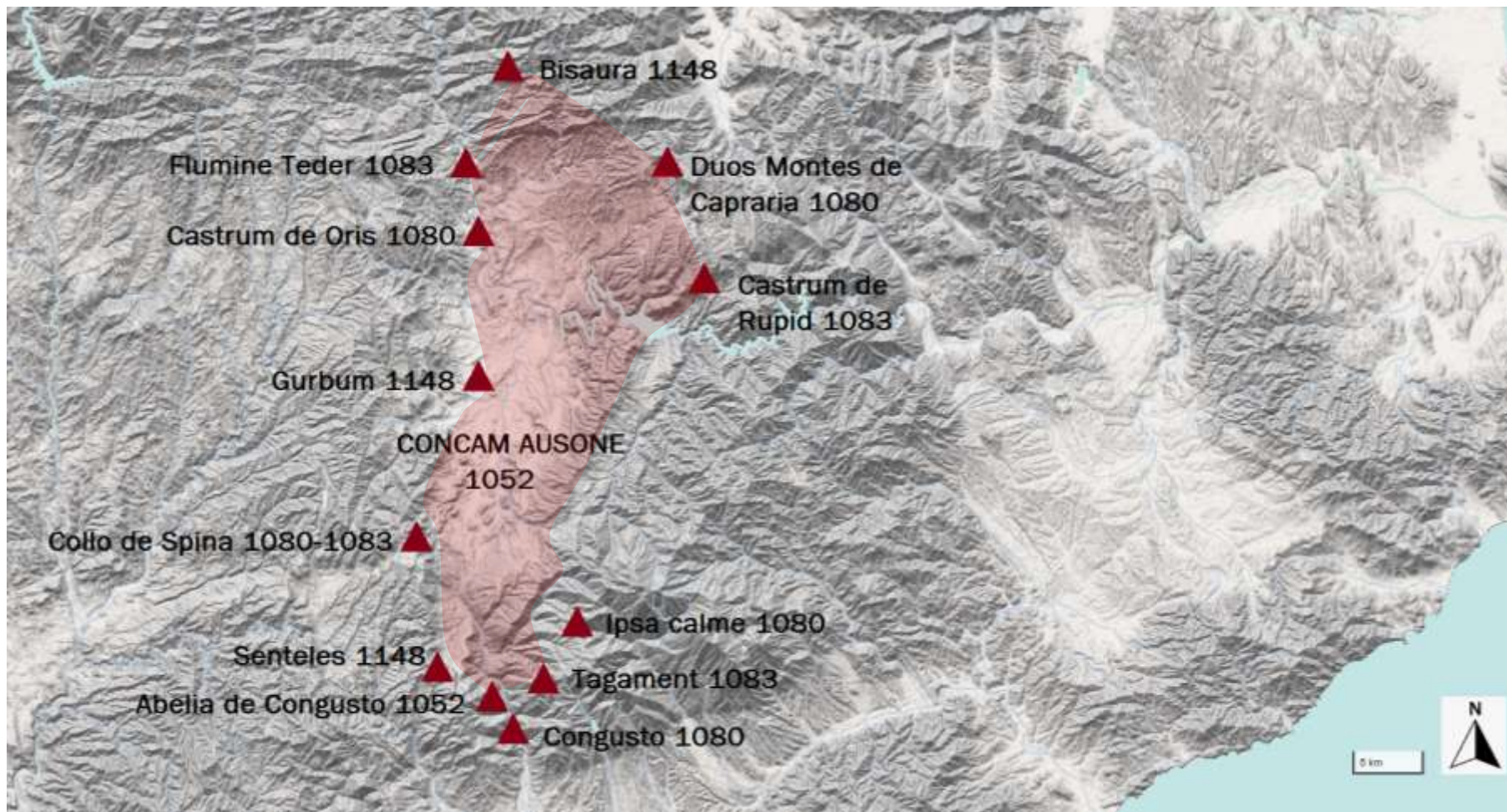
⁵⁰ La tesi no ha tingut cap continuïtat per part del seu autor i, per aquest motiu, és totalment absent de la historiografia osonenca, tot i ser l'única aproximació de conjunt als segles IX-X osonencs existent i, encara que el meu plantejament i objectius en aquesta tesi són diametralment oposats, constitueix una referència que no es pot obviar. En aquesta tesi, utilitzo el manuscrit que es guarda a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (<https://biblioteca.abev.net/catalog/5975>)

⁵¹ F. Sabaté (2007: 49-53) ressegueix la influència de F. J. Turner en la història medieval peninsular.

⁵² El mateix autor (Freedman, 2021: 93-97) observa l'interès dels historiadors nord-americans pel pagès que colonitza pel seu propi compte la frontera de la Península Ibèrica i l'atribueix a l'afany de verificar idees preconcebudes sobre la seva pròpia experiència nacional de la frontera.

⁵³ L'expressió resulta més apropiada que Reforma Gregoriana, en considerar aquesta com la seqüència històrica ben precisa, entre 1049 (pontificat de Lleó IX) i 1122 (Concordat de Worms), consistent en la purificació moral del clergat i l'alliberament de l'Església del poder de l'aristocràcia laica. L'ampliació de la perspectiva des de la figura mateixa del Papat fins a com els àmbits locals es van adaptar a la nova situació permet tant ampliar la cronologia com l'abast de la Reforma (Masnou, 2022: 18-20).

referir-se a l'assentament de colons a recer dels castells episcopals de l'Anoia i de la Segarra; de fet, l'autor parla de "moviments de població planificats a gran escala" (p. 39) liderats en bona mesura per levites, eclesiàstics armats característics de la diòcesi osonenca.



MAPA 2. Delimitació de la Plana de Vic als segles XI-XII⁵⁴

⁵⁴ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

1. LA CONQUESTA D'OSONA.

1.1. Osona en el moment de la conquesta comtal.

1.1.1. La revolta dita d'Aissó i el final del domini carolingi.

L'any 798, Lluís el Pietós va encarregar al comte Borrell fortificar i poblar la ciutat d'Osona, el castell de Cardona i Casserres del Berguedà, així com un determinat nombre d'"altres antigues forteses abandonades", per tal de defensar-les amb abundants tropes (*civitatem Ausonam, castrum Cardonam, Castamserram et reliqua oppida olim deserta, munivit, habitari fecit et Burrello comiti cum congruis auxiliis tuenda commisit*; cit. Salrach, 1981: 14, nota 48). Pel que fa a la identitat del comte Borrell, R. d'Abadal (1986: 89) proposa una procedència urgellenca o cerdana i, posteriorment, la revisió de la genealogia dels primers comtes ha permès plantejar la possibilitat que fos un magnat autòcton de la Catalunya Central (Cingolani, 2010: 464), tal vegada osonenc (Feliu, 2010: 30)⁵⁵. La procedència del comte és important per entendre les estratègies de conquesta franques, ja que indica que l'encàrrec de l'any 798 responia a la pràctica d'instal·lar aliats locals en *civitates, castella* i *oppida*, procediment que aleshores també s'estava aplicant a la frontera eslava (Henning, 2005: 25). En el cas català, tenia com a objectiu consolidar els guanys territorials obtinguts amb el lliurament de Girona de l'any 785 i dels territoris de l'Urgellet i la Cerdanya abans del 789, tot preparant així una base sòlida per la conquesta de Barcelona que tindria lloc l'any 801 (Gibert, 2018a: 172-173). Entre els anys 804-806, el comte Borrell també va participar en la temptativa de conquesta de Tortosa que, a més d'aplegar magnats de diferents parts de l'imperi, també va incloure el comte Berà de Barcelona, una altra senyal que Borrell centrava la seva actuació entre Cerdanya i, possiblement, Osona. El fracàs, però, de les expedicions contra Tortosa, seguides de la pau amb Còrdova dels anys 810-820, va fixar la frontera al Llobregat (Suñé, 2016: 978-979), d'on no es mouria fins a finals del segle IX o principis del X. A partir de l'any 820, a més, es va produir el relleu del comte Berà en el càrrec comtal de Barcelona per Rampó i després per Bernat de Septimània, fill de Guillem de Tolosa, canvi

⁵⁵ Recentment, M. Zimmermann (2023: 155) tendeix a considerar-lo, com feia R. d'Abadal, un autòcton que governava Cerdanya i Urgell.

que va suposar la marginació dels comtes autòctons i l'acceleració de l'assimilació carolíngia de la Gòtia (Salrach, 1981: 39-49; 2006; Zimmermann, 2023: 178-195)⁵⁶.

Aquesta dinàmica general va tenir greus conseqüències a Osona. La revolta dita d'Aissó, que des del seu epicentre a Osona va sacsejar la Catalunya Central els anys 826-827, ha estat interpretada tradicionalment com una reacció de la facció goticista de l'aristocràcia local a partir de la caiguda en desgràcia del comte Berà, el 820. Aquesta interpretació és deutora del treball de síntesi de J.M. Salrach (1981: 73-92), una hipòtesi de treball segons el seu mateix autor que, tanmateix, amb el pas dels anys s'ha consolidat (Zimmermann, 2023: 182-187). La mateixa interpretació atribueix el lideratge de la revolta a l'Aissó que li dona nom, el qual, a desgrat dels esforços dedicats a identificar-lo, no s'ha arribat a identificar satisfactòriament. J. M. Salrach (2009: 39) encara l'anomena "Aizó o Aysun", mentre I. Ollich *et al.* (2017: 31) el consideren "possible descendent del darrer valí de Barcelona i d'una noble goda, aliat amb Guillemó, un altre noble local", postura que a grans trets pren R. Serra (2023) en considerar-lo membre del clan iemenita dels al-Arabí, senyors de Barcelona i Girona a la segona meitat del segle VIII. J. C. Vidal (2023: 606-612) en ressegueix totes les possibilitats i opta per "considerar-lo com un descendent d'hispanoromà pel nom (*Aetius*) amb vincles a la comarca d'Osona, tant pel fet de ser conegut a Vic com per tenir un germà que aparentment va poder ser osonenc" (p. 626). D. Bassas (1997: 54-58) tampoc aconsegueix identificar-lo i, més prudents, R. Martí (2019: 20; 2022) situa el personatge en el context dels equilibris polítics de la Marca, mentre M. Zimmermann (2023: 186) conclou que "en definitiva, la personalitat d'Aissó-Aysun esdevé secundària" perquè el que interessa és situar la revolta en el context del procés d'assimilació de la Gòtia.

És així, justament, que es poden afer algunes consideracions més des de l'òptica osonenca. La revolta és coneguda per dues cròniques de la cort imperial (els *Annales Regni Francorum* i la *Vita Hludovici*) que, naturalment, fan una mirada interessada dels

⁵⁶ La refecció constant de les aliances era un tret general que estructurava l'aristocràcia franca des del segle VIII (Costambeys *et al.*, 2011). Pel que fa a la descendència de Berà, R. Martí (2019).

fets⁵⁷. Tot i ser cròniques de part, però, com observa M. Mersiowsky (2000) en referència a les cartes dels monarques carolingis, el fet que fossin una expressió d'un projecte polític concret les fa útils tant per comprendre aquest projecte com els que li eren contraris, perspectiva de l'anàlisi del discurs ("discursive history") que resulta especialment operativa aplicada als relats sempre interessats de les revoltes medievals (Wickham, 2016: 155-156). Els fets relatats per les cròniques són coneguts: Aissó, que es trobava a la cort imperial, va fugir i, després d'aconseguir arribar a Osona, hi fou rebut pels seus habitants i, mitjançant enganys, els va convèncer per traïr l'Imperi i aplegar forces suficients per anul·lar la fortalesa de *Roda*⁵⁸. Fonts andalusines tardanes completen aquest quadre amb referències a acompanyants d'Aissó en el captiveri que l'ajuden a fugir, com el seu germà Matruh (Salrach, 1981: 77-81). L'empenta dels revoltats va ser prou gran, d'entrada, per provocar la defecció dels guardians d'altres forteses osonenques, alguns per incapacitat de resistir i altres per traïdoria, i els castells capturats més forts van ser aleshores objecte de millores i dotats de guarnicions fidels als revoltats. El sistema defensiu establert a partir de l'encàrrec de l'any 798 al comte Borrell no va ser capaç, doncs, d'impedir o esclafar la revolta i, com a resultat, Osona i bona part de la Catalunya Central van restar fora del domini carolingi fins a la incorporació al domini del comte Guifré mig segle després.

Roda era, sens dubte, l'actual jaciment arqueològic de l'Esquerda (Roda de Ter), situat a 7 km al nord de la ciutat de Vic, a l'extrem d'un dels pronunciats meandres que el riu Ter fa en canviar el seu curs vertical venint del Ripollès a un curs horitzontal en direcció a les terres gironines. A l'Esquerda s'ha localitzat, entre altres troballes que demostren la seva ocupació carolíngia, una gran muralla d'època visigòtica que fou reforçada pels francs

⁵⁷ Els textos han estat reproduïts per J.M. Salrach (1981: 158-162); més recentment, els fa servir i tradueix J.C. Vidal (2023). Si no es diu el contrari, els fragments citats a partir d'ara provenen d'aquesta edició d'una o altra crònica (*Annales/Vita*).

⁵⁸ *Annales: Ibi ad eius notitiam perlatum est de fuga ac perfidia Aizonis, quomodo fraudulenter Ausonam ingressus et a populo illo, quem dolo deceperat, receptus, Rotam civitatem destruxit, castella eiusdem regionis, quae firmiora videbantur, communivit; Vita: In qua consistenti, perfidia atque defectio Aizonis nuntiata est, qui de palatio domini imperatoris fugiens ad civitatem Ausonam venit ibique receptus Rodam subvertit; sed et resistere nitentibus non parum incommoditatis intulit. Castella quae irrumpere potuit custodibus impositis fortiter communivit.*

(Ollich *et al.*, 2017). Aquesta muralla fa comptar amb prou seguretat l'assentament entre els *reliqua oppida olim deserta* referits genèricament en l'encàrrec de fortificació fronterera al comte Borrell de l'any 798. A banda de la seva destrucció pels revoltats⁵⁹, les cròniques sembla que també fan referència a un possible desplaçament previ del punt fort del domini carolingi a l'emplaçament fortificat de *Roda* des de l'antiga *Auso*. Els dos llocs hi són esmentats com a a *civitates*, però, en rigor, mentre els *Annales* parlen de la recepció d'Aissó a *Ausonam* i de la destrucció de *Rotam civitatem*, la *Vita* parla de la seva recepció a la *civitatem Ausonam* i de la posterior destrucció de *Roda (Rodam subvertit)*. La categoria de “ciutat” referida als dos assentaments no coexisteix en cap text, cosa que pot reflectir un procés de substitució de la centralitat d'*Auso* per la de *Roda*. Certament, es tracta de referències documentals escasses, però la decadència de la ciutat episcopal antiga sembla confirmada per la localització del nucli episcopal posterior en un *vicus*⁶⁰ al peu d'aquella, mentre *Roda*, en canvi, era objecte de treballs de fortificació concretats en la muralla monumental d'època visigòtica (Ollich *et al.*, 2015; Ollich *et al.*, 2017). Aquest canvi de centralitats podria tenir un origen en època visigòtica i, sense estar finalitzada, aprofundir-se en la carolíngia. En aquest sentit, cal recordar una de les tres columnes del rei Wamba va passar per una “ciutat osonenca” l'any 672 quan es dirigia a reduir el rebel Paulus, adjectivació que, en rigor, amaga de quin nucli concret s'estava parlant (*secunda per Ausonensem civitatem Pyrenaei media peteret*, cit. Padrós, 2010: 242). En tot cas, la puixança de “Roda Ciutat” seria un motiu plausible perquè els revoltats la tinguessin per objectiu mentre que, pel contrari, Aissó era rebut *ad civitatem Ausonam* en retornar del captiveri i aquesta es convertia en nucli de la revolta (*de palatio domini imperatoris fugiens, ad civitatem Ausonam venit, ibique receptus*).

⁵⁹ J. Alturo & T. Alaix (2021: 15-16, nota 14) recullen la possibilitat que els revoltats fessin servir després l'enclavament, cosa possible tenint en compte les monumentals estructures defensives.

⁶⁰ Cal tenir present les observacions de M. Costambeys (2011) sobre el sentit fiscal del mot *vicus*, això és, no necessàriament es tractaria d'un simple veïnat indicador d'una eventual decadència de la ciutat antiga i adossat als vestigis d'aquesta.

L'erosió de la centralitat d'*Auso* s'ha de relacionar amb l'anul·lació del bisbat d'Osona, vigent des de mitjan segle V⁶¹ i amb un últim bisbe conegut, Guisfred, citat el 683-693 (Vilamala, 2005: 141). L'absència d'altres informacions textuais⁶² i les incerteses arqueològiques generals sobre la ciutat de Vic en aquest període fan que persisteixin moltes incògnites sobre aquest bisbat primerenc, no essent la menor l'emplaçament de la seu episcopal (Molas *et al.*, 2008)⁶³. Es podria donar el cas d'altres *suburbios* antics substituïts per noves centralitats, com a *Egara-Terrasa* (Soler, 2003) o com s'ha proposat per *Iesso-Guissona* (Martí & Viladrich, 2000). F. Mazel (2016: 89) observa, en aquest sentit, que la decadència urbana experimentada per algunes ciutats antigues va afavorir “l'émergence de nouveaux sièges dans de simples agglomérations rurales, fortifiées (*castra*) ou non (*vici*)”. El nom del nou nucli episcopal i comtal a partir del darrer quart del segle IX, Vic, és ben interessant des d'aquesta perspectiva. En aquesta mateixa línia semblen expressar-se els arqueòlegs del jaciment de l'Esquerda en suggerir que la muralla permetria distingir des de l'època visigòtica entre *Roda* i *Vic*, amb la primera com a “centre militar del territori” i el segon com a “seu episcopal i administrativa” hereva de l'*urbs* romana (Ollich *et al.*, 2015: 17; Ollich *et al.*, 2017: 30).

És una qüestió clau, doncs, quan es va produir desaparició del bisbat. És tradició, efectivament, consolidada, que fou resultat de la conquesta islàmica (Freedman, 1985: 30-31; Alturo & Alaix, 2021: 13; Ollich *et al.*, 2021: 242). Però també hi ha la proposta antiga d'A. Rovira i Virgili (cit. Mateu i Llopis, 1946: 72) sobre la unió de les demarcacions de Barcelona i Osona sota domini carolingi, desaparegut el comte Borrell a principis del segle IX. La coincidència de la jurisdicció comtal i la diocesana sota

⁶¹ El seu primer bisbe conegut, Cinidi, no es documenta fins als sínodes del anys 516-517 (Vilamala, 2005). El nom de Bisbat de Vic, pel qual es conegut avui en dia, el va utilitzar per primera vegada Guillem de Tavertet, bisbe entre 1195-1233 (Freedman, 2021: 99).

⁶² La història del bisbat d'Osona és menys coneguda que la del bisbat d'Ègara, ben documentat pel conflicte amb el seu bisbe Ireneu (Martí Bonet, 1992; Soler, 2003).

⁶³ Tot i que s'ha proposat que es trobava a l'església de Sant Sadurní, al costat del temple romà, i amb més arguments al lloc de la desapareguda església de Santa Eulàlia i Santa Llogaia (Ordeig, 2011), no hi ha prova concloent de cap de les dues possibilitats. Cal fer esment de les dificultats per detectar l'assentament anterior a *Vicus*, a banda de la necròpoli del Cloquer a tocar de la catedral, amb tombes excavades a la roca datades genèricament com alt-medievals i amb una proposta de continuïtat des de l'època romana (Ollich, 2000: 93-94)

control barceloní coincidiria amb la voluntat de les autoritats franques de fer coincidir arreu la distribució dels càrrecs comtals amb la localització de les regions eclesiàstiques (Mazel, 2016: 72). En el cas de Barcelona, també cal recordar que a les fonts andalusines el territori de Barcelona es feia arribar, a mitjan segle IX, fins al castell de Terrassa, centralitat que havia desplaçat l'antiga seu d'Ègara, igualment desactivada i posada sota jurisdicció barcelonina (Soler, 2003: 85). Podria haver passat el mateix a Osona en relació a Barcelona. La permanència del bisbat d'Osona en els primers temps d'al-Andalus seria possible. La participació dels bisbes d'Hispania en la recaptació dels *potentes* en llurs propis *fundi* durant el període visigòtic és un fet conegut, segons el mecanisme descrit en l'epístola *De fisco barcinonensi* (Retamero, 2000: 169-174)⁶⁴. Aquesta participació es podria haver mantingut durant la primerenca organització fiscal d'al-Àndalus, quan els bisbes, tot i desposseïts del poder polític formal, foren assimilats als funcionaris encarregats del fisc per fer efectiva la taxació dels cristians. Fins a la fiscalitat omeia específica per als cristians, fruit d'un exercici de domini polític des de Còrdova que no va culminar abans de l'any 755, el possible manteniment de la funció fiscal dels bisbes⁶⁵ remetia al paper anterior de les ciutats com a peces “fonamentals de l'aparell administratiu visigot” i lloc de referència “d'una classe dominant sense prou força per a desprendre's d'un poder central eminentment fiscal” (Barceló, 1979: 247-248; 1999: 112-113). Tant és així que, en els casos de Narbona i de Barcelona, s'ha proposat que la resistència dels seus habitants a la conquesta carolíngia s'hauria degut, precisament, als beneficis obtinguts pels bisbes i magnats de la col·laboració amb la fiscalitat emiral (Ación, 1999: 61-63). Cal recordar aquí que la contraposició entre la tradició eclesiàstica local de ritus hispànic i el cos doctrinal carolingi favorable a la centralització diocesana (Gros, 1992; Baraut, 2000: 155-193)⁶⁶ encara duia de cap el bisbe Frodoí de Barcelona en una data tardana com el 878, quan maldava per posar fre als preveres “gots” que “conversaven” amb els pagesos i per desposseir-ne altres de les esglésies que menaven al marge del control episcopal, tot i haver-ne estat investits a través de preceptes reials (*Gotus quidam*

⁶⁴ J. Suñé (2016: 996) recull una referència a un bisbe dels cristians a Tortosa al segle XI.

⁶⁵ A banda d'altres funcions possibles com la judicial, documentada des dels concilis de finals del segle VI (Díaz, 2014: 1111-1112).

⁶⁶ R. Bartlett (1994: 18-23) considera la difusió de la litúrgia fou un indicador de l'èxit de l'expansionisme carolingi. També s'hi poden incloure els monestirs pirinencs del Pallars i la Ribagorça a partir de la conquesta pels comtes de Tolosa (Oliver, 2003b: 179).

Madascius fraude atque subreptione per praeceptum ecclesiam Sancti Stephani nobilem et antiquam impetravit, ubi postposito Dei cultu foeda efficitur conversatio rusticorum et similiter Ricosindus gotus fraude et subreptione agrum Sancta Eulaliae per praeceptum obtinuit)⁶⁷.

En un cas similar a l'identificat per J.J. Larrea (2008: 201) en la seva anàlisi de la pissarra del prevere Oriol, a cavall dels segles IX-X, com exemple d'imbricació entre una comunitat monàstica local i la comunitat pagesa, l'interès del bisbe Frodoí en censurar preveres desmarcats de la jerarquia i la *conversatio rusticorum* és un indicatiu de pràctiques semblants a la diòcesi de Barcelona. Si més no, el mateix Frodoí va procurar, el 878, incloure esglésies construïdes a iniciativa particular de preveres (*domus [...] quod ibi edificavit Otagarius presbiter*) en la confirmació reial dels dominis de la catedral al massís del Montseny que havien tingut abans el fidel reial Humfrid i el comte Sunyer d'Empúries⁶⁸. Per tot això, no es pot excloure que el bisbat d'Osona romangués actiu després de la conquesta islàmica i que la seva aparició en sisena posició, entre Empúries i Urgell, en la *Collectio Canonum Hispana (Nomina Civitatum Ispanie sedes episcopatum)* redactada entorn de l'any 788, no fos una informació no actualitzada com en el cas de les seus ja desactivades d'Urgell i de Tarragona (Soler, 2003: 78-79), sinó el reflex d'una realitat vigent. Aquesta possibilitat resulta més plausible encara atenent al fet que el projecte carolingi es fonamentava en una Església col·laboradora (Bührer-Thierry, 2010; Wood, 2010; Mazel, 2016: 24) i la promoció de personal eclesiàstic format a les escoles imperials (Smith, 2005: 241). En el cas de la Gòtia aquest personal es va foguejar en la querella adopcionista a finals del segle VIII (Abadal, 1949; Perarnau, coord., 1999; Gil, 2004), i és possible que l'encàrrec de fortificar la frontera al comte Borrell de l'any 798 també tingués com a objectiu reforçar la presència carolíngia en el context de la batalla doctrinal i política, que es trobava en el seu moment àlgid (Martí & Viladrich, 2000: 50-52).

Un eventual bisbat mantingut sota el domini islàmic, per bé que disminuït en poder, hauria estat una nosa pel projecte assimilador carolingi, fonamentat en la coincidència entre demarcacions comtals i diocesanes, centralitzades a Barcelona. Una pista en aquest sentit

⁶⁷ CCII: 351, c. 858. També comenta el text J. Soler (2003: 80-81).

⁶⁸ CCII: 458, 355, anys 860/862-878.

la proporciona la resistència coriàcia al canvi doctrinal que es detecta posteriorment. No és sobrer recordar que Osona fou un dels bisbats on la tradició hispànica es trobaria més arrelada encara als segles IX-X (Rubio, 2017: 121-123, 134, 136; Masnou, 2022: 246-248) i que aquest arrelament, tal vegada, es va deure a una pervivència més llarga de la institució episcopal després de la conquesta islàmica. Fos com fos, cal acceptar que el context polític de l'accés de magnats d'origen franc al càrrec comtal barceloní, després de la deposició del comte Berà, no afavoria una restauració carolíngia del bisbat en el cas que hagués estat dissolt amb la conquesta islàmica. Dissolt pels carolingis o, en tot cas, amb cap interès per aquests de restaurar-lo a l'antiga *Auso*, serien explicacions suplementàries a l'afermament de *Roda* com a nou punt fort del domini carolingi, aquí sí verificat arqueològicament (Ollich *et al.*, 2017; Gibert, 2018a: 183).

Aquesta pèrdua de centralitat per part de l'antiga *Auso* seria motiu evident de descontentament dels magnats locals desposseïts del control tant del bisbat com de la centralitat urbana d'*Auso*. En aquestes circumstàncies, M. Zimmermann (2023: 183) l'encertaria en afirmar que “la restricció de les llibertats dels gots. Aquesta és la raó que explica la revolta de 826-827”; amb la condició, tanmateix, d'entendre com a “llibertat” les formes tradicionals d'accés dels magnats osonencs a les fonts tradicionals del poder, cohesió de grup i riquesa, posades en qüestió en el decurs del primer quart del segle IX i a partir de 820 definitivament. Per exemple, a Ístria (Devroey, 2006: 476-477), la conquesta franca també va dur aparellada la colonització d'espais considerats vacants a càrrec del duc Joan amb pioners eslaus instal·lats a territoris fins aleshores controlats per les comunitats locals i els seus propis patrons; el sistema domanial franc va obligar els magnats locals a competir amb l'aristocràcia nouvinguda per l'accés a les càrregues fiscals i als beneficis dels intercanvis, tot posant en qüestió el seu control de les poblacions rurals. A Saxònia (Goldberg, 1995), la conquesta carolíngia també va crear una aristocràcia desvinculada dels mecanismes socials anteriors que bloquejaven la perpetuació hereditària dels magnats en el poder, com l'existència d'un centenar de districtes dirigits, cadascun d'ells, per un *edhilingus*, que es mantenia fraccionat per la pràctica regular de la guerra de venjança i per la celebració anual d'una assemblea anual amb representants de cada tribu o casta dels saxons, que impedia la monopolització del poder pels *edhilingi*. Però conqueridors i evangelitzadors van afavorir aquests homes amb honors, terres i, sobretot, la concessió d'un poder institucionalitzat garantit per l'autoritat reial sobre la resta de magnats, que va dur a la revolta salvatgement reprimida pels francs.

Iniciada la revolta, les cròniques franques expliquen que arran de l'ambaixada a Còrdova del seu germà, de nom desconegut⁶⁹, també va rebre el suport emiral, que el 827 va enviar una expedició fins a les portes de Barcelona i de Girona, sense prendre les ciutats però saquejant els seus voltants (Bramon, 2000: 98). M. Zimmermann (2023: 183) interpreta el text en el sentit d'una ambaixada "en previsió de la contraofensiva franca (*contra nostros*), però crec que fila una mica massa prim i que el suport andalusí a la revolta fou una necessitat militar i una aposta política des del principi, tal com d'altra banda indiquem els eixos dels atacs andalusins a la perifèria del nucli de la revolta (MAPA 3). Les cròniques expliquen que aleshores més guarnicions encara van canviar de fidelitat i els revoltats van poder castigar amb una intensa campanya d'incendis i rapinyes⁷⁰ les terres del Vallès (*Vallensem*) i la Cerdanya (*Ceritaniam*)⁷¹. Les cròniques difereixen en la

⁶⁹ *Annales: Missoque ad Abdiraman regem sarracenorum fratre suo auxilium quod petebat iussu eiusdem regis contra nostris accepit; Vita: Sed et misso fratre suo ad regem Sarracenorum Abdiraman nomine validum contra nos exercitus robor accepit.* Podria ser el Matruh que, segons les cròniques andalusines tardanes, l'acompanyava en el captiveri, el va ajudar a fugir, per bé que fou perdonat per Carlemany (Salrach, 1981: 78-79).

⁷⁰ *Annales: Aizo sarracenorum auxilio fretus multa eisdem limitis custodibus adversa intulit eosque assiduis incursionibus in tantum fatigavit, ut quidam illorum relictis, quae tueri debebant, castellis recederent. Defecit ad eum et filius Berani nomine Willemundus necnon et alii conplures novarum rerum gentilicia levitate cupidi iunctique sarracenis ac mauris Ceritaniam et Vallensem rapinis atque incendiis cotidie infestabant; Vita: Praeterea Aizone infestate eos qui in nostris finibus consistebant, et praecipue Ceritaniam Vallensemque regionem usquequaque vastante eo usque immanitas illius processit, annitentibus Maurorum et Sarracenorum auxiliis, ut aliqui nostrorum castella et municipia quae hactenus tenuerant relinquere cogentur plurimique etiam a nobis deficerent et eorum se societati conferrent. Inter quos Willemundus Berae filius eorum perduelloni cum plurimis foederatorum se iunxit.*

⁷¹ Territoris aleshores més amplis que les actuals comarques administratives. A hores d'ara està establert que a l'Antiguitat la Cerritània anava de l'actual comarca de la Cerdanya a les valls navarreses (Larrea, 2009: 293); és possible que les incursions andalusines al Sobrarbe i la Ribagorça dividissin el territori original en dues parts (Martí, 1995) i, aleshores, cal pensar que les cròniques franques de la revolta osonenca ja feien referència al sector oriental més o menys coincident amb la comarca actual. De fet, en l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, un document elaborat entre els anys 819 i 1024 que es resisteix a una datació (Gascón & Vergés, 2017), ja es distingeix entre els *populi [...] Hurgellensium atque Cerdanensium vel Bergitanensium sive Paliarensium*. Quant al Vallès, la seva identitat toponímica original entorn

seqüència de l'adhesió a la revolta de Guillemó, possible fill del comte Berà, és a dir, en si aquesta adhesió va fer possible l'extensió de la revolta cap a aquelles dues contrades o, al contrari, fou aquesta extensió el motiu de la defecció de Guillemó. Aquest, en tot cas, va mobilitzar la seva xarxa clientelar (*complures*), i, com diu R. Martí (2019: 21), “no s'hauria de menystenir la importància que poden haver tingut en aquests temps de difícil equilibri les famílies d'Aissó i Guillemó, amb les seves aliances respectives”.

Fracassada la solució militar en girar cua l'expedició de càstig⁷², Lluís el Pietós va enviar els *missi* Elisagar, abat, i Hildebrand i Donat, comtes, per tal de pacificar *gothi i hispani* de la frontera. L'elecció d'Elisagar, que ja havia estat arxicanceller de Carlemany i amic personal de Benet d'Anià (Kramer, 2019)⁷³, indica la importància atorgada a la revolta i explica que l'activitat dels legats *ad sedandos ac mitigandos Gothorum atque Hispanorum in illis finibus habitantium* es centrés a Barcelona er reforçar l'autoritat del comte Bernat sobre la ciutat i la seva jurisdicció⁷⁴. En aquest punt és útil el precepte de concessió de franqueses per Carles el Calb de l'any 844 als *gotos sive ispanos* de la ciutat de Barcelona i del castell de Terrassa, així com als hispans de fora de la ciutat (*intra Barchinonam famosi nominis civitatem vel Terracium castellum quo habitantes simul*

de la vall del Congost-Besòs, on aquest s'anomenava *flumine Vallense qui discurrit per Congustum* (cit. Vilaginés, 2001: 25), es va ampliar entre els segles X-XI fins aplegar les dues comarques actuals (Sabaté, 1997: 51).

⁷² J. Alturo & T. Alaix (2021: 16-17, nota 15) tracten la qüestió de si es tracta de la ciutat de Vic un *Ausone castro* on l'any 827 el rei Pipí va confirmar uns dominis a l'abadia de la Grassa. Aquesta circumstància faria plantejar un cert èxit de la repressió de la revolta, però amb les fonts disponibles, no se'n surten. R. Ordeig (1982: 400) també atribueix més que a la revolta en ella mateixa- la tradicional “desorganització” d'Osona que s'allargaria fins a Guifré I.

⁷³ La figura dels *missi* estava consolidada durant el regnat de Lluís el Pietós. L'estudi clàssic és de J. Ganshof (1965); més recentment, J. Davis (2018).

⁷⁴ *Annals: Cumque ad sedandos ac mitigandos Gothorum atque Hispanorum in illis finibus habitantium animos Helisachar abbas cum aliis ab imperatore misus multa et propria industria et sociorum consilio prudenter administrasset, Bernhardus quoque Barcinonae comes Aizonis insidiis et eorum, quo ad eum defecerant, calliditati ad fraudulentis machinationibus pertinacissime resisteret atque eorum temerarios conatus irritos efficeret; Vita: Qui –Helisachar, Hildibrandum, Donatum- cum Hispanorumque copiis illorum proterviae pertinaciter restiterunt, Bernardo quammaxime Barcinonae comite conatus eorum in irritum deducente.*

cum his omnibus qui infra eundem comitatum Barchinonam hispani extra civitatem quoquo consistunt)⁷⁵. Es tracta d'una renovació de les franqueses concedides l'any 801⁷⁶ que sembla que va tenir com a objectiu “reconduir el comtat de Barcelona segons els seus dissenys, després d'uns quants anys de turbulències i de separació, per les enemistats amb Bernat de Septimània”, que pel juny d'aquest any ja havia estat executat per traïdoria (Soler, 2003: 84). Tanmateix, aquest document també permet delimitar el nucli de la revolta dels anys 826-827: el territori de Barcelona i del castell de Terrassa, això és, el Vallès, seria el límit nord del territori controlat pels carolingis, on la concessió també es pot interpretar com un intent de guanyar-se la fidelitat de poblacions de fidelitat fràgil. Llavors, pel nord el nucli de la revolta quedaria delimitat per les serralades prepirinenques entre Berga i Ripoll, més enllà de les quals es trobaven els dominis dels comtes carolingis d'Urgell-Cerdanya. Complementaris d'aquest, altres preceptes lliurats a particulars i institucions⁷⁷ permeten situar el límit est del nucli de la revolta al Montseny, ja que no es conserva cap precepte a ponent de la partió d'aigües de Collformic entre Osona i el Vallès (*collum que dicunt Collo Formici*)⁷⁸. A l'oest, el nucli de la revolta quedaria obert a al-Àndalus, cosa que explica que les úniques referències documentals al nucli de la revolta durant els anys centrals del segle IX són les referències puntuals a incursions pròpies en les cròniques andalusines. Una d'aquestes fou la del 841 contra Cardona i Awsunah (Bramon, 2000, 2023; Corriente: 2001: 307), al seu torn possible represàlia per les incursions prèvies des del Pirineu del comte Sunifred d'Urgell-Cerdanya poc després del 834 (Cingolani, 2010: 465; Gibert, 2012: 366, nota 35).

El protagonisme d'Aissó en l'inici de la revolta, que els cronistes lliguen discursivament amb la seva fugida de la cort carolíngia, permet pensar que es tractava d'un ostatge que hi estava retingut. J.C. Vidal (2023: 626) considera merament especulativa aquesta possibilitat, però l'autor ho fa atenent només a l'eventualitat que Aissó fos membre de la classe dirigent del comtat d'Urgell, visió que exclou la possibilitat que adopto aquí que

⁷⁵ CCII: 422 any 844.

⁷⁶ CCII: 415, any 801. La seva existència sembla confirmada per una referència inclosa en la carta de franquesa atorgada pel comte Borrell II als habitants del castell de Montdon el 982 (CDADC, doc. 15).

⁷⁷ CCII: 66, 68, 71, 355, anys 858-878.

⁷⁸ CSCV, doc. 2, any 908.

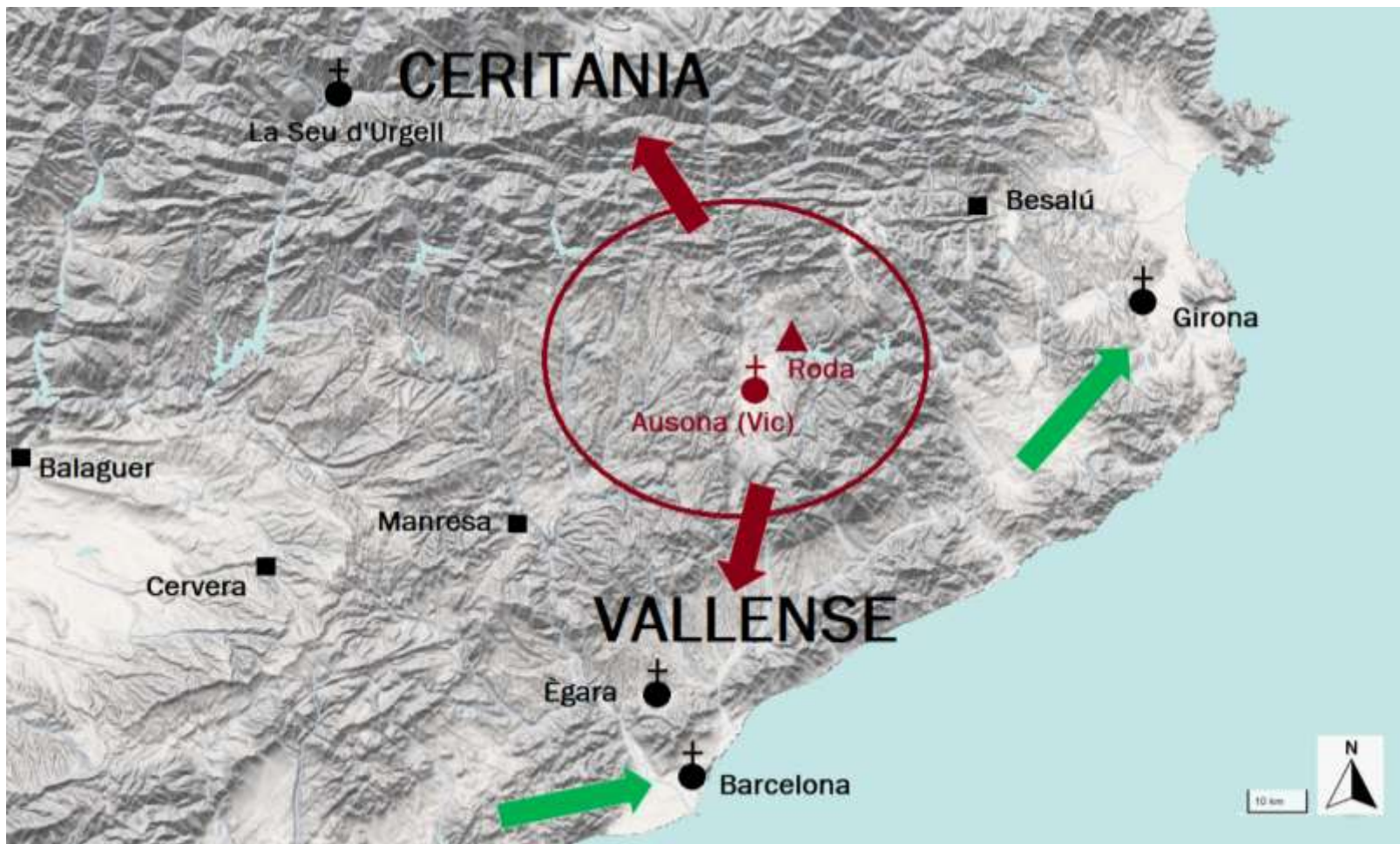
fos un personatge destacat, sens dubte, però osonenc. En rigor, els textos disponibles no permeten anar gaire més enllà d'això i, si s'hi va, s'entra inevitablement en altres especulacions (p. 618). La condició d'ostatge és l'explicació més plausible per la seva presència a Aquisgrà, ja que l'entrada en l'ordre polític carolingi i l'accés als beneficis que, donat el cas, se'n derivaven, com el *règim dels francs* o la categoria d'*hispa* (Pastor & Larrea, 2012), exigien la presa d'ostatges segons un procediment ja aleshores antic i que s'aplicava regularment per assegurar la fidelitat dels grups dirigents de les regions conquerides (Kosto, 2002: 124). La presa d'ostatges i el pagament de tributs eren el revers de la guerra (Larrea, 2009: 295), i cal pensar que, com el lliurament de regals, la subjecció política a través de la tributació o els serveis militars⁷⁹, els ostatges també van estar inclosos en les condicions de la dominació carolíngia d'Osona, potser com a penyora de la designació de l'autòcton Borrell com a responsable de la frontera el 798.

El relat de la fugida de la cort, on J.M. Salrach (1981: 86) situa Aissó en un "captiveri atenuat", parla de la *fuga ac perfidia Aizonis*, mots que es poden interpretar, des d'aquesta perspectiva, com un trencament del pacte de fidelitat pel *populus* osonenc. Aquest va rebre el fugitiu (*de palatio domini imperatoris fugiens, ad civitatem Ausonam venit, ibique receptus*) com un repatriat que retornava al medi social d'origen i s'incorporava a una revolta que, per la seva rapidesa equiparable a la dels saxons una vintena d'anys més tard (Depreux, 2008: 105)⁸⁰, havia de fer temps que es coïa. La fuga de la cort fou més aviat una declaració formal de trencament dels *pacta et amicitia* (Wickham, 2016: 135) sobre els quals es fonamentava el reconeixement de l'autoritat carolíngia *a populo illo*. Anomenar-la "revolta d'Aissó" és quedar-se curt. Al capdavall, des de l'Antiguitat els conflictes i les refeccions de les condicions inicials eren part intrínseca dels pactes i s'activaven quan els equilibris de forces entre les parts canviaven (Retamero, 2000: 17).

⁷⁹ Pels ostatges i regals com a ciment de les relacions de dominació i conquesta pactada, R.R. Davies (1990: 56). L'autor també considera els serveis militars com una forma òptima en una societat militaritzada per demostrar la lleialtat públicament i, per això mateix, una via efectiva de conquesta pactada (p. 57). Els serveis, a més, podien anar al marge de la tinença de terres i homes, és a dir, sense necessitat que la *proprietas* de la terra es modifiqués substancialment.

⁸⁰ Considerada com l'única revolta social d'amplitud a l'Alta Edat Mitjana pel mateix autor, que no esmenta el cas de la revolta osonenca (Depreux, 2008: 104). Tampoc ho fan E. J. Goldberg (1995) ni Ch. Wickham (2016).

La caricaturització cronística d'Aissó com un pèrfid protagonista d'una audaç fuga individual –sense esment d'altres ostatges, tot i que era habitual que hi fossin (Kosto, 2002: 146)- també mostra que, si els autòctons potser consideraven l'episodi un torcebraç adreçat a una re-negociació del pacte inicial, per l'imperi era un desafiament obert. També ho era la defecció dels guardians dels castells osonencs (*ut aliqui nostrorum castella et municipia quae hactenus tenuerant relinquere cogentur plurimique etiam a nobis deficerent et eorum se societati conferrent*), entesa com una traïció (*perduelloni*).



MAPA 3. La revolta d'Aissó, eixos dels atacs autòctons (grana) i andalusins (verd) ⁸¹.

⁸¹ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

El paper d'ostatge d'Aissó i el del seu germà en obtenir el decisiu suport andalusí els fa personatges rellevants del *populus* revoltat, sens dubte. Però el primer es fa fonedís un cop arribat a Osona⁸² i del segon no se n'arriba a saber el nom abans que, ell mateix, desaparegui de les fonts. A més, les cròniques tampoc proporcionen el nom de cap altre capitost local, de manera que la consideració d'"una revolta de les aristocràcies locals contra la nova política franca més bel·licista i centralista" (Cingolani, 2010: 464) es pot matisar. Les cròniques mostren més aviat que el protagonista de la revolta fou una "societat" de conjurats en el seu conjunt (*Vita: plurimique etiam a nobis deficerent, et eorum se societati conferrent*), sense que res indiqui l'existència d'una jerarquia aristocràtica comparable a la carolíngia, on "le statut des *seniores*, qui définit leur qualité et leur place dans la hiérarchie sociale, ne vient pas du roi mais de la naissance, il s'identifie à l'*hereditas*, c'est-à-dire au capital symbolique et à l'honneur transmis par les ancêtres" (Le Jan, 2015: 339)⁸³. A Osona, ni els dos germans ni els revoltats en general, anònims, es poden definir com a magnats inserits en jerarquies en les quals els noms identificaven els individus adscrits a determinats grups de parentiu, els feien reconeguts públicament i legitimaven la possessió, transmissió i exercici del domini⁸⁴. La *societas* osonenca apareix més aviat com una forma d'organització més propera als anònims *companys* saxons revoltats anys després (Depreux, 2008: 105-107).

Els mots elegits pels cronistes també adquireixen més sentit en relacionar-los amb la tradició textual de les revoltes socials. Així, el recurs a la *societas* de revoltats s'alimentava del context emprat en successives disposicions franques tendint a limitar l'acció col·lectiva, com la prohibició del anys 770-805 dels juraments orals (*sacramenta*)

⁸² M. Zimmermann (2023: 183) el fa desaparèixer amb la retirada de les tropes cordoveses després dels setges improductius de Barcelona i Girona d'estiu i tardor del 827; podria ser que anés camí de l'exili, però les cròniques, en rigor, el silencien des del moment que arribà a Osona, s'encengué la revolta i el seu germà fou enviat a Còrdova a sol·licitar suport andalusí.

⁸³ Això no és contradictori amb la importància dels vincles de parentiu que contribuïen a relligar la *societas* de revoltats. El mateix fet que fos un germà d'Aissó l'enviat a la important ambaixada per demanar l'ajut andalusí demostra la rellevància atorgada a aquells vincles.

⁸⁴ Per aquesta temàtica és fonamental encara A. Guerreau-Jalabert (1981) i també s'hi refereix F. Mazel (2014: 48-53). Per al cas català, són de referència M. Zimmermann (1990) i Ll. To (1995). N. Pacheco (2023) mostra la fertilitat de la noció de revolució antroponímica per resseguir les migracions i els processos de colonització a partir del cas de Tortosa.

per Carlemany, imposant que, en cas que n'hi hagués, es fessin per escrit (*convenientia*), sens dubte per dur-ne un registre i una censura eficaç. Carlemany també va prohibir les *coniurationes bibendii*, sanció que Carloman va reiterar el 884 en prohibir als *villani* la constitució de grups d'autodefensa (*collectae*) enfront dels víquings. Més tard, també hi hauria reunions secretes (*conventicula*) prèvies a les revoltes normandes de cap a l'any 1000, i el caràcter grupal es reflectiria encara en les *hermandades* castellanes d'un segle després (Wickham, 2016: 160-161). Al mateix bisbat d'Osona, entre 1181-1183 el bisbe Pere de Redorta va acusar un grup de notables de la ciutat de Vic de formar una *coniuratio* contra la catedral, prestant jurament d'ajuda mútua i de defensa, en detriment de la jurisdicció episcopal (Freedman, 2021: 101). Finalment, J. Torró (2018: 51-57) també recull les referències a les associacions de pagesos-guerrers que actuaven a les marques peninsulars al segle XIII en el límit de la legalitat i de l'ordre polític, a desgrat de la seva no poc important contribució a les conquestes feudals. Exemples, tots ells, d'organitzacions horitzontals amb interessos recíprocs que, si no exclouïen la presència de personatges rellevants, semblen incompatibles amb un model social pensat per intel·lectuals de cort al servei d'autoritats temporals, laiques i eclesiàstiques, inserits en xarxes aristocràtiques de jerarquies verticals. Autoritats, d'altra banda, que feien ús d'un estoc lèxic compartit quan es tractava de fer-hi front, transmès i alimentat al llarg dels segles.

Tampoc fou una elecció lèxica innocent l'atribució de la revolta a un desig capriciós de “noves coses”, menyspreades com una mostra de frivolitat (*alii conplures novarum rerum gentilicia levitate cupidi*) per part dels revoltats. Mentre la frivolitat caparruda (*levitas cervicosa*) dels autòctons també es troba com a recurs retòric legitimador de la conquesta anglesa de Gal·les al segle XI (Davies, 1990: 91), la referència a les “coses noves” era l'aplicació primerenca del recurs retòric medieval de les *novae res* utilitzat per referir-se als canvis sobtats amb conseqüències socials transformadores (Bartlett, 1994: 67). Això mateix ja és significatiu de la importància donada pels cronistes carolingis a la revolta com a trencament de l'ordre establert pel pacte inicial. Nogenmenys, darrere d'aquell *desig* és possible que també hi hagués, entre altres arranjaments⁸⁵, el de l'autonomia judicial, la mateixa que seria reconeguda parcialment per la concessió del 844 als

⁸⁵ Així tradueix J.C. Vidal (2023: 614) el desig de *novarum rerum*.

barcelonins i vallesans en atorgar-los la capacitat de ser jutjats *secundum eorum lege*⁸⁶. Aquest seria un altre paral·lelisme, llavors, amb els saxons revoltats a mitjan segle IX i que reivindicaven el *costum dels antics* a l'hora de ser jutjats, mentre el *desig* també també es trobaria entre els defectes atribuïts als pagesos de Normandia revoltats entorn de l'any 1000 (“according to their own *wiche*”; Wickham, 2016: 160-161). Les cròniques de la revolta osonenca enriqueixen, per tant, el flux per tradicions diverses d'un estoc de conceptes dotats d'un profund contingut polític, que emergeixen de manera recurrent en els relats de les revoltes medievals, mentre ella mateixa s'inscriu en un “early medieval landscape of revolts about real and long-standing, but now eroded, political/economic autonomies [...] with incomplete aristocratic dominance” (p. 164, 166). També es pot pensar, però, que en tractar-se d'un aixecament mancat de líders clars, i per tant d'interlocutors reconeguts, en un context general de l'Imperi en què la brutalitat es consolidava com a mecanisme de regulació de la conflictivitat social (Devroey, 2006: 347-350), això també podria haver impedit una eventual renovació del pacte inicial i dur, com va dur, a la guerra. Com a resultat d'aquesta, Osona fou reconvertida en una nova frontera, la mateixa on mig segle més tard els comtes cerdans hi trobarien els vestigis del passat més antic, els del breu domini carolingi i els efectes de la revolta del 826-827 sobre les societats autòctones i els seus entorns.

1.1.2. Vestigis de la frontera carolíngia.

Les fonts àrabs sobre la pròpia conquesta de la Península Ibèrica ja descriuen un paisatge amb assentaments fortificats, sovint encimbellats. Al-Razí, per exemple, parla de les *muchas villas e muchos castillos* del territori de Lleida i de com els seus pobladors *fizieron pleytesía con los moros e fincaron en sus castillos e los moros sin contienda* (cit. Martí & Viladrich, 2000: 46). Ibn Hawqal també esmenta els *hispanovisigots que segueixen la religió cristiana. De vegades es rebel·len i alguns d'ells es refugien en castells* (cit. Aguelo, 2014: 59). La Península, doncs, ja estava encastellada⁸⁷ i aquests emplaçaments comencen a aparèixer mitjançant la recerca que incorpora excavacions arqueològiques

⁸⁶ CCI: 415, any 844.

⁸⁷ Vegeu les consideracions sobre la Meseta castellana d'A. Vigil-Escalera & C. Tejerizo (2014). Per Catalunya, C. Folch (2018) ofereix una panoràmica actualitzada del cas català, mentre J. Gibert (2023: 100) proposa una cronologia “una mica” posterior a la crisi del sistema de *villae*.

amb metodologia adaptada al registre alt-medieval, les datacions radio-carbòniques i les anàlisis bio-arqueològiques (Brufal *et al.*, 2020: 9-20). L'encastellament⁸⁸ dels assentaments es planteja ara com una relació dialèctica entre els poders polítics i les societats pageses que sobrepassa, conceptualment, els castells feudals. En el cas osonenc, I. Ollich (2010: 326-331) també proposa l'existència d'assentaments fortificats previs al que l'autora anomena "món feudal", en una seqüència d'abandonaments i reocupacions d'emplaçaments en alçada, iniciada en la Prehistòria⁸⁹. Més recentment, R. Martí (2022: 239-240) fa una proposta de sistematització crono-tipològica de les fortificacions primerenques d'Osona, entre les quals inclou el cas emblemàtic de l'Esquerda de Roda de Ter a partir de la segona meitat del segle VII, el castell de Besora, amb precedents arqueològicament detectats dels segles VI-VII, i la torre del castell de Tona – malauradament sense datacions precises, a desgrat de la seva bona conservació i aparèixer documentat a finals del segle IX.

Primer del llocs esmentats en l'encàrrec de fortificació de la frontera al comte Borrell l'any 798 (*civitatem Ausonam, castrum Cardonam, Castamserram et reliqua oppida olim deserta, munivit, habitari fecit et Burrello comiti cum congruis auxiliis tuenda commisit*; cit. Salrach, 1981: 14, nota 48), la *civitatem Ausonam* probablement corresponia a l'emplaçament de l'*Auso* antiga, l'actual Vic (Gibert, 2018a: 176). Tot i que pugui sorprendre que la ciutat no compti amb evidències arqueològiques del domini carolingi que no es pot descartar que sigui conseqüència de l'evolució urbanística posterior, que n'ha esborrat el rastre, aquesta mancança no es dona en el cas de l'actual jaciment arqueològic de l'Esquerda de Roda de Ter, la *Roda civitate* esmentada en les cròniques carolíngies del segle IX. Situat a poc menys de 10 km al nord de la ciutat episcopal, es tracta d'un recinte d'unes 12 ha elevada sobre el riu Ter tancat per una muralla monumental d'uns 140 metres de longitud que barra l'accés a l'assentament. Per la seva tipologia constructiva i els materials associats, es tracta d'una muralla amb precedents ibèrics, que ja era funcional en l'època visigòtica i que es va refer en època carolíngia.

⁸⁸ Concepte inicialment teoritzat i després actualitzat per P. Toubert (2004), també les reunions de Girona i Roma (Barceló & Toubert, coords., 1994) i la perspectiva arqueològica de R. Francovich & R. Hodges (2003).

⁸⁹ Processos identificats a la Catalunya Central en general (Gibert, 2018b: 83-86).

Aquesta cronologia establerta per l'arqueologia (Ollich *et al.*, 2017; Gibert, 2018a: 183)⁹⁰ certifica el funcionament en els dos períodes medievals, per bé que sense notícia de l'ocupació andalusina. Això permet col·locar Roda entre els *oppida olim deserta* reactivades amb l'encàrrec al comte Borrell de l'any 798. D'aquesta funció represa, a banda de la muralla, també en dona fe la troballa d'una peça de moneda de Lluís el Pietós⁹¹, i fragments ceràmics (Clua *et al.*, 2018; Folch, 2018: 37-38)⁹². El jaciment també presenta un conjunt de més de 60 sitges a l'interior de la muralla, tallant els nivells ibèrics, en ús fins a mitjan segle VII (Ollich *et al.*, 2021: 240-241), mentre a la rodalia de se n'hi troben d'altres de diferents dimensions i cronologies, des de les més de 300 sitges de la possible *villa* baix-imperial del Bosc del Quer fins llocs més petits amb sitges, cementiri i estructures menors d'una cronologia similar, com El Graell (Ollich *et al.*, 2015: 17). “Roda Ciutat”, doncs, era un lloc ocupat des d'antic i fortificat en època visigòtica, cosa que hauria facilitat el seu paper com a punt fort de la dominació carolíngia a Osona.

⁹⁰ Sigui dit de passada que la muralla de Roda es pot considerar del tipus de muralles lineals que es troben arreu, des de la muntanya asturiana (García & Muñiz, 2010: 151-158) fins al jaciment del Serrat dels Tres Hereus al Berguedà (Florensa, 2015: 45), passant per la Meseta castellana (Martín Viso, 2006: 170-172), amb datacions primerenques dels segles VII-VIII i, en el cas català, relacionades gairebé sistemàticament amb precedents ibèrics i funcionals en els inicis d'al-Àndalus (Martí, 2022: 240). Vegeu també la síntesi sobre els jaciments fortificats alt-medievals del nord-est català de Ch. Folch (2018). H. Herold (2012: 65-66) observa que la reocupació medieval dels assentaments protohistòrics, on probablement encara eren visibles les estructures construïdes i altres vestigis, com la ceràmica de superfície, responia tant a l'aprofitament de les capacitats defensives com a l'interès del lloc dels ancestres com a legitimadors de les aspiracions polítiques de poders nouvinguts.

⁹¹ Una sola moneda és una mostra ínfima, però recorda a escala local que el regnat de Lluís el Pietós es va caracteritzar per “a tight control over the economy; a centralized and unified currency in use throughout the Empire, and rapid and widespread circulation throughout the vast area within its borders, from Britany to Italy and from Frisia to northern Spain” (Coupland, 1990: 54). Sobre la moneda també cal dir que, tot i que A.M. Balaguer (1990: 27, 113) s'inclina per la ciutadella de Roses com a lloc d'encunyació de les monedes carolíngies de la seca de Rodde, no descarta que es pugui trobar a Roda de Ter, possibilitat defensada també per M. Clua *et al.* (2018).

⁹² Per a la fortificació dels llocs del poder reial en el regnat de Lluís el Pietós, J. Schneider (2018).



FOTO 4. El jaciment de l'Esquerda de Roda de Ter (Ollich *et al.*, 2019: 173)

El registre arqueològic de la ciutat permet situar Roda entre les fortaleses franques de frontera identificades per mètodes arqueològics a nivell europeu (Henning, 2005: 25; Ollich *et al.*, 2016)⁹³. És, de fet, la perspectiva europea la que permet obtenir una visió més ampla de l'emplaçament i la funció. Un dels trets comuns a les fortaleses carolíngies era la seva integració en una rodalia d'assentaments militars i agraris que en permetien tant la defensa com el sosteniment (Herold, 2012: 77). En alguns casos, aquests assentaments arribaven a configurar un “monstruous strategic defense enclosure” protector dels punts forts polítics i religiosos (Henning, 2007: 236). Segur que un d'aquests casos era el de Casserres del Berguedà, la *Castamserram* encomanada al comte Borrell el 798 (Camprubí, 2003: 206). Es tracta d'un *oppidum* amb una església romànica dedicada a Sant Pere erigida en el lloc d'un mausoleu antic que es troba envoltat d'altres

⁹³ H. Herold (2012: 96) també observa, en el cas dels assentaments fortificats centroeuropeus dels segles IX-X, com “despite the vast chronological gap between these prehistoric settlement occupations and the Early Middle Ages, elites could still have used such sites to legitimise their own political or territorial claims”.

assentaments, algun amb elements fortificats (Florensa, 2015: 45-50)⁹⁴. El coneixement de l'Esquerda en aquest sentit és menor, per bé que I. Ollich *et al.* (2015: 14-16) fan referència a una genèrica “organització del territori basada en l'estratègia i en la defensa”, que, en tot cas, hauria d'incloure les zones que permetrien el sosteniment de l'emplaçament central. És possible que aquesta necessària “buffer zone” (Henning, 2005: 24) coincidís amb el *Rotensis* de la documentació posterior⁹⁵. Segurament arribava fins a les *rocas fundatas de Marscalcia* documentades a mitjan segle XI davant per davant de l'Esquerda, a l'altra riba del Ter, una zona boscosa (*boschum qui est in locho vocitato Marscalcia*, any 1039; *ipso monte de Marscalcia et cum ipso bosco et cum ipso molendino et molendinaribus*, any 1066)⁹⁶ dita tradicionalment –i significativament- bosc de Salou. El topònim, relacionat amb la guarda o alimentació dels cavalls en contextos documentals relacionats amb el poder franc⁹⁷, permet plantejar que formés part, en efecte, del territori de proveïment de Roda, del qual només es troba allunyat un parell de km.

Més enllà de Roda, la documentació primerenca permet localitzar altres emplaçaments susceptibles de formar part del dispositiu carolingi a la frontera, per bé que quan apareixen en els textos la seva funció original ja s'hauria perdut. Entre aquests es trobarien les “ciutadelles”, diminutiu que pot referir-se tant a les dimensions físiques dels assentaments com al seu lloc en la jerarquia de llocs del dispositiu fronterer –en oposició, singularment, a les *civitates* d'Osona i Roda. D'aquestes en trobem dues als textos osonencs. La primera es va esmentar l'any 963 com a *locum que dicunt Civitatilia* en un document del terme

⁹⁴ El propi esment (*Castamserra*) informa del caràcter fortificat de l'emplaçament (<http://ducange.enc.sorbonne.fr/CASTUS1>; consulta: 24/03/2019). Per al cas del Vallès, J. Roig (2011: 238) fa referència als assentaments agrícoles que haurien estat la necessària “base productiva” del fisc i dels bisbats de *Barcino i Egara*.

⁹⁵ CCIV, docs. 302, 417, 484, 502, 517, 597, 709, 807, 1393, 1681, 1703, 1704, 1843, anys 927-1000.

⁹⁶ DCVb, doc. 986, any 1039; Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, còpia digitalitzada a l'Arxiu Històric d'Hostalric, Fons Cabrera i Bas, any 1066.

⁹⁷ <http://ducange.enc.sorbonne.fr/marscalcia> (Consulta: agost 2018). La qüestió del sosteniment del nucli de Roda depassa el període carolingi, a partir del segle X-XI, quan presenta estructures pròpies d'un centre d'explotació com graners, trulls i tallers metal·lúrgics. Aleshores el registre arqueològic cerealístic també incorpora una elevada proporció de civada (Ollich & Cubero, 1989; Ollich *et al.*, 1994; Ollich *et al.*, 2021: 246), indicador de la presència de bestiar cavallí.

del castell de Voltregà, a prop d'un *villare antiquo de Segario vel suos eres*. Els anys 1067 i 1081, la “ciudadella” estava inclosa en el terme parroquial de Sant Boi de Lluçanès i tenia al nord l'església de Sant Ponç (*de meridie in civitatula; a parte meridia en Ciudadilia*)⁹⁸. Aquestes referències permeten situar-la al sud de la masia abandonada de Santponç, potser al turó de Sant Isidre (875 m) o al Puig (735 m), al peu dels quals discorria el camí ramader tradicional del Lluçanès (Miralles *et al.* 2002: 69-70, 79). Al mateix terme del castell de Voltregà també s'esmenta un suggeridor *pugo que dicunt Francia*, situat en algun punt de la riera de Sorreigs, entre Sant Bartomeu del Grau i Santa Cecília de Voltregà segons les afrontacions proporcionades per un document de l'any 997 que l'esmenta, i que podria ser l'actual Serrat de la Guàrdia (835 m), de nom suggeridor⁹⁹.

Una altra “ciudadella” es documenta els anys 1000-1002 al terme del castell d'Oristà (*in castro Uriste, in ipsa civitate, in rio Gavaressa; in territorio Orist, in locum quem vocant ad ista cive; Odo, filium Hosten de Civatilia*)¹⁰⁰ i es tracta, amb poc marge per al dubte, del jaciment arqueològic de Puig Ciutat, assentament romà destruït al segle I aC que presideix l'entrada al Lluçanès des del sud. Tot i que l'excavació no ha proporcionat materials medievals (Padrós *et al.*, 2015), aquesta “ciudadella” també es troba, com l'anterior, en els intersticis dels punts forts del dispositiu fronterer de l'any 798, de manera que també és possible considerar-la part a l'espera de verificació arqueològica.

Sense que es pugui confondre amb el lloc homònim del Berguedà esmentat l'any 798, el castell osonenc de Casserres també podria ser un altre punt fort de la frontera carolíngia. Situat a poc més de 10 km a l'est de Roda pels camins tradicionals (actuals GR-151, GR-219 i PRC-40), també es troba en un altiplà que fa un meandre del riu Ter i també presenta una muralla transversal de grans dimensions, encara poc coneguda arqueològicament, que tanca l'accés a l'altiplà (Chávez & Pastor, 2014a)¹⁰¹. La muralla defineix un espai interior d'unes de 60 ha, organitzades en diferents plataformes, en la més elevada de les quals es

⁹⁸ CCIV, doc. 915, any 963; DCVb, docs. 1314, 1437, anys 1067-1081.

⁹⁹ CCIV, doc. 1767, any 997. A.M. Mundó (2001: 41, 71) la considera un vestigi del domini franc però la situa, crec que equivocadament, entre Sant Hipòlit de Voltregà i Ripoll.

¹⁰⁰ CCIV, doc. 1838, any 1000; DCVb, docs. 666, 668, any 1002.

¹⁰¹ I. Ollich (2010: 321-322) anomena aquests assentaments “poblats de península”, entre els quals compta l'Esquerda però no inclou Casserres.

documenta una església dedicada a Sant Pere que ja existia el 921¹⁰² i que fou substituïda a partir del segle XI per un monestir (Pladevall, 2004: 52). A l'entorn d'aquesta església primerenca s'han trobat una ara d'altar i una *ampulla* datades als segles VI-VII (cit. Sales, 2005: 173), així com un seguit de tombes antropomorfes retallades en els nivells anteriors al monestir (Pladevall, 2004: 58-59). L'any 898, Casserres també fou el centre d'un dels primers castells termenats (*infra fines de Castroserras*)¹⁰³ osonencs.

El dispositiu fronterer carolingi “pretenia tenir controlades les parts altes dels rius Cardener, Llobregat i Ter mitjançant un seguit d'enclavaments situats al sud dels Pirineus, en llocs naturals de pas cap al nord d'aquesta serralada, i possiblement també volien protegir alguna via de comunicació transversal que unís els indrets citats” (Camprubí, 2003: 206). R. Ordeig (1982), A.M. Mundó (2001) i J. Padrós (2010: 240) fan referència a la *strata francisca* que entrava a Osona des del Pirineu, tot fent marrada per Besalú, pel Collsacabra i el Casserres osonenc, passant després a prop de Roda abans d'arribar a Vic. El seu recorregut, posat en relació amb els vestigis documentals i arqueològics, tant els verificats com els que els textos permeten proposar, és coherent amb el nom de camí “dels francs”. També és possible, a més, que aquest nom el rebessin trams d'altres camins que entroncaven amb el principal. Tots apareixen en esments dels textos osonencs posteriors: a partir de l'any 917 a Vallfogona de Ripollès, a prop del riu Ter (*terra qui est super ipsa via francisca*) i, ja dins d'Osona, a Osormort l'any 965 (*strada franciska*), a la rodalia de Vic (*strada francescha*) el 981, el 982 (*strada francisca*) passant pel terme de Gurb i, entrat el segle XI (*istrada francisca*) a Tona¹⁰⁴. A. M. Mundó (2001: 42) proposa que el “camí dels francs” va perdre importància en relació a la *strata Cerdana*, de recorregut vertical resseguint la vall del Ter, a mesura que es va consolidar el domini dels comtes cerdans sobre Osona i el camí de nord a sud va esdevenir eix articulador del domini. En canvi, també tenia un recorregut horitzontal com la *francisca* -i ambdues vies es poden considerar un únic camí- la que unia Vic i Cardona documentada a partir de l'any 981 (*strata Cardonense*), quan vorejava la *villa que vocatur Tedmar*, a prop del riu Gavarresa (Lluçanès), passava (*ipsa strada Cardonense qui pergit in Ausona*) a prop de la *turre qui fuit de Heldecindo* i remuntava *ipsa Portella de Cornedo* a l'entorn del *Monte Calvo* de

¹⁰² CDSPC, doc. 1, any 921.

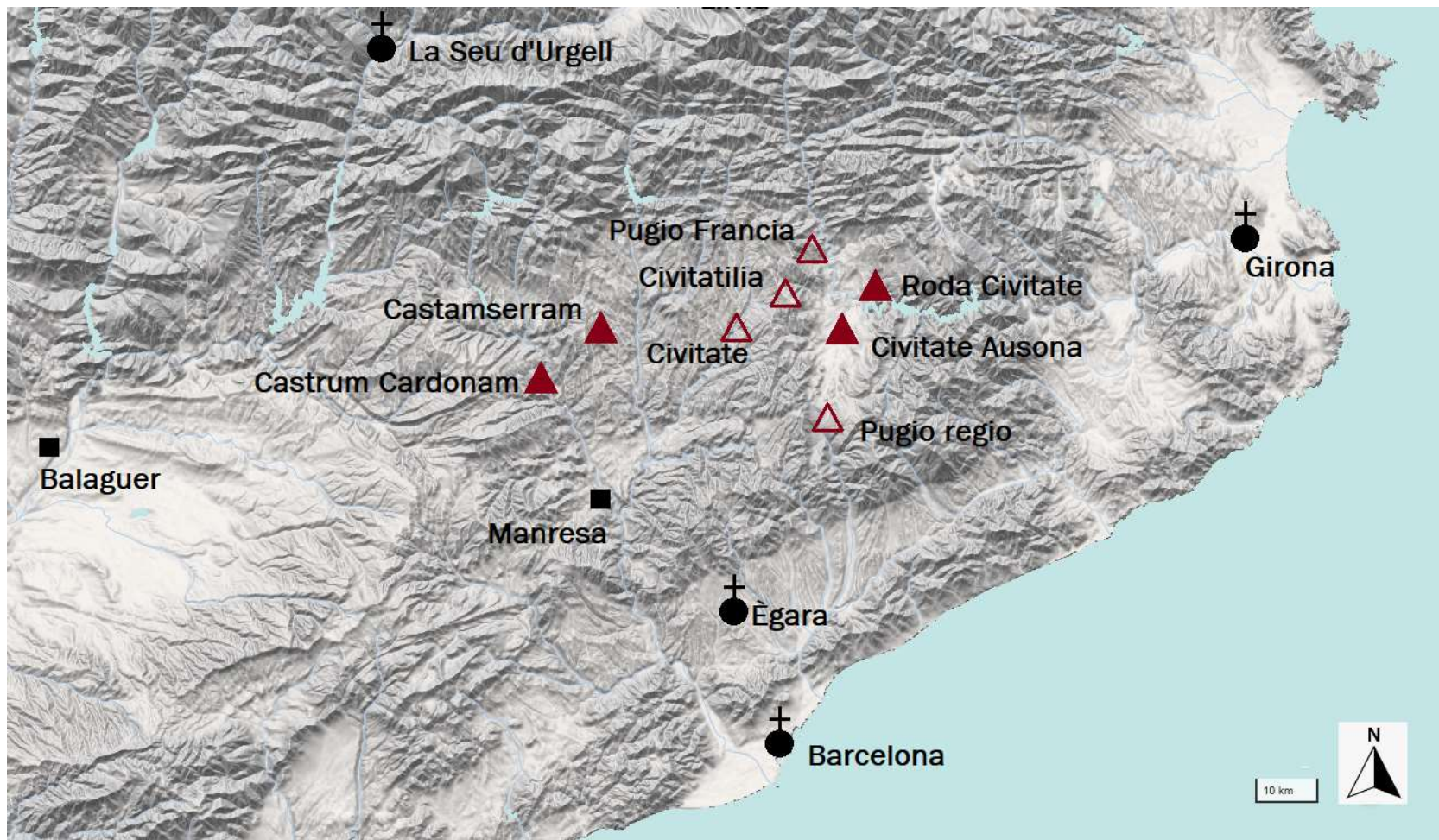
¹⁰³ CCIV, doc. 32, any 898.

¹⁰⁴ CCIV, docs. 164, 973, 1354, 1388, anys 917-982.

Sallent (Bages)¹⁰⁵. L'orientació d'est a oest d'aquest camí reforça la proposta de F. X. Florensa (2015: 50), que el relaciona amb el dispositiu fronterer del 798, ja que es tractaria –com el “camí dels francs”- d'una via que permetria la ràpida comunicació entre els punts forts establerts aleshores a la frontera (MAPA 4)¹⁰⁶.

¹⁰⁵ CCIV, doc. 1358, any 981.

¹⁰⁶ Un altre possible punt fort del dispositiu fronterer fou el *Pugio Regio* que va donar nom al Pujol Ric, a l'extrem sud d'Osona, que tractaré més endavant en resseguir les possibles fortificacions primerenques de l'Alt Congost. Vegeu: 1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal.



MAPA 4. La frontera carolíngia a la Catalunya Central¹⁰⁷.

¹⁰⁷ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

1.1.3. Castells abans dels *castra*.

La quantitat d'esments d'assentaments encimbellats en el moment de la incorporació al domini comtal és un tret característic del paisatge primerenc a Osona. La denominació més corrent per aquests llocs és *roca*, un mot que ja designava les fortificacions tingudes per aprisiadors a la Septimània de mitjan segle IX¹⁰⁸ i que, a Osona, els seus detentors podrien haver estat els que es van afegir a la revolta d'Aissó (*ut aliqui nostrorum castella et municipia quae hactenus tenuerant relinquere cogentur plurimique etiam a nobis deficerent et eorum se societati conferrent*; Salrach, 1981: 86). L'especificació, a vegades, que la roca en qüestió era natural (*de oriente in rocka naturale*)¹⁰⁹ fa pensar que la majoria de les altres “roques” esmentades no ho eren. El mot també es pot trobar com a sinònim de fortificació d'alguns castells termenats establerts a partir del domini comtal, com la *roca de Casserres* esmentada el 946 després del primer esment del castell el 898¹¹⁰, o la *roca de castro Veltragane* (Voltregà) del 994¹¹¹. Però en la major part de casos, el mot designa emplaçaments que no van esdevenir castells, com la roca que el leuita Guadamir posseïa al terme de Castellterçol (*in ipsa roka de te emtore*)¹¹² i que no va ser mai castell tot i la rellevància del personatge, fill del conegut vicari Sal·la (Gibert, 2015)¹¹³. El cas de Sant Llorenç, esmentat l'any 881 (*terminio de kastro Sancti*

¹⁰⁸ L'any 854, la *rocam quam vocant Frusindi quam eorum genitor per aprisionis auctoritatem tenuit* és el primer esment de la fundació o confirmació de la possessió de fortificacions preexistents mitjançant aprisió (CCII: 347, any 854).

¹⁰⁹ CCIV, doc. 310, any 927.

¹¹⁰ CCIV, docs. 32, 577, anys 898- 946.

¹¹¹ CCIV, doc. 1669, any 994.

¹¹² CCIV, doc. 782, any 957.

¹¹³ Algunes roques anomenades castellars es documenten des de mitjan segle X (*ipso castellare; ibso castellare; ipso castellare de Adaledo*; CCIV, docs. 685 (Lluçà), 924 (Seva), 1037 (Fàbregues), anys 951-968) i continuen al segle XI amb referències que en destaquen sobretot el seu caràcter encimbellat (*ipsum meum pug de ipsa Talada sive cum ipso castelar; ab occiduo in ipsa roca que vocant Kastelar; roka que dicitur a kastellar*; DCVb, docs. 1243, 1384, 1387, anys 1063-1077). Apareixen com a límits de predis i probablement cal interpretar-los com a llocs susceptibles de ser encastellats (<http://ducange.enc.sorbonne.fr/castellare>; consulta: juny 2024), potser per la presència de ruïnes visibles més o menys antigues, com en el cas del *castellum*

Laurentio)¹¹⁴, mostra els diferents destins de dues “roques” properes a partir de la seva venda pel comte Ramon Borrell al fidel Bonfill, levita, l’any 992. Es tracta de la Meda i de Sant Llorenç (*rocha mea que dicunt Medda simul cum ipsa de Sancto Laurentio meum proprium*). Sant Llorenç, el primer castell, va ser desactivat aviat com a fortalesa principal i substituït per *roca* de Meda, considerada *castrum* el 1007¹¹⁵.

La conservació d’un petit cos documental sobre la rodalia de Múnter, a uns 6,5 km al sud de la ciutat episcopal, permet veure més de prop un cas de *roca* habitada i fortificada. L’any 929, dalt d’un puig s’hi trobava un *kastelleto* que afrontava una terra comprada pel levita Elisagar i el seu nebot Odó, els mateixos que el 935 van comprar als 14 homes i dones que hi vivien el *pugo nostro proprio cum ipsos casales [...] cum ipsos terrarios et torcularios ab omni integritate*, això és, l’emplaçament del castellet¹¹⁶. El lloc, tanmateix, no centrava cap districte castral, ja que la demarcació era la *villa de Montari*, que incloïa diversos assentaments. “Castellet”, doncs, era un mot descriptiu del caràcter encimbellat d’aquests casals construïts en un puig d’una alçada de 22 m sobre l’entorn immediat que no exercia cap dret jurisdiccional conegut sobre la resta d’assentaments de la *villa*. El castellet, de fet, tampoc era l’única *roca* del terme de Múnter, ja que l’a965 s’esmenta la *strada qui dispergit ad ipsa roca de Ermenardo*, on l’any 978 es recordaria que el seu amo (*condam Ermenardo*) havia tingut una vinya *in ipso pugo*¹¹⁷. Tant el castellet com la d’Ermenard eren “roques” condicionades per a la seva ocupació, a les quals l’alçada proporcionava capacitats defensives i, en aquest sentit, es poden considerar “asentamientos en llano, emplazados en promontorios aplanados y en vertientes de suaves lomas delimitadas por torrentes y en medio de las zonas de llano fértil, rodeadas de campos de cultivo” (Roig, 2009: 241). Però cap de les dues “roques” era castell termenat.

Velloso a Girona (Canal *et al.*, 2005: 18; Folch, 2018: 37-38, expressa dubte sobre la identificació carolíngia d’aquest castell).

¹¹⁴ CCIV, doc. 3, any 881.

¹¹⁵ CCIV, doc. 1621, any 992; DCVb, doc. 697, any 1007 (*ipso suo castro ipsa Meda cum ipsum alodem qui ibidem est quod emit de Reimundo comite*)

¹¹⁶ CCIV, docs. 343, 405, anys 929-935

¹¹⁷ CCIV, docs. 960, 1250, anys 965-978.



FOTO 5. El castellet de Múnter (2022)¹¹⁸.

Sovint, el mot *roca* apareix en els textos acompanyat de l'adjectiu *fundata*, i, com en el cas dels esments simples, mentre algunes *rocas fundatas* només semblen roquissars prominents (*casas et solos et superpositos et curte et ortos et rochas fundatas et arboribus [...] in ipso Chero*)¹¹⁹, altres es poden equiparar a “la motte ou la roque aménagée” (Mazel, 2014: 449) d'altres latituds europees. En tot cas, les “roques fundades” osonenques constituïen una singularitat dins de l'espai agrari local fins més enllà de l'any 1000, cosa que pot indicar la seva relació amb el camp semàntic del *fundus* antic, una de les seves possibles etimologies¹²⁰. Així, es trobaven sovint com afrontacions (*in apendicio Sancti Laurencii, on locum ubi dicunt Cantalupos [...] de parte orientis in ipsa rocha fundata [...] de circi in ipsa rocha fundata*, any 981)¹²¹ i a prop de cursos d'aigua o de camins principals (*stratas que pergunt ubique*, a Santa Maria d'Olost; *de parte*

¹¹⁸ Fotografia de l'autor (2022).

¹¹⁹ DCVb, docs. 885, 732, anys 1031-1012.

¹²⁰ Vegeu <http://ducange.enc.sorbonne.fr/FUNDATARIUS> (Consulta: juny 2024)

¹²¹ CCIV, docs. 652, 655, 674, 937, 1212, 1330, anys, 950-981.

orientis in ipsa roca fundata et de meridie in strata publica)¹²². La centralitat queda confirmada per la proximitat a les zones de residència (*ipsa terra que dicitur Villares [...] de parte orientis in rocha fundata*)¹²³ i les esglésies (*prope Sancti Iuliani in ipso villare que nominant de Arigo qui est condam*)¹²⁴. Quan es poden identificar els amos d'aquestes "roques fundades" o de les explotacions que hi afrontaven –que en alguns casos eren els mateixos- es veu que eren personatges rellevants, levites com Guadamir¹²⁵, vicaris com Sunifred d'Orís¹²⁶, preveres com Agelà¹²⁷, i l'Ermenard de Múnter, que també fou bescanviador amb la catedral de Vic de diferents dominis situats a Savassona per altres a Manresa el 982, amo d'una vinya al costat de la *rocha fundata de ipso Bruchero* a Perafita i Tavèrnoles¹²⁸.

El destí normal de les *roques fundades* tampoc no fou esdevenir castell termenat; de fet, quan es poden localitzar es veu que es trobaven en llocs diferenciats de l'emplaçament de la fortalesa termenada corresponent i, en canvi, a prop dels camps de conreu i els assentaments pagesos. Així, per exemple, eren diferents la *roca fundata de Oris* esmentada el 941¹²⁹ i el castell homònim, ja que l'any 956 unes *kasas cum curtes et ortos et terras et vineas cum ipsos arboribus qui ibidem sunt* limitaven amb *ipsa rocka fundata* a l'oest i amb el propi *kastro Oris* al nord¹³⁰. L'any 1032, l'església de Sant Andreu de Castellcir i la *rocha fundata*¹³¹ que hi afrontava també eren un conjunt situat a l'entrada a la vall del riu de Centelles, a uns 2 km del castell de Castellcir. A Savassona, les *ipsas*

¹²² CCIV, docs. 478 (*in apendicio Taratello, in terminio de villa Molisti*), 860, anys 940-960.

¹²³ CCIV, doc. 860, any 960.

¹²⁴ CCIV, doc. 699, any 953.

¹²⁵ CCIV, doc. 1330, any 981.

¹²⁶ CCIV, doc. 487, any 941

¹²⁷ Com el prevere Agelà, en l'execució del testament del qual una *rocha fundata* delimitava *ipsa terra que dicitur Villares* a prop de l'església de Santa Maria d'Olost (*in apenditione Sancta Maria Olostensis, prope ipsa ecclesia*) el 960 (CCIV, doc. 860).

¹²⁸ CCIV, doc. 1394, any 982.

¹²⁹ CCIV, doc. 487, any 941

¹³⁰ CCIV, doc. 763, any 956. L'arqueologia sembla confirmar el caràcter relativament tardà del castell d'Orís, documentat a partir del 914 (Gómez & Fierro, 2017: 134).

¹³¹ DCVb, doc. 899, any 1032.

*rokas o rocas fundatas que dicunt Savassona*¹³² que donarien nom a les actuals Roques de Sant Feliuet estaven a prop del castell que donava nom al terme des de l'any 889 (*terminio de Savassona*) però ben diferenciades d'aquest, en un altre turó¹³³. El registre arqueològic presenta, a més, en aquest cas, indicis sobre l'antiguitat de l'ocupació de la *rupem quam nuncupant Savassona simul cum basilica Sancti Felicis predicti qui ibi sita est*, amb tombes excavades a la roca, documentades per escrit al primer terç del segle XI (*sepulcrum antiquum*)¹³⁴ i actualment encara visibles, així com vestigis neolítics (Rocafiguera, 2004: 200). L'emplaçament també presenta retalls a la roca i forats de pal (Ollich *et al.*, 2019: 170), restes del condicionament de la *rocha fundata* que, segons els textos, tenia a ponent una espluga, potser habitada (*de occiduo in ipsa espelunca*)¹³⁵.

Feta la identificació, si més no dels que es pot proposar que existien a través de la documentació escrita, dels emplaçaments fortificats anteriors als castells termenats, restaria per descriure la seva funció en l'Osona anterior a la conquesta. En aquest sentit, els estudis recents sobre altres espais peninsulars identifiquen fonamentalment la seva funció en l'articulació territorial abans de les corresponents conquestes feudals. Això també es pot proposar per algunes fortificacions osonenques¹³⁶, igual que la desvinculació general d'estratègies defensives complexes i, en canvi, destacant el seu paper com a centres de poders locals que, en alguns casos, es poden fer retrocedir en el temps (Martín Viso, 2020: 82-83, 93-95). El cas osonenc també mostra, nogensmenys, la sistemàtica relació d'aquests assentaments fortificats amb els espais agraris preexistents a la conquesta, dels quals no eren mai lluny.

¹³² CCIV, docs. 15, 1565, anys 889-989.

¹³³ CCIV, doc. 15, any 889. L'existència de dos turons propers habitats s'observa des d'època ibèrica en altres indrets d'Osona (Rocafiguera, 1995: 129-132)

¹³⁴ DCVb, doc. 938, any 1035. *Parròquia de Savassona* en dos registos tardans de documents originals del 989 i 1000 (CCIV, docs. 1550, 1868).

¹³⁵ CCIV, doc. 428, any 937. Sobre l'ocupació alt-medieval de coves a la Catalunya Central, fenomen poc conegut arqueològicament, J. Gibert (2018a: 86-87).

¹³⁶ Vegeu 1.1.3. Castells abans dels "castra".

La mateixa relació amb els espais agraris o, específicament, molins, s'establia en les *roques* i *roques fundades* anomenades Abella. És el cas, a partir del 937, del terme de Roda (*iusta vila Mirosa*), on tres molins del riu Ter afrontaven *in roca que dicunt de Abella*. El 994, aquesta *rocha de Abellia [...] prope villa Mirossa, in flumen Tezer* limitava els mateixos molins que el vicari Miró Bonfill va vendre aleshores a un matrimoni. L'any 1000 encara hi era (*roca fundata ad ipsa Abilia*) i és possible que fos la mateixa *roca Tezera* o *roca Tera* que estava situada a prop del *lo cap de Castellet* o *lo puig que-s diu Castellet* l'any 942 i, en tot cas, és el Serrat de Puig-rodon, al peu del qual hi ha encara avui el lloc de l'Abella. També s'hi esmenta el gual que portava a Manlleu a través del riu Ter l'any 1000 (*in ipsas Passaduras ad ipso guado de Meseleo*)¹³⁷.

També presentava relació amb el condicionament hidràulic de la seva rodalia la *Petra Abella* que limitava l'alou de Madriguera del terme de Taradell, els anys 1031-1060¹³⁸. L'alou incloïa *aquis aquarum*, un esment que en aquest cas responia a la realitat, ja que el topònim que va donar nom al puig de Madriguera documentat a partir del 955 (*ipso pugo que vocant Madrigaria*)¹³⁹ remet a l'abundància d'aigua i, a més, la rodalia del lloc *nuncupato a rrusticis Madrigera* l'any 1059¹⁴⁰ presentava una concentració de molins que es documenten a partir del segle XIII, ben comunicats amb Vic a través de la *strata mercataria* (Pladevall, 1995: 275-281). La referència de l'any 1059 es troba en una venda d'un domini de Ramon Bermon, senyor del castell de Taradell, que comptava entre les seves afrontacions un *alodio fiscali* i un altre alou *ad ipsa guardia*, possiblement emplaçada en el *pugo* esmentat l'any 955, que el 1094 era conegut com a *pug de Seguina* i tenia als peus el feu del castell de Taradell (*fisco Taradellensi*); el mateix document indica que limitava al sud *in Madrigera* i que es trobava envoltat pel *rio de Escharoit*, el *rio de Tona* i el *rio de Mulist*¹⁴¹. La *Petra Abella* ha de ser aquest mateix puig situat en un entorn hidràulic densament agençat.

¹³⁷ CCIV, docs. 502, 517, 709, 596, 1681, 1843, anys 942-1000.

¹³⁸ DCVb, doc. 1206, any 1031/1060.

¹³⁹ CCIV, doc. 739, any 955.

¹⁴⁰ DCVb, doc. 1184, any 1059.

¹⁴¹ DCVb, doc. 1618, any 1094.

A la vall del Congost també es documenta una *abella* en una rodalia disposada al costat del camí d'origen romà del Congost i a prop d'un gual per on es travessava el riu fins a la construcció d'un pont monumental al segle XVIII (Pardo *et al.*, 1987). L'Abella es documenta l'any 1031 (*ad ipsa Abelia*)¹⁴² i a principis del segle XII hi havia una concentració de molins (Pladevall, 1989: doc. 14, any 1107)¹⁴³. A banda del camí ral, per l'Abella hi discorria un camí transversal que baixava dels Cingles de Bertí i, un cop travessat el riu Congost, pujava per la riba esquerra el massís del Montseny per Tagamanent. Era un camí ramader especialitzat (*via pecoraria*) documentat l'any 1035 (Oliver, 2024). A l'Abella, l'any 1325 s'hi documenta una *roca fundada* amb motiu del trasllat d'una resclosa dels molins *més amunt, ço çes, en la rocha fundada*¹⁴⁴. De nou, doncs, una *roca fundada* i una *abella* relacionades amb l'agençament dels recursos hidràulics locals, així com amb el pas de camins principals¹⁴⁵.

¹⁴² DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁴³ Vegeu 5.2.2. El domini de la mòlta: els molins dels Centelles.

¹⁴⁴ Arxiu patrimonial Vila de l'Abella, perg. 102, any 1325. Agraïxo a Francesc de Rocafiguera l'accés als documents d'aquest arxiu.

¹⁴⁵ Igualment a l'Alt Congost, a les Costes de Centelles, hi havia a la Baixa Edat Mitjana una relació entre les roques fundades i les zones d'extracció de moles de pedra pels molins (*y pren la fexa del Folcarons y devalla a les armitas y arriba de las ditas armitas a la rocha fundada est après passa de la dita rocha enllà [...] est segueix la dita rocha fundada fins a la dita molera*; Biblioteca de Catalunya, perg. 469, any 1538).



FOTO 6. El pont de l'Abella (segle XVIII) i el camí antic i medieval, c.1936¹⁴⁶.

1.1.4. Esglésies i esglésies poblades.

La documentació fa referència a esglésies que ja existien en el moment de la incorporació d'Osona al domini comtal. En algun cas, com es veurà tot seguit, l'arqueologia ha corroborat llur existència reculada, cosa que fa pensar que, com a la frontera del comtat de Barcelona, algunes esglésies osonenques ja tenien “un clar significat respecte de l'organització del poblament en el moment de l'expansió comtal” (Batet, 1994: 244-245)¹⁴⁷. Tant en aquestes com en d'altres pendents de verificació arqueològica, la

¹⁴⁶ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya, AFCEC_FLOS_X_3216.

¹⁴⁷ També és el cas d'alguns emplaçaments eclesiàstics del delta del Llobregat (Gibert, 2016: 52). Resta obert el debat sobre si les esglésies posades al descobert per nombroses intervencions arqueològiques (Roig, 2011; Enrich & Sales, 2015; Florensa, 2015) es devien a la iniciativa de magnats en el marc dels propi *fundi* i *villae*, als bisbes amb un creixent interès pel control dels preveres del rerepaís (Gibert, 2018b: 83-86; Folch, 2018: 87), o bé a les comunitats pageses. En tot cas, regles i cànons que pretenien fer front al descontrol episcopal sobre aquests temples foren nombrosos des d'època visigòtica (Larrea, 2006: 389)

documentació proporciona un conjunt de mots que s'hi relacionen de manera recurrent. *Locus* és un terme usual per referir-se als assentaments pagesos visigòtics (Wickham, 2002: 20) i que també es relaciona amb els temples (Iogna-Pratt, 2006: 48-49). Apareix amb aquest segon significat en els documents osonencs, com en el cas de Santa Eulàlia de Pardines, documentada el 915 (*in terminio de Sancta Eulalia, in locum que nominant Partines*)¹⁴⁸. Es tracta d'un altre mot que es relaciona amb la precoç història monumental de les esglésies (p. 50-51). Aquests emplaçaments eren, com mostra el cas de Sant Feliu de Gurb, espais organitzats i productius quan apareixen consignats per escrit (*locum ubi dicitur ad domum Sancti Felicis [...] kasas nostras cum exio et regresio suo et de terra pecia I et ipsas kasas cum suos superpositos et exio et regresio [...] in ipso rigo [...] in ipso prato*)¹⁴⁹.

A vegades, l'arqueologia confirma l'antiguitat de determinades esglésies que presenten advocacions bastant reiteratives. Santa Maria, per exemple (Sales, 2012: 175, 178, 225; Florensa, 2015: 44, 50), s'associa a una "cristianització premedieval del paisatge" (Enrich & Sales, 2015: 25). Al bisbat d'Osona, per bé que a la comarca del Bages, a les esglésies de Santa Maria del Puig Cardener de Manresa i d'Artés s'han localitzat vestigis antics que, tal vegada, indiquen centralitats territorials que perduren fins al segle X: el *campo Baias* en el cas de Manresa (*locum que dicunt Bagas; in ipsas Baias*)¹⁵⁰ i el *valle Artesse* en el d'Artés (Gibert, 2018b: 44-45, 105-106). A Osona mateix, la documentació escrita indica que correspondria a un emplaçament anterior en el cas de Santa Maria de Manlleu, consagrada l'any 906 a iniciativa del vicari Fedanci, restaurador de l'església preexistent (*Fedancius vicarius atque restaurator ecclesie in loco vocitato Mauseolo*) en un puig amb parets antigues (*ipsum puium ubi ecclesia est fundata cum ipsis parietibus antiquis*)¹⁵¹,

¹⁴⁸ CCIV, doc. 146, any 915.

¹⁴⁹ CCIV, doc. 2, any 881. Les esglésies poblades, dotades d'espais agraris funcionals i, fins i tot, einam de ferro entre els seus béns, també es documenten en dates més primerenques al Pirineu, on foren incorporades als monestirs arran de la conquesta pels comtes de Tolosa i convertides en simples esglésies locals, o desapareixen (Oliver, 2003b: 178, 259). Estudiada arqueològicament, el jaciment dels Altimiris al Montsec també pot ser un d'aquests assentaments, que no es documenta, en canvi, per escrit (Sancho *et al.*, 2019). També CCIV, docs. 5, 15, 81, anys 886-908.

¹⁵⁰ CCIV, docs. 838, 903, anys 960-962.

¹⁵¹ CCIV, doc. 71, any 906. El document presenta interpolacions tardanes que afecten el detall de les rendes atribuïdes al temple; no crec que afectin la resta del contingut.

tal vegada en referència a un monument funerari (*mauseolum*)¹⁵². Arqueològicament sembla confirmada aquesta pista en el cas de Besora, on l'advocació també es vincula a l'església situada a l'altiplà que també acull el castell, un temple consagrat al segle XI sobre un altre documentat al segle IX. A Besora s'han localitzat "les restes d'un petit edifici cultual (possiblement una *ecclesia*), de planta rectangular (6 m x 4 m), del qual no se n'ha conservat el paviment, però a la seva part central (a la banda nord) hi troba refugi una tomba"; la datació de les restes humanes, així com alguns materials ceràmics, han proporcionat datacions tardoantigues (Busquets et al., 2017: 115); cal dir, això sí, que les restes s'han trobat a l'altre extrem de l'altiplà on es troba l'església romànica posterior, ja que l'emplaçament anterior fou ocupat pel castell feudal.

La pista de l'advocació també sembla útil per establir l'antiguitat de les esglésies dedicades a Sant Julià¹⁵³. A prop de Sant Julià de Vallfogona, documentada el 904, l'any 953 el monestir de Sant Joan hi va rebre la donació d'una *terra* a prop del temple (*prope Sancti Iuliani*), que limitava amb una *rocha fundata*. L'església ja existia, doncs, des de molt abans que el 960 fos consagrada com a *parrochia* i es digués que l'abadessa Ranlo l'havia edificada (*ipsa ecclesia in onore Sancti Iuliani que edificavit domna Ranlo abbatissa*). L'any 961 va ser anomenada *domus*¹⁵⁴. Tenia la mateixa advocació l'església de Sassorba, documentada l'any 915 en el terme del castell de Gurb, en el qual centrava una rodalia pròpia que es mantenia el 945 (*in castro Corbitano, in apendicio Sancti Iuliani; in castrum que vocitatur Gorbí, in agencias domum Sancti Iuliani*). A l'entorn de l'església hi havia *terras cum ipsos kasales* i l'any 951 també limitava *in roca fundata*. L'església es trobava en una posició encimbellada (*in super monte de Sancti Iuliani*, any 961) i el seu terme arribava fins al lloc que donava nom a la demarcació (*via que vadit ad ipsa Sorba*, any 979). El 961, la descripció dels límits d'un domini comtal mostra la

¹⁵² Per la definició del mot, ne.fr/MAUSEOLUM (Consulta: juny 2024). Per reflexions de caràcter general sobre els mausoleus i la seva relació amb les *villae* alt-medievals i les esglésies, A. Chavarría (2024).

¹⁵³ Tot i que es tendeix a considerar que aquesta advocació s'associa a la conquesta carolíngia, el culte també podia donar-se al màrtir d'Antinopolis, vigent des dels segles VII-VIII arreu de la Península i que, per exemple, a les terres gironines s'associa al *castellum* dels segles IV-VIII a Sant Julià de Ramis (Sureda, 2008)

¹⁵⁴ CCIV, docs. 699, 858, 886, anys 953-961.

centralitat viària de Sant Julià, situada entre *ipsa strada cerdana* i la *via de Mulnellos*, i, finalment, un document de l'any 997 s'esmenta per primera vegada com a *parrochia Sancto Iuliani*¹⁵⁵. Sobre la possible antiguitat del temple de la *parroexia Sancti Iuliani de Sorba*¹⁵⁶ pot ser útil establir el paral·lelisme amb l'homònim lloc de Sorba, al Berguedà, on sobre un *puio suburbano* situat a prop d'una ciutadella (*cividavilla*) l'any 1021¹⁵⁷ s'ha localitzat arqueològicament un *martyrium* del segle VI incorporat a les estructures de l'església dels segles X-XI (Florensa, 2015: 45). Finalment, una altra església amb la mateixa advocació i indicis d'antiguitat és Sant Julià d'Úixols, documentada a partir de l'any 939 en els textos generats per la creació del domini del levita Guadamir al sud del Moianès a partir de 939¹⁵⁸. Situada l'any 957 al costat d'una *roca* del levita (*in ipsa roca de te emtore*), la *domum Santi Iuliani*¹⁵⁹ conserva elements, especialment la base del campanar de torre, que es poden datar al segle X (ERC: 1444) i, per tant, són coetanis de l'activitat del levita Guadamir. L'any 898, abans de l'arribada del levita, en aquest mateix emplaçament ja es documenten vendes entre particulars de terres aprisiades en els erms "del rei" (*terres nostras que nos advenit per aprisione de terra regi [...] in loco qui dicitur ad ipsos Carnarius*)¹⁶⁰.

Segur que aquestes esglésies preexistents van ser tingudes en consideració en la trobada del juliol de l'any 898 a Vic entre el bisbe Gotmar, els canonges i els clergues parroquials, aplegats per tractar l'expansió de la religió cristiana a la diòcesi restaurada (*cum in Dei nomine resideret venerabilis episcopus Gotmarus in comitatu Ausona, in sede Vico, in ecclesia Beati Petri apostoli, cum canonicis de ipsa sede vel ceteris parrochiales clericis ad tractandum de Dei misericordia reverentia vel stabilitate sanctae Ecclesiae et ut christiana religio firmissime stabiliretur*). És possible pensar que els debats es van fer en trmes semblants als que quaranta anys enrere va promoure el bisbe Frodoí de Barcelona en la seva lluita contra els preveres detentors d'esglésies i interlocutors dels rústecs a la

¹⁵⁵ CCIV, docs. 144, 565, 674, 893, 895, 1274, 1282, 1757, anys 915-997.

¹⁵⁶ PACBa, doc. 750, any 1139.

¹⁵⁷ DVC, doc. 17, any 1021.

¹⁵⁸ CCIV, docs. 468, 475, 572, 782, 846, anys 939-957.

¹⁵⁹ CCIV, docs. 782, any 957.

¹⁶⁰ CCIV, doc. 36, any 898.

diòcesi de Barcelona¹⁶¹. En tot cas, la reunió de Vic fou interrompuda per l'entrada de l'abadessa Emma i les monges del monestir de Sant Joan, sol·licitant la subjecció de l'església de Sant Quirze de Besora (*adiens quidam venerabilis abbatissa Emmo videlicet cum sodales suas qui in eius monasterio regulam Sancti Benedicti militant et in Dei servitio omnimode consistunt*)¹⁶².

1.1.5. Els marcs d'enquadrament anteriors a la conquesta comtal.

La documentació primerenca conté referències a demarcacions preexistents que en el moment de la incorporació d'Osona al domini comtal ja es trobaven en diferents estadis de degradació. La desaparició del domini carolingi durant els anys centrals del segle sembla ser la raó per la qual demarcacions vigents en altres zones de l'imperi que romanien sota control, com el *pagus* o el *territorium*, no hi fossin o, en tot cas, tinguessin una presència fragmentària a la documentació osonenca. Pel que fa als *territoria*, és un mot que en el vocabulari polític del final de l'Antiguitat es referia a l'àmbit d'actuació del *iudex territorii*¹⁶³. Utilitzat fins a l'època carolíngia (Mazel, 2016: 92-97), designava sovint demarcacions coincidents amb conques hidrogràfiques secundàries, al capdavant de les quals es podia trobar, bé una *civitas*, bé un *castrum/castellum*, bé una *villa*, modalitats que recull R. Martí (2009: 192), o bé, com afegeix F. Mazel (2016: 93), una "église-mère". Aquestes formes d'organització territorial anteriors no són, doncs, ni molt menys exclusives d'Osona sinó que arreu plasmaren la conversió de l'espai físic en un instrument d'articulació de les relacions entre els grups socials i l'entorn natural. Amb la conquesta, a més, aquestes demarcacions anteriors van tenir diferents destins, d'acord amb els interessos dels nous poders polítics (manteniment, refecció de límits,

¹⁶¹ CCII: 349, 351, any 858.

¹⁶² CCIV, doc. 35, any 898. No era estrany (Buc, 2001) que actes molt ritualitzats –com aquesta trobada d'eclesiàstics– podien ser posats en entredit per actes no menys ritualitzats –com l'entrada teatral de la caterva de monges de Sant Joan. No anava desencaminada Emma, com ho mostrarien les circumstàncies del reconeixement del domini monàstic per un gran nombre d'habitants de Vallfogona, l'any 913, i els fets posteriors a la mort de la mateixa Emma. Vegeu 3.3. La Reforma papal: el final de l'era heroica del bisbat d'Osona.

¹⁶³ La base jurisdiccional del *territorium* apareix reflectida en la falsa etimologia proposada pels juristes romans del terror exercit pels magistrats de la *civitas* sobre el seu entorn (cit. Mazel, 2016: 178).

desaparició), quelcom que tampoc és exclusiu d'Osona ni molt menys (p.e. Escalona, 2010: 283, 290-291).

El primer documentat és el *territorium Ausonense*, esmentat a partir del 881, quan arribava pel nord fins a incloure el terme del castell de Torelló, més amunt del qual començava el territori “transmontà” (*in territorio Osonense, in apendicio de castro Torelonense; infra fines territorio Ausonense; in territorio Transmuntano vel Hausonense*)¹⁶⁴. Possiblement, aquest territori reproduïa la jurisdicció antiga d'*Auso*, on el control del bisbe hauria estat tradicionalment més fort que a les demarcacions més allunyades del nucli episcopal, quelcom habitual en el cas dels bisbats primerencs (Gauthier, 2000: 376-379). A grans trets, aquest seria el territori que amb la restauració del bisbat fou dotada la ciutat de Vic: un “districte propi del qual forma part no sols el nucli pròpiament dit sinó també el terreny que l'envolta” (Riu, 1982: 403), centrat per la nova catedral amb atribucions jurisdiccionals, això és, termenat (*infra terminos de Vigo*)¹⁶⁵.

Al nord, l'any 887 també es documenta el territori dit Transmontà, diferenciat de l'osonenc (*territorio Transmuntano vel Hausonensse*)¹⁶⁶. Tot i que J Bolòs & V. Hurtado (2001: 82-83) el consideren separat d'aquesta subcomarca, l'únic esment disponible no resol el dubte de si incloïa o no el Bisaura, que rep el nom del castell documentat el 886/887¹⁶⁷, amb precedents d'època visigòtica (Busquets *et al.*, 2017) i que, donat el cas, podria haver-ne estat el centre territorial. De fet, recentment, R. Martí (2022: 239) suggereix la prevalença antiga, en aquest cas de Besora, de la funció militar i la identificació de l'edifici com una aula o sala, si no una torre primerenca. Aquest, però, també podria haver estat Duacastella, on M. Riu (1982: 408) hi veu el possible emplaçament d'una fortificació d'origen “tardo-romà, corresponent als *castella* fronterers

¹⁶⁴ CCIV, docs. 2, 5, 6, anys 881-887.

¹⁶⁵ CCIV, docs. 18 (*infra terminos de Vigo*), 23 (*in apenditio de sedis Vigo*), 86, 103 (*in terris qui iusta sede Vico sunt in ipsorum aiacentias*), anys 890-911.

¹⁶⁶ CCIV, doc. 6, any 887. La mateixa perspectiva que el 887 va fer designar la *via publica qui discurrit ad Ausona* (doc. 8) al seu pas per Ripoll.

¹⁶⁷ CCIV, doc. 7, anys 886/887.

del món romà¹⁶⁸. El *territorio Trasmontano* va ser substituït precoçment al nord per la vall de Ripoll (*valle Riopullo*)¹⁶⁹, per bé que la *valle* no constituïa en ella mateixa una demarcació dotada de contingut jurisdiccional, sinó que era la concreció geogràfica del domini exercit pel monestir de Santa Maria de Ripoll, igual que el monestir femení de Sant Joan també va centrar la vall de Vallfogona (*in commitatum Ausona, in valle que nominatur Valle Facunda*)¹⁷⁰.

Al sud de Vic, l'altiplà que tanca la Plana entre Tona i Seva també es pot considerar una demarcació territorial diferenciada centrada per la *villa* de Seva. Tot i que no s'arriba a esmentar com a *territorium*, en una delimitació alodial de l'any 1029¹⁷¹ el *terminio de Sevedano* es va fer arribar fins a Sant Martí de Viladrau (*Sancti Martini de Vilar Edral*) per l'est, el Congost (*ipso Congusto*) al sud, Colluspina (*col que vocant Spina*) a l'oest i la catedral de Vic (*ad Sancti Petri Vico*) al nord. Aquests límits confirmen l'existència del *territorium Ausonense* al nord mentre, pel sud, defineixen una gran demarcació que arribava fins a vall d'Avencó o Vallmanya (*in comitatum Ausona, in terminio Sevedano, in Valde Mania*)¹⁷², això és, fins al Montseny. Cal dir, a més, que l'espai de passava el que aquell any 1029 ja era el terme parroquial de Santa Maria de Seva, esmentat el 985¹⁷³, és a dir, el *terminio Sevedano* i la *parrochia de Seva* corresponien a compartimentacions territorials diferenciades i successives, la parròquia fragmentant en jurisdiccions eclesiàstiques menors el *terminio* o *territorium* únic anterior.

L'any 898, el *Sevedano* tampoc no incloïa el terme del castell de Tona, que no quedava subordinat a cap marc superior excepte el comtat (*in comitatu Ausona, in castro que*

¹⁶⁸ Duocastella es documenta l'any 949 com a lloc i el 960 com a *villa Duocastella cum terminis et aiacenciis suis*; el 1022 centrava un terme castral (CCIV, docs. 642, 859, anys 949-960; PACBb 161, any 1022). Sobre la parròquia de Sora, J. Bolòs & V. Hurtado (2001: 54-55).

¹⁶⁹ CCIV, doc. 4, any 885.

¹⁷⁰ CCIV, doc. 74, any 907. Les valls constitueixen en els espais muntanyencs l'espai vertebrador del control i l'explotació del territori per les comunitats pageses i pels poders aristocràtics que n'exerceixen el domini, essent aquest mateix marc geogràfic on es dirimeixen les relacions de poder entre unes i els altres (Pascua, 2012: 76).

¹⁷¹ DCVb, doc. 1014, any 1029.

¹⁷² CCIV, doc. 58, any 904.

¹⁷³ CCIV, doc. 1495, any 985.

nunccupant Tonda)¹⁷⁴, mentre que el *terminio Sevedano* original sí que hauria arribat a l'oest fins a Colluspina (*col que vocant Spina*), això és, englobant Tona segons aquella referència tardana de l'any 1029¹⁷⁵. Tona hauria recuperat potser una centralitat tinguda en l'Antiguitat (Padrós, 2010: 236-239) que es pot relacionar amb la presència del jaciment republicà del Camp de les Lloses (Duran *et al.*, 2015), al peu de l'altiplà on l'any 888 es trobaven el castell i l'església parroquial de Sant Andreu¹⁷⁶. La segregació de Tona va suposar per al Sevedà la pèrdua d'uns 20 km² aproximadament, que passaren a ser els termes superposats castral i parroquial.

També hauria erosionat el Sevedà el terme de l'església de Santa Coloma, al sud de Tona, que el 898 feia de referent per a la recaptació del delme de 13 *villares sibi pertinentes* i de l'església que donava nom al castell de Sant Esteve (*ecclesia de kastro Sancti Stephani*), de nou sense referència a cap altre marc superior. El terme de Santa Coloma hauria fet perdre al Sevedà uns altres 55 km² aproximadament. Aquesta segregació de dues demarcacions del sector oriental del *Sevedano* abans del 888-898 en va reduir, doncs, la superfície en uns 75 km², i el procés de degradació s'aprofundí quan a principis del segle XI proliferaren els castells i les parròquies per tot el Sevedà supervivent: el 1004 ja es diferenciaven l'*apendicio castri Taradellense* i el *terminio Sevedano* (Pladevall, 1989, doc. 3), i el 1012 el Sevedà i el terme del Brull (*in Sevedano sive in ipso Brulio*)¹⁷⁷. L'efecte combinat de castells i parròquies en la desarticulació del Sevedà també es constata a la vall d'Avencó, el fons de la qual es va convertir en el límit entre la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda consagrada el 898¹⁷⁸, el castell de Tagamanent i la parròquia de Santa Maria esmentats el 945-993¹⁷⁹, la parròquia de Sant Martí del Brull (*parrochia Sancti Martini de Castellario*) dels anys 1044-1061¹⁸⁰, i el castell del Brull de 1062-1071 (Pladevall, 1998a: 42). La fragmentació jurisdiccional del Sevedà fou, doncs, total i, per

¹⁷⁴ CCIV, doc. 9, any 888.

¹⁷⁵ Segons un esment arcaïtzant del *terminio de Sevedano* (DCVb, doc. 1014, any 1029)

¹⁷⁶ CCIV, doc. 9, any 888.

¹⁷⁷ DVC, doc. 11, any 1012.

¹⁷⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

¹⁷⁹ CCIV, docs. 559, 1657, anys 945-993.

¹⁸⁰ DCVb, docs. 1041-1219, anys 1044-1061.

bé que els esments de l'any 1029¹⁸¹ i un altre de l'any 1083 del *terminium Sevetani [...]* *ipsa parrochia Sancti Martini*¹⁸² semblen reflectir l'organització anterior, quan el feudatari del Brull Ramon Amat va traficar amb la *medietatem de ipsos tercios de ecclesia Sante Marie Seva*, l'any següent¹⁸³, la primacia de les jurisdiccions castral i parroquial era una realitat ben fonamentada. El Sevedà ja era aleshores un referent merament geogràfic, limitat a ponent pel riu Congost (*alodium quod habeo in Sevedano infra parrochiam Sancte Marie vel Sancti Martini vel Sancti Fructuoso vel Sancte Columbe*)¹⁸⁴; a l'altre riba començava el terme del castell de Sant Esteve.

La referència a la *Valle Magna* com a límit del *Sevedano* també es pot interpretar com un possible límit entre aquell i un eventual *territorium* del Montseny que ha estat proposat per R. Martí (1993) atenent al seu caràcter de massís diferenciat de les planes que l'envolten (*in summo Montesigno*). Les referències documentals fan que no sigui descartable: quan l'any 878 s'estenia el terme del *villaricello que dicitur Cerdanus per summitatem Montis Signi usque in rivo Tordaria*¹⁸⁵ (Sant Cristòfol de Cerdans, al vessant nord d'Osona)¹⁸⁶, el cim del Montseny encara tenia importància com a eix articulador del poblament a la muntanya. El Montseny, en tot cas, també hauria perdut la seva possible identitat territorial anterior i es va fragmentar primer entre els comtats de Girona, Barcelona i Osona, establert el límit entre aquests dos últims a Collformic, on l'any 908 arribava la *villa Bitaminia que vocant Palacio* centrada a la vall de la Tordera, al vessant sud del Vallès (*collum que dicunt Collo Formici*)¹⁸⁷. No gens estranyament, l'esment de l'any 878 es troba en el precepte de confirmació dels dominis del bisbe de Barcelona al Montseny, atorgat pel rei Lluís al bisbe Frodoí a la mateixa assemblea on, segons J.

¹⁸¹ Segons un esment arcaïtzant del *terminio de Sevedano* (DCVb, doc. 1014, any 1029)

¹⁸² ATP, Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, Reg. 212, f. 236, any 1083.

¹⁸³ DCVb, doc. 1491, any 1084.

¹⁸⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2232, any 1141.

¹⁸⁵ CCII: 458, 355, anys 860/862-878.

¹⁸⁶ El coll de Cerdans, al peu de les Agudes, era un pas tradicional entre Girona i Osona (DCVb, doc. 1265, *de meridie in ipsas Agudes [...] et de circii in gollo de Cerdanos*). Vegeu-lo a J. Bolòs (2022: 353).

¹⁸⁷ CSCV, doc. 2, any 908.

Masnou (2022: 27), es podria haver decidit la restauració del bisbat d'Osona. Llavors, castells i parròquies també fragmentarien el massís en nombroses demarcacions.

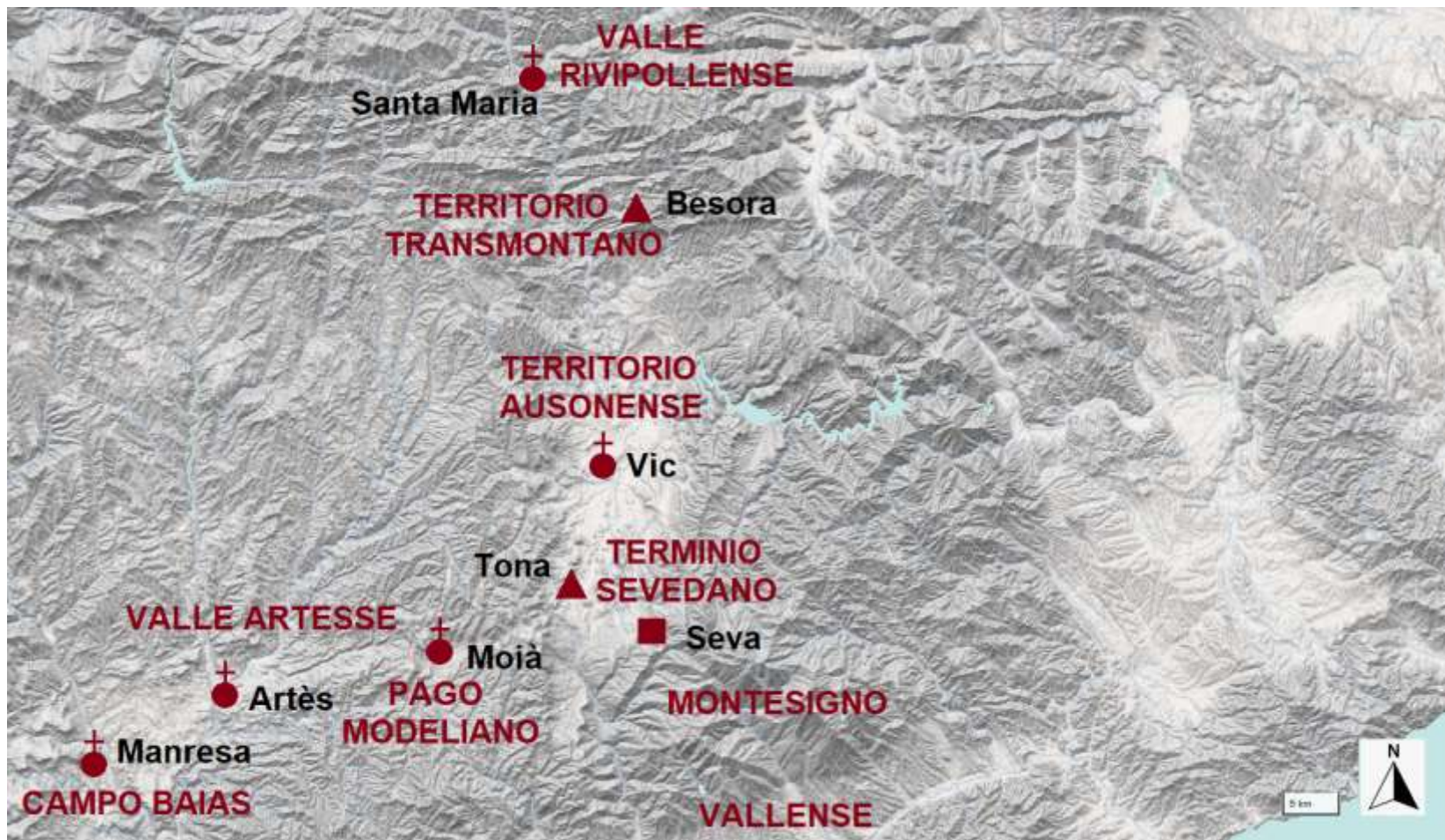
Una altra possible demarcació antiga es trobava a l'entorn de Moià, al límit amb el comtat de Manresa. Moià ja era castell termenat el 912 (*infra fines de kastro Modoliano*), entorn del 916 s'hi trobava un *beneficio* del comte Sunyer i el 939, quan l'església local de Santa Maria (*aeclesiam Sancta Maria nomine qui est sita in pago Modeliano [...] eadem basilica*) fou consagrada pel bisbe d'Osona a petició del mateix comte Sunyer, li van ser subordinades fins a sis esglésies més *cum villis vel villarunculis, decimis et primiciis atque oblacionibus*¹⁸⁸. És possible (Gibert, 2018b: 105) que el territori delmer de Moià reproduís una demarcació antiga coincident amb el *pago Modeliano*. L'existència d'aquella podria haver facilitat, al seu torn, l'arrelament del poder comtal inicialment, a través de la concessió reial d'un *beneficio* al comte Guifré que fou heretat després pel comte Sunyer¹⁸⁹. La referència de l'església de Santa Maria com a "basílica" el 939 també pot apuntar en la mateixa direcció, per bé que la polisèmia del mot (Battisti, 1959; Fattucci, 2006) aconsella prudència en aquest sentit. De la mateixa manera, la clara associació d'algunes esglésies amb castells termenats activats inicialment (Castelcir, Rodors, Marfà) pot indicar tant la seva existència en assentaments encimbellats anteriors com l'activació simultània de fortalesa i església amb funcions parroquials en el nou ordre comtal. L'arqueologia és imprescindible per verificar aquestes, documentalment, simples possibilitats. En tot cas, també castells i parròquies van fragmentar aquest espai original.

La disposició dels *territoria* preexistents a la conquesta, encara que necessàriament aproximada pel que fa als seus límits (MAPA 5), s'adapta generalment a l'espai de conques fluvials delimitades per relleus de major –com el *Transmontano* o el *Modeliano*- o menor –com l'*Ausonense* o el *Sevedano*- alçada. En aquest sentit, es pot plantejar que la geografia d'aquestes demarcacions reproduïa espais d'explotació que incloïen una diversitat de recursos, des de les terres planes dels fons de vall –els sòls sedimentaris de la Plana de Vic en primer lloc-, fins als espais muntanyencs de bosc i pastura. Es tracta d'una forma de compartimentar el territori atenta a la diversitat ecològica detectada a

¹⁸⁸ CCIV, docs. 109, 152, 464, anys 912-939.

¹⁸⁹ CCIV, doc. 152, any 916.

l'Anglaterra anglosaxona i que D. Justo Sánchez (2020: 143-144) proposa, com a hipòtesi, per a la Meseta del Duero; també ho podria ser a l'Osona anterior a la conquesta.



MAPA 5. Els territoris tradicionals anteriors a la conquesta comtal¹⁹⁰.

¹⁹⁰ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal.

1.1.6a. Les fortificacions.

A l'Alt Congost, la documentació escrita també enregistra referències a emplaçaments encimbellats, alguns dels quals es van incorporar a la xarxa castral que es va bastir a iniciativa comtal a partir del darrer quart del segle IX i altres, en canvi, no. El primer fou el castell de Tona. El castell de Tona es troba a 690 m d'altitud en un altiplà de poc més de 4 ha que s'eleva uns 60 m sobre el seu entorn immediat al coll que separa la Plana de Vic i l'Alt Congost (*ipsam terrae planitiam sive motam, hoc est totam ipsam montaneam ipsi castris eiusque apendicia*, cit. Pladevall, 1990: 78). El castell termenat es documenta l'any 888, quan, al costat de la fortalesa, s'hi va consagrar la parròquia de Sant Andreu (*in castro que nuncupant Tonda ad consecranda ecclesiam Dei que sita est in eadem locum*) a iniciativa d'un grup d'"homes il·lustres" encapçalats pel rector parroquial (*predicto Albaro qui modo ibi Deo deservit*) i el seu pare Centuri (*vir inlustri, id est, [...] presbiter Albarus et pater meus Centurius*). També mostra, l'acta de consagració, que el castell termenat va proporcionar el marc de percepció de les rendes eclesiàstiques de l'església consagrada (*decimas et primitias de ipso castro Tonda de omnes aiacentias et territorio suo et suos apenditios sicut auctoritas iubet*)¹⁹¹. Malauradament, els vestigis del castell de Tona no han estat satisfactòriament datats (Gibert, 2018c: 133) i, així, R. Martí (2022: 239) només pot suggerir que formava part del paisatge fortificat anterior al període comtal, cosa que el pes de la nissaga de Centuri en l'àmbit local fa ben possible.

Al mateix Alt Congost hi ha indicis d'altres fortificacions que no van acabar com a castells termenats. La primera va donar nom al turó de Pujolric, un "pujol reial" (Mundó, 2001: 67-68)¹⁹² situat al capdamunt de la Costa de les Codines o Pujada de Sant Antoni

¹⁹¹ CCIV, doc. 9, any 888.

¹⁹² R. Martí & S. Selma (2001: 94 i 103, nota 23) afirmen per al cas de Puig-reig del Berguedà (*castrum Puio Regis*, any 907) que "su atribución onomástica a la realeza no puede corresponder ni a la conquista carolingia ni a la posterior reocupación condal, siendo incompatible con sus respectivos órdenes jurídicos", sense aclarir a què atribueixen aquesta incompatibilitat.

(*a Cudinis Ausone, a Cudines de Congusto*)¹⁹³, arran de l'antiga *via Ausa*, el camí del Congost entre el Vallès i Osona (*via qui pergít ad Congusto*)¹⁹⁴. Per la Costa de les Codines remunta un tram del camí romà a través de la vall del Congost documentat arqueològicament per sis mil·liaris dels segles III-IV descoberts a finals del segle XIX a la rodalia d'Aiguafreda, poc més avall de Pujolric, més un setè trobat al nord, a Malla, i un altre al sud, a la Garriga (Padrós, 2010: 240). Un tram d'aquest camí al sud del Pujolric va ser parcialment excavat el 1988 i consolidat el 2010 (Menéndez & Molist, 2002; Flórez & Rodà, 2014: 253). La intervenció va detectar, bàsicament, l'ús continuat del camí fins a la construcció de la carretera paral·lela de Barcelona a Ribes a mitjans del segle XIX, amb constants refeccions que van fer desaparèixer els materials més antics.

Tot i que la l'entorn de la Pujada es va veure afectat després pel traçat de la carretera, el lloc encara mostra l'estreta relació de Pujolric amb el recorregut del camí, els vestigis del qual continuen vorejant el turó per l'est i el nord amb empedrat, trencaaigües i murs de contenció d'una potència considerable. Aquests vestigis contrasten amb la inexistència total de restes visibles al turó pròpiament dit, cosa gens estranya degut al seu substrat margós fàcilment erosionable i a la remoció de terres lligada a la instal·lació d'una torre de la línia elèctrica MAT a finals del segle XX.

Els textos són rics en referències a Pujolric i permeten apuntar a una centralitat que es reflecteix en la documentació dels segles X-XII del "pujol reial". Així, proper al riu Congost (*de meridiei parte ad ipso congusto*)¹⁹⁵, Pujolric es documenta a partir de l'any 983 quan els almoners de Baró van donar a la catedral de Vic un domini *in valle Horsera, ad locum que nuncupant Puiolo Rege*¹⁹⁶.

¹⁹³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, pergamins de l'Estany, any 1151; el 1134, a Codines hi havia el *fevum de Congusto cum manso de Cudines et cum manso de Plano* (Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-5-491).

¹⁹⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, f. 29, any 1100.

¹⁹⁵ DCVb, doc. 1014, any 1042.

¹⁹⁶ CCIV, doc. 1434, any 983.



FOTO 7. El camí ral del Congost vorejant Pujolric per l'est.

L'emplaçament de Pujolric apareix com una cruïlla de camins a partir del segle X (*via que ducit ad Asperagera vel ad valle Ossaria [...] in ipsa serra fexuriata vel in illo terme super Iugador qui est ibi sive in via; in valle Orsaria [...] via que vadit a Pugolorigo; ipsam stratam de Puiol Rege et sic pergit per ipsum pontem usque in stratam de Cavurniis; ipsa via, strata publica; strata per qua pergitur de Podi Odrig ad Sanctam Columbam*)¹⁹⁷, en la qual conflüen jurisdiccions diverses (*de parte orientis in strada publica que pergit per Acupartita contra Puiolo Regio, de meridie in eodem Puiolo Regio vel in ipsas Codinas*)¹⁹⁸. Pujolric també va donar el seu nom primerenc a la parròquia de Santa Coloma (*in parrochia Sancte Columbe Puio Regio*)¹⁹⁹ i, el 1061, el camí de Pujolric també limitava el terme parroquial de Sant Martí del Brull a través d'un

¹⁹⁷ CCIV, doc. 1527, any 987; DCVb, doc. 680, 1219, anys 1044-1061; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 29-30; PACBb, doc. 869, any 1148.

¹⁹⁸ DABO, doc. 121, any 1023. Aquesta funció de límit va afavorir que a la Baixa Edat Mitjana s'hi instal·lessin els símbols de la jurisdicció (Pladevall, 1987: 61) que donen el nom actual a la rodalia (Pla de les Forques)

¹⁹⁹ DVC, doc. 30, any 1039.

pont sobre el torrent de Vallosera (*ipsam stratam de Puiol Rege et sic pergit per ipsum pontem usque in stratam de Cavurniis*)²⁰⁰. El 1109 hi havia un domini vescomtal adjacent al *pugolo regi*²⁰¹.

Seguint el mateix camí del Congost cap al sud, es troba el turó del Seguer (654 m) al marge esquerre del Congost com Pujolric. Esmentat com a fortificació entre els anys 1078 (*castello Anseger*) i 1194 (*kastrum Segarium*), en la primera referència fa de límit nord de la vall de Vallcàrquera (*Valle Carceriense [...] de circio in castello Anseger*)²⁰² i en la segona apareix com afrontació del mas proper que aleshores ja n'havia pres el nom (*maso Castelseger*; Oliver, 2003a: 30-31). El seu emplaçament domina tant el camí del Congost com el camí que, des d'aquest, remuntava l'any 1078 la vall de Vallcàrquera (*kaminum cum petris*)²⁰³. El 1038 el turó del Seguer no es va esmentar entre els límits del bisbat de Vic que hi arribaven des del Pla de la Calma i el turó del Morro Negre abans de travessar el riu Congost en direcció als Cingles de Bertí (*ad ipsa Calme que dicitur ad Area Mala et pervenit ad ipso collo de Monte Nigro deinde in rivo Congustum*). Tampoc havia estat esmentat el 978²⁰⁴, tot i que els límits diocesans hi passaven sense cap dubte. Això fa pensar que l'any 978 ja era un lloc obsolet, possiblement per l'activació del *castrum* de Tagamanent, en el terme del qual va quedar inclòs el sector del Seguer, documentat a partir del 945²⁰⁵. *Segarius* és un antropònim que apareix excepcionalment en la documentació medieval catalana (RAC: 483, 734) i, a prop del Seguer, s'ha localitzat una tomba no excavada que podria indicar l'antiguitat de l'ocupació del lloc i que dóna nom al proper Turó dels Moros, no necessàriament indicador del caràcter ètnic dels seus difunts ocupants²⁰⁶.

²⁰⁰ DCVb, doc. 1219, any 1061.

²⁰¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 29-30.

²⁰² DCM, doc. 56, any 1078.

²⁰³ DCM, doc. 56, any 1078.

²⁰⁴ CCIV, doc. 1247, any 978.

²⁰⁵ CCIV, doc. 559, any 945.

²⁰⁶ F. Roma situa el castell del Seguer al Turó dels Moros, localització alternativa que no es pot descartar del tot. Vegeu <https://excursionismecientific.wordpress.com/2012/02/04/el-turo-dels-moros/> i <https://excursionismecientific.wordpress.com/2018/01/20/tomba-del-turo-dels-moros/> (Consulta: juny 2024).

En les delimitacions del bisbat d'Osona dels anys 978 i 1038 s'hi documenta el tercer possible emplaçament encastellat anterior, el *castellum Bertilli*²⁰⁷ que va donar nom a la parròquia de Sant Pere *vocitata Bertini*²⁰⁸ i després als Cingles en el seu conjunt. Hi passa el camí tradicional entre el Vallès i Osona una variant de la via romana de Mani Sergi que s'inicia a Tona i es dirigeix cap al sud passant per Sant Fruitós de Balenyà (*ad Sanctum Fructuosum*, any 948) i Santa Coloma de Centelles²⁰⁹, i després als peus del castell de Sant Esteve-Centelles (*prope strata publica qui pergit ad Vicum usque subtus castrum Sancti Stephani*)²¹⁰ i per l'església de Sant Miquel Sesperxes (*via per quam habetur transitus de dicto suo manso Pou ad ecclesiam dicti Sancti Michaelis las Perges*)²¹¹. Mentre el camí principal baixava cap al Vallès a través de Sant Miquel del Fai, un altre passava per la l'emplaçament del *castellum*. Aquest, d'altra banda, podria coincidir amb el del casal fortificat de Bertí/Clascar (< *castellare*), documentat a partir del 1152 (Pere de Bertino)²¹². En tot cas, com el Seguer i el Pujolric, el *castellum* de Bertí no va esdevenir castell comtal sinó que la seva rogalia va quedar enquadrada en el castell termenat de Sant Esteve documentat a partir de l'any 898²¹³.

Amb la precaució deguda per la manca de verificació arqueològica, aquests altres possibles *castella* sembla que guardaven els passos naturals entre Osona i el Valles. Juntament amb la *civitas Ausonam*, Roda de Ter, o les *ciutadelles*, permeten reduir l'abast desolador de l'expressió *oppida olim deserta* de les cròniques carolíngies, interessades en destacar la buidor de la frontera com a contrapunt justificatiu del nou domini polític al qual servien. No és quelcom estrany, i, per exemple, la mateixa pretesa buidor apareixia a la frontera carolíngia amb els eslaus, on “there is no mention in literary sources of the conquest of small strongholds, for which they were hundreds” (Henning, 2005: 32). Seria

²⁰⁷ CCIV, doc. 1247, any 978; DCVb, doc. 974, any 1038.

²⁰⁸ CSVM, doc. 1045, any 1031.

²⁰⁹ CCIV, doc. 37, 612, anys 898-948.

²¹⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

²¹¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. s.n., any 1574.

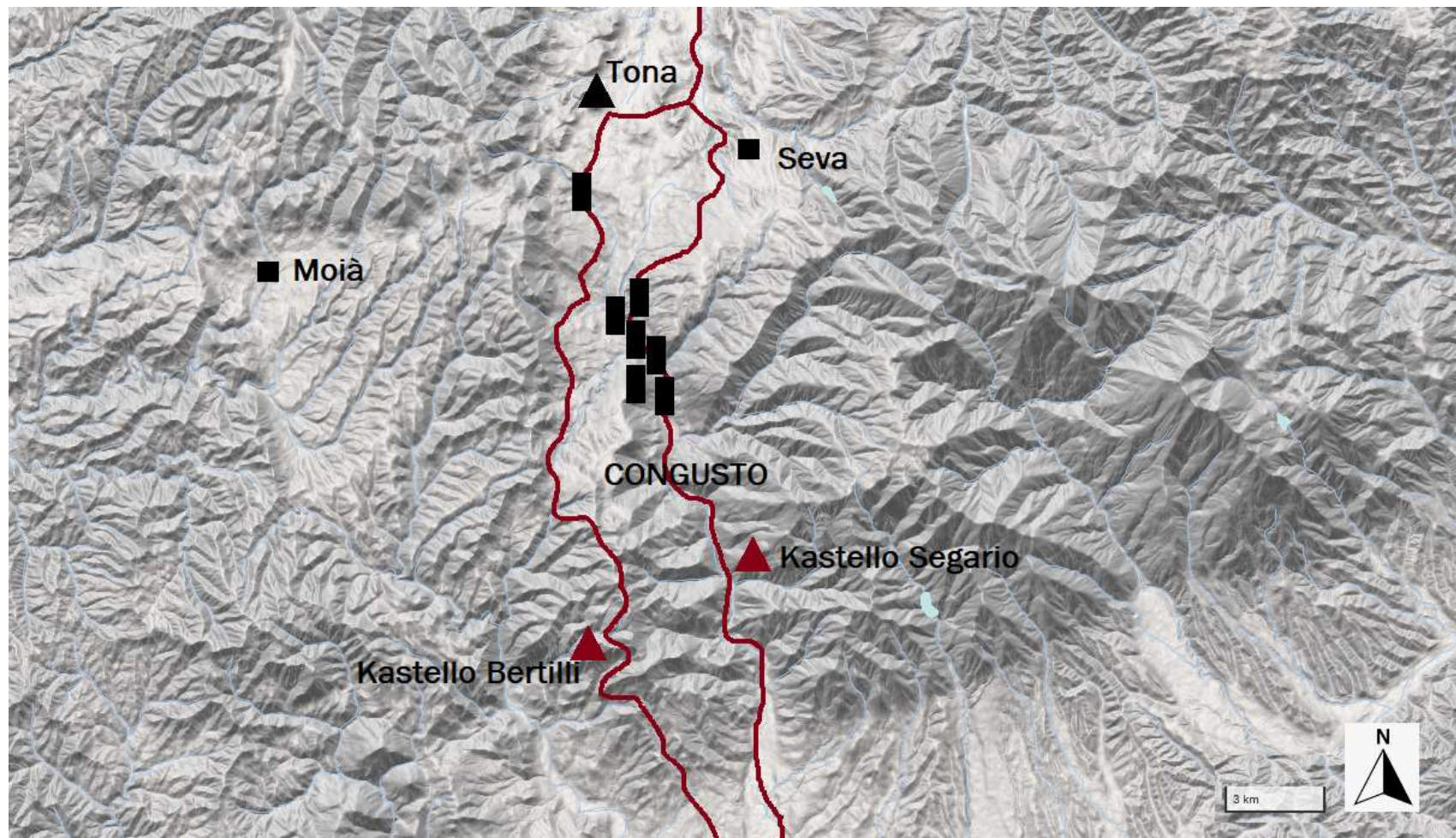
²¹² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-4-05, any 1152.

²¹³ CCIV, doc. 37, any 898.

estrany que, a Osona, la realitat no fos també més complexa del que presenten les cròniques²¹⁴.

El següent mapa mostra la localització dels castells anteriors als *castra* a l'Alt Congost, en relació als camins documentats en època romana i les troballes de mil·liaris (rectangle negre):

²¹⁴ Resta sense verificar l'existència d'un "seguit de fortificacions i torres de guaita" bastides pels carolingis a cada banda de la vall del Ter, des del Lluçanès fins al castell de Sant Llorenç. Fa anys que la idea es repeteix (Bolòs & Hurtado, 2001: 12; Ollich, 2005; Masnou, 2022: 27) sense resultats concrets.



MAPA 6. Castells (triangle) abans dels *castra* a l'Alt Congost, camins antics i mil·liaris²¹⁵.

²¹⁵ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

1.1.6b. Les esglésies.

Les esglésies de l'Alt Congost possiblement preexistents al domini comtal són les de Sant Andreu de Tona, Sant Julià de Valldaneu i, sobretot, Sant Martí d'Aiguafreda, que R. Ordeig (2001: 92-114) compta entre les quatre “cel·les monàstiques o paramonàstiques vinculades al comte Guifré I i a la seva obra repobladora” sota domini del monestir de Sant Joan amb Sant Pere de Mogrony (any 899), Sant Quirze de Besora (any 899), Santa Eulàlia i Santa Llogaia de Vic (any 899). La seva antiguitat s'ha vist confirmada, i ampliada, per l'arqueologia. Sant Martí es troba al capdamunt d'un massís de travertí al vessant sud de la vall de Martinet (*ipso martinet*), un dels accessos des del Congost al Montseny a partir de la cruïlla de la Llobeta en el camí romà del Congost (*ad ipsas estrades*)²¹⁶ i mitjançant un altre camí que puja per la vall i passa per l'església. L'excavació arqueològica realitzada en el marc d'un projecte de rehabilitació del conjunt monumental ha detectat l'ús funerari del massís a partir dels segles VI-VII, amb un grup de tombes excavades al massís de travertí. Unes d'aquestes tombes, disposades en arcosoli a la base del massís, més monumentals, podrien indicar la localització d'un edifici de culte primerenc en aquell mateix emplaçament, substituït per una església erigida per l'abadessa Emma *in culmine* del massís i consagrada l'any 898²¹⁷. La relació de les tombes monumentals amb vidres de factura ben prima, closques d'ostra, així com la presència d'un abocador amb una abundant presència de restes de bestiar sacrificat in situ, apunten a una comunitat eclesiàstica relativament benestant i ben connectada amb l'exterior, incloent la costa catalana d'on procedia la diversitat piscícola trobada al jaciment (Gallego-Valle *et al.*, 2022, 2024; Brosa *et al.*, 2025). També destaca, per la seva excepcionalitat, una peça d'os amb un epigrama atribuït a Eugeni de Toledo datat estratigràficament a finals del segle VII i vestigi d'un bastó cerimonial (Gómez Pallarés *et al.*, 2017a, 2017b). Es tracta d'un objecte que, tal com mostren casos millor documentats que el d'Osona (Mazel, 2014: 160-235) il·lustra sobre les relacions entre els bisbes assentats a les ciutats i els preveres del rerepaís. Per causa del “caractère fragile, fluctuant et discontinu de l'emprise épiscopale sur l'espace dès lors qu'on s'éloigne de la

²¹⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. 4, any 1243.

²¹⁷ CCIV, doc. 37, any 898.

cité et de ses environs” heretat de l’antiguitat (Mazel, 2016: 91)²¹⁸, aquestes relacions es concretaven a vegades en l’intercanvi de regals que fonamentaven els lligams personals entre el bisbe i els eclesiàstics del rerepaís²¹⁹. Aquest podria ser el cas de l’os amb l’epigrama d’Aiguafreda de Dalt. Tot i que el jaciment no està esgotat pel fet de ser tributari del projecte de rehabilitació monumental del conjunt, sí que ja es pot incloure amb seguretat entre els assentaments funeraris que I. Padilla & K. Álvaro (2010: 280-281) defineixen com “un grupo, tal vez heterogéneo, que reúne los emplazamientos con un número igual o inferior a la decena de enterramientos. Se trata de la expresión mínima de un asentamiento, que pueden estar en relación con algún elemento religioso o sin huellas claras del mismo”.

L’església de Sant Martí, doncs, ja existia en el moment de l’aprisió de la rodalia pel comte Sunifred abans del 885, que la va donar al temple (*omnem aprisionem quam Suniefredus comes [...] ad ipsam concessit ecclesiam*), i el 898, quan fou consagrada com a parròquia del bisbat restaurat d’Osona, hi havia monjos, monges i donades (*sacerdotes, monacos vel Deo dicatas, qui modo ibidem Deo militare noscuntur vel deincebs, Deo favente, servituri erunt sive serviture*; probablement, incorporats a l’activitat com a cel·la dependent del monestir de Sant Joan entre l’any següent (*cellam Sancti Martini*) i el 906²²⁰. La categoria de *cella* atorgava al lloc “la capacitat d’estructurar la població del seu entorn” (To, 2013: 70) i, així, tot i que ja hi havia un assentament que rebia el nom del temple l’any 885, plenament organitzat i funcional (*casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas et silvis et garricis et molinis, aquis, aquarum viaductibus et reductibus, cum exiis et regressiis earum*)²²¹, sí que és cert que des de Sant Martí es va dur a terme la

²¹⁸ A. Guerreau (1996) considera la reducció de la intensitat del domini a mesura que hom s’allunyava dels nuclis del poder com un dels trets característics de l’espai feudal.

²¹⁹ Parla d’aquests vincles F. Mazel (2016: 97-105). F. Retamero (2005a: 4) també suggereix, a partir de les troballes de peces de moneda tardoimperials, vàndales i orientals, en emplaçaments eclesiàstics peninsulars i balears, la seva vinculació amb xarxes d’intercanvi entre comunitats monàstiques “por las que circulaban, entre otras mercancías, reliquias, textos, ànforas y también monedas”. Per la crítica al tòpic de l’aïllament de les comunitats eremítiques peninsulars, I. Padilla & K. Álvaro (2010: 284).

²²⁰ CCIV, docs. 37, 40, 69, anys 898-906. Fs referència a l’aprisió de la rodalia, D. Bassas (1997: 77, nota 127).

²²¹ CCIV, docs. 4, 37, anys 885-898.

reorganització de les jerarquies eclesiàstiques preexistents i es va iniciar la del poblament que duria a la substitució dels *villares* pels *masos*²²².

L'ús funerari de l'emplaçament de Sant Martí des dels segles VI-VII i l'etapa parroquial que es va encetar el 898 emmascaren una possible desconexió entre ambdues èpoques, això és, el hiatus que, per exemple, es troba en l'ocupació eclesiàstica del jaciment dels Altimiris (Montsec) entre els segles VIII-X (Sancho *et al.*, 2019) i altres llocs de la Península Ibèrica²²³. Aquest hiatus es troba al mateix Montseny, on no són desconeguts espais d'enterrament abandonats amb la generalització dels cementiris parroquials, com el del turó del Prat d'Ori al Brull (Sales, 2005). Però aquests canvis no són evidents en el cas de Sant Martí d'Aiguafreda i no res permet, per ara, sostenir que fou víctima d'un eventual “colapso generalizado” dels assentaments eclesiàstics durant el segle VIII (Roig, 2009: 214).



FOTO 8. Aiguafreda de Dalt al peu dels cingles de les Queredes²²⁴.

²²² Per al nucli del domini dels Centelles, vegeu el cas del Pla de la Garga (6.1.2. Vinyes entre vilars i nous assentaments al Pla de la Garga).

²²³ Per exemple, a Àvila, on “a partir del siglo XII las viejas tumbas quedaron relegadas a los márgenes de los territorios aldeanos” (Blanco González & Martín Viso, 2016: 27).

²²⁴ Fotografia amb dron per gentilesa d'Arnau Moret (2025).

Una altra qüestió relacionada amb Sant Martí d'Aiguafreda és la ramaderia. El jaciment presenta l'especificitat de comptar amb una abundància de restes òssies corresponents a les mateixes cronologies detectades en l'excavació parcial del conjunt monumental: un total de 2534 espècimens identificats, amb preponderància d'oví-cabrum (76.2 %), seguit de porcí (19.69 %) i vacum (2,49 %). L'anàlisi de les restes del jaciment de Sant Martí mostra una edat de sacrifici del bestiar oví, majoritàriament jove però amb presència d'individus senils, que indica la cria del bestiar en el mateix assentament o la seva rodalia. L'anàlisi del desgast dentari dels animals, però, sí que mostra la possibilitat de la pastura inserida en una transhumància estacional entre la Plana de Vic i el cim del Montseny (Gallego-Valle *et al.*, 2022, 2024).

A Aiguafreda de Dalt també es troben unes tombes excavades al massís de travertí. La relació de les tombes excavades a la roca amb la ramaderia compta amb els casos de les muntanyes de Burgos (Padilla & Álvaro, 2008: 590) i l'Alto Arlanza (2010: 294), mentre a Àvila els enterraments marquen “un lugar central, de relevancia supralocal, que seguramente fue frecuentado de forma cíclica en verano por ganaderos transterminantes de distintas comunidades” (Blanco González & Martín Viso, 2016: 20-21). Simultàniament, la situació sobre un promontori de travertí també recorda la preferència per “promontorios y bolos” de les necròpolis excavades a la roca d'Àvila, que hom relaciona amb els camins transhumants (Blanco González & Martín Viso, 2016: 33). Aquest també podria ser el cas de la necròpoli del turó del Prat d'Ori, al Brull, prou a prop de Sant Martí, datada sense analítiques precises entre els segles IV/V-IX/X (Sales, 2005: 214), per bé que en aquest l'emplaçament funerari no va tenir una continuïtat parroquial, tal vegada com a manifestació d'una “carga de significado ligada al control de los recursos agroganaderos, con una importante componente de comunidad libre de familias” (Martín Viso, 2012: [25]), que fou marginada pel procés de parroquialització. En canvi, Sant Martí d'Aiguafreda, que també comptava amb un precedent ramader arqueològicament verificat, sí que fou parròquia, i no poc important: va actuar com a nucli primerenc del domini comtal i des d'ella es va estendre la parroquialització a l'Alt

Congost. Sant Martí seria, així, un exemple contrari al de Prat d'Ori: continuïtat entre una necròpoli preexistent i la centralitat en el nou ordre comtal²²⁵.

Sant Martí es trobava en el recorregut del camí que des de la cruïlla de la Llobeta, a la vall del Congost, documentada l'any 1236 (*ad ipsas estrades*)²²⁶, a l'entorn de la qual es van trobar un remarcable conjunt de mil·liaris dels segles II-III del camí del Congost (Menéndez. & Molist, 2002), remuntava el vessant sud de la vall de Martinet (*ipso martinete*) fins a l'església. La vall del Congost es documenta etnogràficament com a corredor entre Osona i el Vallès per la variant del camí ramader d'Àlpens que des de Sant Bartomeu del Grau baixava cap al Vallès (Miralles *et al.*, 2002: 63). A partir de Sant Martí, el camí continuava cap a l'altiplà de Vilargent, el Brull i per Collformic arribava al Pla de la Calma. En el cas de Sant Martí no es pot descartar la relació entre l'emplaçament eclesiàstic amb les tombes i la funció ramadera del lloc al peu de la pastura del Pla de la Calma²²⁷. L'acta de consagració de Sant Martí d'Aiguafreda de l'any 898 fa referència al camí d'us tradicionalment ramader que discorria pel vilar que prenia el nom de l'església (*ipso semitario que discurrit ad Kannes et de ipso semitario ad fontem villarizello Sancti Martini*)²²⁸. Cal dir que la relació de l'església amb la ramaderia es documenta de tant en tant en els textos posteriors; l'any 1063 l'església de Sant Martí va rebre dues ovelles (*a Sancti Martini besties II minutas*), quatre el seu rector i altres sis més un porc per almoïna dels pobres a través del testament de Xinverga, una magnat local ramadera, que tenia un fill anomenat Sunifred *Boverii*, un altre de nom Guifré que va rebre tres ovelles més i un altre al qual va deixar *ipsa lana*²²⁹.

²²⁵ Diferents destins que també identifica I. Martín Viso (2012: 25-26, 27, 30) al centre de la Península Ibèrica i que mostren, en conjunt, que la parroquialització era una novetat institucional que aprofitava, o no, els precedents de cada lloc.

²²⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. 4, any 1243.

²²⁷ També es troben esglésies primerenques a l'inici de camins cap a les pastures a la Val d'Aran (Oliver, 2003b: 173).

²²⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

²²⁹ DA, doc. 10, any 1063.

Les altres esglésies de l'Alt Congost són de cronologia més insegura. Avui, el Pla de Sant Julià és una plataforma d'una superfície aproximada de 1,5 ha, formada per un sòl d'argiles molt compactes sobre un basament calcari, poc apte per al conreu, a prop del qual discorre un camí que voreja el Congost a mitja vessant i remunta els Cingles de Bertí pel Grau de les Avellanedes. L'església de Sant Julià que va donar nom al Pla, documentada entre principis del segle XI (*domum Sancti Iuliani*) i la primera meitat del segle XIII (Oliver, 2018), ha estat localitzada a la part més elevada del Pla i excavada arqueològicament juntament amb una inhumació sencera –datada per C14 al segle XI- i altres fragmentàries a l'exterior de l'absis (Ciurana *et al.*, 2024). Si tant la funció funerària com l'advocació i les característiques constructives -absis quadrat i arc triomfal separant la nau del presbiteri- permeten plantejar una cronologia reculada, altres textos indiquen que el Pla de Sant Julià era el nucli del vilar esmentat l'any 898 quan Daniel, que li va donar el nom, el va vendre al comte Guifré Borrell²³⁰. A partir d'aquesta venda, els textos permeten localitzar-hi com a mínim dues cases de la nissaga comtal amb horts situats entre elles (*in villare Daniel afrontat ipsa kasa [...] in kasa de Suniario comite*) i espais agrícoles especialitzats en vinya i cereal en altres sectors ben diferenciats de l'assentament²³¹. Es tractaria d'una altra església poblada primerenca i, tal vegada, anterior a la restauració diocesana, encara que, malauradament, l'arqueologia limitada a l'edifici eclesial no ha proporcionat cap cronologia absoluta anterior al primer document escrit de les primeries del segle XI.

²³⁰ CCIV, doc. 39, any 898.

²³¹ CCIV, doc. 155, any 916. Vegeu MAPA 27.



FOTO 9. Sant Julià de Valldaneu al final de l'excavació arqueològica²³².

A l'altre extrem de l'Alt Congost, al nord, en el cas de Sant Andreu de Tona el seu coneixement arqueològic és tan escàs com el de la fortalesa situada just al costat. La seva consagració de l'any 888 es va fer a instàncies d'un grup d'habitants “il·lustres” del lloc (*homines commanentes*), entre ells dos preveres (*virii inlustri, id est, Albarus presbiter, Recharedus presbiter et Centurius et Bera et Ella et Gallienus sive et omnes homines commanentes in prefato castro Tonda*), moguts per la seva devoció (*corde constricto et nutu divino*). La data precoç de la consagració, la relació privilegiada amb els “il·lustres”, la imbricació entre església i castell termenat, els materials obtinguts en excavacions antigues i associats a unes tombes de llosa situades a la mateixa església, anteriors, en principi, a unes altres tombes antropomorfes en el mateix emplaçament (Gibert, 2018c: 133), tot plegat permet plantejar una antiguitat de Sant Andreu anterior a la del seu primer esment documental. El lloc eminent de la nissaga de Centuri entre els *homines commanentes* de Tona i la seva relació amb l'església podria portar al moment de la desaparició del bisbat visigòtic i de la seva funció aglutinadora de solidaritats entre els

²³² Fotografia de l'autor (2016)

magnats, reforçant, en canvi, un poder en un àmbit territorial més proper com proposa I. Martín Viso (2005: 99) per a possibles paral·lelismes castellans.

1.2. La conquesta comtal.

1.2.1. L'aprisió del *comitatus* i la concreció territorial del comtat.

Als anys centrals del segle IX, l'imperi carolingi ja s'enfrontava a la crisi de fidelitat de l'aristocràcia originada en darrer terme en l'aturada de les conquestes territorials i del repartiment del seu fruit²³³, l'esgotament del fisc reial que també assegurava la fidelitat i els problemes successoris. Tot plegat conduiria a la ruptura dinàstica del 888, continuada els anys 922 i 923, i a l'emergència d'alternatives a la legitimitat carolíngia per part de les nissagues més poderoses en els seus propis territoris²³⁴. Aquests nissagues, si no van accedir a la reialesa formal, sí que ho van fer a una part de les seves prerrogatives, en una nova forma d'exercici del poder post-carolíngia (Wickham, 2009: 508-528) que duia aparellada la regionalització de les aristocràcies (Mazel, 2014: 21-32) i la substitució dels càrrecs beneficiaris pels hereditaris. A la Gòtia, les dificultats carolíngies es van manifestar en la revolta de Guillem, fill de Bernat de Septimània. Sufocada aquesta, però, la nissaga del legitimista comte Sunifred (+848) va recuperar les honors perdudes quan el seu fill Guifré, entorn de 870, fou designat pels reis Carles el Calb i Lluís el Tartamut per fer-se càrrec dels seus territoris (Vergés, 2016: 81-89). Així, tant Sunifred com Guifré es van beneficiar de jugar la carta de la legitimitat; però, en un exemple d'estratègies de diversificació de les apostes polítiques²³⁵, obligada pel reduït àmbit territorial del seu

²³³ La distribució reial de funcions (*honores*), predis i regals als aristòcrates a canvi de la seva lleialtat asseguraven el control polític i judicial de la població, però havien de coexistir no sense conflictes amb el poder creixent dels magnats (Morsel, 2004: 50-87). Les campanyes militars que proporcionaven botí, consolidaven jerarquies i reforçaven la cohesió entre els estrats socials que aportaven guerrers eren, en aquest context, fonamentals (Reuter, 1985).

²³⁴ Bona part de l'especificitat carolíngia requeria en l'exercici del poder legítim per una única família, que quan era posada en qüestió per altres nissagues era el sistema polític sencer que s'enfrontava a una crisi de legitimitat (Airlie, 2000).

²³⁵ Una estratègia que resultava fructífera en el cas de nissagues aristocràtiques de segona fila, sabedores de la inutilitat de plantar cara al debilitat, però encara temible, imperi (Maclean, 2003: 75).

domini propi, la nissaga comtal va combinar l'aprofitament del patronatge reial amb iniciatives que progressivament l'allunyarien d'aquest patronatge. Una mostra d'aquesta ambivalència es troba en el nom i el matrimoni del comte Guifré: un nom nou a la nissaga comtal que pot reflectir una estratègia d'establir relacions amb nissagues de l'aristocràcia imperial, mentre el matrimoni amb Guinedella l'entroncava amb l'aristocràcia autòctona, ja que també podria ser néta de Borrell, que va fortificar la frontera per encàrrec de Lluís el Pietós a finals del segle VIII. Un matrimoni “entre clans familiars, arrelats al territori, a la recerca d'un reforç a la seva autoritat i poder, en un moment en què la distància del monarca carolingi es feia sempre més forta” (Cingolani, 2010: 461, 466, 468).

En aquest context cal situar l'augment de la pressió cerdana sobre Osona, que devia consistir inicialment en incursions a la recerca de botí, com la que segurament va provocar la ràzzia de resposta andalusina del 841 contra Osona i potser Cardona –no Taradell (Bramon, 2000, 2020; Gibert, 2018a: 170-172). L'aturada d'aquest atac va servir als comtes d'Urgell-Cerdanya per acumular força i prestigi entre els propis magnats (Vergés, 2016: 82-83), rebre un incrementat favor reial i, al darrer quart del segle IX, veure's amb cor per organitzar ofensives més ambicioses adreçades a ocupar el país de manera permanent tot continuant els processos paral·lels al Berguedà i al Bages (Camprubí, 2006; Gibert, 2012, 2018a, 2018b). L'actuació a Osona, a més, reforçava les aspiracions del comte Guifré al comtat de Barcelona, si és cert que cal esperar a l'entorn del 893 per a la seva elecció, no en aplicació de clàusules secretes de l'assemblea de Troyes de l'any 878 com proposava R. d'Abadal (1983: 67), sinó per aclamació en una assemblea de magnats com proposa R. Martí (1997: 50-62; 2017: 681). Amb l'accés a la dignitat comtal de Barcelona també es va incorporar a aquesta el territori del Vallès, antigament adscrit al desaparegut bisbat d'Ègara, que va quedar definitivament diferenciat de les jurisdiccions comtals i diocesanes d'Osona, amb els límits entre ambdós ben establerts a la vall del Congost, els Cingles de Bertí i el massís del Montseny.

L'actuació del comte Guifré a Osona fou un exemple que “les grands considèrent que la régionalisation de leur domination ouvre droit à l'appropriation de tous les honneurs de leur zone d'influence et que cette patrimonialisation prive le roi du droit d'intervenir directement dans leur gestion” (Mazel, 2014: 31). Tanmateix, Guifré no va abandonar del tot el legitimisme. La doble aposta li va permetre designar el seu fill Guifré Borrell com hereu del *comitatus* osonenc abans de rebre confirmació pel rei Carles de les terres fiscals,

els erms i la moneda d'Osona²³⁶. Aquesta confirmació refermava el domini ple de la nissaga sobre la dignitat comtal osonenca i els drets i rendes associats, adquirit en apropiar-se d'un territori on pocs drets carolingis es podien invocar (Martí, 2014: 66) com a resultat de la revolta del 826-827. Des de la perspectiva de l'existència d'una autoritat política reconeguda, Osona sí que era un territori “desert”, i aquesta condició atorgava als comtes cerdans, si s'hi feien reconèixer com autoritat, un ampli marge de sobirania. El lliurament de preceptes exclusivament adreçats a comtes i institucions eclesiàstiques (aquestes, de fet, en preceptes de dubtosa autenticitat), no a particulars com succeeix en altres llocs, indica la direcció comtal de la conquesta i organització posterior del territori conquerit

A partir de c.880, els textos permeten resseguir amb detall el desplegament de nous marcs d'enquadrament laics i eclesiàstics, des del *comitatus* i l'*episcopatus* fins als *castra* i les *parrochiae*, que, amb ritmes propis i diferenciats, es van imposar sobre les demarcacions anteriors, ben aviat reduïdes a un ús arcaïtzant per localitzar dominis (*infra fines territorio Ausonense [...] infra fines de villa cuius vocabulum est Terradas. Et in alio loco infra terminio de castro Gorbi; in territorio Ausona, in parrochia Sancti Martini, in fines de vilare que vocant de Argila*)²³⁷. La concreció territorial del comtat (*comitato Ausona*)²³⁸ apareix per primera vegada l'any 881 per situar les terres comprades *in terminio de kastro Sancti Laurentio* per part de l'arxiprest Gotmar (*Godemare archipresbiter*), abans de ser nomenat bisbat entre els anys 886/887 (*Gotmarus, gratia Dei episcopus*)²³⁹. El comtat d'Osona, doncs, fou anterior a la restauració del bisbat, per bé que el seu nom va suposar l'extensió de la identitat del *territorio Ausonense* centrada originalment a Vic cap a espais que abans en tenien una altra. Aquest canvi d'escala en l'exercici del poder²⁴⁰ va

²³⁶ CCII: 375, 377, any 899.

²³⁷ CCIV, docs. 5, 15, 54, anys 886-903.

²³⁸ El concepte és de R. Martí (1993) per al cas del comtat de Barcelona; es tracta d'una innovació molt rellevant, ja que fins a principis del segle IX “le comté carolingien, administré par délégation du pouvoir royal, est, en théorie, simplement une projection spatiale de la fonction comtale” (Devroey, 2006: 62). M. Zimmermann (2023: 305-307) fa servir l'expressió “territorialitat del poder comtal”.

²³⁹ CCIV, docs. 3, 7, anys 881-886/887.

²⁴⁰ Concepte que manllevo de J. Escalona (2006).

provocar la barreja de conceptes en què termes castrals nous podien ser esmentats com a *territoria* o *suburbios* (*in commitatu Ausona, in territorio Sancti Laurenti; in commitatum Ausona, in suburbio Gorbitano, in agencia de villa de Rosos*) i el comtat com a *territorium* o *pagus* (*in territorio Ausona, in terminio de Savassona; in pago Eusona, in pago Eusona, in terminio de castro de condam Terciol*)²⁴¹. Es tracta, però, d'esments primerencs i aviat es van consolidar definitivament els nous marcs territorials: *comitatus, castrum/parrochia, locus*. Cal destacar, no gensmenys, la cronologia del comtat anterior a la del bisbat, quelcom que indica que la iniciativa en el desplegament del nou ordre va correspondre als comtes i no als bisbes; com, de fet, va mostrar la restauració mateixa del bisbat per part del comte Guifré.

1.2.2. La restauració del bisbat d'Osona.

La restauració del bisbat d'Osona fou posterior a la creació del comtat, amb límits no del tot coincidents entre una i altra demarcació (Freedman, 1985: 32), entre els anys 881 i 886/887, període en què el prevere Gotmar va passar d'*archipresbiter* a *gratia Dei episcopus*²⁴². J. Alturo & T. Alaix (2021: 21 i nota 3) consideren que es va tractar d'una iniciativa del comte Guifré d'acord amb els seus propis interessos i encara precisen la data: el bisbat es va restaurar després del 15 d'agost de 885²⁴³. En la mateixa línia, J. Masnou (2022: 27-29) proposa la possibilitat que la decisió de restaurar el bisbat d'Osona es prengué a l'assemblea de Troyes de l'any 878 on la canònica de Barcelona va rebre dominis al Montseny i, segons els postulats tradicionals, fins i tot el comte Guifré hauria estat investit La inexistència del bisbat en el moment de la incorporació d'Osona al domini propi i l'oportunitat de restaurar-lo ell mateix van proporcionar al comte Guifré

²⁴¹ CCIV, docs. 15, 19, 20, 36, anys 889-898. *Suburbium* no s'ha de relacionar necessàriament amb l'existència d'una *urbs* sinó que es tractava d'una referència genèrica a un "espacio sometido –aunque aún no podemos saber muy bien de qué manera- al marco normativo y a la autoridad que emanaban de un determinado centro" (Carvajal, 2012: 610), com un *castrum*.

²⁴² CCIV, docs. 2, 7 anys 881-886/887.

²⁴³ L'explicació alternativa a la restauració del bisbat es deu originalment a O. Engels (1968), que la considera una iniciativa vinculada a les intrigues del bisbe de Girona a instàncies del comte d'Empúries. P.H. Freedman (1985: 31) en recull la possibilitat sense necessàriament compartir-la. J. Masnou (2022: 27-31) fa l'estat de la qüestió més actualitzat.

un marge d'actuació molt ampli sobre els afers eclesiàstics i, així, quan el 899 el rei Carles va confirmar al seu fill Guifré Borrell les terres fiscals i ermes, a més del dret de moneda, del comtat d'Osona²⁴⁴, ja feia més d'una dècada que havia tingut lloc la restauració a iniciativa comtal. La primacia de Guifré i els seus fills va quedar reforçada per la presència física del poder comtal a Vic, que com la majoria de ciutats episcopals d'origen antic (Mazel, 2016: 77-88) devia tenir un interès no gens menyspreable com a fortalesa²⁴⁵. Aquesta presència la corroboren primer el testament del comte Guifré Borrell de l'any 911, en el qual apareixen dominis seus a prop del mercat (*prope ipsum mercatum*)²⁴⁶, i després la localització de la torre comtal el 1088 al punt més alt de la ciutat (*ipsum palacium quod vocatur turrim comitalem aut alium honorem de Vicco*)²⁴⁷, en l'emplaçament del temple romà²⁴⁸, amb la catedral situada a una cota inferior, al *vicus*.

La restauració del bisbat va anar acompanyada d'una delimitació territorial precisa. Els *fines* diocesans s'esmenten l'any 906²⁴⁹ per bé que s'indiquen amb detall en la butlla papal que va certificar les atribucions del bisbat l'any 978 o la consagració de la catedral de Vic de 1038²⁵⁰. De manera paral·lela, la delimitació del bisbat d'Osona presentà des del principi un límit obert a l'extrem occidental, on la vall de l'Anoia ja constituïa el 978, més que un límit, la porta d'al-Àndalus (*et vadit per ipso flumine usque on Spania*)²⁵¹. Aquesta manca de límits precisos en els espais oberts a la conquesta també es troba a la mateixa època en els bisbats establerts per a la conversió dels pobles eslaus a l'est de l'Elba (Bartlett, 1994: 8). A Osona, el 1038, el límit del bisbat d'Osona ja s'havia desplaçat cap a ponent en direcció al riu Segre, moviment que J. Masnou (2022: 152-160) interpreta que mostrava la voluntat d'arribar a la ciutat de Lleida; com a conseqüència, l'expansió del bisbat d'Urgell cap al sud va quedar tallada fet que aleshores obligà a una

²⁴⁴ CCIV, doc. 42, any 899.

²⁴⁵ Tot i que, també en aquest aspecte, el coneixement arqueològic sobre l'actual ciutat de Vic és nul.

²⁴⁶ CCIV, doc. 103, any 911.

²⁴⁷ DCVb, docs. 1541, 1542, any 1088.

²⁴⁸ Sobre el temple romà de Vic, A. Caballé (2008) i M.D. Molas *et al.* (2008).

²⁴⁹ CCIV, doc. 67, any 906.

²⁵⁰ CCIV, doc. 445, any 978; DCVb, doc. 974, any 1038.

²⁵¹ .

delimitació més clara de les marques osonenca i barcelonina (*proreditur autem per medios terminos qui sunt inter marchiam Barchinonensem et Ausonensem sicut dividuntur ipse marchie et vadit usque in castrum quod dicitur Queralt et pergit per mediam divisionem ipsarum marchiarum usque in flumen Sigorim*). Aquesta territorialització de la jurisdicció dels bisbes a escala del bisbat es va concretar, a l'interior de l'espai així delimitat, a través de les consagracions d'esglésies parroquials, iniciades ja pel primer bisbe Gotmar.

1.2.3. La primera xarxa castral.

La incorporació al domini comtal va anar acompanyada des del principi per la proliferació de fortificacions dotades de termes jurisdiccionals propis (*castrum*)²⁵². El castell termenat ja era un model experimentat al Pirineu i Pre-Pirineu pels comtes cerdans (Martí, 1995), és a dir, l'enquadrament de les poblacions osonenques en una xarxa jurisdiccional progressivament densa ja havia començat al rerepaís: només calia replicar el model atenent a les particularitats locals osonenques. Aquesta experiència prèvia podia incloure ocasionalment el tràfic de castells entre els seus antics posseïdors i els membres de la mateixa nissaga comtal, com en el cas de Mogrony (*castro Mochoronio cum sua apendiccionem seu domos, curtes, terras cultas et incultas, silvis, garricis, aquis, aquarum viaductibus et reductibus, exiis et regressiis earum*) que el comte Guifré hauria comprat al bisbe Esclua d'Urgell després que aquest, al seu torn, el comprés al magnat local que el posseïa²⁵³.

²⁵² Eventualment anomenats amb la forma catalanitzant (*in comitato Ausona, in castelo que vocant Saliforas*, CCIV, doc. 102, any 911), sense que necessàriament es tractés d'una fortificació antiga pel fet d'anomenar-se així; de fet, aquesta distinció es pot considerar descartada (Isla, 2001; Verbruggen, 1950). Els dos mots es troben el 945 a Orís i el 995 a Gurb, amb el *kastrum* per fer referència al terme castral i *castellum* a la fortificació (*in castello Urisitalece, strada que pergit ad ipso kastello*; CCIV, docs. 566, 1687), però no crec que es pugui generalitzar aquesta distinció. En el cas de Casserres, els dos mots apareixen combinats (*castello quod vocant Castrumserras*; doc. 952, any 964).

²⁵³ CCIV, doc. 8, any 887.

Aquests són els esments dels castells a l'actual comarca d'Osona, incloent la subcomarca geogràfica del Lluçanès, i al Moianès²⁵⁴

CASTELL	PRIMER ESMENT	CASTELL	PRIMER ESMENT
Torelló	881	Sant Llorenç	881
Gurb	886	Besora	886/887
Tona	888	Savassona	889
Taradell	893	Castellterçol	898
Sant Esteve	898	Casserres	898
Voltregà	902	Oristà	909
Lluçà	911	Sentfores	911
Moià	912	Orís	914
Clarà	916	Cornil	917
Castellcir	923	Orsal	924
Rodors	929	Oló	930
Cabrera	939	Marfà	939
Tagamanent	945	Muntanyola	957
Rupit	959	<i>Castro filio</i> <i>Quadamiro</i> (Gallifa)	963
Fàbregues	968	Granera	970

GRÀFIC 1. Primers esments de castells termenats fins a l'any 1000.

El desplegament de la xarxa castral es pot resseguir millor ara que quan M. Riu (1982: 407) hi va fer la primera aproximació, per bé que aquest autor fa algunes consideracions que s'han vist confirmades, com que “ni totes les fortaleses eren iguals, ni totes tenien la mateixa importància” (Riu, 1985: 28). Els esments dels castells termenats osonencs es

²⁵⁴ Fora de la comarca es compten castells adscrits al comtat d'Osona actualment a comarques del Ripollès, de la Selva i el Berguedà (Mogrony, *castro Mogoronio*, CCIV, doc. 4, any 885; Ripoll, *castro qui dicitur Ribopullo*, doc. 6, any 887; Llaers, doc. 192, any 919; Lillet, doc. 208, any 919; Cavallera, doc. 431, any 936/937; Castellar de n'Hug, doc. 450, any 938; Castellpalom, doc. 714, any 954; Milany, doc. 902, any 962; Merlés, doc. 737, any 979; Guardiola, Solterra, doc. 1490, any 984).

succeeixen ràpidament, al mateix ritme amb què els textos fan la seva aparició en els diferents sectors del territori incorporat al domini, a manera de nusos d'una xarxa que es va fer progressivament tupida.

La denominació d'alguns castells termenats primerencs suggereix que es tractava de llocs preexistents que van ser activats com a punts de la xarxa castral inicial. Alguns presenten noms clàssics com és el cas del castell de Lluçà (*castro Luzano*)²⁵⁵ o el possible *Modius* a Moià (*finis de kastro Modoliano*)²⁵⁶, per bé que es tracta evidentment de simples indicis massa febles per afirmar res concloent sobre la seva antiguitat. Casos una mica més sòlids semblen els castells duen el nom d'un sant, dels quals es pot pensar que es tracta de l'atribució del nou caràcter castral a una església encimbellada anterior. És el cas del castell de Sant Llorenç, que amb el de Torelló és el primer *castrum* documentat a Osona l'any 881 i on, l'any 926, segons un precepte reial adreçat al comte Guifré Borrell recordat per la seva vídua (*terra que mihi advenit per preceptum quod Carolus rex fecit ad viro meo Wifredo qui vocabulum fuit Borrello*), hi tenia terres la seva germana l'abadessa Emma²⁵⁷. També portava el nom d'un sant el castell de Sant Esteve, a l'Alt Congost, que es veurà tot seguit, i el precedent d'un edifici eclesiàstic sí que està confirmat arqueològicament en el cas del castell de Besora documentat els anys 886/887 (Busquets *et al.*, 2017: 115)²⁵⁸.

Dels 30 castells osonencs esmentats fins l'any 1000, només 8 (26,6 %) apareixen sota domini comtal el 1022: Besora, Orís, Lluçà, Voltregà, Tagamanent, Cabrera, Taradell i Muntanyola²⁵⁹. Amb l'afegitó del castell de Gurb empenyorat per la comtessa Ermessenda i el seu fill Berenguer Ramon a Bernat aquell mateix any²⁶⁰, i, probablement, Moià i Rodors que no s'esmenten l'any 1022 però que es poden atribuir originalment al domini del comte Sunyer, es tracta només de 11 castells en el domini comtal, menys de la meitat (36,6 %) del total. A més, la geografia de la xarxa castral osonenca no va

²⁵⁵ CCIV, doc. 63, any 905

²⁵⁶ CCIV, doc. 109, any 912.

²⁵⁷ CCIV, docs. 3, 297, anys 881-926.

²⁵⁸ CCIV, doc. 7, anys 886/887.

²⁵⁹ PACBb, doc. 161, any 1022.

²⁶⁰ DCVb, doc. 819, any 1022.

respondre, si més no de manera exclusiva, a una estratègia poliorcètica centralitzada políticament pels comtes adreçada a la defensa de les poblacions (MAPA 7). Certament, la disposició en mitja lluna dels primers castells, encarats a l'oest i de nord a sud, sembla reflectir la voluntat de disposar d'un glacis protector enfront d'al-Àndalus. En el cas de la concentració de fortaleses i la seva densificació progressiva a l'entorn de Moià, passadís natural entre el Bages i Osona, la intenció de barrar el pas cap al cor de la Plana de Vic pel corredor de Collsuspina és clar. La fragmentació de grans termes primerencs fou un fenomen general (Sabaté, 1997: 72) i, això, l'any 916 ja es documenta el castell de Clarà (*in terminio Modeliano, in castro Clarano*), probablement una segregació molt recent del terme inicial més gran del terme castral de Moià, esmentat tot just l'any 912 (*infra fines de kastrio Modoliano, in locum ubi dicitur Modolianello*); els castells de Rodors (*castro de Rossedores*, any 929)²⁶¹ i de Marfà (*in pago Modeliano [...] in castrum Marphani*, any 939)²⁶² també foren resultat d'una segregació del terme original de Moià, segurament relacionada amb la creació del comtat de Manresa entorn de l'any 921 (*in comitatum Ausona vel infra comitatum Menresa [...] infra terminos Modeliano*)²⁶³, ja que Moià fou la base d'operacions del comte Sunyer (+947)²⁶⁴ per la conquesta del *campo Baias* (Gibert, 2018b: 44-45, 105-106). Cal recordar que més endavant, l'any 1015, quan la rodalia del Calaf quedava situada *in ultimatum finium ipsius marchiarum*, la ciutat episcopal estava situada només a uns 70 km de distància, i que Manresa, de fet, situada a uns 25 km, havia estat destruïda pels musulmans en un atac l'any 1003 i es va tardar 17 anys a reconstruir l'església de Santa Maria (*et ab eis vastata est civitas Minorisa destructeque sunt ecclesie et a fundamentis evulse*)²⁶⁵.

Però la cartografia dels esments al ritme de la seva aparició documental reflecteix sobretot la delimitació del territori incorporat al *comitatus*, l'enquadrament de les poblacions locals i l'afermament del poder comtal. El mapa dels castells i, sobretot, el reconeixement de cadascun d'ells²⁶⁶, mostren que la geografia dels *castra* responia sobretot a les

²⁶¹ CCIV, doc. 353, any 929.

²⁶² CCIV, doc. 464, any 939.

²⁶³ CCIV, doc. 228, any 921.

²⁶⁴ CCIV, docs. 228, 379, 387, anys 921-932.

²⁶⁵ DCVb, docs. 756, 809, anys 1015-1020.

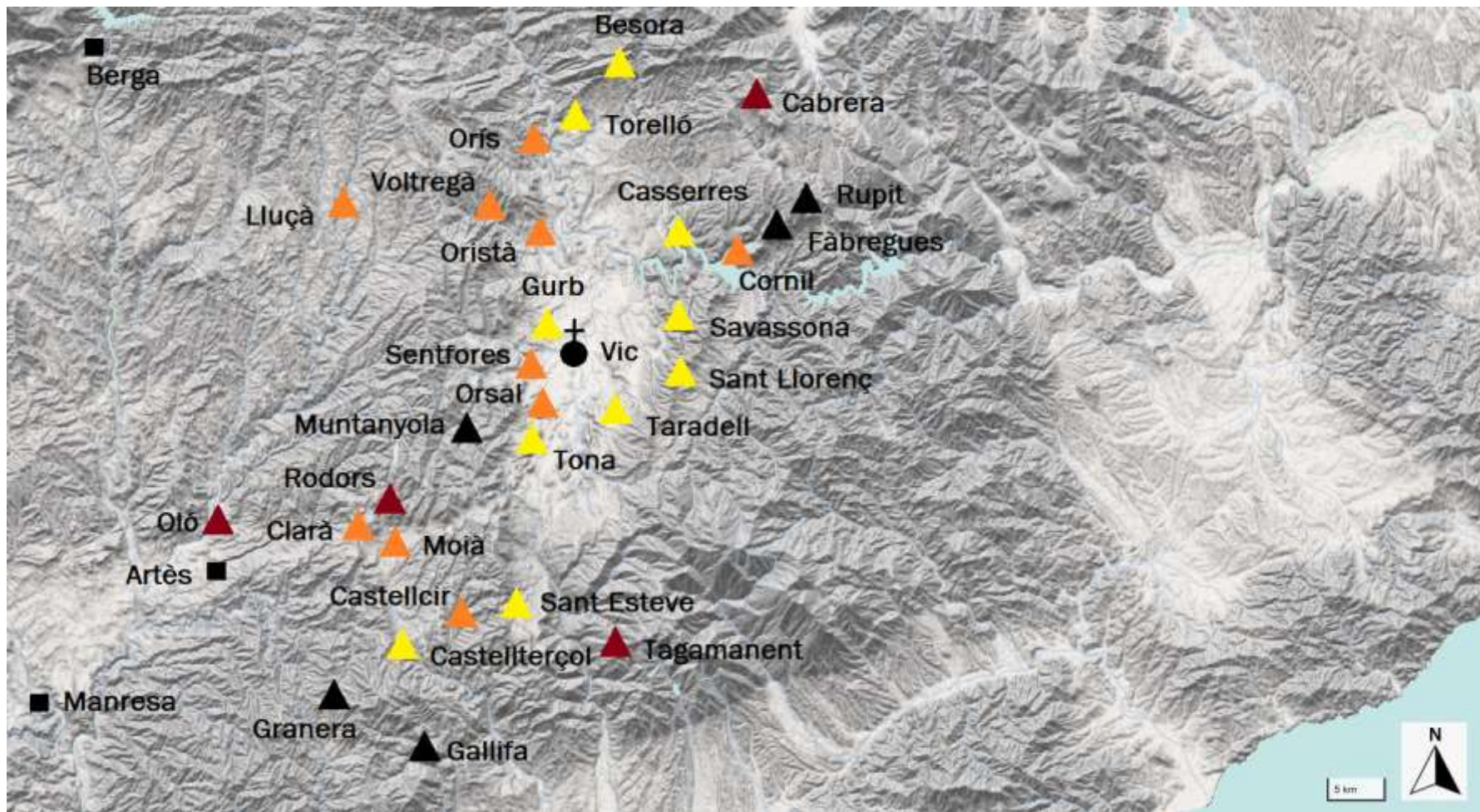
²⁶⁶ Vegeu 1.2.5. L'encastellament de l'Alt Congost.

possibilitats que cada lloc oferia a la defensa del propi domini comtal enfront d'amenaces exteriors o, tal vegada, interiors. Es pot recordar en aquest moment M. Wood (1986: 163) referint-se als castells desplecats després de la conquesta normanda d'Anglaterra, que van fer possible “for a few hundred heavily armed troops to dominate the subject population [...] to carry out punitive raids and extortions, burning villages and killing inhabitants in areas thought to harbour guerillas or in places which had not paid up in demand”. La manca de referències documentals osonenques a violències potser farien excessiu el paral·lelisme amb el cas anglès, però la funció dels nous castells en la dominació del país era la mateixa²⁶⁷.

L'estructura de la xarxa castral es podia adaptar ràpidament a circumstàncies locals canviant com, posem per cas, la necessitat d'exercir un control militaritzat de determinades produccions. La metal·lúrgia va donar nom al castell de Fàbregues esmentat el 968, una segregació del terme castral anterior de Rupit al massís de la Guilleries²⁶⁸, amb l'afegit, en aquest cas, que Rupit havia estat d'un aloer local abans que el comprassin els vescomtes osonencs per convertir-lo en la residència inicial abans de l'any 920 (CDADC: 17-18).

²⁶⁷ D. Justo (2020: 145) també observa que la disposició dels castells de la Meseta del Duero, prioritzant el domini visual de les valls fluvials, no necessàriament responia tant a la defensa de les valls enfront d'incursions andalusines com al desplegament del poder de la primerenca monarquia asturleonessa en els espais locals.

²⁶⁸ CCIV, doc. 1037, any 968.



MAPA 7. Els castells termenats (<900: groc; <925: taronja; <950: grana; <975: negre)²⁶⁹.

²⁶⁹ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

En aquest procés, determinats assentaments fortificats preexistent susceptibles d'esdevenir castell termenat no van ser utilitzats inicialment. La selecció no és un fenomen exclusiu d'Osona i, així, per exemple, a la Meseta del Duero, determinats assentaments en alçada preexistents i que havien tingut funcions d'articulació territorial foren descartats com a nuclis de poder de la monarquia asturleonera (Martín Viso, 2020: 94). Al mateix temps, encara que alguns emplaçaments fossin descartats inicialment, això no va implicar necessàriament la seva desaparició. De fet alguns llocs susceptibles d'esdevenir castell termenat van quedar com una mena de reserva castral que podia ser activada més tard. Aquest fou el cas del *kastelleto* de Múnter, documentat l'any 929 i nucli d'un castell termenat (*kastrum de Montar*) a partir de l'any 1096²⁷⁰.

1.2.4. Els inicis de la parroquialització.

La parròquia fou una innovació carolíngia iniciada al final del regnat de Carlemany²⁷¹ consistent en territoris jurisdiccionals posats sota l'autoritat diocesana, lloc d'administració dels sacraments i de l'enterrament dels fidels, administrat per un rector pertanyent habitualment a l'entorn dels magnats locals (Lauwers, 2005; Lunven, 2014: 356) i que era el responsable de taxar les poblacions pageses (Mazel, 2016: 237-306). Descartats als precedents visigòtics també a Osona (*contra* Bassas, 1997: 320-369), la parroquialització, no gensmenys, fou indestruïble de la multiplicació de les esglésies al món rural. Aquest fenomen que M. Lauwers (2013) anomena "inecclesiamento" va retroalimentar l'evolució del concepte de *parrochia*, des d'una inicial jurisdicció episcopal sobre els preveres (Mazel, 2016: 92-93) fins a la demarcació jurisdiccional de límits ben precisos que definitivament va adquirir, en el cas català, als segles IX-X (Martí, 2006a: 157-161). A Osona, on des de R. d'Abadal (1983: 96-97) se sap que l'organització castral, la restauració del bisbat i la consagració d'esglésies foren una empresa comuna promoguda, en darrer terme, pel poder comtal, el procés de parroquialització també mostra la confluència d'interessos entre bisbes, comtes i posseïdors d'esglésies preexistents.

²⁷⁰ CCIV, docs. 343, 405, anys 929-935; PACBb, doc. 291, any 1096.

²⁷¹ Per això es tenen dificultats per trobar el rastre de les *parrochiae*, per exemple, del bisbat d'Ègara, tot i creure que ja existien a partir del segle VI (Martí Bonet, 1992: 67-68),

Com els castells termenats, la parròquia també fou rèplica d'una experiència prèvia, ja que les consagracions parroquials ja estaven marxa al primer terç del segle IX a l'Alt Berguedà (Santa Maria de Lillet, Sant Martí de Saldes, Sant Andreu de Gréixer) i a la capçalera del Ter (Sant Climent de Campelles)²⁷². A Osona, però, les complicitats existents des del mateix moment de la restauració diocesana entre els bisbes i els comtes van fer que el ritme i abast de la parroquialització fossin indestruïbles de les relacions entre aquests dos poders. D'altra banda, la seva història no es pot fer només a partir de les actes de consagració conservades, ja que la majoria s'ha perdut, sinó que s'han de considerar els primers esments d'esglésies parroquials en les diverses col·leccions diplomàtiques. Tot i que el temps transcorregut entre la consagració i l'esment documental no són coincidents²⁷³, com que la fiabilitat de la mostra augmenta quan es posen en relació els esments amb cada període episcopal, aquest mètode és operatiu en proporcionar una perspectiva general del procés de parroquialització²⁷⁴. El bisbe Gotmar va consagrar 6 esglésies entre els anys 887 i 898²⁷⁵, sense que hi hagi referències a altres

²⁷² IACDEC, docs. 1, 3, 4, 6, anys 833-871.

²⁷³ En alguns casos la primera referència sí que permet precisar la data de la consagració perduda fent un petit càlcul. Així, quan una dona va deixar l'any 1064 una vaca *ad dedicacionem Sancti Marcelli* de Saderra, la diferència entre la publicació sacramental del seu testament el novembre d'aquell any i la data de la mort, en principi no superior a sis mesos, permet pensar que la consagració va tenir lloc a partir del mes de maig (CCIV, doc. 1266).

²⁷⁴ Recullo només els esments explícits a *parrochiae* i descarto les esglésies sense apel·latiu o que fan binomi amb altres demarcacions (*terminio, apendicio*, etc.). Tot i que aquesta elecció pot fer que alguna *parrochia* no quedi enregistrada, crec que els altres mots responen a una lògica de compartimentació de l'espai anterior al procés de parroquialització (*in chomitatu Ausonensis, in parrochia Sancti Martini vel in terminum Sancti Vincentii*; CCIV, doc. 872, any 960). De fet, a vegades la consagració precedia l'esment de l'església com a parròquia el mateix any (IACDEC, doc. 161; DCVb, doc. 832), mentre, pel contrari, es documenten grans demarcacions no parroquials, com la de Santa Maria d'Olost, que incloïen en el seu terme *parrochiae* efectives, com la de Santa Creu de Joglars, per cert un dels primers jaciments funeraris osonencs excavats amb metodologia arqueològica (Padilla, 1982: 155-176; Gibert, 2018c: 62-63); en aquests casos, és lícit considerar que la demarcació gran era una pervivència anterior que es fragmentà en noves parròquies, tal com J. Gibert (2018b: 94) detecta genèricament a la Catalunya Central.

²⁷⁵ IACDEC, docs. 9, 10, 11, 13, 15, 19, anys 887-998; és possible que també consagrés Santa Maria d'Olost (doc. 18, any 888), però l'acta conservada es considera falsa o interpolada.

esglésies parroquials existents, senyal inequívoca de la novetat del procés a la diòcesi restaurada. A més, s'observa una confluència d'interessos amb els comtes que es fa evident tant en les esglésies dels monestirs de la vall de Ripoll²⁷⁶ com a Sant Andreu de Tona, on el *castrum* anterior a la parròquia fou establert el 888 com a marc de percepció del delme (*decimas et primitias de ipso castro Tonda de omnes aiacentias et territorio suo et suos apenditios sicut auctoritas iubet*)²⁷⁷, i a Sant Martí d'Aiguafreda, on l'abadessa Emma, filla del comte Guifré, en va promoure la consagració el 898 després d'una donació de la rodalia rebuda del seu oncle, el comte Sunifred²⁷⁸.

El successor de Gotmar, el bisbe Idalguer (+914), va consagrar 4 esglésies entre els anys 905-914²⁷⁹ però durant el seu episcopat es troben fins a 8 referències a altres parròquies existents, senyal de l'embranchida inicial de la parroquialització. En aquest període s'observa encara que els vestigis d'un lloc de culte anterior a la incorporació al domini comtal es podien utilitzar per afermar el nou ordre polític, com és el cas de Santa Maria de Manlleu (*in loco vocitato Mauseolo*), consagrada l'any 906 i a la qual se li va subordinar l'oratori Sant Esteve de Corcó *cum suis adiacentiis et suis decimis sicut ab antiquis temporibus solebat tenere cum suis primiciis*²⁸⁰.

L'embranchida va continuar amb el bisbe Jordi (+947), membre del capítol des dels inicis (Masnou, 2022: 33), amb només 3 actes conservades però referència fins a altres 19 esglésies parroquials fins aleshores no documentades. Destaca entre totes Santa Maria de Mojà (*aeclesiam Sancta Maria nomine qui est sita in pago Modeliano [...] eadem basilica*), consagrada el 939 a iniciativa del comte Sunyer, a la qual també li van ser

²⁷⁶ CCIV, docs. 4, 8, 9, 10, 16, anys 885-889.

²⁷⁷ CCIV, doc. 9, any 888.

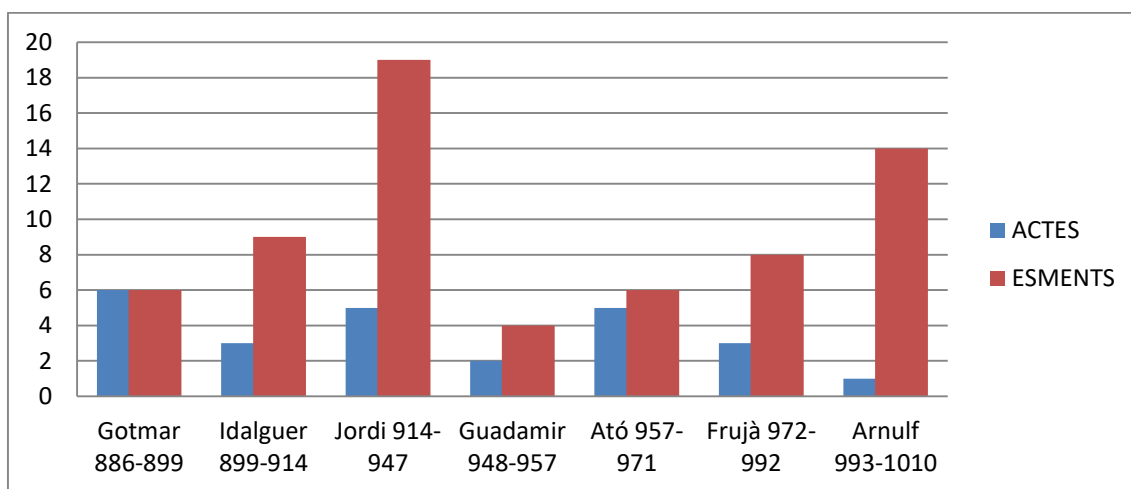
²⁷⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

²⁷⁹ IACDEC, docs. 33, 35, 44, anys 905-914, el doc. 39 (Santa Maria d'Olost, any 909) és fals o interpolat, per bé que s'inclou referència a la consagració primerenca en la de l'església romànica de l'any 1050 (DCVb, doc. 1076)

²⁸⁰ CCIV, doc. 71, any 906. El text conté interpolacions que afecten, com a mínim, a la inclusió de les oblacions entre les rendes.

subordinades altres 6 esglésies *cum villis vel villarunculis, decimis et primiciis atque oblationibus*²⁸¹.

Tot i que el biaix entre les actes conservades i els esments de parròquies existents es manté, el total baixa clarament durant els episcopats de Guadamir (+957)²⁸², Ató (+971)²⁸³ i Frujà (+992)²⁸⁴. Probablement, es tracta del reflex de la inestabilitat provocada per les temptatives de creació d'un arquebisbat independent de Narbona en les figures de l'abat Cesari de Montserrat i del bisbe Ató d'Osona, que, com se sap (Martí, 1994; Ordeig, 1999; Masnou, 2022: 38), van acabar abruptament amb l'arraconament del primer i l'assassinat del segon. De Girona provenia el següent bisbe Frujà, al seu torn assassinat pel seu successor Guadall (+998), que es va anomenar bisbe fins que ell mateix fou depositat l'any 998²⁸⁵. La parroquialització es va esllanguir durant aquest llarg període de inestabilitat i no es va recuperar fins Arnulf (+1010), un altre bisbe protegit pels comtes. D'aquest bisbe, tot i que només se'n conserva una acta, s'enregistren fins a 14 esments nous de parròquies actives, que es poden considerar iniciativa seva a la vista del baix tot mantingut pels seus predecessors.



GRÀFIC 2. Consagracions i esments de parròquies per episcopats fins a l'any 1000.

²⁸¹ CCIV, doc. 464, any 939.

²⁸² IACDEC, docs. 47, 52, 53, 59, 69,73, anys 924-957.

²⁸³ IACDEC, docs. 77, 78, 79, 80, 81, any 961.

²⁸⁴ IACDEC, docs. 88, 95, anys 972-977.

²⁸⁵ CCIV, doc. 1797, any 998.

El nombre total de parròquies consagrades no era pas baix al final d'aquest període, però el seu ritme inestable devia fer difícil que els bisbes d'Osona bastessin un sistema de taxació estable basat en les rendes parroquials²⁸⁶. Per tot plegat, al marge de les consagracions d'esglésies i dels esments de parròquies existents, la documentació recull la construcció alternativa d'un domini fundiari episcopal fet a través de compres, bescanvis, donacions que es declaraven pietoses²⁸⁷ i testaments²⁸⁸.

Les compres del bisbe Gotmar (+899) es van iniciar quan encara era arxiprest, l'any 881, a la rodalia de l'església de Sant Feliu de Torelló i del primer castell osonenc documentat (*in territorio Osonense, in apendicio de castro Torelonense, in locum ubi dicitur ad domum Sancti Felicis*), i després, ja bisbe, va comprar sobretot explotacions a prop de la catedral (*in apenditio Vico*). El resultat va ser la formació d'un domini compacte a la vil·la Terrades, nucli principal del castell del també primerenc Gurb, a Sant Llorenç (*in territorio Sancti Laurentii*)²⁸⁹ i Taradell (*in commitatu Ausona, in terminio Taradelli, ad locum que dicitur Soccarrados*)²⁹⁰. La relació entre els castells termenat activats inicialment i les compres episcopals és evident. Absents durant l'episcopat d'Idalguer

²⁸⁶ En el cas del domini del monestir de Sant Joan, J.A. Jarrett (2004) observa que “Emma’s work in the pastoral sphere would seem then not to have been directed to the lands where she or the abbey had the most substantial interests”. Aquest relatiu desinterès per la parroquialització, excepte en zones on les consagracions parroquials sí que afavorien els interessos del monestir, també es pot explicar per una política de contenció de la influència episcopal en el nucli del domini. I més quan la línia entre el que era domini del monestir i el que era propi d'Emma no resultava del tot clara.

²⁸⁷ La separació de la pietat i l'interès és ociosa si s'entén que la pràctica de la donació excedia la recerca de contrapartides litúrgiques, ja que les donacions eren en elles mateixes redemptores per les seves dimensions penitencials (Mazel, 2014: 117)

²⁸⁸ La primera donació testada osonenca és la de Todefred, que llegà a Radulf, clergue i fill del comte Guifré, un camp situat al lloc de la Torre, al Ripollès, al costat d'un domini de la comtessa Guinedella, el 899. La segona és la del bisbe Idalguer de l'any 908, per la qual se sap que tenia fidels a Tona als quals deixà animals de bast (*iumenta*; CCIV, docs. 43, 78).

²⁸⁹ On el comprador ja tenia dominis prèviament (*ab occiduo similiter de Gotmaro emtore*) d'adquisició no documentada (CCIV, doc. 19, any 891). També en tenia (*in terra de te ipso emtore*) al terme de Vic el 890 (doc. 18).

²⁹⁰ CCIV, docs. 2, 12, 13, 15, 18, 19, 27, anys 881-893.

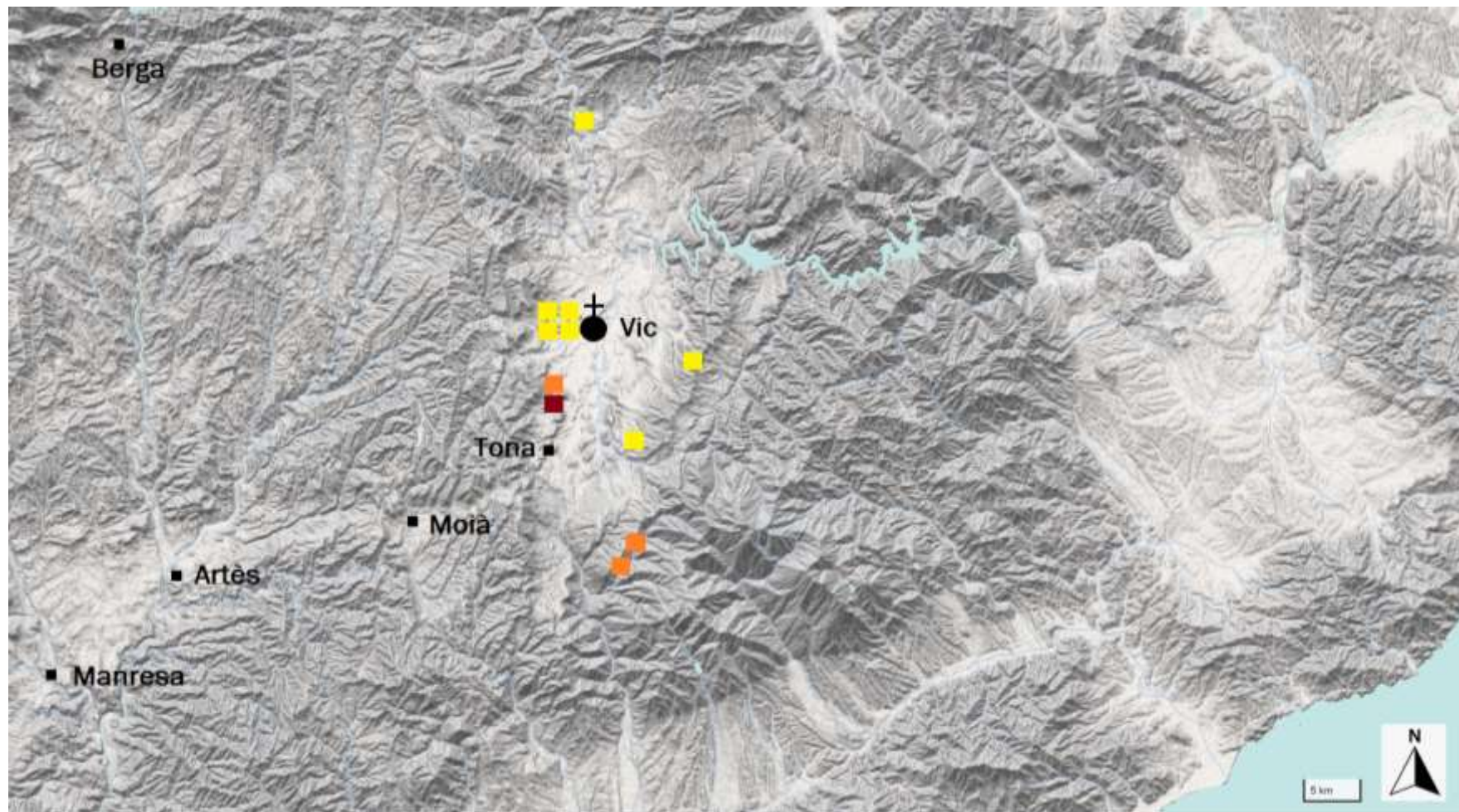
(+914), les compres es van reprendre amb el bisbe Jordi (+947), que va constituir la formació del domini vitícola de la Vallmanya entre els anys 919 (*in terminio Sevedano, in costa de Avancone [...] vinea complantada*) i 935 (*in Sevetano, in loco qui vocant Vallemanga*)²⁹¹, així com al terme de Sentfores, més a prop de la catedral i, com sempre, just al costat de la fortalesa (*Saliforas, prope ipsum castrum*) el 932²⁹². Coincidint amb la crisi del bisbat, Guadamir (+957) i Ató (+971) no sembla que comprassin res, i la darrera compra del segle X la va fer el bisbe Frujà (+992) el 984 *in terminio Sancti Martini, in locum vocitabulum Torezela*²⁹³. El seu successor, Arnulf, de curta durada, no va comprar res segons els textos conservats abans de la seva mort l'any 1010.

El plànol de les compres durant els segles IX-X mostra la seva poca quantitat total i, sobretot, la concentració dirigida a la creació d'explotacions compactes en llocs ben escollits, quelcom raonable si del que es tractava era de crear un domini fundiari, no jurisdiccional com el que es bastia amb dificultats mitjançant les consagracions parroquials (MAPA 8).

²⁹¹ CCIV, docs. 188, 408, anys 919-935.

²⁹² CCIV, doc. 383, any 932.

²⁹³ CCIV, doc. 1470, any 984.



MAPA 8. Les vendes als bisbes de Vic (Gotmar: groc; Jordi: taronja; Frujà: grana)²⁹⁴

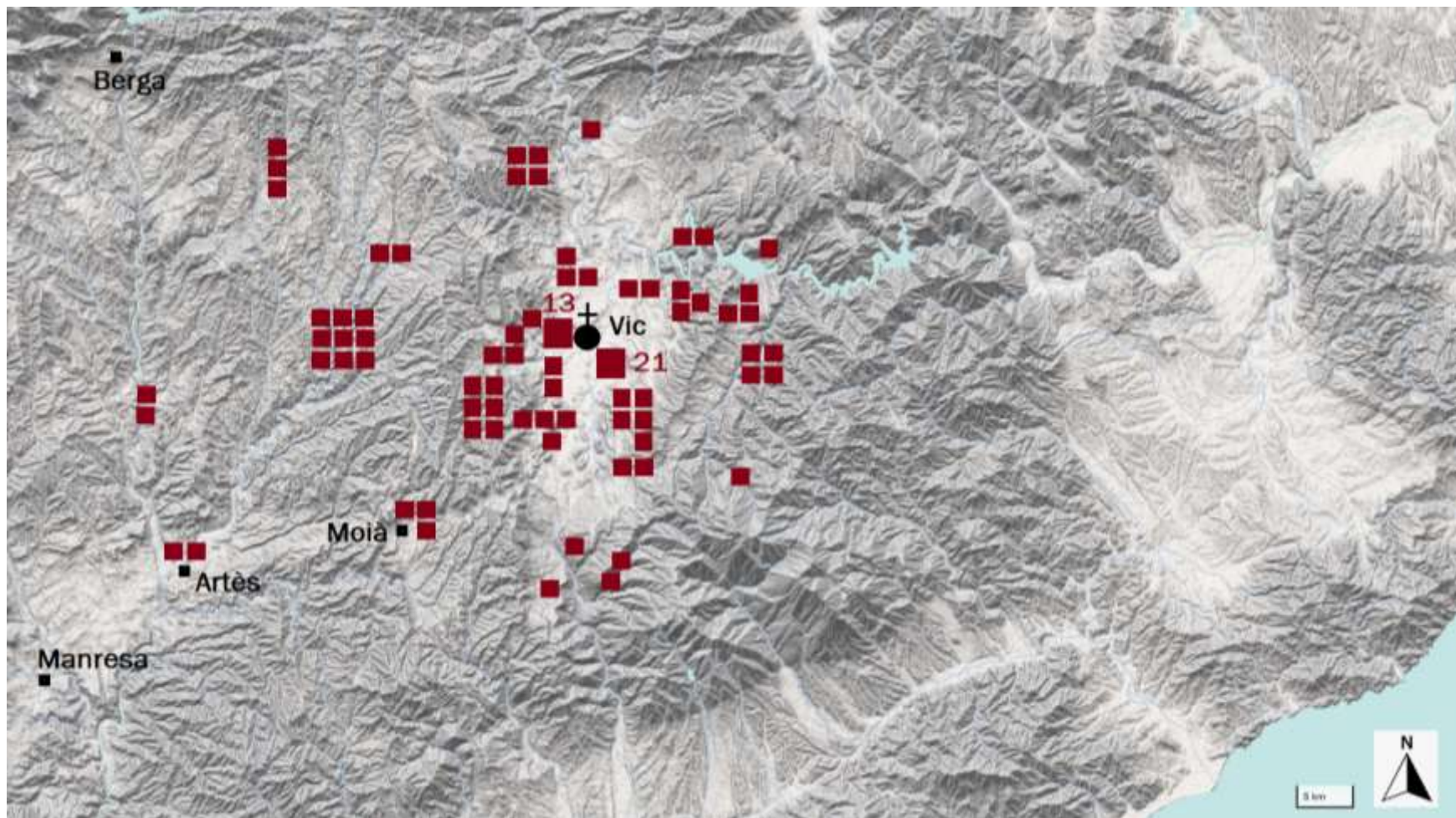
²⁹⁴ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Molt més nombroses foren les donacions pietoses, de les quals se n'observa un increment sostingut durant la primera meitat del segle X seguit d'una certa estabilització a la segona meitat. La primera donació *propter remedium anime mee* es documenta l'any 902 a favor del bisbe Idalguer²⁹⁵, i s'assoleix un màxim d'esments en el període 926-950, reflex de l'interès per obtenir els beneficis de la pietat envers una institució definitivament consolidada. Com cal esperar del seu caràcter més aleatori, la cartografia de les donacions és més dispersa que la de les compres, però continua mostrant una certa concentració en alguns punts, cosa que fa pensar en una direcció dels sentiments pietosos²⁹⁶: a la mateixa ciutat episcopal, el castell de Gurb, la rodalia de Santa Maria de l'Estany/Olost, i Muntanyola. En canvi, hi ha llocs del bisbat on no hi ha donacions documentades o n'hi ha molt poques, i allí es pot proposar que la forta empremta dels dominis comtals i vescomtals, dels respectius fidels i de nissagues aristocràtiques van bloquejar la pietat, o donat el cas, la van vehicular cap a altres esglésies controlades per poders senyorials amb fons documentals propis, a vegades actualment perduts²⁹⁷. Entre aquests espais es troba l'Alt Congost. El mapa de les donacions a la catedral contrasta amb el de les vendes per la seva dispersió i el seu volum total, per bé que la declarada pietat era més forta en uns llocs que altres i això també afavoria la creació de dominis compactes de més fàcil gestió (MAPA 9).

²⁹⁵ CCIV, doc. 48, any 902. La següent és de l'any 904 (doc. 58).

²⁹⁶ Per les donacions pietoses i la seva incidència en la configuració, afermament i reproducció dels grups aristocràtics, que són els que duïen a terme aquestes donacions, continua essent imprescindible el treball de B.H. Rosenwein (1989); en fa una síntesi actualitzada J. Morsel (2004: 129-143).

²⁹⁷ Que en rebien apareix en els casos a prop de Vic en què les donacions van anar a parar finalment al patrimoni diocesà. Per exemple, DCVb, docs. 125, any 927 (Sant Pere de Roda Ciutat); 209, any 942 (Sant Andreu de Gurb); 229, any 945 (Sant Andreu d'Oristà); 259, any 949 (Sant Marcel de Saderra); 293, any 957 (Sant Andreu de Gurb); 297, any 957 (Sant Andreu de Gurb); 451, any 979 (Sant Andreu de Gurb).



MAPA 9. Les donacions a la catedral de Vic al segle X²⁹⁸.

²⁹⁸ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

D'una ofrena destinada teòricament al manteniment dels pobres, sobre la base del Vell Testament, el delme es va convertir en una taxa obligatòria mitjançant successius capitulars a partir de l'any 779, per bé la seva percepció va haver de comptar amb la bona fe dels amos de les esglésies, sovint aristòcrates laics en bona part a causa de la manca de personal suficient als bisbats (Lauwers, 2012: 24-27)²⁹⁹. A partir del segle IX el delme es va articular amb el procés de parroquialització a través de les actes de consagració i dotació dels temples, en les quals va adquirir l'estatut de renda universal percebuda sobre el conjunt de parroquians (Engels, 1991; Puigvert, 1992)³⁰⁰. Mentre les primícies i les oblacions representaven una gran diversitat com a càrrega sobre la producció pagesa³⁰¹, l'estabilitat del delme entorn de 1/10 el convertia en un pilar fonamental de la captura de renda pel seu volum i per la capacitat de permetre comptabilitzar la resta de la producció gravada amb altres censos; es pot considerar, per la seva universalitat, la renda fundacional (Oliver, 1995: 159).

En el moment de la conquesta d'Osona, la vinculació entre delme i parròquia ja estava iniciada i, per això, al costat de les referències a la seva possessió per part de senyors laics també apareix en mans eclesiàstiques. Es el cas del primer esment de l'any 887 quan en la consagració de Sant Joan de Ripoll aquesta església va rebre del bisbe Gotmar *decimas et primicias de villare que nuncupant Vinea de suo apendicio et de villare Genebrosa et de villare Perrella et de Olceia*, tot incloent els predis que els homes d'aquests vilars possessin en conreu de bell nou (*seu deincebs in isto apendicio aliqui homines extirpasse*

²⁹⁹ J-P. Devroey (2012) també considera que a l'època carolíngia el marc de percepció del delme era la senyoria, i J.J. Larrea (2013: 91), en la mateixa línia, suggereix que a finals del segle VIII potser era l'única taxa rellevant, vinculada al *mansus* com a unitat de compte de rangs de riquesa. Circumstància que tenia conseqüències sobre la forma de comptar la renda pagesa, ja que "si la renta relevante es el diezmo, lo que importa no es cuánta superficie depende un manso, sino cuánta cosecha ha recogido cada año su titular [...] pero el volumen a percibir sólo es mensurable tras la cosecha en operaciones de control sobre el terreno".

³⁰⁰ Delme que, en tot cas, havien de satisfer els pagesos que treballaven en velles i noves terres, sota risc d'excomunicació, tal com s'indica específicament en l'acta de consagració de Sant Martí de Viladrau del 1081 (*constituit et excomunicacionis vinculacio alligavit ut omnes ville et domos et agricultores de quibuscumque locis et ruptis decimas ac primicias prefatae Sancti Martinis basilicae reddidissent*; DCVb, doc. 1444).

³⁰¹ Es considera que representaven entre 1/20 i 1/60 de la producció (Bolòs, 2004: 210)

aut excolere potuerint vel si quis maius ibidem edificaverint)³⁰². Llavors, el delme apareix en les dotacions de Sant Andreu de Tona el 888, de Sant Pere de Ripoll sobre un conjunt de 16 assentaments *sicut auctoritas iubet* el 890, i de Sant Martí d'Aiguafreda el 898 sobre el terme parroquial propi i, com s'ha vist més amunt, el delme de l'església de Santa Coloma, que li és subordinada (*ecclesia vero Sancte Columbe similiter cum decimis et primiciis de villares sibi pertinentes*)³⁰³. Iniciat el segle X, el delme també apareix a Santa Maria de Manlleu, l'any 906, en relació a l'oratori Sant Esteve de Corcó (*cum suis adiacentiis et suis decimis sicut ab antiquis temporibus solebat tenere cum suis primiciis*)³⁰⁴, i llavors en la dotació de Santa Maria de Moià *cum villis vel villarunculis, decimis et primiciis atque oblacionibus* el 939³⁰⁵. No gens estranyament algunes d'aquestes primeres referències es troben en consagracions d'esglésies promogudes per magnats locals, ja que el control senyorial sobre el delme no era contradictori amb el fet que els mateixos amos de les esglésies en podien promoure la consagració parroquial, entre altres raons –com l'acostament a un bisbat progressivament consolidat i poderós– perquè la consagració podia redundar en un increment net de la renda en percebre's sobre la totalitat de la població del terme parroquial, o, com en el cas de Tona, castral. A Santa Maria del castell de Lluçà, consagrada a iniciativa del prevere Vininza *presbiter, donator atque edificator* al 905, va suposar la percepció del delme sobre rodalies d'altres esglésies considerades a partir d'aleshores *sufraganiolas* (*Turricella cum ipsa suffraganiola ad ipsos Pratos [...] et villare Puigoriol cum ipsa suffraganiola [...] et ipsa suffraganiola Sancti Augustini*)³⁰⁶.

També a Osona, doncs, “dès ses origines, la dîme fut ecclésiiale et seigneuriale” (Lauwers, 2012: 35)³⁰⁷ i, per això mateix, tot i que mantienien una relació, cal distingir entre el

³⁰² CCIV, docs. 8, 16, anys 887-890.

³⁰³ CCIV, docs. 9, 16, 37, anys 888-898. Pel que fa a la referència del 890, J. Gibert (2018c: 90) identifica l'*auctoritas* amb el poder comtal.

³⁰⁴ CCIV, doc. 71, any 906. El text conté interpolacions que afecten, com a mínim, a la inclusió de les oblacions entre les rendes.

³⁰⁵ CCIV, doc. 464, any 939.

³⁰⁶ CCIV, doc. 63, any 905; el document conté interpolacions que no necessàriament afecten el raonament. Per la contextualització arqueològica de l'església de Lluçà, J. Gibert (2018c: 49).

³⁰⁷ F. Hautefeuille (2012) destaca que el delme apareix més en els textos, per exemple, que el feu.

control del delme, per una banda, i, per una altra, el procés de parroquialització sotmès a la capacitat dels bisbes per fer-se valer en l'equilibri de poders amb els magnats laics³⁰⁸. Per exemple, l'alou comtal *que nuncupant Sancti Bausilii cum ipsas ecclesias qui ibidem sunt fundatas cum decimis et primiciis* fou venut l'any 992 pel comte Ramon Borrell sense cap impediment al vicari Sendred i, encara que l'any següent Sendred bescanvià amb la catedral el mateix alou *cum eiusdem ecclesia que ibidem est sita simul cum ipsa parrochia –més 25 pesas placibiles ad restaurationem de Sancti Petri-*, ho va fer a canvi dels castells de les Espases i d'Esparreguera amb les esglésies del seu terme i els delmes, primícies i altres drets eclesiàstics (*ecclesias cum decimas et primiciis earum et cum illorum rebus que ad illas ecclesias pertinet in quaecumque modo*)³⁰⁹. Era una forma de compensació que indica els límits de les atribucions episcopals sobre les rendes eclesiàstiques. A Sant Boi de Lluçanès, de fet, altres magnats tenien esglésies en alocs propis fins a mitjan segle XI, com el d'Unifred Livol i Quixol format per *domos videlicet cum omnibus hedifiis magnis et minimis simul cum ipsa ecclesia que est ibi* i que ells havien reedificat el 1067 (*quam nos edificavimus et de noviter construximus ibi cum ingressionibus et egressionibus et adiacenciis omnibus*)³¹⁰. La situació no havia canviat gaire des que el 981 un altre matrimoni, Giralt i Quixol, donaren amb reserva d'usdefruit al monestir de Ripoll l'església de Santa Eugènia, al Lluçanès, amb les seves rendes, que també eren objecte de repartiment amb altres laics (*ipsa ecclesia Sancte Eugenie cum decimis vel primitiis et terminis earum exceptus hoc quod dedimus ad Argemiro*)³¹¹.

L'any 972, l'alou de Sant Esteve de Granollers també fou venut per Borrell II al vicari Ansulf *cum suis decimis et primiciis* el 972³¹² i mig segle après, durant el qual els propis

³⁰⁸ Sobre la resistència dels senyors a desfer-se dels delmes, concebuts com a renda pròpia, M. Lauwers (2012: 32-33).

³⁰⁹ CCIV, docs. 1122, 1643, 1644 anys 992-993. El delme també apareix en l'alou amb el qual es dotà l'església de Santa Maria de Manresa en la segona consagració de l'any 1020 (*omnes decimas et primicias de possessionibus que infra hos terminos sunt et altaria sive ecclesias que similiter infra hos terminos erant, simul cum ipsis decimis de alode comitali et dominico*; DCVb, doc. 809).

³¹⁰ DCVb, doc. 1314, any 1067.

³¹¹ CCIV, doc. 1358, any 981.

³¹² CCIV, doc. 1122, any 972.

canonges vigatans tenien parròquies en domini propi³¹³, la comtessa Ermessenda i el seu fill Berenguer Ramon també disposaven encara lliurement de l'església de Sant Esteve de Granollers *cum decimas et primicias cum fines et terminos quod ad ipsam ecclesiam pertinent* en l'empenyorament del castell de Gurb a Bernat, fill del vicari Sendred³¹⁴. El 1032, un altre matrimoni havia dotat amb la *decimam de nostram laboracionem et quicquid possessionis nostri hominis necessarie*³¹⁵ l'església de Sant Andreu de Castellcir, reedificada per ells mateixos.

A les dificultats posades pels magnats laics al control del delme cal afegir les resistències inicials plantejades per determinades comunitats pageses –no, en canvi, individus aïllats– a satisfer el delme o, si més no, satisfer-lo a esglésies sobre les quals no tenien control. Foren, per exemple, els 14 homes de les muntanyes ripolleses d'Estiula i Montner (*Stivola vel de suo proprio Monte Nigro quae dicunt*) que l'any 900 van ser forçats a reconèixer haver-ne postergat, durant cinc anys, el pagament a Santa Maria de Matamala (*contempsimus ipsas decimas vel primicias per hos annos V ad domum Sanctae Mariae vel ad Deichino abba*), en judici presidit per quatre individus *et aliorum multorum bonorum hominum*, més uns sacerdots i els *vassos dominicos*. En un cas que en aquest aspecte no és tan diferent de la feudalització de Guipuscoa menada per institucions eclesiàstiques, sobretot monestirs, vinguts de l'altra costat de les pastures d'estiu de la Serra de l'Aralar (Barrena, 1998: 73-74), el monestir de Ripoll va haver de mobilitzar un mandatari i el propi l'abat Dacó en socors de l'església de Santa Maria incapaç per si sola d'imposar-se als *homines* organitzats que gestionaven les pastures d'estiu en qüestió³¹⁶.

³¹³ L'ardiaca Sunifred llegà la *paroquia quod habeo in Brucharía cum suis terminis* a la seva mare el 1011 (DCVb, doc. 730)

³¹⁴ DCVb, doc. 819, any 1022.

³¹⁵ DCVb, 899, any 1032. Tot i que hi ha autors que distingeixen entre el delme eclesiàstic i la dècima alodial, considerant que la segona era una taxa proporcional que es percebia sobre la producció pagesa d'un domini en base a un costum local i, per això mateix, s'assimilava a les altres taxes percebudes sobre la pagesia, entre els crítics a la distinció M. Lauwers (2012: 19, nota 28; 33-34) considera que només té sentit a partir de l'abolició del delme pel Parlament italià (1887) i el manteniment dels desens requerits pels propietaris als tinents.

³¹⁶ El conegut testament del sacerdot Vicenç (segle VI) fa esment en el seu testament de les *estivas* i *estivolas* de Boltaña (Gómez Pantoja, ed., 2001). El seu significat no és clar del tot. R. Martí (2006b: 150) identifica les *stivolae* com a camps de conreu estacional situats entre les pastures

Tot i ser un recordatori que les comunitats muntanyenques “siempre se opusieron a la entrada de los forasteros” (Pascua, 2012: 276) que suposaven una amenaça al mateix ordre comunitari, el monestir se’n va sortir, és clar, i mig segle després del conflicte Ripoll tenia en domini a Matamala *ipsas calms in ipso monte ubi pecora et iumenta sive animalia stivare debent*³¹⁷.

Només arran de l’acció judicial de l’abat, els reacis muntanyencs van acceptar ser-ne parroquians i, per tant, a satisfer la renda (*quia de ipsa parrochia de Sancta Maria debemus esse constituti omnique tempore et sic eas contempsimus male et contra legis ordine*)³¹⁸. La mateixa resistència es documenta l’any 919 quan en judici del comte Miró, a petició del mandatari del mateix abat de Ripoll, uns homes van acceptar satisfer delmes i primícies a l’església de Santa Maria de Borredà, vinculada al monestir, que deia que hi tenia dret per una donació anterior del bisbe Radulf d’Urgell³¹⁹. M. Lauwers (2012: 27, nota 54) apunta en relació a casos semblants que aquestes resistències podien respondre, més que a la negativa a pagar el delme, a una defensa de costums locals sobre el sosteniment dels preveres que atorgaven una major control a les comunitats sobre les esglésies locals així com a pràctiques socials d’emmagatzematge en cas de males collites³²⁰. Les accions del monestir de Ripoll, legalitzada per jutges i agents comtals en

d’estiu –que potser les assimilaria a l’agricultura d’artigada que C. Rendu (2001: 52) proposa que eren les aprisions primerenques de l’estatge supraforestal a la Muntanya d’Enveig-, però també hi ha la possibilitat d’interpretar els esments com a porcions dels drets d’ús sobre pastures gestionades comunitàriament (Díaz, 2021).

³¹⁷ CCIV, doc. 45, 685, anys 900-951.

³¹⁸ CCIV, doc. 45, any 900. L’editor considera que es tracta de Santa Maria de Matamala, però el document no ho especifica.

³¹⁹ CCIV, doc. 185, any 919. La rogalia de Borredà hauria estat aprisiada per un sarraí llibert d’El·lo, tia del comte Guifré, i del mateix comte Guifré, entorn de l’any 856, i el 886 en judici presidit pel mateix comte, diversos testimonis van verificar que per aquesta raó pertanyia al comte i no al bisbe Esclua d’Urgell (CCVIII, doc. 82). La vinculació al monestir de Ripoll fou, doncs, posterior a aquest judici.

³²⁰ Les reserves de gra convertien una església controlada per la comunitat pagesa en un recurs enfront de les crisis de subsistència (Larrea, 2008: 202). En el cas de Bretanya, A. Lunven (2014: 315) també proposa l’existència de relacions directes entre les comunitats pageses i les esglésies locals abans de la parroquialització, eventualment amb funcions de taxació. Per la primàcia

el cas d'Estiula i Montner (*vassos dominicos*), reduïen indubtablement el marge de subsistència de les comunitats delmades, bé perquè havien de preveure de bell nou el delme en la producció, bé perquè en perdien el control sobre el destí que tinguessin abans³²¹. La qüestió en els casos ripollesos rauria, doncs, no tant en el pagament del delme sinó en l'església que en tenia la titularitat, menys benvinguda com menys control en tenia la comunitat³²².

El control eclesiàstic del delme no es va assolir fins a la Reforma papal de la segona meitat del segle XI. Certament, el reforçament del poder episcopal fou un objectiu dels bisbes osonencs des de, com a mínim, que el bisbe Guadamir va ordenar en el seu testament de l'any 957 endreçar una canònica que *per negligentia fuerat dissipata*³²³, tot atorgant als canonges la capacitat de disposar dels seus propis béns a canvi de fer vida comunitària. Però mentre que, per exemple, a la Provença s'aplicava aleshores un programa d'arrel carolíngia que obligava els canonges a residir en comú mentre obria les portes dels monestirs als reformadors (Mazel, 2008a: 123), la primera temptativa reformadora osonenca va cercar una solució de compromís entre el bisbe i els canonges, que continuaven estretament vinculats als interessos terrenals de les nissagues d'origen. Els resultats d'aquest primer moviment a Vic van ser, al capdavall, ben limitats i, així, l'any 1010 els canonges encara aconseguiren dels comtes Ramon Berenguer i

atorgada a determinats membres de les comunitats pel control d'una església, vegeu 1.2.4. Els inicis de la parroquialització.

³²¹ Aquest ordre local també era beneficiari del capitular de Mantua de l'any 813, que establí la designació de membres de les comunitat per supervisar la col·lecta amb el sacerdot (Lauwers, 2012: 31). L'any 844, el rei Carles va atorgar un capitular que regulava les contribucions i altres aspectes parroquials que era d'aplicació als bisbats de Girona i Barcelona (CCII: 426) que, cal pensar, també ho seria a Osona després de la restauració diocesana. Els casos osonencs indicarien potser que l'ofensiva eclesiàstica pel control dels delmes es va donar inicialment en el context monàstic des del segle X.

³²² Que els parroquians feien pinya amb els seus sacerdots en la defensa del patrimoni parroquial es documenta encara al segle XI a Sant Marcel de Saderra (Orís), on van pledejar contra Duran i els seus fills, als quals acusaven d'apropiar-se d'un alou de l'església que havia estat del sacerdot Ató, promotor de la seva dedicació. Vives, el clergue i vicari de Besora, en el terme del qual es trobava Sant Marcel, va ordenar la restitució de l'alou a l'església (DCVb, doc. 1164, any 1058).

³²³ CCIV, doc. 788, any 957.

Ermessenda la lliure disposició de les cases i de les *suffraganeas mansiculas que ad ipsas domos deserviant* que tenien a Vic, incloent la possibilitats de deixar-les en herència fins a un sisè grau³²⁴. Aquests resultats escassos de la primera reforma fan dir a P.H. Freedman (1985: 73-77) que la vida de la canònica va ser, fins a la Reforma papal del segle XI, “més la d’un casino que la d’un monestir”. Els episcopats de Guillem Guifré (+1074) i de Berenguer Sunifred (+1099) s’han considerat tradicionalment els que marquen el pas d’un “bisbat de frontera”, en què els canonges membres de les nissagues aristocràtiques actuaven com a corretja de transmissió dels interessos laics a l’interior del bisbat i bloquejaven l’autonomia del bisbe, a un “bisbat consolidat” (Masnou, 2022: 35-57).

1.2.5. L’encastellament de l’Alt Congost.

El seguiment dels castells de l’Alt Congost permet copçar els trets generals de l’encastellament osonenc i altres aspectes que poden passar desapercebuts des d’una perspectiva més àmplia. En primer lloc, aquella relació inicial entre l’activació de fortalises com a nusos de la xarxa castral i determinades esglésies situades en el mateix emplaçament, que denota la importància que podien tenir els temples per a determinades comunitats encimbellades preexistents.

El primer castell documentat és el de Tona, del qual ja s’ha valorat la possibilitat d’una antiguitat major que la del seu primer esment l’any 888, quan, al costat de la fortalesa, s’hi va consagrar la parròquia de Sant Andreu (*in castro que nuncupant Tonda ad consecranda ecclesiam Dei que sita est in eadem locum*)³²⁵. L’església va ser dotada aleshores amb el delme i les primícies recaptades en el terme castral (*decimas et primicias de ipso castro Tonda et de omnes aiacentias et territorio suo et fines et suos apenditios sicut auctoritas iubet*). El castell i l’església de Sant Andreu de Tona es trobaven al capdamunt del que l’any 1426 es descriuria com *ipsam terrae planitiam sive motam, hoc est totam ipsam montaneam ipsi castri eiusque apendicia* (cit. Pladevall, 1990: 78). Es tracta d’un altiplà elevat 100 m pel damunt del coll de Tona que separa la Plana de Vic de l’Alt Congost. Tot i que l’altiplà té una superfície de poc més de 4 ha, la fortalesa i el temple centraven un terme —equiparat l’any 888 quan la consagració del segon va prendre

³²⁴ DCVb, doc. 719, any 1010.

³²⁵ CCIV, doc. 9, any 888.

com a referència l'emplaçament i el territori del primer (*in castro que nuncupant Tonda ad consecranda ecclesiam Dei que sita est in eadem locum adque in honorem Sancti Andree apostoli dicatam*)³²⁶ - que per l'est arribava fins a Seva, nucli del *terminio Sevedano*³²⁷, mentre pel nord limitava amb el *territorium Ausonense* centrat per la ciutat de Vic³²⁸, i per l'oest arribava al capdamunt dels espadats de Collsuspina (*col que vocant Spina*)³²⁹. El terme tenia una superfície d'uns 20 km².



FOTO 10. El castell de Tona i l'església parroquial de Sant Andreu, 1932³³⁰

El segon castell que apareix cronològicament en els textos és el de Sant Esteve, que va rebre el nom de l'església (*ipsa ecclesia de kastro Santi Stephani*) que l'any 898 era el referent de la recaptació del delme local³³¹. El castell estava situat en l'esperó de

³²⁶ CCIV, doc. 9, any 888.

³²⁷ CCIV, doc. 58, any 904.

³²⁸ CCIV, doc. 2, any 881.

³²⁹ DCVb, doc. 1014, any 1029.

³³⁰ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_XXX_P_02903).

³³¹ CCIV, doc. 37, any 898.

l'Agullola de Sant Martí (850 m), amb marges abruptes i fàcilment defensables, de manera que pot ser considerat un dels tipus d'assentaments en alçada proposats per J. Roig (2009: 239-241). Així mateix, i com exemple de “control des de dalt” (Justo Sánchez, 2020), destaca per una gran visual sobre el curs de la Riera Blanca que discorre pel Pla de la Garga (*rocas naturales de ipsa Gar[ri]ga*) i les torrenteres que la configuren³³², tot l'Alt Congost i, cap a l'est, el massís del Montseny. Els anys 1363 i 1541, l'Agullola de Sant Martí era anomenada *roca foradada*, probablement una corrupció d'un original *fundada*³³³. El castell presenta actualment dos espais diferenciats, el recinte sobirà i el jussà, i la primerenca capella de Sant Esteve es trobava al recinte sobirà, segons un esment de l'any 1203 dels *altaria Sancte Marie et Sancti Stephani sitis in capella superiori* (CC4: 935, nota 120). Dalt del recinte sobirà també hi havia una torre que el 1882 l'artista excursionista Santiago Rusiñol (Jaime, 2011: 153) va interpretar com la torre de l'homenatge de la fortalesa (“y servint de fondo s'aixeca devant de un cel brillant una gran roca dalt de la qual jau ab escampats bocins la que fou torre del homenatge”). Quan es mantenia dempeus devia ser un recordatori permanent de la verticalitat ciom atribut característic de l'arquitectura del poder feudal (Morsel, 2004: 96-97).

³³² CCIV, doc. 1590, any 990.

³³³ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 32, 36.



FOTO 11. El dos recintes del castell de Centelles, mirant cap a l'est, 1915³³⁴.

El castell també presentava un conjunt de terrasses construïdes en el con de dejecció que té el vèrtex al coll que separa l'Agullola de Sant Martí de la cinglera de les Costes de Centelles. Aquestes terrasses s'articulaven amb el camí que connectava el castell amb la parròquia de Sant Martí, situada als peus de la fortalesa (*que devalla de dit castell per lo qual se va a la iglésia de Sant Martí de Sentelles*), documentat l'any 1363³³⁵, però les terrasses ja existien quan l'any 1145 el castlà Guillem Bonfill va deixar en el seu testament el delme *de mea laboracione que abeo in ipsas costas iamdictum kastrum Sancti Stephani*³³⁶. L'esment de las *costas* conreuades fa referència inequívoca a les terrasses i demostra que l'agençament del vessant per al conreu des de temps reculats. La documentació baix-medieval també dóna detalls d'aquests conreus: el 1363 s'esmenten un tros de terra *prop del vall del Castell de Centelles anomenat vulgarment Gatilepa* que afrontava amb *una paret de dit tros de terra y ab un olivar restant a ell y a dita capella*,

³³⁴ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_CANALS_B_05118)

³³⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 15.

³³⁶ PACBb, doc. 840, any 1145.

un hort de la capella de Santa Maria situada dins del castell, el camí *qui devalla de dit Castell per lo qual se va a la iglesia de Sant Martí de Sentelles* i una fonteta que regava l'hort del priorat dit vulgarment *hort de Gatillepa*³³⁷ situat a la part superior de les terrasses.



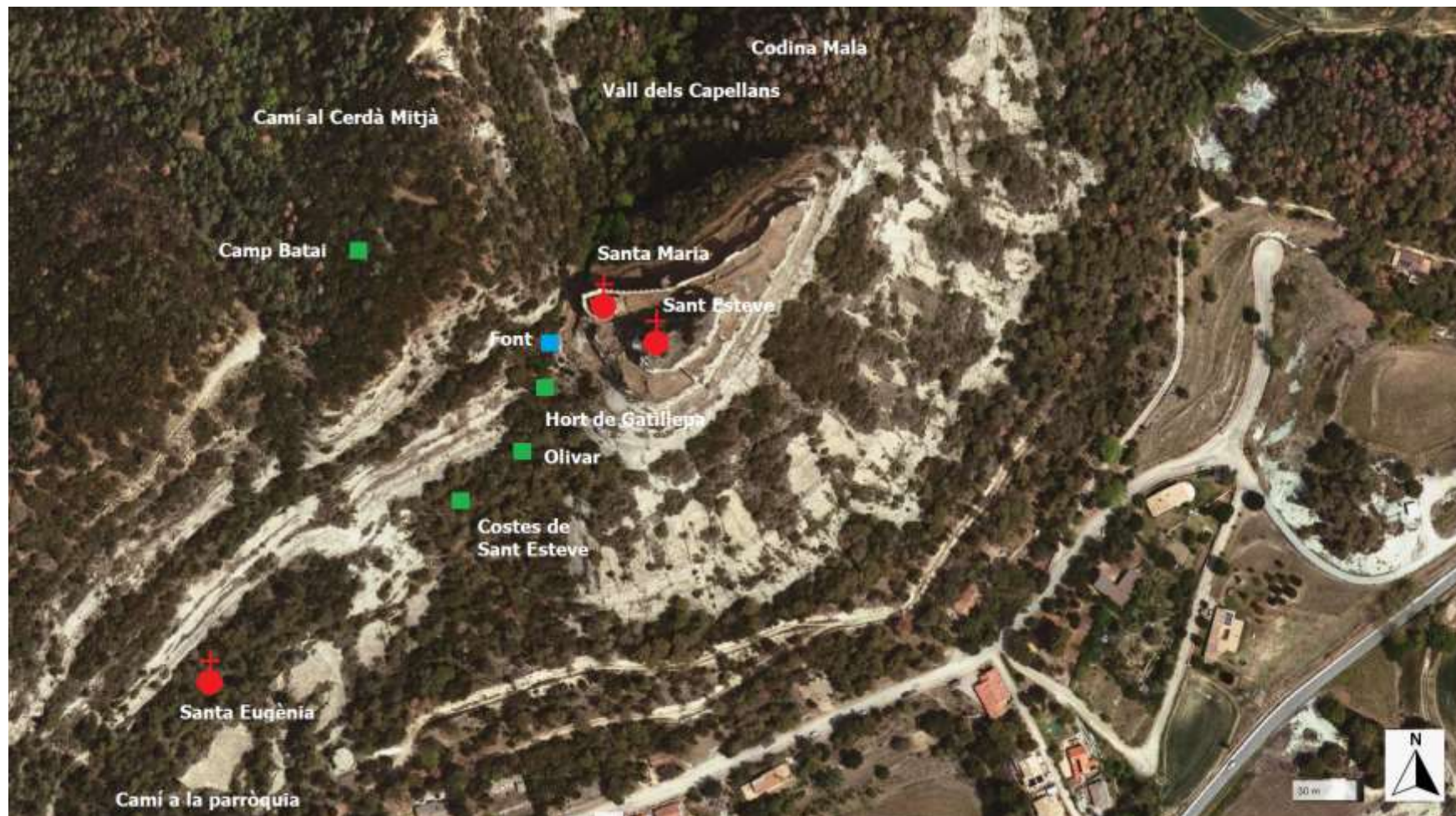
FOTO 12. Les terrasses de les Costes de Sant Esteve, 1918³³⁸.

No es pot descartar que aquestes terrasses ja existissin a finals del segle IX i que produïssin part dels delmes de l'església de Sant Esteve documentats aleshores (*cum decimis et primiciis de villares sibi pertinentes [...] et ipsa ecclesia de kastro Santi Stephani*)³³⁹. L'assentament encimbellat s'associaria des dels primers esments a un espai agrari propi que a la documentació del segle XII es trobava adscrit al manteniment dels laics i eclesiàstics al càrrec del castell termenat i de l'església (MAPA 10).

³³⁷ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 32. Gatillepa és un topònim associat freqüentment a surgències d'aigua (<https://oncat.iec.cat/veuredoc.asp?id=20194>; consulta: abril 2025), com la petita font que encara avui es pot localitzar al coll que uneix el castell amb la cinglera.

³³⁸ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_CANALS_B_05753).

³³⁹ CCIV, doc. 37, any 898.



MAPA 10. El castell de Sant Esteve³⁴⁰.

³⁴⁰ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

El primer esment del castell de Sant Esteve de l'any 898 no fa referència a terme propi, encara que el context eclesiàstic de l'esment –l'acta de consagració de la parròquia veïna de Sant Martí d'Aiguafreda- fa que aquesta mancança no sigui significativa. L'any 921 el terme sí que existia i incloïa el vilar *Oligo (en lo pendent [< apendicio] del castell de St. Esteva en lo terme de Olligo)*, mentre que, en canvi, l'any següent hi havia certs dubtes que també inclogués l'emplaçament del vilar *Gemminas*, veí de l'Ollic (*in terminio de castro Sancti Estefano vel de Geminas*)³⁴¹. És possible que la inclusió inicial de la rodalia de l'Ollic es degués a la presència de dominis comtals des de finals del segle IX i durant tot el segle X³⁴². L'orografia també hi devia tenir un paper, ja que mentre que l'Ollic es troba a l'altiplà de la Garga que s'estén als peus del castell, Gèmenes és una vall secundària del Congost, separada de la Garga pels espadats dels Cingles de Bertí, localització que devia contribuir a retrassar la inclusió en el terme del castell.

El terme de Sant Esteve, en tot cas, va acabar incloent 13 dels 14 vilars que l'any 898 satisfien les rendes a l'església de Santa Coloma, sotmesa aleshores a Sant Martí d'Aiguafreda (*ecclesia vero Sancte Columbe similiter cum decimis et primiciis de villares sibi pertinentes, id est, valle Orsaria, Vineolas, Noctebona, Casulas, Sentelias, Balona, Mammolla, valle Asenaria, villare Ninfridii, villare Rigbaldo, Ulligo, villare Wistrimiro, Gemminas et ipsa ecclesia de kastro Santi Stephani*); només en va quedar fora el vilar Vallossera (*valle Orsaria*) situat al costat esquerre del riu Congost, al Sevedà. En canvi, el terme castral sí que inclouria el vilar de Daniel, que quedava fora del territori delmer de Santa Coloma l'any 898, però que fou comprat pel comte Guifré Borrell poc després de la consagració de Sant Martí i l'adscripció a aquesta de Santa Coloma i el seu delmer³⁴³. Possiblement es tractava d'una altra església antiga, ja que Santa Coloma ja era una advocació en època visigòtica (Fàbrega, 1953-1955: 187-188; García Rodríguez, 1966: 188). També podria ser la màrtir cordovesa homònima, el culte de la qual es trobava arrelat entre les comunitats mossàrabs de cristianisme militant de la Rioja (Larrea, 2009: 300-301). En tot cas, la reorganització de les jerarquies entre assentaments a partir de la

³⁴¹ CCIV, docs. 221-244, anys 921-922. El document de l'any 921 es conserva en forma de regist tardà en català.

³⁴² CCIV, docs. 37, 155; 221, 685, 1525, 1590, anys 898-990.

³⁴³ CCIV, docs. 37, 39, any 898.

incorporació al domini comtal i el desplegament simultani de castells termenats i parròquies fou immediata.

A diferència de Tona i de Sant Esteve, no hi ha indicis sobre l'antiguitat del tercer i quart castells de l'Alt Congost, el de Tagamanent i el del Brull, ambdós al Montseny. L'única informació existent és escrita i aquesta no permet anar més enrere que mitjan segle X, consolidat el domini. Tagamanent sembla un castell bastit de bell nou en el context de la densificació de la xarxa castral en temps del comte Sunyer (+950). Situada la fortalesa principal al capdamunt del singular turó de forma cònica que li va donar nom (1055 m), visible tant des d'Osona com del Vallès, el terme castral de Tagamanent es documenta el 945 (*in termino de castro Tagamanente*)³⁴⁴, i apareix en llistes de castells comtals dels anys 1022 i 1056³⁴⁵. El domini comtal s'hi materialitzava en la *sala* que l'any 1009 es trobava *ad porta kastellum*, així com en els juraments de fidelitat dels caps de la nissaga vescomtal als comtes (*hoc quod habeo in Minorisa et castrum de Tagament*)³⁴⁶.

La documentació existent sobre els primers anys del castell de Tagamanent indica que la seva fundació va anar lligada a una reorganització del domini comtal preexistent a ponent del Montseny. Així, l'any 993, en el testament del comte Borrell, també s'esmenta l'església adossada a la fortalesa (*Sancta Maria de Tagamanente*)³⁴⁷. El mateix comte havia venut l'any 990 a l'aloer Odesind, fidel vescomtal, la rodalia de la *villa Mora* (Oliver, 2018; Oliver, 2024), que consta en poder de la nissaga comtal des d'abans de l'any 917³⁴⁸, però, tot i que és possible que aleshores ja hi hagués una església, la de Sant Cebrià de la Móra no es documenta fins a mitjan segle XI a través de l'esment del *presbiter de Mora* i com a parroquial fins l'any 1102. A partir d'aleshores, Santa Maria i Sant Cebrià foren les dues parròquies del terme castral de Tagamanent (Oliver, 2003a: 47-49). Sembla que tant la fortalesa de Tagamanent com l'església de Santa Maria van

³⁴⁴ CCIV, doc. 594, any 945.

³⁴⁵ PACBa, doc. 161, any 1022; PACBb, doc. 479, any 1056.

³⁴⁶ PACBa, doc. 95, any 1009; DVC, doc. 66, any 1083.

³⁴⁷ CCIV, doc. 1657, any 993. Les excavacions al turó de Tagamanent han identificat vestigis d'uns quants murs a la nau nordí a la capçalera que no semblen tenir relació amb l'església romànica i que podrien pertànyer al castell (ERC: 545)

³⁴⁸ CCIV, doc. 175, any 898/917.

quedar associades en el marc d'un desplaçament geogràfic del nucli del domini comtal des de la *villa Mora* cap al turó encastellat, a iniciativa comtal, durant la segona meitat del segle X, mentre la mateixa *villa* i una eventual església situada allà mateix però no documentada fins més tard es convertien en moneda de canvi per nuar fidelitats locals amb magnats com Odesind. Tagamanent és un exemple de la densificació de la xarxa castral –i parroquial- que va afectar, en aquest cas, als dominis comtals que venien dels anys inicials de la incorporació al domini.

El quart castell, el del Brull, és encara més tardà, i exemple que la densificació castral i parroquial no es va aturar un cop iniciada, al ritme de l'afermament del domini. L'any 1012 es distingia la rodalia que li donaria nom de la del Sevedà (*in Sevedano sive in ipso Brulio*)³⁴⁹, sembla que encara no existia la fortalesa que avui es troba al final de la carena (850 m) per la qual discorre el camí tradicional entre Seva i la vall del Congost (actual GR2). Atribuït tradicionalment a una infeudació del comte Borrell II al vescomte Ramon (CC4: 755), no documentada, cal pensar que el castell realment fou una iniciativa vescomtal no gaire anterior al seu primer esment cert dels anys 1062/1071 (Pladevall, 1998a: 42). L'església parroquial de Sant Martí situada als seus peus també es documenta l'any 1061³⁵⁰. L'arqueologia, en aquest cas, confirma la datació, amb materials que no permeten remuntar-se abans del segle XII (Menchón, 2017). A diferència del castell de Tagamanent, on els vescomtes eren feudataris, el domini alodial per part d'aquests del castell del Brull (*ipsum nostrum castrum Sancti Martini cum castellania*) es reflectia l'any 1070 en l'obligació dels propis feudataris de defensar el domini vescomtal amb els seus *militēs* en el cas que el comte Ramon i la comtessa Almodis volguessin prendre'³⁵¹.

³⁴⁹ DVC, doc. 11, any 1012.

³⁵⁰ DCVb, doc. 1219, any 1061. A prop del castell del Brull es troba el Puig Castellar, situat a 980 m d'altitud (Pladevall, 1998a: 42), que va proporcionar el seu primer nom a l'església parroquial de Sant Martí (*terminio Sancti Martini de Kastelar*; DCVb, doc. 789, any 1018).

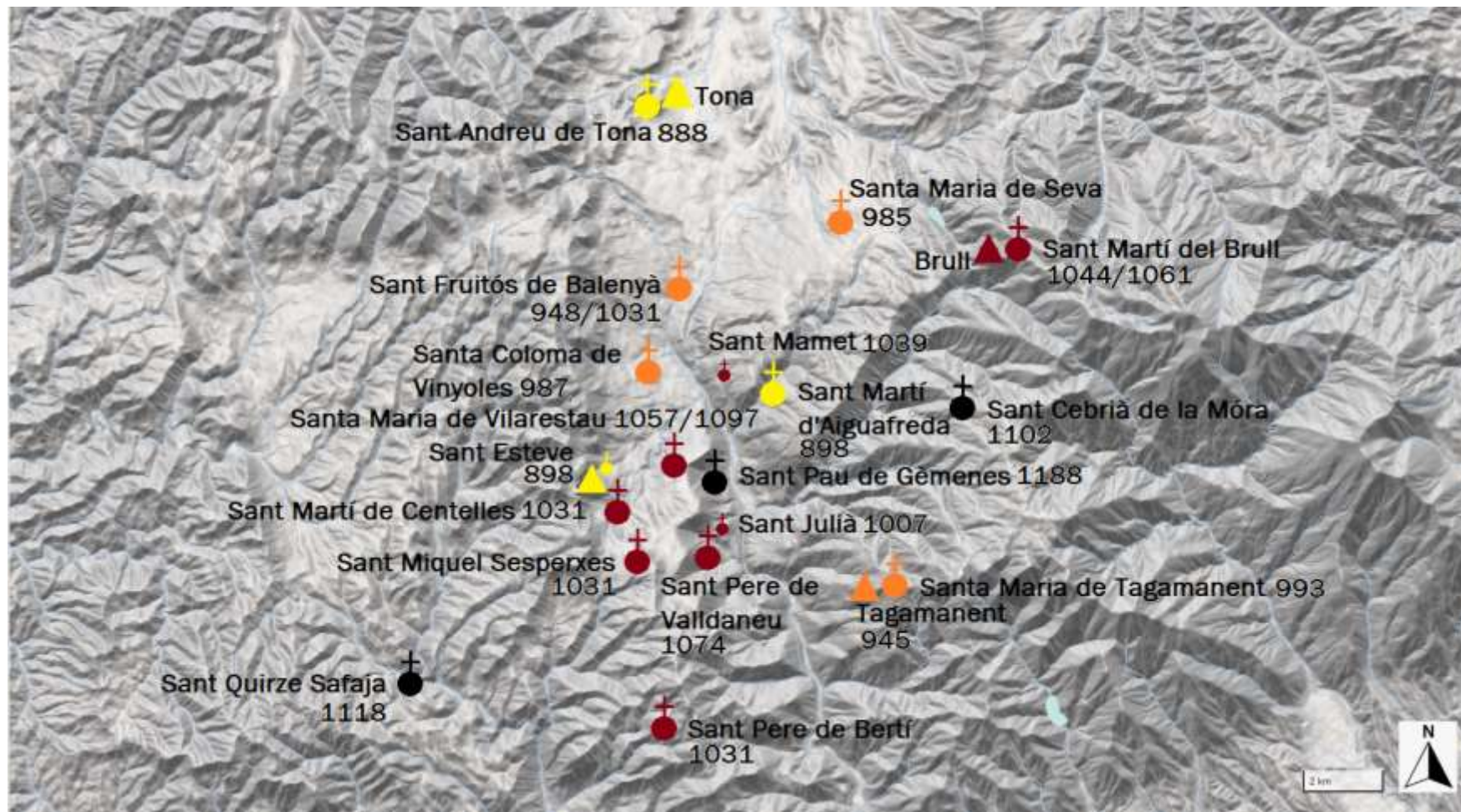
³⁵¹ A més de l'obligació d'ajudar el vescomte en les hosts i cavalcades contra cristians i cridar els mots d'ordre del vescomte quan aquest anés contra Hispània (*ut facias nobis ostes et cavalcatas in christianitate et in parte Ispanie albergs mecum in ipsas hostes et vociferes mea signa*; DCVb, doc. 1337, any 1070).

1.2.6. La parroquialització de l'Alt Congost.

Pel que fa al desplegament de la xarxa parroquial, la primera consagració osonenca conservada també correspon a una església de l'Alt Congost, si més no segons les actes conservades (MAPA 11). Es tracta de Sant Andreu de Tona i el seu cas mostra els límits entre el control de les esglésies per part de les comunitats locals, si més no dels seus integrants més destacats, i la jurisdicció episcopal. Així mateix, sobre els efectes de l'acord sobre l'accés a les rendes eclesiàstiques a partir de la consagració de l'any 888. Sant Andreu es trobava a poca distància de la fortalesa de Tona (*in castro que nuncupant Tonda ad consecranda ecclesiam Dei que sita est in eadem locum*)³⁵² i la consagració a iniciativa *corde contricto et nutu divino* dels habitants de l'assentament, entre els quals uns que es distingien de la resta per la consideració d'"il·lustres" (*virii inlustri, id est, Albarus presbiter, Recharedus presbiter et Centurius et Bera et Ella et Gallienus sive et omnes homines commanentes in prefato castro Tonda*)³⁵³. Entre ells es comptava el prevere Àlvar, fill de Centuri (*presbiter Albarus et pater meus Centurius*), confirmat com a rector (*predicto Albaro qui modo ibi Deo deservit*), i, per tant, també va quedar assegurat el control per part de la nissaga de Centuri tant de l'església com del delme establert per la dotació del temple. En la línia del que observa J. Gibert (2018c: 91) en resseguir la implantació del delme parroquial a la Catalunya Central, mentre la nissaga de Centuri quedava a càrrec de la fortalesa i l'església amb els seus delmes, els únics beneficis materials segurs que percebria el bisbe a Tona eren el cànon anual fixat en sis mujades de cereal *sicut mos ecclesiarum eius provintie pertinet* que materialitzava la incorporació de la comunitat parroquial de Tona al nou ordre episcopal.

³⁵² CCIV, doc. 9, any 888.

³⁵³ Els *virii illustri* reapareixen en l'acta de consagració de Santa Maria de Lluçà del 905 com el prevere *donator atque edificator* de l'església i cinc homes més, però el document presenta clares interpolacions tardanes. El document també parla dels *homines [...] de erema traentes et colonantes* que feien rompudes en el terme parroquial (CCIV, doc. 63). Per al cas català, J. Gibert (2018c: 90) recull altres esments de *virii inlustri* a la Quar i Biure (Berguedà), els anys 898-899, magnats locals relacionats amb l'entorn comtal.



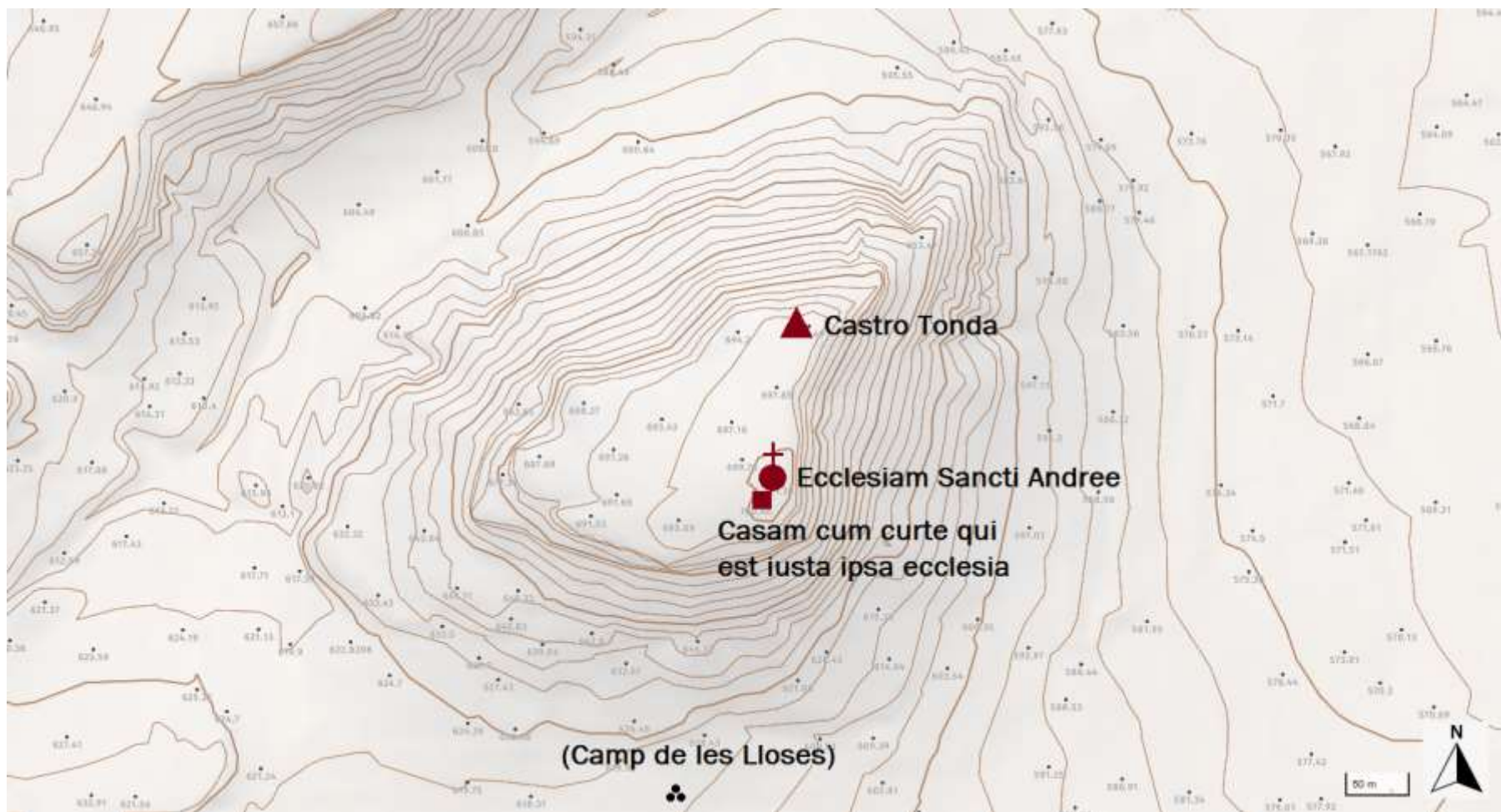
MAPA 11. Primers esments de les parròquies de l'Alt Congost (segles IX-XII)³⁵⁴.

³⁵⁴ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

El bisbe Gotmar també va dotar l'església amb una casa pròpia situada al seu costat (*casam cum curte qui est iusta ipsa ecclesia*). A Tona també hi tenia aleshores una *terra* el prevere Adanagild, escrivà de l'acta i un dels més estrets col·laboradors del bisbe en aquests anys inicials (Alturo & Alaix, 2021; Rovira i Solà, 1980-1981). Això, quan el domini episcopal en general era tan exigü, és significatiu com a mínim d'una relació de confiança entre la comunitat local –si més no els *inlustri-* i els jerarques del bisbat restaurat (MAPA 12)

L'establiment com a marc de referència de la percepció de les rendes eclesiàstiques, no el terme parroquial, sinó el terme castral (*decimas et primicias de ipso castro Tonda et de omnes aiacentias et territorio suo et fines et suos appenditios sicut auctoritas iubet*) devia reforçar encara més la posició dels “il·lustres”. Sembla que aquesta mateixa situació es donava al sud de Tona, al castell de Sant Esteve, on, com s'ha vist més amunt, es trobava l'església que l'any 898 percebia els seus propis delmes; tot i que l'església donava nom al castell i això podria ser indicador d'una centralitat eclesiàstica anterior a l'activació del lloc com a *castrum*, l'esment sembla prou clar en indicar que, després d'aquella activació, l'església era “del” castell (*ecclesia de kastro Sancti Stephani*)³⁵⁵. La pràctica de subordinar les esglésies als castells en la percepció del delme, doncs, com a forma de finançar la construcció, manteniment o fidelitat de les fortaleses i dels seus responsables que C. Batet (1994: 247) observa a la frontera del comtat de Barcelona i J. Gibert (2018c: 95) a principis del segle X en altres indrets de la Catalunya Central, tenia un precedent osonenc a l'últim quart del segle IX.

³⁵⁵ CCIV, doc 37, any 898.



MAPA 12. L'altiplà de Tona l'any 888³⁵⁶.

³⁵⁶ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

La segona consagració osonenca també fou a l'Alt Congost, Sant Martí d'Aiguafreda, l'any 898³⁵⁷. El precedent eclesiàstic identificat arqueològicament des del segle VII (Brosa et al., 2025; Gallego-Valle *et al.*, 2022, 2024; Gómez Pallarés *et al.*, 2017a, 2017b)³⁵⁸ potser va afavorir la precoç consagració parroquial de l'any 898 a instàncies de la filla del comte Guifré, Emma, en una aprisió anterior de la rodalia pel comte Sunifred, oncle seu, segur que abans del 891 que es va retirar de la vida mundana (Cingolani, 2010: 465)³⁵⁹. L'església ja existia, doncs, en el moment de l'aprisió que la va adscriure al temple (*omnem aprisionem quam Suniefredus comes [...] ad ipsam concessit ecclesiam*). L'any 898 hi havia, a Sant Martí, al costat de membres de la primerenca canònica osonenca com el diaca i futur bisbe Jordi (Masnou, 2022: 33), un grup de monjos, monges i donades (*sacerdotes, monacos vel Deo dicatas, qui modo ibidem Deo militare noscuntur vel deincebs, Deo favente, servituri erunt sive serviture*) que possiblement foren incorporats com a personal d'una cel·la dependent del monestir de Sant Joan (*cellam Sancti Martini*), de curta durada³⁶⁰. La consagració de l'any 898 també va adscriure al terme parroquial de Sant Martí altres assentaments. En primer lloc, el que rebia el nom del temple (*villarizello Sancti Martini*), documentat l'any 885 (*casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas et silvis et garricis et molinis, aquis, aquarum viaductibus et reductibus, cum exiis et regressiis earum*)³⁶¹. El lloc de Sant Martí fou delimitat amb tot detall en l'acta de consagració (*ab orientem per ipsum semitarium que discurrit ad Kannes et de ipso semitario usque ad fontem villarizello Sancti Martini et de ipsa fonte usque in rio qui discurrit ad ipso rio, et inde per ipso rio usque ad alia fontana et usque ad ipsum arborem ubi crus facta est et de ipso arbore usque ad ipso semitario que discurrit ad Cannellas*). La jurisdicció parroquial també s'estenia a les *decimis et primiciis seu omnibus rebus eiusdem ecclesie pertinentiis* percebudes sobre un conjunt d'altres set vilars situats als contraforts del Montseny (*villare Sancti Martini, Aquafrigida, Avanchone, Kannellas, Cantalupos [...] alias Kanullas de Campolongum*), dels quals no res fa pensar que tinguessin relació anterior amb l'església de Sant Martí, això és, la consagració data el moment del seu enquadrament eclesiàstic. La consagració

³⁵⁷ CCIV, doc. 37, any 898.

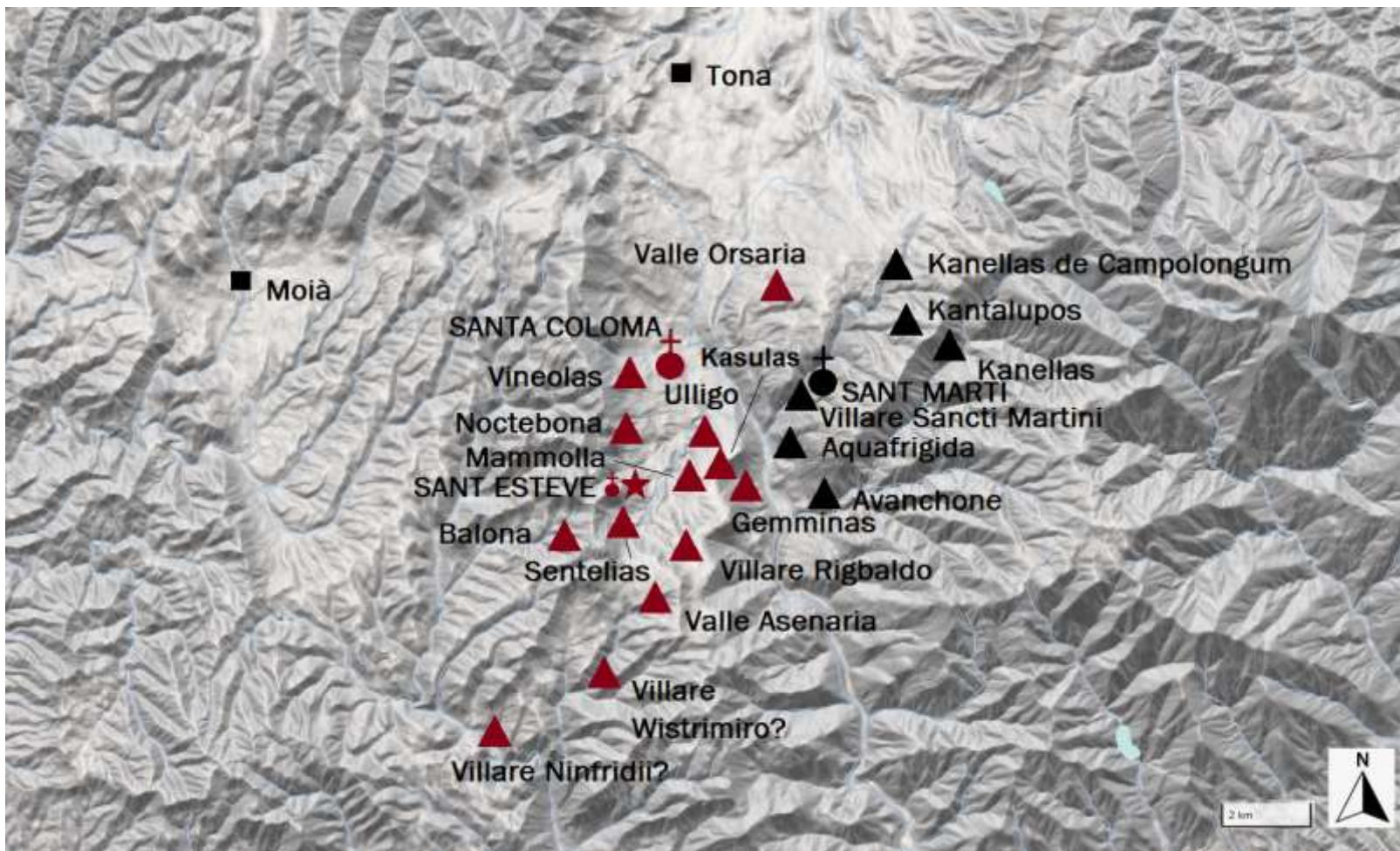
³⁵⁸ Vegeu 1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal.

³⁵⁹ CCIV, doc. 37, any 898.

³⁶⁰ CCIV, docs. 40, 69, anys 899-906.

³⁶¹ CCIV, doc. 4, any 885.

també va adscriure a Sant Martí l'església de Santa Coloma, al vessant oposat de la vall del Congost, i els 13 vilars més l'església del castell de Sant Esteve que li satisfieien delmes i primícies (MAPA 13).



MAPA 13. Els vilars de l'Alt Congost adscrits a Sant Martí (negre) i Santa Coloma (grana) l'any 898³⁶².

³⁶² De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Tanmateix, l'acta de consagració no feia referència a un lloc de culte anterior a la base del massís on, *in culmine*, Emma va fer edificar la nova església parroquial, per bé que part dels *sacerdotes, monacos vel Deo dicatas* presents en la consagració i que van signar el document devien romandre al càrrec del lloc convertit en cel·la del monestir de Sant Joan fins l'any 906 (*cellam Sancti Martini*)³⁶³. La integració simultània en l'estructura monàstica i diocesana va tenir contrapartides, essent la més evident el control, si més no formal, de les rendes eclesiàstiques (*decimas et primicias uius ecclesia pertinentes*) i probablement la seva extensió més enllà del vil·lar de Sant Martí de petites dimensions adscrit al temple (*villarizello Sancti Martini; cellam sancti Martini cum sua parrochiuncula*)³⁶⁴ fins als altres 7 vilars distribuïts pel Montseny (*villare Sancti Martini, Aquafrigida, Avanchone, Kannellas, Cantalupos [...] alias Kanullas de Campolongum*) i atribucions sobre l'església de Santa Coloma, situada a l'altre costat de la vall del Congost, i un conjunt de 13 vilars i l'església del castell de Sant Esteve. La incorporació a la jurisdicció diocesana i monàstica no es va fer de franc, si més no inicialment, ja que la categoria de *cella* va durar poc³⁶⁵.

Fora del terme adscrit a Sant Martí d'Aiguafreda l'any 898, la incorporació al domini comtal fou el pas previ a la parroquialització de la vall de Valldaneu, als peus del Cingles de Bertí, on s'han localitzat arqueològicament els vestigis del temple que va donar el nom al Pla de Sant Julià (Ciurana *et al.*, 2024). Aquest Pla era el nucli de vil·lar que l'any 898 Daniel, que li va donar el nom, va vendre al comte Guifré Borrell³⁶⁶. Sant Julià, però, no fou mai parròquia, ja que la prelatió jurisdiccional a Valldaneu va correspondre a l'església de Sant Pere, situada aproximadament a 1 km de Sant Julià, la primera notícia de la qual no arriba fins l'any 1074 (*parrochia Sancti Petri de vilar Daniel*)³⁶⁷.

³⁶³ CCIV, docs. 40, 69, anys 899-906.

³⁶⁴ CCIV, docs. 37, doc. 69, anys 898-906.

³⁶⁵ Vegeu 1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal

³⁶⁶ CCIV, doc. 39, any 898. Vegeu 1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal.

³⁶⁷ DCVb, doc. 1361, any 1074.



FOTO 13. Sant Pere de Valldaneu, presidint la vall del mateix nom, 1905³⁶⁸.

Valldaneu rep el nom del vilar que a finals del segle IX s'estenia, segurament, per tota la vall i que l'any 898 el seu amo, de nom Daniel, va vendre al comte Guifré Borrell³⁶⁹. Després de la compra, no més tard de l'any 917, se sap que hi vivia personal servil com en els altres dominis comtals propers (*villam quam vocant cum sua servicia [...] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis*)³⁷⁰, que, tal vegada, hi era en un nombre prou gran per facilitar la venda de l'assentament per un únic home. Tot i que es documenten posseïdors d'horts en el nucli del vilar (*in villare Daniel afrontat ipsa kasa [...] in kasa de Suniario comite [...] et de meridie in orto de Salla vel heredes suos et de occiduo in orto de Cortabile vel heredes suos*), vinyes (*ipse alia vinea est vicina de Suniario comite et de Nadalberto et ipse alia vinea est vicina de vineis Sallane et ipse alia vinea est vicina de vinea Suniario comite et Nadalberto*), terres i camps (*ipse unus campus est vicinus [...] et ipse alius campus est vicinus de campo de Iussone et ipse alius campus est vicinus de campus de Nadalberto et de Geraldo et ipse*

³⁶⁸ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_DEU_D_1822).

³⁶⁹ El document –un resum tardà– es refereix a *Villardaniel* (CCIV, doc. 39).

³⁷⁰ CCIV, doc. 175, anys 898/917.

alius campus est vicinus de campo de Desideiro)³⁷¹, a diferència de Tona, no hi va haver a Valldaneu cap altra alienació durant el segle X i la major part del segle XI, de manera que és possible pensar que l'assentament en el seu conjunt senzillament va canviar d'amo amb la venda del 898. Es tracta, doncs, d'una altra forma de pacte amb els nous poders arribats amb la conquesta: venda del domini per un individu que ja l'exercia sobre els habitants i que, probablement, obtingué de la venda una posició de privilegi i una oportunitat de projectar-se fora de l'àmbit local a recer del poder comtal³⁷².

Tot i que malauradament no puc seguir Daniel pels textos conservats, el nucli del vilar es va convertir durant el segle X en un punt fort del domini comtal a l'extrem sud d'Osona, en el qual també es documenta una forta presència de dominis aristocràtics³⁷³, i, sobretot, del monestir de Ripoll³⁷⁴. La presència de Ripoll a la vall es documenta a partir d'una deixa de la comtessa Garsenda l'any 916³⁷⁵ i, llavors, en la confirmació papal del domini monàstic de l'any 951 (*in villare Daniel*) i l'any 982 (*Danielis villarem*)³⁷⁶. El 1011 també s'esmenten a la butlla papal concedida al monestir els *Danielis villarem [...] et alodes de Saturano cum suis terminis*³⁷⁷, els quals, per bé que situats ben a prop, no comptaven encara amb una demarcació superior que els englobés com la parròquia. El patronatge del monestir de Ripoll sobre l'església continuava a mitjan segle XIV, quan els rectors de Sant Pere feien de batlle dels interessos del monestir a la parròquia³⁷⁸, de manera que és versemblant que la iniciativa parroquialitzadora correspongués al monestir. Més concretament, hauria tingut lloc durant l'episcopat de Guillem Guifré, mort el 1074 al mateix monestir de Ripoll; tant el monestir de Ripoll com el bisbe Guillem Guifré foren

³⁷¹ CCIV, doc. 155, any 916.

³⁷² Els casos de Gal·les, Irlanda i Escòcia mostren que, fins i tot a nivell local, les formes de la dominació o conquesta pactada de les societats autòctones foren diferents d'un lloc a un altre (Davies, 1990: 44-45)

³⁷³ Vegeu 2.1. El domini comtal primerenc.

³⁷⁴ Vegeu 6.1.3. Els masos de Valldaneu: la colonització agrícola de les espatlleres entre els torrents.

³⁷⁵ CCIV, doc. 155, any 916.

³⁷⁶ CCIV, doc. 685, any 951; CCII: 172, any 982.

³⁷⁷ DMR, doc. 362, any 1011. El monestir també tenia dominis a l'altre costat esquerre del Congost, a Seva (CCIV, doc. 1115, any 1053).

³⁷⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Pere de Valldaneu, 1200/1, f. 16.

impulsors de la Reforma papal a Osona, que va acabar amb el “bisbat de frontera” primerenc (Masnou, 2022: 52)³⁷⁹.

A la banda del Montseny, la parròquia de Santa Maria de Tagamanent (*Sancta Maria de Tagamanente*) es documenta després del castell (945-993)³⁸⁰. També estaven relacionats la parròquia de Sant Martí del Brull (*parrochia Sancti Martini de Castellario*) dels anys 1044-1061³⁸¹ i el castell del Brull de 1062-1071 (Pladevall, 1998a: 42). Finalment, l’any 1102 es documenta, a través del de l’esment del *presbiter de Mora*, al terme del castell de Tagamanent, la parròquia de Sant Cebrià de la Móra al que havia estat el nucli de la *villa Mora*, domini comtal documentat abans de l’any 917 (Oliver, 2003a: 47-49) i venut, el 990, com s’ha vist més amunt, al fidel vescomtal Odesind (Oliver, 2018).

Les altres parròquies de l’extrem sud d’Osona, tant a l’Alt Congost com a territoris que desguassen les seves aigües al riu Tenes, es documenten entrat ja el segle X o, fins i tot, el segle XI; a vegades, amb el primer esment arriba la confirmació del seu estatut parroquial, però això no sempre és així, cosa que fa pensar que l’església era anterior a aquest estatut. De nord a sud, el primer esment correspon a l’església de Santa Maria de Seva, que es documenta el 985 (*domum Sancte Marie de Seva*)³⁸², per bé que la categoria parroquial no apareix fins entrat el segle XI. Tot seguit, l’església de Sant Fruitós de Balenyà es documenta el 948 (*ad Sanctum Fructuosum*)³⁸³ i el 955 en el testament del sacerdot Sunyer, que tenia vinyes *ad ipsos vallos, in villa que vocant Balagnano*³⁸⁴. Les seves funcions parroquials no es verifiquen, però, fins l’any 1031 (*infra parrochia Sancti Fructuosi*)³⁸⁵, una coincidència de dates amb les parròquies contigües de Sant Martí de

³⁷⁹ El monestir de Ripoll també participava activament en la Reforma: a partir de l’any 1071, l’abat Bernat hi fou designat des del focus reformador de Sant Víctor de Marsella (DMR, p. 74).

³⁸⁰ CCIV, docs. 559, any 945; DACSU, doc. 232, any 993.

³⁸¹ DCVb, docs. 1041-1219, anys 1044-1061.

³⁸² Arxiu de la Corona d’Aragó, Cartulari de Sant Cugat del Vallès, f. 37, doc. 252.

³⁸³ CCIV, doc. 612, any 948.

³⁸⁴ CCIV, doc. 739, any 955. L’esment dels *vallos* podria fer pensar en l’existència d’elements fortificats a l’entorn del temple, nucli de la *villa*; efectivament, fossar és una de les acepcions del mot, però una altra és la de rasa per plantar ceps (Terrado, 2011), cosa que sembla clara en aquest cas.

³⁸⁵ DCVb, doc. 895, any 1031.

Centelles (*in parrochia Sancti Martini de Sancteias*), Santa Coloma de Vinyoles (*in parrochia Sancta Columba; in parrochia Sancta Columbe Puio Regio*) i Sant Pere de Bertí (*in parrochia Sancti Petri vocitata Bertin*)³⁸⁶, que potser indica una parroquialització en bloc d'aquest territori³⁸⁷. En tot cas, la parroquialització fou posterior a la Sant Martí d'Aiguafreda de l'any 898, pas previ necessari per promoure la proliferació d'esglésies. Es fragmentà així el gran territori establert l'any 898, si més no en el cas de les parròquies de Santa Coloma, Sant Martí de Centelles, Sant Pere de Bertí i Sant Quirze Safaja. El procés semblaria culminat al primer terç del segle XI, per bé que l'any 1118 s'esmenten Sant Miquel Sesperxes i Sant Quirze Safaja, que no havien aparegut fins aquest moment (*de Perteges [...] de Faia*)³⁸⁸. El paral·lelisme amb la densificació de la xarxa castral és, en tot cas, evident.

El procés de parroquialització de l'Alt Congost no estigué mancat de conflictes, dels quals es pot trobar, a vegades, el rastre en la documentació. D'altra banda, no va finalitzar fins a la difusió de la Reforma papal, la Pau i la Treva de Déu, entre finals del segle XI i els primers anys del segle XII³⁸⁹. Es tracta de la manifestació local de dinàmiques conflictives que es troben arreu d'Europa en el context del desplegament de la jurisdicció parròquial, entre velles esglésies i noves parròquies, i entre parròquies de nova creació deleroses d'estendre llur pròpia jurisdicció a costa de les veïnes. Especialment cert a l'extrem de les demarcacions diocesanes on el control episcopal era menor i, eventualment, havia de competir amb els senyorijs laics (Mazel, 2016: 268-274), un cas singular al primer terme parroquial de Sant Martí d'Aiguafreda el constitueix la rodalia de Vallosera que l'any 898 era el *villare Orsaria*. Al primer quart del segle XI, encara formava part de la parròquia segons la documentació generada per la mateixa església de Sant Martí (*in*

³⁸⁶ DCVb, doc. 884, any 1031; CSVm, doc. 1045, any 1031. Pel que fa a Santa Coloma, A. Pladevall (1987: 31) proposa la data 1033; altres esments de la parròquia són de l'any 1099 (*Sancte Columbe de Vineolis*, Arxiu Municipal de Santa Maria de Barberà perg. 13-04-08) i de l'any 1137 (*Sancta Columba de Puig Olic*, Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-15).

³⁸⁷ L'esment de l'any 987 del *terminio de Sancta Columba* (Pladevall, 1987: 31) és dubtós pel que fa a la categoria parroquial de l'església.

³⁸⁸ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Extraintentari, perg. 4702, c. 1118.

³⁸⁹ Vegeu 3.3. La Reforma papal: el final de l'era heroica del bisbat d'Osona.

parrochia Sancti Martini in vila Esparachera; in parrochia Sancti Martini de Aquafrigida in Isparagera)³⁹⁰, però, en canvi, pels mateixos anys a la documentació vescomtal Valloñera es feia constar al terme de Santa Coloma de Vinyoles; per exemple, l'any 1039 en el testament de la vescomtessa Engúncia³⁹¹.

És possible que sigui el rastre d'un conflicte de límits entre parròquies alimentats pels interessos aristocràtics, ja que els vescomtes mostren tenir interès en bastir un domini continu entre la riba dreta del Congost (Santa Coloma) i la riba esquerra (Valloñera): el vescomte Guadall va rebre la donació d'unes peces de terra i vinya a la *villa Vigolas* el 968 i el 972 la vescomtessa Ermetruit va comprar una casa a la *villa Seva*³⁹². Cal recordar que el 987 hi ha un possible primer esment de la parròquia de Santa Coloma, per bé que la primera referència segura és del 1031. El moment era oportú, en tot cas, per temptar l'assoliment d'un domini eclesiàstic continu de Santa Coloma sota influència vescomtal. Santa Coloma, d'altra banda, estava inclosa en el terme del castell de Sant Esteve, amb els senyors primerencs del qual, després nissaga de Centelles, els vescomtes tenien estretes relacions³⁹³. El conflicte, en tot cas, no es va resoldre definitivament fins l'any 1083 amb l'emergència d'un tercer actor, l'església de Sant Fructuós de Balenyà, que incorporà les *primitias et oblationes universas* de l'església de Sant Mamet de Valloñera i la seva rogalia mitjançant la seva pròpia acta de consagració. Simultàniament, com a mesura de seguretat que delata les tensions a l'entorn del temple i la seva rogalia, l'acta establí que l'església de Sant Mamet *non accipiat decimas aut primicias aut oblationes que sunt iuris ecclesie Sancti Fructuosi*³⁹⁴.

³⁹⁰ Arxiu Tarradelles a Poblet, Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, Reg. 212, f. 250, f. 276, anys 1016-1028.

³⁹¹ DVC, doc. 30, any 1039 (*in valle Ursari ipsum domum cum terris et vineis et arboribus, omnia ab integrum, et sacraria que ibidem est Sancti Mametis cum tonas III et cubos III et cum barrilio I*). És el primer esment, a més, d'una sagrera osonenca.

³⁹² CDADC, docs. 2-3, anys 968-972.

³⁹³ Vegeu 3.1.3. Les aliances electives dels Centelles: entre els vescomtes d'Osona i els Montcada.

³⁹⁴ DCVb, doc. 1462, any 1083.

Discussió de resultats i conclusió parcial.

Entorn de 880, Osona era un territori fronterer amb l'extrem sudoest obert a al-Andalus, però, a diferència del que sostenia tradicionalment la historiografia (Abadal, 1983; Albareda *et al.*, 1984; Bonnassie, 1979-1981: 97-98) i, en bona mesura, continua sostenint la Història comarcal, no es tractava d'un territori despoblat ("cas límit de despoblament", en diu P. Bonnassie) ni, quan s'accepta que quedés gent en algun racó, "desorganitzat" (Ollich *et al.*, 2021). La documentació conté nombroses referències a assentaments consolidats, alguns d'ells organitzats entorn d'esglésies, espais agraris productius i comunitats pageses cohesionades i, en algun cas, encastellades. Tal com comença a desvetllar l'arqueologia, alguns d'aquests assentaments podien tenir cronologies inicials tardoantigues (Aiguafreda de Dalt, Besora). La presumpció tradicional del despoblament o el desori que haurien estat provocades per la revolta d'Aissó dels anys 826/827, doncs, s'han descartar. Tal com es troba en altres fronteres peninsulars (Martín Viso, 2005, 2016) i europees (cit. Torró, 2019: 20-21; Zaroff, 1998), l'osonenca al darrer quart del segle IX era, segons els indicis textuais que se'n conserven, una societat cohesionada, probablement armada, sovint encastellada. Aquests trets imposaven límits evidents a una eventual conquesta violenta per part d'un poder amb la força dels comtes pirinencs de finals del segle IX.

Una altra cosa és, com reflecteix l'absència de documents escrits locals o foranis anteriors que facin referència al territori, que Osona havia quedat al marge de l'autoritat carolíngia després de la revolta. Les cròniques franques contenen indicis que la revolta fou duta a terme per una societat local organitzada mitjançant vincles clientelars i familiars que hauria entrat abans en l'obediència imperial a canvi de determinades prerrogatives. Entre aquestes es trobaria el control de les fortaleses fronteres que l'any 798 el comte Borrell, sembla que originari de la mateixa Catalunya Central, va rebre l'encàrrec de reforçar i poblar. L'alteració de les condicions inicials del pacte d'obediència entre autòctons i carolingis van quedar alterades, però, en els anys inicials del segle IX. Segur que un dels canvis, tradicionalment destacat per la historiografia (Abadal, 1986: 139-153; Salrach, 1981: 39-49), va afectar el càrrec comtal de Barcelona –que inclouria Osona, segurament– del qual foren bandejats els magnats autòctons a favor d'aristòcrates imperials arribats de fora. Nogensmenys, la reorganització general de la frontera carolíngia amb al-Àndalus des de finals del segle IX, amb Osona ocupant-hi una posició central, també hauria pogut

incloure l'eliminació del bisbat d'Osona per tal de fer coincidir demarcacions comtals i diocesanes a favor de Barcelona, que sortiria reforçada. Els preceptes reials dirigits als bisbes d'aquella ciutat a mitjan segle IX, contenint dominis al Montseny, confirmarien la preferència barcelonina. Certament, la datació de l'eliminació del bisbat d'Osona en temps carolingis és un plantejament diferent del que encara avui és majoritari a la historiografia, inclosa l'osonenca. Però, de fet, recull una proposta ja antiga d'A. Rovira i Virgili, i, si fos així, hauria perjudicat el funcionament de les xarxes de poder locals organitzades al voltant de la ciutat tardoantiga d'*Auso*. El paper d'aquesta ciutat en la revolta d'Aissó mostra que, efectivament, la ciutat i els seus bisbes podrien haver estat un entrebanc a l'aprofundiment del domini carolingi a la Catalunya Central. No sembla casual que l'arqueologia detecti el reforçament aleshores de l'assentament fortificat preexistent de Roda (L'Esquerda), senyal d'un desplaçament cap al nord del centre polític en detriment d'*Auso*. L'ús pels cronistes, titubejant, de la categoria de *civitas* pels dos emplaçaments també reflectiria aquesta reorganització en curs encara al primer quart del segle IX. Tot plegat permet recuperar la proposta antiga de la responsabilitat carolíngia en la desaparició del bisbat durant el primer quart del segle IX i no arran de la conquesta islàmica, per bé que, probablement, caldria esperar una reducció prèvia del poder dels bisbes amb la desaparició de la monarquia visigòtica.

La recepció d'Aissó pel *populus* d'Osona després d'una fugida de la cort, on devia ser ostatge, i de qui les cròniques cortesanes presenten com a capítost de la revolta del 826/827, es pot considerar una referència al seu retorn al grup social d'origen i de trencament del pacte d'obediència del qual en seria penyora. Aissó i els seus devien considerar al primer quart del segle IX que el pacte s'havia de renegociar perquè havien canviat també les condicions que l'havien dictat. Ambdues parts, però, osonencs i carolingis, probablement no entenien el mateix per pacte: el que per uns —els carolingis— era una traïció, pels altres podia ser una forma de negociació.

Aquesta diferència és característica de la confrontació entre societats amb jerarquies sòlides i societats amb jerarquies més fluïdes per les quals la renegociació de la relació jeràrquica o de les condicions de la dominació és un tret característic (Davies, 1990: 92). En canvi, en les societats en què les jerarquies es fixaven per escrit, com la carolíngia, aquesta fluïdesa era molt menor (p. 94). En rigor, doncs, la revolta d'Aissó només ho hauria estat, de revolta, des de la perspectiva carolíngia. Però la presentació del retorn

d'Aissó mitjançant un engany reflecteix que, pels carolingis, aleshores només hi havia dues opcions: entomar la renegociació del pacte inicial o la guerra, i que van escollir la guerra. El relat de les cròniques farcit d'enganys, traïcions i frivolitats per part dels osonencs no deixa cap dubte en aquest sentit, amb mots precisament elegits per destacar l'exterioritat dels interessos dels revoltats envers el projecte imperial. Aquesta exterioritat es va considerar definitiva a partir del pacte alternatiu amb els musulmans. Osona presenta aquí un paral·lelisme amb Pamplona, que aleshores també basculava cap al-Andalus després de la rebel·lió gascona, la qual, tot i que reduïda militarment per Lluís el Pietós, va requerir la presa pels francs d'ostatges, dones i nens, per emprendre el camí de tornada, acció considerada prova de “lo frágil del hilo que une este confín último con el imperio” (Larrea, 2009: 288; 2018). En el cas d'Osona, on “es pot defensar una determinada vinculació amb l'àmbit andalusí, especialment amb els governadors muladíes de l'àrea de Lleida i Barbastro”; Folch *et al.*, 2015: 39), la revolta va propiciar que els seus habitants passessin a viure al marge de l'Imperi durant el mig segle següent (Gibert, 2018a: 175; Martí, 2019: 20), sense que l'adscripció formal a al-Àndalus fos especialment intensa segons les fonts conservades que durant els anys centrals del segle IX parlen exclusivament d'un territori de pas per incursions andalusines i dels comtes pirinencs. Segurament és per tot això que els esforços historiogràfics per defensar una victòria de la repressió carolíngia i el retorn de la Catalunya Central a l'obediència imperial no se'n surten (Alturo & Alaix, 2021). Si per la pervivència del “visigotisme polític” la revolta del 826-827 va ser efectivament “un fracàs” (Zimmermann, 2023: 186), als osonencs els va proporcionar una posició de partença en la posterior integració al domini comtal ben diferent de la que van tenir en altres llocs que sí que van romandre sota el domini imperial. Una posició, ras i curt, més sòlida.

Pel que fa a la revolta pròpiament dita, l'anàlisi del discurs permet veure que fou duta a terme per una “societat” de conjurats del qual només es coneix el nom d'un protagonista, el propi Aissó. Però aquest no sembla haver actuat tant com a líder que com un individu amb contactes a cada costat de la frontera, tal vegada per raó de la seva proposada procedència familiar dels governadors musulmans de Barcelona. En tot cas, l'absència de líders destacats també es troba en la revolta dels saxons dels anys 841-842, paral·lelisme interessant tant per la seva proximitat en el temps com pels motius que la van impulsar: el trencament de les xarxes clientelars preexistents a la conquesta carolíngia i l'emergència d'aristòcrates que afermaren la seva supremacia en la societat autòctona

mitjançant l'accés a noves posicions de poder (Martín Viso, 2023: 40-41). Aquest paral·lelisme té dues derivades, una historiogràfica i una altra sobre els trets característics de l'ordre social que van trobar el comte Guifré i els seus fidels mig segle després de la revolta. Pel que a la derivada historiogràfica, la revolta d'Aissó adquireix més sentit si es desvincula de la qüestió de la "formació nacional de Catalunya" (Salrach, 1981) i, en canvi, s'interpreta a la llum de la seva inserció en el context polític de la Marca Hispànica (Gibert, 2018a; Jarrett, 2004: 229-230; Martí, 2019) així com en el marc de les revoltes alt-medievals (Depreux, 2008; Wickham, 2006). D'altra banda, la consideració alternativa de la revolta osonenca permet comprendre que en la primera documentació escrita local, a partir de c. 880, hi hagi lideratges organitzats en bona mesura com a grups familiars (Tona, Manlleu), sense que es puguin considerar una aristocràcia feudal. Més aviat es tractava d'equivalents locals de figures d'altres espais europeus que basaven el seu lloc destacat en les comunitats en la riquesa relativa, les amistats i la destresa política, sempre en tensió amb els constreyniments col·lectius. Figures com els *palacianos* del Baztán, pels quals "su posición no resulta de un régimen señorial, que no existe dentro de la comunidad, ni de una imposición de valores exteriores a la comunidad: es la propia forma de ser de ésta" (Imizcoz & Floristán, 2017); els bretons amb cert prestigi que supervisaven transaccions, representaven puntualment la comunitat, etc., fins que entre els anys 870 i 1000 "militarized, petty aristocracy dominated the countryside" (Davies, 1988: 213); o els *iudices* castellans que eren una "suerte de jefes locales de escaso poder" però amb prestigi (Carvajal, 2013: 129). El caràcter limitat d'aquests lideratges provenia en darrer terme de la sostenibilitat i la robustesa de les formes comunitàries de gestió dels recursos (Ostrom, 1990: 58-102) que, com s'intueix a Tona l'any 888 amb la dotació col·lectiva a l'església local d'una *terra* posseïda en grup, podien tenir el mateix paper socialment "estructurant" a Osona que tenien a altres àrees peninsulars (Larrea, 2008: 192, 184; Larrea, 2023: 224-230). Es pot, així, ampliar l'abast de la pregunta d'E. Pascua (2007: 220) en relació a les comunitats de ramaders en procés de feudalització: "¿cómo se articulaba el poder, la influencia y el reconocimiento en unas comunidades de asociados [...] en la que todos eran hermanos, si bien con distintos recursos?". Els casos de Tona i de Manlleu mostren la importància dels vincles de parentiu en el si de les comunitats, sobretot per l'afermament de jerarquies locals a través del control de recursos com les esglésies per les mateixes famílies. Tot això no vol dir necessàriament que a Osona estigués vigent el model clàssic d'A. Barbero & M. Vigil (1991: 401-404) sobre la preexistència de societats gentilícies, la desorganització de les quals donaria pas al

feudalisme mitjançant la formació de les “comunidades de aldea” que, al seu torn, es van fragmentar en grups subordinats als caps de nissaga senyorialitzats, esglésies i magnats laics. L’Osona del darrer quart del segle IX no era una societat gentilícia. En canvi, sí que es detecta que hi havia una tensió entre la cohesió comunitària basada en múltiples vincles, entre els quals es comptaven els familiars, i jerarquies emergents que també es fonamentaven en part en vincles de parentiu. El resultat, que els textos primerencs deixen entreveure, era el d’una elevada diversitat social dins de la mateixa Osona, segons els llocs, resultat d’aquella tensió. El fet que els osonencs no estiguessin a un poder polític unitari ni tampoc, de manera alternativa, presentessin una homogeneïtat social que facilités l’entesa amb els conqueridors en un sol cop, va determinar les formes que va adquirir la incorporació al domini comtal. Una de les conseqüències fou una concreció territorial del *comitatus* a través de l’agregació successiva d’espais heterogenis, probablement al ritme de pactes locals, tal com suggereix el cas de Tona. A Osona, aquest ritme també el marcava, en paral·lel a la relació entre autòctons i nousvinguts, l’equilibri de forces entre poders laics i eclesiàstics a cada lloc: el procés de parroquialització mostra amb claredat aquesta agregació sincopada de l’espai conquerit, en aquest cas a la jurisdicció episcopal. Aquesta fesomia de la societat osonenca entorn de 880 concorda amb els estudis recents sobre les societats peninsulars en procés de feudalització, en els quals es destaca l’adaptació del domini a les realitats locals i, per tant, la diversitat de les formes feudals (Carvajal, 2013: 106; Larrea, 2008: 195; 2023; Martín-Viso, 2023: 13-42, 332-334).

La incorporació al domini comtal al darrer quart del segle IX va suposar el desplegament de processos d’espacialització a diferents escales, des del comtat i el bisbat fins als castells termenats, les primeres parròquies i els dominis beneficiaris o alodials. Tant l’aprisió del *comitatus* com la restauració de l’*episcopatus* i la concreció territorial de les jurisdiccions castral i parroquial, cadascuna d’elles amb dinàmica pròpia però interrelacionades, foren la forma que va prendre a Osona la territorialització (Mazel, 2016: 237-306, per a les parròquies) o l’espacialització (Torró, 2019: 22-28) a partir de la conquesta. Apareguda en el context de la conquesta comtal, a la documentació escrita hi apareixen aleshores nombrosos assentaments encastellats i esglésies que eren veritables esglésies poblades, algunes també encastellades. No es pot descartar que la revolta d’Aissó, els seus precedents i les seves conseqüències immediates, sens dubte cruentes, i el mig segle posterior que Osona fou un corredor del pas d’exèrcits entre el Pirineu i al-Àndalus,

contribuïssin a una certa militarització que reflectirien els assentaments encimbellats i determinats individus localment destacats. Un d'aquests casos fou de Tona, on es troba una fortificació d'origens tal vegada antics al costat de l'església local en un altiplà amb possibilitats defensives, i una comunitat local cohesionada però amb diferenciacions internes sembla que lligades a l'exercici de funcions militars o judicials pels seus membres més destacats. La puixança de Tona no sembla que fos, al darrer quart del segle IX, antiga, ja que el territori adscrit a l'assentament sembla fruit d'un trencament del territori del Sevedà, del qual els textos conservaren memòria de l'extensió original durant un temps encara. La retallada del possible *territorium* tardoantic de Seva (*Sevedano*) també es produí al sud, on l'església de Santa Coloma centrava un territori delmer propi l'any 898, sense subordinació a cap demarcació superior i que incloïa, fins i tot, l'església del castell de Sant Esteve, immediatament activat aleshores com a terme castral. La selecció de determinades demarcacions, laiques (Tona) o eclesiàstiques (Santa Coloma), a vegades imbricades entre elles (Tona, també fou característica de les transformacions dels territoris preexistents en ser incorporats als primerencs poders feudals que s'observa arreu. En el cas dels assentaments encastellats castellans als quals es podrien equiparar Tona i el *kastro Sancti Stephani*, per exemple, aquestes demarcacions serien “la base a partir de la qual [...] se conformaron los nuevos distritos administrativos, lo que implica que algunos de estos castros –però en modo alguno todos- se vieron reconocidos como centros de poder territorial” (Escalona, 2010: 284).

Al darrer quart del segle IX no hi havia, doncs, des de la perspectiva dels comtes pirinencs d'obediència carolíngia, una autoritat política a Osona reconeixible com a única i legítima. Osona era susceptible de ser incorporada com a domini propi per qualsevol poder que aconseguís ser-hi reconegut. No gens estranyament, les primeres accions dutes a terme van ser espacialitzadores, amb la creació de noves demarcacions com a base territorial de l'exercici del nou poder polític. Es produí aleshores una selecció de les fortificacions i esglésies preexistents com a centres de poder i nuclis de territoris jurisdiccionals de la nova autoritat comtal. En el cas dels assentaments encastellats -amb una diversitat de noms que potser reflectia la seva diversitat material (*roques, roques fundades*)-, alguns foren incorporats a la nova xarxa de castells termenats mentre altres eren descartats; alguns d'aquests segons quedaren en una mena de “reserva castral” que seria activada ben passat l'any 1000, en un nou context polític. Abans, com al Berguedà, a Osona “todo parece indicar que tras la conquista condal se procede a desactivar la mayor

parte de las fortificaciones existentes o que se las relega a un segundo plano [...] solo un nuevo dispositivo selecto de castillos merecerá a partir del siglo X la consideración castral” (Martí & Selma, 2001: 96).

La conquesta, doncs, va anar seguida per la proliferació immediata de castells termenats, territoris centrats per una fortalesa de nova creació o preexistent i, això és important, seleccionada per a la seva incorporació com a punt fort del nou ordre comtal. La manca general de coneixements arqueològics sobre les fortificacions osonenques anteriors a la conquesta no permet apuntar la proporció entre uns i altres. Alguns castells concrets sí que mostren, en tot cas, una ocupació molt anterior a la conquesta identificada arqueològicament (Besora).

Entre els punts susceptibles de ser encastellats també hi havia els vestigis del dispositiu fronterer franc, que la documentació i el reconeixement del terreny mostren que era més dens del que les eixutes referències franques deixen endevinar (pujols reials, ciutats, ciutadelles, *castellos*); al mateix temps, però, sembla que es tracta d’emplaçaments van ser descartats com a nuclis de castells termenats, senyal que no responien a la mateixa idea de control del territori i de les poblacions que tenien els comtes. La nova geografia castral mostra una cronologia i una sectorització del territori d’acord amb la intensitat del domini local, dirigida bàsicament a la defensa d’aquest domini enfront d’amenaces exteriors o, eventualment, interiors, doble objectiu comú a les conquestes (Day, 2006: 140). A Osona, entre l’amenança andalusina geogràficament ben propera i el precedent – cal pensar que ben viu a la memòria de nouvinguts i autòctons- de la revolta d’Aissó, el desplegament de castells termenats era fonamental per demostrar que el poder comtal havia vingut per quedar-s’hi i que es podia defensar. En algun cas s’ha sabut el nom del primer responsable del castell en el nou ordre comtal (Castellterçol).

Els castells eren, en efecte, l’“expressió material del poder comtal” (Gibert, 2018c). Els castells termenats osonencs replicaren el model dels *castra* que ja estava adoptat als dominis comtals pirinencs i prepirinencs del darrer quart del segle IX i, per tant, que l’aristocràcia conqueridora ja estava avesada a gestionar. En el cas dels castells preexistents, aquesta experiència prèvia també devia vehicular la transferència del domini entre els seus antics posseïdors i els membres de la nissaga comtal, experimentada al rerepaís en dates primerenques (Mogrony), que podien incloure la incorporació dels

antics amos en posicions de privilegi al nou ordre comtal (Tona). En altres casos, l'activació del *castrum* sembla haver consistir en la conversió d'assentaments en alçada preexistents centrats per una església de la qual van prendre el nom (Sant Esteve, Sant Llorenç). El castell termenat osonenc fou, no obstant aquestes continuïtats parcials, un instrument innovador de la supremacia dels conqueridors sobre la societat local i sobre els magnats autòctons encara que aquests, eventualment, es fessin càrrec d'alguna fortalesa. El castell, observa R. R. Davies (1990: 41) per a les illes britàniques, tenia un paper principal en la consolidació de la conquesta: “it converted conquest and raid into domination and lordship”. Per tant, la proliferació de castells termenats osonencs fou una peça imprescindible no només de l'afermament primerenc del poder comtal nouvingut, sinó que, projectant-se cap al futur, del procés d'espacialització que començà a transformar l'espai preexistent.

Les esglésies preexistents també foren objecte de selecció per la nova compartimentació territorial en parròquies. A l'Alt Congost es troba Sant Martí d'Aiguafreda, un assentament eclesiàstic datat arqueològicament al segle VII i per escrit a partir de l'any 898, quan la comunitat de preveres, monjos i monges que hi servien fou incorporada al domini del monestir comtal de Sant Joan com a *cella* monàstica dependent. Poc després va esdevenir una simple *parrochia* més. La curta durada de la *cella* no més enllà del primer quart del segle X indica que, amb independència dels precedents, el destí dels temples preexistents també va formar part de la territorialització endegada pels poders arribats al darrer quart del segle IX. La parroquialització primerenca també fou, a més, una rèplica de la que s'havia iniciat al primer terç del segle IX a l'Alt Berguedà acabat d'incorporar al domini comtal (Lillet, Saldes).

L'enquadrament de les poblacions en una doble xarxa jurisdiccional progressivament densa de castells, parròquies i territoris alodials ja havia començat al rerepaís pirinenc de procedència dels conqueridors (Martí, 1995; 1997: 35-41). Del que es tractava era de replicar el model atenent a les particularitats osonenques. Per això, em sembla abusiu sostenir la possibilitat de permanències o recuperacions de demarcacions protohistòriques per part de les jurisdiccions castrals (Rocafiguera, 2004: 203-204). És possible que algunes coincidències determinades per l'orografia, per exemple, es donessin; però crec que aquesta idea respon més a la creença en una identitat osonenca immanent que a la realitat documentalment i, a vegades, arqueològicament verificable. Els castells termenats

i les parròquies foren, bàsicament, uns nous “mecanismos de control social desarrollados en el nuevo marco señorial” (Torró, 2008: 99), rèplica d’ experiències anteriors i ja provades.

Aquest fenomen general no exclouïa particularitats pròpies del cas osonenc i derivades, fonamentalment, de l’equilibri de forces entre nousvinguts i autòctons, i, sobretot, de les relacions establertes entre els primers, laics i eclesiàstics. El cas de l’Alt Congost mostra que poques esglésies (Sant Andreu de Tona, Sant Martí d’Aiguafreda) van ser seleccionades com a parròquies primerenques, raó per la qual foren dotades d’amplis termes propis. La parroquialització no es va completar, realment, fins al segle XI o principis del XII, amb la fragmentació d’aquells grans termes inicials en territoris parroquials més petits. El seguiment de les actes de consagració i dels nous esments de parròquies ho mostra ben clarament: a diferència dels castells termenats, la xarxa bàsica dels quals ja estava desplegada als anys centrals del segle X, quan el comte Sunyer amb el concurs de vicaris fidels replicava de nou la xarxa al Bages i més enllà al ritme de la conquesta, la parroquialització a Osona va experimentar una dinàmica diferenciada, irregular i amb constants aturades. Al marge de si un suposat “afany de recuperació i d’estabilització del territori a Osona va portar els seus habitants a construir noves esglésies” (Ollich *et al.*, 2021: 244), el cas és que aquest suposat afany no va poder contrarrestar el fet que l’absència d’autoritat política d’arrel carolíngia reconeixible, que va permetre al comte Guifré apropiar-se del “*comitatus*” d’Osona com una empresa particular, també li proporcionà la possibilitat de fundar una relació de subordinació del bisbat restaurat per ell mateix que perdurà, no sense tensions, fins a la Reforma papal. Com a conseqüència, el desplegament de la xarxa parroquial se’n va ressentir. Fruit de les mateixes circumstàncies inicials de la conquesta, bona part dels entrebancs en el procés de parroquialització també provenia de la possessió del delme per l’aristocràcia laica, a vegades per la seva adscripció als castells termenats (Tona, Sant Esteve). Tal com succeïria a inicis del segle X a la marca del comtat de Barcelona (Batet, 1994: 250-251), a Osona el predomini dels magnats laics va fer més lent i irregular el desplegament parroquial. Per això mateix, els bisbes d’Osona es van veure obligats a formar un domini senyorial propi, mentre la parroquialització i la substitució de les centralitats eclesiàstiques anteriors avançaven al ritme possible en cada moment i cada lloc, mitjançant composicions amb els amos d’esglésies locals incorporats al nou ordre polític; els casos de Tona, Aiguafreda i Manlleu foren pioners en aquesta dinàmica que s’allargà

dècades. Crec que tot plegat impedeix parlar amb propietat de xarxes castrals i parroquials “sobreposades” i no de xarxes “imbricades” pels lligams de parentiu i clientelars entre els comtes, els bisbes, els senyors castrals i els primers rectors parroquials, així com per la circulació de les rendes parroquials entre els àmbits eclesiàstic i laic. En aquest context, el reconeixement formal de la subjecció parroquial al bisbe concretat en el lliurament d’un cens anual simbòlic era, justament, una formalitat.

2. LA GESTIÓ DE LA CONQUESTA.

2.1. El domini comtal primerenc.

L'any 880, el nou ordre comtal va començar a generar documents escrits; el primer enregistrà la donació que el prevere Ariülf va fer a Santa Maria de Ripoll i a les seves dues esglésies subjectes, Sant Pere i Sant Joan³⁹⁵. Gairebé simultàniament, també van aparèixer els primers documents escrits relatius al nord del territori pròpiament osonenc, a Torelló, Sant Llorenç, Gurb i Besora, es procedí a la restauració del bisbat, i a la consagració de la primera parròquia de Tona³⁹⁶. La rapidesa de la difusió dels documents escrits sembla suggerir la incorporació en bloc del territori osonenc al domini comtal a partir de la incorporació de la ciutat de Vic entre 880 i 885, si més no pel que fa a l'espai limitat a migdia pel coll de Tona. El poder comtal, però, no es pot equiparar al territori del *comitatus*: la seva projecció efectiva no era homogènia arreu del comtat per la presència de dominis alodials particulars i de comunitats pageses, algunes d'elles encastellades. Per tot en el seu conjunt, la documentació suggereix que el domini propi dels comtes es va fer petit a petit, amb operacions de compra particulars, amb el resultat d'un domini situat en llocs molt concrets i amb una extensió limitada.

El primer bloc patrimonial dels comtes que es documenta es trobava a la rodalia de Gurb, entre la riera de Sorreigs i el riu Ter, centrat per l'església de Sant Esteve que el 903 un magnat va donar al monestir de Ripoll i que, segons el regest del document, havia estat originalment de *Guifredo comiti qui fuit quondam*³⁹⁷. El domini queda confirmat per la presència del lloc de Palau que el comte Guifré Borrell va cedir al bisbe Radulf d'Urgell i que aquest, el 936, amb el seu germà Olibà, va revendre al comte Sunyer (*in comitatu Ausona, in Palacio vel in eius terminos*). Els termes abastaven un territori *ubi Sorelios intrat in flumen Tecer*, en el qual també hi tenia dominis l'abadessa Emma. El mateix any 936, els comtes Sunyer i Ermengol d'Urgell van exceptuar el mateix alou de la venda de

³⁹⁵ CCIV, doc. 1, any 880.

³⁹⁶ CCIV, docs. 2, 3, 5, 7, 9, anys 881-888.

³⁹⁷ CCIV, doc. 53, any 903; el regest tardà és anterior al 1835 i l'editor del moment diu que *se apunta esta notícia sin ánimo de asegurar que este Wifredo sea el Velloso*. El seu fill Guifré Borrell, de fet, hi tenia una *terra* l'any 889 (doc. 13).

diversos dominis propis (*exceptus ipso alaude de Palacio cum fines vel aiacencias suas quo ego emi de fratre meo Radulfo episcopo vel de te predicto Olibano*)³⁹⁸, per bé que el 943 el comte Sunyer el va donar al monestir de Ripoll (*in apendicio de castro Veltregano, in loco quem dicunt Palacio vel in eius termines*). Així consta en la confirmació papal de béns de l'any 951 (*et in Ausona [...] villa Palatio*)³⁹⁹.

L'inventari del domini comtal inequívocament corresponent als anys de la conquesta (MAPA 14) finalitza aviat amb la rodalia de l'església de Sant Martí d'Aiguafreda, aprisiada pel comte Sunifred, germà del comte Guifré, que la va transferir a la seva neboda Emma, tal com ella mateixa recordava el 898 en promoure la consagració parroquial (*omnem aprisionem quam Suniefredus comes avunculus meus condam ad ipsam concessit ecclesiam*). En aquest indret, les dimensions de l'aprisió eren més petites que a Vallfogona o Artés, limitades a l'església i al *villarizello Sancti Martini* que en rebia el nom, situat al costat del temple, i els seus propis límits. Aquest mateix 898, Emma tenia uns béns indeterminats al vilar *Nogariolas* del terme de Sant Martí, una vinya a *Ulligo* i un altre domini indeterminat amb dos serfs al *villare Valle Orsaria*⁴⁰⁰.

És possible que també formessin part del domini més antic a Vic i als volts de la ciutat episcopal les cases i terres que el comte Guifré Borrell hi tenia segons el seu testament de l'any 911 (*tam in domibus quam in terris qui iusta ipse sede Vico sunt in ipsorum aiacentias*). El testament indica que eren el resultat de compres pròpies i d'un precepte reial adreçat a ell (*ille ad eius mortis sue ibidem tenebat per comparacionem seu et per preceptum regis*): un camp *prope ipsum mercatum* afrontant en una terra del comte Sunyer, germà seu; un camp al Prat al nord de Vic afrontant amb una altra de Sunyer; una feixa també *ad ipsum mercatum*; un camp a Santa Eulàlia afrontant amb una terra de l'abadessa Emma; dos camps més i tres terres⁴⁰¹.

Les referències al domini comtal primerenc a Osona són, doncs, minses, sense que les referències al domini dels fills de Guifré, que eventualment el podien haver heretat del

³⁹⁸ CCIV, docs. 419, 420, any 936. Sobre el bisbe Radulf d'Urgell, I. Puig (1980).

³⁹⁹ CCIV, docs. 535, 685, anys 943-951.

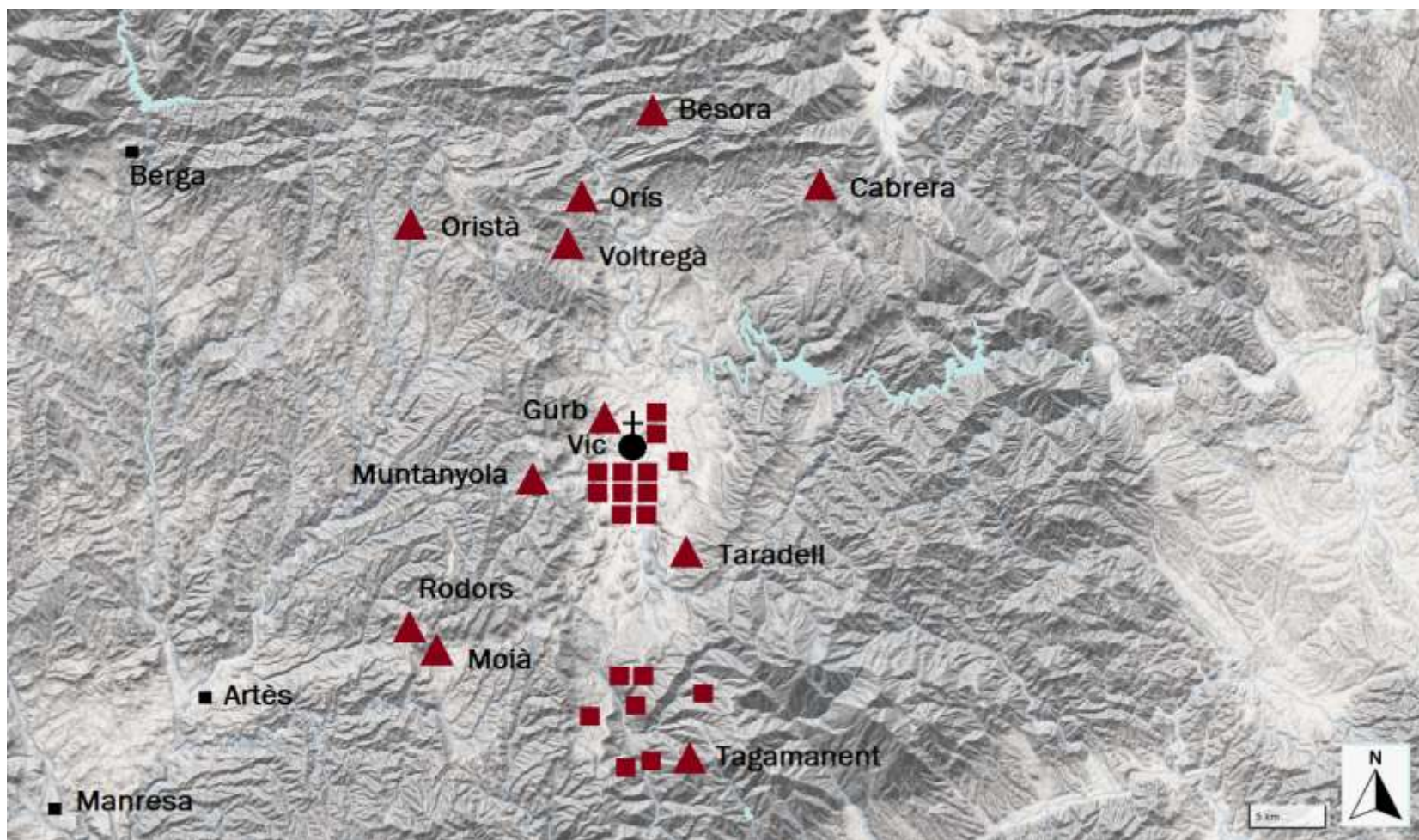
⁴⁰⁰ CCIV, doc. 37, any 898.

⁴⁰¹ CCIV, docs. 103-105, any 911.

pare, permetin constatar un patrimoni gaire més gran. Ja s'han vist els dominis de Guifré Borrell i Emma, i heretat, per exemple, també podrien ser els fiscs que la donada Quixilona, filla de Guifré, tenia a Folgueroles el 944 (*ipsos fiscos qui sunt in illorum agenciis vel in suo termino quod illa retinebat per preceptum de ienitore suo*)⁴⁰². A Osona no sembla que el domini inicial es diferenciés gaire del d'altres senyors si no era per la possessió de regalies i drets jurisdiccionals, obtinguts o confirmats per precepte reial⁴⁰³ o per la possessió de castells propis.

⁴⁰² CCIV, doc. 544, any 944.

⁴⁰³ Es tracta de les *veus* esmentades en textos del segle XI (*omnibus vocibus comitalibus quas comes ibi abet*; PACBb, doc. 161, any 1022).



MAPA 14. El domini comtal primerenc: castells (triangle) i explotacions pageses (quadre)⁴⁰⁴.

⁴⁰⁴ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

2.1.1. El *palau* del camí oveller de Tagamanent.

Després de la mort del comte Guifré Borrell es documenta un altre domini comtal que, no més tard de l'any 917, formaven a l'extrem sud d'Osona, entre els massissos de Bertí i del Montseny, el vilar de Palau, el vilar de Daniel i la vil·la Móra, que tal vegada els incloïa (*villam quam vocant cum sua servicia [...] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis*)⁴⁰⁵. El vilar de Daniel havia estat comprat el pel comte Guifré Borrell l'any 898 a l'individu que li donava nom⁴⁰⁶.

Palau és un concepte conegut, lligat inicialment a la persistència del domini públic antic (Bonnassie, 1979: 131-132; Riu, 1985: 38-39, discussió amb Bonnassie: 46), que s'ha proposat (Martí, 2013) que fa referència a establiments andalusins lligats a la recaptació del cinquè estatal sobre els fruits de la conquesta (*khums*), el suport logístic de tropes i explotacions agrícoles. Aquestes funcions explicarien la seva localització al voltant de les seus episcopals i a prop dels camins principals⁴⁰⁷. Però les limitacions informatives pròpies dels esments documentals⁴⁰⁸ no són compensades per l'arqueologia. Mentre M. Riu (1985: 39) considera pendent "l'enquesta arqueològica a les sales i palaus que ens ha conservat la toponímia", els llocs estudiats posteriorment no presenten vestigis, en excavar-los, que permetin diferenciar-los d'altres explotacions agrícoles dels segles IX-X i XI (Roig & Coll, 2013: 235)⁴⁰⁹. Els palaus podrien ser un exemple de la "qüestió

⁴⁰⁵ CCIV, doc. 175, any 898/917.

⁴⁰⁶ CCIV, doc. 39, any 898.

⁴⁰⁷ Cal recordar que la submissió de la Narbonesa a partir del 720 es va fer per la via militar (Ballestín, 1999: 41-43, 50-53; Sénac, 2013), cosa rellevant per al cas osonenc si, com planteja R. Martí (2011), la província començava a Barcelona després de la conquesta de Tarragona.

⁴⁰⁸ Com observa en termes generals G. Feliu (2010: 123), "qualsevol dels corpus documentals conservats permet observar que els documents es refereixen a uns espais determinats, mentre en prou feines diuen res de la resta del territori".

⁴⁰⁹ En el cas d'Osona, a l'emplaçament de la pabordia de Palau, s'han localitzat materials de tradició romana com àmfores i *tegulae* (Folch *et al.*, 2015: 38). En termes específicament fiscals, el registre arqueològic de caire monetari que informaria sobre una relació estable amb l'estat islàmic, intensament monetitzat (Retamero, 2000: 141-165), no ha proporcionat cap resultat d'interès a Catalunya (Balaguer, 1990), mentre, per a Osona estrictament es disposa d'un únic fals trobat a Artés sense context arqueològic dels anys 110H/728-729 (cit. Gibert, 2012: 363); es

septentrional” dels assentaments andalusins que deixen rastre documental toponímic i un magre o inexistent registre arqueològic (Barceló, 1991), però ni els mateixos textos ni la arqueologia permeten relacionar de manera taxativa aquests assentaments amb al-Àndalus⁴¹⁰. De fet, és possible que tot plegat remeti a una qüestió de tradicions textuals: mentre sud textos andalusins presenten el significat variable del mot *balat* dins dels límits del camp semàntic de l'exercici del poder (Ballestín, 2013). A. O'Hara (2009: 140) mostra que la Patrística cristiana considerava “palaus” les restes del passat romà, incloent els nous edificis monàstics que es bastiren sobre ruïnes antigues (*monasterium virorum constructi, quem Palatium nuncupant ob veterum monumenta murorum*). No es pot descartar que els palaus siguin bàsicament un altre “problema lingüístic”⁴¹¹ provocat pels marcs polítics que van generar el mot i el van usar, mentre no hi hagi un gruix d'estudis monogràfics a través dels textos i, on sigui possible, l'arqueologia.

El cas el vilar de Palau es pot resseguir prou bé (Oliver, 2018, 2024)⁴¹². L'any 1035 discorria pel seu emplaçament remuntant des del Congost, una *via pecoraria* com afrontació d'una heretat venuda per Duran i la seva esposa Trasegonça a Sunifred. Aquest era fill de l'Odesind que el 990, comprà amb la seva esposa Ermetruit al comte Borrell un gran domini amb predomini de bosc (*id est, boscho cum omni genera arborum et cultum et ermum et petras et omnia que infra sunt cum ipsos pugos et ipsa serra que dicunt de Alarigo et ipsas aquas et ipsos mulnars et casas cum solos et superpositos et terras et vineas cumtum vel ermum...ipso truliolo supirano*) al Pla de la Calma, just a l'extrem muntanyenc d'aquest camí ramader especialitzat, dins del terme del castell de Tagamanent. L'actual serra d'Alaric inclosa en l'alou venut es troba a 1100 m d'altitud entre Collformic i el coll de la Teuleria, arran de la *estrada qui vadit a Tagamanente* que el 990 travessava el Pla de la Calma. El 998, *Audesindus et uxor sua Ermetruites* van

tracta d'una moneda característica dels exèrcits en marxa (Retamero, 2000: 171-172) fàcil de trobar en un indret molt freqüentat per les incursions dels segles VIII-X (Bramon, 2000, 2001, 2020).

⁴¹⁰ J. Lorenzo & E. Pastor (2013: 69) consideren un “horizonte de posibilidad” la identificació de mecanismes de dominació fiscal al nord d'al-Àndalus.

⁴¹¹ És l'expressió utilitzada per C. Battisti (1960) en referència al mot *basílica*. També A. Fatucchi (2006).

⁴¹² Les cites documentals sense referència corresponen a aquests dos articles.

completar el domini amb l'adquisició a un matrimoni d'una *terra propria...in loco que dicitur in ipso collo de Alarigo*.

El nom germànic original, Alaric, relativament estrany en la documentació dels segles IX-X (RAC, 1994: 95), ja era a finals del segle X un simple topònim (*que dicunt*), tot i que podia remetre al possessor anterior d'un *fundus* o *villa* especialitzat en l'explotació dels recursos muntanyencs. Aquests eren ben diversos, com ho mostra la composició de l'alou venut. Eventualment, Alaric també podria haver estat un dels que a la segona meitat del segle IX havien fet aprisions i rompudes al Montseny. El mateix Odesind podria ser ramader perquè tenia, segons el seu testament de l'any 1007, bestiar gros i petit (*ipsas suas bestias magores vel minores*). Probablement, la *via pecoraria* era l'actual GR-5, esmentat l'any 990 com a *strada qui pergit a Tagamanente*. També es documenta com a *ipsa strada qui sispergit a Tachamanent* en el testament d'Ingilberga de l'any 1040, pel qual va repartir els seus dominis al Montseny de ponent, i com a *ipsa strata qui pergit ad ipso castel* el 1145. Encara tenia un ús ramader al segle XVI: l'any 1563 el feien servir les ovelles que motivaren un bescanvi de drets de pas entre la riba dreta del Congost a l'Abella i els masos Serres i Vila d'Aiguafreda a la riba esquerra; i el 1568, les ovelles també obligaren a una concòrdia entre els masos Vila d'Aiguafreda i Montcau de Tagamanent pel pas de bestiar per les terres del primer. Al Pla de la Calma, aquest camí especialitzat passava per davant del mas Agustí, un dels que l'any 1200 disposava de més caps de bestiar del terme de Tagamanent (*Agustini*; Oliver, 2003a: 143), el nom del qual podria derivar dels espais pasturats pels ramats durant l'estació seca.

El "camí oveller" passava per la rodalia del vilar de Palau que abans de 917 formava una unitat jurisdiccional amb el vilar de Daniel i la *villa Mora* –que tal vegada els incloïa (*villam quam vocant cum sua servicia [...] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis*). Els tres assentaments pertanyien al domini del comte Sunyer, que els va incloure en les seves esposalles, i com a mínim el vilar de Daniel havia estat comprat abans al seu amo l'any 898 pel comte Guifré Borrell. El 1011, l'*alodem Palatii* consta sota domini del monestir de Ripoll, segurament per una cessió comtal prèvia, i el 1020 el mateix lloc (*ad ipso Palazio*) es situava a prop de la *strada publicha*, sens dubte el camí que pujava a Tagamanent. Al segle XV ja era només una *pariete dirupte sive endarroçada de parte circio dells palaus* que hom relacionava amb el temps dels moros (*locho vocato alls Palaus satis prope las pareis dells moros appellades*

alls palaus). El 1035, any de l'esment del camí oveller, el *loco vocitato iamdicto Palazo* contenia *ipsa ereditate de ipsa ostaldad*, que és el que fou realment objecte de compra per Sunifred. Es tractava d'una explotació funcional integrada per *casas cum solos et superpositos, curtes et ortos, arboribus glandiferis vel pomiferis, terres et vineas, cultum vel ermum, aquis, omnia et in omnibus*. El seu nom, tanmateix, és interessant, perquè es tractava de la concreció geogràfica del dret del senyor de residir temporalment en un lloc del domini a càrrec dels encarregats de la gestió o dependents. L'any 1009, en aquest sentit, es documentava la *statica* comtal a la sala adossada al castell de Tagamanent (*mea sala qui est ad porta de kastellum...pecia I terre ubi est fonte, qui est supra connamina et pervadit usque in mea sala*). El castell era posseït aleshores en feu pels vescomtes osonencs, que, recordem, també foren els senyors que l'aloer Odesind va encarregar en el seu testament de l'any 1007 que tinguessin cura de la seva esposa i fills. Sunifred, el comprador de l'any 1035, fill d'Odesind, probablement també n'era un fidel, i per això és possible que la *ostaldat* del lloc Palau fos un dels llocs on el dret d'estatge es podia materialitzar al terme de Tagamanent i que aquest dret tingués orígens antics, del temps del domini del comte Sunyer abans de l'any 917. Reforça aquesta possibilitat el fet que a més del camí el lloc afrontava *in roca fundata*, possiblement la mateixa guàrdia que l'any 1009 es trobava al proper Puig-agut (*sub gorda de Pug Acuto, ad ipso meo sijar*), del qual baixava un torrent l'any 1035 (*tovent qui discurit per Pug Agudo*). Al vilar de Palau, doncs, domini comtal i vescomtal primerencs, recorregut dels bestiaris entre la vall del Congost i les pastures del cim del Montseny (suport logístic, policia, eventualment taxació), i activitat de nissagues aristocràtiques locals que es reforçaven per la distribució del fisc per llurs pròpies estratègies patrimonials, es relacionen.



FOTO 14. Els Cingles de Bertí, L'Abella i Valldaneu des de la *via pecoraria*, a.1936⁴¹³.

2.2. Els gestors de la conquesta: les nissagues vicarials.

R. d'Abadal va considerar, no gens estranyament, com veurem, els vicaris que apareixen a la documentació primerenca com “els veritables pernns del govern del país” (cit. Martí, 2022: 237). P. Bonnassie (1979: 154) també els va considerar “personatges molt importants”. En la mateixa línia, D. Bassas 1997:; 185-191) també considera els vicaris osonencs dels segles IX-X una mena de “funcionaris civils” vinculats específicament a la guarda dels castells comtals, el caràcter “públic” seria una altra herència visigòtica. La coincidència entre els dos autors és lògica atenent al fet que comparteixen la inexistència de feudalisme abans del segle XI. Tanmateix, les mencions més antigues de les vicaries es troben en el context carolingi durant la primera meitat del segle IX, possiblement lligades a la reorganització del reialme de Lluís el Pietós (Boyer, 2009: 238-239; Ganshof, 1965: 366-370; Martí & Gibert, 2019: 144-150), en el cas d'Osona, on juntament amb el comtat de Barcelona, hi són documentalment els més nombrosos, els vicaris van unir des

⁴¹³ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_FLOS_X_3272).

des del principi la representació de la potestat comtal a la consolidació del domini de la pròpia nissaga basat en la tinença de fortificacions, esglésies i explotacions pageses (Martí & Gibert, 2019: 150-152; Martí, 2022: 247-250). La relativa exigüitat del domini comtal va fer que les nissagues vicarials fossin imprescindibles per a la gestió de la conquesta i, de fet, alguns d'ells van ser protagonistes del pacte de conquesta. Llavors, a partir de mitjan segle X, coincidint, com observen R. Martí & J. Gibert (2019: 155), amb el govern del comte Sunyer, els vicaris es van fer habituals dels textos.

2.2.1. Els vicaris osonencs.

El primer vicari osonenc documentat és Fedanci, que exercia el càrrec a la rodalia de Manlleu l'any 906⁴¹⁴. El següent i més conegut és Sal·la, que va començar a crear un patrimoni centrat inicialment a la zona de les Guilleries a partir de l'any 920⁴¹⁵, per passar després a centrar la seva activitat a la frontera del Bages, on va fundar el monestir de Sant Benet (Gibert, 2015). La resta de vicaris documentats fins al segle XI són Erumir (*Erumiri vicarii*) que va signar amb el comte Borrell i el vescomte Guadall donacions al monestir de Santa Cecília de Montserrat el 948; Morgad, a Cabrera a partir del 952; Unifred, el 952 al castell d'Orís; Argemir, a Manlleu i Voltregà els anys 958-974; Isarn (*Issarno vicario*), fill del vicari Sal·la, l'any 958 a la vall d'Osor; Ansulf, al castell de Sant Llorenç el 961 però que es va relacionar sobretot amb el castell de Gurb, on fou considerat un *fidele meo* pel comte Borrell; Borrell, al castell de Voltregà el 963; Guifré, esmentat puntualment al castell de Gurb el 965, i testimoni de donacions d'alous pel comte Ramon Borrell a Voltregà i Oristà l'any 990; al comtat de Manresa, la *turre de Seniofredus vicario* afrontava el 982 un alou comtal; el vicari Sesmon va fer de marmessor del levita El·lemar el 989 amb el vescomte Guadall; Miró Bonfill (*Mirone que vochant Bonefilio vichario et uxori sua Bonadomna*), a partir de l'any 994 a Roda; i el *veger* Galí s'esmenta el 997 a Oristà⁴¹⁶.

⁴¹⁴ CCIV, doc. 71, any 906.

⁴¹⁵ CCIV, docs. 214, 222, 239, 240, 261, 308, 313, 322, 339, 342, 368, 371, 377, 394, 467, 470, 570, 671, 808, anys 920-958.

⁴¹⁶ CCIV, doc. 555, 698, 804, 616; 688, 689, 701, 703, 711-713, 717, 718, 720, 728, 742, 750, 751, 753, 754; 694, 787, 1200; 807, 1178; 755, 893, 973, 1170, 1185; 937; 959, 1589-1589bis; 1401, 1565; 1681,1760, any 997, anys 945-997.

Passat l'any 1000, *Eldrigo, vicario* va actuar a Manlleu a l'entorn de l'any 1023⁴¹⁷, però els vicaris tendeixen a desaparèixer dels textos al primer quart del segle XI, més concretament (Martí, 2022: 248) a partir de la mort del comte Ramon Borrell entorn de 1017. Aleshores també s'observa un canvi de significat del mot (Font i Rius, 1968), en esdevenir vicari sinònim de responsable de castell, feudatari o castlà, tant a la marca (*vicarios vel abitatores de castro Monteboi vel de Tovus*)⁴¹⁸ com al rerepaís osonenc (*Sanlanum Veltragenensem, Sanla vichario*)⁴¹⁹. El canvi de significat⁴²⁰ es pot relacionar amb l'aparició de nous càrrecs cortesans, com el de senescal, que van reprendre les seves funcions (Martí & Gibert, 2019: 158)⁴²¹.

Mobilitat, espacialització i patrimonialització del càrrec, així com la relació entre la seva activitat al rerepaís i a la frontera, foren característiques del vicariat osonenc. El seguiment d'alguns vicaris concrets permet veure la formació dels patrimonis de les seves nissagues en els territoris en què van operar de manera preferent, per bé que no exclusiva. Sobre aquesta qüestió en particular, cal dir que la proposta de R. d'Abadal (1986) i J.M. Font Rius (1968) va ser recollida per P. Bonnassie (1979: 151) quan considerava que fins a principis del segle XI els vicaris "són els delegats locals del comte [...] els representants de la *potestas* en una circumscripció, i aquesta és el *castrum*"; en canvi, per A.J. Kosto (2001: 60) els vicaris no estaven lligats a territoris concrets. R. Martí & J. Gibert (2019: 159-165) i R. Martí (2022: 249) resolen la disjuntiva mostrant la vinculació dels vicaris i les descendències seves a territoris castrals concrets, per bé que, al mateix temps, mostren que van procurar accedir a drets i rendes allunyats de les jurisdiccions originals; aquestes jurisdiccions, a més, es van multiplicar com més poderós eren el vicari i la nissaga corresponent. Nogensmenys, també s'observa l'arrelament dels vicaris a territoris

⁴¹⁷ DCVb, doc. 834, any 1023.

⁴¹⁸ DCVb, doc. 877, any 1029.

⁴¹⁹ DCVb, docs. 1167, 1170, any 1058.

⁴²⁰ Eventualment, ja feien funcions judicials, per bé que R. Martí & J. Gibert (2019: 166) consideren aquesta una circumstància excepcional i que es generalitzà quan els vicaris foren mers representants del senyor jurisdiccional. Així, l'any 1049 Arnau, fill del sagristà Pere Goltred i sense relació amb la nissaga de senyors del castell, va presidir com a *vicarius Gurbitensis castris* un plet per les aigües (DCVb, doc. 1068).

⁴²¹ Això mateix succeeïa a l'entorn de Terrassa estudiat per V. Ruiz Gómez (2011: 46-51).

concrets, que es reflecteix en l'adjunció del locatiu al nom propi des del darrer quart del segle X, con els cas dels vicaris de Besora i de Voltregà, per exemple (*Ermemirus vicarius Bisaurensis, Sanlanum Veltraganensem*)⁴²², així com la concentració del càrrec en nissagues amb diferents individus que l'ostentaven al mateix temps.

Els precedents de les figures vicarials, però, es poden resseguir fins als inicis de la conquesta, moment en què la mateixa denominació vicarial pot no aparèixer en relació a individus que fan aquesta funció. Per exemple, els individus que van donar el seu nom als primers castells de la xarxa comtal de *castra*, com *Terciolus* de Castellterçol (*in terminio de castro de condam Terciol*)⁴²³. Al sud d'Osona també seria el cas de Centuri, del castell de Tona. Sense arribar a aparèixer com a *vicarius* en els textos, i tampoc amb evidents atribucions sobre el castell, tot i que probablement les tenia⁴²⁴, Centuri apareix en l'acta de consagració de Sant Andreu de Tona de l'any 888, promoguda *corde constricto et nutu divino* per un petit grup de *inlustri* locals (*viri inlustri, id est, Albarus presbiter, Recharedus presbiter et Centurius et Bera et Ella et Gallienus sive et omnes homines commanentes in prefato castro Tonda*)⁴²⁵. Aquest grup va proporcionar el primer rector parroquial, Àlvar, fill de Centuri (*presbitero Albarus et pater meus Centurius...predicto Albaro qui modo ibi Deo deservit*), i tal vegada parent dels altres *il·lustres* Bera, El·la i Galiè. També entre aquests *viri inlustri* de Tona també es percep un cert "aire de família" (Larrea, 2002: 394), que s'articulava amb els vincles comunitaris expressats en la referència a viure junts (*commanentes*) amb la resta d'*homines* del terme.

Centuri és nom gens habitual a la documentació osonenca dels segles IX-X (RAC: 201) que recorda el càrrec de centenari que, en a l'administració franca, era l'agent reial amb funcions policials i judicials (Callander Murray, 2006: 382), i del qual els formulismes continguts en altres textos primerencs conserven la memòria (*ut nullus commes, centenarius, tribunus, servicium exigere presumant*)⁴²⁶. Es pot suggerir, en aquest cas, que el nom denotava una funció pròpia de la nissaga de Tona perquè un altre fill homònim

⁴²² CCIV, doc. 1353, any 981; DCVb, 1167, any 1058.

⁴²³ CCIV, doc. 36, any 898.

⁴²⁴ Per D. Bassas (1997: 466-469), els *viri inlustri* eren equiparables als vicaris dels castells.

⁴²⁵ CCIV, doc. 9, any 888.

⁴²⁶ CCIV, doc. 37, any 898.

de Centuri fou jutge de la cort del comte Sunyer en els judicis que van conduir al reconeixement pels habitants de Vallfogona del domini del monestir de Sant Joan l'any 913 (*Centurius filium Centurii...Teuderico, Trasobado, Narbonese, Goltredo, Guntirigo, Centurio, Senderedo iudicum*) i dels de la vall d'Artès a la catedral de Vic el 938 (*iudices Suniario, Centurio, Senderedo et Salamon*)⁴²⁷. La identificació de J. Jarrett (2010: 43), inequívoca, aporta llum al fet que a la Tona de l'any 888 la nissaga de Centuri ocupés un lloc preminent entre els *il·lustres* amb Àlvar com a rector i Centuri pare com, possiblement, senyor del castell. Aquesta confluència dels poders laic i eclesiàstic en la mateixa família segurament explica que la consagració prengué el castell com a marc de percepció del delme parroquial (*decimas et primitias de ipso castro Tonda de omnes aiacentias et territorio suo et suos apenditios sicut auctoritas iubet*), afavorint, de retruc, el control de la renda per la mateixa parentela. El reforçament en el si de la comunitat local d'un grup com la nissaga de Centuri podria explicar que la rodalia de Tona es desvinculés del *terminio Sevedano*, que havia arribat fins als espadats de Collsuspina i que l'any 888 no tenia cap rellevància com a marc d'enquadrament superior al del castell (*in comitatu Ausona, in castro que nunccupant Tonda*)⁴²⁸.

Centuri fou, a Tona, com aquell Gundald que va aprofitar la possessió d'una església per establir bones relacions amb el bisbe de Luca i afermar, per aquesta via, la seva pròpia posició a la localitat de Campori, on una comunitat fortament cohesionada havia impedit fins aleshores traspasar determinats límits (Wickham, 2005: 567). Les atribucions sobre l'església, confirmades per la designació d'Àlvar com a primer rector, eren en elles mateixes un marcador de distància social que es troba en altres indrets de la Península (Barbero & Vigil, 1991: 361-362; Bonnassie & Illy, 2001; Larrea, 2008: 204; Quirós & Santos, 2012: 271)⁴²⁹, i que beneficiava el grup dels *inlustri* en el seu conjunt. El control de l'església de Sant Andreu era un reflex de la jerarquia local i, tal vegada, hauria proporcionat certa sacralització al poder local en la línia del que apunta G. Tabacco (1966: 140) en relació *arimanni* italians. A Tona, l'aliança amb poders exteriors -eiscopal i

⁴²⁷ CCIV, docs. 119, 443, anys 913-938. Vegeu 4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.

⁴²⁸ CCIV, doc. 9, any 888.

⁴²⁹ W. Davies (1988: 101-102) detecta la pràctica d'elegir els rectors en l'estrat superior de les *plebes* bretones.

comtal- resultà per aquests poders senyorials emergents en el si de la comunitat una oportunitat per dissoldre els constreyniments comunitaris a la seva pròpia primàcia i marcar distàncies socials. La distància també es va concretar, de fet, en la dotació parroquial de cadascun d'ells: Centuri i Àlvar van donar *terras cultas modiatas V*, Ella *modiata I*, Bera *semodiata I*, i Galeni un *casale et curtile et ortale*; en canvi, el conjunt d'altres *homines commanentes in ipso castro Tonda* van donar una *terra culta modiatas IIII*⁴³⁰. Aquesta diferent dotació indica, a banda d'un possible patrimoni major dels primers, dues coses prou segures: la voluntat de nuar el seu vincle amb l'església a través d'una dotació generosa, per una banda, i, per una altra, que mentre els *inlustri* disposaven del propi patrimoni els altres *homines* van dotar Sant Andreu amb un bé tingut pel grup⁴³¹. Encara que l'acta de consagració de Sant Andreu de Tona és un document eclesiàstic i, per tant, la informació que proporciona sobre el castell és més minsa, cal pensar que també es donava un protagonisme paral·lel entre els *inlustri* i la fortalesa, com indica la referència mateixa al marc castral de percepció del delme, vista més amunt, i al fet que sigui el *castrum*, finalment, el marc d'enquadrament dels *homines* que obtenien la seva identitat col·lectiva del fet de "viure junts" (*commanentes*). El control per part de la nissaga de Centuri, tal vegada una mica més àmpliament si no eren tots parents, dels *inlustri* de Tona sobre les fonts del poder local sembla complet. No gens estranyament, després de l'any 888, la formació de dominis senyorials a Tona es documenta tot just consagrada l'església essent el primer, significativament, un vilar sencer venut per un prevere al bisbe Idalguer, successor de Gotmar (*villarem quem comparavi de Adalbaldo presbitero cum finibus suis in Tonda*)⁴³². Entre els primers compradors a Tona també es troben, sovint, eclesiàstics⁴³³. Mentrestant, els habitants d'aquests assentaments (*villarem*

⁴³⁰ Segons les equivalències tradicionals recopilades per C. Alsina *et al.* (1990: 206, 215), les donacions dels *inlustri* sumarien un mínim de 4,7 ha i la conjunta de la comunitat 2,9 ha. Tot i que cal ser extremadament prudent amb aquesta metrologia, d'altra banda posterior al segle XVI, la proporció entre les *terras* sí que és il·lustrativa.

⁴³¹ El conjunt de les dotacions també permet establir un nombre mínim de membres de la comunitat de Tona mitjançant els noms dels dotadors i dels posseïdors de terres afrontant amb les donades: es tractava d'un mínim de 14 *homines* entre homes i dones. D'aquests, 5 eren *inlustri*. L'acta esmenta altres 33 noms de signatura no autògrafa, potser altres habitants de Tona, però no es pot assegurar.

⁴³² CCIV, docs. 78, any 908.

⁴³³ CCIV, docs. 255 (prevere Sal·la), 310 (ardiaca Guadamir), 612, 651, 897, etc.

quem comparavi de Adalbaldo presbitero cum finibus suis in Tonda, in terminio de vilare Farucu, villa Gerile, in termino de castro Tunda, in loco ubi dicunt Villare Maiore)⁴³⁴ no van aparèixer l'any 888, mers espectadors del pacte de conquesta.

A Tona, la comunitat era prou diversa com perquè l'acta de consagració distingís entre els altres membres uns que eren *majors* i uns altres que eren *menors* (*homines commanentes in ipso castro Tonda tam maiores quam minores*). Es tractava dels lliures⁴³⁵, sens dubte, però què significaven aquestes categories, que ja estaven consolidades quan l'any 812 els *hispani minores* van acudir a l'emperador a demanar la protecció enfront de la rapacitat dels seus propis agents, dels magnats locals i dels *pagenses* (Gillard & Sénac, 2004: 164-167)? Tot i que els *homines commanentes* eren una comunitat amb diferències internes, l'acta de consagració no proporciona indicadors que permetin considerar aquestes com a jerarquies estables equiparables a les feudals i no, alternativament, com a preeminències basades en la riquesa, les amistats i la persuasió, sense excloure certa capacitat d'exercir la violència (Larrea, 2023: 236-240, 242). En canvi, sí que hi ha indicis que les diferències podien ser compensades per l'acció comunitària reflectida en la possessió col·lectiva de terres. Aquesta pot ser interpretada des de la voluntat del grup de participar del carisma religiós i de disposar de la seva pròpia font de legitimitat col·lectiva des de l'església.

Tampoc les possibles funcions judicials o militars de la nissaga de Centuri havien de conduir necessàriament a jerarquies estables. L'administració local de la justícia podia haver quedat limitada a una funció d'intermediació i l'acció guerrera, si bé podia generar botí i ser vehicle de relacions socials més enllà de l'àmbit local (Innes, 2000: 151), no

⁴³⁴ CCIV, docs. 78, 310, 612, anys 908-948; Ordeig, 2003: doc. 1, any 960; La possible etimologia de Vilageriu (< *gerulus* = missatger) pot remetre a un ofici equivalent al de *missus dominicus*.

⁴³⁵ D. Bassas (1997 p. 470-481) considera els *majores* una "pequeña aristocracia local", equiparable en aquest sentit als *boni homines*, només que el primer esment faria referència a la "dignidad social" i el segon a la "dignidad personal". Tot i que comparteixo la segona equiparació, tinc moltes reserves sobre la primera consideració, que contribueix a amagar la relació complexa entre la diversitat interna de les comunitats pageses i el caràcter autòcton o conqueridor dels magnats. Aquesta relació, fonament del pacte de conquesta, seria conceptualment irrellevant davant d'un model social que oposés una genèrica aristocràcia jeràrquicament organitzada des del comte als *majores* i una massa de pagesos lliures o servils.

necessàriament generava els ordres polítics jerarquitjats que sí que generava la renda feudal (Retamero, 2000: 199-205; Barceló, 2013: 70)⁴³⁶. En aquest context, Tona es trobaria en una situació equiparable a la del nord del Sistema Central de Castella, on poblacions sovint encimbellades mantenien una autonomia política a desgrat de la seva adscripció nominal a al-Àndalus (Martín Viso, 2005); o de Zamora, amb comunitats amb un ampli marge d'acció que “podría haber estado asociado a una relación informal con los omeyas cordobeses, quizás gracias a su condición de paso para los ejércitos” (Martín Viso, 2016: [25-26]). En el cas navarrès, J. Larrea (2009: 294-296) observa com alguns individus que accedien a pagaments i botí mitjançant la col·laboració amb els bàndols enfrontats a la Marca Superior, o com element auxiliars en l'exèrcit emiral, es podien convertir en guerrers de reconegut prestigi; però, al mateix temps, per una correcta comprensió d'aquests cabdills “conviene pensar en términos de tensión y juegos de equilibrios, más que en una jerarquía bien asentada”, ja que el control de les pròpies clienteles depenia, al capdavall, del resultat incert de la batalla. En aquesta mateixa línia sembla manifestar-se J. Gibert (2012: 381-382) quan troba a la Catalunya Central anterior a la conquesta comtal “una estructura social menys extrema en relació amb èpoques anteriors, i on considerem clau la participació i la implicació, al costat de les elits dominants, de les comunitats pageses en aspectes com la defensa”.

Per a Tona ens hem de mantenir en les hipòtesis dels possibles paral·lelismes, ja que fins i tot arqueològicament els vestigis del castell són poc coneguts i no se sap res d'altres aspectes que podrien indicar alguna cosa sobre el grau de militarització dels *homines commanentes*⁴³⁷. El desconeixement arqueològic de l'altiplà no permet ni plantejar si “l'emergenza dei leaders nei villaggi è osservabile, in primo luogo, attraverso le

⁴³⁶ R. Bartlett (1994: 303-305) recull la desaparició de les pràctiques de celebració col·lectiva de la rapinya a partir de les conquestes per poders aristocràtics interessats en dominis estables i extracció de rendes agrícoles.

⁴³⁷ Seria un possible indicador la troballa d'armes en els enterraments i, en aquest sentit, la no detecció d'aixovars guerrers osonencs anteriors al període comtal, incloent el jaciment millor conegut de l'Esquerda (Ollich *et al.*, 2015; 2017: 26-30) no apunta cap a l'existència de jerarquies militars estables. Tanmateix, la desaparició dels símbols de comandament militar en les tombes (Larrea, 2009: 303) també podria haver estat, a Osona, el preludi de l'aparició d'altres formes de marcar el rang social.

transformazione urbanistiche ed economiche degli stessi villaggi”, como sí que ho fou a la conca superior de l'Ebre (Quirós & Santos, 2012: 265)⁴³⁸.

Altres *virii illustri* com els de Tona també foren esmentats en la consagració de Santa Maria de Lluçà de l'any 905 al costat del sacerdot *donator atque edificator i 5 homines [...] de erema traentes et colonantes*⁴³⁹. Amb les referències berguedanes recollides per J. Gibert (2018c: 90) de la Quar i Biure entre els anys 898-899, es tracta sempre de referències en consagracions d'esglésies i, quan se'ls pots identificar, són magnats locals relacionats amb l'entorn comtal, eventualment incorporats des d'una posició destacada anterior en el si de les seves comunitats però, com en el cas dels *virii honesti* navarresos, “incrustaciones del pasado en las formas de organización feudal” (Larrea, 2002: 367, 379). Precisament el paral·lelisme també queda establert entre els *inlustri* de Tona i els *infanzones*, les capes superiors de la pagesia que emergeixen documentalment a mitjan segle X al capdavant de les seves *hereditates* que eren la base material de la seva prosperitat, llibertat personal i relació directa amb el poder, en el seu cas, reial, mentre els proporcionaven una capacitat de coerció sobre els seus veïns, incorporar-se en xarxes clientelars i, finalment, al segle XII, trobar-se “bien incardinada en el régimen feudal, estrechamente vinculada a la corona y concebida como el reverso de la condición villana [...] instrumento eficaz para articular en el reino a individuos y colectividades” (Larrea, 2002: 393). *Hereditates* com les terres i cases pròpies donades pels *inlustri* de Tona a l'església de Sant Andreu, en oposició a les terres comunals –i no gaire extenses- donades pels altres *homines commanentes*⁴⁴⁰, mentre la funció judicial del fill homònim de Centuri

⁴³⁸ El mateix desconeixement arqueològic de l'altiplà no permet saber, per exemple, si hi havia sitges i espais d'emmagatzematge de cronologia anteriors a la conquesta i que permetrien plantejar l'existència de mecanismes d'extracció de l'excedent en forma de tribut o renda, com s'ha suggerit en altres llocs (Kirchner, 2010: 250).

⁴³⁹ CCIV, doc. 63, any 905, amb evidents interpolacions.

⁴⁴⁰ A León, entre els segles X-XI, es va donar el pas de la forma de consolidar patrimonis i jerarquies locals mitjançant préstecs “horizontals” a altres membres de la mateixa comunitat a relacions “verticals” amb els poders aristocràtics externs a través de l'intercanvi de béns i serveis (Godoy, 2019).

en el seguici comtal recorda els *iudices* de les vil·les carolíngies (Werner, 1980)⁴⁴¹ però també representa una solució de continuïtat entre aquell passat i l'ordre comtal.

Al nord de Vic, el vicari Fedanci de Manlleu és el primer vicari osonenc conegut, l'any 906⁴⁴². Promotor de la consagració de Santa Maria de Manlleu (*Fedancius vicarius atque restaurator ecclesie in loco vocitato Mauseolo*)⁴⁴³, era probablement parent del rector Frujà que va rebre en el mateix acte de consagració una *villa* per mantenir-se (*ut sacerdos quem vocitant Fruia qui ecclesie ministrat habeat ipsam villam quam vocitant Cortada propter cibum*). Evidentment, ho era de la seva pròpia mare Bel·la, la seva germana Riquel i, segurament, del Combarro que posseïa el turó sobre el qual s'alçava l'església i possible espós de Riquel. Potser també era parent l'ardiaca de la catedral anomenat Otger que va aconsellar el bisbe Idalguer la consagració del temple (*cum consilio Audegarii archidiaconi*). L'església de Santa Maria de Manlleu, es devia trobar en el mateix emplaçament o a prop d'una antiga cel·la martirial que va donar nom al lloc (*mauseolum*) i, en tot cas, l'acta de consagració va destacar tant l'antiguitat del temple (*ipsum puium ubi ecclesia est fundata cum ipsis parietibus antiquis*) com l'antiga subordinació que hi tenia l'oratori de Sant Esteve de Corcó (*ditavit ad ipsius ecclesie subiectionem ecclesiam in honore Sancti Stephani oratorio fundatam in loco qui nuncupatur Corcolione cum suis adiacentiis et suis decimis sicut ab antiquis temporibus solebat tenere cum suis primitiis*).

Mentre a Sant Martí d'Aiguafreda les referències al passat immediat que devia ser ben visible encara no ocuparen un lloc important en l'acta de consagració, com corresponia als interessos comtals de bastir un ordre polític nou amb els menors precedents possibles⁴⁴⁴, a Manlleu, com més antics els precedents del poder vicarial, millor, i si l'elecció d'un dels punts forts del poder local de la nissaga –la parròquia consagrada– coincidia amb un espai de prestigi preestablert, encara millor. La iniciativa de la

⁴⁴¹ En el cas de Septimània, la justícia carolíngia “appear to have been superimposed over a basically Visigothic court system” (Taylor, 2001: 776, nota 25)

⁴⁴² CCIV, doc. 71, any 906.

⁴⁴³ CCIV, doc. 71, any 906. El text conté interpolacions que afecten, almenys, a la inclusió de les oblacions del fidels entre les rendes.

⁴⁴⁴ En aquest sentit, l'abadessa Emma també va actuar a Sant d'Aiguafreda com a “senyora del passat i del futur” (Jarrett, 2004). Vegeu 4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.

consagració va correspondre a un grup de locals del qual el vicari Fedanci n'era el centre i amb ramificacions que arribaven fins a la catedral. El pacte de conquesta a Manlleu va prendre la forma, doncs, de l'enquadrament de Fedanci i del seu grup familiar en una jerarquia de poder laic (funció vicarial) i eclesiàstic (funció rectoral) que va utilitzar el passat com a base de la confluència d'interessos entre aquells locals i els poders nous⁴⁴⁵. Que el pacte va resultar funcional ho mostra que encara l'any 942, a Llaers del Ripollès, el prevere Trasmir, Llopart anomenat Bel·luç i Livilà anomenat Bonhome van fer donació al monestir de Sant Joan d'un alou que incloïa entre d'altres predis, el que Trasmir havia comprat *de Fedancio wicario [...] et multos alios eres* i Llopart *de Assenario ominem Fedancio wichario*, així com altres dominis adquirits *per consensum domno Suniario chomite*⁴⁴⁶. Aquest *consens* representava l'enquadrament primerenc del vicari i del seu grup de familiars i fidels en una jerarquia de poder encapçalada pel comte, en la qual el lloc que hi ocupaven tenia un factor inicial d'afermament en la possessió de Santa Maria de Manlleu, temple antic. Talment com la il·lustre nissaga de Centuri de Tona, tot i que aquell no s'anomenava vicari, Fedanci és un altre exemple de com determinats elements autòctons, a partir d'una posició rellevant en la societat conquerida, es van incorporar a l'ordre eixit de la conquesta, actuant com agents locals del poder comtal i consolidant, amb aquesta funció, el propi patrimoni i l'abast de la pròpia xarxa aristocràtica. Si més no en el cas de Fedanci i dels seus *multos alios eres*, la xarxa arribava fins a Llaers, a una vintena de kilòmetres al nord de Manlleu i l'altre costat del *territorio Transmontano* que separava les valls ripolleses de la Plana de Vic.

És possible que un altre vicari, Ansulf del castell de Gurb, fos descendent d'un altre Ansulf i de Druda, magnats que senyorejaven l'església de Sant Cesari de Montserrat i el castell *Marro* de la mateixa muntanya a la primera meitat del segle X. Segons J. Benet (1977: 137) que proposa aquests precedents familiars, el domini montserratí provenia inicialment d'un magnat de nom Rodulf, el qual, prèviament, l'havia rebut del rei Carles (el Gras o el Ximble), segons donació en què el comte Guifré va fer de testimoni. El primer Ansulf, en tot cas, ja devia ser mort quan, el 942, Druda i el seu fill homònim van vendre l'alou al seu nebot i cosí Cesari, abat de Santa Cecília de Montserrat i protagonista

⁴⁴⁵ La selecció del passat fou clau per a l'afermament dels poders post-carolingis (Greer *et al.*, eds., 2020). Per l'elecció dels llocs d'esglésies i monestirs, A.G. Remensnyder (1995: 43-50).

⁴⁴⁶ CCIV, doc. 523, any 942.

del primer intent d'arquebisbat independent dut a terme pels comtes de Barcelona-Osona (Martí, 1994: 373-380). Hi hauria suficient marge cronològic per considerar que Ansulf fill era el vicari que apareix en la documentació vigatana coetània: el principal inconvenient per considerar això seria la llunyania respecte de Montserrat, però l'actuació simultània dels vicaris a la frontera i al rerepaís no era estranya. El vicari Ansulf, en tot cas, quan apareix a Gurb l'any 961 ja era fidel del comte Borrell (*Ansulfo fidele meo*), a qui va comprar un alou que el comte havia rebut per herència del seu pare i dels seus parents i, aquests, per cessió del fisc reial (*alodem meum proprium qui mihi advenit per vocem genitoris mei et per parentum meorum et parentibus meis advenit per vocem preceptis regis Franchorum quod fecit gloriosissimus Charolus de omnibus fiscis vel et eremis terre illorum*). Possiblement aquest alou incloïa l'església de Sant Julià Sassorba, ja que es trobava *in super monte de Sancti Iuliani*⁴⁴⁷.

La traça del domini comtal que va anar a mans d'Ansulf és, doncs, igual a la dels dominis a la muntanya de Montserrat del seu pare: del fisc reial als comtes i, d'aquests, als magnats que administraven el territori conquerit. Arreu apareixen esglésies, font de rendes i d'afermament local del domini. El 972, el comte Borrell va vendre un altre alou amb església, Sant Esteve de Granollers de la Plana (*qui est in puig de Granollers*), que Ansulf ja tenia com a feudatari del castell de Gurb (*quod tu tenes per fevum comitale et per fevum de castrum Gurbo*), de manera que la venda va legalitzar el domini ple (*ad tuum proprium alodem [...] ad faciendum quod volueris, id est, vendendi, donandi, excomutandi*)⁴⁴⁸. Amb aquestes operacions, l'arrelament de la nissaga d'Ansulf a Gurb es va anar enfortint i així, per exemple, el 975 una *terra de Ansulfo vicario* afrontava una terra del seu fill Sendred al mateix terme del castell, segurament quan Ansulf encara era viu⁴⁴⁹.

2.2.1a. El vicari Sal·la.

Un altre cas exemplar d'aquests vicaris, i de gran importància per aquesta tesi, fou el del vicari Sal·la, un personatge ben conegut (Gibert, 2015; Martí & Gibert, 2019: 163-164). Sal·la era nét del vescomte Guadamir i fill del vescomte Unifred de Conflent, que després

⁴⁴⁷ CCIV, doc. 893, any 961.

⁴⁴⁸ CCIV, doc. 1122, any 972.

⁴⁴⁹ CCIV, doc. 1185, any 975.

de caure en desgràcia (Gibert, 2015: 124-127) fou succeït en el càrrec vescomtal pel seu fill Isarn a partir de l'any 959⁴⁵⁰, mentre Sal·la creava de bell nou als marges muntanyencs d'Osona. Sal·la, doncs, fou un nouvingut a Osona al primer terç del segle X, inicialment a la zona de les Guilleries, on es documenta a partir de l'any 920 a Sant Hilari Sacalm (*in terminio de Iovaneto, in agacencia de Sancti Elarii*)⁴⁵¹, la vall d'Osor i Arbúcies⁴⁵². Per bé que no va abandonar els seus interessos al rerepaís, com ho mostra que en una data tan avançada com el 964, propera a la seva mort, va vendre al seu germà i vescomte Isarn un alou tingut per herència paterna⁴⁵³. La relació original amb la nissaga vescomtal conflentina també es va mantenir en els noms d'alguns fills de Sal·la: Guadamir, Isarn i Unifred, tots tres extrets de l'estoc onomàstic de la família (Gibert, 2015: 124-127). Abans del 929⁴⁵⁴, en tot cas, Sal·la es va casar amb Filmera, filla dels aloers Eimoví i Eigó de la vall d'Osor, a les Guilleries, on tenien aous propis per herència dels seus respectius pares; aquests aous van ser venuts poc després a Sal·la i Filmera, potser com a part del pacte matrimonial⁴⁵⁵ pel qual aquells aloers entroncaven amb la nissaga vescomtal i Sal·la s'introduïa en les xarxes de poder local. La transferència de l'herència mitjançant venda va resultar plenament funcional per assegurar la perduració del domini a les Guilleries en poder de la nissaga de Sal·la fins al tombant de l'any 1000: el seu fill Isarn, en el propi testament de l'any 980, hi disposà del castell termenat de Solterra⁴⁵⁶. Al seu torn, aquest patrimoni va resultar una base al rerepaís des de la qual Sal·la i els seus fills, ells mateixos vicaris, van participar en la conquesta del Bages. El patrimoni també va facilitar l'aprofundiment de la relació de Sal·la amb la nissaga vescomtal osonenca que es documenta a partir de l'assistència conjunta de Sal·la i els vescomtes al judici de la vall d'Artés de l'any 938 com a part del seguici del comte Sunyer⁴⁵⁷.

⁴⁵⁰ Aquest any, Isarn rebia dels comtes de Cerdanya i de Besalú els aous que havien pres al seu pare (CCVI, doc. 402, any 959)

⁴⁵¹ CCIV, docs. 214, 222, 239, 261, 342, 394, 467, 470, 570, anys 920-945.

⁴⁵² CCIV, docs. 240, 308, 313, 322, 339, 368, 371, 377, 396, 423, 671, 808, anys 922-958.

⁴⁵³ CCVI, doc. 434, any 964.

⁴⁵⁴ CCIV, doc. 342, any 929 (*Salane et uxori sue Filimera*).

⁴⁵⁵ CCIV, doc. 368, any 930.

⁴⁵⁶ CCIV, doc. 1327, any 980.

⁴⁵⁷ CCIV, doc. 443, any 938.

L'acostament als vescomtes d'Osona es va concretar entorn de l'any 960 en un segon casament de Sal·la amb Ricarda, potser germana del vescomte Ermemir i tia del vescomte Guadall, ja vídua (Pladevall, 1993: 53). Per ella, el seu nou matrimoni hipogàmic amb Sal·la responia probablement a la voluntat vescomtal de consolidar pactes de seguretat entre els diferents graons de la pròpia xarxa aristocràtica, mentre, en canvi, per Sal·la, el matrimoni hipergàmic era la via per entroncar amb una família de rang superior al de la primera esposa de les Guilleries. L'ascendència de Ricarda li va permetre conservar els drets sobre el patrimoni heretat del seu primer marit Elienard difunt⁴⁵⁸, per bé que la residència fos virilocal, al nou nucli del domini de Sal·la al comtat de Manresa, i aquells béns acabessin en poder del monestir de Sant Benet de Bages, on finalment fou enterrada amb Sal·la (*quod hic reliquit Richardis matrona nobilissima*)⁴⁵⁹.

2.2.2. Els levites de les nissagues vicarials.

Mentre els caps de nissaga i els seus fills patrimonialitzaven el càrrec vicarial, també destinaven altres fills o parents a funcions especialitzades dins de l'àmbit eclesiàstic o com experts en la resolució de conflictes. Pel que fa als primers, la figura emblemàtica foren els levites, característica del segle X als bisbats de Barcelona i Osona (Freedman, 1985: 41-47; Martí, 2014: 75)⁴⁶⁰. Com la geografia, no és estranya la cronologia de l'aparició documental des levites osonencs si la posem en relació amb les seves habilitats imprescindibles per l'administració i defensa dels dominis formats a partir de la conquesta. En efecte, els levites osonencs es documenten a partir de l'any 909, quan *Aeirigo levita* va comprar una heretat situada *in apendicio de Vigo*, a prop d'altres dominis

⁴⁵⁸ N'heretà la *villa* de les Preses situada a la vall d'en Bas (Garrotxa) amb l'església de Sant Pere i els seus vilars adscrits (CCIV, doc. 861, any 960).

⁴⁵⁹ CCIV, doc. 1127, any 972.

⁴⁶⁰ P.H. Freedman els troba només a partir de l'any 985 i els considera una resposta als revessos militars, les sequeres i les fams per part d'una aristocràcia capaç de qüestionar el poder comtal, la qual hauria trobat en els levites un recurs per fer front a les dificultats. La crítica del paradigma de la revolució feudal subjacent en el plantejament de P.H. Freedman i la publicació posterior dels fons documentals des del darrer quart del segle IX permeten tant fer retrocedir la cronologia dels levites de la diòcesi com proposar una nova explicació de la seva rellevant presència en determinats territoris. Més en general, els levites a les canòniques episcopals són tractats per A. Fanning (1988: 71) i J. Vilaginés (2014: 50).

de la catedral⁴⁶¹. També actuava a prop de Vic el levita Guirimon en comprar el 915 una terra al castell de Taradell, al costat d'una altra de la comtessa Garsenda⁴⁶², i aleshores també eren considerats levita l'abat Ènnec de Santa Maria de Ripoll (*Ennego aba adque levita*) i algun membre de la congregació, com el *Wiskafredus levita* que va signar una venda de terres l'any 920⁴⁶³. A partir d'aquests esments inicials, es dona un constant increment de les referències durant tot el segle X. Una part d'aquests levites responia a les necessitats de gestió de dominis senyorials progressivament complexos que requerien individus capaços, entre altres coses, de delimitar predis, repartir els drets senyorials sobre l'espai i dur comptabilitats fiables⁴⁶⁴, que al seu torn també tendien a envoltar-se d'altres eclesiàstics doctes. Era el cas, per exemple, de l'*Adroarius presbiter vel monacus qui fuit doctus scribere*, un dels *fideles* del levita Guadamir de la nissaga del vicari Sal·la, tot i que aleshores *pro nimia egritudine non possum scribere*⁴⁶⁵.

Per R. Martí (2014: 75), els levites “duen a terme operacions militars i feines de gestió al capdavant de diferents castells, funcions que els equiparen amb els vicaris comtals”⁴⁶⁶. Els levites osonencs també eren senyors de llurs propis dominis, com el levita Elisagar, membre de la canònica, que va l'any 935 va comprar l'assentament encimbellat del *kastelleto* de Múnter situat al costat d'un benefici, segurament tingut per ell mateix, l'any 935⁴⁶⁷; o el cabíscol Riculf (*levita et caput scole Sancti Petri*)⁴⁶⁸, amb dominis propis a la frontera, on l'any 996 va bescanviar amb el bisbe Arnulf un alou a Castellgalí (*in territorio de Galiano, prope ecclesia de Sancta Maria, in locum que dicunt Burgo Novo [...] subtus ipsum castrum Galiano*) per un altre que havia estat d'Ansemón *archilevita*⁴⁶⁹.

⁴⁶¹ CCIV, doc. 89, any 909.

⁴⁶² CCIV, doc. 145, any 915.

⁴⁶³ CCIV, doc. 213, any 920.

⁴⁶⁴ L. Kuchenbuch (2002) relaciona específicament l'ensenyament d'aquestes habilitats a l'entorn de Carlemany i la seva posada en pràctica en l'àmbit de la gestió dels dominis aristocràtics.

⁴⁶⁵ CCIV, doc. 1280, any 979.

⁴⁶⁶ Paral·lelament, J. Vilaginés (2014: 50) proposa que els levites que exercien funcions militars (“controlaven castells i tenien un paper actiu en els interessos militars dels dos bisbats”) s'han de distingir dels que tenien funcions relacionades amb l'escripció en l'àmbit catedralici.

⁴⁶⁷ CCIV, docs. 343, 405, anys 929-935

⁴⁶⁸ CCIV, doc. 1740, any 996.

⁴⁶⁹ CCIV, doc. 1740, any 996.

Aquests levites eren guerrers que posseïen armes i cavalls, com Eldemar, que va deixar *ipsas suas armes et ipso kavallo quod Seniofredus abebat in Pinnus* al seu fill Ermemir l'any 89⁴⁷⁰. I també hi havia levites amb castells, com Bonfill, que el 992 va comprar al comte Ramon Borrell les “roques” de la Meda i Sant Llorenç amb el feu (*ipsa predictas rochas, id est, ipsa Medda et ipsa rocha Sancti Laurencii cum ipsum fevum qui infra has termines iamdictas est, incultum et ermum, qui eius fevum est aut fieri debet ab integre*), operació que va conduir a la conversió de la Meda en castell termenat abans de 1007 (*ipso suo castro ipsa Meda cum ipsum alodem qui ibidem est quod emit de Reimundo comite*)⁴⁷¹. Entrat el segle XI, el levita Guillem va rebre del bisbe Vic l'encàrrec de repoblar amb cristians els termes dels castells fronterers de Tous, Montbui i Ocelló (*ad restaurandum et reedificandum in ipsa marcha extremitatis Ausone, in partibus Spanie*)⁴⁷². En tot cas, els levites militars també són exemplars de les dinàmiques pròpies d'una frontera en moviment. Així, tot i que, a partir del cas de levita Riculf, F. Rodríguez-Bernal (2009b) explica la desaparició d'aquesta figura pel tancament de la frontera a l'acció autònoma de les nissagues aristocràtiques, els levites també foren en certa manera un “precedent de l'esperit de croada i de l'organització dels ordes militars” (Freedman, 1985: 41, 45) i, com a tals, elements clau d'un període primerenc de l'articulació entre la frontera i el rerepaís que permetia la circulació de les experiències de gestió de territoris conquerits (agressió i pacte, dominació d'autòctons, assentament de colons, etc.) que afermaven els dominis propis. De manera complementària, el protagonisme dels levites de les nissagues vicarials al bisbat d'Osona també devia reflectir el control comtal sobre la seu episcopal, que forçava les grans famílies a replegar-se en canòniques, esglésies i monestirs propis, tal com s'observa en els casos d'Anjou o Normandia, per exemple (Mazel, 2008b: 4).

2.2.2a. El levita Guadamir, fill del vicari Sal·la.

Personatge conegut (Gibert, 2015: 141-142), Guadamir és exemplar tant del lligam entre levites i nissagues vicarials com de la funció de baula que connectava aquelles nissagues amb el bisbat. De fet, J. Masnou (2022: 36, nota 38) l'identifica com com el *Wadamirus*

⁴⁷⁰ CCIV, doc. 1565, any 989.

⁴⁷¹ CCIV, doc. 1621, any 990; DCVb, doc. 697, any 1007.

⁴⁷² DCVb, doc. 838, any 1023.

levita que l'any 949 va signar el document de restabliment del monestir de Sant Joan després del desori que va seguir a la mort de l'abadessa Emma⁴⁷³. Aquesta funció reforçava tant el domini –que sovint incloïa la possessió d'esglésies pròpies (To, 2005)- i la vocació teocràtica dels magnats laics. Guadamir fou el primer en qui van confluïr les línies familiars d'aristòcrates pirinencs i dels aloers de les Guillerries amb qui va entroncar Sal·la en casar-se amb Filmira, si més no després de la mort prematura d'un altre fill de Sal·la, Sendred, entorn de l'any 953⁴⁷⁴.

Actiu comprador, els alous de Guadamir es concentraven al Bages, sobretot al terme del castell de Maians⁴⁷⁵, i al Moianès. En aquest darrer espai, va comprar-hi a partir del 939 i durant una vintena d'anys⁴⁷⁶, sobretot a l'entorn de l'església de Sant Julià d'Úixols. Les compres van incloure alous constituïts per drets sobre la terra i el treball camperol distribuïts per territoris amplis, segons es desprèn d'alguna delimitació que pren per fites les esglésies parroquials⁴⁷⁷, així com compres petit a petit d'explotacions camperols concretes i ben localitzades (*kasa cum curte et orto cum arboribus et terras cultes et ermas cum arboribus et vineas cum ipsos kasales; kasas cum curtes et ortos et terra cum ipsos pomiferos et ipsa mea vinea*⁴⁷⁸).

En un cas, els béns venuts a Guadamir tenien la categoria alodial (*kasas, curtes, ortos, terras, vineas et ipsa silva [...] ipso alaude*)⁴⁷⁹, que indica una acumulació prèvia per la via de les compres per part del venedor. Entre aquests acumuladors es comptaven els detentors de vilars que rebien el seu nom, senyal de la seva preeminència local adquirida a través de compres prèvies o, tal vegada, de la creació de l'assentament a iniciativa seva a través de processos de roturació, la primera senyal dels quals a Úixols és precoç, dels temps de la conquesta primerenca (*terras nostras que nos advenit per aprisione de terra*

⁴⁷³ CCIV, doc. 645, any 949.

⁴⁷⁴ CCIV, doc. 700, any 953

⁴⁷⁵ CCIV, docs. 606, 607, 636, 650, 682, 696, 811, 838, 843, 903, anys 947-962.

⁴⁷⁶ CCIV, CCIV, doc. 468, 475, 572, 782, 846, anys 939-960.

⁴⁷⁷ CCIV, doc. 468, any 939.

⁴⁷⁸ CCIV, doc. 572, 782, anys 946-957.

⁴⁷⁹ CCIV, doc. 468, any 939.

*regi [...] in loco qui dicitur ad ipsos carnarius)*⁴⁸⁰. És el cas l'any 957 de la venda per un matrimoni de *kasas cum curtes et ortos et terra cum ipsos pomiferos et ipsa mea vinea* situades *in ipso vilare qui fuit de Durabile* que el venedor tenia de *ipso alode de Durabile que vocant Ganone, genitore meo vel de genitrice mea*⁴⁸¹. Al final de la vida activa com a comprador de Guadamir es documenta que algun vilar havia canviat la seva categoria, passant a *villa*, canvi que no es pot desvincular de la dinàmica de transferència de propietats i de la pròpia formació del domini local del levita (*in villa ubi dicunt ad vilar de Sileno*)⁴⁸².

Tanmateix, tant aquests acumuladors com els, segons els textos conservats, petits venedors, mostren que els seus drets sobre la terra estaven molt fragmentats, probablement per particions hereditàries (*ipsa medietate et de alia medietate ipsa mea parcione ab integrum [...] de genitorem meum vel de genitrice mea tam de comparacione; ipsa medietate ab integrum et in alia medietate ipsas III partes; ipsa mea quarta parte qui est de me Argerico ipsa mea parte ab integrum in kassas, in curtis, in ortis, in terris, in vineis, in cultum, in erum; ipsas nostras ereditates*)⁴⁸³. El domini del levita Guadamir es va fer en aquest espai comptant amb aquesta limitació de base, que, tanmateix, no fou impediment per organitzar un domini sòlid que comptava, l'any 957, amb una *roca* pròpia (*in roka de te emtore*)⁴⁸⁴. L'església de Sant Julià, documentada des de l'any 940 presenta encara avui un pòrtic del segle X i un campanar de torre que s'ha datat entre els segles X-XI (ERC: 1444), coetanis, doncs, de Guadamir, i no és gens impossible que el propi levita en fos promotor com a nucli del domini propi.

En tot cas, Guadamir es va mostrar interessat en l'adquisició a caps d'explotació, això es, *kasas*, a vegades amb *kasales* adscrits (*terras cum cassalibus*)⁴⁸⁵ i situats en partides agrícoles de conreus especialitzats com vinyets –emplaçament habitual dels casals- o fronts de colonització (*kasa cum curte et orto cum arboribus et terras cultes et ermas*

⁴⁸⁰ CCIV, doc. 36, any 898.

⁴⁸¹ CCIV, doc. 782, any 957.

⁴⁸² CCIV, doc. 846, any 960.

⁴⁸³ CCIV, docs. 468, 572, 782, 846, anys 939-956.

⁴⁸⁴ CCIV, doc. 782, any 957.

⁴⁸⁵ CCIV, doc. 846, any 960.

cum arboribus et vineas cum ipsos kasales [...] in ipsa silva)⁴⁸⁶. L'accés als caps d'explotació també duia aparellat l'accés a l'erm, que sòl aparèixer en el detall dels béns alienats (*in kultum, in erremum, in silvis [...] in kassas, in curtis, in ortis, in terris, in vineis, in cultum, in ermum; terras cum cassalibus et pomiferis et arboribus cultum vel ermum*)⁴⁸⁷. En algun cas, el detall del document és major i es parla del bosc o, fins i tot, del tipus de bosc (*in ipsa silva; et ipsa silva de arboribus fagensis vel clandestinis; lo bosch*)⁴⁸⁸. Tant l'accés al bosc com al genèric *eremum* posava en mans del levita una reserva de recursos complementaris (llenya, fullaraca, pastura, etc.) i, també, de sòl potencialment conreable.

El testament de Guadamir publicat pels marmessors a Sant Fruitós de Castellterçol el 964 mostra un domini que s'estenia entre els comtats de Barcelona, Osona i Manresa, a més de bestiar, vestidures, objectes sumptuaris i armament, i una considerable quantitat de numerari, repartits entre esglésies i monestirs, incloent la catedral de Vic, el monestir de Ripoll i l'església familiar de Sant Benet de Bages (Bolòs & Hurtado, 2004: 78).

2.2.3. Els jutges de les nissagues vicarials.

Com els levites, a vegades reunint les funcions en una mateixa persona (*Guifredus levita qui et iudex*)⁴⁸⁹, els jutges també contribuïen al reforçament de les nissagues vicarials, de les quals, sovint, en formaven part. Continuadors, des de la perspectiva de la Història del Dret, de la funció dels *vassos dominicos* que van fer les seves últimes actuacions judicials a Osona en el tombant del segle IX al X⁴⁹⁰, els jutges apareixen documentalment en l'exercici de les seves funcions genèriques, com la refecció de textos perduts⁴⁹¹, donant fe de la legalitat dels testaments sacramentals⁴⁹² (a vegades són ells mateixos

⁴⁸⁶ CCIV, doc. 572, any 946.

⁴⁸⁷ CCIV, doc. 782, any 957.

⁴⁸⁸ CCIV, doc. 468, 475, 572, 846, anys 939-960.

⁴⁸⁹ CCIV, doc. 862, any 960.

⁴⁹⁰ CCIV, doc. 45, any 900.

⁴⁹¹ CCIV, doc. 1840, any 999.

⁴⁹² CCIV, docs. 33, 143, 951, 1276, 1283 (*Odesindo iudice cum ceteris aliis nobilis iudices*), 1334 (*iudices qui iussi sunt iudicare, causas dirimere, legibus difinire*), 1355, 1434, 1541, 1565, 1801, 1842, 1849, anys 898-1000.

marmessors)⁴⁹³, o actuant com escrivans de transaccions⁴⁹⁴. Circumstancialment, també els trobem en les causes per assassinat⁴⁹⁵. Sigui com a resultat de la casualitat documental o perquè eren especialment actius, alguns jutges es troben de manera recurrent, com el *sacer et iudex* Dacó esmentat entre els anys 980-1000⁴⁹⁶. Des de mitjan segle X també es documenta aquesta capacitat jurisdiccional en mans del bisbe de Vic, l'esment del qual com a jutge (*in iudicio domno Fruiane episcopo iudice [...] me trado in manu saioni de manu saioni in manus petentis ordinante iudice*)⁴⁹⁷ indica que la categoria s'aplicava genèricament a individus amb coneixement del *Liber Iudicum* però, sobretot, amb una capacitat d'impartir justícia reconeguda pels seus parells, és a dir, consensuada amb el propi entorn aristocràtic⁴⁹⁸. Entorn, a més, en el qual hi havia individus que procedien del medi social autòcton, com el jutge Centuri, fill de l'homònim *inluster* que senyorejava el castell de Tona i germà del primer rector parroquial l'any 888 (Jarrett, 2010)⁴⁹⁹. Per tot això, a la majoria de jutges se'ls troba en judicis presidits pel poder comtal o a l'entorn proper dels comtes, cúspide de l'ordre polític establert amb la conquesta, en actuacions en què es dirimien la imposició de delmes⁵⁰⁰, la submissió dels que es resistien a entrar

⁴⁹³ CCIV, doc. 1826, any 999.

⁴⁹⁴ CCIV, docs. 214, 1251, 1253, anys 920-978.

⁴⁹⁵ CCIV, doc. 706, any 953.

⁴⁹⁶ CCIV, docs. 1311, 1523, 1589, 1589bis, 1643, 1712, 1740, 1779, 1810, 1821, 1867, anys 980-1000.

⁴⁹⁷ CCIV, docs. 706, 1517, anys 953-987.

⁴⁹⁸ El *Liber* es trobava en mans de lletrats osonencs fins ben entrat el segle XI, com el *meum Librum Iudicum* que l'ardiaca Radulf de la catedral de Vic manà vendre per fer llegats per la seva ànima el 1022 (DCVb, doc. 825); però no era tractat de manera diferent d'altres béns mobles que el testador destinava a fer misses en rememrança seva, més un objecte de prestigi venal que altra cosa.

⁴⁹⁹ CCIV, doc. 9, any 888; CCIV, docs. 119-120 (*Centurius filium Centurii...Teuderico, Trasobado, Narbonese, Goltredo, Guntirigo, Centurio, Senderedo iudicum*); 443 (*iudices Suniario, Centurio, Senderedo et Salamon*), anys 913-938.

⁵⁰⁰ CCIV, doc. 45, any 900 (*Plancario iudicum*).

en la dependència dels monestirs⁵⁰¹, els acords amb les comunitats pageses⁵⁰², o els drets de comunitats enfrontades⁵⁰³. També apareixen com a fideiussors i testimonis de la confirmació de castells comtals als fidels o d'alienacions del fisc⁵⁰⁴. En tot cas, cal destacar que els textos osonencs no contenen cap referència que permeti pensar en l'existència d'un cos de jutges equiparable a una estructura funcional vinculada al poder comtal⁵⁰⁵. Al contrari, talment el propi *comitatus* era el domini personal del comte, la mateixa condició de comte duia aparellades funcions jurisdiccionals que s'aplicaven personalment o per delegació a través dels jutges. Per això aquests no responien a una jerarquia pròpia sinó a una “*échelle graduée et un peu flexible des familles nobles. Ce n'étaient en ce sens que des pseudo-titres, dans un système de légitimité sociale*” (Barthélémy, 1996: 156). Si d'una jerarquia formaven part els jutges, aquesta era la jerarquia aristocràtica en ella mateixa.

2.2.3a. El jutge Guifré, gendre del vicari Sal·la.

El jutge Guifré estava casat amb Eigó, una filla del vicari Sal·la. El coneixem a partir de l'any 999, quan ja era mort. Aquell anys, *Eg, filia condam Sallani* va renunciar en plet presidit pel comte Ramon Borrell a un alou que el comte Borrell, al seu torn, hauria sostret prèviament al monestir de Sant Benet per tal de dotar el jutge Guifré de manera injusta (*et dedit ei ipsum alaudem iniuste et absque lege*); la mateixa acta judicial permet saber que, a més de jutge, el difunt Guifré era vicari del terme castral de Nespla, al Bages (*Wifredi iudici, qui est condam, qui fuit vicarius Nespulensis territorio, et dedit ei ipsum alaude iniuste et absque lege*). La resolució del plet poca cosa va tenir a veure amb l'exercici d'una justícia imparcial: l'any 1000, en una nova sessió entre Eigó i Sant Benet per mirar de tancar la qüestió, els jutges van dictaminar que la *seniorissa* podria disposar

⁵⁰¹ CCIV, docs. 115, 168 (*Plancario et Tulicane iudicum [...] interrogaverunt me ipsi suprascripti iudices plures vicibus si potuebam auctorem habere de ipsa terra...in meis responsis dixi quod non possum neque in meo placito neque in alio...et sic facio mea exvacuacione de ipsa terra*), anys 913-917.

⁵⁰² CCIV, doc. 1229, any 977.

⁵⁰³ CCIV, doc. 1526, any 987.

⁵⁰⁴ CCIV, docs. 864, 1122, 1235, 1503, 1512, 1847, anys 960-1000.

⁵⁰⁵ Això és el que proposa D. Bassas (1997: 257-276).

de l'alou fins a la seva mort, pagant al monestir la tasca, el fruit d'una mujada de vinya i d'un molí *qui adhuc extat ad condirigendum*, això és, es va arribar a una forma pactada de possessió equivalent a la de les donacions amb usdefruit perpetu d'esglésies que aleshores estaven fent altres senyors. En aquest cas, *Aio femine et prolis eius, filii condam Gifredi iudicis*, tot i perdre la *proprietat* de l'alou, en mantingueren la *possessio* després que els jutges Guifré i Marc (*utriusque iudices in comitato Minorisa*)⁵⁰⁶ reconeguessin que aquesta era la millor solució donada la seva incapacitat de satisfer, alhora, el monestir i els fills d'Eigó (*non ausi sumus iudicare supradictae ecclesie proprietatem suam perdere neque predictae femine et filiis eius satisfactionem illis debitam similiter iniuste perdere*)⁵⁰⁷.

Tot i que J. Fernández Viladrich (2010:27-28) observa que “la major part d'aquests jutges eren gent no sabedora o poc coneixedora de la cultura jurídica del moment. En termes dels nostres dies, els qualificariem abans de jutges de pau que de professionals de la justícia”, l'acció dels jutges en el cas d'Eigó i Sant Benet de Bages sí que responia a la “cultura jurídica” del moment: al que no responia és a una concepció de la justícia pròpia d'un estat burocràtic. Els jutges feien rutllar l'ordre senyorial sense tensions excessives que el possessin en perill i cercaven el consens i assegurar a tothom una part del que reivindicava, *modus operandi* present allà on l'estat centralitzat és absent i la composició la base de l'ordre social (Geary, 1986). D'aquesta manera, lluny de semblar l'anarquia, els conflictes entre senyors generaven compromisos negociats entre les parts (Débax, 2003: 330). La “justícia” impartida pels jutges Guifré i Marc cercava que la pau durés, essent tothom coneixedor que ells mateixos si era necessari agafarien les armes –que posseïen, com els vicaris i els levites- al servei dels respectius senyors, sovint familiars seus. Aquest sistema també apareix en les ressenyes de plets resolts als castells, senyal de continuïtat entre les corts comtals i vicarials del segle X i les corts feudals del segle XI.⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ Es documenten altres jutges lligats a demarcacions concretes (*iudices etiam ad discutiendum hoc negocium electi Guifredus Dacconis ausonensis*; CDADC, doc. 98, any 1033).

⁵⁰⁷ CCIV, docs. 1253, 1825, 1864, anys 978-1000.

⁵⁰⁸ Per exemple, el 1034 un judici va dirimir la reclamació d'Isovard contra la seva germana Ermessenda sobre un alou al Lluçanès *in placito Seniofredo Lucianensis et Ermesindis eius coniuge et Ledgaris femina uxor condam Ellemar*⁵⁰⁸. Tot i estar, l'audiència, atribuïda a un jutge (*in supradictorum placito sive in audiencia Adalberti iudicis*), el lloc preminent ocupat pel

Nogensmenys, a Osona són relativament “nombrosos els testimonis documentals conservats que ens informen sobre les transmissions o adquisicions patrimonials dels jutges” (Fernández Viladrich, 2010: 37) i, així, alguns jutges millor documentats apareixen integrats en les nissagues vicarials, en el si de les quals disposaven d’amplis dominis i, eventualment, poden haver estat instruments no poc valuosos per la defensa del patrimoni de la parentela i, més àmpliament, dels interessos de la xarxa aristocràtica de la qual formaven part⁵⁰⁹. A la mateixa nissaga de Sal·la és exemplar el jutge Guifré, integrat al grup familiar a través del matrimoni amb una de les filles del vicari, Eigó. El veurem tot seguit. Abans, però, cal parar atenció al caràcter eminentment guerrer d’aquests vicaris i, més generalment, de l’aristocràcia que apareix en els textos osonencs immediatament després de la incorporació al domini feudal. Compres, vendes, donacions pietoses, els primers testaments que apareixen en aquest context social, plets pel domini, tot això caracteritzava i cohesionava l’aristocràcia osonenca primerenca; però aquestes operacions no poden fer oblidar que es tracta, en primer lloc, de gent armada que basava la seva primacia social –i la seva identitat- en la possessió, ostentació i ús de les armes.

2.3. Cavalls i armes: una aristocràcia guerrera.

Els costosos instruments per fer la guerra, els cavalls i les armes, apareixen des de la primera documentació escrita en mans dels aristòcrates, sobretot en els seu testaments. Pel que fa als cavalls, en tenien tant laics com eclesiàstics, alguns d’ells vicaris, levites o jutges, i eren considerats un bé valuós, que podia ser utilitzat com a moneda de canvi en transmissions de dominis. Fou el cas dels dos cavalls valorats respectivament en 30 i 20 sous pels quals el bisbe Gotmar va comprar un predi a la vil·la Terrades de Gurb l’any

senyor de Lluçà, la seva dona i un grup de magnats *ibi insistentes* mostra que la justícia era un afer plenament domèstic encara al segle XI (DCVb, doc. 926).

⁵⁰⁹ P. Bonnassie (1979: 172) considera que “la justícia catalana dels volts de l’any mil no apareix veritablement com una justícia de classe”, com a molt “de casta”, això és, favorable als interessos eclesiàstics. Per l’autor, la fallida de la “justícia pública” fou justament un dels trets fonamentals de la irrupció del feudalisme al segle XI (1981: 27-32). En el cas osonenc, tanmateix, el paper dels jutges en el marc de les relacions *dins* de les xarxes aristocràtiques vicarials, de les quals formaven part, va tenir un paper central en l’afermament del domini i la regulació dels conflictes, coses que refermaven la classe senyorial en el seu conjunt.

8789⁵¹⁰ o, més endavant, el *cavallo baccino et optima mula* valorats en 70 unces d'or del preu de l'alou de Sant Esteve de Granollers, tingut pel feu del castell de Gurb, venut pel comte Borrell II al seu fidel Ansulf el 972⁵¹¹. Un *kavallum obtimum* també fou el preu del cens que Gombau percebia en l'alou que el prevere Donadeu havia heretat del seu pare Galindó i aquest del seu avi Asnar, cens corresponent al comte i que prèviament el comte Ramon Borrell havia venut a Gombau, al castell de Torelló, el 996⁵¹². La mateixa operació de venda de dominis del fisc comtal amb els seus censos i serveis (*censibus atque servicia et cum ipsas meas voces*) i d'alous amb llurs propis drets dominicals (*domenecherias*), valorada parcialment en un cavall *per pesses decem*, la va fer el mateix comte al fidel Guitard al castell de Sentfores; al preu se li afegí un sarraí valorat en 3 pesades i altres dues pesades d'argent, en una equiparació de l'energia animal, humana i metall precíus que és exemplar del sistema d'equivalències sobre el que s'establia el *pretium* dels dominis (*propter pretium appretiati septuaginta uncias auri in rem valentem id est cavallo baccino et optima mula; propter precium mula I obtima cum rella⁵¹³ et freno; et tu mihi eos achomodasti mulo I pro solidos C*)⁵¹⁴. Altres individus que no sempre es poden identificar fan servir els animals com a moneda per adquirir predis de diferent grandària. L'any 1000, Amalric compra una porció de molins *in propter precium mancunsada I de oves i rem valentem* i Sendred i Morena una terra a Tona *propter precium oves III*⁵¹⁵.

Els testaments dels eclesiàstics constitueixen el gruix documental principal i, així, el bisbe Idalguer va deixar l'any 908 un animal al monestir de Sant Joan (*caballum tonsum cum freno et sella*) i un altre als preveres d'Osona (segurament els canonges), a més d'altre bestiar cavallí que sembla bestiar de càrrega, ases o mules (11 *iumenta*, un d'ells *pullum iumentum*); l'ardiaca Guadamir deixà en el seu testament del 948 un total de 4 eugues per ser venudes per adquirir un calze per a Sant Andreu de Tona (200 sous), a més d'un ase

⁵¹⁰ CCIV, doc. 12, any 889 (*cavallo uno valente solidos XXX colore saxo cum stelo albo in fronte et alio cavallo colore mauricello valentem solidos XX*).

⁵¹¹ CCIV, doc. 1122, any 972.

⁵¹² CCIV, doc. 1712, any 996.

⁵¹³ Deu ser *sella* en l'original.

⁵¹⁴ CCIV, docs. 1122, venda d'un alou comtal al fidel Ansulf; 1206, venda d'un alou comtal a un matrimoni fidel; 1123, empenyorament; 1780bis; anys 972-997.

⁵¹⁵ CCIV, docs. 1843, 1854, any 1000.

(*asinum*), una *pullina cavallina* i un *pullino saxo*; el levita Otger també tenia cavalls (1) i eugues (4), ases (2), vaques (4) i bous (10) segons el seu propi testament del 961 en què els distribuï entre particulars i corporacions eclesiàstiques; el levita Guadamir, fill del vicari Sal·la, va deixar en el seu testament un total de 2 eugues, 3 ases i 3 vaques el 964; el sacerdot Tudiscle deixà una egua en el seu testament del 988; i el 989 el levita Eldemar llegà *ipsas suas armas et ipso kavallo* que guardava Sunifred al seu propi fill Ermemir⁵¹⁶. Quant als laics, Borrell l'any 970 deixà un *cavallo* i un *pullino* a fidels seus i un altre *chavallo* amb les armes corresponents al seu fill Frujà⁵¹⁷, primer testament d'una sèrie que es va fer més nombrosa al darrer quart del segle X, tant d'homes⁵¹⁸ com de dones. Així, Inguilrada, una magnat ben coneguda (Bolòs & Hurtado, 2001: 76-77), deixà un total de 9 eugues, un pollí, un cavall i un ase, a més d'altres *bestias que remanent, porchos sive alias* i llana⁵¹⁹.

Els animals, doncs, circulaven per les xarxes aristocràtiques com equivalències monetàries en les transferències de dominis o, mitjançant els testaments, consolidant les relacions entre els magnats, reforçant-los. A Osona ja hem detectat un possible assentament primerenc especialitzat en la gestió de cavalls, les *rocas fundatas de Marscalcia*, als afores de la *civitas* de Roda, documentades segurament tardanament als anys centrals del segle XI⁵²⁰. Un altre devia ser la *villa Cavallaria*, situada a Vallfogona l'any 913⁵²¹ i també rebia el nom d'una possible especialització equina era la *villa de Cavallos* en el límit occidental del terme de Castellterçol el 922⁵²².

⁵¹⁶ CCIV, docs. 78, 612, 890, 951, 964, 1533, 1565, anys 908-989.

⁵¹⁷ CCIV, doc. 1078, any 970.

⁵¹⁸ CCIV, docs. 1334, 1534, 1826, anys 981-999.

⁵¹⁹ CCIV, doc. 1354, any 981. Alguns mostren una major disponibilitat de bestiar, incloent xais i ovelles, que permet identificar-los com a senyors de dominis amb una orientació ramadera. Sal·la, que va fer testament l'any 1000, deixà el seu cavall, dos xais i altres ovelles, oques, porcs i vaques (doc. 1842).

⁵²⁰ Vegeu 1.1.2. Vestigis de la frontera carolíngia.

⁵²¹ CCIV, doc. 119, any 913; també docs. 448, 449, 458, 524, 600, 824, 829, any 937-959.

⁵²² CCIV, doc. 245, any 922. O la *villa de Cavallos* del terme de Calders, a prop de Sant Benet de Bages, documentada el 965 i on el 976 el comte Borrell va vendre *ipsum nostrum fiscum atque tributum* percebut tant a Calders com a la *villa de Cavalls* pel preu de *mula I optima cum rella et freno* (CCIV, docs. 967, 1206, anys 965-976).

El fet que alguns d'aquests animals es destinessin a produir bèsties de càrrega estèrils, com ases i mules que s'extreien del cicle reproductiu a canvi d'una major eficiència en el transport de persones i producte (*asino I cum suos utres et bucias*)⁵²³, implica tant una alta valoració dels beneficis de la circulació com una suficient capacitat reproductora (*pullina cavallina*)⁵²⁴ per compensar l'extracció. Algun topònim permet endevinar el recorregut de les corrues d'animals de bast, com el Coll d'Ases, als cingles de Gallifa (*collo de asinis; serra de collo de asinos*). També es documenten topònims formats a partir de les mules (*prope rio de Mulas*)⁵²⁵ i és possible que hi hagués també assentaments especialitzats en aquests animals com el vilar de *valle Asenaria*, al Pla de la Garga, esmentat des del 898⁵²⁶ i llavors límit del domini de Sant Miquel del Fai⁵²⁷. En tot cas, els ases i mules, que es documenten també en mans d'evidents senyors tant laics com eclesiàstics⁵²⁸, formaven part a mitjan segle X dels llistat dels actius de què pretesament es servia la voluntat de Déu per generar la renda senyorial (*et quem Deus ibi aliquid dederit ad ipsas ecclesias predictas terras et vineas, cavallum aut bovem aut asinum aut de omne laboratione frugum vel de omni re quod Deus dederit omnia et in omnibus*)⁵²⁹.

Com els cavalls, les armes es documenten sistemàticament en mans aristocràtiques amb predomini de llances i espases, armes fonamentalment ofensives amb les quals exercir la

⁵²³ CCIV, doc. 44, any 900.

⁵²⁴ CCIV, doc. 612, any 948. Sobre la manescalia, Ll. Cifuentes (2002).

⁵²⁵ CCIV, doc. 468 (*collo de asinis*), 475, 963, 980 (*prope rio de Mulas*), 1265, 1409-1410 (*serra de collo de asinos*), 1862, anys 939-1000.

⁵²⁶ CCIV, doc. 37, any 898, per bé que no es pot descartar una etimologia derivada de l'antropònim *Asenarius*.

⁵²⁷ CSVM, doc. 1044, 1049, anys 997-1006

⁵²⁸ Com la devota Riquilda (*asino I*), el bisbe Idalguer (un total de 13 *iumenta falavum* i 1 *pullum iumentum*, més *asinum I* el 908), l'ardiaca Guadamir (un ase el 948), el levita Otger (dos *asinos* el 961), el sacerdot Ennegó (un *asino* el 978), el sacerdot Guifré Brunicad (*asino I...pullino asinino* el 981), la magnat Inguilrada (un *asino* el 981) i el laic Adalbert (un *asino* el 988). CCIV, docs. 44, 78, 612, 890, 951, 1263, 1353, 1354, 1533, anys 900-964.

⁵²⁹ CCIV, doc. 662, any 950.

violència real o l'ostentació agressiva⁵³⁰. En aquest sentit, els aloers armats del segle X tracten les seves armes en els testaments d'una manera destacada que delata el valor guerrer individual com a peça central de la seva identitat i que fa que no es distingeixin gaire dels *militēs* dels segles XI-XII⁵³¹: l'ardiaca Guadamir deixà una *spada iudeca* al seu nebot i hereu; el levita Guadamir, fill del vicari Sal-la quer va morir abans que el seu pare, llegà al seus homes (*iussit dare (suos) homines*) i al seu germà Isarn *suas armas spata I et scuto I et alsebergo I et alias suas armas*, amb el seu *cornu*, un corn de caça o de senyals, també dit olifant, de cronologia similar al mostrat per Mazel (2014: 479)⁵³², el 964; Borrell, que va fer testament abans de pelegrinar a Roma, llegà al seu fill Frujà un equipament de guerra complet (*meo alsebergo et elmo et spata*); Bradilà tenia tres llances i una espasa, segons l'inventari dreçat en l'execució del seu testament a finals del segle X; el levita El-lemar llegà *ipsas suas armas et ipso kavallo quod Seniofredus abebat in Pinnus* al seu fill Ermemir. També és significatiu de la identitat social dels homes armats i amos de cavalls l'aloer Guillem, amo d'un gran domini distribuït entre els comtats de Manresa, Osona, Cerdanya i Conflent. En el seu testament barrejà les armes, les bèsties i les produccions de pagès, les eines, l'or i l'argent (*meum abere mobile, id sunt, bestias, pane et vino, drapos, armas, scamnos, aurum et argentum, tonnas et cubos, archas, portadoras homnique invenire potueritis*)⁵³³, sense cap jerarquia entre elements productors de riquesa, elements sumptuaris, armament i metalls preciosos, ja que, de fet, tots ells eren riquesa des del mateix moment que resultaven del domini o, com en el cas de les armes, el feien efectiu. Els últims aloers armats nascuts al segle X amb armes foren Ramon Guifré i Ramon, que van fer testament el 1035-1036⁵³⁴.

⁵³⁰ Sobre l'espasa en concret V. Cirlot (1978) i sobre les armes dels feudals en general, M. de Riquer (2011). Per al cas osonenc, cal esmentar les troballes d'armes datades dels segles XI-XII en endavant al jaciment de l'Esquerda (Amblàs & Ollich, 2004).

⁵³¹ Els estudis lexicològics indiquen que el mot *miles* no es referia a un grup social concret sinó al prestigi de les armes o a la idea de servei honorable (Morsel, 2004: 116-120, 181). És un mot, doncs, ideològic que contribuïa a separar l'aristocràcia de la resta de la població.

⁵³² Sobre la funcionalitat dels corns, també L. de Castellet (2016).

⁵³³ CCIV, doc. 1759, any 997.

⁵³⁴ CCIV, doc. 612, 951, 1078, 1872, 1565, anys 948-989; DCVb, docs. 940, 947, anys 1035-1036.

2.4. El “gresol nobiliari” del vicari Sal·la a l’Alt Congost.

La formació de “veritables nissagues vicarials que arrelen en les fortificacions respectives” (Martí, 2022: 249) és quelcom conegut (Rodríguez-Bernal, 2000; Sabaté, 2005: 144-145; Gibert, 2015; Martí, 2017; Martí & Gibert, 2019; Costafreda, 2020). La seva importància ha fet definir aquest medi vicarial com “un veritable gresol nobiliari mentre existí” (Martí & Gibert, 2019: 168), del qual van sorgir noves nissagues que consolidaven llur domini en territoris concrets, s’incorporaven a les xarxes aristocràtiques i en creaven de noves. Aquestes nissagues noves d’arrels antigues, que en el cas d’Osona s’enfonsaven en la conquesta comtal de l’últim quart del segle IX⁵³⁵, van prendre sovint el nom dels territoris, centrats per castells termenats o cases fortes, que constituïen el nucli dels seus propis dominis (Sabaté, 2005: 152).

La nissaga de Sal·la posseïa dominis a l’Alt Congost documentats des de mitjan segle X que, tanmateix, tenien un origen més antic⁵³⁶. En primer lloc, el mateix vicari. L’any 952 una vinya *de domno Salla vicario* afrontava amb i una *terra de domno Wadaldo vicecomite* al torrent de Vallossera, al Sevedà⁵³⁷. L’any següent, Sal·la tenia al mateix lloc (*in appenditio Sevedano, ubi dicitur Valle Orsaria*) un alou que va donar pel bé de la seva ànima i la del seu fill Sendred, difunt, a la catedral de Vic, amb l’usdefruit perpetu pel canonge Esperandeu Bel·laró (*ut dum iste presbiter Speraindeo que vocant Bellarone vixerit teneat eum in sua potestate sine blandimentum*). L’alou, que afrontava amb dominis del vescomte Otger de Girona, incloïa un conjunt de molins a una zona molt rica en recursos hidràulics (*mulinare cum suum capudaquis et alium mulinare cum suum capudaquis medietatem et alio molino in rio Congusto com suum caputquis et sua usubilia quod a molino pertinet ipsa medietate qui est iuxta molino de Trasegoncia et ipso torrente cum ipsos arboribus, glandiferis vel inglendiferis et helices, cultum vel incultum, exia vel regressia, aquis aquarum vieductibus vel reductibus*). Com que aquests

⁵³⁵ En el cas del comtat d’Urgell, O. Vergés (2016: 71) proposa que de les alienacions de dominis comtals dels anys centrals del segle X “neix la noblesa urgellenca, ja que els beneficiaris d’aquestes donacions o els compradors d’aquests alous van esdevenir els primers membres d’uns llinatges que començaven a emergir al tombant del mil·lenni”.

⁵³⁶ Vegeu 2.4. El “gresol nobiliari” del vicari Sal·la a l’Alt Congost.

⁵³⁷ CCIV, doc. 698, any 952.

alouls havien pervingut a Sal·la per herència familiar dels vescomtes de Conflent (*que mihi advenit per genitores meos*)⁵³⁸, és possible que la formació del domini fos coetània de l'aprisió de la rodalia de Sant Martí d'Aiguafreda pel comte Sunifred, germà del comte Guifré, en el terme de la qual s'inclouia Vallossera (*Valle Orsaria*) l'any 898⁵³⁹. Els vescomtes de Conflent possiblement haurien participat en la conquesta inicial o, en tot cas, en van obtenir guanys territorials.

Els fills de Sal·la també tenien dominis a l'Alt Congost. Els primers documentats són els del levita Guadamir, en el seu testament de l'any 964. Entre els dominis llegats per Guadamir es comptaren els de Molist (Taradell) i Seva, deixats als monestirs de Sant Pere de Rodes i Sant Benet de Bages, amb usdefruit pels seus fidels Sunyol, Adroer i un tercer sacerdot, i l'*alodem Cerdanos* al seu germà Isarn⁵⁴⁰. Aquests alouls al sud d'Osona conformaren després part del nucli del domini de la nissaga de Centelles. A banda d'altres dominis, al sud d'Osona Guadamir va llegar un alou a Vilagelans i al terme de Taradell (*in Molist*), a Seva (*ipsum alodem de Seva*) sacerdots Sunyol i Adroer, a Múnter (*alode de Montar*); els dos primers alouls els llegà a Sant Pere de Rodes amb reserva pels sacerdots Sunyol i Adroer, i el de Seva a Sant Benet de Bages amb reserva per un altre clergue. Entre els hereus de Guadamir es va comptar, de manera privilegiada per la quantitat de dominis rebuts, el seu germà, el vicari Isarn. Guadamir va llegar a Isarn el nucli dels dominis propis al Moianès (*alode de castro Terciolo*), alouls al nord d'Osona (*de Corned et Veltregano*) i l'alou de Cerdans (*ipsum alode de Cerdanos*) que s'estenia entre la vall del Congost a l'est i el Moianès a la rodalia de Castellterçol a l'oest. Isarn també va heretar les armes, espasa, escut i alsberg (*suas armas, spata I et scuto I et alsebergo*) i un corn de cacera (*cornu*) del levita⁵⁴¹.

⁵³⁸ CCIV, doc. 700, any 953. El molí es torna a documentar l'any 990 quan el comte Ramon Borrell va vendre als esposos Bonfill i Guinedella *ortos et molinos cum caput aquis* al terme del castell de Sant Esteve (*et ascendit usque in rio de Valle Orsaria sive in molino de Belarone sacer*; CCIV, doc. 1590)

⁵³⁹ CCIV, doc. 37, any 898.

⁵⁴⁰ Vegeu 4.3. L'alou de Cerdans, pilar del nucli del domini de Centelles.

⁵⁴¹ CCIV, docs. 951-955, any 964.

Un altre fill de Sal·la, el vicari Unifred, tenia dominis a l'Alt Congost, per bé que la relació d'aquests amb la seva figura requereix una capbussada més fonda en els textos. Tot i que era actiu també a la marca del comtat de Barcelona, a Cubelles del Garraf, aleshores a la frontera, on el 974 va comprar al jueu Judà anomenat Vives set mujades de vinya (*Unufredus, filium Sallani, emptore*)⁵⁴², o a Barcelona mateix, on va donar unes vinyes al monestir de Sant Cugat (*quod ibi dimisit Unufredi condam, filium Sallani*)⁵⁴³, Unifred (*Hunifredo filio Sanlani*)⁵⁴⁴ va centrar bona part de la seva activitat a l'entorn d'Òdena, on es casà amb Sesnanda entorn del 973 (*senior meo Unifredus emtore*)⁵⁴⁵. Absent en la consagració de l'església de Sant Benet de Bages de l'any 972 per trobar-se indisposat (*pre nimia infirmate non potuit adesse*)⁵⁴⁶, el 978 ja era mort (*in terra de Sesnada qui fui de Unifredo qui est condam*)⁵⁴⁷ i l'any següent els seus marmessors, la seva vídua Sesnanda i Ennegó, van donar un alou a Orís i Vallors (Guilleries) a la catedral de Vic⁵⁴⁸ i, poc després, el castell de Maians a Sant Benet de Bages⁵⁴⁹. Maians era el nucli del domini propi, on els documents de la seva activitat permeten que J. Gibert (2015: 135, 138, nota 1) l'identifiqui com el marit de Sesnanda. En canvi, aquest mateix autor expressa dubtes sobre la identificació de l'Unifred que llegà els alous d'Orís i Vallors, llocs on, de fet, el vicari Isarn (*in valle Orcii*) tenia dominis segons el seu propi testament de 980⁵⁵⁰. L'*Unifredo vicario o domno Unefredo* va fer compres al terme del castell d'Orís els anys 952 i 975⁵⁵¹, mentre a Voltregà, terme castral veí del d'Orís, hi tenia dominis el levita Guadamir (*Veltragano*) llegats a Isarn⁵⁵². Crec que la cronologia com el nom dels marmessors són prou concloents per considerar Unifred la mateixa persona amb dominis situats tant a la frontera del Bagès com al rerepaís osonenc. A Vallors, es tracta de les Guilleries, nucli del domini del Sal·la i on el vicari Isarn posseïa l'any 980 el castell

⁵⁴² CCVII, doc. 619, any 974.

⁵⁴³ CSCV, doc. 159, any 984.

⁵⁴⁴ CCIV, docs. 1043, 1057, anys 969-970.

⁵⁴⁵ CCIV, doc. 1133, any 973.

⁵⁴⁶ CCIV, doc. 1127, any 972.

⁵⁴⁷ CCIV, doc. 1263, any 978.

⁵⁴⁸ DCVb, doc. 750, any 1013.

⁵⁴⁹ CCIV, docs. 1276, 1283, any 979.

⁵⁵⁰ CCIV, docs. 1327 (testament), 1468 (execució), anys 980-984.

⁵⁵¹ CCIV, docs. 694, 787, 1200, anys 952-975

⁵⁵² CCIV, doc. 951, any 964.

de Solterra, coses que reforcen la identificació d'Unifred com el mateix vicari fill de Sal·la i germà d'Isarn. En el cas d'Orís, en el mateix testament el vicari Isarn també va deixar al seu fill Guadall alous *in Uris*, a més de l'alou de *Veltragano*⁵⁵³, geografia que reforça encara més la identificació.

2.4.1. Gilabert, fill del vicari Isarn.

El primer membre identificat fins avui de la nissaga de Centelles és Gilabert Isarn (*Guileberto Isarni*), un magnat documentat el 1031 (Ordeig, 2003, doc. 1)⁵⁵⁴ quan, davant de la porta de l'església de Sant Martí de Centelles (*ante hostio Sancti Martini de Sentilias*), un altre magnat anomenat Unifred li va donar un conjunt de dominis alodials (*ipsum meum alodium*) que tenia per compra i herència paterna (*qui mihi advenit per comparatione et per genitorum meorum et per qualicumque voces*) situats a cada costat de la vall del Congost. De nord a sud, un alou complet amb molins a Santa Coloma (*in parrochia Sancta Columba supranominata terras et vineas, cultum vel hermum, vel molendinis cum arboribus diversis generis*), un altre alou amb erms i vinyes a l'Abella (*ad ipsa Abelias alhedo I cum ipsa terra herma et vineas cum terris*), una mujada de vinya al propi Congost (*ipso Congusto modiatia I de vinea cum terra*), un mas òptim a Monteugues (*et in Monte de Eguas mansio I optimo cum terras et vineas*)⁵⁵⁵, i una parellada de terra erma i cultivada a Altella (*et ad ipsa Altela pareliada I de alodio cultum vel hermum*), a Vallcàrquera. Tot li va donar per raó de fillolatge (*dono tibi, ad te predicto Guileberto Ysarni, pro filiomatico, ipsa suprascripta omnia in totisque locis quomodo supranominatum est*). Unifred va rebre un mul bru i un llebrer (*et per ista suprascripta donatione sic dono tibi ego Guilebertus ad ipso Honofredo mulum I bruno et lebrer I*)⁵⁵⁶.

⁵⁵³ CCIV, doc. 1327, any 980.

⁵⁵⁴ També DCVb, doc. 837, any 1031.

⁵⁵⁵ La donació del 1031 va donar origen al feu de Monteugues que els Sant Vicenç tenien entre els segles XII i XIV pels Centelles (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 33, *Actes de feus*; Oliver, 2000: 98).

⁵⁵⁶ Sobre el fillolatge a Catalunya, F. Udina (1959), A. Udina (1992) i, des d'una perspectiva més àmplia, Ll. To (2002).

L'acte de donació es va fer davant de la porta de l'església de Sant Martí, amb aplec de bons homes (*ante hostio Sancti Martini de Sentilias in presentia bonorum hominum*), que devien ser els testimonis que signaren l'acta (*Otger Amalrig, Petrus Petres, Godmar, Sendre, Escluva, Adrover, Suniarii levita*). L'església ja rebia el nom de l'emplaçament del *villare Sentelias*, situat als peus de l'Agullola de Sant Martí sobre el qual s'alçava el castell de Sant Esteve (*castel sobre de Centeyles*)⁵⁵⁷, documentat (*kastri Sancti Stephani*) en el mateix moment que el vilar l'any 898⁵⁵⁸. L'església tenia la categoria parroquial en un altre document del mateix any 1031 de Gombau de Besora, home de confiança de la comtessa Ermessenda (*in parrochia Sancti Martini de Sancteias*)⁵⁵⁹. L'esment parroquial confirma la fragmentació del gran territori adscrit l'any 898 a l'església de Sant Martí d'Aiguafreda, que incloïa el territori delmer de Santa Coloma, en parròquies independents i ben delimitades⁵⁶⁰. Que fos l'escenari de la donació del padri Unifred a Gilabert Isarn, mostra aquest tenia prou poder sobre el temple per utilitzar-lo d'escenari d'un afer eminentment familiar. De manera coherent amb un acte que reforçava la relació estructural entre la relació de parentiu, natural o artificial (Guerreau-Jalabert, 1981) i el domini, la donació també és la primera aparició documental de la família de Gilabert Isarn. De fet, l'acte de l'any 1031 va tenir lloc a la mateixa església que, gairebé un segle després, l'any 1117, donaria nom a la casa forta on residia l'aleshores cap de la nissaga també anomenat Gilabert (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)⁵⁶¹. Aquesta referència fa pensar que el domini sobre la rodalia ja es donava l'any 1031. Unifred, en tot cas, va posar com a condició que, després de Gilabert Isarn, tinguessin els dominis la seva esposa Erimberga i els seus fills Guadall i Guillem, i que a la mort d'aquests passés al monestir de Sant Pere de Rodes (*ut teneas tu predicti Gileberti et uxori tue Eriberga et filios tuos Guallo et Guilelmi in diebus vestris sine blandimentum de nullum hominem, et post mortem de*

⁵⁵⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Memorial de les Rendes del Rector de Sant Martí (segle XIV)*.

⁵⁵⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

⁵⁵⁹ CSVN, doc. 1045, any 1031. Es torna a documentar l'any 1043 (*in parrochia Sancti Martini de Sancteias; in parrochia Sancti Martini de Sancteias*) en un altre document generat per l'activitat del mateix magnat (CSVN, docs. 1045, 1050).

⁵⁶⁰ Vegeu 1.2.6. La parroquialització de l'Alt Congost.

⁵⁶¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

Guilelmo et Guallo remaneat ad Sancti Petri Roda)⁵⁶². El cenobi empordanès tenia des del segle X dominis a Osona i, si més no, una part de les condicions d'Unifred es complí ja que l'any 1107 el monestir va donar a cens *ipso molendino que nominant Rocher de l'Abella* (Pladevall, 1989: doc. 14), segurament pervingut al domini per donació dels hereus de Gilabert.

A partir de 1031, la combinació de les referències a filiacions i relacions parentelars en general amb la dinàmica dels patrimonis aristocràtics a l'Alt Congost permet proposar que el pare de Gilabert, Isarn, era el vicari homònim, fill al seu torn del vicari Sal·la. La presència de Sal·la i dels seus fills a l'Alt Congost⁵⁶³ serveix per aclarir algunes incògnites persistents sobre llurs propis descendents a la mateixa zona, en especial la relació genealògica amb Gilabert Isarn (de Centelles), i, també, fer una proposta sobre la formació inicial del nucli del domini de la nissaga a través de l'evolució dels respectius dominis dels membres de la nissaga vicarial. Pel que fa a la descendència d'Isarn, l'any 994 se sap dels *vineales de Aigo femina, filiam condam Isarni* situats al terme de Vilapicina, al comtat de Barcelona⁵⁶⁴, i el 1004 es té notícia del plet que aquesta mateixa Eigó, filla d'Isarn, va rebre *in terminio de Sevedano, in valle Orsaria* l'exvacuació d'un alou que Esperandeu, un feudatari vescomtal (*infau datario de seniori meo Reimundus viceschomes*), defensava que havia de ser d'ell (*quod feus debebat esse*) mentre que Eigó sostenia que el seu pare i ella mateixa l'havien tingut durant més de 30 anys (*quod pater suus Esarnum condam et ea Ego femina tenebamus in nostra potestate seu XXXta annos et amplius*)⁵⁶⁵. La possessió més que trentenària en fa retrocedir el domini més enllà del 975, compatible amb la data de la mort del vicari Sal·la (+972)⁵⁶⁶, moment propici perquè els seus dominis es repartissin hereditàriament entre els seus hereus i d'aquests passessin als respectius fills. Se sap, per exemple, que entre els anys 994-1004 Trasgonça, esposa de l'ardiaca Radulf, un fill del vicari Unifred i nét del vicari Sal·la segons la identificació

⁵⁶² DCVb, doc. 884, any 1031. Vegeu pel detall de la donació, 2.4.1. Gilabert, fill del vicari Isarn.

⁵⁶³ Vegeu 2.4. El "gresol nobiliari" del vicari Sal·la a l'Alt Congost.

⁵⁶⁴ CCVII, doc. 1248, any 994.

⁵⁶⁵ DCVb, doc. 680, any 1004.

⁵⁶⁶ CCIV, doc. 1117, any 972.

que en fa J. Masnou (2022: 138-139), també posseïa una peça de terra i vinya al Sevedà (*in locum que nuncupant Bugfracto*)⁵⁶⁷.

Tot i que malauradament no s'ha conservat el testament del vicari Sal·la, és plausible que l'alou en qüestió entre Eigó i el feudatari vescomtal l'any 1004 formés part del bloc patrimonial original de la nissaga de Sal·la al Sevedà, per una banda, i, per això, que l'Isarn que consta com a pare d'Eigó fos filla de l'hereu de Sal·la. Com a reforç d'aquesta proposta, Eigó duia el nom d'una germana del vicari Isarn (Gibert, 2015: 141-142), que encara era viva l'any 1000 (*Ego femina filia condam Sanla*)⁵⁶⁸ i que havia estat present en l'acta de consagració del monestir de Sant Benet de Bages de l'any 972 (*filie quoque Sallani bone memorie [...] Aigo*)⁵⁶⁹; pràctica, la de posar el nom de la tia a una neboda, habitual.

El testament del magnat Hugó, mort en batalla després de sortir de Girona (*quia quando exiebat iamdicto Ugoni de civitate Gerunde et pergebat ad ipsum prelium tunc iniuncxit nobis quia si in histum prelium ipsum repetine mortuus fuisset sicuti et fuit*) l'any 997⁵⁷⁰, permet anar avançant en aquesta reconstrucció genealògia. L'herència d'Hugó era un alou propi (*alaudem suum proprium [...] kasas, kasalibus, ortis, ortalibus, terras et vineas cultes et ermas*) situat genèricament entre el Sevedà i al terme del castell de Sant Esteve (*in termines de Sevedano vel in termines de Sancti Stephani*) –la fortalesa del qual ja feia un segle que s'havia documentat al capdamunt de la parròquia de Sant Martí, abans *villare Sentilias*⁵⁷¹–, arribant per l'est fins a Taradell, pel sud a Tagamanent i, passant pel puig de *Mammolla* (*monte super ipsa Mamula sive ad ipsa guardia*), que rebia el nom d'un altre vilar esmentat l'any 898 al Pla de la Garga (*Mamola*)⁵⁷² i el Puigsagordi sobre l'antic vilar de *Vinnolas* del mateix any (*monte super ipsa Mamula sive ad ipsa guardia*), arribava al nord fins a la ciutat de Vic (*de horizonte in collo que dicunt Doda et de meridie in kastrum Tagamanente vel in eius termines et pergit usque in ipsa Mamola, de occiduo in ipsa*

⁵⁶⁷ DCVb, doc. 687, any 996/1004.

⁵⁶⁸ PACBa, doc. 54, any 1000.

⁵⁶⁹ CCIV, doc. 1117, any 972.

⁵⁷⁰ CCIV, doc. 1771, any 997.

⁵⁷¹ CCIV, doc. 37, any 898.

⁵⁷² CCIV, doc. 37, any 898.

Spina, de circi in sede Vico). Es tractava de drets distribuïts en un territori de grandària considerable (unes 2000 ha), que Hugó havia comprat a la seva germana –de la qual el document original deteriorat impedeix saber-ne el nom (*quantum emerat de sorori s[ue][...]*)- i abans havia estat d’Unifred, fill d’Isarn (*qui fuerat de Unifredus, filio Isarni*)⁵⁷³. Qui era aquest Hugó també costa de determinar, per bé que les informacions proporcionades pel seu testament i altres textos relatius a la nissaga de Sal·la no es poden deixar de banda. Així, cal fer esment que l’hereu del vicari Unifred, filla de Sal·la, mort el 978 com s’ha vist més amunt, també s’anomenava Hugó, de sobrenom Unifred, i que ja és esmentat els anys 969 (*Ugone que vocant Unofredo*) i 970 (*Ugo que vocant Hunifredo*)⁵⁷⁴. No es pot descartar que fos el mateix Hugó amb dominis al Sevedà i el castell de Sant Esteve mort en batalla l’any 997. En tot cas, els descendents supervivents del vicari Unifred ja eren esmentats l’any 999 com a *prolis Unifredi*⁵⁷⁵ i van continuar després en un actiu grup de conqueridors a la frontera (Boix, 2003: 1039-1041; Gibert, 2015)⁵⁷⁶. L’*Unifredus, filio Isarni* del testament d’Hugó, tanmateix, podria tractar-se d’un altre fill d’Isarn, com Eigó, que es diria, en aquest cas, com el seu oncle patern. Hugó, d’altra banda, va deixar el domini osonenc al monestir de Sant Benet de Bagès, església de referència i necròpoli de la nissaga, fundada pel propi Sal·la i consagrada, després de la mort d’aquest, pel vicari Isarn l’any 972.

⁵⁷³ He verificat la impossibilitat de la lectura amb l’original (Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1190).

⁵⁷⁴ CCIV, docs. 1043, 1057, anys 969-970. La fórmula *que vocant* reforçava l’adscripció de l’individu a un grup, habitualment de parentiu, que el podia identificar fàcilment i ubicar-lo en el lloc corresponent en l’ordre aristocràtica. Per aquesta temàtica, l’estudi primerenc és el de M. Zimmermann (1990: 293-298), que a banda del seu paper per distingir homònims el considera un “attribut de leur définition publique [...] valeur d’insertion sociale”. L’any 1000 també es documenta un *Unifredus que vocant Guido* fent de testimoni de la donació d’un domini al Carner, al centre del que havia estat el domini del levita Guadamir (CCIV, doc. 186, any 1000).

⁵⁷⁵ CCIV, doc. 1825, any 999.

⁵⁷⁶ J. Salvadó (2009: 24) afirma que era un nebot del vicari Sal·la un altre Sal·la esmentat com a *nobilis*, mort l’any 1020 i que va deixar a Sant Benet de Bages l’*alaudem quem dicunt de Villaperdices [...] cum sua turre et eius municione*, al castell de Santa Perpètua, *in ultima marchia*. No obstant, sembla un error per nét, que és com el mateix autor l’identifica en l’edició prèvia del testament (DSBB, doc. 812). En qualsevol cas, ni una ni l’altra possibilitats són concloents, ja que el diploma original no explicita cap relació de parentiu.

Gilabert Isarn posseïa un alou (*alodio de Guilabert Isarnus*) al costat d'un alou comtal al terme de Taradell, i, deu anys després, el seu fill Guadall Gilabert va bescanviar-hi amb la seva mare Erimberga un domini amb Sant Benet de Bages per un altre del monestir situat a Casoles, al Pla de la Garga, ben a prop del nucli del domini a Sant Martí de Centelles⁵⁷⁷. L'origen d'aquests dominis en una zona agrícola fèrtil, com ho delata al topònim, es pot resseguir fins al testament del levita Guadamir de l'any 964, en el qual aquest va deixar al monestir de Sant Pere de Rodes un alou *in villa Agelans sive in Molist*, terme de Tona la primera i de Taradell el segon (*in terminio de kastro Taradelense, in vila Mulisti*)⁵⁷⁸, amb usdefruit als preveres i marmessor Sunyol (*Sonigillus*) i Adroer⁵⁷⁹. De Sant Pere de Rodes procedeix una venda de l'any 1004 (Pladevall, 1989, doc. 3) feta per Guisad a la seva esposa Preciosa de cases amb corts horts situats *in comitatu Ausona in apendicio castri Taradellense [...] ad rio Malchers*, que havien estat comprats abans als fills d'Eigó i que afrontaven amb una terra d'Oruça. Els noms ens sonen: Eigó era la germana del vicari Isarn i també se'n deia la seva filla que el mateix any 1004 tenia conflictes amb els feudataris vescomtals al Sevedà -que potser era la mateixa dona esmentada a Taradell; i Oruça era el nom de l'esposa del vicari Isarn, de la qual ell havia rebut un alou a Lavit del Penedès (*ipsum alaude de ipsa Vide uti de tu Auricia michi carta firmasti*) abans del 984 (MAPA 15)⁵⁸⁰.

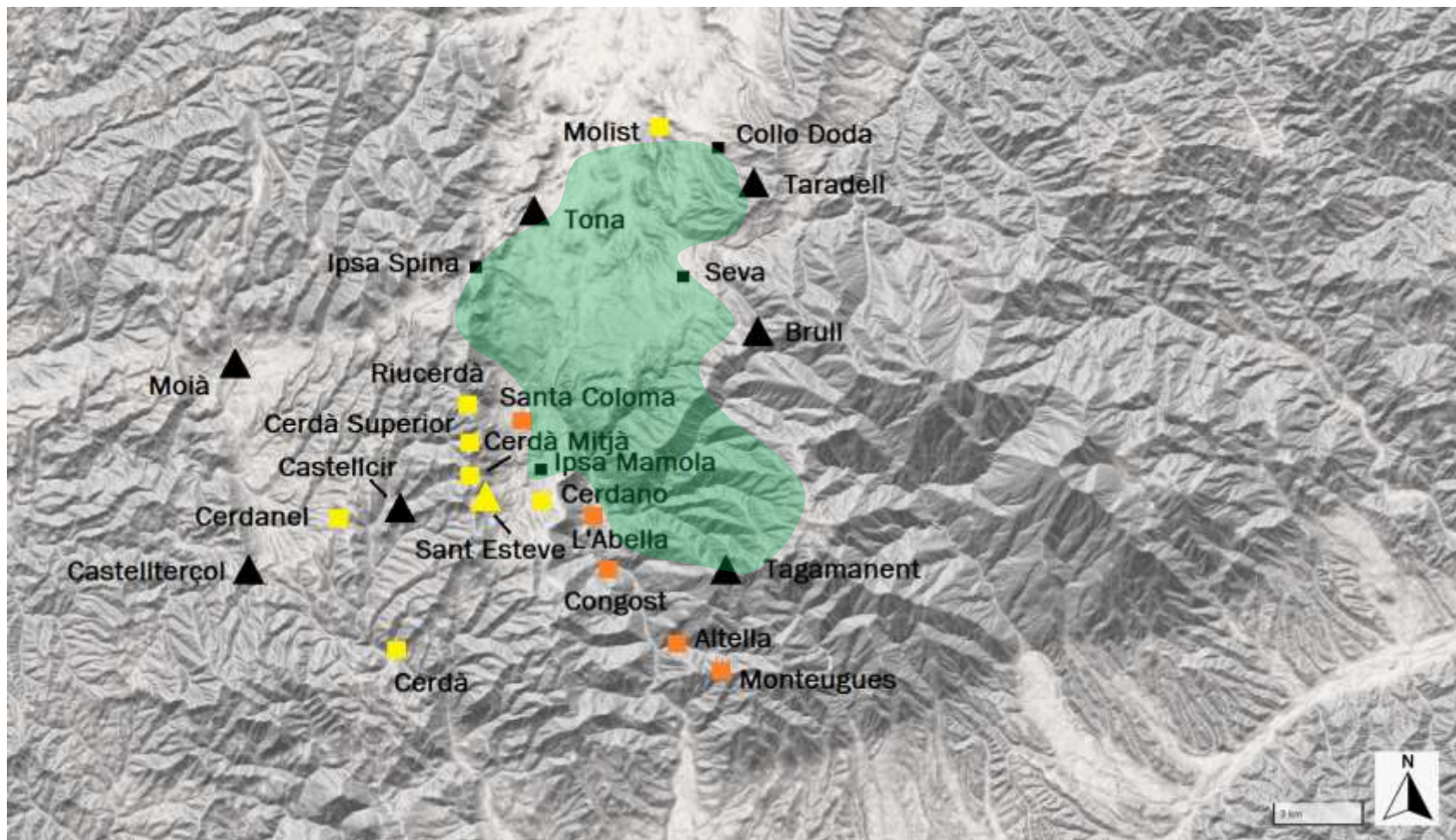
⁵⁷⁷ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1463, 139, anys 1057-1067.

Fa referència al de 1067, M. Zimmermann (1990: 304).

⁵⁷⁸ CCIV, doc. 187, any 919.

⁵⁷⁹ CCIV, doc. 951, any 964.

⁵⁸⁰ CCIV, doc. 1327, any 984.



MAPA 15. Els blocs patrimonials de Guadamir (groc), Hugó (verd) i Unifred (taronja)⁵⁸¹.

⁵⁸¹ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

La relació genealògica de Gilabert amb la nissaga de Sal·la també compta amb el suport de la coincidència en la localització dels dominis respectius. Al sud d'Osona, l'alou de *Cerdanos* del levita Guadamir de l'any 964 s'estenia sobre un ampli territori entre Castellterçol a l'est i la vall del Congost a l'oest, que contribuïa a marcar límits clars. Al mateix Pla de la Garga arribava l'any 999 el límit del domini del magnat Hugó al puig de *Mammolla*, ben a prop de *ipso Cerdano*, un dels llocs cerdans de l'alode *Cerdanos* del levita Guadamir⁵⁸², que per l'est limitava amb el *collo que dicunt Doda*, on el 1076 també limitaria (*collum de Doda*) la parròquia de Sant Genís de Taradell consagrada a iniciativa de Guadall Gilabert, fill de Gilabert Isarn, i el senyor local Ramon Bermon⁵⁸³. Pel que fa als dominis del magnat Unifred donat a Gilabert Isarn l'any 1031, pujaven per les estribacions del Montseny a Vallcàrquera i Monteugues, sense entrar en el terme del castell de Tagamanent mentre Hugó feia servir aquest terme per delimitar el seu propi domini. Tots dos magnats, llavors, afrontaven de manera gairebé integral amb l'alou de Cerdans del levita Guadamir de l'any 964. Entremig hi havia els dominis d'Eigó al Sevedà i, una mica al nord, els dominis a Taradell i Tona del mateix Guadamir i després de les dones de la nissaga vicarial, Oruça i Eigó. En definitiva, la distribució territorial dels diferents dominis delata el repartiment hereditari entre les diferents branques de l'arbre genealògic del bloc patrimonial original fet amb les adquisicions del propi Sal·la i, pel que se sap, l'herència rebuda dels vescomtes de Conflent. La relació entre tots sembla prou evident així com que moltes coses quedaven, a l'Alt Congost entre mitjans del segle X i el primer terç del segle XI, en família⁵⁸⁴.

Crec, doncs, que l'Isarn esmentat com a pare d'Unifred el 997 i el 1004 com a pare d'Eigó era el vicari Isarn i que també fou pare de Gilabert Isarn. Sense possibilitat d'assegurar-ho, és possible que aquest fill anomenat l'Unifred fos el mateix magnat que va donar per

⁵⁸² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100. Per la composició de l'alou, vegeu 4.3. L'alou de Cerdans, pilar del nucli del domini de Centelles.

⁵⁸³ IACDEC, doc. 222, any 1076.

⁵⁸⁴ L'ardiaca Radulf, segons J. Masnou (2002: 39) un fill del vicari Unifred, germà del vicari Isarn, també disposava de dominis al castell de Tona que va llegar al seu fill Unifred l'any 1022 (*alaude quem abeo in castrum Tona, id sunt, cases et closos duos*), i un altre a Vilageriu (Tona) comprat al comte Ramon Borrell i que va deixar a la seva dona Trasgonça (*alaudem de villa Girilde*; DCVb, docs. 825-826).

raó de fillolatge els alous a Gilabert Isarn l'any 1031, tal vegada perquè era el germà gran supervivent després de la desaparició de l'hereu Guadall, esmentat en el testament del vicari Isarn (*Wadaldus filio meo*) i que ja no apareix en l'execució testamentària quatre anys després, i quedar només Eigó, una dona.

Es podria objectar que Gilabert Isarn no apareix en el testament conservat del vicari de l'any 980, en el qual només s'esmenta amb nom propi un fill, Guadall⁵⁸⁵. Aquest esment únic és l'argument principal per sostenir l'esgotament de la nissaga, que hauria anat “decaient davant altres grups més potents o amb més capacitat d'extreure recursos o de romandre en connexió amb el poder” (Gibert, 2015: 155-156)⁵⁸⁶. Portador d'un nom extret amb tota probabilitat de l'estoc onomàstic de la nissaga vescomtal⁵⁸⁷, amb la qual havia entroncat el seu avi Sal·la pel casament amb Ricarda, de Guadall, certament, se'n

⁵⁸⁵ CCIV, doc. 1327, any 980. Ja era mort el 984, quan s'executà el seu testament, sense canvis destacables (doc. 1468)

⁵⁸⁶ En un cas precoç del que observa C. Laliena (2000: 169) sobre nissagues aristocràtiques aragoneses constituïdes durant el segle XI (“à partir de souches peut-être même plus anciennes”) que es van veure superades per la gran expansió fronterera del “llarg segle XII” i llurs pròpies capacitats biològiques i materials per sostenir la seva participació. Tanmateix, al marge de la qüestió no resolta de Guadall, la nissaga sí que va continuar a través d'altres descendents.

⁵⁸⁷ El nom també el duia el bisbe Guadall, que havia estat ardiaca d'Urgell i que, en ser considerat intrús i deposat, va matar el bisbe Frujà i alguns dels seus partidaris l'any 992 (Masnou, 2022: 38). A. Pladevall (1993: 66, nota 27) no descarta aquest Guadall fos l'hereu del vicari Isarn que desapareix de la documentació de la nissaga després de ser esmentat en el testament d'Isarn el 980 (CCIV, doc. 1327). L'autor es basa part en l'*Episcopologio de Vich* (Moncada, 1894: 198, 211), que es refereix a Guadall com a “*clérigo de naturaleza inquieta y de costumbres ajenas de su profesion, llamado Guadaldo, sin otro pretexto que el de su sacrilega y maliciosa intención*”, que també desapareix de la documentació un cop deposat (“*del tal Guadaldo nunca más he topado con alguna noticia: con que es cierto, si quedó vivo, fué de manera que le faltaron fuerzas para continuar las revoluciones á que su ánimo inquieto le incitaba*”). J. Masnou (2022: 39) el considera fill de Trasovad de Calders, tot i que emparentat d'alguna manera amb la nissaga fundadora de Sant Benet de Bages. Per la meua part observo que mentre l'execució testamentària del vicari Isarn es troba a la documentació de Sant Benet de Bages (CCIV, doc. 1468, any 984) com altres textos principals de la nissaga (doc. 1127, any 972: consagració del monestir; doc. 951, any 964: testament del levita Guadamir), el seu testament en què esmenta Guadall es troba a l'arxiu de la catedral de Vic.

perd la pista i ja no apareix en l'execució parcial del testament del seu pare Isarn de l'any 984⁵⁸⁸. Però, com han detectat altres autors (Costafreda, 2020: 152, nota 32), el testament també feia referència genèrica a altres fills que podrien disposar amb l'esposa d'Isarn, Oruça, dels alous llegats pel pare, en cas que arribessin a l'edat adulta o, en cas contrari, que fossin d'ella si romania vídua (*et ad predicta uxori mea cum filiis suis qui de me et se fuerint procreati remaneat ipsa hereditate ab integrum [...] et ipsa alaude de ipsa Vide remaneat a filiis tuis et aliis alaudibus meis ea videlicet racione si in viduitate sua permanserit et si filiis suis ad etatem non pervenerint*).

Crec que Guadall era el fill major i que havia arribat l'any 980 *ad etatem*, per això fou esmentat amb el seu nom en el testament, mentre que altres fills i filles esmentats genèricament eren menors d'edat⁵⁸⁹. De fet, des d'antic hi ha autors que han plantejat l'existència d'altres fills del vicari Isarn, a banda de Guadall. Així, M.M. Ribera ja va fer referència l'any 1733 a un document de l'any 1015 pel qual *Eliardis femina filia quondam Isarni* va vendre a Hug de Cervelló, fill del vicari Ansulf, el castell de Roqueta que havia edificat el vicari Sal·la i va rebre després Isarn (cit. Benet, 1982: 6)⁵⁹⁰. V. Costafreda (2020: 152) també proposa que un fill anomenat Guifré no fou esmentat en el testament i el fa antecessor, a través de la seva filla Oruça –dita com l'esposa del vicari Isarn, la iaia dels senyors de Ponts. La genealogia és correcta, per bé que és possible que s'hagi de

⁵⁸⁸ CCIV, doc. 1468, any 984.

⁵⁸⁹ De fet, l'execució només recull les deixes a Sant Benet de Bages, senyal inequívoca d'una execució de part de les darreres voluntats. No era pràctica estranya: les darreres voluntats del fidel vescomtal Odesind es van recollir en la publicació que en van fer els seus marmessors l'any 1007, amb deixes a la seva esposa Ermetruit i als seus fills i filles, Sunifred, Cusca i Tedlèn (DCVb, doc. 696). Quan la seva vídua, al seu torn, testà l'any 1029, s'esmentaren els seus fills Sunifred i un Bonfill (Oliver, 2018) que no surt el testament del pare però que, en canvi, ja actuava amb el seu germà en la compra d'un alou comtal l'any 990 (CCIV, doc. 1587). Cusca, la filla esmentada el 1007, tampoc aparegué el 1029. Les aparicions dels fills en els testaments obeïen a lògiques de transmissió patrimonial que se'ns escapen en la seva integritat.

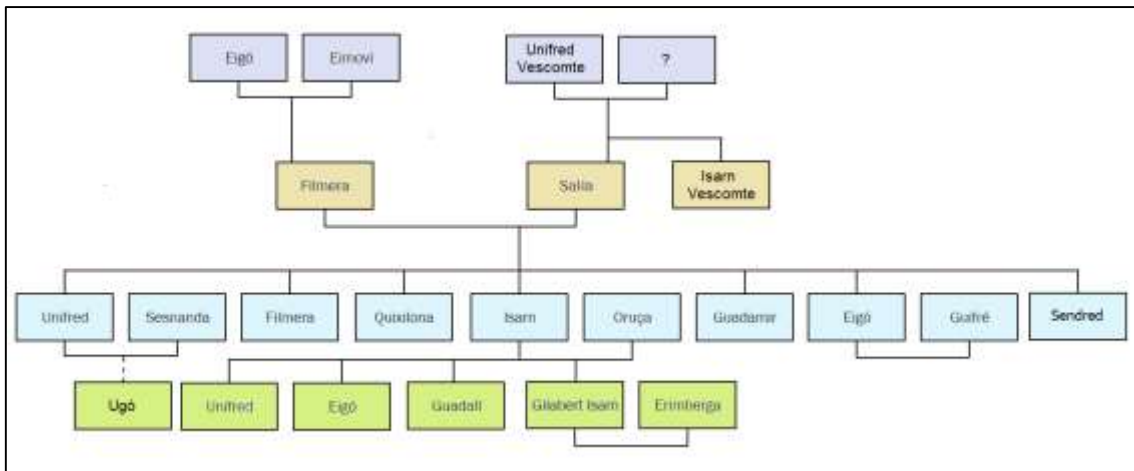
⁵⁹⁰ L'obra del Pare Ribera *Genealogia de la nobilissima familia de Cervellón* es pot trobar íntegra a <https://books.google.cl/books?id=anIhUlfbtNOC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (consulta: març 2025); la cita és a la p. 66.

llegir Unifred en comptes de Guifré⁵⁹¹, tal com la documentació de l'Alt Congost corrobora en esmentar l'any 997 un altre fill d'Isarn, de nom Unifred, en l'execució del testament d'Hugó. Recentment J. Masnou (2022: 138-139) també considera l'ardiaca Radulf de la canònica vigatana, que es documenta l'any 1044 com a marmessor del sagristà Madeix i que ell mateix va fer testament l'any 1022⁵⁹², com un altre fill del vicari Unifred i nét, per tant, de Sal·la i Ricarda. Radulf és considerat “el prototipus de levita d'aquest període en què les funcions militars i eclesiàstiques estaran unides”⁵⁹³, ja que a banda del càrrec canonical fou promotor de l'assentament de colons entorn de Calaf mitjançant el control dels castells de Sallavinera i Aguilar de la Segarra. Els fills de Radulf foren Unifred, dit com el seu avi, i Sunyer i Guadall, com el seu oncle. Sunyer fou encarregat de la parròquia de Santa Maria de Navarcles i, a més d'altres béns, dels castells d'Aguilar i Sallavinera, mentre Guadall, dit com el fill primogènit del vicari Isarn, compartiria amb Sunyer l'alou de Navarcles. Pel que fa a Unifred, es documenta rebent de Radulf dominis al castell de Tona amb la seva mare Trasgonça. L'autor de la semblança de Radulf apunta que la seva descendència va donar origen a la nissaga de Centelles, afirmació de gran rellevància per aquesta tesi però que, malauradament, el seu autor ni sosté documentalment ni desenvolupa. Per la meua part, no he trobat que Radulf tingués un fill anomenat Isarn que, al seu torn, pogués tenir-ne un amb el nom de Gilabert Isarn, primera baula coneguda de la nissaga de Centelles. És a dir, difícilment Radulf podia ser l'antecessor de Gilabert Isarn. En canvi, la proposta de J.M. Masnou sí que contribueix a aclarir la presència recurrent del nom Guadall a la nissaga de Centelles, que ja apareix el 1031 per anomenar el primogènit de Gilabert Isarn (*filios tuos Guallo et Guillelmi*), i que sembla ser des de l'entroncament de Sal·la amb la nissaga vescomtal un marcador del grup familiar.

⁵⁹¹ Un error de lectura que ja fa l'editor de l'acta de consagració de Sant Benet de Bages (*Wifredus* per *Unifredus*; CCIV, doc. 1127, any 972) i que ha complicat innecessàriament el seguiment de la genealogia del vicari Sal·la.

⁵⁹² DCVb, docs. 825-826, any 1022.

⁵⁹³ De d'aquesta perspectiva és esmentat per F. Rodríguez-Bernal (2009: 765).



GRÀFIC 3. Genealogia inèdita dels Centelles: de Sal·la a Gilabert Isarn.

El vicari Isarn, en definitiva, segons aquesta hipòtesi genealògica que crec fonamentada a la llum de la informació actualment disponible, tindria com a mínim quatre fills: l'hereu Guadall, desaparegut prematurament després de 984, i Eigo, Unifred i Gilabert. S'aclareixen així les relacions entre els diversos senyors amb dominis a l'Alt Congost, entre els quals es compten els primers Centelles. El nucli del domini d'aquests a l'entorn de l'església de Sant Martí de Centelles, on el 898 es trobava el vilar *Sentilias* esmentat a l'acta de consagració de Sant Martí d'Aiguafreda, i just a sota de l'*ecclesia Sancti Stephani*, es trobava en els límits de l'alou de Cerdans i cal pensar que aniria a parar a mans de Gilabert Isarn a través de la distribució del llegat del vicari Isarn, que l'heretà al seu torn del seu germà Guadamir.

Aquesta hipòtesi genealògica explicaria dos aspectes característics dels primers Centelles: la relació que mantenien amb els vescomtes d'Osona, que va fer que l'any 1033 Gilabert Isarn es comptés entre els fidels del vescomte Folc en el plet per la possessió del castell de Calaf, contestada pel bisbe Oliba (*Gilabertus Isarni*)⁵⁹⁴; i l'ús de Guadall com un dels noms característics a la nissaga. Aquest nom ja el portava l'hereu de Gilabert Isarn l'any 1031 (*filios tuos Guallo et Guillelmi*)⁵⁹⁵. Per la banda vescomtal, ja el 968 el vescomte Guadall havia mostrat interès en adquirir dominis (peces de terra i vinya) a la *villa Vigolas*, a prop de Santa Coloma, on hi hauria un dels alous donats per Unifred a

⁵⁹⁴ CDADC, doc. 98, any 1033.

⁵⁹⁵ DCVb, doc. 884, any 1031.

Gilabert Isarn el 1031⁵⁹⁶, En tot cas, el nom de l'hereu de Gilabert Isarn, exemple que l'onomàstica aristocràtica “constituía un elemento fundamental de la herencia nobiliaria, susceptible de iluminar diversos aspectos de la identificación del individuo como integrante de un grupo de poder” (Pérez, 2014: 17), reforça encara més la hipòtesi genealògica dels Centelles a través de destacar la relació amb l'entorn vescomtal il·lustra la rellevància de l'aliança hipergàmica del besavi, Sal·la, en casar-se amb Ricarda⁵⁹⁷.

2.4.2. De Gilabert Isarn al topollinatge dels Centelles.

Cap fill de Gilabert Isarn ni, de fet, cap dels seus descendents coneguts, va portar el nom del seu propi pare, Isarn. Guadall i el mateix Gilabert sí que serien noms recurrents i identificatius (Devroey, 2006: 102) de la nissaga durant la resta de l'Edat Mitjana. Aquest silenciament d'Isarn, però, era quelcom necessari si hi havia la voluntat –i la necessitat de fer evident l'autonomia de la nissaga de Centelles respecte del tronc vicarial. El “gresol” ja havia fet la seva funció quan, l'any 1031, Gilabert Isarn estava en ple procés de completar el domini a l'Alt Congost amb la donació d'Unifred, que era possiblement el seu germà gran. Cal no oblidar que el Gilabert Isarn duia un nom sense precedents coneguts a la nissaga de Sal·la –si més segons se sap fins avui- i això era segurament coherent amb el caràcter secundari dels dominis de l'Alt Congost en el patrimoni d'aquella i del mateix Gilabert mateix entre la descendència d'Isarn. En tot cas, l'elecció del nom del seu propi hereu no era un trencament radical; al contrari, marcava la pertinença a una xarxa aristocràtica on el grup familiar més alt en la jerarquia era el vescomtal, i això era un capital social no gens menyspreable, a banda de coincidir amb el de l'hereu desaparegut del vicari Isarn (*Wadaldus filio meo*)⁵⁹⁸, i, tal vegada, el del bisbe Guadall, tot i la seva mala fi.

A banda de la lògica interna de la nissaga en relació a altres de més prestigi o, en general, per marcar l'adscripció o distància envers el tronc genealògic vicarial, fent visible l'existència d'una nova família aristocràtica, els noms de Gilabert i Guadall també mostren l'evolució onomàstica consistent en l'adjunció del nom del pare al del fill. Si

⁵⁹⁶ CDADC, doc. 2, any 968.

⁵⁹⁷ Vegeu 2.2.1. Els vicaris osonencs.

⁵⁹⁸ CCIV, doc. 1327, any 980.

Gilabert ja duia Isarn en l'acte públic pel qual, a la porta de l'església de Sant Martí de Centelles, va incorporar al domini propi el gens negligible bloc patrimonial d'Unifred (*Guileberto Isarni*)⁵⁹⁹, els primers Centelles van utilitzar el nom doble quan volien remarcar la filiació en actes on remarcar la descendència era necessari, com per exemple la transferència del patrimoni dins de la mateixa nissaga, o en general, com apunta R. Le (1995: 304) era imprescindible establir amb claredat el lloc de l'individu en la jerarquia aristocràtica. Així, l'any 1031 Gilabert va fer servir el nom compost i una altra vegada l'any 1033 (*Guileberto Isarni, Gilabertus Isarni*) entre els magnats fidels dels vescomtes osonencs⁶⁰⁰, en una referència a un alou propi a Taradell el 1057 (*alodio de Guilabert Isarnus*)⁶⁰¹ i el 1062 com a referència pòstuma i les seves vinyes a l'Arboç del Penedès ja pertanyien a la seva vídua Erimberga (*vineas de Guilabert Isarn condus, qui sunt de Orumberga*)⁶⁰². En canvi, només s'esmentava el nom simple en documents en què el seu lloc en la jerarquia no calia que fos remarcat; per exemple, quan el seu domini apareixia com una simple afrontació d'altres transaccions a prop del solar originari, on el senyor era conegut per tothom (*ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert*; Rocafiguera, 1983, doc. 4). En el cas del fill Guadall, el nom doble (*Guadaldus Gilaberti*) aparegué el 1067 en un bescanvi de dominis a Tona amb el monestir de Sant Benet de Bages⁶⁰³, on cal pensar que reforçava la legitimitat de la successió per mort del seu pare Gilabert. En canvi, només es va fer servir el nom simple en textos locals on, com Gilabert Isarn, era perfectament conegut (*mulinum quod est in Congusto scilicet ad ipsam Abeiam quod fuit Guaaldi*)⁶⁰⁴.

La transmissió dels mateixos noms extrets de la línia paterna (Gilabert, Guadall) també era coherent amb la successió del fill més gran, hereu del nucli de les honors familiars a *Sentilias*, i més en general amb una aristocràcia que havia escapat del dret dels sobirans de distribuir les honors entre els descendents d'un magnat, sense privilegiar la progenitura directa o la successió patrilínea (Le Jan, 2003: 233-235). En una successió patrilínea

⁵⁹⁹ DCVb, doc. 884, any 1031.

⁶⁰⁰ CDADC, doc. 98, any 1033

⁶⁰¹ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1463, any 1057.

⁶⁰² PACBa, doc. 577, any 1062.

⁶⁰³ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139, any 1067.

⁶⁰⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, *Liber Dotationum Antiquarum*, 51.

consolidada, com la que es fa evident documentalment per als Centelles a partir de l'any 1031, l'onomàstica dels descendents afavoria la línia més oportuna per a l'afermament del poder de la nissaga (Bouchard, 1981: 525-525). Per això, els hereus dels Centelles alternaren els noms de Gilabert i de Guadall per als fills que actuaven al solar originari de *Sentilias*. El primer hereu conegut del nucli del domini, Guadall Gilabert, en preparació de la successió ja actuava l'any 1048 amb el seu pare (*Guilabertus Isarnus et filius tuus Guadallus*) en l'empenyament d'un *soler* amb cases, horts i molins a l'Ollic, al Pla de la Garga⁶⁰⁵. Feta la successió, l'any 1062 al terme de Castellet, a l'Arboç, es documenten unes *vineas de Guilabert Isarn condus, qui sunt de Orumberga*⁶⁰⁶. El 1067, Guadall Gilabert va fer un bescanvi acompanyat de la seva mare de dominis propis a Tona (*alodium nostrum proprium et domos cum vineis et arboribus qui infra sunt et pratum [...] ad ipso Planel*) amb el monestir de Sant Benet de Bages a canvi d'un alou *in loco Kasoles*, també al Pla de la Garga⁶⁰⁷, que va contribuir a consolidar el nucli del domini als peus del castell de Sant Esteve i la rodalia de Sant Martí de Centelles (MAPA 16).

A partir d'aquestes primeres actuacions, es pot resseguir Guadall Gilabert actuant com a senyor del nucli del domini. Així, el 1073 va signar com a testimoni (*Wadalli Gilabert*) la venda d'un alou d'Ermemir de Castelltallat a la mateixa rodalia de *Cassoles*⁶⁰⁸; el 1078 Guitard Josfred li va vendre a ell, a la seva esposa Beatriu⁶⁰⁹ i al fill d'ambdós Gilabert Guadall la meitat de la vall de Vallcàrquera (*medietatem de Valle Carceriense [...] vallem que dicitur Carcara*), al Montseny⁶¹⁰; i el 1083, l'esposa de Guadall Gilabert es va fer anomenar *domna Beatrix*, senyal de la puixança de la nissaga, en la venda d'un mas (*manso uno cum ortis et trilea et arboribus de multas generaciones cum terra ubi totum est fundati*) novament a Casoles, al Pla de la Garga que es perfila com el punt de major

⁶⁰⁵ Arxiu patrimonial Rocafiguera de Vic, documents del mas Oliva, perg. 4, any 1040; Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048.

⁶⁰⁶ PACBa, doc. 577, any 1062.

⁶⁰⁷ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139, any 1067. Segurament era el mateix *Guadal* que el 1058 va empenyorar 1/5 d'un alou a Tona, a Ardenella (DCVb, doc. 1165).

⁶⁰⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-21, any 1073.

⁶⁰⁹ Si la identificació és correcta, Beatriu era esposa en segones núpcies després d'Oruça.

⁶¹⁰ DCM, doc. 56, any 1078.

interès per a l'expansió del domini⁶¹¹. Guadall Gilabert es documenta per darrer cop l'any 1100 signant com a testimoni una donació al peu del castell de Sant Esteve (*in loco vocitato ad ipsas Kasolas*)⁶¹².

⁶¹¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-19, any 1083.

⁶¹² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

La data tardana del document fa dubtar, però, de la identificació.



MAPA 16. El nucli del domini de Centelles⁶¹³.

⁶¹³ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

En una expressió local de l'assimilació del poder sobre els homes i sobre la terra (Guerreau, 1984: 202-208) i també com indicador de l'arrelament territorial de la nissaga (Morsel, 2004: 108)⁶¹⁴, els senyors del nucli del domini van afegir de *Sentilias* a llur nom doble original. Gilabert Guadall, nét de Gilabert Isarn i fill de Guadall Gilabert, fou el primer en utilitzar l'any 1117 (*Gilabertus de Centeies*) quan va posar sota la batllia i protecció de l'església de Santa Maria de l'Estany a ell mateix, el seu hereu Bernat, la resta de la seva progènie (*me meumque filium cunctaque mei proeienie*) i la casa forta on residia a la rodalia de Sant Martí de Centelles (*necnon ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)⁶¹⁵. Anomenat encara Gilabert Guadall l'any 1111 (*Guilabertum Guadalli*) en l'entorn vescomtal⁶¹⁶ i encara d'ús poc sistemàtic inicialment, perquè el mateix any 1117 no es va fer dir de Centelles quan fou testimoni de l'execució testamentària dels senyor de casa forta d'Heures a favor de l'església de Santa Maria de l'Estany (*Guilabert Guadal*)⁶¹⁷, a partir de 1130 aquesta fou pràctica habitual. El 1131, *Guilabertus de Scenteies* fou testimoni en afers del castell de Castellcir i, tres anys després, s'anomenà ell mateix *Guilabertus de Centeiles* en donar a la mateixa església de l'Estany dos masos i una coromina a Taradell, acompanyat pel seu propi fill Bernat *de Centeles*⁶¹⁸. Gilabert va donar el vist-i-plau a una concòrdia favorable als interessos de l'Estany a la Garriga, al Vallès Oriental (*ad laudacionem Guilaberti de Centeies*) l'any 1142⁶¹⁹. Devia morir poc després; de fet, el seu fill Bernat *de Scilintillis* ja va fer tot sol de testimoni de la sentència arbitral sobre un alou del terme castral de Tona disputat pel bisbe i el capítol i Guillem de Torre el 1134⁶²⁰.

⁶¹⁴ El locatiu en la documentació osonenca es troba per primera vegada l'any 997 entre els testimonis d'una venda del vescomte Sunifred de Girona (*Miro de Senarias, Miro de Aspirano*; PACBb, doc. 34).

⁶¹⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

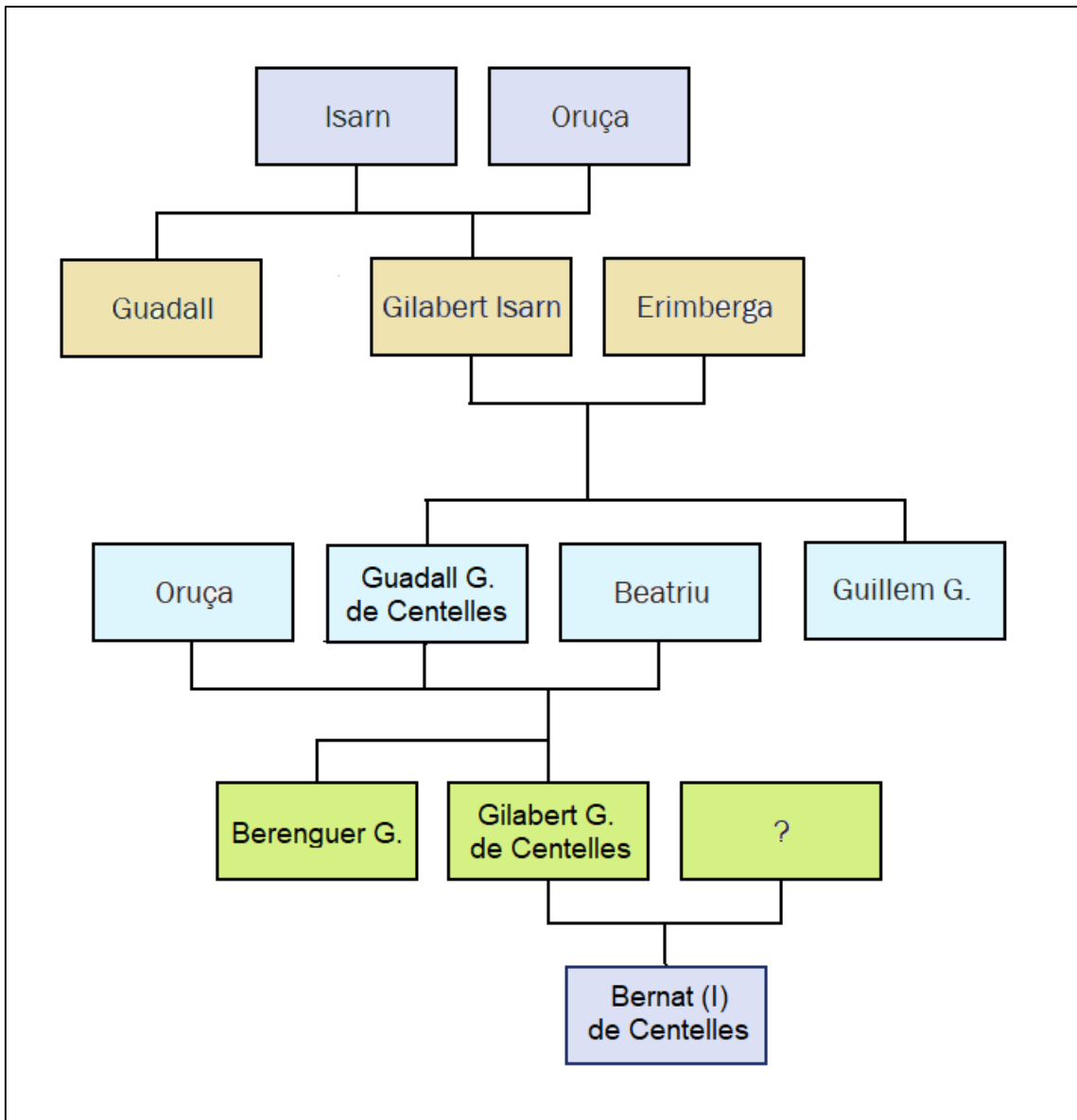
⁶¹⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 1125, any 1111.

⁶¹⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 40-41.

⁶¹⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 72.

⁶¹⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 347, any 1142.

⁶²⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 37, f. 26.



GRÀFIC 4. Genealogia inèdita dels Centelles: de Gilabert Isarn a Gilabert Guadall.

El context documental d'aquests esments fa pensar que el patronímic va emergir inicialment perquè era operatiu per delimitar territorialment els drets objecte de tràfic de la nissaga. És significatiu que l'any 1117 el mateix document que esmenta el patronímic també sigui la primera referència a la casa forta que rebia el nom de la parròquia (*domum de Scintillis*) en la qual l'antecessor Gilabert Isarn va rebre la donació d'Unifred l'any 1031. Aquest era, sense cap dubte, el nucli del domini, l'emplaçament del vell vil·lar *Sentilias* de finals del segle IX⁶²¹ d'on, un cop senyorialitzat, la nissaga obtenia la seva identitat. L'ús "de Centelles" permet aleshores parlar amb propietat de la nissaga com a

⁶²¹ CCIV, doc. 37, any 898.

topollinatge, això és, una línia d'hereus del poder senyorial identificada de cara enfora per un mateix nom corresponent a un espai geogràfic del qual la línia extreu la seva identitat (Guerreau-Jalabert, 1981: 1042-1043; Morsel, 2004: 101-102)⁶²². Llavors, l'expansió del domini cap a terres de conquesta i colonització, on, eventualment, membres de la nissaga s'assentaren⁶²³, també suposà el trasllat del nom cap a aquells nous espais. Tancada la frontera (Masnou, 2022: 35-57) a Osona, aquesta mateixa nissaga seria un actiu agent en la formació d'una nova frontera més enllà.

2.4.3. El problema de Guadall i Dispòsia, senyors de Múnter.

No és gens segur que els esposos Guadall i Dispòsia, documentats al darrer quart del segle XI al castell de Múnter, situat a 6,5 km al sud de Vic, també fossin membres de la nissaga. A. Pladevall (1976: 21; CC4: 924) proposa anomenar aquest Guadall com a Guadall II, perquè era germà de Guadall Gilabert (o sigui, Guadall I). Pel que fa a Disòasia, J. Masnou (2022: 296) considera que era una “rica dama gironina [...] que era esposa dels senyors de Cruïlles i de Sant Martí de Centelles”⁶²⁴. Mentre en el cas dels Cruïlles la relació és fonamentada, la vinculació amb els Centelles no es desenvolupa i sembla més aviat que J. Masnou segueix aquí l'assumpció d'A. Pladevall, cosa que no l'ajuda gens. J. Masnou sí que fa una síntesi biogràfica de Dispòsia, que seria filla del canonge Boeci, difunt l'any 1054, i que es va casar primer amb Guillem Bernat de Salt i després amb Guadall Gilabert de Cruïlles (p. 291). Un germà de Dispòsia, Heriball, jutge i canonge, lideraria la comunitat de clergues instal·lada a Santa Maria de l'Estany en instituir-se com a canònica

⁶²² M. Pérez (2014: 11) exposa les dificultats de l'extrapolació del model del topollinatge a les aristocràcies peninsulars. Amb la precaució deguda per les limitacions documentals sobre la nissaga, en el cas dels Centelles el model de Guerreau-Jalabert és, en tot cas, operatiu.

⁶²³ Vegeu 3.5.1. Els primers Centelles a la marxa extrema. La combinació d'afermament genealògic i del domini també es veu en el cas de les nissagues castellanques dels Ansúrez i els Banu Gómez entre els segles X-XI (Carvajal, 2012: 622). En el marc de la revolució antroponímica dels segles XI-XII, l'aparició del locatiu com a part del nom també facilita el seguiment dels individus en els processos de conquesta i, a mesura que la pràctica es difon socialment, de colonització; a partir del cas de Tortosa, les reflexions de N. Pacheco (2023).

⁶²⁴ El mateix autor afirma que els Centelles eren “descendants de Dispòsia” (Masnou, 2022: 298), igualment sense desenvolupar-ho ni tenir en compte la identificació de Gilabert Isarn de l'any 1031 com a primer membre conegut de la nissaga (Ordeig, 2003).

regular l'any 1083 (p. 296). Per la meua part, afegeixo que el mateix any 1083 Dispòsia i els fills Guadall Guadall i Berenguer Guadall van rebre del bisbe Berenguer l'evacuació d'un alou que havia estat d'Arsenda d'Oló. L'alou es trobava a la parròquia de Terrassola, on l'any següent Dispòsia i els seus fills també van donar a Santa Maria de l'Estany una peça de terra que tenien per herència (*per ienitorum*), a prop del cenobi, que possiblement incloïa part o la totalitat de l'alou que havia estat del bisbe⁶²⁵.

Dispòsia, en tot cas, va morir el 1096 i el seu testament sacramental⁶²⁶ confirma que els seus fills eren *Guadallus Guadaldi* i Berenguer, a més d'un Guillem Bernat que fins llavors no havia aparegut (*Guillelmi Bernardi filium suum*). Aquesta absència potser estava relacionada amb el fet que en el testament fou esmentat a part dels altres germans (*si Guadallus aut Berengarius, frater et filiis suis, et Guillemus Bernardo volebant contrarietatem facere*) i la possibilitat que fos fill del primer matrimoni, amb Guillem Bernat de Salt. Guadall Guadall, en tot cas, era l'hereu, i és possible que també fos el magnat homònim que l'any 1072 va rebre de Ramon Bermon de Taradell l'església de Santa Coloma de Vinyoles o de Sant Pau de Montmany al Congost⁶²⁷. Pel seu testament també se sap que Dispòsia tenia dominis per herència materna a Tona l'any 1096 (*ipsum alodium quod habebat ad ipsas Ollas in parrochia Sancti Andree de Tonna qui ei adveniebat per vocem maternam et per sua compra*). El testament de Dispòsia fou dictat *iacens in domo sua que est iuxta castrum Corneliano*, al comtat de Girona, on tenia la majoria dels seus dominis i hi havia les esglésies beneficiàries de les deixes; ella mateixa ordenà ser enterrada a Sant Esteve de Banyoles. Els seus fills Guadall Guadall i Berenguer Guadall també eren fidels dels magnats gironins Guillem Ramon i Arbert, pels quals tenien conjuntament el castell d'Estela, entre la conca del Ter i la vall del Brugent, tal com l'havia tingut encomanat abans llur oncle Gausfred Gilabert (*Gaucefredo Guilaberti, avunculo vestro*)⁶²⁸.

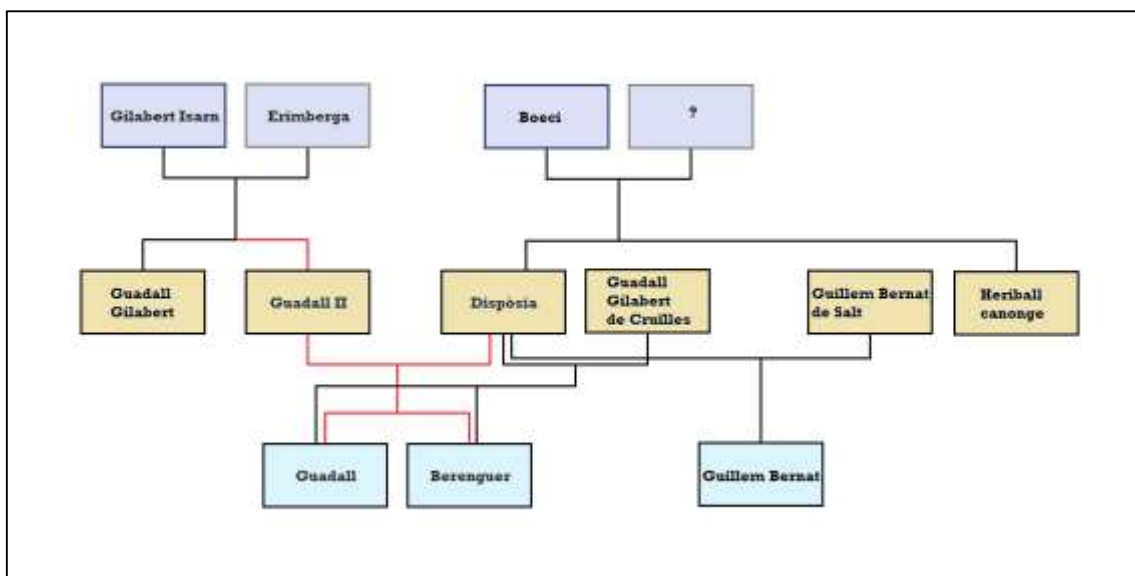
⁶²⁵ PACBb, docs. 147, 150, anys 1083-1084.

⁶²⁶ PACBb, doc. 291, any 1096.

⁶²⁷ Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Rupit, 1-25-7, any 1072. El document és un regest molt breu que presenta aquesta disjuntiva.

⁶²⁸ PACBb, doc. 206, any 1068/1108.

L'onomàstica d'aquest grup familiar format per Guadall Gilabert pare, Guadall Guadall i Berenguer Guadall és coincident amb la dels Centelles i, de fet, no es pot descartar que hi estiguessin emparentats. També tenia dominis a Múnter el levita Guadamir (*alode de Montar*), i ja s'ha vist la importància del llegat d'aquest magnat en la configuració del nucli del domini de Centelles⁶²⁹. Però els documents disponibles –i que ja són més que els aportats fins ara pels estudiosos anteriors- no aporten proves concloents, i encara menys que Gilabert Isarn tingués dos fills anomenats Guadall. A hores d'ara, doncs, crec que és prudent deixar Guadall i els seus fills al marge, a l'espera que, si és el cas, més documentació aclareixi el panorama.



GRÀFIC 5. Genealogia inèdita dels senyors de Múnter (en vermell, Pladevall, 1976)

⁶²⁹ CCIV, doc. 951, any 964.

Discussió de resultats i conclusió parcial.

L'exigüitat del domini comtal primerenc a Osona reflecteix que la conquesta no va ser una empresa exclusivament comtal sinó que va requerir la participació dels magnats. La possessió d'algunes fortaleses termenades proporcionava als comtes una base jurisdiccional del propi poder que, segurament, els deixava marge suficient per traficar amb el domini territorial propi i els drets i rendes que se'n derivaven; però la tasca de conversió de les incursions en ocupació permanent fou resultat de la col·laboració interessada de nissagues guerreres a l'entorn de magnats nouvinguts a canvi, també, del seu propi enfortiment com a classe dirigent. En aquesta dinàmica tingueren un paper central les nissagues de vicaris comtals. Eventualment, també fou tasca de determinats elements de la societat autòctona, incorporats en posicions de privilegi en el nou ordre polític.

La revolta de 826-827 podria haver estat un punt de partença per la diferenciació de grups locals que apareixen a Tona l'any 888, fossin resultat de transformacions internes de la comunitat, de la seva relació amb poders exteriors, o d'ambdues coses al mateix temps. Aquests processos, però, no van tenir capacitat per dissoldre els vincles comunitaris que compensaven els lideratges locals al darrer quart del segle IX. En canvi, la relació amb els poders exteriors arran de la conquesta comtal sí que van transformar els *homines commanentes* a Tona i els van situar en el camí de la feudalització, mitjançant la col·laboració entre els *inlustri*, els comtes i els bisbes. Per aquesta col·laboració van rebre el reconeixement de la categoria castral de l'assentament encimbellat i del posicionament de Centuri al seu càrrec, i l'elecció dels seus fills, un, com a rector, i l'altre, com a jutge del seguici comtal. Si una posició destacada en el si de la comunitat no havia permès fer el salt qualitatiu d'esdevenir *senior*, aquesta posició sí que va permetre teixir aliances privilegiades amb els nous poders polítics que permetrien, llavors, fer el salt. Com mostra W. Davies (1990: 59-61; 119-122) per la dominació anglosaxona d'Irlanda, Gal·les i Escòcia, el suport d'un patró extern poderós reforça la posició de qui entra la seva xarxa aristocràtica en el seu propi àmbit territorial.

El concurs interessat d'alguns elements de la societat autòctona en la consolidació de la conquesta fou un veritable pacte de conquesta, que, a Osona, també fou un dels "mecanismes socials que asseguren l'èxit de les conquestes militars" (Batet, 2006: 125-

125). Aquesta solució pactada es troba singularment ben adaptada a llocs sense desequilibris manifestos entre conqueridors i conquerits (Day, 2006: 22-24), en els quals la col·laboració d'elements de les societats locals és necessària per a l'establiment de relacions de dominació (Davies, 1990: 6; cit. Torrò, 2019: 19-21; Veracini, 2014: 619). A Osona, el pacte de conquesta fou per alguns autòctons porta d'entrada a xarxes clientelars i fonts de poder que els ajudaren a superar els constrenyiments a l'afermament de jerarquies dins de les comunitats; pels conqueridors, suposava l'assoliment de posicions de dominació locals i també era una manera operativa d'aspirar ("to suck", Davies, 1990: 61) dins del nou ordre polític els magnats autòctons. He pogut resseguir els casos de Valldaneu, on el pacte formalitzat com a venda d'un vilar sencer el va convertir en un dels primers punts forts del domini comtal; el dels més il·lustres dels *inlustri* de Tona, Centuri i els seus fills, respectivament senyor castral, rector parroquial i jutge del seguici comtal; el de Fedanci i el seu propi grup familiar, per als quals l'exercici de la vicaria fou un factor d'afermament del domini local a Manlleu i d'extensió de les xarxes clientelars més enllà; o, entre els eclesiàstics, els monjos, monges i preveres de Sant Martí d'Aiguafreda, darrers representants d'una comunitat monàstica que ja existia al segle VII i per als quals la incorporació a l'ordre diocesà –de la mà d'Emma, abadessa i filla de comte Guifré– va suposar la conversió de l'emplaçament en cel·la monàstica i l'accés d'alguns d'ells a càrrecs canònics i, tal vegada, a l'episcopat osonenc. De fet, i pel que fa a l'àmbit de les esglésies, és possible que, com els senyors anglonormands més endavant (Davies, 1990: 89), el que pretenien inicialment el comte Guifré, o el bisbe Gotmar a través de les consagracions parroquials, també fos el reconeixement formal de la seva superioritat, així com disposar d'una base estable de normes escrites que reguessin la relació de dominació i l'establiment d'una nova jerarquia social que tingués l'aristocràcia nouvinguda en una posició privilegiada.

Des de la perspectiva de les comunitats en el seu conjunt, tampoc es pot descartar que, com proposa J. Larrea (2008: 195-198) per a Navarra, a Osona la funció del comte com a intermediari en els conflictes recurrents per l'aprofitament de recursos col·lectius en facilités la seva acceptació. Això pot ser d'especial interès per comprendre les comunitats muntanyenques de les valls de Ripoll i de Sant Joan, on, com a Castella, el control de les muntanyes i les deveses podria tenir un paper central en l'articulació de les comunitats amb els poders exteriors i, especialment, el comtal (Escalona, 2002). És possible, doncs, que el paper d'intermediari afavorís al comte Guifré davant de comunitats enfrontades o,

internament, que tenien processos oberts de jerarquitzaçió interna o de privatització de recursos comunitaris, etc.; en aquests casos una autoritat externa podia ser ben vista, si més no inicialment. Sens dubte se'ns escapen moltes coses degut a les limitacions informatives inherents a la documentació disponible, però és evident que el càlcul d'interessos per totes les parts i les formes d'acomodació entre nousvinguts i autòcton podia arribar a alts graus de complexitat a l'Osona del darrer quart del segle IX. Aquest càlcul va regir el pacte de conquesta.

De fet, la referència als *maiores y minores* segurament reflectia diferents condicions socials, però els possibles valors de referència són tan diversos, des de l'accés a la terra – o al treball d'altri- fins al prestigi personal de tot tipus, a més de desconeguts en el seu detall, que atribuir a aquelles denominacions un valor absolut de jerarquia social seria massa arriscat, tal com també observa genèricament sobre aquests mateixos mots J-P. Devroey (2006: 207). Nogensmenys, hom també es pot demanar si la categoria d'*inluster*, més que reflectir diferències anteriors i ben establertes, donat el cas, des de l'època visigòtica, entre els *homines commanentes*, no delatava més aviat l'objectiu polític dels conqueridors de proporcionar al grup familiar de Centuri una posició jeràrquica superior consolidada, que el legitimés com interlocutors privilegiats i que els facilités a ells mateixos penetrar en la comunitat. Al capdavall, *vir illuster* també es feia servir per designar les figures comtals (*virii illustres id est Wifredus comes et Winidilles comitissa*)⁶³⁰ i es tracta (Zimmermann, 2023: 325) d'una referència a un lloc al capdamunt d'una jerarquia basada en la capacitat d'exercir la força (*vis*). L'ús del mot formaria part d'una traducció al llenguatge i la consideració de les relacions socials dels conqueridors d'una realitat local i anterior per la qual aquells no disposaven de mots; traducció, d'altra banda, interessada, ja que quan no hi tenien cap interès els conqueridors optaven per equiparar Osona a un desert sense cap recança⁶³¹.

L'absència d'estudis prosopogràfics específics fa difícil afirmar que aquesta col·laboració inicial, en efecte documentada, tingués continuïtat en les nissagues feudals posteriors. Per exemple, si hi hagué continuïtat genealògica entre els *il·lustres* Centuri i fills i els senyors del castell de Tona del segle X en endavant. Tampoc se sap, de fet, en el cas del vicari

⁶³⁰ CCIV, docs. 8-10, anys 887-888; el doc. 10 sembla el més fidedigne.

⁶³¹ Vegeu 7.3. De cristians invisibles, pagans i cristians perversos.

Fedanci de Manlleu, per al qual l'exercici de la vicaria fou una oportunitat d'or per ampliar el propi patrimoni i l'abast de les xarxes familiars i clientelars. Tanmateix, el cas del vicari Sal·la, tronc genealògic comú de moltes d'aquelles nissagues, sembla indicar que els magnats nouvinguts foren peces imprescindibles i que tingueren continuïtat, mentre els autòctons tingueren un paper limitat als anys primerencs, mentre hi hagué necessitat del seu concurs per afermar el domini inicial –eventualment, com en el cas de la primera esposa de Sal·la, aportant bona part del nucli originari del domini a Osona. De fet, davant de l'absència d'aquells estudis de detall, s'observa el protagonisme en la gestió de la conquesta per part de les nissagues vicarials: guerrers especialitzats, levites introduïts a les institucions eclesiàstiques –singularment a la canònica- i jutges defensors del dominis propis, tots armats i fortament interrelacionats per vincles de parentiu, fidelitat i interessos compartits. Els vicaris basaven la seva puixança en un estreta relació entre la frontera i el solar originari, fos aquest el Pirineu on tenien les arrels familiars (Sal·la, al Conflent) o el rerepaís osonenc on es van establir inicialment i fonamentaren el poder de la pròpia nissaga (Ansulf, a Gurb; Sal·la, a les Guilleries). Ambdós espais foren les bases a partir de les quals projectaren la seva acció al ritme de l'avenç de la conquesta sobre l'Osona pròpiament dita i més enllà (els vicaris de Gurb a Montserrat, els vicaris de les Guilleries al Bages i l'Anoia).

Nogensmenys, la conquesta recolzava en l'exercici, o si més no en l'amenaça, de la violència. Això és quelcom universal (Caravaglia, 2008: 14; Wolfe, 2006: 391) i s'ha vist que l'aristocràcia osonenca dels segles IX-X era, fonamentalment, un grup de gent armada. Molt armada. La “demostració transparent d'una força superior” (Davies, 1990: 6) resulta sempre operativa i Osona no fou cap excepció. El paper central de les armes i dels cavalls entre els béns dels aristòcrates, plenament documentat, així ho demostra, com ho fan els judicis que al primer quart del segle X despullaren particulars i comunitats senceres de l'obligació de prestar serveis militars, un dels “serveis honorables” característics de la condició de lliure i que també eren una protecció enfront del desclassament dels lliures que hi estaven obligats (Larrea, 2023: 236-240). Al capdavall, aleshores ja eren trets distintius de l'aristocràcia “the normality of small scale wars; the practical rights of the military strata to take whatever they liked from the peasantry; the assumption that aristocrats would often get angry (and drunk) and be violent to other people; the harsh and self-righteous policing of social boundaries, between unfree and free, unmilitary free and aristocratic, poor and rich” (Wickham, 2009: 509). Així, tot i

que pactada, la conquesta va vehicular la penetració de la societat autòctona per magnats nouvinguts a través de diverses vies, entre les quals es comptava l'entroncament matrimonial amb dones ben situades en la societat local. Un cas paradigmàtic fou el del vicari Sal·la assentat a les Guilleries al primer quart del segle X: un magnat poderós, eixit de la nissaga vescomtal de Conflent, rerepaís dels conqueridors, va passar a ocupar un lloc en la societat autòctona emparentant amb aloers locals a través del seu matrimoni amb Filmera. La creació del domini de Sal·la a Osona, concretament a les Guilleries, però, no va fer que el vicari trenqués els seus lligams amb el rerepaís d'origen del Conflent, on consta amb dominis fins poc abans de la seva mort. De fet, no es pot descartar que les rendes obtingudes al Pirineu li proporcionessin la base material per a la creació inicial del patrimoni a les Guilleries, on es casà amb una aloera autòctona. Amb aquest matrimoni, Sal·la va afermar la seva posició personal a les Guilleries mitjançant els fills, l'acumulació de dominis i la proximitat a patrons locals. Sal·la continuava, en l'àmbit més reduït de les seves pròpies ambicions senyoriales, una pràctica iniciada dècades enrere en l'àmbit comtal amb la unió de les nissagues descendents dels comtes Berà i Borrell (Martí 2019: 26) a través del matrimoni del comte Guifré amb Guinedella, possible néta del comte Borrell que va fortificar la frontera l'any 785 (Cingolani, 2010: 461, 466, 468). Sense oblidar que el matrimoni pot ser una subtil forma de dominació dels autòctons (Davies, 1990: 52-54), els fills de Sal·la i Filmera foren, en el cas d'aquest grup familiar segurament present en la conquesta de primera hora a través dels propis vescomtes de Conflent, la primera baula d'una aristocràcia osonenca pròpiament dita. El matrimoni mixt fou l'estadi fundador de la nissaga vicarial de Sal·la i de les nissagues aristocràtiques a les quals aquella mateixa donaria origen entre els segles X-XI. Així fou pels Centelles. Sal·la fou, així, el "gresol de noblesa", segons l'expressió de R. Martí & J. Gibert (2019), dels Centelles.

Al seu torn, aquest patrimoni fou després la base per a la seva pròpia activitat a la frontera del Bages i l'Anoia, pel seu segon matrimoni amb Ricarda i per la fundació finalment del monestir familiar de Sant Benet de Bages, on fou enterrat. En aquest sentit, Sal·la és un exemple de la primera fase la diàspora aristocràtica (Bartlett, 1994: 24-59) europea ja ben visible al primer quart del segle X, en el marc de la qual els magnats, tot i acabar els seus dies a fronteres més o menys llunyanes com Sal·la, no trencaven els seus vincles amb el solar originari, del qual obtenien les rendes necessàries per mantenir el seu lloc a la jerarquia aristocràtica i alhora plantejar aventures cada cop més llunyanes ("far-flung

ventures”; p. 27). El segon matrimoni de Sal·la després de la mort, diríem oportuna, de Filmara li va proporcionar una possibilitat d’ascens en la jerarquia aristocràtica osonenca a través de l’entrada a la nissaga vescomtal. Aquesta entrada, nuadora de vincles familiars, de fidelitat i d’interessos comuns alhora, es projectà en el temps: en el cas de la nissaga de Centelles, ja veurem que continuava activa al segle XII i tingué conseqüències en la configuració territorial del nucli del domini, i, fins i tot, en la cronologia de la seva pròpia participació en les conquestes llunyanes dels segles XII i XIII. Els dos matrimonis successius de Sal·la foren, des d’aquesta perspectiva, reeixides estratègies d’ascens propi i de reproducció social de la nissaga.

A partir de la publicació del document de la donació *pro filiomatico* pel magnat Unifred, segurament germà seu, a Gilabert Isarn, s’ha considerat que aquest era la baula genealògica més antiga de la nissaga de Centelles (Ordeig, 2003). Ara es pot fer retrocedir amb suficient seguretat la relació genealògica de Gilabert Isarn fins a la figura del vicari Sal·la a través d’un fill d’aquest, el vicari Isarn. El seguiment de la documentació existent, malauradament fragmentària, parant atenció tant a les relacions familiars dins dels diferents grups de la nissaga vicarial com a la geografia i evolució dels dominis alienats en vida o heretats pels membres de la nissaga de Sal·la, permet proposar la filiació de Gilabert Isarn envers el vicari Isarn, fill de Sal·la. Així mateix, la relació genealògica amb els magnats del mateix tronc genealògic que, com el mateix Unifred que li va fer de padrí, el magnat gironí Hugó, o abans el vicari Unifred i el levita Guadamir, tenien dominis al sud d’Osona, al Moianès i l’Alt Congost entre finals del segle X i el primer terç del segle XI. Determinar aquesta relació genealògica –en rigor, el feix de relacions entre xarxes aristocràtiques progressivament denses sortides del “gresol” del vicari Sal·la, que incloïen les familiars- també permet resseguir la configuració inicial del nucli del domini de Centelles a l’entorn del castell de Sant Esteve, en un context de redistribució hereditària del bloc patrimonial comú.

Com a valor afegit, aquesta identificació genealògica permet resoldre la incògnita de la descendència d’Isarn, fins ara centrada en Guadall, únic fill identificat amb seguretat i que es fa fonedís de la documentació a partir del testament d’Isarn de 980. Es pot proposar, però, que Isarn tingué altres fills i filles, tal com, de fet, ja han suggerit recerques locals i comarcals anteriors a aquesta tesi. És possible que noves fonts permetin resoldre en el futur el *misteri* de Guadall, però crec que queda establert que Gilabert Isarn fou fill

del vicari Isarn mentre altres fills identificats ara per primer cop també tingueren dominis al sud d'Osona i l'Alt Congost a principis del segle XI. Allí mateix, de fet, actuà Sant Benet de Bages, església familiar i necròpoli de la nissaga a partir del vicari Sal·la, que entre les seves funcions tenia la de fer de dipòsit de patrimonis mentre es dissenyaven i materialitzaven les estratègies conduents a la formació de dominis de les nissagues sorgides del tronc vicarial comú, com el de Gilabert Isarn. Aquest cas concret de multiplicació de nissagues a partir dels vicaris del segle X aclareix dubtes com els expressats per J. Carvajal (2013: 129) en relació als lleonesos Flaínez, sobre “la razón por la que se inició este ciclo de intensa actividad que se documenta durante los últimos años del siglo X y las primeras décadas del XI”. En el cas dels Centelles, la resposta es troba en la generació a partir del tronc vicarial d'una nissaga diferenciada que maldava per formar, protegir i ampliar el seu propi domini territorial i la seva pròpia xarxa aristocràtica. En el cas dels Centelles, aquesta diferenciació va culminar documentalment l'any 1117 amb la primera referència, si més no coneguda avui, al lloc de Centelles alhora com a residència estable (*in qua ego maneo*) i com a marcador familiar (*Gilabertus de Centeies*).

3. DE FRONTERA A REREPAÍS FEUDAL.

3.1. De l'alou militar al feu.

La consolidació del domini aristocràtic després de la conquesta va tenir un dels seus principals actius en la possessió i tràfic, dins dels límits socials d'una aristocràcia que podia incloure tant magnats nouvinguts com autòctons, d'alous (*alodia, alodios, alodes*), això és dominis de lliure disposició en què l'accés al treball de la pagesia es materialitzava en rendes i serveis (*censum et servitium*)⁶³². Aquests drets senyorials s'expressaven, com observa M. Bloch (1983: 186), amb fórmules diplomàtiques estereotipades relatives als mitjans de producció i l'energia humana (*in omnia et in omnibus*)⁶³³. Als territoris amb precedents carolingis, l'emergència documental dels alous a partir de l'accés al càrrec comtal per herència provenia en bona part de la conversió dels beneficis reials en dominis hereditaris, com fou al Berguedà estudiat per J. Camprubí (2006) o al comtat d'Urgell per O. Vergés (2016: 81-102). Al capdavall, aquesta conversió arrencava de la concessió a l'aristocràcia feta per Carles el Calb per tal d'assegurar-se'n el suport militar, el 877, per la qual els fills dels comtes i dels vassalls reials podien succeir els seus pares en la

⁶³² El servei es documenta a les Guillerries des de l'any 898 (CCII: 368) en el precepte de Carles el Calb al fidel Teodosi, pel qual s'obligà als habitants de les *villae* a fer l'obsequi que prèviament feien als comtes i el servei (*ipsi vero homines qui in supradictis villis habitant vel habitaturi sunt tale obsequium vel tale servitium supradicto Theodosio vel heredibus suis faciant vel serviant quale comitibus facere consueverunt*). L'any 913, el *regale servitium* també era una atribució dels comtes en els seus dominis a la vall de Ripoll, quan passà a mans del monestir de Sant Joan (CCIV, doc. 120). H. Dolset (2012: 63, nota 41) tendeix a relacionar-lo amb les obligacions militars, possibilitat que és confirmada pels textos del 913 de la vall de Ripoll. Pel que fa a l'*obsequium* esmentat l'any 898, remet a la *violència dolça* (Algazi, 2003) amb què s'institucionalitzà la renda feudal a partir d'ofrenes voluntàries que es van anar convertint en obligacions.

⁶³³ Aquesta manca de detall pot ser deguda a raons ben senzilles, tal com apunta C. Cuadrada (1988: 172-173) per al Maresme: “la razón por la cual no constan las obligaciones en cada escritura es porque ya se dan por sabidas y, por lo tanto, no vale la pena gastar más dinero pagando un documento más largo, sólo para incluir todos y cada uno de los servicios y prestaciones, costumbre, usos y malos usos, que todo el mundo conoce”.

possessió dels beneficis, concessió que els magnats s'asseguraren que fos permanent a desgrat de l'intent del successor de Carles de fer-se enrere (Bisson, 2009: 33).

Aquesta dinàmica tendint a dissoldre la distinció entre els àmbits del servei reial o comtal i del domini privat (p. 31-40), el “feudalisme sense feus” (Martí, 1997: 30), es va implantar a un territori sense el precedent d'una autoritat carolíngia reconeguda i mitjançant la incorporació del *comitatus* per aprisió. El procediment concret apareix definit en el document de l'any 913 que recordava l'arribada del comte Guifré amb els seus fidels (*Wifredus comes venit cum suis fidelibus in iamdicta valle*) a la vall ripollesa de Vallfogona, que es trobava “en el desert”, això és, no sotmesa a cap autoritat reconeguda, l'aprisionà i la termenà (*qui erat in deserto posita, et sic apprehendit iamdicta valle cum suis villaribus et terminavit eam*). La presa de possessió de la vall entorn de 880 també va posar en mans del comte els serveis militars i altres drets de regalia sobre els vilars de la vall, els quals el comte va poder transferir a la seva filla Emma⁶³⁴. Això va determinar el caràcter alodial del propi domini comtal –tot i que inclogués porcions de regalies atorgades pels reis i eventualment se l'anomenés *fiscum*⁶³⁵– i la capacitat del comte a l'hora d'organitzar l'accés dels fidels al domini, reconeixent-lo com alou i, eventualment, ampliant-lo amb vendes i donacions. Els esments del domini comtal, tot incloent l'anomenat fisc, mostren que els comtes en disposaven lliurement i, així, el 944/945, per exemple, els fiscs, que eren alous comtals, apareixen en el testament de la *deodicata* Quixilona, filla del comte Guifré⁶³⁶, que els tenia per donació del seu pare (*ipsos fischos [...] quod illa retinebat per preceptum de ienitore suo*). En aquest context, la referència a la preeminència reial era, sobretot, legitimadora. Així, l'origen reial del

⁶³⁴ CCIV, docs. 119, 120, any 913.

⁶³⁵ Al capdavant, les *Gesta Comitum Barcinonensium* parlen de Guifré com el comte *qui primo habuit pro alodio comitatu* (Salrach, 1981: 87-94). La qüestió del *fiscum* com a domini públic per excel·lència, assimilat inicialment al feu, fou teoritzada en el cas català per P. Bonnassie (1979: 183-187); el cas osonenc permet arribar a conclusions diferents sobre el significat de l'adjectiu “públic”.

⁶³⁶ L'editor proposa la data del 944 (CCIV, doc. 544), per bé que es tracta de la copia d'una transcripció perduda, mentre a la làpida mortuòria de Quixilona, conservada a la capella de Santa Maria del Camí de la Garriga, hi consta l'any 945 (Oliver, 2014: 31-32). Si es tracta, com penso, de la mateixa Quixilona, crec que la primera data conté un error atribuïble a la tradició textual (Oliver, en premsa).

domini comtal s'expressà en relació al domini comtal quan, l'any 961, el comte Borrell va vendre al vicari Ansulf (*Ansulfo fidele meo*) un *alodem meum proprium qui mihi advenit per vocem genitoris mei et per parentum meorum et parentibus meis advenit per vocem preceptis regis Franchorum quod fecit gloriosissimus Charolus de omnibus fiscis vel et eremis terre illorum*; però fora de la referència ocasional al rei legitimadora de la preeminència dels comtes com a “prínceps territorials” (Mazel, 2014: 31; Tischler, 2019a), l'equiparació del fisc a l'alou propi dels comtes ja estava consolidada a mitjan segle X, i, així, es tractaven els dominis d'igual manera⁶³⁷.

Els primers alous osonencs eren dominis susceptibles de ser heretats, assimilables a les *hereditates* perquè tenien aquest origen o bé perquè ells mateixos podien ser objecte de deixa testamentària. Els primers apareixen documentalment a Vallfogona l'any 910 en el marc de la donació pietosa de béns alodials propis de l'abadessa Emma (*aliquid de alaudem nostrum [...] ex aprisione de parentes nostros et nos similiter cum eis*)⁶³⁸. El domini del monestir en general també era considerat un alou el 921 (*infra terminio de ipsum alodem de domum Sancti Ioannis monasterii*)⁶³⁹.

Més a prop de Vic, els alous es documenten l'any 911. El primer cas es el de Clarenci i Amunna, que van fer donació pietosa a la catedral d'un alou *in eius videlicet racione dum vivimus nos eum laboremus et tale reditum redamus sicut de alios alodes*⁶⁴⁰, en una referència precoç a l'usdefruit carregat amb censos; i el segon cas és el dels alous tinguts per compra o per precepte reial pel difunt comte Guifré Borrell, segons el seu discutit testament (*suos aloudes [...] quantum ille ad diem mortis sue tenebat per comparacionem seu et per preceptum regis*)⁶⁴¹. Després d'una herència el 921 al terme de la ciutat

⁶³⁷ CCIV, doc. 893, any 961. En el cas de l'alou d'Ansulf, a més, el paper del fisc pervingut del reialme es veia encara més reduït per la presència d'espais considerats vacants (*eremis terre*) susceptibles de colonització agrícola, que convertia les terres reials en una part només dels drets alienats al vicari. En l'improbable cas que el 960 calgués justificar davant de l'autoritat reial quina part del domini correspondria al comte, seria ben difícil discernir què pertanyia a cadascú.

⁶³⁸ CCIV, docs. 94, 169-170, 172-173, 197, 230, anys 910-921.

⁶³⁹ CCIV, doc. 225, any 921.

⁶⁴⁰ CCIV, doc. 101, any 911.

⁶⁴¹ CCIV, doc. 103, any 911. Se'n conserva una altra versió amb l'afegitó de la tercera part de la moneda de Vic a favor del bisbat (doc. 105, any 911). Els conflictes per l'herència comtal també

episcopal (*aliquid de illorum alode [...] terra illorum propria que tenebant per parentorum illorum*)⁶⁴², es fa habitual l'esment com alou de les *proprietates* al marge del seu origen (*ipsa mea alodem.. quantum ego comparavi vel de parentorum vel mihi advenit de parentorum*)⁶⁴³. La primera referència a un alou en què l'herència no el definia es troba en una donació pietosa a la catedral de l'any 935, que, a més, preveia l'usdefruit en vida pels benefactors, després per un fill prevere i, finalment, per la seva germana o la seva descendència (*post obitum nostrum remanere faciat in potestate de filio nostro nomine Speraindeo qui vocant Bellarone presbitero ut ille teneat et possideat [...] et post obitum sui remaneat in potestate sorore sua nomine Bellaria seu de sua genealogia*). Aquest alou⁶⁴⁴ afrontava en terres del comte Sunyer.

Com es veu, els primers esments dels alous osonencs ja contemplaven la possibilitat de transferència pietosa a les corporacions eclesiàstiques amb el manteniment de l'usdefruit a canvi de censos. Aquestes donacions es van fer més habituals coincidint amb la pau del comte Sunyer (+950) de l'any 940 amb Còrdova, renovada el 942, que segons R. Martí (1994: 381) va redundar en una “redistribució de les fidelitats degudes i que ara s'organitzen concèntricament al voltant dels diversos casals comtals establerts”. En un moviment aparentment invers, però complementari, coincidint amb l'aturada de les conquestes a la frontera osonenca al límit de la Conca d'Òdena, Castelltallat i Cardona (Gibert, 2018c: 155-156), durant els governs dels comtes Borrell (+992) i Ramon Borrell (+1017) també es documenten nombroses alienacions de parts del fisc comtal (*alodem nostrum [...] per nostrum fiscum et per genitores nostros vel per omnisque voces [...] ipsum nostrum fiscum atque tributum [...] ad vestrum proprium et per francum totum ab integrum*) a favor de fidels⁶⁴⁵, que a vegades establien que els beneficiaris tinguessin no

demostrin el caràcter alodial del domini comtal osonenc i el nul paper del monarca en la successió.

⁶⁴² CCIV, doc. 233, any 921.

⁶⁴³ CCIV, doc. 320, any 927.

⁶⁴⁴ CCIV, doc. 410, any 935. La dona s'anomenava Alòdia. El prevere Esperandéu Bel·laró era un canonge que l'any 953 va rebre un altre usdefruit d'un alou del vicari Sal·la (*ut dum iste presbiter Speraindeo que vocant Bellarone vixerit teneat eum in sua potestate sine blandimentum*; doc. 700).

⁶⁴⁵ Es recullen només els predis anomenats com alous, per fer la mostra el més precisa possible, tot i que és probable que altres dominis que no rebien aquest nom també pertanyessin al *dominio*

només el domini sinó la possibilitat de triar altre senyor a part del comte (*qui mihi advenit per onorem comitatus mee et per meum fiscum [...] ad vestrum proprium ut de isto die in antea exinde nullum censum persolvatis et seniore qualem volueritis faciatis sine ullo impedimento*)⁶⁴⁶.

L'ús dels dominis dels prínceps territorials per bastir jerarquies aristocràtiques fidels va ser un fenomen europeu (Wickham, 2009: 515) en el qual, com observa F. Mazel (2014: 64), “se combinent contrainte et collaboration, rivalité et solidarité”. A Osona, la utilitat d'aquestes alienacions a l'hora de crear xarxes aristocràtiques es fa evident en els casos que van anar seguides d'alienacions del mateix domini a tercers⁶⁴⁷, des de l'àmbit monàstic⁶⁴⁸ fins als vicaris i altres senyors locals. Aquesta dinàmica es troba tant a la frontera⁶⁴⁹ com al rerepaís; en aquest darrer, per exemple, fou el 972 que els comtes

et potestate comtals: CCIV, docs. 661 (aliquit de alode meo), 724 (alode meo qui michi advenit de genitori meo Suniario comiti condam), 796 (aludem meum proprium qui mihi advenit pex ienitores meos), 821, 893 (Ansulfo fidele meo [...] alodem meum proprium qui mihi advenit per vocem genitoris mei et per parentum meorum et parentibus meis advenit per vocem preceptis regis Franchorum quod fecit gloriosissimus Charolus de omnibus fiscis vel et eremis terre illorum), 902, 954, 1049, 1122 (alodem nostrum proprium qui mihi advenit ad me Borrel per genitorum meorum [...] quod tu tenes per fevum comitale et per fevum de castrum Gurbo [...] ad proprium alodem), 1206, 1235, 1644 (alou de Sant Boi de Lluçanès simul cum ipso fisco et cum omnem censum qui exinde exire debet et cum omnem debitum [...] ego emptor de seniore meo Raymundo comite), anys 950-993.

⁶⁴⁶ CCIV, doc. 1589, any 990.

⁶⁴⁷ Així, el levita Miró va donar a Sant Joan un *aludem nostrum que dicunt Tolosa* que tenia per donació del comte Borrell II, que afrontava amb un alou del monestir *vel in ipso feo* (CCIV, doc. 902, any 962).

⁶⁴⁸ El monestir de Ripoll va vendre per 1000 sous al comte Borrell un alou situat al comtat de Manresa el 957 *propter necessitatem monasterii nostri*, el mateix dia que el comte va donar al cenobi els alous heretats del seu avi Guifré, el seu oncle Guifré Borrell i el seu pare Sunyer (CCIV, docs. 790-791, any 957). El primer *breve* conservat a la documentació osonenca, de fet, correspon a les adquisicions de l'església de Sant Pere de Salselles sota la jurisdicció de Ripoll, i també parla de les *voluntates* dels comtes Borrell, Miró i Sunyer (doc. 1081, any 948-970).

⁶⁴⁹ El vicari Unifred va poder vendre així a Guifré la *villa* tinguda per *donitum de Borrello chomite* el mateix dia de la donació original i, per tant, comptant amb el consens comtal (CCIV, docs. 680, any 951); el vicari Sal·la també va comptar *cum assensu et voluntate domini Borrelli comitis* per

Borrell i Ledgarda van vendre al vicari Ansulf *ad tuum proprium alodem [...] ad faciendum quod volueris, id est, vendendi, donandi, excomutandi* l'església de Sant Esteve *qui est in puig de Granolers*, que el comprador ja tenia com a feu comtal i pel feu associat al castell de Gurb (*quod tu tenes per fevum comitale et per fevum de castrum Gurbo*)⁶⁵⁰. El relligament de fidelitats recompensades també apareix en la donació pel sacerdot Sunifred al comte Ramon Borrell d'un alou fet de compres anteriors que, tot seguit, Sunifred va tornar a comprar al comte per 100 sous; com que la compra incloïa de bell nou el *censum vel functionem que exinde exiebat vel exire debebat*⁶⁵¹, l'operació va generar la renda en producte i servei amb què el comte pagava la fidelitat del sacerdot.

La dinamització de xarxes a través del tràfic del fisc comtal es reflecteix en l'increment progressiu del mot *fidelis* en els textos. El mot apareix per primera vegada a Osona l'any 942 per designar el fidel usufructuari de la deixa testamentària del sacerdot Giscafred (*dum fidelis mei Signefredus vivit*), el seu ús anava destinat a refermar la jerarquia social i, pel que fa als comtes, la seva primacia, per bé que aquesta es basés en cessions de parcel·les de poder assolides prèviament o desitjades pels fidels⁶⁵². És conegut (Gibert, 2015: 135-136) el cas del castell de Roqueta, a la frontera de l'Anoia, on el vicari Sal·la que havia aprisiat el lloc hi va bastir la fortalesa (*quod ienitor tuus primus apprehendit de istis temporibus*) abans que el comte Borrell en legalitzés la possessió al seu fill i vicari Isarn, amb la condició que li fos fidel (*fidele meo*). El mateix Sal·la, de fet, va signar el document acordant la donació (*Salla qui hac donacione consensit*) al costat de la seva filla Eigó, rúbriques que indiquen una transmissió del domini dins d'un grup familiar poderós, que el comte reconeixia (*et de meo iuro in tuo hoc trado*)⁶⁵³. La *fidelitas* articulava les relacions entre vassalls i senyors, per una banda, i, per l'altra, refermava les

donar al monestir de Sant Benet de Bages, fundat per ell mateix, el castell de Maians (doc. 996, any 966).

⁶⁵⁰ CCIV, doc. 1122, any 972.

⁶⁵¹ CCIV, docs. 1578-1579, any 990.

⁶⁵² CCIV, doc. 513, any 942.

⁶⁵³ CCIV, doc. 864, any 960. El castell de Roqueta hauria passat després a una filla del vicari Isarn, Eliarda, que al seu torn el vendria a Hug, fill del vicari Ansulf de Gurb, el 1015 (cit. Benet, 1982: 6).

aliances dins de la xarxa aristocràtica, separant-la socialment de la pagesia⁶⁵⁴. El reforçament d'aquesta segona funció provenia de la mateixa idea de fe, que recordava el pecat mortal de perjuri (Morsel, 2004: 88-128; Devroey, 2006: 178). Les primeres alienacions del fisc comtal generaven unes relacions que, donat el cas, es podien arribar a mantenir durant generacions. Així, per exemple, la comtessa Ermessenda, l'any 951, va donar al sacerdot Llopart, a Bonafilla (*fidele tua*, probablement, la dona) i al seu fill Bernat un alou a Sant Boi de Lluçanès consistent en un prat al costat del *podio qui fuit de Guadamiro*, que Bernat, nét de Guadamir, tindria *propter donum quod haccepit avus tuus Guazamir de viro meo domno Reimundo comite ad tascham donandi*. L'esment del “puig que fou de Guadamir” indica la importància que tenia la fortificació tant per la cohesió d'una família de magnats locals com per la reproducció del vincle de fidelitat envers la figura comtal, a partir de la primera baula coneguda, Guadamir, en temps del comte Ramon Borrell (+1017)⁶⁵⁵.

Posant de costat els alous utilitzats com a moneda de canvi en la construcció d'una jerarquia aristocràtica a l'entorn dels comtes, per una banda, i, per una altra, els alous donats a les esglésies amb reserva d'usdefruit o retornats als seus titulars originals amb reserva de senyoria i carregats amb censos, s'observa millor que les dues dinàmiques no eren antagòniques. Al capdavant, els aloers que feien aquestes donacions pietoses amb reserva d'usdefruit també es carregaven amb un cens o servei (*et talem servitium exinde faciamus sicut de alios alodes faciunt homines qui eos laborant*)⁶⁵⁶. Sovint, el cens era la

⁶⁵⁴ La multiplicació dels *fideles* coincideix, significativament, amb les primeres aparicions del mot *senior* en l'àmbit local (CCIV, docs. 1133, 1213, 1229, 1264, 1281, 1327, 1353, 1354, 1513, 1576, 1589, 1605, 1643, 1644, 1712, 1825, anys 973-999). F. Retamero & J. Torró (2018: 7) també observen que el discurs articulat entorn de la noció de *fidelitas*, inicialment sorgida del discurs cristià, era un factor essencial de configuració de les relacions vassallàtiques i entre iguals, que cohesionava bandes i companyies, mig militars i mig comercials, protagonistes habituals d'incursions frontereres i conquestes.

⁶⁵⁵ DCVb, doc. 1090, any 1051.

⁶⁵⁶ CCIV, doc. 397, any 933. El servei dels tinentes dels alous es continua documentant entrat el segle XI: l'any 1059, els senyors del castell de Taradell van vendre per 4 mancusos i un porc el *servitium qui exiebat de alodio* tingut pel pagès Joan de Madriguera (DCVb, doc. 1184).

tasca⁶⁵⁷, l'onzena part de la collita, documentada a Osona a partir de l'any 937⁶⁵⁸ combinada o no amb altres càrregues com les *pesadas*, *solidatas* de cera o *pernas*⁶⁵⁹. Com és obvi, aquests censos no eren la renda percebuda sobre els pagesos enquadrats en el domini alodial, més àmplia, sinó la materialització de la jerarquia aristocràtica establerta sobre aquest domini. De fet, la presència recurrent d'eclesiàstics beneficiaris d'usdefruits, com el prevere Bel·laró⁶⁶⁰ o l'ardiaca Ansemón⁶⁶¹, indica que hi havia en joc quelcom més que la recerca de la salvació de l'ànima: el caràcter pietós de l'alienació amb reserva de usdefruit era compatible amb l'elecció d'un beneficiari concret, potser influent, i amb un càlcul precís tant de les condicions de la donació com de l'eventual retorn implicant generacions diferents (*in ea videlicet racione ut dum nos vixerimus teneamus et possideamus ipsum alodem sine blandimentum de ullumque hominem et per quisque anno dare faciamus solidatas Vque de cera ad Domino Deo et Sancto Petro apostolo proper remedium animas nostras [...] et post obitum nostrum remanere faciat in potestate de filio nostro nomine Speraindeo qui vocant Bellarone presbitero ut ille teneat et possideat*

⁶⁵⁷ M. Viladrich (2013) proposa que la tasca tindria el seu origen en el *tasq*, importat pels omeies de l'Iraq i mantingut, a través de la dominació carolíngia, en el marc dels comtats; pel camí s'hauria alterat el seu caràcter fiscal per convertir-se en una renda. En tot cas, era l'onzena part de la collita (*de frugibus et omni annona et legumine XIIm partem que vulgo dicitur tascha*; DCVb, doc. 1069, any 1049).

⁶⁵⁸ CCIV, doc. 428, any 937; DCVb, doc. 1118, any 1053 (*ex omnibus fructibus inde collectis undecimam partem quam dictunt tascham*).

⁶⁵⁹ CCIV, docs. 410 (*solidatas Vque de cera*), 427 (*in vita mea teneat et possideat et donet per singulos annos ipsa tasca et perna I ego Centulus et posterita sua teneat et possideat*), 444 (*ut dare faciat Seniofredus fratri meo a domum Sancti Petri sedis Vico pro ipsum alode superscriptum pesas V*), anys 935-977. O la lliura de cera anual establerta el 1067 al matrimoni que va donar a la catedral un alou amb església inclosa, situada dins del terme parroquial de Sant Boi de Lluçanès (*nostrum alodium [...] domos videlicet cum omnibus hedificiis magnis et minimis simul cum ipsa ecclesia que est ibi [...] infra parrochiam Sancti Baudilii*; DCVb, doc. 1314, any 1067). El lliurament de cera podia tenir un sentit penitencial en tractar-se de la donació d'una església que els usufructuaris s'obligaven a enllumenar, però també cal pensar que la cera d'abella era un producte que requeria una quantitat no gens menyspreable de recursos per a la seva obtenció (Sales *et al.*, 2021).

⁶⁶⁰ CCIV, docs. 410, 700, anys 935-953.

⁶⁶¹ CCIV, docs. 702, 737, 827, anys 953-959.

sine blandimentum de ullumque hominem et dare faciat)⁶⁶². Cal afegir que les condicions mateixes de l'usdefruit presentaven una casuística diversa: propi del benefactor temporalment o a perpetuïtat, extensible a l'esposa i als fills⁶⁶³, a vegades a un germà⁶⁶⁴, o a un tercer que sòl ser un prevere vinculat a la mateixa catedral⁶⁶⁵. Altres condicions més específiques incloïen drets de compra preferents per part de la institució o el prevere beneficiaris que podien afectar els hereus (*et illi eum vendere voluerint non abeant licencia vindere nisi ad te supradicto Otto levita sive ad ipsos canonicis Sancti Petri secundum quod bonis omnibus preciatum fuerit*)⁶⁶⁶. També es podia donar el cas del trasllat als parents de l'obligació de satisfer el cens en senyal de domini, que segurament reflectia uns acords previs dins del grup de parentiu que determinaven les condicions de la donació, necessàriament acceptades per tothom, ja que afectaven tothom i de manera intergeneracional (*ut dum vixerimus teneamus et possideamus sine aliquod servitium nisi quod hodie fecimus et post obitum nostrum remaneat in potestate de filiis et filiabus nostrorum et donen illis exinde tascha; in tale voce qui nos vindere facias ad parentis nostris et illis donare facient ipsa taska ad predictum Sancti Petri*)⁶⁶⁷. Ben entrat el segle XI, els néts encara podien recordar les donacions pietoses d'alous realitzades pels seus avis (*audivimus enim et vidimus aliquando scripturam predictarum rerum quam idem avus noster Cervus Beato Petro fecerat*), per bé que, com en aquest cas, es tractés de reconèixer una usurpació posterior feta per ells mateixos⁶⁶⁸.

En tot cas, i tornant al principi, aquestes donacions condicionades relligaven el benefactor amb la institució objecte de la pietat amb la mateixa eficàcia que les alienacions del fisc comtal reforçaven els vincles entre els comtes i els seus fidels o, més àmpliament, teixien mitjançant alienacions successives una densa xarxa aristocràtica que el mateix concepte

⁶⁶² CCIV, doc. 410, any 935.

⁶⁶³ CCIV, docs. 397 (*in ea videlicet ratione ut dum ego vixero teneam et possideam et si filium aut filiam habuerimus similiter teneant et possideant*), 179, 288, 291, 295, 304, 326, 427, 440, 450, 482, 489, 647, anys 933-1000.

⁶⁶⁴ CCIV, doc. 1244, any 977.

⁶⁶⁵ CCIV, docs. 410, 483, 700, 702, 738, 795, anys 935-957.

⁶⁶⁶ CCIV, doc. 1757, any 997.

⁶⁶⁷ CCIV, doc. 428, 853, anys 937-960.

⁶⁶⁸ DCVb, doc. 1291, any 1066.

d'alou tendia a desaparèixer. I amb l'alou, desapareixia l'ordre polític primerenc en què els dominis plens reconeguts pels comtes eren moneda de canvi per la gestió immediata del territori conquerit. Osona deixava de ser una frontera i esdevenia rerepaís feudal, mentre la frontera mateixa s'allunyava cap a ponent, on els límits del bisbat havien romàs expressament imprecisos des de la seva restauració⁶⁶⁹.

Per designar aquests dominis condicionats es feia servir a vegades el mot *beneficium*, que està ben establert per la historiografia com a precedent directe del feu (Ganshof, 1963), i que, en el cas osonenc, el seu ús durant els anys centrals del segle X va acompanyar el procés d'erosió de l'alou i la seva conversió en el feu. L'any 1041, el mot apareixia en referència als alous donats inicialment per Gombau de Besora al monestir de Sant Miquel del Fai i que va declarar en el seu testament posseir amb la seva esposa pel cenobi (*ipsos meos alodes quod ei incartavi cum mulieri mee nomine Guisla sicut in ipsius cartula resonat et ego Gonballus teneo propter suum beneficium*)⁶⁷⁰. El *beneficium* genuí tenia els seus orígens en el regne franc a principis del segle VIII com a cessió en precari de béns eclesiàstics a guerrers fidels dels reis, per bé que el mot estricte no es va fer servir fins a l'entorn dels anys 740 quan els reis començaren a fer servir els seus propis béns a favor dels *vassi dominici*: una porció del patrimoni reial a canvi de la fidelitat i el servei, més difícil de trencar com més important era la porció cedida (Devroey, 2006: 138-139). Aquesta pràctica ja era coneguda pels comtes cerdans al darrer quart del segle IX, quan ja comptaven amb una tradició familiar de servei al reialme, i, així, després de la incorporació al domini comtal d'Osona els beneficis s'associaren als castells bastits o reconeguts pels comtes, no necessàriament amb categoria castral, com les "roques". Així, a Sant Llorenç de Vilatorrada, hi havia l'any 929 un benefici adossat a una *roca fundata* (*in castrum Sancti Laurencii, in vilar que vocant de Gontario [...] casas cum curtos et ortos cum terras cultas vel ermas cum pomiferos vel arboribus, in silvis, in garicis, in omnia et in omnibus [...] in rocha fundata vel in beneficio*)⁶⁷¹, mentre a Múnter (*in terminio de villa de Montari*), el mateix any, es trobava un benefici als peus del "castellet" comprat pel levita Elisagar als seus habitants l'any 935 (*de hocciduo in beneficio, de circi in ipso*

⁶⁶⁹ Vegeu 1.2.2. La restauració del bisbat d'Osona.

⁶⁷⁰ DABO, doc. 146, any 1041.

⁶⁷¹ CCIV, docs. 350, 417, 428, anys 929-937.

kastelleto [...] ipso pugo com ipsos casales [...] in ipso beneficio)⁶⁷². És possible que el levita i el seu parent fossin els detentors inicials del benefici, mentre que el *kastrum de Montar* no es documenta fins el 1096⁶⁷³ i el feu del castell –tal vegada el benefici inicial– el 1143; entremig, l’any 1001 es té notícia d’una vinya a Múnter dels comtes Ramon Borrell i Ermessenda (CC4: 863).

Com a Múnter, la majoria dels beneficis osonencs estaven situats a prop del domini comtal des d’un primer esment d’aquests dominis l’any 892 al castell de Gurb (*terra veneficio*), el 905 al castell de Lluçà (*terra vicina beneficio*), al castell de Clarà el 916 (*in beneficio de te emtore comite*, on es torna a documentar els anys 917 i 924 *in ipso beneficio*), al terme de Castellterçol el 922, al castell de Gurb el 925, al castell d’Orsal el 929 i al de Taradell el 970⁶⁷⁴. La figura comtal apareix, doncs, sovint, per bé que totes les forces senyoriales podien disposar de beneficis. El vescomte Guadall va donar al seu fidel Guifré (*fideli meo nomine Quifredus*) una *terra mea propria [...] quod ego ibi abeo per meum beneficium*, segurament comtal, al terme del castell del fill de Guadamir, *ad ipsa Ture* el 963⁶⁷⁵. Esment, aquest, que mostra que els beneficis podien ser objecte de transacció permesa per qui en tenia el domini eminent. Tanmateix, també es documenten des del principi beneficis episcopals, com ho era segurament el *beneficio* de l’any 907 a la vall de l’Avencó, al Montseny, on es constituí un domini vitícola episcopal prou important durant el segle X, i la *terra de beneficio* situada l’any 915 al costat d’un predi comprat pel bisbe Jordi a Santa Eugènia de Berga⁶⁷⁶.

La continuïtat del benefici i el procés d’erosió de l’alou van confluïr en la consolidació del *fevum* com a mot per designar els dominis tinguts en precari, per bé que els mots podien coincidir en el temps i, a vegades en un mateix document, fins a dates ben tardanes (*ex beneficio Sancto Petri quod pater vester dominus Guibertus grammaticus tenuit per*

⁶⁷² CCIV, docs. 343, 405, anys 929-935.

⁶⁷³ PACBb, doc. 291, any 1096.

⁶⁷⁴ CCIV, docs. 20, 63, 249, 152, 241, 285, 350, 1071, anys 892-929.

⁶⁷⁵ CCIV, doc. 920, any 963.

⁶⁷⁶ CCIV, docs. 73, 147, anys 907-915. El bisbe Guadamir també va deixar l’alou de *Marganello similiter cum beneficiis suis*, situat als peus de Montserrat, a la canònica el 957 (doc.788).

fevum dum vixit)⁶⁷⁷. El feu és esmentat per primera vegada a Osona l'any 952 en la venda per un matrimoni al vicari Sunifred d'un alou al castell d'Orís, situat a prop d'una *roca fundata*, tot exceptuant el que hi era feudal que, per aquesta raó, no podia ser alienat lliurement (*sic vindimus tibi ipsum alodem [...] exceptus ipsum fevale*)⁶⁷⁸. No se sap a qui pertanyia el domini eminent d'aquest feu, però la majoria dels esments posteriors remetien al comte⁶⁷⁹. Aquesta relació inicial amb el domini comtal suggereix que la figura es va difondre d'aquest cap als altres àmbits aristocràtics⁶⁸⁰. El feu, en tot cas, sí que sembla des del principi la dotació dels encarregats de les fortaleses, sentit que en els esments més antics és indicat per la seva proximitat física al castell, com el *fisco* que limitava una vinya al castell de Voltregà el 997⁶⁸¹ o el feu del castell de Gurb de l'any 1022 (*ipsum kastrum qui dicitur Gurbo cum ipso fevo qui ad ipsum kastrum pertinet*)⁶⁸². La relació directa amb el domini de les fortaleses que tendien a mantenir-se en mans de les mateixes nissagues va afavorir llavors que els feus adquirissin noms propis, indicadors de la seva funció com a pol articulador del domini de les mateixes famílies en l'espai local (*fevbo de Villanova cum suis terminis et cum suis affrontacionibus; fevo quod vos tenetis de Sevedano, fevo de Save vel de Tavarteto; ipso feo de Avigno; ipso fevo de Teradel; fevo de Montaneola, fischo de Veltraga; fisco Sancti Stephani; fevo de Senteies*)⁶⁸³.

A mitjan segle XI ja era evident l'esforç dels escrivans per descriure cada situació particular (*ipsum aullodem quod ille tenebat in sua posteritatem quod feus debebat esse, ad franchitatem vel cum aliquis de feo; alodium nostrum proprium et a fisco alienum;*

⁶⁷⁷ DCVb, doc. 1409, any 1078.

⁶⁷⁸ CCIV, doc. 694, any 952.

⁶⁷⁹ CCIV, docs. 902, 1523, 1621, 1644, 1780bis, anys 962-993; CDADC, doc. 21, any 993.

⁶⁸⁰ A. Kosto (2001: 175-176) també demostra que les convinences per l'encomanament de fortaleses fetes entre senyors van ser posteriors a les elaborades per la cancelleria comtal barcelonina i que les més tardanes presentaven el mateix model d'encomanament de castells generat pels escrivans de Ramon Berenguer I. La cancelleria comtal, doncs, innovà.

⁶⁸¹ CCIV, doc. 1765bis, any 997.

⁶⁸² DCVb, doc. 819, any 1022. Es tractava d'un feu castral equiparable al descrit per Th. N. Bisson (1984) com a característic del segle XII català.

⁶⁸³ Entre d'altres, CDADC, doc. 21, any 993; DCVb, docs. 814, 943, 1529, 1612, anys 1021-1094; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Llorenç, Inventari d'Esriptures, f. 20, 1, any 1114; Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, P_1_229_27, any 1194.

francum et aliquid de feo; alodium nostrum proprium et francum [...] et unam peciolam terre que est fiscalis unde exiit unum denarium; pecia I francha qui est infra fiscii de Chabrera)⁶⁸⁴. El llenguatge tècnic del feudalisme (Rodón, 1957), a Osona, es va bastir en els processos interrelacionats d'erosió de l'alou primerenc i de proliferació del feu a partir del benefici tradicional. Aquests processos van fer que l'equiparació sistemàtica dels primers a la *proprietas* tendís a desaparèixer i que a partir del primer quart del segle XI les *terras franchas* en prenguessin el relleu en el vocabulari dels escrivans. Procés ja observat genèricament per P. Bonnassie (1981: 186), les terres de franquesa osonenques van quedar diferenciades de les terres feudals (*pecias II de terra prenominatim unam francham et solidam alia fevalis unde exiit census ipsa tascha et dinarios II*)⁶⁸⁵, mentre els alous eren cada cop menys alodials (*alodium [...] sive franchum sive fevum*)⁶⁸⁶.

3.1.1. El domini alodial del nucli del domini de Centelles.

A Osona, a mitjan segle XI, l'existència d'una aristocràcia alodial que es cobrava la col·laboració en la consolidació de la conquesta amb dominis de lliure ús ja no era funcional a un territori que estava deixant de ser frontera. La pervivència dels alous ja fou, a partir d'aleshores, el resultat d'estratègies patrimonials –o la sort- pròpies de cada nissaga aristocràtica. És a dir, els dominis propis es van mantenir en mans de l'aristocràcia sense arribar a desaparèixer. Un d'aquests casos fou el del nucli del domini de Centelles. La residència dels Centelles, el veritable nucli del domini, estava situada l'any 1117 a la casa forta dita de Sant Martí, per la seva proximitat a l'església de Sant Martí de Centelles, de la qual en prenia el nom (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis*,

⁶⁸⁴ DCVb, docs. 680, 863, 1043, 1045. 1161, 1388, anys 1004-1077.

⁶⁸⁵ DCVb, doc. 934, any 1035. Aquest cas és citat per P. Bonnassie (1981: 193) com exemple de feu amb el sentit de tinença pagesa. El context documental (una execució testamentària) i el perfil dels marmessors (un sacerdot, tres *utriusque levite et sacerdotes*, i una dona) fan dubtar molt que el difunt Guadamir fos realment un pagès.

⁶⁸⁶ DCVb, doc. 1516, any 1086. F. Mazel (2014: 173) observa que fins a la clarificació jurídica dels segles XII-XIII amb la recepció del Dret Comú la documentació es mostra ambigua quant a l'estatut jurídic dels dominis; el cas osonenc permet afinar el procés. Vegeu R. Martí (1986) per al cas de l'"alou feudal" de la catedral de Girona ("paradoxal que és el que millor defineix el seu domini en el segle XI", p. 61)

videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo)⁶⁸⁷. Com observa A. Pladevall (1976: 19, 22), aquesta referència “posa fora de tot dubte el lloc on residien els primers Centelles que no era el castell sinó la domus o casa forta situada a Sant Martí”. L’església, tanmateix, i per tant també la casa forta prenen el seu nom d’un dels vilars (*Sentelias*) que l’any 898 formaven part del territori delmer de l’església de Santa Coloma⁶⁸⁸ i que s’estenia sota el sector de les Costes de Centelles que s’estén entre l’Agullola de Sant Martí (855 m), sobre la qual s’alça el castell, i el Puig Fabregar (912 m). El vilar *Sentelias* es distingia d’altres tres demarcacions que també pagaven delmes a l’església de Santa Coloma i que, per un costat o altre, limitaven amb ell: el vilar *Casolas*, al nord i l’est; el vilar *Balona*, al sud; i el delmer de l’església que donava nom al castell de Sant Esteve des de l’any 898 (*cum decimis et primiciis de villares sibi pertinentes [...] Sentelias [...] et aecclesia de kastro Sancti Stephani*), sobre la cinglera a l’entorn del Puig-Oriol (980 m). L’any 1379, el rector de Sant Martí de Centelles confirmava la localització de *Sentelias* sota el castell en dir que feia missa *en l’altar de Sant Esteve del castel sobre de Centeyles* (Pladevall, 1976: 21-22).

Dins del vilar, el sector més alt als peus mateix de la cinglera, dit Coma del Bosc des del segle XIII, ja era l’any 1117 l’emplaçament de la casa forta. Poc després, també se sap que *ipsas domos de Centeies* tingudes sota batllia de Santa Maria de l’Estany des d’aquell any, li pagaven una quartera de forment, una d’ordi, una perna, un parell de gallines i una aimina de vi òptim⁶⁸⁹. La casa forta es trobava en l’emplaçament de les actuals ruïnes de la Rectoria Vella, construïda a partir de l’any 1204, data en què Gilabert de Centelles va donar a la parròquia de Sant Martí l’alou de la Coma del Bosc arran del trasllat de la residència senyorial al ben proper castell de Sant Esteve (Retamero *et al.*, 2015: 194). Com que entre els anys 1196-2004 el castell ja rebia el nom de la nissaga (*castro Centillis; in terminio castri de Scintillis*), aleshores ja acollia la residència senyorial⁶⁹⁰, i la venda de l’emplaçament de la vella casa forta també confirma aquesta cronologia.

⁶⁸⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l’Estany, f. 31.

⁶⁸⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

⁶⁸⁹ PACBb, doc. 753, any 1139.

⁶⁹⁰ Arxiu de la Corona d’Aragó, Monacals, Sant Benet de Bages, perg. 550, any 1196; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l’Estany, f. 33. També referència a CC: 916, d’on D. Bassas (1997: 221) treu una datació genèrica pel nom del segle XIII.

És possible que un precedent de la casa forta ja existís l'any 1031, quan Gilibert Isarn va rebre el bloc patrimonial del domini del magnat Unifred *ante hostio Sancti Martini de Sentilias*⁶⁹¹, senyal d'atribucions primerenques de la nissaga sobre l'església que van fer servir d'escenari de l'acte, tot i que públic, familiar. També és un indicador en aquest sentit que l'església donés nom a la casa forta del segle XII. En tot cas, l'església de Sant Martí és actualment un edifici barroc, reconstruït a la segona meitat del segle XVII però que conserva part d'una façana romànica amb una porta i una finestra encarades a l'oest sota el campanar de torre tardà (ERC: 384).



FOTO 15. Obertures i paraments romànics a la base del campanar de Sant Martí⁶⁹².

L'absència d'estudis arqueo-constructius impedeix relacionar aquests vestigis més antics amb l'església documentada l'any 1031 i que aleshores ja era parròquia, però, tot i tractar-se d'un edifici diferent, l'església del segle XI es trobaria al mateix lloc, a uns 200 metres al nord-est dels vestigis de la Rectoria Vella i, per tant, de la casa forta original.

⁶⁹¹ DCVb, doc. 884, any 1031.

⁶⁹² Fotografia de l'autor (2025).

Els vestigis monumentals del castell de Sant Esteve presideixen la raconada que configurava el sector més alt del terme del vilar *Sentilias* a finals del segle IX (*in terminio castris de Scintillis in parrochiis Sancti Martini et Sancte Columbe*; CC4: 916; *singulum dicti castris de Centelles*)⁶⁹³. La documentació anterior existent que permeti posar en relació el castell amb el domini de Centelles és gairebé inexistent. Aquesta circumstància fa suposar a A. Pladevall (1976: 19, 22) que el castell pertanyia a “l’alta jurisdicció” dels comtes de Barcelona i que els Centelles no n’eren els senyors principals. Per la meua part, crec que aquesta proposta respon més al buit documental que a la realitat, la qual, mitjançant un despulat exhaustiu dels pocs textos existents, es pot si més no proposar. En primer lloc, perquè a partir dels primers esments de l’església de la fortalesa (*aeclesia de kastro Sancti Stephani*) de l’any 898 i del terme castral (*terminio de castro Sancto Estefano*) dels anys 921-922⁶⁹⁴, el castell de Sant Esteve no apareix mai relacionat amb el domini comtal, incloent els llistats dels castells comtals osonencs de l’any 1022⁶⁹⁵. Tampoc apareix en l’abundant documentació dels vescomtes, feudataris de castells propers com el de Tagamanent, dels quals els Centelles foren fidels i col·laboradors des del principi⁶⁹⁶. Cal pensar que si el castell fos d’un o altre domini, el castell hauria aparegut en, aquesta sí abundant, documentació comtal o vescomtal.

A la Baixa Edat Mitjana, el castell tampoc s’esmenta a la documentació de Cancelleria, a excepció d’una cessió de Ramon de Centelles a Gilabert de Centelles de l’any 1359, això és, en un afer familiar sense intervenció reial, i una altra vegada amb motiu de la donació del castell pel rei Joan a Joan Pere Vilademany l’any 1472, en el context enrevessat, farcit d’usurpacions i poc aclaridor sobre el domini original de la fortalesa al final de la Guerra Civil Catalana⁶⁹⁷. Entre aquestes dates, tampoc apareix referència al domini comtal en un document de l’any 1242 (Pladevall, 1976: 30-31) consistent en la infeudació per Bernat

⁶⁹³ Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 11.

⁶⁹⁴ CCIV, docs. 221, 244, anys 921-922.

⁶⁹⁵ PACBb 161, any 1022.

⁶⁹⁶ L’any 1033 Gilabert Isarn, tot just dos anys després del seu primer esment, es comptava entre els fidels del vescomte Folc d’Osona en el plet pel castell de Calaf, reclamat pel bisbe Oliba (CDADC, doc. 98).

⁶⁹⁷ Arxiu de la Corona d’Aragó, *Liber Patrimonii Regii* [Mulasses], f. 388; sobre les vicissituds del domini en aquest context de guerra sobre el castell, J. Oliver (2011: 98-100).

(III) de Centelles a Pere de Santa Eugènia de la castlania major del castell de Sant Esteve, sotmetent-li el castlà Ramon de Vilanova, així com el fidel Arnau de Casoles⁶⁹⁸ amb els seus feus, un feu dit de Sant Joan i la *domus* de Blancafort a la Garriga amb el seu guerrer. A canvi, Pere de Santa Eugènia el va reconèixer com a senyor, i li va prometre fer l'host i la cavalcada i donar-li la potestat del castell quan volgués⁶⁹⁹. Possiblement, aquesta infeudació es va produir en accedir al capdavant de la nissaga Bernat (III), fill de Bernat (II) de Centelles i d'Elisenda, nascuda Ferrera de Sentfores. Aleshores, també passaren a a la nissaga la potestat sobre el castell de Sentfores, la fortalesa d'Olivet⁷⁰⁰ al Vallès i els drets sobre els molins de Sant Quirze Safaja; aquesta traspàs es va fer efectiu l'any 1208⁷⁰¹. Entre 1277-1281, la convenença fou renovada amb motiu del traspàs dels dominis dels Santa Eugènia a la nissaga de Guillem de Bell-lloc⁷⁰². Poc abans, Bernat de Centelles (III) havia escollit com a batlle *totius castris de Scintillis* Bernat d'Orriols, per 10 anys, amb l'obligació de fer *continua residencia per dictum tempus in dicto castro* (CC4: 917), potestat que també el confirma com a senyor eminent del castell.

⁶⁹⁸ El 1227, Bernat (III) de Centelles consta amb Pere de Santa Eugènia com a *seniores* de Dolça de Casoles (Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-40).

⁶⁹⁹ No ha estat transcrit íntegrament fins ara. Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, 1244-1247, f. 66 (*Bernardus de Centelles comendat Petro de Sancta Eugenia castrum Sancti Stephani et donat ei ipsum castlanum predicti castris videlicet Raimundum de Villanova cum suis feudis sicut resonat in conveniencia Guillelmi Amati. Item donat ei Arnaldum de Casolis cum suis feudis excepta commutatione ipsius terre Caprarie et preter terciam partem de ipsis placitis quos tenet in pignore per Guilbertum et preter illud quod tenet in Eroles per eiusdem Gilbertum. Item ei donat ipsum feudum Sancti Iohannis cum aliis simul feudis qui sunt in termino Sancti Stefani. Item comendat ei ipsam fortitudinem de Blancafort et donat ei ipsum militem de Blancafort cum suo feudo*). És possible que el Guillem Amat que s'esmenta com a titular d'una convenença anterior amb Bernat de Centelles fos un feudatari interposat entre el Centelles i el Santa Eugènia.

⁷⁰⁰ Ha estat excavada amb resultats interessants pel que fa al patrimoni moble (DDAA, 2004)

⁷⁰¹ L'esponsalici fou l'any 1203 (Arxiu Històric d'Hostalric, Arxiu Ducal de Medinaceli, Fons Cabrera i Bas).

⁷⁰² Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, *Relació de documents de Bernat de Centelles (segle XIV)*

L'alternativa d'un domini alodial dels Centelles sobre el castell al que van acabar donant el seu nom és, doncs, a hores d'ara l'opció més vàlida si es posa en relació, per una banda, amb l'evolució de l'alou de *Cerdanos* del levita Guadamir i, per una altra, amb referències documentals inèdites fins avui. Pel que fa a aquestes últimes, un registre de pergamins antics dels Vilademany, senyors del castell de Taradell a la Baixa Edat Mitjana, el regist molt breu d'una convinença per la castlania del castell de Sant Esteve, feta l'any 1066 entre Guadall Gilabert i Bonfill Guillem, inclou una nota tardana al marge que diu que es tracta d'un *Convenio entre Guadall Guilabert i Bonifilio Guillem sobre el castillo de San Esteban*⁷⁰³. Guadall Gilabert era, sens dubte, l'hereu de Gilabert Isarn, i tant ell com Bonfill Guillem de testimoni apareixen junts en documents de Taradell a partir de 1057, on Guadall Gilabert tenia dominis a prop del castell (*in ipsa serra ubi ipsum castrum sedet*)⁷⁰⁴. Bonfill Guillem procedia d'una nissaga amb el nucli del domini a Taradell, on per part dels Centelles la relació amb el terme venia d'antic, ja que tant allà com al terme veí de Tona hi tenien dominis Oruça, esposa del vicari Isarn, i la seva filla Eigó, l'any 1004 (Pladevall, 1989, doc. 3). L'any 1073, Guadall Gilabert i Bonfill Guillem van coincidir en el testament de Belisenda, filla de Sendred de Gurb i dona de Ramon Bermon, senyor del castell de Taradell. Bonfill Guillem va rebre el mas Ollic (*ipso manso de Ulic, ubi Plancarius habitat*) situat al terme del castell de Sant Esteve, al Pla de la Garga, i Guadall Gilabert en fou marmessor⁷⁰⁵.

Pocs dubtes, doncs, sobre que el breu esment de l'any 1066 va consistir en la infeudació de la castlania del castell per part de Guadall Gilabert al membre d'una nissaga amb la qual els Centelles tenien una relació pels raó dels seus dominis a Taradell. A més, el 1134 Gilabert de Centelles va donar a Santa Maria de l'Estany dos masos *simul cum ipsa condamina* situats *in parrochia Sancti Genesii in loco vocitato Valle Tridegaria* i Guillem

⁷⁰³ Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Rupit, 1-25-7, any 1066.

⁷⁰⁴ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1463, any 1057.

⁷⁰⁵ DCVb, doc. 1350. Poc després, Gerald Bonfill. Berenguer Bataller i Esteve Ermengol van corroborar les seves darreres voluntats, incloent el nomenament de marmessors. Ramon Bermon i Guadall Gilabert van fer de testimonis (doc. 1351, any 1073). Sobre la marmessoria, clau en la protecció dels patrimonis aristocràtics en el moment de la successió, A. Udina (1995).

Bonfill li va fer de testimoni⁷⁰⁶. Ramon Bonfill, fill de Bonfill Guillem, que era senyor de la casa de Mont-rodon del mateix terme de Taradell (*Raimundi Bonifilii de Monte Rotundo*), fou testimoni de la donació del molí de l'Abella que havia estat de Guadall (*ipsum mulinum quod est in Congusto, scilicet, ad ipsam Abeiam, quod fuit Guaaldi*), per part del canonge Pere Ramon de Taradell a la canònica vigatana l'any 1128⁷⁰⁷. Recordem que a l'Abella Gilabert Isarn havia rebut el bloc patrimonial del magnat Unifred l'any 1031. El 1137, Ramon Bonfill també va ser testimoni d'una exvacuació d'alou a Santa Coloma favorable a Pere Folc, segurament el germà del vescomte Bernat Amat també duia el nom de Ramon; la seva esposa era Bonadona⁷⁰⁸.

De l'entorn dels descendents de Bonfill Guillem, finalment, prové un altre dels documents que millor il·lustren, primer, el caràcter alodial del domini de Centelles sobre el castell de Sant Esteve, i, segon, com entorn de la fortalesa pivotava el que J. Morsel (2004: 97; i també 109-115) anomena l'"ensemble complexe de droits seigneuriaux". Es tracta del testament ordenat l'any 1145 per un altre fill de Bonfill Guillem, Guillem Bonfill, que tenia la castlania de la fortalesa, la qual va llegar al seu propi hereu, i va distribuir els *ipsos feos que teneo per domnus Guillabertus Guadal* sense en cap moment fer esment de cap altre senyor per sobre d'aquest⁷⁰⁹.

⁷⁰⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 37. Bernat de Centelles, fill de Gilabert, va fer de testimoni. Guillem Bonfill també va fer de testimoni de l'esponsalici de Berenguer Gilabert de Sentfores i Beatriu, filla de Ramon Amat, feudatari del castell del Brull, l'any 1115 (Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, còpia digitalitzada a l'Arxiu Històric d'Hostalric, Fons Cabrera i Bas).

⁷⁰⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, *Liber Dotationum Antiquarum*, 51; DCVb, doc. 884, any 1031.

⁷⁰⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-15; Rodríguez-Bernal, 2009b: 23 per la genealogia, 47 pel nom. L'any 1192 el *stai Guillelmi de Monte Rotundo* va quedar exceptuat de la donació en batllia a l'Orde de l'Hospital que van fer dels seus dominis Gilabert i Berenguer de Centelles, senyal que el domini de la casa forta en si no els corresponia (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 46). El 1204 Gilabert de Centelles va donar la roureda de Mont-rodon a Ferrer de Mont-rodon (Biblioteca de Catalunya, perg. 362)

⁷⁰⁹ PACBb, doc. 840, any 1145. L'any 1192 el *stai Guillelmi de Monte Rotundo* va quedar exceptuat de la donació en batllia a l'Orde de l'Hospital que van fer dels seus dominis Gilabert i

Tant per la connexió amb Taradell com pel seu contingut, doncs, la nota al marge de l'any 1066 compta amb un suport documental paral·lel suficient per considerar que prefigurava la jerarquia del domini del castell que apareix l'any 1145. En cap d'aquests documents, d'altra banda, hi ha cap indicatiu d'un domini sobre el castell de Sant Esteve per damunt dels Centelles, és a dir, la documentació disponible permet sostenir el domini alodial de la nissaga sobre la fortalesa.

Aquesta inserció dels primerencs Centelles en una xarxa que abastava territorialment tot l'Alt Congost també proporciona el context interpretatiu de la primera referència cronística al domini del castell de Sant Esteve, molt tardana, recollida cap a l'any 1601, que va atribuir als Centelles el domini alodial del castell de Sant Esteve a partir d'una donació del comte Borrell, amb la qual aquest hauria incorporat a l'ordre comtal una possessió anterior originada en temps carolingis. El text diu així: “*Don Cotaldo Craón de Centellas, segundo del nombre [...] Fue Capitán General de Don Borrel, Conde de Barcelona, año 975. Y Barón del Castillo, y Honor, y Valle de Centellas en Cataluña, por la segunda donación de aquel Estado, que le hizo el Conde Don Borrel, aviendo sido la primera la que hizo el Emperador Carlo Magno a Cotaldo de Craon su primo en el año del Nacimiento 792, con expresa condición de tomar el Apellido de Centellas*”⁷¹⁰. La notícia, que va tenir com a objectiu principal la legitimació de la nissaga⁷¹¹, seria més que sospitosa de incertesa sense les referències resseguides més amunt. En canvi, amb aquestes, el que es veu és que la crònica es va fer compaginant elements fantasiosos amb elements reals, com les alienacions del fisc comtal i les confirmacions del caràcter alodial de forteses que va realitzar, sobretot, el comte Borrell II⁷¹².

Berenguer de Centelles, senyal que el domini de la casa forta en si no els corresponia (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 46). El 1204 Gilabert de Centelles va donar la roureda de Mont-rodon a Ferrer de Mont-rodon (Biblioteca de Catalunya, perg. 362)

⁷¹⁰ Es tracta del llibre anònim *Generales de Exércitos, y Armadas, Virreyes, y Governadores de Reynos, Abuelos, y Antepassados del Marquès de Centellas*. Vegeu <https://archive.org/details/A11107423> (Consulta: juny 2024)

⁷¹¹ Vegeu, per al context, 7.4. Els orígens llegendaris dels Centelles.

⁷¹² Vegeu 3.1. De l'alou militar al feu.

La pràctica del reconeixement del domini de castells preexistents es documenta des del principi de la incorporació al domini comtal, tant al rerepaís com a la frontera. Ho mostren casos ja vistos, com el del proper castell de Tona en mans de la nissaga dels “il·lustres” Centuri i els seus parents a finals del segle IX⁷¹³, i també com el castell de Rupit (*castello cum ipso aulode*) que els vescomtes Guadall i Ermetruit van comprar al seu senyor alodial entorn de l’any 933 (CDADC: 17-18). A la marca, la mateixa pràctica es mantenia ben activa en temps del comte Borrell II, on aquest mateix va confirmar com alou propi el castell de Roqueta aprisiat pels vicaris Sal·la i Isarn l’any 960 (Gibert, 2015: 135-136).

A l’Alt Congost, l’evolució del domini comtal també era un marc propici per aquesta mena de confirmacions que, al capdavall, consistien en un intercanvi de fidelitats i porcions de poder. A l’entorn immediat del castell de Sant Esteve es documenten dominis comtals des de finals del segle IX, com a l’Ollic, on l’abadessa Emma posseïa dominis propis (*vineam in loco que dicitur Ulligo modiatas IIII*) i la comtessa Garsenda n’hi tenia altres que va donar al monestir de Ripoll abans del 925⁷¹⁴. L’any 990, el comte Ramon Borrell també tenia dominis al terme del castell de Sant Esteve que va vendre als esposos Bonfill i Guinedella (*in terminio katri Sancti Stephani, in eius termines, in rio Congusto et in rio Valle Orsaria*), que afrontaven amb un *villare que dicunt de Borrello*, potser el comte homònim, pare de Ramon Borrell⁷¹⁵. Ramon Borrell també empenyorà l’any 993 el *meum fevo que vos tenetis de Sevedano cum terminis et suis affrontacionibus et ipso fevo de Villanova simul cum suis terminis et cum suis affrontacionibus* al vescomte Ramon⁷¹⁶, mentre el fidel vescomtal Odesind va comprar part del Pla de la Calma al comte Borrell el 990 i el 1007 va incloure deixes a l’església de Santa Maria de Vilanova (Seva) en el seu testament (Oliver, 2018). Els comtes, doncs, des de mitjan segle X que feien ús del domini propi per nuar xarxes aristocràtiques dirigides a reforçar la seva preeminència política. La creació de la pròpia xarxa de castells termenats i parròquies es fonamentava en aquesta dinàmica, com ho mostra Tagamanent, amb el castell constituït

⁷¹³ CCIV, doc. 10, any 888.

⁷¹⁴ CCIV, docs. 37, 281, anys 898-925.

⁷¹⁵ CCIV, doc. 1590, any 990.

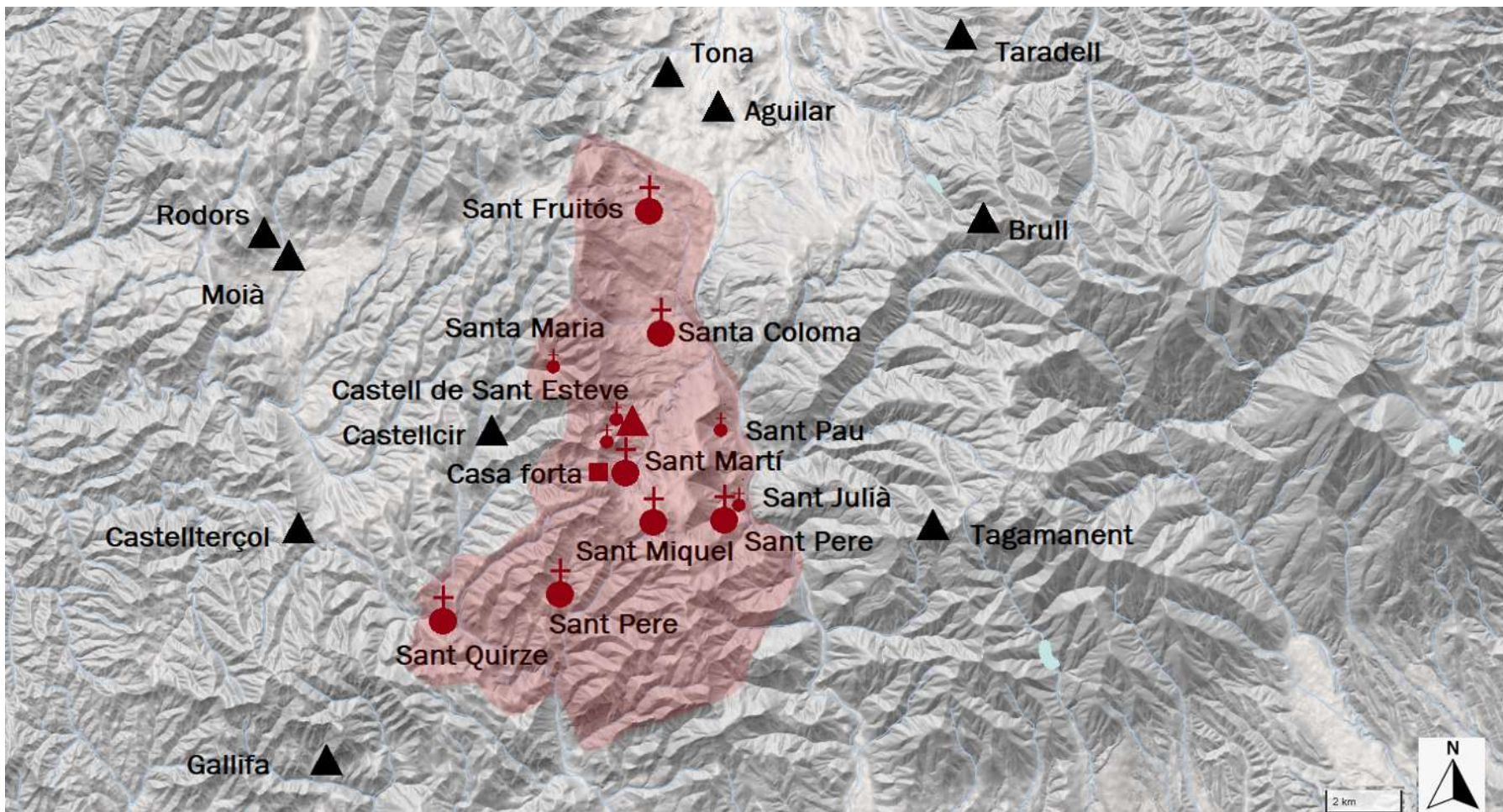
⁷¹⁶ CDADC, doc. 21, any 993. Un segle més tard emergeix documentalment una nissaga local amb el nom de la *villa (Raimundi Guillelmi de Vilanova*; Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-4-246, any 1093).

abans del 945 i la parròquia (*Santa Maria de Tagamanente*) abans del 993, any que va rebre la deixa d'un *alau*s de *Congost* en el testament del comte Borrell⁷¹⁷.

La fidelitat de les nissagues osonenques devia resultar encara més necessària en la turbulenta segona meitat del segle X, on cal recordar que els bisbes Ató (+971) i Frujà (+991/992) van ser assassinats i el següent, Guadall, fou deposat com a bisbe intrús l'any 998 per Arnulf, vinculat a la nissaga vescomtal (Martí, 1994; Ordeig, 1999). En qualsevol cas, una confirmació comtal del domini alodial del castell de Sant Esteve resulta plausible, entorn de l'any 975 a una nissaga tan rellevant com la dels vicaris Sal·la (+972) i Isarn (+984), fidel col·laboradora dels comtes però alhora dels vescomtes. Indirectament, aquesta operació permetria explicar que en el terme de Sant Esteve no es documentin dominis comtals més enllà de finals del segle X. Restaria explicar per què el castell no apareix en la documentació conservada de la nissaga de Sal·la i Isarn, especialment en els seus testaments. La raó, però, es pot trobar fàcilment en transmissions de dominis no documentades, com fou l'alou de *Cerdanos* a partir de l'any 964, o els dominis d'Hugó *in commitatu Ausone, in termines de Sevedano vel in termino de Sancti Stephani* abans del 997, o els que va rebre Gilabert Isarn del padrí Unifred el 1031⁷¹⁸. Al capdavall, ni el testament del propi vicari Sal·la s'ha conservat. El domini alodial sobre el castell (MAPA 17) també hauria pogut anar a parar a mans de Gilabert Isarn, en mans de qui consta l'any 1066, a través d'un itinerari documental avui perdut però que pot començar amb la conquesta inicial, origen dels dominis vescomtals al Sevedà que tenia Sal·la a mitjan segle X.

⁷¹⁷ CCIV, doc. 559, any 945; CCVII, doc. 914 any 993.

⁷¹⁸ CCIV, docs. 951-955, 1771, anys 964-997; DCVb, doc. 884, any 1031.



MAPA 17. El terme del castell de Sant Esteve / Centelles⁷¹⁹.

⁷¹⁹ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

3.1.2. Les aliances electives dels Centelles: les fortaleeses comtals del Maresme.

El castell, en els juraments i també en els testaments dels castlans (Débax, 2003: 329), era el símbol físic de la noció jurídica de feu, una unitat de compte de la fidelitat: com més castells es detenien, més fidelitats es tenien, sense que fos necessari el seu domini eminent. Per això, al marge de disposar del domini alodial del castell de Sant Esteve, els Centelles apareixen com a feudataris comtals des de mitjan segle XI. Després de 1067, perquè aquest any la seva mare encara era viva, Guadall Gilabert, fill d'Erimberga i hereu de Gilabert Isarn (*Guadallus Guilaberti filius qui fuit Erimberga femina*), va jurar fidelitat als comtes Ramon Berenguer i Almodis pel castell abans dit de Bellveí i ara de Far (*ipso chastro quod vocatur Belvezi quo mutato alio nomine nunc vocitatio Far*). Inclòs en el seguit de juraments de fidelitat pels quals es va reconstruir l'autoritat comtal a la segona meitat del segle XI (Bonnasie, 1981: 141-151), per aquest Guadall Gilabert es va comprometre a romandre fidel (*fidelis ero vobis*) a la persona dels comtes i als seus dominis (*de vestra vita et de omnibus membris que se tenent in corporibus vestris et de toto ipsa honore quam hodie habetis et debetis habere vel deinceps adquisieritis*) enfront de tothom (*contra cunctos homines vel feminas que tulerint vobis iamdicta omnia aut aliquid de iamdictis omnibus*), excepte el seu propi senyor Ramon Bermon (*excepto Remundo Bermundi senioris mei*)⁷²⁰. L'accés al feu d'aquest castell (*et fidelis ero vobis de predicto chastro et de omnibus eius terminis et cunctis rebus et de adiacentiis pertinentibus ad eum*) confirma que Guadall Gilabert ja ocupava un lloc en la jerarquia feudal dels comtes d'Osona-Barcelona a la segona meitat del segle XI, mentre, simultàniament, l'alodialitat del nucli del domini propi i del castell de Sant Esteve els situava en una posició avantatjosa per nuar aliances profitoses a les portes del "llarg segle XI".

Es tracta d'un castell de difícil identificació, ja que com a mínim hi ha dues possibilitats⁷²¹. No es pot descartar que es tractés del castell de Bellveí, al Penedès, que

⁷²⁰ PACBa, doc. 791, anys 1052/1071; la data es pot afinar a 1067/1071 perquè Erimberga encara era viva el 1067 (Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139).

⁷²¹ La tercera seria la del castell de Bellveí situat a la Segarra, al sud de Guissona, documentat a partir de 1040, que tenia una altra fortificació dita de Far entre les seves afrontacions. Situat en

A. Benet (1988: 94-95) identifica com un dels possibles “Fars” esmentats en la narració de la incursió d’al-Mansur del 982 a la *Descripció Anònima d’al-Andalus*. El castell del Penedès tindria a favor seu que Gilabert Isarn va deixar una vinya a Erimberga situada a L’Arboç, justament a prop del castell de Bellveí⁷²², i que el vicari Isarn també havia tingut alous al Penedès que li havien pervingut de la seva esposa Oruça (*ipsum alaude de ipsa Vide uti de tu Auricia michi carta firmasti*) abans de l’any 984⁷²³. Més endavant, Bernat de Centelles (I) i Sança també tindrien honors al terme del castell d’Olèrdola, als quals van renunciar a favor del monestir de Sant Cugat l’any 1159⁷²⁴.

L’altra possibilitat és que fos el castell de Far situat entre el Vallès i el Maresme. És la que crec, de fet, correcta. D. Bramon (1998) proposa que el Far fou fortalesa ensulsiada en la incursió andalusina del 982; en aquest cas, es tractaria de la Torrassa del Moro que R. Martí & M. Viladrich (2018b: 57) situen entre les possibles alimares o torres de senyals d’època andalusina de la Catalunya Vella, amb un trasllat posterior del topònim cap al castell que interessa ara i que seria anomenat, posteriorment, en un nou canvi de nom, Castell Vell de Llinars (Gallardo, 1938: 91-92). En tot cas, la primera referència a la fortalesa com a *turre de Far* és una delimitació d’alous a Llinars de l’any 1056 i l’any 1066 apareix en una enumeració de les mateixes afrontacions ja com a *chastrum de Far*. A partir de l’any següent, com a molt d’hora, ja hi hauria la infeudació a Guadall Gilabert, primer feudatari conegut del castell (promotor de la conversió de la torre en castell?), seguida per un esment de 1079 entre les fortalezes repartides entre els comtes Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II (*castrum de ipso Far*)⁷²⁵. El Castell Vell de Llinars, doncs, s’anomenaria inicialment de Bellveí, llavors del Far a partir del trasllat del topònim

una zona d’expansió del monestir de Sant Benet de Bages (Salvadó, 2009: 49-52), no dispo de cap indici documental per relacionar-lo amb els primerencs Centelles.

⁷²² PACBa, doc. 577, any 1062.

⁷²³ CCIV, doc. 1327, any 984.

⁷²⁴ CSCV, doc. 1024, any 1159.

⁷²⁵ PACBa, docs. 474, 673, anys 1056-1066; PACBb, docs. 97, any 1079. Sobre els *fars* com a possibles torres andalusines, el primer treball de R. Martí (2008) continuat entre d’altres per l’aproximació específica de Ch. Folch & J. Gibert (2011). Més recentment, hi fan referència J. Brufal *et al.* (2020). Tanmateix, crec que sobre aquesta qüestió, donada l’escassetat d’evidències arqueològiques i casos com el de Bellveí, dit Far *després*, continua essent aconsellable la prudència adoptada per I. Martín Viso (2009).

des de la Torrassa i en paral·lel a l'acció local de Guadall Gilabert. La relació d'aquest castell amb Guadall Gilabert també es pot establir en el marc de la xarxa aristocràtica centrada a l'Alt Congost però que, al darrer quart del segle XI, ja arribava al Vallès, a la rodalia d'Olivet, on un Berenguer Gilabert, segurament fill de Gilabert Miró de Sentfores, va vendre el 1072 un alou *in villa de Spina et de Oliveto*. Aquesta venda⁷²⁶ va comptar amb el testimoni d'Arnau Josfred (*Iozfredi*), amo d'una roureda al Pla de la Garga esmentada l'any 1100⁷²⁷ i germà del Guitard Josfred que l'any 1078 va vendre la meitat de la vall de Vallcàrquera a Guadall Gilabert amb els seus molins⁷²⁸. Doncs bé, un altre descendent de Josfred fou un Geribert Guitard –possiblement fill de Guitard Josfred i nét de Josfred– que l'any 1091 era senyor del castell del Far, quan, amb el castlà Pere Ermengol, va definir a l'església de Santa Maria de Llinars uns alous en disputa; Gerald Otger *de Olived* fou testimoni d'aquesta operació⁷²⁹. És possible que Geribert Guitard tingués el castell infeudat per Guadall Gilabert, sota el domini comtal, i per això les operacions al terme del castell comptaven amb la presència d'altres senyors vallesans de

⁷²⁶ DACBa, doc. 1212, any 1072.

⁷²⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

⁷²⁸ DCM, doc. 56, any 1078. Vegeu 6.3. Una transformació tardana: els molins de Vallcàrquera.

⁷²⁹ DACBa, docs. 1532-1533, any 1091.

la xarxa dels Centelles⁷³⁰. Les nissagues que arrencaven en Gilabert Isarn i en Jofred mantenien, a finals del segle XI, ua relació que ja entrava en la tercera generació⁷³¹.

Durant la centúria següent es troben amb progressiva assiduïtat a la cort comtal, sobretot a partir del comte Ramon Berenguer III (+1113). Fou Bernat (I) de Centelles, sobretot, qui va protagonitzar fou una altra “fulgurant ascensió” en l’entorn comtal⁷³². Testimoni

⁷³⁰ Entre aquests, els detentors de la casa forta d’Olivet mereixen un desenvolupament una mica extens pel domini que hi acabaren exercint els Centelles a principis del segle XIII. Guillem d’Olivet fou testimoni, l’any 1142, de Gilabert de Centelles i un altre Guillem d’Olivet ho fou de la donació del cos per Bernat de Sentfores i Jussiana a l’Estany el 1192 (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l’Estany, f. 32). L’any 1198, Jussiana de Sentfores, Bernat (II) de Centelles i Ferrera de Sentfores (Elisenda de Centelles) i Gilabert de Centelles amb Saurina, els caps de la nissaga i pares de Bernat (III), renunciaren a uns masos que es disputaven amb l’Estany (f. 21). Aquesta actuació conjunta entre els Sentfores i els Centelles va precedir l’acord matrimonial entre Bernat (II) i Ferrera (Elisenda). El 1242, mort Bernat (II), Elisenda va donar a l’hereu Bernat (III) de Centelles, la *domo et fortitudine de Oliveto* (Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, còpia digitalitzada a l’Arxiu Històric d’Hostalric, Fons Cabrera i Bas). A. Pladevall (1998b: 93) recull que els Centelles van tenir drets sobre la casa forta a partir de 1308 i observa que “no sabem quin és l’origen d’aquest repartiment o de la divisió del domini de la domus d’Olivet, pero podria ésser molt antic”. El domini efectiu dels Centelles es pot fer retrocedir fins a 1242 i, eventualment, a l’acord matrimonial de 1203, mentre la casa forta i els seus guardians, els Olivet, va estaven inserits en les mateixes xarxes aristocràtiques dels Centelles des de finals del segle XI. El cas d’Olivet mostra que la formació del domini era el resultat de dinàmiques patrimonials en el marc de les xarxes aristocràtiques que es podien desenvolupar al llarg de més de dos segles en aquest cas. En el mateix sentit, el 1162 Arbert de Pera deixà a l’església de Sant Esteve de Castellar (del Vallès) *meum alodium de Olived cum ipsos molinos qui ibi sunt et meum ortum et mansum quem tenet Guillermus de Olived*, i el *fevum quem teneo per Bernardum de Senteles et per Tedmar [de Castellterçol] cum ipso castro de Sancti Stefani* a Bernat de Sentfores (DSLIMb, doc. 105). El 1177, Gilabert *de Centeies* va fer de testimoni d’una infeudació de Pere Gros de Santa Eugènia a Sentfores per Bernat de Sentfores (Arxiu Capitular de Barcelona, 1-2, sense numerar). Els Centelles i els Sentfores no estaven gaire allunyats des de molt abans del casament entre Ferrera (Elisenda) de Sentfores i Bernat (II).

⁷³¹ Vegeu 3.1.5b. La relació amb la prole de Jofred.

⁷³² A. Virgili (2003: 260-262) anomena així l’ascensió dels Bell-lloc a partir del seu castell al Vallès i en ressegueix l’activitat en l’entorn comtal abans i després de la conquesta de Tortosa i Lleida.

del bisbe Ramon Gaufred el 1134⁷³³, el 1156/1157 Bernat consta en el compte de les despeses del palau comtal de Vilamajor, al Vallès, en el qual s'enregistra que en la quarta setmana d'octubre hi arribà *Bernat de Senteias qui-s partia de la reina et merchaders qui veniant cum illo* i el febrer de 1157 Bernat *de Senteias* tornà a passar pel palau, aquesta vegada acompanyat per Pere de Santa Eugènia i Guillem Jofre d'Arled, *qui anava vers lo comte*⁷³⁴. Exemple de com freqüentar les corts dels prínceps es va anar convertint en el lloc on les aristocràcies s'ennoblien i on s'intercanviaven coneixements i experiències que reforçaven les xarxes aristocràtiques per la proximitat al sobirà (Morsel, 2004: 270-278; Laliena, 2015b: 422), en el cas dels Centelles la seva presència a la cort també indica, en el mateix sentit, que l'aposta per la xarxa aristocràtica dels Muntanyola-Montcada durant els anys centrals del segle XII fou motor del seu ascens en l'aristocràcia del país. No es gens estrany, doncs, que aleshores el nucli del domini de la nissaga es convertís en referència habitual del límit meridional d'Osona (*de Bisaura usque ad Senteles et Sancti Ylario de Calmo donec ad Gurbum*)⁷³⁵, afegit als més antics de la vall del Congost o l'Abella. A finals del segle XII, Gilabert de Centelles ja havia fet de veguer reial a Osona i el Vallès, segons recordava el seu successor, Eiximèn, l'any 1199 (*in curia Guilaberti de Scintilis, tunc vicarii domini regis*)⁷³⁶.

3.1.2a. El problema de Vidià, germà de Bernat (I) de Centelles.

També es tenia originalment per feu comtal el castell de Sant Vicenç, llavors dit de Burriac, al Maresme, just a sobre de la ciutat de Mataró. Documentat a partir de l'any 1024 en la venda pel comte Ramon Berenguer I a Guadall, de la qual s'exceptuaren els drets comtals sobre la fortalesa, el castell passà per les vicissituds característiques del conflictiu segle XI, de les quals en va cristal·litzar la nissaga de Sant Vicenç i la nissaga de castlans, que la historiografia local considera eixida d'un primerenc Guadall (Benito, 2000; Oliva, 2006; Alarcón, 2008). A la primera meitat del segle XI, la castlania estava en mans de Vidià, que en el seu testament de l'any 1143 fet just abans de pelegrinar a

⁷³³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 26. De nou el 1163 (f. 27).

⁷³⁴ PACBb, doc. 1019, anys 1156/1157.

⁷³⁵ PACBb, doc. 868-869, any 1148.

⁷³⁶ CSCV, doc. 1230, any 1199.

Sant Jaume de Compostel·la, en el qual esmentà la seva esposa Nèvia i el seu nebot Guillem, fill del seu germà Berenguer Guadall al qual va deixar la castlania de Sant Vicenç (*uxor mea Nevie, et Guillelmi, filii fratri mei Berengarii Guadalli [...] dimito Guillelmo, filio Berengarii Guadalli, illa kastellianiam Sancti Vincencii et omnes fevos quos teneo per cunctos seniores meos*); el testament fou executat l'any 1145⁷³⁷.

Quedaria tot clar si no fos que l'any 1159 determinades clàusules del testament de Vidià havien estat qüestionades per Bernat (I) de Centelles i Sança, concretament determinades honors al Penedès, una denominada Milió i altres de la Mussara i del castell d'Olerdola. Vidià les havia deixades al monestir de Sant Cugat del Vallès i els Centelles les pretenien retenir (*totum illum honorem de Milione, et de Almuzarra, et de toto illo termino castri de Olerdola, sicut melius predictus Vidianus dimisit Sancto Cucufati in suo testamento*). Coneixem el conflicte per la renúncia que van fer Bernat (I) de Centelles i Sança, que també van signar els fills Gilabert i Berenguer. També va signar una Ermessenda, segurament una filla dels Centelles, i Ramon de Casoles va formar part del grup de magnats que van intercedir entre les parts per arribar a la concòrdia⁷³⁸.

El problema querdà plantejat pel document de definició en el qual Bernat (I) de Centelles s'anomena germà de Vidià i fills ambdós de la mateixa mare (*sicut mater mea et Vidiani, fratris mei, vel aliquis antecessorum eius melius ibi tenuerunt et habuerunt*). Segons aquest document, Bernat (I) de Centelles i Vidià serien fills de Gilabert Guadall de Centelles i d'una dona de la qual, malauradament, no se'n sap el nom. No només això, sinó que Vidià també seria, segons els textos del Maresme, germà de Berenguer Guadall i oncle de Guillem Berenguer. Segons la genealogia dels Centelles bastida en aquesta tesi, però, només hi havia un Berenguer entre els germans de Bernat (I) de Centelles i aquest, en ser fill de Gilabert Guadall de Centelles, s'hauria de dir Berenguer Gilabert i no

⁷³⁷ CSCV, docs. 952, 964, anys 1143-1145. El precedent immediat de la castlania del castell de Sant Vicenç es troba en la convinença de l'any 1140 entre Berenguer Guadall de Sant Vicenç com a senyor superior i el seu germà Vidià com a castlà. Però d'aquest document no s'ha conservat l'original i es coneix només perquè és citat en una sentència arbitral de 1376 sobre la castlania (Oliva, 2006).

⁷³⁸ CSCV, doc. 1024, any 1159.

Berenguer Guadall, si més no en principi; de Berenguer Guadall n'hi havia un, però era germà de Gilabert Guadall i, per tant, oncle de Bernat (I) de Centelles i, per tant, de Vidià. No estic en condicions de resoldre aquest atzucac amb la documentació disponible, però, en tot cas, la referència de Bernat (I) de Centelles a Vidià com a germà seu posa en qüestió les genealogies elaborades fins avui per Vidià pels estudiosos dels senyors de Sant Vicenç/Burriac. Curiosament, aquestes genealogies no fan referència a la relació fraterna amb Bernat (I) de Centelles, tot i que el document en què apareix fa dècades que es va publicar en el Cartulari de Sant Cugat del Vallès.

Aquest esment, a més, planteja noves qüestions. La primera és l'assentament de membres de la nissaga de Centelles al Maresme, que no resultaria molt estrany, si més no des que Guadall Gilabert fou investit del feu del castell de Far, situat en el camí tradicional entre el Vallès i el Maresme, abans de l'any 1071. El Maresme, d'altra banda, també era una zona d'interès per Ramon Bermon, el senyor i amic de Guadall Gilabert que va prendre l'any 1062 la guarda del castell de Mata pel senyor Bonfill Guillem de Castellvell (Alarcón, 2023: 103-107). També cal afegir que les honors de Vidià llegades a Sant Cugat, i disputades per Bernat (I) de Centelles i Sança al Penedès tampoc no eren gaire lluny dels dominis dels primers Centelles a la mateixa zona, on el 1062 tenia vinyes a l'Arboç la seva vídua Erimberga (*vineas de Guilabert Isarn condus, qui sunt de Orumberga*)⁷³⁹. Oruça va donar al vicari Isarn, el seu marit, un alou a Lavit del Penedès (*ipsum alaude de ipsa Vide uti de tu Auricia michi carta firmasti*) abans del 984⁷⁴⁰. El 974, el vicari Unifred, germà d'Isarn, també va comprar a Cubelles del Garraf, al jueu Judà anomenat Vives set mujades de vinya (*Unufredus, filium Sallani, emptore*)⁷⁴¹. Fora del Penedès, a la rodalia de la ciutat de Barcelona, Vidià també tenia dominis a Vilapicina segons el seu testament, que va deixar a l'Orde de l'Hospital (*dimisit Hospitali predicto alodium suum totum quod habebat et tenebat in Villa Piscina*)⁷⁴². Al mateix lloc, abans,

⁷³⁹ PACBa, doc. 577, any 1062.

⁷⁴⁰ CCIV, doc. 1327, any 984.

⁷⁴¹ CCVII, doc. 619, any 974.

⁷⁴² CSCV, docs. 952, 964, anys 1143-1145. En el mateix testament va deixar a la seva esposa Nèvia la *domum Sancte Columbe cum suis tenedonibus suis tenedonibus, ut habuisset et tenuisset eam usque ad v annos completos, et medietate de suo mobili exceptus i cavallum et suas armas*. No he sapigut localitzar aquesta casa forta de Santa Coloma.

l'any 994 es documenten els *vineales de Aigo femina, filiam condam Isarni*, això és, la germana de Gilibert Isarn, situats al terme de Vilapicina, al comtat de Barcelona⁷⁴³. Molt més enllà en el temps, l'any 1296 Bernat (IV) de Centelles rebria l'homenatge de Francesc de Sant Vicenç pel delme de Monteugues, al Montseny⁷⁴⁴, i l'any següent els Centelles i els Sant Vicenç farien l'acord que va permetre als primers reconstruir el molí que tenien els segons en l'emplaçament de la casa forta de Blancafort a la Garriga, tinguda sota domini dels Centelles (Oliver, 2014: 239). Per tant, la proximitat dels dominis familiars complementa l'esment de la relació fraterna entre Bernat (I) de Centelles i Vidià, en el sentit que, essent parents, no seria estranya la proximitat dels respectius dominis i que, en el moment disposar les darreres voluntats, apareguessin conflictes com el que es va resoldre l'any 1145.

La segona qüestió suscitada per la referència a la relació fraterna entre Vidià de Sant Vicenç i Bernat (I) de Centelles, fills de la mateixa mare, és la identitat del primerenc Guadall, que es considera l'antecessor de la nissaga de castlans de Sant Vicenç. Certament, tampoc no es pot resoldre aquest atzucac a hores d'ara. Aquest Guadall, a banda de molts dominis al Maresme, també tenia *ipso fevo quod est ad Ausona in Infermeles et in eius terminos et in Tagnano*⁷⁴⁵ *et in eius terminos cum ipso censo et servitio quod inde nobis exire debet*, segons el seu testament de l'any 1025 o 1027-1035⁷⁴⁶. No puc evitar pensar en el misteriosament desaparegut Guadall, fill del vicari

⁷⁴³ CCVII, doc. 1248, any 994.

⁷⁴⁴ Els Sant Vicenç tenien el feu de Monteugues entre els segles XII i XIV pels Centelles (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 33, *Actes de feus*; Oliver, 2000: 98).

⁷⁴⁵ El lloc de Tanyà es trobava al terme de Folgueroles i es documenta en els textos osonencs a partir de l'any 1031 (Ordeig, 2003: 14); l'esment en el testament de Guadall seria el primer. Pel que fa a *Inferneles*, només he trobat un lloc dit igual a la Garriga, a les portes del Congost entre el Vallès i Osona, en el *breve de censis de Gariga* de Santa Maria de l'Estany de 1138/1139 (PACBb, doc. 753); la confusió per Osona seria, en aquest cas, comprensible.

⁷⁴⁶ Aquest és una altra qüestió no resolta de la història primerenca del castell de Sant Vicenç. El document de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que fins ara es citava és una còpia inclosa en el *Liber Feudorum Vicariarum Cathaloniae*, datada el 1025, per bé que P. Benito (2000: 25, nota 3) argumenta una datació entre "aproximadament" 1027 i 1035. La qüestió podria estar resolta atribuint l'any a un error del copista del *Liber* si no fos que he localitzat el mateix document de la venda –seria l'exemplar que va romandre en mans de Guadall - entre la documentació del

Isarn i germà, tal com he establert en aquesta tesi, de Gilabert Isarn. Guadall seria oncle, per tant, de Guadall Gilabert, senyor del castell de Far i avi de Bernat (I) de Centelles i, segons sembla, de Vidià de Sant Vicenç.

Cal afegir a aquest conjunt de dades, que mentre els Montcada accedien al feu del castell de Sant Vicenç al primer terç del segle XII, els Sant Vicenç, a partir de Vidià, van comprar el castell de Vilassar al segle XIII en franc alou (Alarcón, 2023: 65-69). Aquesta podria ser la raó per la qual els documents dels Centelles més antics actualment disponibles procedeixen de l'Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà. El domini de la nissaga sobre el castell de Sant Vicenç, un cop establertes aquestes noves bases documentals, hauria de ser objecte d'una investigació específica. De moment, deixo apuntada la problemàtica⁷⁴⁷.

3.1.3. Les aliances electives dels Centelles: entre els vescomtes d'Osona i els Montcada.

La primera referència a la relació dels Centelles amb els vescomtes d'Osona és primerenca. L'any 1033, Gilabert Isarn apareix entre els senyors que acompanyen el vescomte Folc en el plet per la possessió de l'important castell de Calaf, a la marca, disputat pel bisbe⁷⁴⁸. A partir d'aquest moment, la relació es documenta regularment. La proximitat dels dominis respectius a l'Alt Congost sens dubte exigia que els interessos de les dues nissagues haguessin de mantenir un acord estable que fes viable el domini respectiu sobre la pagesia. Recordem que la presència dels vescomtes a l'Alt Congost es documenta des del segle X, quan els alous vescomtals ja es trobaven a prop dels del vicari

Marquès de Santa Maria de Barberà (Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 2-5-20) i està datat l'any 1025 (15 de les calendes de gener de l'any 29 del rei Robert), com la còpia de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Definitivament, el cas del castell de Sant Vicenç presenta encara moltes incògnites.

⁷⁴⁷ També tenia dominis al Maresme Ramon Bermon de Taradell, qui, morta la seva primera donada Belisenda, es va casar amb Garsenda. Amb ella consta en l'acord per la guarda del castell de Mata, al Maresme, amb Bonfill Guillem de Castellvell (Alarcón, 2023: 103-107).

⁷⁴⁸ CDADC, doc. 98, any 1033.

Sal·la al Sevedà⁷⁴⁹, i es mantingué a partir d'aleshores, com és el cas, per exemple, dels dominis llegats pel vescomte Ramon abans de partir amb l'host comtal de l'estiu de 1083 (*mansiones quas habeo on ipso Congusto cum alodio et vineis que sunt in ipsa insula Lordmanesca*)⁷⁵⁰. Entremig, Gilabert Isarn va rebre d'Unifred el bloc patrimonial *in ipso Congusto* i a Santa Coloma (*ipsum alodium in comitatu Ausone et in parrochia Sante Columbe*) el 1031⁷⁵¹. La imbricació dels dominis respectius i la col·laboració van continuar al segle XII, sobretot a través de la figura de Ramon Amat, marmessor del vescomte Ramon Folc l'any 1071 i home de confiança dels seus successors (Rodríguez-Bernal, 2009-2010: 28-31)⁷⁵². Ramon Amat ja era *castellanus Sancti Martini*, això és, del castell del Brull, l'any 1107, quan fou testimoni de la donació a cens del molí de l'Abella (Pladevall, 1989, doc. 14) al terme de Sant Esteve, al costat del molí que també hi tenia Guadall Gilabert, documentat tardanament el 1128 (*ipsum mulinum quod est in Congusto scilicet ad ipsam Abeiam quod fuit Guaaldi*)⁷⁵³. Els dominis de Ramon Amat a l'Alt Congost també apareixen en el seu testament de l'any 1126⁷⁵⁴, pel qual deixà als seus fills Sicard i Arbert l'usdefruit perpetu d'un alou a Pla de la Garga (*ipsum alodium quod habeo in Garga*), probablement els mateixos *fevos que teneo de Arbertus de Petra in totisque locis* que l'any 1145 deixaria en testament el castlà del castell de Sant Esteve, Guillem Bonfill⁷⁵⁵. El 1162, en el seu propi testament, Arbert de Pera⁷⁵⁶ deixà el *fevum quem teneo per Bernardum de Senteles et per Tedmar [de Castellterçol] cum ipso castro de Sancti Stefani* a Bernat de Sentfores. Dels fills d'Arbert de Pera, Ramon tingué després dominis entre el Brull, Castellcir i, en el terme del castell de Sant Esteve, la rodalia de Sant Miquel Sesperxes segons el seu propi testament de l'any 1193; els dominis de Sesperxes van constituir una excepció a les deixes de la seva filla Berenguera (*preter mansum Sancti*

⁷⁴⁹ CCIV, doc. 698, any 952.

⁷⁵⁰ DVC, doc. 66, any 1083.

⁷⁵¹ DCVb, doc. 884, any 1031. L'any 1162, el castlà Ramon Bernat i els seus fills Guillem i Bernat donaren a Pere l'alou que tenien a Santa Coloma de Vinyoles (Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Rupit, 1-25-7).

⁷⁵² CDADC, docs. 227, 228, 229, 238, 251, 254, 259, 260, 278, anys 1071-1087.

⁷⁵³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, *Liber Dotationum Antiquarum*, 51.

⁷⁵⁴ DSLIMb, doc. 44, any 1126-1128. El 1111 era dels *homines* de Tedball de Castellterçol (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, doc. 1125).

⁷⁵⁵ PACBb, doc. 840, any 1145.

⁷⁵⁶ DSLIMb, doc. 105, any 1162. Vegeu també A. Pladevall (1997).

Michaelis de Perticichas) per a la seva altra filla Adaleda⁷⁵⁷. Un altre fill, Sicard de Pera, a qui Arbert de Pera deixà el castell del Brull (*exceptus ipso fevo de Aquafrigida*) i que l'any 1139 era senyor d'un feu tingut per Rotlan de Castellterçol a Viladrover, al terme de Taradell (*ipsum fischum quem tenemus per Sicards miles de Pera*)⁷⁵⁸, l'any 1151 va donar a Santa Maria de l'Estany el seu cos per ser-hi enterrat i bescanvià el mas *nominatum ipsum de Olivarii* que tenia *in valle Carchera*, a prop d'*alaudem franchum de Guadal*⁷⁵⁹. Aquest Guadall era segurament un Centelles; l'any 1031, Gilibert Isarn també havia rebut d'Unifred una parellada de terra a Altella (*ad ipsa Altela*), una rodalia de Vallcàrquera (Oliver, 2000: 144), i el seu fill Guadall Gilibert havia comprat el 1078 la meitat de tota la vall (*medietate de omnibus rebus et dominibus pertinenciis atque adiacenciis que pertinet ad vallem que dicitur Carcara tam altum quam primum*)⁷⁶⁰. A mitjan segle XII es tractava, segurament, de Guadall, germà de Bernat (I) de Centelles. La xarxa aristocràtica vescomtal, doncs, reproduïda i densificada de generació a generació, era perfectament funcional a l'Alt Congost i els Centelles hi ocupaven un lloc rellevant.

La inserció dels primerencs Centelles en la xarxa aristocràtica vescomtal a través en bona part dels dominis a Taradell era profunda i sòlida, i provenia, en darrer terme, dels temps del vicari Sal·la. Aquest acord de base superava les eventuals ensions, com la que es dirimí judicialment l'any 1004 pel domini d'un molí a Seva entre Eigó, filla del vicari Isarn, i el feudatari vescomtal Esperandéu⁷⁶¹. De fet, no hi ha notícia de conflictes com aquest entre la nissaga de Centelles, un cop apareguda en els documents, i els vescomtes.

⁷⁵⁷ DSLIMb, doc. 196, any 1193

⁷⁵⁸ Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-5-512, any 1139. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Ramon Berenguer IV, perg. 95.

⁷⁵⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 14-1-13, any 1151 (= perg. 14-1-26).

⁷⁶⁰ DCVb, doc. 884, any 1031; DCM, doc. 56, any 1078.

⁷⁶¹ DCVb, doc. 680, any 1004. A aquestes alçades espero que sigui clar que quan parlo de la proximitat dels dominis de les dues nissagues, cal no caure a la temptació d'entendre-la com una relació entre dues famílies en el sentit contemporani del mot. Els diversos nivells de domini aristocràtic sobre les explotacions pageses implicaven moltes famílies i el gruix d'interessos que es concentraven en un territori petit, com l'Alt Congost, era molt considerable i, també, d'una potencial conflictivitat.

A mitjan segle XII, el 1147, Bernat (I) de Centelles fou, fins i tot, és un dels fiadors designats pel bisbe de Vic de la convinença amb el vescomte Ramon Folc de Cardona per l'equivalència entre les monedes de Vic i de Cardona, cadascun dels quals hauria de pagar 1000 sous dels 10.000 fixats com a fiança per cada cop que es trenqués l'acord⁷⁶². En aquest cas, sembla que el Centelles era home de confiança del bisbe.

Mentre mantenien relacions amb els vescomtes i el seu entorn de fidels, els Centelles van afermar paral·lelament una aliança amb els Muntanyola i, quan aquesta nissaga hi va entroncar, amb els Montcada. La relació es documenta des de l'any 1134, quan Bernat de *Scilintillis* va fer de testimoni de la sentència arbitral dictada per Guillem Ramon Dapifer per uns alous al terme de Tona que eren objecte de querella entre la catedral de Vic i Guillem de Torre⁷⁶³. Ja feia temps que els Montcada s'havien fet càrrec del castell comtal de Vic (*ipsum palacium quod vocatur turrin comitalem*)⁷⁶⁴ i s'havien repartit la moneda i la jurisdicció de Vic des de 1104 (Freedman, 1985: 122-126). L'any 1152, la signatura del mateix Bernat (I) de Centelles també apareix, després de la comtal i de Guillem de Montcada, senyal del seu bon lloc en la jerarquia, en la donació per part del comte Ramon Berenguer IV de l'església de Santa Maria de Moià i els drets jurisdiccional i comercials de la vila a Santa Maria de l'Estany⁷⁶⁵. El 1167, quan Bernat (I) de Centelles amb el seu fill Gilabert fou testimoni de l'empenyorament del castell de Muntanyola a Santa Maria de l'Estany per part del senescal Guillem Ramon, el seu germà Otó i els seus fills Guillem de Montcada i Ramon, per un deute de 165 morabatins de bon or i recte pes, la relació era vella⁷⁶⁶. El 1169 tots dos foren fideiussors de les darreres voluntats de Guillem de Cabrera, un dels feudataris del mateix Guillem Ramon (*Bernardi de Senteies et Guilaberti*)⁷⁶⁷. El 1177 *Gilabert de Centeies* va fer de testimoni d'una infeudació de Pere Gros de Santa Eugènia al terme de Sentfores⁷⁶⁸, i de nou, al costat de Pere Gros de Santa

⁷⁶² CDADC, doc. 379, any 1147.

⁷⁶³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Pergamins de l'Estany, perg. 48, any 1134.

⁷⁶⁴ DCVb, docs. 1541-1542, any 1088.

⁷⁶⁵ PACBb 952, any 1152.

⁷⁶⁶ AASA, doc. 394, any 1167.

⁷⁶⁷ DPo, doc. 358, al costat de Guillem el jove (*iunioris*) de Balenyà.

⁷⁶⁸ Arxiu Capitular de Barcelona, 1-2, sense numerar, any 1177. Agraieixo al Dr. Antoni Virgili haver-me fet saber l'existència d'aquest document inèdit.

Eugènia en la confirmació pel rei Alfons a Guillem Ramon de Montcada dels castells i feus, el 1180⁷⁶⁹. Gilabert va fer de marmessor del testament de Ramon d'Olost de l'any 1192⁷⁷⁰. El 1194, quan Guillem Ramon de Montcada va fer donació del cens del mas de Canal, a Sentfores, a Santa Maria de l'Estany *pro anima Berenguarii de Cintillis ut Deus propiciatur nostris delictis*, Gilabert, que n'era germà, també en va ser testimoni⁷⁷¹. El 1197, Bernat (II) de Centelles, hereu de Gilabert, i el seu germà Guillem es van fer fidels del bisbe de Vic Guillem, per bé que exceptuant del jurament d'ajut el rei i Guillem Ramon de Montcada⁷⁷².

La vinculació amb els Montcada continua manifestant durant tota la segona meitat del segle XII. També a Lleida, on l'any 1171 Bernat de Blancafort, un Santa Eugènia que havia pres el nom de la casa forta de la Garriga al Vallès sota domini eminent dels Centelles, i Berenguer *de Centeles* van ser testimonis de la redempció de l'honor de Palomera i un altre honor a Lleida, valorats en 600 morabatins, per part de Ramon de Montcada i que havia estat empenyorat a Pere de la Sala i Pere de Norset⁷⁷³. L'any 1174, fou Pere de Centelles qui amb altres nou homes va rebre del rei Alfons la vinya de la Palomera a canvi de 1500 sous i la meitat de la verema, tret el delme i la primícia, amb Ramon de Montcada fent de fiador de l'acte⁷⁷⁴. L'any 1204, les peces de vinya de la Palomera, sota domini de Ramon de Montcada (*de octo peciis vinearum quas habeo in territorio Ylerde ad Palombariam*), pagaven un cens que el magnat va vendre al monestir de Santes Creus; situades a la riba dreta del Segre, una d'elles afrontava en el *brazal de Centelles*⁷⁷⁵. Aquest Pere de Centelles també actuava a vegades amb Ramon de Centelles a la ciutat de Tortosa, ambdós com a homes de confiança de Ramon de Montcada, del

⁷⁶⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 49.

⁷⁷⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Pergamins de l'Estany, perg. 10, any 1192.

⁷⁷¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 23.

⁷⁷² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Mensa Episcopal, Llibre 15 de pergamins, doc. 69, any 1197.

⁷⁷³ DSMSC, doc. 149, any 1171. En principi, cal no confondre aquesta Palomera amb el lloc homònim de Tortosa (*loco vocato Palomera, ultra flumen Yberi*) del qual fou testimoni d'una venda Ramon de Centelles l'any 1200 (DCTb, doc. 602).

⁷⁷⁴ DPo, doc. 511, any 1174.

⁷⁷⁵ DSMSC, doc. 446, any 1204.

qual, per exemple, van fer de testimoni de la venda d'unes cases a l'alfòndec al monestir de Poblet el 1176⁷⁷⁶. És possible que fossin germans.

La relació amb els Montcada no va suposar de cap manera el trencament amb els vescomtes, que es va mantenir forta durant els anys centrals del mateix segle XII: el 1147, Bernat de *Santiliàs* es comptava entre els deu *fevatarii ausonenses* beneficiats per la convinença entre el vescomte Ramon Folc i el bisbe Pere sobre les equivalències entre les monedes de les respectives jurisdiccions i els guanys que se'n derivaven (*tam in lucris quam in concambiis seu iusticiis in omnibus hominibus per ipsam monetam adquisitis exceptis fevis militum ausonensium et cardonensium*). D'aquest acord⁷⁷⁷ s'exceptuaren els feus dels magnats (*militum*) de les dues parts, que eren, a més, garants de l'acord amb 1000 sous cadascun; tant els Centelles com els castlans majors del castell de Sant Esteve, els Santa Eugènia, els van pagar⁷⁷⁸.

Movent-se, doncs, entre les poderoses cases de Cardona i de Montcada, amb preferència creixent cap aquests segons, els Centelles foren un altres d'aquells magnats “que fan fortuna diversificant les seves adhesions i treuen el màxim profit del sistema feudal repartint els seus deures entre diverses famílies i esmicolant en petites fraccions la seva fidelitat per assegurar la supervivència entre els grans de la societat catalana” (Rodríguez-Bernal, 2009a: 68). Així, l'any 1155, Gilabert de Centelles també va rebre, pel testament de Ramon d'Olost, el castell d'Oló (*kastrum de Olone cum omnibus fevis qui ibi habeo et militibus sicut ego modo teneo*), segurament la castlania⁷⁷⁹, que segons sembla es tenia sota domini eminent comtal (CC5: 667-681). Les xarxes no eren compartiments estancs i semblen més aviat conjunts que interseccionaven, dinàmica potencialment conflictiva que reflecteixen les clàusules d'excepcionalitat envers tercers a les obligacions militars dels vassalls envers els seus senyors per determinats dominis. Aquesta capacitat d'elecció

⁷⁷⁶ DPo, doc. 567, any 1176. Vegeu 3.5.2. Ramon de Centelles a Tortosa.

⁷⁷⁷ CDADC, doc. 379, any 1147.

⁷⁷⁸ La relació amb els vescomtes es mantenia a finals del segle XIII quan el vescomte Ramon Folc va comptar Bernat (IV) de Centelles entre el grup d'*amicorum nostrorum* que havien de servir amb cavalls i armes *ad serviendum feuda* en suport del rei Alfons de Castella (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Infant Pere, Reg. 4, f. 156).

⁷⁷⁹ PACBb, doc. 993, any 1155.

es fonamentava, en darrer terme, en el domini alodial del castell de Sant Esteve i del nucli del domini, que els proporcionava una base territorial i jurisdiccional pel propi poder, així com una riquesa material, no gens negligibles⁷⁸⁰. En aquest context general, la mateixa possessió de dominis heterogenis, des de l'alodial fins als feus de castlania, sobre diverses fortaleses exercit pels Centelles des dels inicis del “llarg segle XII” fou la base al rerepaís de la seva pròpia xarxa aristocràtica i de la projecció cap a la frontera.

3.1.4. Guadall Gilabert i Ramon Bermon de Taradell.

La relació entre els Centelles i els senyors del castell de Taradell es documenta a partir de Guadall Gilabert i Ramon Bermon al darrer quart del segle XI. La primera referència directa és dels anys 1067/1071 i es troba en la infeudació comtal a Guadall Gilabert del castell de Far, per la qual el primer li va prometre la defensa contra tots els enemics excepte el seu senyor Ramon Bermon (*contra cunctos homines vel feminas qui tulerint vobis dicta omnia aut aliquis de ya dictis omnibus, excepto Remundo Bermundi, senioris mei*). Ramon Bermon era fill de Bonadona (*Raymundus Bremundi filius Bondonne*)⁷⁸¹ de la nissaga de senyors del castell de Mirambell, una de les fortaleses del passadís vescomtal vers la frontera extrema de l'Anoia i la Segarra (CDADC: 44-45), i del *Bermundo Taratellensi* que el 1022 es trobava entre els fidels vescomtals comminats a retornar dominis pretesament a la catedral⁷⁸². L'any 1059 ja estava casat amb Belisenda, filla del vicari Sendred de Gurb, quan ambdós van vendre un alou amb una *guardia* al terme de Taradell⁷⁸³. Llavors apareixen en successives compres i vendes, i gestionant el

⁷⁸⁰ Fet i fet, el domini alodial del castell de Sant Esteve també és un exemple de la resistència de l'alou, en aquest cas el de l'alou militar, durant el procés de conversió dels alous en feus operat des de mitjan segle X. Al capdavant, el castell alodial va continuar sent un element fonamental en el sistema de poder català al segle XII (Bisson, 1984: 67-68).

⁷⁸¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-10-30, any 1066.

⁷⁸² DCVb, doc. 816, any 1022. No es pot descartar que Bermon, el seu pare (+1039), fos fill del leuita i jutge Guifré, al seu torn fill de Dacó i nét de Baró (DABO, doc. 137).

⁷⁸³ DCVb, doc. 1184, any 1059. El 1080, el seu fill Guillem Ramon de Taradell la recordava en la donació fundacional del monestir de Santa Maria de l'Estany de l'any 1080, que confirma la genealogia dels vicaris de Gurb (*que omnia Bernardus Sendredus, avus meus, et mater mea Belissendis prolixa tempora tenuerunt et dum vivum fuerunt*; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 3).

senyoriu⁷⁸⁴. Belisenda, greument malalta, va fer testament al castell de Caçà de la Selva el 1073⁷⁸⁵.

A Taradell, Guadall Gilabert tenia dominis importància des de l'any 1057⁷⁸⁶ que provenien del temps del levita Guadamir i de l'esposa del vicari Isarn, Oruça, qui amb els seus fills tenia dominis que afrontaven l'any 1004 amb unes cases amb corts i horts que Guisad tenia *in comitatu Ausona in apendicio castri Taradellense [...] ad rio Malchers* per compra als fills d'Eigó (Pladevall, 1989, doc. 3), aquesta última segurament la germana d'Isarn i, per tant, tia de Guadall Gilabert. La relació entre els senyors de Sant Esteve i de Taradell també es veia reforçada pel fet que de Mont-rodon eren els castlans del castell de Sant Esteve des de mitjans del segle XI. Entre els anys 1064-1066 Ramon Bermon va vendre la *baiuliam et senioraticum* d'un alou a Sant Vicenç d'Orsal i Guadall Gilabert li va fer de testimoni⁷⁸⁷. Guadall Gilabert també signà com a testimoni la convinença entre Renard Guillem, el vescomte Ramon i Ramon Bermon *per ipsum castellum et onorem de Tagamanento*, tal com l'havia tingut fins aleshores un altre home anomenat Umbert Guadall, de *cognomen* habitual entre els Centelles; Ramon Bermon conservaria drets sobre el castell, tal com els havia tingut fins ara (*et ad Remundum Bermundi in curtes, in placitos, in chavalcades et guerras et in ostes ubi ipse Renardus fuerit similiter serviat eis*)⁷⁸⁸.

L'any 1072, Ramon Bermon va donar a un Guadall Guadall de la nissaga de senyors de Múnter –tal vegada emparentada amb els Centelles⁷⁸⁹– l'església de Santa Coloma o, més possiblement, de Sant Pau de Montmany⁷⁹⁰ perquè el testament de Belisenda de l'any

⁷⁸⁴ DCVb, docs. 1254, 1292, anys 1064-1066.

⁷⁸⁵ DCVb, doc. 1350-1351, any 1073.

⁷⁸⁶ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1463, any 1057.

⁷⁸⁷ Ho tornà a ser en l'augment de la venda del 1066 (DCVb, doc. 1254, 1292, anys 1064-1066).

⁷⁸⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-3-32, any 1066.

De fet, els Centelles també tenien tres masos a Tagamanent que l'any 1226 pertanyien a Berenguer de Centelles (Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-3-09, any 1226)

⁷⁸⁹ Vegeu 2.4.3. El problema de Guadall i Dispòsia, senyors de Múnter.

⁷⁹⁰ Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Rupit, 1-25-7, any 1072. El document és un regist molt breu que presenta aquesta disjuntiva.

següent va incloure l'*alodium de Montemagno quod ego et viro meo Raimundo emimus de condam Maiafred*⁷⁹¹. En aquest testament, a més, Guadall Gilabert va fer de marmessor amb el propi Ramon Bermon, Miró Guillem i Bonfill Guillem –aquest últim tutor d'ella (*meo tutore*), oncle de Ramon Bermon i castlà del castell de Sant Esteve des del 1066⁷⁹². La relació entre els senyors castrals de Sant Esteve i de Taradell anava lligada a les obligacions feudo-vassallàtiques, però, vista la freqüència de llur relació i el paper rellevant ocupat per Guadall Gilabert en actes que requerien la confiança del senyor, també era d'*amicitia*. Fidelitat i amistat no eren, de fet, mútuament excloents (Germain, 2008)⁷⁹³, per bé que potser és més adient parlar d'amistat o camaraderia contingudes en els límits de la jerarquia aristocràtica (Davies, 1990: 30).

A banda de la marmessoria de Belisenda, Guadall Gilabert també va ocupar un lloc preferent en la consagració de la parròquia de Sant Genís de Taradell, l'any 1976, feta a iniciativa de Ramon Bermon com a *senior* del lloc i del mateix Guadall (*venit autem ibi iamdictus pontifex rogatu domini Raimundi Bermundi qui dominus erat ipsius loci et Guadalli Guilaberti*; Pladevall, 1954: 346). L'acta de consagració indica que els alous de Guadall Gilabert entre Tona i Taradell afrontaven amb els alous comtals (*inter alodium Raymundi comitis et Guadalli Guilaberti*)⁷⁹⁴.

L'any 1091, finalment, quan Guillem Ramon de Taradell, fill de Ramon Bermon, infeudà el castell de Taradell al castlà Guillem Borrell, van fer de testimonis el seu pare i Guadall Gilabert, tots dos segurament ben grans⁷⁹⁵. Morts els dos magnats, la relació entre els Centelles i els Taradell continua al primer terç del segle XII: el 1130 Berenguer Gilabert de Centelles i Ramon de Taradell foren exceptuats del jurament de defensa contra enemics que va fer Pere Udalard de Sentfores a Bernat de Talamanca pel castell de Torruella a

⁷⁹¹ DCVb, doc. 1350, any 1073.

⁷⁹² Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Rupit, 1-25-7, any 1066.

⁷⁹³ També <http://ducange.enc.sorbonne.fr/AMICITIA#AMICITIA-5> (Consulta: juny 2024)

⁷⁹⁴ També IACDEC, doc. 222, any 1076.

⁷⁹⁵ DACBa, doc. 1537, any 1091; també fou testimoni Gilabert, l'hereu. L'any 1114 s'esmenta a Santa Coloma de Vinyole un *alodio qui fuit Raymundi Bermundi* (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*)

Santa Eulàlia de Riuprimer (CC4: 955). El 1169, Ramon de Caça fou testimoni de les esposalles de Tiburgeta de Taradell al costat de Bernat *de Centeies*⁷⁹⁶.

3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.

Mentre feien de nus de xarxes aristocràtiques més àmplies, vescomtal i dels Muntanyola-Montcada, els Centelles eren ells mateixos el centre d'una xarxa aristocràtica pròpia, feta de parents, fidels i aliats amb interessos compartits (“aliados más que vasallos”; Bisson, 1984: 71, en relació als castlans)⁷⁹⁷. Vistos els primers i els últims a través del cas de Ramon Bermon de Taradell i de Bonfill Guillem, a la segona meitat del segle XI, aquesta xarxa apareix ben definida en el testament del castlà Guillem Bonfill de l'any 1145, exemple de com tant dels vassalls com dels seus senyors se'n té primera notícia a través dels testaments del primers (Bisson, 1984: 69). La castlania en mans de la nissaga de Guillem Bonfill, senyors del casal de Mont-rodon a Taradell, arrencava com a mínim del *Convenio entre Guadall Guilbert i Bonifilio Guillem sobre el castillo de San Esteban* de l'any 1066 i que es coneix per una breu referència tardana⁷⁹⁸, i continuà després fins al fill de Guillem Bonfill, Guillem Guillem (“la tendència a convertir-se en hereditarios”; Bisson, 1983: 73, sobre els feus de castlania). Aquesta referència en reforça una altra, encara més tardana i que sense context caldria descartar de l'any 1601, sobre el domini alodial del castell per la nissaga de Centelles des de finals del segle X⁷⁹⁹. Pel que fa la jerarquia feudo-vassallàtica articulada amb els drets castrals, per sota del senyor alodial Gilbert Guadall, esmentat com a *domnus*, Guillem Bonfill, en rigor, tenia la castlania en feu d'un altre *domnus*, Pere Berenguer de Santa Eugènia. Aquest era el castlà major, això és, a mitjan segle XII la castlania ja era objecte de subinfeudació (*ipsium kastrum Sancti Stefani cum ipsos fevos de iamdictum kastrum et cum alios fevos quomodo ego abeo et teneo per seniori meo Petrus Berengarii ita ut abeat iamdictum kastrum et fevos per illum in Audsonensi et in Vallensi*), mentre el Santa Eugènia la tenia pel *domnus* Gilbert Guadall⁸⁰⁰. Aquesta doble castlania es verifica l'any 1242 quan Bernat (III) de Centelles,

⁷⁹⁶ Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Híjar, Llig. 361, doc. 40, any 1169.

⁷⁹⁷ Sobre aquesta qüestió, J. Morsel (2004: 109-115) i D. Débax (2003: 157-184)

⁷⁹⁸ Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Rupit, 1-25-7, any 1066.

⁷⁹⁹ Vegeu 3.1.1. El domini alodial del nucli del domini de Centelles.

⁸⁰⁰ PACBb, doc. 840, any 1145.

en la successió del seu pare Bernat (II), encomanà a Pere de Santa Eugènia el castell i li va sotmetre el castlà, mentre Pere de Santa Eugènia el reconeixia com a senyor i li prometia fer l'host i la cavalcada i donar-li la potestat del castell quan volgués⁸⁰¹.

El testament permet conèixer amb cert detall del domini del castlà, tant pel que feia al feus lligats a la guarda de la fortalesa (la castlania pròpiament dita) com als que posseïa per diferents senyors –incloent el senyor eminent del castell, Gilibert Guadall- i els alous propis. Tots plegats els va distribuir entre la seva esposa Guillema, el seu germà Bertran, els propis fills, altres senyors, esglésies de la rodalia i fidels. La castlania tinguda per Pere Berenguer de Santa Eugènia i els altres feus tinguts pel mateix senyor tant a Osona com al Vallès (*ipsum castrum Sancti Stefani cum ipsos fevos de iamdictum castrum et cum alios fevos quomodo ego abeo et teneo per seniori meo dominus Petrus Berengarii ita ut abeat iamdictum castrum et fevos per illum in Audsonensi et in Vallensi*) els va deixar al seu fill Guillem, que també va heretar els feus tinguts Gilibert Guadall de Centelles que estaven desvinculats de la castlania, això és, que pertanyien a la reserva de domini del senyor alodial del castell (*ipsos feos que teneo per dominus Guillabertus Guadal in totisque locis similiter dimitto ad iamdicto filio meo*). Aquesta distinció entre la castlania menor i els feus que el senyor alodial disposava com a reserva és necessària, ja que els segons podien ser alienats pel feudatari encara que fos, per un altre conveni, castlà de la fortalesa: l'any 1146, Guillem Bonfill, la seva esposa Guillema i al seu fill Guillem van donar a Berenguer Ramon un camp tingut *per fisco Sancti Stephani aud per ullasque voces*⁸⁰², que s'ha de considerar, malgrat el seu nom, no de la castlania, sinó feu de la reserva del senyor alodial, això és, Gilibert Guadall de Centelles. Probablement es tractava del mateix *fisco Sancti Stephani* que s'estenia entre la casa forta de Vinyoles i el

⁸⁰¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, 1244-1247, f. 66. any 1242.

⁸⁰² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-38, any 1146. Com a norma, els feus no podien ser alienats ni venuts (Bisson, 1984: 75), però el consens del senyor així ho permetia. El 972, el comte Borrell va vendre un alou que el vicari Ansulf ja tenia com a feudatari del castell de Gurb (*quod tu tenes per fevum comitale et per fevum de castrum Gurbo*), de manera que la venda va legalitzar el domini ple (*ad tuum proprium alodem [...] ad faciendum quod volueris, id est, vendendi, donandi, excomutandi*; CCIV, doc. 1122, any 972). La venda mostra que el feu es podia fraccionar i que els feudataris podien adquirir en alou parts de la dotació del feu, sense que això afectés altres porcions del domini original des del segle X.

torrent de Banyeres al nord l'any 1114⁸⁰³. També serien desvinculats de la castlania els arbres i el llinar *tam alaudios quam fevis* que quedaren exceptuats l'any 1172 del bescanvi fet per Ponç de Casoles d'un domini situat *prope strata publica qui pergit ad Vicum usque subtus castrum Sancti Stephani*, pel qual pagava el cens *qui inde exire debent ad ipsos seniores*, i d'unes peces de terra *qui sunt de fevum Sancti Stephani*⁸⁰⁴.

Finalment, i al marge tant de la castlania com de la reserva senyorial dels Centelles, el castlà Guillem Bonfill també disposava de feus tinguts d'altres senyors. Els tinguts de Bernat *de Sancta Eugenia*, Bernat de Castellcir i la seva esposa Dolça, Arbert de Pera, Pere Bertran, el *domnus* de Balenyà, Berenguer Argemon i Berenguer *de Aquafrigida*, els va deixar a la seva esposa Guillema i al seu fill Guillem.

Als seus altres fills i a les filles Ermessenda i Guillema va deixar els alous que tenia a Osona, Girona o el Vallès, i a la seva esposa Sança els que tenia pel *domnus* de Balenyà i el que tenia per Berenguer d'Argemon. L'hereu Guillem també va rebre els feus tinguts per Guillem d'Aiguafreda⁸⁰⁵, per bé que aquests els compartiria amb el seu germà Pere, i un dels dos els tindria en solitari en cas de mort de l'altre; si els dos germans morissin sense descendència, els feus anirien a parar als altres germans, Ramon i Berenguer. Aquest Ramon, a més, va rebre el delme que Guillem Bonfill tenia a l'església de Santa Eugènia del terme de Tagamanent. Finalment, els béns mobles i el bestiar (muls, ases i bous) els repartí a terços entre els marmessors, l'hereu Guillem i la seva esposa Guillema, que també va rebre l'honor propi. Finalment, establí que Guillema mantindria els béns de les esposalles en cas de casar-se amb un altre home o de conflicte amb els seus fills, consistent en part del delme de Santa Eugènia, un parell de masos, un dels quals tingut en feu, així com les ovelles, les cabres, els porcs, els draps i les *vascula*. La dona, els fills i filles els deixà sota protecció i batllia a Pere Berenguer de Santa Eugènia i al seu fill Pere *ut bene gubernent et adiuvent*.

⁸⁰³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Llorenç del Munt, Inventari d'Escriitures, f. 20, 1.

⁸⁰⁴ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

⁸⁰⁵ Guillem *de Aquafrigida* fou testimoni amb Guillem Bonfill d'una donació de Gilabert Guadall de Centelles de masos a Taradell l'any 1134 (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 37).

Pel que fa a les esglésies, distribuïdes en una geografia que denota els interessos espirituals i materials del testador, Guillem Bonfill va fer deixes a Santa Maria de l'Estany –on manà ser enterrat-, tot establint que un altre fill dit Bernat hi fes de clergue; a l'Hospital de Jerusalem, al Temple (*ad ipsa Kavaleria*), la catedral de Viic, els monestirs de Santa Maria de Casserres i Sant Miquel del Fai, la parròquia Sant Genís de l'Ametlla, i, dins del terme castral de Sant Esteve, les parròquies de Santa Coloma de *Podio Regi*, Sant Martí de *Sentillas*, Sant Pere de Valldaneu (*Vilar d'Aner*), i la capella castral de Sant Esteve.

La relació entre els Centelles i els Santa Eugènia, castlans majors, és possible que arrenqués de la presència de domini dels Centelles a Taradell des del segle XI i, concretament, a la rogalia de la casa forta de Sala d'Heures, solar d'aquella nissaga. La relació es documenta des de l'any 1091, quan Guadall (Gilabert) i Gilabert (Guadall) foren testimonis, amb Ramon Bermon, de la convinença feta entre Guillem Ramon de Taradell i Guillem Ramon, per la qual el primer va encomanar al segon el castell de Taradell i establí que la *fortitudo de Ederis* l'ajudés quan fos necessari. Els Centelles i els Santa Eugènia apareixen plegats des de l'any 1134 entre els magnats compromesos a militar un any en l'Orde del Temple a l'assemblea de Pau i Treva presidida per l'arquebisbe de Tarragona i destinada a promoure la presència de l'Orde als dominis comtals⁸⁰⁶. A partir de llavors és habitual trobar-los junts, sovint com a testimonis de transaccions que afectaven el patrimoni de Santa Maria de l'Estany, església que també compartien inicialment com a necròpoli familiar⁸⁰⁷. Els Santa Eugènia semblen especialistes de les castlanies majors i, entre d'altres, es documenten en aquesta posició al mateix castell de Taradell (CC4: 973) des del segle XI i hi romanien encara el 1149, quan Pere Berenguer de Santa Eugènia, el mateix que aleshores tenia la castlania de Sant Esteve, establí la castlania menor del castell de Sentfores a Bernat de Sentfores, el qual es comprometé a ajudar-lo contra tothom *exceptis domino de Taradello*⁸⁰⁸. Cal pensar que les mateixes reserves es donaven l'any 1145 envers el senyor eminent del castell de Sant Esteve, Gilabert Guadall de Centelles, en el pacte vigent entre Pere Berenguer de Santa

⁸⁰⁶ PACBb, doc. 671, any 1134.

⁸⁰⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 21, 23.

⁸⁰⁸ PACBb, doc. 889, any 1149.

Eugènia i Guillem Bonfill⁸⁰⁹. Segons A. Pladevall (1962: 21), entre la parròquia de Sant Martí de Centelles i el castell hi havia hagut una capella dedicada a Santa Eugènia que es documenta al segle XII, cronologia coincident amb les referències a la jerarquia feudal sobre el castell incloent els Santa Eugènia, mentre l'advocació també és una pista sobre els seus patrons.

La castlania menor va experimentar més canvis que la major i, així, l'any 1183 havia estat desvinculada de la nissaga de Guillem Bonfill i ja es trobava en poder de Guillem de Sant Esteve, que amb la seva esposa Ermessenda i l'hereu Bernat de Castell (*de Castro*), i Pere Gros de Santa Eugènia com a detentor de la castlania major, van donar a Santa Maria de l'Estany la part que els pertocava del delme de la parròquia de Santa Coloma, acte del qual en foren testimonis un altre fill del castlà també dit Guillem, el senyor Bernat (II) de Centelles i els fills d'aquest, Gilabert i Berenguer⁸¹⁰. Es desconeix l'origen dels Castell/Sant Esteve, que, quan es documenten, ja havien adquirit el nom de la fortalesa. En tot cas, el 1185, Berenguer de Sant Esteve, un tercer fill del castlà menor, també va donar a l'església de l'Estany el mas *que tenet Bernardum de Ulig quem vocant de Mul* al Pla de la Garga amb el seu cos *ad sepulturam*, amb el vist-i-plau com a testimonis del seu pare Guillem i l'hereu Bernat *de Kastro*⁸¹¹. La castlania menor va passar després a la nissaga de Vilanova, que ja eren castlans del castell del Brull a principis del segle XII, pel casament de Guillema de Castell, possiblement filla de Bernat de Castell, amb Ramon de Vilanova, l'any 1231 (CC4: 757)⁸¹². L'any 1242, el castlà Ramon de Vilanova fou encomanat per Bernat (III) de Centelles a Pere de Santa Eugènia⁸¹³ i el 1265, quan la seva vídua Guillema va fer testament, va deixar a l'hereu Marc de Vilanova el *castellum de*

⁸⁰⁹ PACBb 840, any 1145.

⁸¹⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32

⁸¹¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

⁸¹² La nissaga, que es documenta el 1093 (*Raimundi Guillelmi de Vilanova*; Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-4-246), rebia el nom de l'emplaçament de l'església de Santa Maria esmentada en els testaments del fidel vescomtal Odesind i de la seva dona Ermetruit dels anys 1007 i 1029 (Oliver, 2018). El 1193 també es documenta Ponç de Vilanova fent de testimoni de la donació dels dominis a Balenyà dels Aiguafreda (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 1801).

⁸¹³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, 1244-1247, f. 66.

Scintillis (això és, la castlania), la *domus* i molí de l'Ollic, i part del delme de Santa Coloma de Vinyoles que ja tenien els Castell els anys 1182-1184⁸¹⁴.

Al marge de les castlanies i dels feus associats, altres senyors tenien dominis pels Centelles. Vistos en conjunt mostren que, tot i que els Centelles van fer sobretot de testimonis d'operacions en el marc de la seva xarxa aristocràtica, aquesta funció no era poc important. Com observa C. Laliena (2011: 196) per les xarxes aristocràtiques de la vall de l'Ebre, “quienes figuran en los listados de testigos se comprometen con su señor o patrón a hacer cumplir su voluntad y son escogidos cuidadosamente por su cercanía y su fidelidad, en un universo nobiliario en el que las decisiones de los señores son compartidas por sus hombres, que han manifestado su consejo previamente”. Això encara era més cert quan el Centelles feia de testimoni d'operacions entre magnats situats en una posició jeràrquica inferior o traficaven entre ells amb dominis inicialment rebuts dels Centelles, pràctica aquesta última que mostra la funció dinamitzadora de la nissaga en el *mercado de la tierra*. Així, el 1126-1128 el castlà del Brull, Ramon Amat, deixà *ipsum alodium quod habeo in Garga* als seus fills Sicard i Arbert de Pera, consistentes segurament en els *fevos que teneo de Arbertus de Petra in totisque locis* que l'any 1145 el castlà de Sant Esteve, Guillem Bonfill, havia deixat en el seu propi testament, en el qual també aparegueren el *ipsos feos que teneo per domnus Guillabertus Guadal*⁸¹⁵.

3.1.5a. La formació de la nissaga de Casoles.

L'origen de la nissaga de Casoles es relaciona directament amb la dinamització pels Centelles de la seva pròpia xarxa aristocràtica al nucli del domini i, en aquest sentit, a la qüestió plantejada fa anys per R. Pastor *et al.* (1994: 37) sobre si en el cas de la baixa noblesa “el ascenso social cuenta con garantías para perpetuarse al margen de los mecanismos de reproducción social y de las redes de relación del resto de la nobleza”, la

⁸¹⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, Testaments, vol. 2. També és possible que el seu accés a la castlania es produís en el context de conflicte entre els Montcada i els Cardona dels anys centrals del segle XI, i, per tant, que l'elecció d'aquests castllans respongués a un gest de bona voluntat dels Centelles envers els vescomtes (vegeu 3.1.3. Les aliances electives dels Centelles: entre els vescomtes d'Osona i els Montcada).

⁸¹⁵ DSLIM, doc. 44, any 1126-1128; PACBb, doc. 840, any 1145.

resposta és negativa. El *loco Kasoles* apareix per primer cop després de l'esment del vilar *Casulas* de l'any 898⁸¹⁶ en un document de l'any 1067 pel qual Erimberga, ja vídua de Gilabert Isarn, i el seu fill Guadall Gilabert van adquirir-lo mitjançant un bescanvi amb el monestir de Sant Benet de Bages per un alou que tenien a Tona⁸¹⁷. Poc després, l'any 1073, Guadall Gilabert (*Wadalli Gilabert*) i la seva esposa Beatriu foren testimonis de la venda de la meitat d'un alou que havia estat d'Ermemir de Castelltallat a la parròquia de Santa Coloma *vel in Cassoles*, feta per Sicarda a Geribert Oliba, casat amb la seva germana Estefania. L'alou (*id sunt kasas et terras vel vineas cultum vel eremum prono et plano et fontanas et regos et rios nostrum proprium francum*) s'estenia pel Pla de la Garga i arribava a ponent fins als peu del castell de Sant Esteve, al lloc dit *ad ipsa codina mala sive in vilar sec*⁸¹⁸. Sicarda anomenà Estefania *sorore mea* i, com que declarà tenir el domini *per ienitori meo vel per qualescumque voces*, és clar que ambdues eren filles del castlà Ermemir de Castelltallat. Ermemir era un dels fidels del vescomte Folc que l'any 1033 havia estat amb Gilabert Isarn en el plet per la possessió del castell de Calaf que aplegà els membres destacats de la xarxa aristocràtica vescomtal⁸¹⁹ i que el 1054 era un dels castlans del “passadís vescomtal vers la frontera extrema” de l'Anoia i la Segarra. La relació entre Gilabert Isarn i Ermemir de Castelltallat en aquella xarxa explica segurament la possessió per part del segon d'un domini al terme del castell de Sant Esteve, on també n'hi tenien altres fidels vescomtals com el feudatari del Brull Ramon Amat (*ipsum alodium quod habeo in Garga*)⁸²⁰, o el seu fill Arbert de Pera (*fevum quem teneo per Bernardum de Senteles et per Tedmar [de Castellterçol] cum ipso castro de Sancti Stefani*)⁸²¹.

Mentre Estefania era filla del castlà Ermemir de Castelltallat, el seu marit comprador de l'any 1073, Geribert Oliba, era segurament fill d'Oliba i Guilla, compradors l'any 1045 d'una casa franca amb terra i arbres i una terra *dicta taskal* sota domini de Sant Miquel

⁸¹⁶ CCIV, doc. 37.

⁸¹⁷ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139, any 1067.

⁸¹⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-21, any 1073.

⁸¹⁹ CDADC, doc. 98, any 1033.

⁸²⁰ DSLIMb, doc. 44, any 1126/1128.

⁸²¹ DSLIMb, doc. 105, any 1162.

del Fai, tot situat a la parròquia de Santa Coloma⁸²². Documentat des de l'any 1066, quan va fer (*Geriberto Oliba*) de testimoni d'una venda a la parròquia de Sant Pere de Bertí (*in terminio kastrum Sancti Stefani*)⁸²³, el 1078 va fer de testimoni de la venda de la meitat de Vallcàrquera, al Montseny, feta per Guitard Jofred a Guadall Gilabert, la seva esposa Beatriu i Gilabert Guadall⁸²⁴. El 1083, Geribert Oliba va tornar a fer de testimoni de la venda per Guadall Gilabert i Beatriu del primer mas documentat al Pla de la Garga (*manso uno cum ortis et trilea et arboribus de multas generaciones cum terra ubi totum est fundati*) situat *in locum Chasulas* al costat de la *strada qui transit per Casulas* a Berenguer Guitard; el comprador era fill de Guitard de la nissaga de Jofred, actor de primera hora en la reorganització dels assentaments i l'extensió dels conreus al Pla de la Garga⁸²⁵. El 1099 amb la seva esposa Estefania, amb la qual eren *habitatores Sancte Columbe de Vineolis*, Geribert Oliba va donar a l'església de Santa Maria Savall un *alodium nostrum proprium cultum et heremum cum boscos et arboribus francum et quitium* situat a Riucerdà (*loco nominato Rivo Serdano*), a les Costes de Centelles, sobre l'emplaçament de la casa forta de Vinyoles. Donat *propter magnam devocionem* per l'església i la santa titular, l'alou els havia pervingut per una altra venda de *Sicarda femina et filias suas Sicardis et Arsendis*, això és, de la mare i les germanes d'Estefania, l'any 1093⁸²⁶. Una altra operació, doncs, feta dins de la nissaga de castlans fronterers, en el marc de la xarxa aristocràtica vescomtal en que també participaven aleshores els Centelles⁸²⁷.

⁸²² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-8-35 (=13-3-20), any 1045.

⁸²³ Arxiu patrimonial del mas Castellar de Sant Martí de Centelles, pergamins, any 1066. Agraieixo a Josep i Ferran Castellar, pare i fill, l'accés a aquest document.

⁸²⁴ DCM, doc. 56, any 1078.

⁸²⁵ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-19, any 1083. També fou testimoni Gilabert Guadall (*Gilaberti Guadalli*), fill i hereu dels venedors. El 1091, Geribert Oliba empenyorà amb la seva esposa Belisenda i els seus fills un alou (*id sunt mansus Ilos*) a Seva a Bonfill Tedball (DCVb, doc. 1583). Vegeu sobre el Pla de la Garga 6.1.2. Vinyes entre vilars i nous assentaments al Pla de la Garga.

⁸²⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.

⁸²⁷ Vegeu 3.1.3. Les aliances electives dels Centelles: entre els vescomtes d'Osona i els Montcada; 3.5.1. Els primers Centelles a la marxa extrema.

L'any 1100, un home anomenat Gombau va donar a Bernat Geribert⁸²⁸ un alou (*idest sunt casas cum casalibus, terras et vineas cultum et erum, boscis et garicis, pratis et gariciis et pascuis vieductibus et reductibus, omnia et in omnibus cum multis genus arborum qui infra sunt oriti atque et radicati totum franchum*). L'alou estava situat *in loquo vocitato ad ipsas Kasolas*, entre l'església de Santa Maria de Vilarestau que ja s'havia convertit en el centre del Pla de la Garga, el camí que travessava el Pla de nord a sud (*via que pergit de ipsa Garga qui vadit ad Quartanano*), el lloc de *ipso Cerdano* i la roureda d'Arnau Guifré. Guadall Gilabert de Centelles i Berenguer Guitard foren testimonis de l'acte⁸²⁹. No hi ha gaire dubte que Bernat Geribert era fill de Geribert Oliba, martí d'Estefania (de Castelltallat) i amb qui havia començat aquesta història de la nissaga. En canvi, no puc establir la relació precisa amb el Domènec Gilabert que l'any 1065 havia comprat amb la seva esposa Quixol als seus habitants la rodalia de Riucerdà⁸³⁰, que havia passat si més no en part a Sicarda de Castelltallat abans del 1093 i que aquesta, al seu torn, va vendre aquell any a Geribert Oliba i Estefania. El *loco nominato Rivo Serdano* fou donat per Geribert Oliba i Estefania el 1099 a l'església de Santa Maria Savall⁸³¹. Com es veu, el tràfic de dominis eminents dins d'un grup reduït de magnats emparentats podia arribar a ser intensíssim en poc temps.

⁸²⁸ L'any 1083 un Arnau Gilabert/Geribert fou testimoni de Guadall Gilabert i Beatriu i potser era un altre fill de Geribert Oliba i Estefania; *Guilaberti Guadalli*, l'hereu de Guadall Gilabert, també va signar (Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-19).

⁸²⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

⁸³⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-16, any 1065.

⁸³¹ Arxiu Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.



FOTO 16. Turó amb els vestigis de Santa Maria de Vilarestau⁸³².

Al capdavant, les diverses operacions s'acabaren concretant en un domini senyorial centrat a la zona de l'antic vilar *Kasolas* i, com a la vall de l'Ebre durant els anys centrals del segle XII, on els senyors principals també “estimularon las transferencias que fomentaban la solidaridad entre los miltites que se hallaban en su órbita” (Laliena, 2011: 193), els Centelles impulsaven i cohesionaven la seva pròpia xarxa aristocràtica. Amb la seva participació directa ocasional i presència habitual com a testimonis de les operacions, es va configurar un bloc patrimonial entre les rodalies de Casoles i de Santa Maria Savall, a cada costat de les Costes de Centelles, en el qual apareix documentalment al primer terç del segle XII una nissaga aristocràtica que havia pres el nom del primerenc vilar de *Casulas*. Els seus antecessors eren Geribert Oliba i Estefania a través de relacions mantingudes entre generacions. L'any 1134, en tot cas, entre els senyors que, en comptes d'anar a Jerusalem, van prometre romandre un any a la cavalleria del Temple, al costat d'altres magnats relacionats amb el castell de Sant Esteve i els seus senyors com el propi

⁸³² Fotografia de l'autor (2025).

Bernat (I) *de Senteies*, Arbert de Pera⁸³³, Pere de Santa Eugènia, es va comptar un *Ramon de Casoles* que és el primer membre del topollinatge documentat⁸³⁴.

Ramon fou anomenat senyor l'any 1162 (*domnum Raimundi de Kasoles*), tractament prou significatiu de la seva puixança⁸³⁵. Aquesta és manifestava des de temps enrere en la seva buscada presència en actes de l'aristocràcia de l'Alt Congost, i, molt sovint, al costat dels Centelles. Així, el 1159 assistí a la definició per Bernat (I) de Centelles i la seva esposa Sança a favor de l'abat de Sant Cugat del Vallès d'honors a la Mussara i el castell d'Olèrdola, que Vidià, germà de Bernat, havia deixat en testament a aquest monestir, i que ells pretenien injustament retenir, acte que també va aplegar els fills de Bernat i Sança, Gilabert i Berenguer, i una possible filla anomenada Ermessenda que va signar l'acta amb aquells dos⁸³⁶. Llavors, el 1163 Ramon de Casoles va fer de testimoni de les esposalles del castlà Guillem de Tagamanent i Guillema al costat de Ramon de Centelles⁸³⁷. Deutor de Santa Maria de l'Estany amb Bernat de Casoles (*ambo fratres*) el 1169⁸³⁸, el 1177 va fer de testimoni (*Raimundi de Casulis*) de la donació que de Pere Gros de Santa Eugènia i els seus a Guillem de Mont-ral i a la seva esposa Sibil·la d'un feu que tenien per Bernat de Sentfores i del mas de Preixans tingut per Guillem d'Heures⁸³⁹; i el mateix any va formar part del grup de magnats aplegats al voltant de Berenguer de Cardona per resoldre el conflicte entre els Centelles i els Balenyà pels castells de Castellet

⁸³³ Arbert de Pera també tenia drets sobre el castell de Sant Esteve documentats pocs després en el seu propi testament (*fevum quem teneo per Bernardum de Senteles et per Tedmar [de Castellterçol] cum ipso castro de Sancti Stefani*; DSLIMb, doc. 105, any 1162) i abans, el 1145, també havia rebut dominis pel testament del castlà de Sant Esteve, Bonfill Guillem (PACBb, doc. 840, any 1145). L'any 1176, Ponç de Casoles fou testimoni d'una convinença pel castell de *Petra de ipsa Rocha* (DCM, doc. 139, any 1176).

⁸³⁴ PACBb, doc. 671, any 1134.

⁸³⁵ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 6-3-09, any 1162.

⁸³⁶ CSCV, doc. 1024.

⁸³⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-2-22, any 1163. El matrimoni entre Guillem de Tagamanent i Guillema permet corregir la proposta de casament entre Guillem i Anglesa suggerida per M. Aventín (2004: 28); Anglesa apareix en el mateix document com a germana de Guillem amb Ermessenda i Berenguera.

⁸³⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 1646, any 1169.

⁸³⁹ Arxiu Capitular de Barcelona, 1-2, sense numerar, any 1177.

i Gallifa i altres dominis vallesans⁸⁴⁰. Al mateix terme castral de Sant Esteve, la funció de testimoni es repetí el 1182 en la donació pels castlans menors del castell de Centelles, Guillem de Sant Esteve, Ermessenda i l'hereu Bernat *de Castro*, de part del delme de Santa Coloma a Santa Maria de l'Estany; el senyor Bernat (I) de Centelles i els seus fills Gilibert i Berenguer també en foren testimonis⁸⁴¹.

Ramon era germà d'Arnau de Casoles⁸⁴². També era parent, possiblement també germà, del Ponç *de Casoles* que el 1172, amb la seva esposa Maiassenda i el seu fill Pere Barbarossa, bescanvià amb Guillem Masir un honor *prope strata publica qui pergit ad Vicum usque subtus castrum Sancti Stephani*; van exceptuar els arbres i el llinar *tam alaudios quam fevis*, pels quals pagaven els censos *qui inde exire debent ad ipsos seniores*; aquests senyors eren els Centelles⁸⁴³. En Pere Barbarossa, per la seva part, tenia l'any 1185 un domini (*alodium de Barbarossa*) que afrontava el Puig-Oriol, el punt més alt del terme castral (980 m) que Gilibert de Centelles va donar a Santa Maria de l'Estany el 1142 (*alodium quod habeo in Monte Orioli cum omnibus suis affrontacionibus*)⁸⁴⁴.

Mentrestant, i com succeïa aleshores amb els mateixos Centelles, es documenta per primera vegada una relació dels Casoles amb els Montcada quan el 1169 Ramon i el seu fill Arnau *de Casulis* foren testimonis de l'acte pel qual el bisbe Pere va donar a Guillem Ramon i als seus fills Guillem de Montcada i Ramon la *fortitudinem de Palomera*, a la rodalia de Lleida, perquè la tinguessin per la catedral, a canvi del lliurament de l'alou de Santa Eugènia de Berga i de Muntells⁸⁴⁵. El triangle Casoles-Centelles-Montcada es confirma a partir de l'any 1198 amb Dolça de Casoles casada amb Bernat Alfanec, de la

⁸⁴⁰ AASA, doc. 474, any 1177; també hi havia Pere de Santa Eugènia, Pere Gros i Bernat de Centelles.

⁸⁴¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32.

⁸⁴² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-11-32, any 1161.

⁸⁴³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

⁸⁴⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 22.

⁸⁴⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2383, any 1169.

nissaga de castlans de Muntanyola⁸⁴⁶, en corroborar la donació del mas de Riucerdà i de les *bordis* dependents a Santa Maria de l'Estany⁸⁴⁷.

En el tombant del segle XII al XIII, els Casoles traslladaren el nucli del domini propi –i el nom del topollinatge– des de *Kasolas* a la rodalia de l'església de Santa Maria Savall, situada a l'altre costat de les Costes de Centelles, però dins del terme castral de Sant Esteve⁸⁴⁸. Documentada els anys 1081-1082 (ERC: 190), l'església de Santa Maria Savall es va construir a l'alou de *Calcina* que l'any 1048 Guitard Josfred va empenyorar a Gilibert Isarn de Centelles, després d'haver-lo rebut per donació del mateix senyor, com a garantia davant de possibles usurpacions després de seva mort⁸⁴⁹. L'alou va anar a parar a mans dels Casoles a través d'un itinerari no documentat en el si de la xarxa aristocràtica dels Centelles i, segurament, familiar dels Casoles, i, a mitjan segle XIII, també donava nom a un dels masos tradicionalment tinguts en feu dels Centelles, pels Casoles, *in termino castris de Scintillis [...] scilicet mansos et honores de Calçina et de Heroles et mansum de Homdedeu et mansum de Serris*⁸⁵⁰.

Santa Maria, a més, ja era objecte de devoció pels antecessors de la nissaga, Geribert Oliba i Estefania, a finals del segle XI⁸⁵¹. Això indiquen la relació genealògica entre aquest matrimoni⁸⁵² i els Casoles, així com els dominis del mateix grup familiar que consten més tard en mans dels Casoles. Entre ells, el de Riucerdà (*loco nominato Rivo Serdano*), donat per Geribert Oliba i Estefania el 1099 a Santa Maria Savall⁸⁵³. El lloc, convertit en un mas, era tingut l'any 1193 per Guillem, vídua de Pere de Cols (*de Caulis*) amb les seves filles Ermessenda, Beatriu i Dolça, que el van donar a Santa Maria de

⁸⁴⁶ Germà de Guillem Alfaneç de Muntanyola, documentat ell mateix el 1175 com a testimoni de Ramon de Casoles i Eliarda i de Pere de Casoles i Guillem (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32).

⁸⁴⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33-34.

⁸⁴⁸ Vegeu 3.2.1e. La *domus* de Casoles.

⁸⁴⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-22 (= 13-3-23), any 1048.

⁸⁵⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-35, any 1303.

⁸⁵¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.

⁸⁵² Vegeu 6.2.1. La sagrera de Santa Coloma.

⁸⁵³ Arxiu Municipal de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.

l'Estany (*ipsum mansum de Rivocerdano [...] in predicto loco de Rivo Cerdano*), amb Gilibert de Centelles com a testimoni⁸⁵⁴. El 1199, Dolça de Casoles, amb el seu marit Bernat Alfaneç, les seves germanes Ermessenda i Eliarda, i la mare d'ella, Guillema, corroboraren la donació del mas de Riucerdà i les *bordis* dependents. Gilibert de Centelles tornà a fer de testimoni amb el seu fill Bernat (II)⁸⁵⁵. Els Casoles s'hi devien reservar certs drets perquè el 1227 Bernat Alfaneç i Dolça de Casoles amb els seus fills Arnau i Bernat van donar a l'església de Santa Maria Savall el *mansum de Riucerdano* i la tasca de la *laboracione* que tenien a Santa Coloma i Sant Martí de Centelles: la verema i el vi del mas de Banyeres, una quartera de forment sobre el mas de Ramon de Socarrats, les honors tingudes per la *professa* Ramona, les honors d'Avellanedes, les feixes al barri de la parròquia de Tona, i les honors d'Aguilar. Una altra vegada amb el vist-i-plau de Bernat (II) de Centelles (*qui hoc concedo et firmo*)⁸⁵⁶.



FOTO 17. El castell de Centelles i la vall de Codina Mala des del nord⁸⁵⁷.

⁸⁵⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33. Pere de Cols rebia el nom de la Viladecols, esmentada l'any 970 (CCIV, doc. 1064).

⁸⁵⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 34.

⁸⁵⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-18, any 1227.

⁸⁵⁷ Fotografia de l'autor (2025).

L'any 1172, al nucli del vilar antic encara hi havia les cases de Ponç de Casoles (*subtus domibus de Poncius de Casolis in conamina*)⁸⁵⁸. Els Casoles també van mantenir dominis en aquella rodalia⁸⁵⁹, així com el seu propi nom, per bé que el primer indici del canvi de centralitat es troba en l'esment, l'any 1185, de l'*alodium de Barbarossa* que afrontava amb el *Montoriol*⁸⁶⁰. L'any 1213 ja es documenta el casal format per les cases edificades per Dolça de Casoles al costat de Santa Maria Savall, a la sagrera (*ipsum nostrum cassal qui est in sacraria Sancte Marie iusta ecclesiam et sunt hedifichatas ipsas domos quas fecit Dulcia de Cassulis ad Beate Marie*), tal com recordaven ella mateixa, el seu marit Bernat Alfaneç i els seus fills Arnau i Bernat el 1227 (*nostras domos proprias quas habemus et fecimus iuxta dictam ecclesiam Beate Marie de Valle expensis nostris*)⁸⁶¹. Aquests són els primers esments del nou nucli senyorial dels Casoles a l'altre costat de les Costes de Centelles, per bé que no fou fins el 1227 que els senyors van donar bona part dels dominis que tenien a les parròquies de Santa Coloma i Sant Martí de Centelles⁸⁶² a Santa Maria Savall en un acte de donació per l'ànima de vius i morts que, a més, reforçava la protecció del domini enfront d'altres pretendents⁸⁶³. Mesura que es va mostrar efectiva quan a principis del segle XIV, després de plets contra els Centelles en accedir al capdavant de la nissaga els senyors de Castellcir, la casa forta es considerà alou propi dels Casoles i de la capella de Santa Maria Savall⁸⁶⁴.

⁸⁵⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

⁸⁵⁹ El 1175 Ramon de Casoles i Eliardis reberen el cens d'una gallina anual del mas de Clusella, a la Garga, que donaren a Santa Maria de l'Estany (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32).

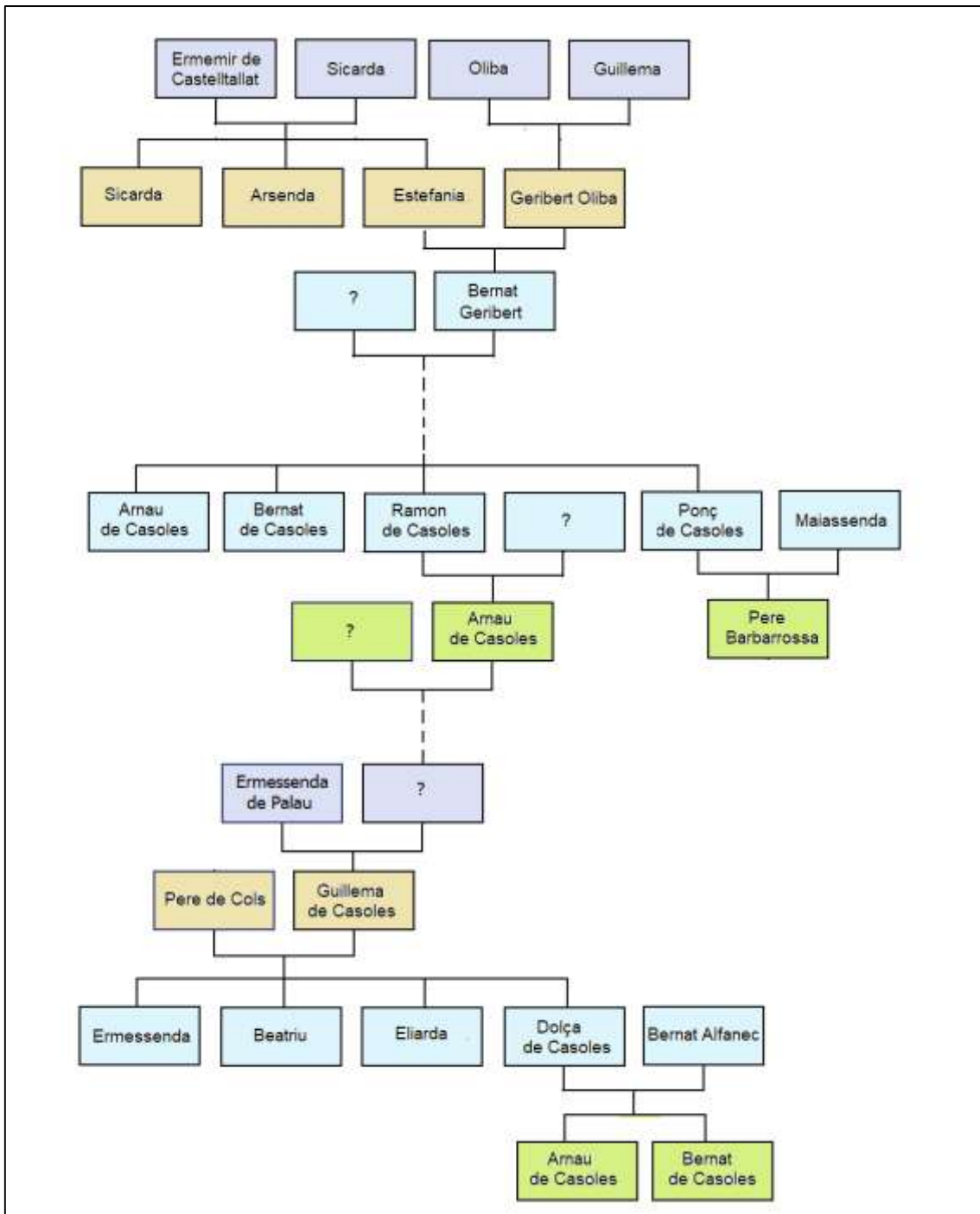
⁸⁶⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 22.

⁸⁶¹ Arxiu Municipal de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, pergs. 13-4-03, any 1213. També el 1316 com a *domo de Casolis constructe in parrochia Sancti Martini de Scintillis* en un document signat com a testimoni per Bernat de Sant Martí *baiulus castri de Scintillis* (Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-17).

⁸⁶² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-18, any 1227.

⁸⁶³ Per les estratègies de protecció del domini aristocràtic enfront d'altres senyors, Morsel (2004: 175-178).

⁸⁶⁴ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-35, any 1303. Vegeu 3.2.1e. La domus de Casoles; 6.1.2. Vinyes entre vilars i nous assentaments al Pla de la Garga.



GRÀFIC 6: Genealogia inèdita dels Casoles.

3.1.5b. La relació amb la prole de Jofred.

El comprador del primer mas esmentat al Pla de la Garga l'any 1083, Berenguer Guitard, ja havia fet de testimoni (*Berengaris Guitardi*) en la permuta entre Erimberga i Guadall Gilibert i el monestir de Sant Benet del 1067, per la qual els Centelles van adquirir l'alou

de Casoles⁸⁶⁵. El 1083, Berenguer va comprar a Gilabert Oliba, antecessor de la nissaga de Casoles, un altre alou al mateix lloc de Casoles, venda de la qual Guadall Gilabert (*Wadalli Gilabert*) i la seva esposa Beatriu van ser testimonis⁸⁶⁶.

Berenguer Guitard era fill d'un Guitard de la *prolis Iozfredi* que l'any 1033 va rebre d'un matrimoni l'empenyorament per un deute de 14 mancosos d'un alou (*casas cum solos et suprapositos, curtis, ortos, terres culta eremas nostras proprias*) situat *ad ipsa Garriga* (Rocafiguera, 1983, doc. 3) i, el 1040, el mateix any que empenyorà a Amat una *ereditate* a la parròquia de Santa Coloma⁸⁶⁷, Guadall Gilabert i Oruç li van vendre a ell un alou amb molins (*mulinos cum regis et capud reges et suis aiacensiis et suis discursis et suis glevariis et omni suis usabiliis que ad molinos pertinent nostrum proprium*) a l'extrem nord del Pla de la Garga, al *loco vocato Ulich* on també hi havia *ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert* (doc. 4), en referència a Gilabert Isarn. L'any 1048, aquest Guitard *Gaucefre* va empenyorar a Gilabert Isarn un soler al mateix Ollic (*soler cum cases et curtes et ortos et terras et triliis et mulino et pratis et aquis aquarum et viaductibus vel reductibus et cum illorum arboribus qui infra sunt*), tot afegint la clàusula que si els seus hereus volguessin l'alou de Corró, al Vallès, i de *Calcina*, a les Costes de Centelles, contra el que establia una donació prèvia de Gilabert Isarn i Guadall Gilabert, aquests passarien a disposar de l'alou empenyorat. Es tractava d'una mesura de defensa del patrimoni que s'avançava a conflictes entre els hereus, en la qual els Centelles van fer de garants mitjançant una donació feta inicialment per ells mateixos⁸⁶⁸. Aquest soler de l'Ollic afrontava amb la *rocha de Ullig*, possiblement una fortificació primerenca que seria el precedent de la casa forta d'Ollic documentada al segle XIII⁸⁶⁹ i de la qual cal pensar que Guitard en fou promotor. Pel que fa a *Calcina*, va passar després a domini dels Casoles, que hi van construir l'església de Santa Maria Savall (ERC: 190) i, a mitjan segle XIII,

⁸⁶⁵ Ariu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139, any 1067. El 1091, ell mateix empenyorà amb la seva esposa Belisenda i els seus fills un alou (*id sunt mansus IIos*) a Seva a Bonfill Tedball (DCVb, doc. 1583).

⁸⁶⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-21, any 1073.

⁸⁶⁷ DCVb, doc. 996, any 1040.

⁸⁶⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-22 (= 13-3-23), any 1048.

⁸⁶⁹ Vegeu 3.2.1c. La *domus* d'Ollic.

també donava nom a un dels masos tradicionalment tinguts en feu dels Centelles, pels Casoles, *in termino castri de Scintillis [...] scilicet mansos et honores de Calçina et de Heroles et mansum de Homdedeu et mansum de Serris*)⁸⁷⁰.

Un altre fill de Guitard Jofred, Geribert, feia de senyor del castell del Far⁸⁷¹, possiblement el *chastro quod vocatur Belvezi quo mutato alio nomine nunc vocitato Far* que Guadall Gilibert, fill de Gilibert Isarn, a rebre en feu comtal entre 1062/1071⁸⁷².

L'any 1064, Guitard Jofred fou anomenat *domno Quitard* en una compra a la Serra Madrona de Tagamanent el 1064⁸⁷³ i el 1074, en el seu propi testament, deixà dominis a Vinyoles (*ipso maso qui fuit de Mager qui est in Vinnoles*), Valldaneu (*in parrochia Sancti Petri de vilar Daniel*), dins el terme castral de Sant Esteve, i Tagamanent, Vallcàrquera i Monteugues⁸⁷⁴. Excepte Tagamanent, eren llocs on Gilibert Isarn, el primer Centelles havia rebut dominis del padrí Unifred l'any 1031⁸⁷⁵. En el cas de Vallcàrquera, l'any 1078, Guitard *Iocfredi*, que no morí sobtadament com temia en fer testament quatre anys abans, en va vendre la meitat a Guadall Gilibert, Beatriu i el fill Gilibert Guadall (*medietatem de Valle Carceriense [...] vallem que dicitur Carcara*); Berenguer Guitard, el seu fill, en fou testimoni⁸⁷⁶.

Un germà de Guitard Jofred era Arnau, que tenia una roureda al Pla de la Garga l'any 1100 (*ruvira d'Arnal Gauzfret*)⁸⁷⁷, i havia estat testimoni l'any 1072 de la venda per Berenguer Gilibert de Sentfores d'un alou situat entre Canovelles i Santa Eulàlia de Ronçana, a la vila d'Espina i d'Olivet (*in villa de Spina et de Oliveto*), que sembla iniciar

⁸⁷⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-35, any 1303.

⁸⁷¹ DACBa, docs. 1532-1533, any 1091.

⁸⁷² PACBa, doc. 791, anys 1052/1071.

⁸⁷³ CDADC, doc. 204, any 1064.

⁸⁷⁴ DCVb, doc. 1361, any 1074. L'hereu fou Miró Guitard, també reberen deixes la seva jove Bonadona i als altres fills Ponç, Doda i Estefania. Miró Guitard va fer testament l'any 1109, en el qual també va fer deixes a Sant Pere de Valldaneu de dominis a la vall (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2218).

⁸⁷⁵ Vegeu 2.4.1. Gilibert, fill del vicari Isarn.

⁸⁷⁶ DCM, doc. 56, any 1078.

⁸⁷⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

la història de la casa forta d'Olivet⁸⁷⁸. Un altre germà era Ramon *Iozfredi*, que fou testimoni del seu testament l'any 1074 i el 1089 va ser testimoni del vescomte Ramon en un contenciós per un molí a Vallosera⁸⁷⁹.

Josfred (*Gocifredus*) fou un dels marmessors del testament del magnat Hugó de l'any 997. Com que l'herència d'Hugó s'endinsava en els *termines de Sancti Stephani* fins al Pla de la Garga (*usque in ipsa Mamola*), espais on la *prolis* de Josfred tindria dominis més endavant⁸⁸⁰, no seria estrany que Josfred fos cridat a fer de testimoni d'una herència transcendental com la d'Hugó. D'aquesta manera, la relació entre les nissagues dels Centelles i dels descendents de Josfred que es documenta regularment a la segona meitat del segle XI arrencaria a final del segle X, en el context de la recomposició de l'herència del nucli vicarial de Sal·la i els seus hereus a l'Alt Congost.

3.2. De les torres alodials a les cases fortes feudals.

La denominació i el primer seguiment detallat de les torres alodials es deuen a J. Gibert (2018c: 167-198), que també identifica com els seus amos els “càrrecs comtals i vescomtals i les seves nissagues”, així com els senyors que els prestaven serveis militars i feien efectiu el domini localment, tant a la marca⁸⁸¹ com al rerepaís. Després dels primers esments a la vall de Ripoll, a prop de dominis comtals (*uno campo [...] qui vocabulum est ad ipsa Turre [...] in campo de domna Winidilde comitissa*) però pertanyents a un domini senyorial llegat en testament l'any 899⁸⁸², a Osona les torres es documenten a partir de l'any 904 a Riuprimer (*terra nostra propria iuris nostre [...] in locum que nominant ad ipsa Turricella*), i immediatament després a Lluçà i a Manlleu (*turrem*

⁸⁷⁸ DACBa, doc. 1212, any 1072.

⁸⁷⁹ DCVb, doc. 1548, any 1089.

⁸⁸⁰ L'any 987 el comte Ramon Borrell va vendre dos molins al fidel Guitard (*molendinis cum aquis aquarum, cum omnia usabilia quod ad molinos pertinet [...] molinos cum duos regos et aquas aquarum*), que podria ser un germà de Josfred, el nom del qual hauria passat al nebot Guitard Josfred (CCIV, doc. 1526).

⁸⁸¹ DCVbb, doc. 756, año 1015 (*et ipso puio ad edificandum et ipsa terra erma perducas ad cultura [...] ad edificandum turre cum suas mansiones*).

⁸⁸² CCIV, doc. 43, any 899.

Bobel)⁸⁸³, dispersió geogràfica que indica que ja se'n podien trobar segurament arreu. Ben aviat, les torres apareixen vinculades a individus concrets (*in locum ubi dicitur Torecella Bradilane qui fuit condam*)⁸⁸⁴ i sovint relacionades amb les esglésies (*torricella cum ipsa sufraganiola ad ipsos pratos [...] ipsam turrem de Parra*)⁸⁸⁵, segurament indicant que els mateixos aloers posseïen –com succeïa aleshores a la frontera⁸⁸⁶– simultàniament torres i temples⁸⁸⁷. Altres referències situen les torres a prop de dominis comtals i vescomtals, si no és que les torres els pertanyien, i sempre molt valorades quan eren objecte d'alienació (*predictos alodes simul cum ipsa turre; ipsum alodem in loco que dicunt Socarrados [...] simul cum ipsa turre; de oriente in strada qui pergit a Vicho sive in aulode qui fuit de Seniofret vicechomite [...] precium manchosos X*)⁸⁸⁸.

Els esments osonencs, en tot cas, mostren que es queda curta la descripció de les torres alodials feta per M. Riu & M. Segret (1986: 201), “erigides per particulars [...] desitjosos de procurar-se la protecció que no podien esperar rebre de les autoritats públiques [...] destinades a protegir la família pagesa que hi vivia aïllada, els seus cultius i ramats, i el conjunt de l'habitatge també del seu entorn, mitjançant funcions subsidiàries de vigilància, que completarien les funcions pròpies de la guàrdies públiques”. Les torres alodials eren el centre de dominis fundiaris, en els quals es trobaven les explotacions pageses (*omnem alaudem quam habuit iamdictus episcopus in turre de Fradarii [...] tam domibus quam curtis et ortis, columbariis et torculariis, terris et vineis cultis et eremis et arboribus diversi generis vel omnibus aliis hediificiis qui ibidem sunt*)⁸⁸⁹; això és, la torre

⁸⁸³ CCIV, docs. 60, 71, 100, anys 904-911.

⁸⁸⁴ CCIV, doc. 100, any 911. Hi havia una vinya venuda a Radulf, fill del comte Guifré.

⁸⁸⁵ CCIV, doc. 71, any 905. Tot i que és un text que conté moltes interpolacions tardanes.

⁸⁸⁶ El vicari Unifred en tenia a Serraià (CCIV, doc. 1736, any 963: *casas et curtes et turrim seu ecclesia; casas et curtes et turrim, terras et vineas, qui sunt in Vallis Oriola*).

⁸⁸⁷ L'any 1011, l'arxilevita Sunifred va fer testament a *ipsa mea mansione in villa Evigilanus*, propera a la *ipsa mea torre quod est in villa Igilanus* pròpia i deixada a la seva mare (DCVbb, doc. 730, any 1011).

⁸⁸⁸ DVC, doc. 12, any 1016; DCVbb, docs. 797, 935, anys 1018-1035, al Prat Narbonès, a prop de Vic.

⁸⁸⁹ DCVbb, docs. 962-963, any 1038. Per M. Riu & M. Segret (1986: 202), la majoria d'aquestes torres serien “el centre d'una explotació agrícola” i calculaven la seva grandària a l'entorn de 10 ha; això últim, quelcom que caldria verificar en cada cas.

alodial feia de nucli de l'explotació, funció que les assimilava –de fet, crec que eren el mateix- als primerencs masos dominicals (*mansum dominicum, suo manso dominico...quod mandavit laborare ad suo dominico*) documentats a Osona als anys centrals del segle X⁸⁹⁰, i als posteriors masos amb torre (*ipso manso de ipsa turre*)⁸⁹¹.

Aquestes explotacions amb torre tenien un interès especial per les vinyes i els trulls (*vinea meva [...] un locum ubi dicitur Torecella Bradilane [...] et ipso torculario*), sense que això fos impediment per trobar-les arreu, reflex de l'interès senyorial en accedir als beneficis de la posada en explotació de tots els ecosistemes possibles, tot incloent les llacunes (*ipsum alaudem [...] de circi in Torrezela vel in ipsa Lacuna*)⁸⁹² o els boscos, on sembla que actuaven de punta de llança de la colonització agrícola (*ad ipsa guardiola vel a Mata Oriol [...] de meridie in ipso bosco de Mata Oriolam, de hocciduo in ipsa wardiola vel in ipsos casales qui fuerunt de Bera*)⁸⁹³. A la rodalia de Vic també s'hi documenten fortificacions enmig de la plana humida des del segle X (*ad ipso Prado de Vico, ipso villare cum ipsos campos latus ipsa Wuardia*), poblades (*torre cum kasalibus, terras cultas et incultas*) i sempre ben comunicades amb els centres senyorials (*strada qui perquit ad kastrum Salforas*)⁸⁹⁴.

El caràcter de centre d'explotació apareix en l'esment dels "termes" de les torres (*ipsa turre que fut de Eldesindus condam [...] in locum quod dicunt ad ipsa turre vel in suo terminio*)⁸⁹⁵. Cal, no gensmenys, distingir aquests termes dels límits jurisdiccionals dels *castra*: la manca de drets jurisdiccionals propis és el tret que distingia aquells de les *turres*, diferència que també delata que les torres apareguin en les enumeracions de béns inclosos dins dels alous com un element més, a vegades sense cap jerarquia (*meum alaude, id sunt, casa cum solos et superpositos, curtes ortos, ortalibus, torcularios,*

⁸⁹⁰ CCIV, docs. 724, 872. 1357, anys 955-981.

⁸⁹¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 1571, any 1116.

⁸⁹² CCIV, doc. 1767, any 997

⁸⁹³ CCIV, doc. 1707, any 995

⁸⁹⁴ CCIV, doc. 513, any 942; DCVbb, doc. 943, any 1035.

⁸⁹⁵ CCIV, doc. 1244, any 977.

turres, vineas, terras, cultum vel erumum)⁸⁹⁶. Les torres podien ser, de fet, de dimensions diverses (*in locum que vocant Torrezella; in ipsa Torrezela*)⁸⁹⁷.

L'any 1011, l'arxilevita Sunifred va fer testament a la seva residència situada a Vilagelans, al terme del castell de Tona (*ipsa mea mansione in villa Evigilanus*). La casa es trobava a prop de la torre que ell mateix posseïa (*ipsa mea torre quod est in villa Igilanus*) i que va llegar a la seva mare⁸⁹⁸. Aquesta torre (*ipsa turre de Villa Gelanis*) es va incloure l'any 1059 en una convinença entre els vescomtes d'Osona, senyors eminents de la fortificació, i el bisbe que establí que la torre faria les funcions, quan fos escaient, de centre des del qual es mobilitzarien en cas de guerra els recursos d'altres fortaleses de la rodalia (*et in circuitu in omnibus fortitudinibus eius et possit inde facere guerram et pacem contra cunctos homines et feminas quando voluerit secundum suam voluntatem*)⁸⁹⁹. Tot i que crec que sobre les torres ja pesaven serveis i obligacions quan eren alodials, la torre de Vilagelans, inicialment un domini alodial, familiar, de l'arxilevita Sunifred, s'havia incorporat a l'ordre feudo-vassallàtic.

Aquest mateix ordre també es veu reflectit en la substitució, en els textos osonencs, de la "torre" per la *domus* o casa forta. L'emergència documental de la casa forta (*fortis domus*; Debord, 1986) entre els segles XI-XIII fou un fenomen general europeu que reflecteix la multiplicació de les nissagues i la densificació de les xarxes aristocràtiques, així com, més específicament, la desconcentració de les mainades guerreres que passaven a estar-se al castell principal només per raó del servei de guàrdia (Mazel, 2014: 82, 447-449, 454-

⁸⁹⁶ DCVbb, doc. 747, any 1014; també *casas cum solos et superpositos et curtes et ortos et terra qui ibidem est, cum arboribus, cum turre, cultum vel erumum, cum ipso puteo, nostrum proprium; terra cum ipsa turre et chasalibus et curte; ipsum alaudem qui fuit de Bonushomo et de Guifredo presbitero cum ipsa turre de Tornafort apud ipsas pariliadas; pecias II de terra cum ipsa turre et chasalibus et curte; ipso alode, id est, torre cum kasalibus, terras cultas vel incultas* (docs. 764, 935, 940, 943, anys 1016-1035)

⁸⁹⁷ CCIV, docs. 942, 1040 (*decimum quod habeo in Torrezela*), 1470, anys 964-984; DCVbb, docs. 674 (*de circio in ipsa torrezela*), 763 (*in paroquia Sancta Maria Palacio vel in ipsa Torrezela*), 764 (*alaudem [...] casas cum solos et suprapositos et ipsa torre et curtes et ortos et terras et arboribus*), anys 1003-1016.

⁸⁹⁸ DCVbb, doc. 730, any 1011.

⁸⁹⁹ DCVbb, doc. 1186, any 1059.

462). Nogensmenys, el fenomen també s'observa en el món urbà (p.e. Sousa, 2018). Per Catalunya, M. Riu & M. Segret (1986: 202-203) ja van observar que les *domus* “tenien unes atribucions feudals en l'organització del territori, dintre del districte dels castells”, essent un dels seus trets la doble funció de residència d'una nissaga senyorial i centre dels seus propis dominis. En aquesta línia J. Bolòs (2004: 131-134) també les relaciona amb l'emergència de la “petita noblesa, els cavallers”. Pel mateix autor, les *domus* són un tret material de la consolidació i expansió del feudalisme, la dispersió de l'hàbitat en algunes comarques, la creació de viles-mercat i de les viles noves, i la conquesta i colonització de noves terres (Bolòs, 2014: 112).

A Osona, les cases fortes proliferen en els textos a partir de la segona meitat del segle XI i, tot i que reben noms diversos (*domum ipsa sive municionem; fortitudinem de Palomera*)⁹⁰⁰, el mot *domus* s'acaba imposant. Aquest mateix mot és significatiu, ja que a la documentació primerenca, hereva d'una tradició textual que relacionava aquests emplaçaments amb els dominis rurals dels bisbes (Folch, 2018: 87), es reservava per a les esglésies⁹⁰¹ que articulaven el poblament del seu entorn (*in locum ubi dicitur ad domum Sancti Felicis*)⁹⁰². Aquest significat encara era vigent entrat el segle XI (*domum Sancte Eulalie; domo de Sancta Maria*)⁹⁰³. Plantejo, com a possibilitat, que el lliscament del mot cap al camp semàntic de les residències fortificades el va facilitar que els senyors tenien, sovint, esglésies, i que les seves residències fortificades es trobaven a prop del temples. En tot cas, per la comarca hom calcula, a partir dels inventaris patrimonials, que un 29 % de les fortificacions pertanyien a aquesta categoria, cosa que denota una “alta concentració de senyors ennoblits que ja no tenen un castell amb funcions militars i de residència, sinó que ens apareixen com a cases residencials amb una funció militar secundària” (Pratdesaba, 2017: 17).

La doble funció militar i de centre d'explotació agrícola de les cases fortes permet establir un paral·lelisme, que en determinats casos esdevé filiació directa, amb les torres alodials

⁹⁰⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2313bis, 2383, anys 1145-1169.

⁹⁰¹ CCIV, doc. 4, any 885. A principis del segle XI el mot encara tenia aquesta acepció (*domo de Sancta Maria*; DCVbb, doc. 708, any 1009).

⁹⁰² CCIV, doc. 2, any 881.

⁹⁰³ DCVbb, docs. 708, 723, anys 1009-1011.

dels segles X-XI. En aquest sentit, torres alodials i cases fortes van transformar successivament, més que els propis castells termenats amb precedents anteriors, el paisatge fortificat osonenc al ritme de la multiplicació de nissagues de castellans i cavallers. El pas d'una a altra es troba de manera exemplar a l'emplaçament del vilar *Aquafrigida* (Aiguafreda) esmentat l'any 898⁹⁰⁴. Possible nucli del domini de l'aloer i fidel vescomtal Odesind mort l'any 1007, que va fer una deixa a la capella local de Sant Pere *cuius basilica est in comitatum Ausona [...] in locum que vocant Aquafrida* (Oliver, 2018), el 1084 ja hi havia una *guardiola*, situada arran d'un dels camins que discorrien a mitja alçada pel vessant oriental de la vall del Congost (*via que perguir a Guardiola*)⁹⁰⁵. Abans, però, el 1072, actuava a la mateixa zona un *domno Gerallo Trasoarii*, sens dubte el *Geral Trasuer* que l'any 1066 posseïa unes cases a prop de l'emplaçament de la torre (*kasas cum solos et superpositos*)⁹⁰⁶. Segur que era fill seu el *Gilelm Geral* que el 1084 posseïa una altra terra a la rodalia, i que, al seu torn, fou el pare del *Rollandus Guillermi seniori* que va promoure l'any 1105 la consagració parroquial de Sant Martí d'Aiguafreda i que el 1110 va rebre del seu fidel Gerald Bernat (*seniori meo domnus Rotlandi et uxor sua [domne] Ermesen*) tots els seus alous en partir de pelegrinatge⁹⁰⁷. El fill de Rotllan Guillem fou el *Guillelmus de Aquafrigida* que consta com a senyor d'un feu que tenia el castlà del castell de Sant Esteve, Bonfill, el 1145, i el 1178 el molí de les Codines a la vall del Congost⁹⁰⁸. La primerenca *guardiola* construïda en el que havia estat domini alodial del fidel vescomtal Odesind en el tombant del segle X al segle XI –i abans encara, un vilar, a l'extrem occident del Sevedà vescomtal, va actuar, doncs, com a pol articulador de la nissaga de senyors locals que van prendre el nom del seu emplaçament durant els anys centrals del segle XII. En tot cas, la torre d'Aiguafreda fou el precedent de la casa forta que va centrar després de la quadra i baronia baix-medieval d'Aiguafreda, esdevinguda temporalment castell (Puigferrat, 1997). Cas que, de passada, confirma la proposta de relació entre els alous amb torre i les quadres de J. Gibert (2018c: 178), la

⁹⁰⁴ CCIV, doc. 37, any 898.

⁹⁰⁵ DA, doc. 17, any 1084.

⁹⁰⁶ DA, docs. 11, 13, anys 1066-1072.

⁹⁰⁷ DA, docs. 17, 19, 20, anys 1084-1110. Segurament també del *Rutilandi Guilelmi* que el 1093 fou testimoni de la donació del castell de Castellterçol a Santa Maria de l'Estany, amb Guillem de Vilanova i Ramon Bermon de Taradell (Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-4-246).

⁹⁰⁸ PACBb, doc. 840, any 1145; DA, doc. 25, any 1178.

documentació d'aquesta baronia també és útil per distingir els castells termenats i les cases fortes sobre la base dels drets jurisdiccionals. Així, quan a mitjan segle XIX es va elaborar el *Llibre de la Baronia d'Aiguafreda*, es digué que *así es que en los tiempos más antiguos y antes del siglo XVII cuando por tenerse idea mas ecsacta de las diversas categorías de bienes feudales o jurisdiccionales se hablaba con mayor entereza, el patrimonio de Aiguafreda no se llamaba nunca de Baronía, esto es castrum, y si bien quadra de Ayguafreda*⁹⁰⁹.

Així doncs, es pot establir la continuïtat, a través d'aquests assentaments senyoriais que centraven espais agraris funcionals amb cases pageses, camps de conreu i espais considerats vacants, entre les torres alodials i les cases fortes baix-medievals que proliferaren pel rerepaís a a partir dels anys centrals de l'Edat Mitjana. Nogensmenys, aquesta continuïtat també era geogràfica, en el sentit que les fortificacions del rerepaís tenien rèpliques a la frontera en expansió, des de les explotacions amb torre que posseïa el vicari Unifred a l'extrem del comtat de Manresa a mitjan segle X (*casas et curtes et turrim, terras et vineas, qui sunt in Vallis Oriola*)⁹¹⁰ fins a les torres que centraven explotacions senyoriais al Prat de Tortosa després de la conquesta feudal (Kirchner & Virgili, 2018; Mateu & Virgili, 2020; Virgili, 2020) o, a Lleida, les *turres/almunia* (Eritja, 1997, 2000). Entremig, a la vall de l'Ebre conquerida al darrer terç del segle XI també van proliferar “torres que tienen aspecto de ser explotaciones agrícolas importantes” (Laliena, 2005: 138).

3.2.1. Les cases fortes dels Centelles.

3.2.1a. La *domus* de Centelles.

L'any 1117, Gilabert Guadall *de Centeies*, va posar sota la protecció de l'església de Santa Maria de l'Estany la casa forta on residia i que rebia el nom de l'església parroquial de

⁹⁰⁹ AMAig, *Llibre de la Baronia d'Aiguafreda*, f. 2. E. Sirot (2007: 25, 40-43) també observa com els escrivans diferenciaven castells i cases fortes. V. Farías (2002-2003: 38-39), així, considera que la diferència, clara pels contemporanis, la dictaven els elements defensius. No obstant, crec el factor de diferenciació principal era jurídic.

⁹¹⁰ CCIV, doc. 1736, any 963.

Sant Martí situada a poc més de 150 m de distància (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)⁹¹¹. És possible que un precedent de la *domus* ja existís l'any 1031, quan Gilabert Isarn va rebre del seu padrí Unifred diversos dominis al sud d'Osona i a la vall del Congost en un acte públic *ante hostio Sancti Martini de Sentilias*⁹¹². En tot cas, el 1139 les *ipsas domos de Centeies* pagaven a l'Estany una quartera de forment, una d'ordi, una *perna*, un parell de gallines i una aimina de vi òptim⁹¹³. La casa forta es trobava en l'emplaçament de les actuals ruïnes de la Rectoria Vella, del segle XIII (Retamero *et al.*, 2015: 194).

⁹¹¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

⁹¹² DCVbb, doc. 884, any 1031.

⁹¹³ PACBb, doc. 753, any 1139.

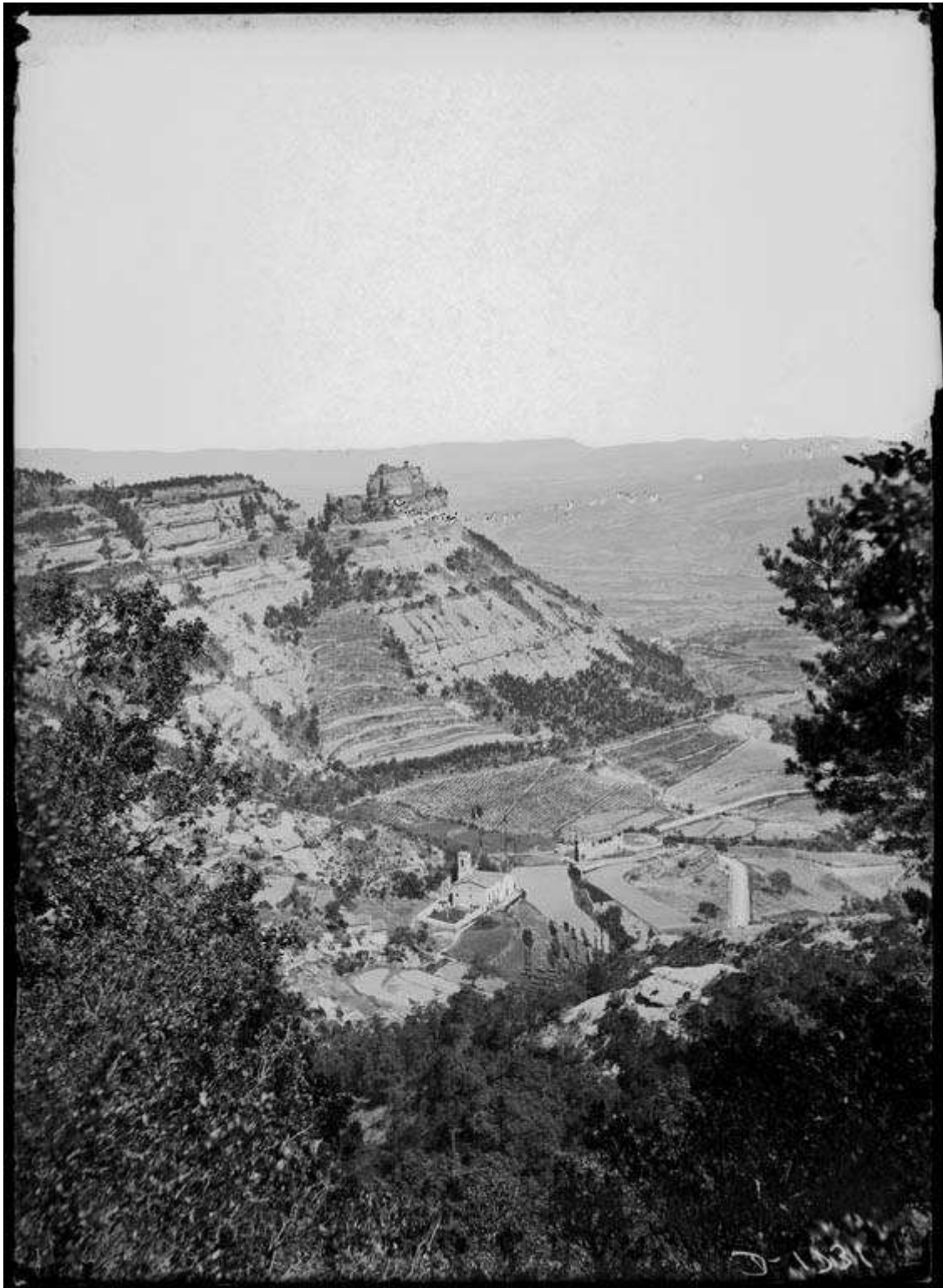


FOTO 18. La rodalia de la casa forta de Centelles, c.1910⁹¹⁴.

⁹¹⁴ Arxiu fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_XXX_D_1731)

El mateix emplaçament de la *domus* era l'any 898 el nucli d'un dels vilars adscrits a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda en el moment de la seva consagració. El vilar *Sentelias* es trobava als peus del cingle del castell de Sant Esteve (*singulum dicti castris de Centelles*), esmentat en la mateixa acta de consagració (*kastro Sancti Stephani*)⁹¹⁵. L'esment, al segle XIV, del *mas Savila de Vall*⁹¹⁶ o *Villa Inferiore de Scintillis* (Retamero *et al.*, 2015: 194) també suggereix que hi havia hagut una altra “vila d'amunt” que no pot ser altra que el nucli del vilar original⁹¹⁷.

3.2.1b. La *domus* de Vinyoles.

Una altre vilar documentat l'any 898, *Vineolas*, va donar nom a una *domus*⁹¹⁸. També es trobava al peu de la cinglera de les Costes de Centelles, sota el Puigsagordi (*ro[ch]as super Vignoles, supra ipsas Vinales ad ipso monte*)⁹¹⁹, i ja existia el 1146, quan *Poncius de Vinales*, segurament el *miles* al càrrec, fou testimoni del castlà de Sant Esteve, Guillem Bonfill⁹²⁰. La vinya havia de ser un conreu prou característic d'aquesta zona com per donar-li nom des dels temps del vilar primerenc. L'any 1065 n'hi havia sota les Costes de Centelles i el 1148 el castlà Guillem Bonfill, la seva esposa Guillem i el seu fill Guillem van donar a cens *ipsas laboraciones et vineas* entre la *devesa qui est de Raimon Ruvira usque ad coma de Vinales quo est supra ipso soler*, per fer-hi casa (*ut edifices domo*) i complantar vinyes i arbres (*et complantetis vineas et arbores*). Els censos imposats no deixen dubte sobre la renda com a interès principal de la promoció del conreu i la multiplicació d'assentaments pagesos (*et donetis ad nos de annona tascam et braciaticum et de vino quintum et braciaticum et per ipsos domos et clos cum ortalibus dues fugaces et parilio I gallines et migera civada et per ipsa barchera [...] perna I de precium XII*

⁹¹⁵ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 11; CCIV, doc. 37, any 898.

⁹¹⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 52.

⁹¹⁷ Vegeu 5.1.1. *Sentelias*, de vilar a centre del domini.

⁹¹⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

⁹¹⁹ L'editor del document proposa *rodeas*, que sembla un error de transcripció o de tipografia (Rocafiguera, 1983, doc. 1).

⁹²⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-18, any 1146.

denarios [...] de ipsa noguera qui est fora de ipsa barcera de ipsas nodes medietate)⁹²¹. Possiblement, la devesa formava part del *alios fevos quomodo ego abeo et teneo per seniori meo domnus Petrus Berengarii* que el castlà Guillem Bonfill posseïa l'any 1145, alguns dels quals formaven segur el *fevo de Senteies* situat a la rodalia de la *domus* l'any 1194⁹²², ja que aquest feu ja es documenta l'any 1114 en una venda d'un alou franc situat *in loco nominato ipso clos de Banneres* que limitava a ponent, això és, pel costat de la cinglera, *in fisco Sancti Stephani*⁹²³. El 1257, Pere de Santa Eugènia, que era castlà major del castell de Centelles, aportà com a garantia d'un altre deute de 700 sous *omnes reditos et exitus et proventus quos ego habeo et habere debeo accipio vel accipere debeo in toto castro de Cintillis*, per raó del feu de la *domus de Vineolis*⁹²⁴.

El domini superior dels Centelles, en tot cas, es mantenia quan el 1434 Jaume de Tagamanent va comprar els drets *in castlania et domus de Vineolis* i a altres dominis de la *castlania maior sive feudum castrum de Scintillis et domus vocata de Vineolis constituta intra terminum dicti castrum*, aleshores en feu de Gilabert de Centelles (Pladevall, 1987, p. 52-53, 71). Pel que fa al conreu de vinya i el paper de la casa de Vinyoles com a magatzem del vi procedent de les rendes, queda confirmat quan el 1267 Pere de Santa Eugènia, feudatari de la *domus* per Bernat (III) de Centelles, empenyorà *unam tonam plenam vino que est in domo de Vineolis*, tot indicant que si hi hagués més vi seria seu (*et si aliquid superfuerit de dicto vino sit meum*); aquest vi s'adreçava al mercat (*et si dictum vinum vobis non tradidero [...] possitis similiter vendere et obligare pro dicto debito*). Vivien aleshores a la casa forta, potser en un edifici proper, tres homes que van donar fe de l'empenyorament (*morantur iusta domum de Vineolis*)⁹²⁵.

El 1532, la casa s'esmenta com a *domus sive manso de Viniolis* (CC4: 921, 1048), senyal d'una transformació en curs de la casa forta en explotació agrícola fonamentalment, que

⁹²¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-16, 13-3-18, anys 1065, 1148.

⁹²² PACB, doc. 840, any 1145; Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, P_1_229_27, any 1194.

⁹²³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Llorenç del Munt, Inventari d'Escriitures, f. 20, 1.

⁹²⁴ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-1-21, 13-5-01, any 1257.

⁹²⁵ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-1-01, any 1267.

s'observa en aquestes cronologies tardanes en altres casos. Nogensmenys, l'edifici conserva actualment una part de la fàbrica de la primera meitat del segle XIII corresponent a una construcció de planta quadrada amb obertures defensives (ERC: 215-216).



FOTO 19. La casa forta de Vinyoles⁹²⁶.

3.2.1c. La *domus* d'Ollic.

La *domus* d'Ollic es trobava a l'emplaçament del vilar *Uligo*, esmentat també l'any 898, en una zona de domini primerenc comtal. L'abadessa Emma hi tenia una vinya (*vineam in loco que dicitur Ulligo modiatas IIII*) i la comtessa Garsenda també hi tenia terres que va donar al monestir de Ripoll abans de l'any 925. A prop també hi havia dominis del comte Ramon Borrell que el 990 afrontaven amb un *villare que dicunt de Borrello*, segurament era ell mateix o el seu pare Borrell II.

⁹²⁶ Fotografia de l'autor (2024)

La rodalia ja estava inclosa el 921 *en lo pendent [< apendicio] del castell de St. Esteva en lo terme de Olligo*⁹²⁷. La història de la *domus* sembla començar a l'entorn de 1040 i és indissociable de l'activitat de la xarxa aristocràtica liderada pels Centelles, que tenien el centre del domini propi ben a prop. Aquell any, Guadall Gilabert i Oruçà van vendre a Guitard un alou amb molins *in loco vocato Ulich*, on també hi havia *ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert* (Rocafiguera, 1983, doc. 4). Sembla que era el mateix molí l'esmentat el 1048 en un empenyorament d'aquell Guitard *Gaucefre* Gilabert Isarn i a Guadall Gilabert d'un *soler cum casas et curtes et ortos et terras et trilias et mulino et pratis et aquis aquarum et viaductibus vel reductibus et cum illorum arboribus qui infra sunt*⁹²⁸. El soler afrontava amb la *rocha de Ullig*. El 1073, *ipso manso de Ulic ubi Plancarius habitat* apareix en el testament de Belisenda, dona de Ramon Bermon de Taradell, que deixà al castlà Bonfill Guillem del castell de Sant Esteve⁹²⁹. Un segle després, el 1185, Berenguer de Sant Esteve, igualment castlà menor, va donar a Santa Maria de l'Estany el mas *que tenet Bernardum de Ulig quem vocant de Mul*⁹³⁰. La casa forta pròpiament dita (*domo*) es documenta finalment l'any 1265 en el testament de Guillem de Castell, de la mateixa nissaga de castlans de Sant Esteve⁹³¹, al capdavant d'una història antiga de transferències de dominis en el si de la xarxa aristocràtica dels Centelles, que prengueren el paper inicial dels comtes en l'àmbit local. La *domus* es convertí després en el mas Ollic.

⁹²⁷ CCIV, docs. 37, 221, 281, 1590, any 898-990.

⁹²⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23, any 1048.

⁹²⁹ DCVbb, docs. 1350-1351, any 1073.

⁹³⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

⁹³¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, Testaments, vol. 2.



FOTO 20. La casa forta d'Ollic, 1932⁹³².

3.2.1d. La *domus* de Gèmenes.

A una raconada a la dreta de la vall del Congost, sota els cingles de Bertí, que el 898 constituïa el territori del vilar *Gemminas*⁹³³, es trobava una altra *domus*. Amb certs dubtes sobre l'adscripció castral entre 921-922 (*in terminio de castro Sancti Estefano vel de Geminas*)⁹³⁴, la vall de Gèmenes hi va acabar incorporada i fou escenari d'una senyorialització intensa a càrrec de Santa Maria de l'Estany, la capella de Santa Maria del castell de Sant Esteve i els propis Centelles.

El 1204 Gilabert de Centelles (*Gilabertus maior*) i la seva esposa Saurina, amb l'hereu Bernat (II) de Centelles i la seva pròpia dona Elisenda, van donar a Santa Maria de l'Estany el *molendinum de Envegia quod est iuxta illud molendinum* que Bernat (I) ja havia donat abans, a més dels drets i usatges que tenien sobre els homes i dones *de*

⁹³² Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC EMC_X_0050).

⁹³³ CCIV, doc. 37, any 898.

⁹³⁴ CCIV, docs. 221, 244, anys 921-922.

Geminis i sobre *ipsos milites de Segur*, nom que sembla que rebia aleshores la *domus* situada entre les parròquies de Santa Coloma i de Martí de Centelles, dins el terme *castris de Scintillis*⁹³⁵.



FOTO 21. Sant Pau de Gèmenes, c.1916-1937⁹³⁶.

Tot i que la *domus* no s'ha conservat, s'ha de relacionar amb la capella de Sant Pau que es documenta el 1188, per bé que els seus vestigis corresponen a mitjan segle XI (ERC: 216-217). També s'ha de relacionar amb el mas Gèmenes, que l'any 1483 es trobava al mateix lloc de la fortalesa (*illius mansi sive domus de Gemenas*). El mas *Sala de Gemanas* es tenia sota domini de la capella de Santa Maria del castell de Centelles, que al segle

⁹³⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33. L'esment de *maior* serveix per distingir Gilabert del seu fill homònim, esmentat a vegades com a Gilabertó.

⁹³⁶ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya.

XVI també tindria dominis al *Soley de la Sala de Vall de Gèmenes*, amb “sala” com a referència toponímica a l’antiga fortalesa⁹³⁷.

3.2.1e. La *domus* de Casoles.

L’any 898, *Casulas* també era un vilar que fou adscrit a la parròquia de Sant Martí de Centelles⁹³⁸. Al darrer quart del segle XII s’havia convertit en el nucli del domini de la nissaga senyorial que el tenia com a patronímic i on vivien els seus membres (*subtus domibus de Poncius de Casolis*)⁹³⁹. Els Casoles es documenten des de l’any 1134 entre els senyors que van prometre romandre un any al servei del Temple; aleshores Ramon de Casoles va signar la promesa al costat de Bernat *de Senteies*.⁹⁴⁰ Ramon fou anomenat senyor l’any 1162 (*domnum Raimundi de Kasoles*), tractament significatiu de la seva puixança⁹⁴¹, manifestada d’altra banda en la seva presència en actes de l’aristocràcia osonenca, sovint al costat dels Centelles⁹⁴². Pel que fa a la residència, però, en el tombant del segle XII al XIII, els Casoles la traslladaren a l’altra banda de les Costes de Centelles, a prop de l’església de Santa Maria Savall documentada els anys 1081-1082 (ERC: 190) i que ja era objecte devoció per Geribert Oliba i Estefania, antecessors dels Casoles, l’any 1099⁹⁴³. L’any 1213, Dolça de Casoles ja ha havia construït el nou casal a la sagrera de l’església (*ipsum nostrum cassal qui est in sacraria Sancte Marie iusta ecclesiam et sunt hedifichatas ipsas domos quas fecit Dulcia de Cassulis ad Beate Marie*)⁹⁴⁴. Així ho recordaven ella mateixa, el seu marit Bernat Alfaneç i els seus fills Arnau i Bernat el 1227

⁹³⁷ Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà, any 1483-1523. Així mateix s’esmenta la *sala* que es trobava *ad porta kastellum [...] de castro de Tagamanente* (PACBa, doc. 95, any 1009).

⁹³⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

⁹³⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172. Vegeu 3.1.5a. La formació de la nissaga de Casoles.

⁹⁴⁰ PACBb, doc. 671, any 1134.

⁹⁴¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 6-3-09, any 1162.

⁹⁴² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-2-22, any 1163 amb Ramon de Centelles.

⁹⁴³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.

⁹⁴⁴ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, pergs. 13-4-03, any 1213.

*(nostras domos proprias quas habemus et fecimus iuxta dictam ecclesiam Beate Marie de Valle expensis nostris)*⁹⁴⁵.



FOTO 22. Les ruïnes envaïdes per la vegetació de Santa Maria Savall⁹⁴⁶.

Tot i la seva localització a l'altre costat de les Costes de Centelles, la casa es trobava en el terme del castell (*honores domus de Cazoles constructe in terminio de Scintillis*)⁹⁴⁷ i el caràcter feudal d'alguns dominis dels Casoles apareix en una convinença de 1242 per la qual Bernat (III) de Centelles encomanà a Pere de Santa Eugènia la castlania i *Arnaldum de Casolis cum suis feudis*⁹⁴⁸. Un dels feus era el *fevum Sancti Stephani* pel qual els Casoles pagaven l'any 1172 els censos *qui inde exire debent ad ipsos seniores*⁹⁴⁹. El 1227, Bernat (II) de Centelles i Pere de Santa Eugènia eren *seniores* de Dolça de Casoles⁹⁵⁰. El domini eminent sobre la casa forta, però, fou qüestionat pèls Castellcir –successors dels

⁹⁴⁵ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-18, any 1227.

⁹⁴⁶ Fotografia de l'autor (2024).

⁹⁴⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-1-33, any 1352.

⁹⁴⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, 1244-1247, f. 66.

⁹⁴⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

⁹⁵⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-40, any 1227.

Casoles- i els rectors de Santa Maria Savall a principis del segle XIV: els Centelles defensaven que la casa forta era tinguda en feu d'ell (*predicta teneri pro eo in feudum*) mentre els Castellcir i el rector sostenien el seu caràcter alodial (*quod dicta domus de Casulis in pluribus antiquis instrumentis alienatorium et aliorum contractuum in quorum aliquibus formavit dominus de Scintiliis et nominabatur alodium [...] fore alodium franchum et liberum dicte capelle*). Els documents aportats pel Castellcir i el rector acabaren demostrant l'alodialitat del domini per part de l'església de Santa Maria Savall per una deixa testamentària d'Arnau de Casoles de 1248⁹⁵¹.

3.2.1f. La *domus* de Bertí o del Clascar.

El nom de la *domus* de Bertí, o del Clascar, ve del *castelo Bertilli* que els anys 978 i 1038 era una de les fites del bisbat d'Osona⁹⁵². Sense que es pugui assegurar la continuïtat topogràfica entre el possible *castellum* del segle X i la *domus*, aquesta ja existia l'any 1152 quan Pere de Bertino, que en devia ser el *miles* al càrrec, signà com a testimoni de Ramon de Casoles⁹⁵³. Els Casoles potser ja n'eren feudataris i, en tot cas, Bernat de Casoles hi tenia el delme l'any 1248⁹⁵⁴, i el 1299 la *domo de Berti* fou escenari del repartiment dels delmes de Palou i de Granollers entre diferents senyors vallesans⁹⁵⁵. Segurament era per les seves vistes cap al Vallès que *domus* va rebre ocasionalment el nom de Bellver, com quan el 1303 els Casoles foren infeudats *in Pulcro Videre* de la seva part del delme de Bertí pels Centelles⁹⁵⁶. El 1248 Bernat (III) de Centelles fou testimoni del testament de Bernat de Casoles i el 1311 *la casa y fortalesa de Bellver altrament anomenada Bertí* fou infeudada per un altre Bernat (IV) de Centelles a Elisenda, vídua d'Huguet de Bell-lloc⁹⁵⁷.

⁹⁵¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-35, 13-4-357 anys 1248-1303. En aquest moment es devia fer el recull de documents de Bernat de Centelles del segle XIV (ANC, Blanes-Centelles, *Relació de documents atorgats per Bernat de Centelles*).

⁹⁵² CCIV, doc. 1247, any 978.; DCVbb, doc. 974, any 1038.

⁹⁵³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-4-05, any 1152.

⁹⁵⁴ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 1-2-44, any 1248.

⁹⁵⁵ Biblioteca de Catalunya, perg. 154, any 1299.

⁹⁵⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-35, any 1303.

⁹⁵⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 1-2-44, any 1248; ANC, Blanes-Centelles, *Relació de documents de Bernat de Centelles*, any 1311.

La *domus* es trobava sobre els Cingles de Bertí, al costat d'una variant del camí ral de Vic a Caldes de Montbui, a les actuals ruïnes del castell neogòtic del Clascar. Aquest altre nom també és històric: l'any 1370 Eimeric de Centelles convocà els homes de la parròquia de Sant Pere de Bertí per eximir-los dels jornals a les seves vinyes situades a prop de la *borgia de Clascano* i, poc després, ell mateix establí a Guillem de Clascar, encarregat de la *borgia* o fortalesa, el *celler den Sentelles*, les *fusta vinaria* i les vinyes de la *vinya den Sentelles*⁹⁵⁸.



FOTO 23. La casa forta de Bertí o del Clascar, 1917⁹⁵⁹.

3.2.1g. La *domus* de la Torre de Centelles.

També dins del terme castral hi havia la *domus* dita de la Torre de Centelles (*Turri de Scintillis*), documentada a partir de l'any 1308⁹⁶⁰ a la parròquia de Sant Quirze Safaja. L'any 898, aquella zona corresponia al territori del *villare Ninfridii* o del *villare Wistrimiro*⁹⁶¹. El nom de la casa forta fa referència, en principi, a l'actual masia de les Torres, un edifici que es documenta l'any 1285 i que el seu tinent Guillem de la Torre,

⁹⁵⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Lligall del segle XIV.

⁹⁵⁹ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_BIOSCA_G_60-1133)

⁹⁶⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Martí de Centelles, Manual notarial, 1.

⁹⁶¹ CCIV, doc. 37, any 898.

probablement un *miles* encarregat de la guarda, va rebre el 1292 de Gilabert de Centelles llicència per construir un molí aigües avall del Tenes, que foren dos⁹⁶².



FOTO 24. El molí fortificat de la Torre de Centelles, ara de Llobateres, 1922⁹⁶³.

El conjunt construït a partir de l'any 1292 estava fortificat, amb una torre quadrada construïda en el molí superior (*illa duo molendina nostra, unum supra alium, constituta in dicta parrochia, vocata vulgariter los molins de Scentelles [...] et cum turri constructa in molendino superiori*). Des del molí, de fet, es podia fer la guerra, dret que es va retenir Eimeric de Centelles en un establiment d'aquell mateix any (*quod semper possimus et successores nostri facere possint quando de nostra et eorum processerit voluntate pacem et guerram de dicta turri dicti molendini superiori de la Torra et ibi manere et homines dicti termini de Scintillis in temporibus guerre ponere et habitare et voluerimus nocte dieque durantibus guerre antedictis*; Pladevall, 1996: 21-22).

3.2.1h. La *domus* de Blancafort.

Fora del terme castral, els Centelles també eren senyors de la casa forta de *Blancafors*, al bell mig de l'entrada de la vall del Congost des del Vallès, a la Garriga. La primera referència és de l'any 1142, amb Berenguer de *Blancafors* fent de testimoni d'una concòrdia sobre el domini de Santa Maria de l'Estany a la Garriga, amb la *laudatio* de

⁹⁶² Sobre la casa, <https://patrimonicultural.diba.cat/element/les-torras> (Consulta: abril 2025)

⁹⁶³ Biblioteca de Catalunya, Fons Salvany, SaP_637_05.

Gilabert de Centelles⁹⁶⁴. El 1156, Bernat de Blancafort, fill de Pere de Santa Eugènia i Dolça, va fer de testimoni de l'oblació del seu germà Pere com a canonge de la catedral de Vic, i el 1172, ell i el seu germà Ramon de Blancafort foren testimonis d'Ermessenda d'Aiguafreda⁹⁶⁵. Tots dos, amb Berenguer de Blancafort, van signar com a testimonis la renúncia del germà de tots Pere Gros a favor del monestir de Sant Cugat del Vallès a Canovelles, l'any 1179⁹⁶⁶.

L'any 1171, Bernat de Blancafort i Berenguer *de Centeles* ja havien estat testimonis de la redempció d'uns honors lleidatans de Ramon de Montcada⁹⁶⁷. Llavors, Bernat de Blancafort i Ramon de Blancafort foren testimonis de Pere Gros, la seva esposa Adaled, la mare d'ell, Dolça, i els fills del matrimoni, Pere i Guillem, en la donació a Guillem de Mont-ral i a la seva esposa Sibil·la del feu que tenien per Bernat de Sentfores i el mas de Preixans que tenien per Guillem d'Heures; en el mateix acte hi foren testimonis Gilabert de Centelles i els senyors tant de la xarxa aristocràtica dels Santa Eugènia com del Centelles, per exemple, el mateix Guillem d'Heures i Ramon de Casoles⁹⁶⁸. El 1182, Bernat (I) de Centelles i Ramon de Blancafort foren testimonis de la donació a Santa Maria de l'Estany del terçó del delme corresponent als castlans del castell de Centelles a la parròquia de Santa Coloma (*ipso decimo parrochie Sancte Columbe de Vinales scilicet terciam partem ex omnibus rebus ipsius decimi preter de ipso blat gros quod ibi sit sit quod nos et baiulus noster donamus semper baiulo*)⁹⁶⁹.

La jerarquia sobre la *domus* apareix en la concòrdia entre Bernat (II) de Centelles i Pere de Santa Eugènia pels respectius drets que va fer explícita la seva pertinença al domini eminent dels primers l'any 1214⁹⁷⁰. Llavors també apareix en l'encomanament de la castlania menor del castell de Centelles de l'any 1242, en la qual s'esmentà que *ipsam fortitudinem de Blancafort* estava al càrrec d'un guerrer amb el seu feu (*ipsum militem de*

⁹⁶⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 347, any 1142.

⁹⁶⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, pergs. 1747, 2348, anys 1156-1172.

⁹⁶⁶ CSCV, doc. 1123, any 1179.

⁹⁶⁷ DSMSC, doc. 149, any 1141.

⁹⁶⁸ Arxiu Capitular de Barcelona, 1-2, sense numerar, any 1177.

⁹⁶⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 34.

⁹⁷⁰ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, Actes de feus, vol. 33.

Blancafort cum suo feudo)⁹⁷¹. El mas Blancafort presenta avui una torre datada als segles XII-XIII, que segurament li va donar el nom, i també compta amb un molí documentat des de finals del segle XIII adossat a la torre, que estigué com la casa forta sota domini de Centelles fins passada l'Edat Mitjana (Oliver, 2014: 239-241).



FOTO 25. La torre de la casa forta de Blancafort, amb la bassa del molí, 1953⁹⁷².

3.2.1i. La *domus* d'Esparreguera.

També es trobava fora del terme castral de Centelles, al terme del castell del Brull, la *domus* d'Esparreguera, a l'emplaçament del vilar *Valle Orsaria* documentat l'any 898; aleshores, l'abadessa Emma hi tenia personal servil.⁹⁷³ El lloc d'Esparreguera es documenta a finals del segle X (*via que ducit ad Asperagera vel ad valle Ossaria*; Rocafiguera, 1983, doc. 1) i, eventualment convertit en vil·la a la primera meitat del segle

⁹⁷¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, Manuals notariais, 1244-1247, f. 66.

⁹⁷² Fotografia per gentilesa d'Enric Costa.

⁹⁷³ CCIV, doc. 37, any 898.

XI (*in vila Esparachera*), l'any 1085 hi havia el *manso de Esparragera cum terris et vineis et cum ea omnia que ad ipsum mansum pertinent*⁹⁷⁴.



FOTO 26. La casa forta d'Esparreguera, 1920-1930⁹⁷⁵.

El 1194, Ramon *de Sparegera* fou testimoni d'una donació de Bernat d'Aguilar de masos del Congost a Santa Maria de l'Estany⁹⁷⁶, i, el 1201, el mateix senyor posseïa el que ja era *domus* i en jurà fidelitat al vescomte Guillem (*de illa domo mea de Sparagara que est in termino castris Brulii*; CC4: 758). Nogensmenys, la relació amb els Centelles, per bé que indirecta, existia: des de 1231, Guillema de Castell, filla del castlà del castell de Centelles Bernat de Castell, consta casada amb Ramon de Vilanova i ambdós vivien a la *domus desparreguera*.⁹⁷⁷ L'any 1365 també es documenta el *camí qui va de la casa de*

⁹⁷⁴ Arxiu Tarradellas a Poblet, Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, Reg. 212, f. 250, any 1016; DVC, doc. 72, any 1085.

⁹⁷⁵ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_ALSINA_B_00558)

⁹⁷⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2629.

⁹⁷⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 27.

*Esparreguera y puya al Castell de Sentelles.*⁹⁷⁸ Actualment es conserva part dels murs d'una construcció que havia estat monumental i que es considera genèricament de factura romànica (ERC: 436-438).

3.2.2. Canvis antics accelerats per la guerra.

Les *domus* del domini del Centelles es vinculen a l'emergència de nissagues locals, des dels mateixos Centelles -que hi fixaren la seva residència *abans* de traslladar-la al castell roquer que des del finals del segle IX feia de centre castral- fins a les nissagues que es van definint en el marc de la xarxa aristocràtica que lideraven: els Santa Eugènia-Blancafert, els Casoles, els Castell-Esparreguera.

Excepte en els casos pitjor documentats, dels quals no es pot saber, les troben en l'emplaçament de vilars existents en el moment de la conquesta comtal d'Osona, que l'any 898 foren adscrits a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda. De 14 vilars esmentats aleshores (*villares sibi pertinentes, id est, valle Orsaria, Vineolas, Noctebona, Casulas, Sentelias, Balona, Mammolla, valle Asenaria, villare Ninfridii, villare Rigbaldo, Ulligo, villare Wistrimiro, Gemminas*), 13 quedaren aleshores incorporats al terme del castell de Sant Esteve, excepte Vallossera per trobar-se a la riba est del riu Congost. Dels 14, en tot cas, 6 (*valle Orsaria, Vineolas, Casulas, Sentelias, Ulligo, Gemminas*), potser 7 (*villare Ninfridii/villare Wistrimiro*) es documenten després com a *domus*, un percentatge prou elevat (42 %-50 %); altres 3 esdevingueren simples masos (*Valle Asenaria > mansi de Valarnera, any 1328-1329*⁹⁷⁹, *Balona > Bellona, any 1314*⁹⁸⁰, *Rigbaldo > Riballons*); i dels altres se'n perd la pista. Aquests diferents destins dels assentaments dels inicis del període comtal mostren, en conjunt, no els límits sinó la capacitat de decisió senyorial pel que fa a la reorganització dels assentaments d'acord amb les seves pròpies necessitats, alhora militars i d'explotació agrícola del domini.

Sembla que la fortificació inicial dels vilars de l'Alt Congost van correspondre inicialment a la nissaga comtal, als propis comtes o als monestirs prepirenencs sota control

⁹⁷⁸ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 1.

⁹⁷⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Notarials, R/2.

⁹⁸⁰ Biblioteca de Catalunya, perg. 220, any 1314.

de Ripoll o Sant Joan de les Abadesses. Les *domus* d'Ollic i Esparreguera són significatives amb la presència de dominis de l'abadessa Emma l'any 898 amb vinyes i personal servil (*vineam in loco qui dicitur Ulligo modiatas III et in villare Orsaria quantum visa sum habere et servum proprium meum nomine Isnardo et ancilla nomine Ermengarda*), que en el cas d'Ollic van precedir l'esment de la *rocha de Ullig* de 1048, una primerenca fortificació⁹⁸¹, i la *domo mea de Sparagara* de 1201 (CC4: 758). La dinàmica fou continuada a partir del segle XI per la nissaga de Centelles a través de la dinamització de la seva pròpia xarxa aristocràtica, en el marc de la qual cristal·litzaren noves nissagues (Casoles, Esparreguera, Blancafort, etc.) que prengueren el nom de les respectives *domus*. Aleshores també es produí la consolidació definitiva dels edificis, ja que referències documentals i vestigis arquitectònics més antics conservats són coincidents en la majoria de casos⁹⁸².

Sembla que entre els factors actuant en la fortificació dels vilars cal incloure el paper de les esglésies locals. Això és clar en la casa forta de Centelles, que, com s'ha vist, rebia el nom de la molt propera església parroquial de Sant Martí (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)⁹⁸³. Sobre aquesta església la nissaga ja devia exercir un domini suficient al primer terç del segle XI per fer-hi actes privats, com la cessió dels dominis del padrí Unifred a Gilibert Isarn, primer antecessor de la nissaga conegut el 1031. També hi havia una relació estreta entre *domus* i església local en el cas de Casoles. Això permet plantejar una hipòtesi sobre el llicament del mot des del camp semàntic de la *domus Dei* al de les forteses. El primer sentit, hereu d'una llarga tradició textual (Iogna-Pratt, 2006: 48-49), s'aplica en els textos osonencs primerencs a les esglésies articuladores del poblament de la rodalia (*locum ubi dicitur ad domum Sancti Felicis [...] kasas nostras cum exio et regresio suo et de terra*

⁹⁸¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048. Les *rocas* ja eren fortificacions l'any 854 a la Septimània (*rocam quam vocant Frusindi quam eorum genitor per aprisionis auctoritatem tenuit*; CCII: 347)

⁹⁸² Malauradament, cap de les *domus* dels Centelles ha estat objecte d'estudi arqueològic, a diferència d'altres cases excavades a Osona (Pratdesaba, 2017; Serra, 2012) o comarques veïnes; al Vallès, la casa forta d'Olivet (Cantarell *et al.*, 2004), relacionada amb els Centelles a partir del segle XIII.

⁹⁸³ Vegeu 3.2.1a. La *domus* de Centelles.

pecia I et ipsas kasas cum suos superpositos et exio et regresio, 881).⁹⁸⁴ Aquest sentit encara era vigent al segle XI (*domum Sancte Eulalie*, 1009; *domo de Sancta Maria*, 1011)⁹⁸⁵.

L'interès defensiu no era incompatible amb la funció de les *domus* com a centres d'explotació agrícola del domini i, si més no en els casos documentats, amb un interès preferent per la producció i emmagatzematge de vi (Vinyoles, Bertí), o la molinaria (Ollic, Blancafort, Torre de Centelles). En tot cas, produccions i rendes adaptades a l'especulació i la comercialització, que en el cas específic de Vinyoles la preexistència del topònim l'any 898 (*Vineolas*) indiquen la intensificació feudal de conreus que ja caracteritzaven prou els assentaments anteriors per donar-los nom. Això fa deixar plantejada la qüestió de la continuïtat entre l'organització de l'espai rural anterior –i eventuals formes de domini- i la feudal.

Nogensmenys, en el cas del domini de Centelles aquesta evolució secular va cristal·litzar en el context d'una guerra, quan els Montcada i els Cardona es van enfrontar pel control de la Catalunya Central, després de la mort sobtada del vescomte Ramon Folc II l'any 1150. El conflicte durant la segona meitat del segle XII (Rodríguez, 2009, p. 52-61) també es va fer sentir a prop del domini de Centelles, per exemple, quan l'abat de Sant Vicenç de Cardona hauria estat agredit tot passant per Collsuspina (*quod peius est, ad collum Espina accepit abatem et suum socium et abstulit ei mulam et vestimentum clerici et abatem nisus est percutere et tollere pugno*, 1161)⁹⁸⁶. La guerra devia mobilitzar les xarxes aristocràtiques de les dues grans nissagues, en les quals els Centelles i llurs propis fidels estaven inclosos. El 1177, Bernat (I) de Centelles i Pere Gros, amb Pere de Santa Eugènia, feien de mitjancers entre Gilabert i Saurina de Centelles, per una banda, i, per una altra, Guillem de Balenyà i els seus pels dominis respectius als castells de Castellet i Gallifa⁹⁸⁷ i en diversos indrets vallesans, amb altres magnats (*nobilium virorum*) de la

⁹⁸⁴ CCIV, doc. 2, any 881.

⁹⁸⁵ DCVbb, docs. 708, 723, anys 1009-1011.

⁹⁸⁶ DVC, doc. +202, any 1161. L'editor el considera fals, per bé que continua reflectint l'enfrontament entre ambdues cases aristocràtiques, que és el que interessa aquí.

⁹⁸⁷ Saurina era parenta (*consanguinee mee*) de Bernat de Gallifa. Pel matrimoni amb Gilabert de Centelles, va aportar dominis al Vallès que es documenten a partir de 1176 (concòrdia de l'alou

xarxa vescomtal, entre els quals Berenguer de Cardona⁹⁸⁸. L'acord de pau imposat pel rei Alfons II per resoldre les *inter se multis et variis contentionibus et inimicaciones* entre Guillem de Cardona i Guillem Ramon de Montcada, en el moment que aquest segon era amb el rei a Barbastre l'any 1190, també va contenir la signatura com a testimoni de Berenguer de Centiliis, germà del cap de la nissaga aleshores, Gilabert⁹⁸⁹.

El domini alodial, que els proporcionava marge d'elecció a l'hora de teixir fidelitats⁹⁹⁰, també fou un maldecap quan els Montcada i els vescomtes de Cardona es van enfrontar a partir de 1150. Crec, de fet, que es poden atribuir a aquest conflicte dos canvis principals. Per una banda, l'afermament definitiu del model de *domus* fortificada, tinguda per feudataris o aloers fidels, disposades a manera de glacis protector del nucli del domini (MAPA 18) i relligades entre elles i amb el castell termenat per camins que permetien el desplegament ràpid dels guerrers armats per protegir el nucli del domini de Centelles (*ipsam fortitudinem de Blancafort et donat ei ipsum militem de Blancafort cum suo feudo*, any 1242; *lo camí qui va de la casa de Esparreguera y puya al Castell de Sentelles*, any 1365)⁹⁹¹. Sembla un indicador de la cristal·lització tardana del model de casa forta l'esment, el 1139, de *ipsas domos de Centeies*, en plural, a l'emplaçament de la casa forta existent el 1117, potser en referència a la pervivència de cases del nucli del vilar original i de pagesos sota domini directe adscrits al conreu de la coromina adjacent. De fet, no és fins a finals del segle XII que s'ha detectat un "programa constructiu" adreçat a transformar el castell roquer, vell de de tres segles, en una fortalesa amb funcions residencials (Chávez & Pastor, 2014b) per una altra, el trasllat de la residència des de la

de Sant Quirze al terme de Terrassa amb el seu fill Bernat fent d'home bo i el germà de Gilabert, Berenguer, com a testimoni; DCM, doc. 140, any 1176). Entre 1189-1190 es documenten en l'establiment de diversos dominis al mateix terme de Sant Quirze (AASA, docs. 551, 553, 557, anys 1189-1190). Possiblement també per aquesta via matrimonial els Centelles accediren al domini del castell vallesà de Castellet, com apareix en la convinença de l'any 1186 entre el castlà Ramon de Castellet i Gilabert de Centelles que tindria el castell per ell després de la mort de Bernat de Gallifa (DCM, doc. 155).

⁹⁸⁸ AASA, doc. 474, any 1177.

⁹⁸⁹ CDADC, doc. 427, any 1190.

⁹⁹⁰ Vegeu 3.1.1. El domini alodial del nucli del domini de Centelles.

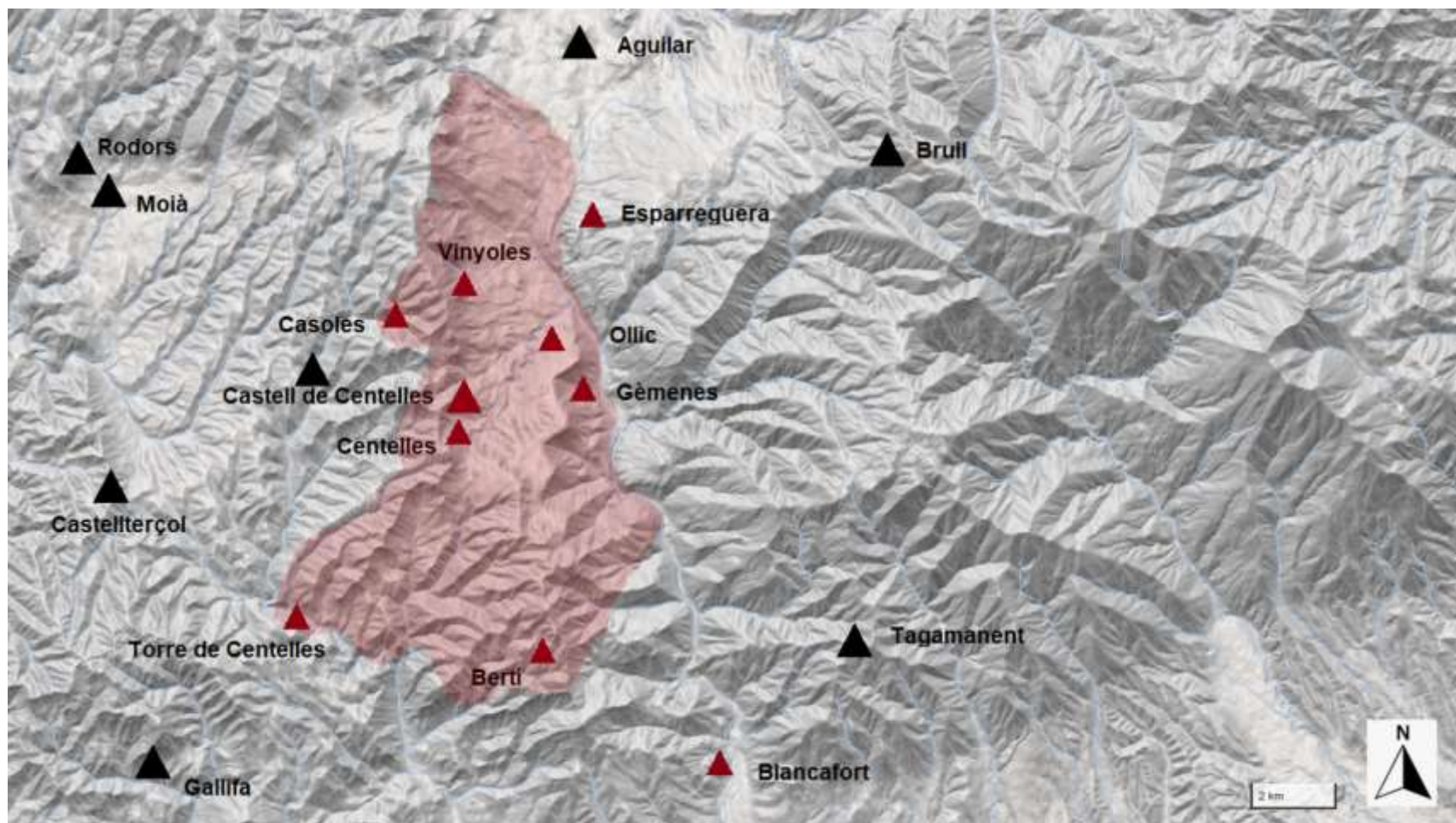
⁹⁹¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, Manuals notariais, 1244-1247, f. 66; Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 32.

casa forta de Sant Martí de *Sentilias*, al peu del castell de Sant Esteve, on ja vivien l'any 1117 (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinentiis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)⁹⁹² i segurament abans, a la fortalesa encimbellada. Aleshores, el castell de Sant Esteve canvià de nom i adoptà el de la nissaga, que encara no s'havia fet efectiu el 1162 (*strata publica qui perguìt ad Vicum usque subtus castrum Sancti Stephani*)⁹⁹³ i sí el 1196-2004 (*castro Centillis; in terminio castris de Scintillis in parrochiis Sancti Martini et Sancte Columbe*)⁹⁹⁴. L'esment de l'any 1196 es troba en una butlla papal adreçada al monestir de Sant Benet de Bages, és a dir, en un document generat per dinàmiques externes al nucli del domini i el fet que el castell porti el nom nou indica que a finals del segle XII el canvi estava prou consolidat. La cronologia dels esments porta a la segona meitat del segle XII i, segur, abans de les paus imposades per Alfons II als Cardona i Montcada l'any 1190.

⁹⁹² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

⁹⁹³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1162. N'hi havia memòria al segle XVII en parlar dels masos sota domini directe de la fortalesa *dentro de los términos de Centelles que antes se llamó San Estevan* (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, Papers diversos, 126)

⁹⁹⁴ Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals, Sant Benet de Bages, perg. 550, any 1196: Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33 (CC: 916).



MAPA 18. Les cases fortes dels Centelles⁹⁹⁵.

⁹⁹⁵ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

El conflicte de la segona meitat del segle XII, fou, doncs, clau per a la cristallització definitiva de les *domus* del domini de Centelles, culminant una tendència iniciada amb la senyorialització dels vilars existents en el moment de la conquesta a l'Alt Congost. Més concretament, el cas de les *domus* dels Centelles també apunta a la proposta feta de les torres alodials (Gibert, 2018b: 167-198) com a “precedent remot” de les *domus* baix-medievals (Martí & Viladrich, 2018: 4). En el cas de la *domus* d'Ollic, singularment, aquesta seqüència es compleix entre el domini comtal dels segles IX-X, la *roca* de mitjan segle XI i la *domus* posterior; només cal afegir el vilar de finals del segle IX.

També sembla que es van donar en aquest moment recomposicions de la jerarquia del castell de Sant Esteve, ara ja de Centelles, que van suposar la incorporació del Guillem Amat –sens dubte, de la nissaga de feudataris vescomtals del castell del Brull– que apareix en la infeudació de la castlania major de l'any 1242⁹⁹⁶. Cal dir, però, que els efectes immediats de la guerra van fer cristallitzar tendències de fons que feia temps que es donaven com a resultat de l'adopció dels mecanismes de domini oferts per la Reforma papal o l'acció de la xarxa aristocràtica dels Centelles ben greixada pel tràfic de dominis i favors mutus entre els seus membres.

3.3. La Reforma papal: el final de l'era heroica del bisbat d'Osona.

Els episcopats de Guillem Guifré (+1074) i de Berenguer Sunifred (+1099) s'ha considerat tradicionalment que marquen el pas d'un “bisbat de frontera” a un “bisbat consolidat”. Aquest canvi fou indestriable del desplegament definitiu durant aquest període de la Reforma papal⁹⁹⁷, després de les temptatives reformadores que ja es troben a mitjan segle X i que van resultar infructuoses principalment per la resistència dels canonges, membres de les nissagues aristocràtiques poc interessades en una figura episcopal autònoma i poderosa. La conversió de la canònica en el capítol catedralici, passant per la creació de les canòniques agustinianes i l'agermanament amb l'Orde del Sant Sepulcre de Jerusalem entorn de l'any 1114, foren, en aquest sentit, l'indicador de l'èxit de la Reforma (Masnou, 2022: 47-57, 239-313). Com mostra R. Martí (2007: 163-

⁹⁹⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Cúria Fumada, 1244-1247, f. 66.

⁹⁹⁷ Per la Reforma papal en relació amb la transformació del senyoriu, també per al cas català, Th. N. Bisson (2009: 87-94, 104-111, 197-212)

170), la Reforma papal també s'imbricà a Osona de les tensions derivades de l'arraconament de la casa comtal de Barcelona, tradicional "protectora" del bisbat, pels seus rivals cerdans, que aprofitaren tant la minoria d'edat del comte Berenguer Ramon com la mort de nombrosos magnats barcelonins i osonencs arran de l'expedició de Còrdova del 1010, entre els quals es van comptar el bisbe Arnulf de Vic i el seu germà el vescomte Ramon (Ordeig, 1984; Rodríguez-Bernal, 2009-2010: 16)⁹⁹⁸.

Els comtes Ramon Borrell i Ermessenda encara van intervenir en l'elecció del diaca Borrell com a bisbe d'Osona el 1010, acordant amb els canonges l'ús de les cases de la canònica⁹⁹⁹, i forçant el jurament de fidelitat del bisbe Pere de Girona contra tots els enemics de Borrell, exceptuant la comtessa Ermessenda i el seu fill Berenguer, entre 1017 i 1018¹⁰⁰⁰. Però els contratemps pels comtes de Barcelona-Osona ja havien començat quan el comte Bernat de Besalú va fer tancar el monestir de Sant Joan, tradicional punt fort osonenc a les portes de Cerdanya i de Besalú, arran de l'acusació contra les monges *proposito lubidria veneris irreverenter exercerentur*¹⁰⁰¹, operació que va comptar amb el suport de l'ardiaca i el primicer de Vic. L'ofensiva contra el monestir de Sant Joan venia de lluny. Tenia, de fet, com mostra J.A. Jarrett (2004), més d'un segle d'antiguitat: les raons més ajustades per la signatura multitudinària del reconeixement del domini monàstic pels habitants de Vallfogona de l'any 913 haurien estat una mesura de l'abadessa Emma, després de la mort del seu pare Guifré, de defensa del patrimoni monàstic (o el propi) davant de les ambicions dels comtes veïns de Besalú (*sicut dividet de oriente parte usque in terminio Bisuldunense*)¹⁰⁰² i Cerdanya, a desgrat que eren parents seus. El comte Miró de Cerdanya hauria estat el més insistent en aquest sentit, com ho mostra que el reconeixement del domini monàstic pels habitants de la vall es va

⁹⁹⁸ L'any 1013, els comtes Ramon i Ermessenda ja planificaven una nova campanya i guerrers fidels com Guitard, senyor de l'alou de Vilardepol, feien testament pel juliol d'aquell any (*volunt pergere contra Spania cum comitis, episcopis, vicescomitis, cum omnium exercitum illorum maximis et minimis*); mig any després, Guitard ja havia mort *lanceatus sive perforatus* i l'alou de Vilardepol anava parant al domini de la catedral de Vic en execució de les seves últimes voluntats (DCVbb, doc. 747).

⁹⁹⁹ CCIV, doc. 719, any 1010.

¹⁰⁰⁰ DCVbb, doc. 790, any 1017/1018.

¹⁰⁰¹ DCVbb, doc. 778, any 1016/1017.

¹⁰⁰² CCIV, doc. 4, any 885.

produir el mateix dia que en judici presidit pel comte Sunyer de Barcelona-Osona i pel propi Miró, el seu mandatari no va poder demostrar que els habitants de la vall els deguessin els serveis reials sinó que aquests, per donació del comte Guifré, pertanyien a la seva filla, ara abadessa, Emma (*Hemmo abbatissa cum suas monachas Deo dicatas tenent villares in illorum potestatem unde servicium regis minus est factus quod omnes homines qui in ipsos villares abitant seniori meo debent impendere, id est, hostes vel alium regale servicium*)¹⁰⁰³.

L'absència entre els signataris del reconeixement d'habitants d'assentaments que hi eren (Tolosa, *Arigo*) denotaria que eren llocs que havien pres partit pel comte de Besalú en la competència pel poder local, tanmateix finalment favorable a Emma¹⁰⁰⁴. Des d'aquesta perspectiva, el document amb les signatures dels habitants de la vall, tant les incloses com les absents, és un reflex de la relació de forces, una generació després de la conquesta inicial, entre els poders aristocràtics per l'accés a drets i rendes sobre les comunitats pageses. L'afegitó és que aquells poders eren família, tots procedien de la mateixa nissaga del comte Guifré, que el 913 ja s'havia confirmat ella mateixa com a *gresol de nobleses* comtals (*condam Wifredus comes bone memorie qui fuit genitor de iamdictos comites vel abatisa*).

A la mort d'Emma (942) la competència pel control del monestir de Sant Joan es va desfermar. El seu germà, el comte Sunyer, que el 913 havia fet amb la seva presència de valedor d'Emma enfront del comte Miró, hi va instal·lar una abadessa del seu gust (*Suniarius comes cupiditate cuctus misit per vim quendam manum huic ordini omnimodis non apta quod postea claruit*), que fou contestada pels comtes limítrofs, en les

¹⁰⁰³ CCIV, doc. 120, any 913.

¹⁰⁰⁴ El *villare qui dicitur Tolosa* es documenta l'any 908 (CCIV, doc. 80) i la *villa que vocant villare Arigo* el 909 (doc. 87). Per la seva part, G. Feliu (1989: 422-423) proposa que es tractava assentaments de pagesos aloers en el si del domini monàstic, cosa que aniria en la línia de la distinció entre *mezquinos* i *infanzones* en els inicis de les servituds pageses a l'Aragó dels segles X-XI (Laliena & Tomás, 2023). Tendeixo a considerar això improbable, tant per l'existència d'aquelles vendes prèvies a l'any 913 com per la competència entre Emma i Miró pel control de la vall, que deixaria poques possibilitats a les comunitats pageses de romandre al marge d'una o altre.

demarcacions dels quals Sant Joan tenia dominis, Cerdanya i Besalú¹⁰⁰⁵. El successor de Sunyer, el comte Borrell, va nomenar el 949 d'Adelaida *bonis moribus adornatam*, en substitució de l'abadessa anterior de nom significativament desconegut, probablement per la pressió dels comtes veïns per tenir, en aquell punt que era frontissa entre les demarcacions comtals, un monestir que no fos exclusivament osonenc. De fet, entre la mort de l'abadessa Emma i aquest acord, els *habitatores qui sumus de villa que vocant Insula Langobardi*) que el 913 havia signat la dependència envers Sant Joan havien passat al domini dels comtes de Besalú, perquè el 955 va ser donat per la comtessa Elo com a dot de la seva filla Enquília oferta com a monja al monestir. La pressió dels comtats veïns sobre Sant Joan va culminar entre els anys 1016/1017, quan el papa Benet VIII va adreçar al bisbe Borrell d'Osona i a l'abat Oliba de Ripoll una butlla manant l'extinció de la comunitat de Sant Joan, l'expulsió de les monges i l'establiment d'una comunitat reformada de clergues sota la protecció directa de Roma. El motiu adduït fou que les monges no només hi duïen una vida regida per la concupiscència i els vicis més nefands (*ludibria Veneris irreverenter exercentur verum etiam quod orrendum est auditu de male concepta sobole ne contagium penitus innosceret parricidia comitterentur*)¹⁰⁰⁶. Rere la petició del bisbe i de l'abat hi havia, en tot cas, els interessos del comte Bernat de Besalú, que d'aquesta manera aconseguia culminar un objectiu de control del monestir que al segle XI també responia al projecte de creació en el marc polític favorable de la debilitat dels comtes de Barcelona d'un bisbat de Besalú destinat al fill del comte Bernat, Guifré, que es podria instal·lar, entre d'altres, a l'església de Sant Joan (*Aepiscopatum in propria hereditate perficere in uno decique loco ex tribus, quo eis magis placuerit, sive in monasterio Sabncti Iohannis Reopuldensis seu in monasterio Sancti Pauli Fenioiretensis vel in monasterio Sancti Salvatoris ac Michaelis archangeli*). Aquest ambiciós projecte, finalment avortat, hauria suposat l'amputació de tot el sector nord del bisbat d'Osona. A la primera meitat del segle XI, la Reforma papal també era, pels poders locals, una oportunitat de culminar projectes antics que arrelaven en la conquesta inicial i en el repartiment inicial dels seus fruits.

Establert Oliba (+1046), ell mateix fill del comte Oliba Cabreta de Cerdanya-Besalú, a l'episcopat, els interessos de la nissaga cerdana i la Reforma van quedar encara més

¹⁰⁰⁵ CCIV, doc. 645, any 949.

¹⁰⁰⁶ DMSJA, docs. 13, 14 anys 1016/1017-1017.

imbricats: el primer any del seu govern, el 1018, ja es van donar els primers plets contra fidels comtals i vescomtals per la possessió d'esglésies¹⁰⁰⁷ i, el 1022, l'arquebisbe Guifré de Narbona, de la nissaga cerdana i nebot d'Oliba, excomunicava els considerats usurpadors de béns eclesiàstics¹⁰⁰⁸, tot aprofitant la minoritat del comte Ramon Berenguer i les trifulgues entre la comtessa Ermessenda, el bisbe Guislabert de Barcelona i el magnat Mir Geribert (Freedman, 1985: 52)¹⁰⁰⁹.

3.3.1. La represa de la parroquialització.

Tot i el tarannà conciliador d'Oliba (Abadal, 1962: 215-242), que el 1022 va fer excloure interessadament de la condemna dels usurpadors tant la comtesa Ermessenda com el seu fill Berenguer (*ab omni de ista excommunicacione excipimus*), l'ofensiva episcopal es va concretar aviat en una represa de les consagracions. Després de la mort del bisbe Arnulf a conseqüència de la desastrosa expedició a Còrdova¹⁰¹⁰, fou succeït per Borrell, bisbe de curta durada (1010-1017), del qual només es conserven una acta i un esment de parròquia existent¹⁰¹¹, i després el ritme es reprèn i s'incrementa amb força amb el bisbe Oliba (1018-1046)¹⁰¹², amb 16 esments¹⁰¹³. Aleshores, fou consagrada de nou la catedral el 1038¹⁰¹⁴. El camí iniciat per Oliba continuat pels bisbes Guillem (+1075) i Berenguer (+1099), consagradors d'un total de 36 esglésies, més que tots els seus antecessors

¹⁰⁰⁷ DCVbb, docs. 797, 809, anys 1018-1020.

¹⁰⁰⁸ DCVbb, doc. 816, any 1022.

¹⁰⁰⁹ A Provença i Llenguadoc, els conflictes dels anys centrals del segle XI estaven lligats a renovacions dels acords tradicionals pel repartiment del poder entre nissagues més que a una veritable revolució contra els comtes (Mazel, 2008a: 45-47). Sobre les violències aristocràtiques peninsulars del segle XI, l'article i el recull bibliogràfic de C. Laliena (2006: 294 i nota 13).

¹⁰¹⁰ IACDEC, doc. 120, any 1010.

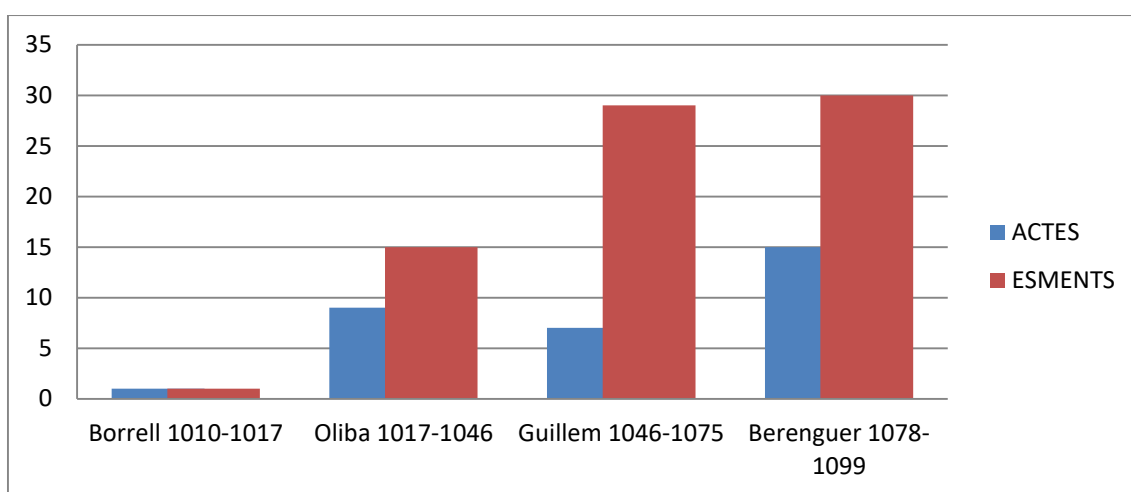
¹⁰¹¹ IACDEC, doc. 122, any 1013.

¹⁰¹² Sobre l'episcopat d'Oliba, l'estudi clàssic de R. d'Abadal (1962: 193-213), la síntesi de Ll. To (2000), la de M. Zimmermann (2009) i l'última de J. Masnou (2022: 42-46)

¹⁰¹³ IACDEC, docs. 130, 132, 133, 134, 138, 140, 143, 144, 151, 152, 154, 160, 161, 166, 169, 174, anys 1020-1018/1046.

¹⁰¹⁴ DCVbb, doc. 974, any 1038. Per la història del complex catedralici, M. Crispí *et al.* (eds., 2019) i la síntesi de J. Masnou (2022: 81-119) centrada en les cases dels canonges.

junts¹⁰¹⁵. Aleshores es va difondre el cànon romànic, des de la catedral de Vic (*baselicam in honore sanctorum apostolorum Petri et Pauli constructam*) fins a les esglésies locals, com la de Sant Andreu que els magnats locals Gerard i Ermessenda ja havien refet l'any 1032 (*renovavimus atque a solo edificavimus*) i que potser va consagrar el bisbe Oliba (Ordeig, 1987: 200), la nova parròquia de Sant Julià de Vilatorça (*decenter atque nobiliter de quadris nobilibus et politis lapidibus multo melius quam fuerat reedificata et renovata*), o l'església que Unifred Livol i Quixol havien reedificat el 1067 (*quam nos edificavimus et de noviter construximus ibi cum ingressionibus et egressionibus et adiacenciis omnibus*)¹⁰¹⁶.



GRÀFIC 7. Consagracions i esments de parròquies (1010-1100).

3.3.2. L'ofensiva episcopal pel control de temples i rendes eclesiàstiques.

La represa de les consagracions i la renovació dels temples van anar parelles al despullament de les esglésies i de les seves rendes de mans dels seus detentors laics a través, principalment, de donacions presentades com a pietoses. A Catalunya en general, el 1068 es va iniciar formalment, amb un vintena d'anys de retard respecte de la cronologia comunament feta servir amb el principi del papat de Lleó IX, la Reforma

¹⁰¹⁵ IACDEC, docs. 130, 132, 133, 134, 138, 140, 143, 144, 151, 152, 154, 160, 161, 166, 169, 174, anys 1020-1018/1046 (Oliba); docs. 179, 196, 200, 201, 205, 211, 212, 213, 222, anys 1050-1076 (Guillem); docs. 231, 232, 233, 237, anys 1082-1085 (Berenguer). Es consideren falsos o interpolats els docs. 217 (any 1076) i 234 (any 1083).

¹⁰¹⁶ DCVbb, doc. 1314, any 1067.

Gregoriana amb l'arribada de legats papals per eliminar la simonia i el nicolaisme dels clergues del país, començant pels de les canòniques catedralícies, no sense tensions, com ho mostra que la seu osonenca estigués vacant durant dos anys (Masnou, 2022: 22, 51-52). L'episcopat de Berenguer Sunifred de Lluçà entre 1075-1099, però, va vehicular la intervenció del papat a la diòcesi d'Osona en un grau sense precedents (Freedman, 1985: 53-66; Masnou, 2022: 52-57), com ho mostraren, cap a 1093, la querella contra *tam magnatibus quam mediocribus qui auferunt sua predia iniuste nostre sedi et nostre canonice tam in Ausone quam in Oristidano sive in comitatu Minorisse*, i les diatribes contra els preveres i clergues *qui habent emptos ecclesiasticos honores et tenent capellanas per laicales personas de militibus qui ad suum opus tenent alodio qui debent esse iuri ecclesiarum et devenire in potestate clericorum*, els fills dels preveres que pagant *faciunt suum ordinem*, els molts sacrílegs que havien trencat la Treva de Déu, els que tenint dones les havien rebutjat i n'havien pres altres, els *qui miscunt se cum suis parentibus et cum ipsis feminis cum quibus parentes illorum dormierunt*, el prevere que havia sortit de la seva església i s'havia posat al capdavant d'un priorat a mida, i els magnats que havien usurpat a lous a la canònica; entre aquests es comptaven l'ardiaca Arnau de Guardia i els seus *fautores*, que assaltaren la catedral i robaren les eugues de la canònica, mentre ell prenia per muller una dona al mateix temps que s'entenia asmb la seva tieta, amb la qual *ipse se commiscuit*. Veritable catàleg de les conductes pre-reformadores¹⁰¹⁷, la querella denotava la voluntat d'extirpar-les.

El mateix bisbe Berenguer, possiblement un dels participants en el Concili de Clermont en què es va proclamar la Croada (Sommerville, 1974: 64, 71-73), va rebre del papa Urbà II la protecció de la canònica vigatana el 1099, cosa que li va permetre continuar la reforma, expulsant els canonges incorregibles (*propter malam eorum conversationem de canonica expuli quoniam vitam eorum aliter corrigere non potui*) i organitzant amb els pocs que hi quedaven (*cum paucis qui canonice volebant vivere*) i l'abat Ruf d'Avinyó una comunitat regida per una regla d'excepció (*volui os ad perfectionis regulam introducere*)¹⁰¹⁸. L'any 1098, el bisbe va posar al càrrec dels canonges uns clergues regulars, que va dotar amb els drets dels mercat de Vic, els teloneus i la rafiques

¹⁰¹⁷ DCVbb, doc. 1610, c.1093.

¹⁰¹⁸ DCVbb, doc. 154, any 1087/1088. Sobre l'activitat de la comunitat de Sant Ruf a Osona, J. Masnou (2022: 291-301).

*(merchatum universum ville Vici et toloneos et raphegas sicut episcopus huius sedis tenuit et abuit que omnia olim fuerunt data ad regulares clericos qui hic antiquitus fuerunt)*¹⁰¹⁹. Aquesta dotació es va incrementar l'any següent amb cases i un molí, tot recuperant una dotació consuetudinària que es pot resseguir fins al primer intent de reforma de l'any 957 *(que omnia fuerunt data ad regulares clericos qui his antiquitus fuerunt sicut scriptura testatur)*¹⁰²⁰. La canònica episcopal, per a més seguretat, fou sotmesa aleshores a la comunitat agustiniana de Santa Maria de l'Estany creada l'any 1096 a partir d'una església documentada a mitjan segle X (Freedman, 1985: 81; Masnou, 2022: 145-148, 392-332)¹⁰²¹. Fins al seu testament de l'any 1099, el bisbe Berenguer va mostrar la voluntat reformadora en ordenar la redempció i donació a la canònica vigatana del castell de Torruella i la meitat de les rendes de l'església de Santa Eulàlia de Riuprimer, que encara tenia parcialment el magnat Guillem Borrell *(kastrium quod dicunt Turricella cum ecclesia Sancte Eulalie cum decimis et primiciis et oblationibus [...] ut redimant canonici eius medietatem decimarum X libras argenti de potestate Guillelmi Borrelli)*¹⁰²². Ratificada per la butlla papal del mateix any 1099 que atorgava als canonges la capacitat de triar els bisbes, aquest estatut, però, no només va generar tensions amb els comtes de Barcelona tradicionalment controladors de les eleccions dels bisbes osonencs, sinó que no va arribar a reeixir, com observa J. Masnou (2002: 274), “per les fortes resistències de determinades famílies nobles que monopolitzaven importants béns de la catedral”.

A partir de mitjan segle XI s'observa un augment significatiu dels esments de delmes en els documents osonencs, tant per l'increment de les consagracions parroquials com pel fet que les rendes eclesiàstiques eren objecte preferent de transacció¹⁰²³, mentre les

¹⁰¹⁹ DCVbb, doc. 1650, any 1098.

¹⁰²⁰ DCVbb, doc. 1655, any 1099.

¹⁰²¹ J. M. Masnou (2022: 281-292) també mostra que la creació de canòniques era pràctica reformadora habitual. La de Cardona fou de les primeres, creada l'any 1019 a iniciativa del vescomte Bermon seguint els consells del bisbe Oliba. El vescomte “restituí” a la canònica tot el que pretesament havien usurpat a l'Església els seus antecessors i va posar al capdavant de la nova institució una persona no vinculada amb l'ús de les armes (DVC, doc. 14).

¹⁰²² DCVb, doc. 1653, any 1099.

¹⁰²³ Possiblement per influència del concili de Tolosa de Llenguadoc de l'any 1056, que decretà que el terç dels delmes i primícies destinats a les esglésies, especialment els edificis bastits en els alocs dels laics, fos recuperat pels seus preveres (cit. Lauwers, 2012: 38).

donacions d'esglésies situades en uns alous que, en general, estaven perdent aquesta condició, continuaven. Aleshores també es va fer habitual el retorn d'esglésies i delmes als mateixos pietosos donants o a uns tercers a canvi de censos o altres limitacions a la lliure disponibilitat, una pràctica que ja es documenta, tanmateix, quan l'any 1018 el bisbe Oliba va donar a Gombau de Besora (*Gombaldo viro magnifico*) l'església de Torelló amb la condició que s'hi estigués un fill seu clergue o el seu nebot Guillem de Balsareny, canonge¹⁰²⁴. Sunifred Livol i Quixol, reedificadors d'una església situada al seu alou de Sant Boi (*nostrum alodium quod habemus infra parrochiam Sancti Baudilii [...] simul cum ipsa ecclesia que est ibi [...] ipsa ecclesia quam nos edificavimus et noviter construximus*), també la van donar a la catedral, retenint-ne l'usdefruit a canvi d'una lliura de cera anual, el 1067¹⁰²⁵. El mateix mecanisme funcionava aleshores a tota la jerarquia aristocràtica: el 1078, el vescomte Ramon Folc va rebre les esglésies de Savassona i Tavèrnoles que el seu oncle i el seu avi havien tingut per Sant Pere de Vic¹⁰²⁶, i el 1082 el bisbe Berenguer també va encomanar les esglésies d'Oristà i Besora, excepte la de Sant Pere de Torelló, a Miró Foguet de Besora, al senescal Guillem Ramon i el seu germà Arbert Ramon¹⁰²⁷. El 1084 el bisbe Berenguer també va donar a Bernat Ermengol de Malla la meitat de l'església d'Artés *cum medietate de ipsis decimis que ad eandem ecclesiam pertinent* tal com els havien tingut prèviament Ramon Guifré o Pere Amalric, fent esment a les *ipsos hostes qui fiant in Hispania amb el bisbe*¹⁰²⁸.

Cal pensar que aquestes donacions condicionades equivalien a infeudacions, encara que el mot específic no aparegui, ja que la cronologia de les referències explícites és la mateixa i, així, per exemple, l'any 1053 Adelaida, vídua de Borrell de Taravau, en donar un alou de la vall d'Arbúcies a la catedral va incloure la reserva d'usdefruit en forma de feu del bisbat i la canònica (*teneam hoc per fevum in servitio Sancti Petri et ipsius canonice*) amb els delmes corresponent (*et insuper donat mihi dominus Guillelmus pontifex ipsas Xmas que exierint ex meo alodio quod habeo in Cerviano, infra parrochiam*

¹⁰²⁴ DCVb, doc. 795, any 1018.

¹⁰²⁵ DCVb, doc. 1314, any 1067.

¹⁰²⁶ DCVb, docs. 1406-1408, any 1078.

¹⁰²⁷ DCVb, doc. 1456, any 1082.

¹⁰²⁸ DCVb, docs. 1481-1482, any 1084.

Sancti Felicis ut dum vixero habeam eas pro precio huius alodii)¹⁰²⁹. A partir d'aleshores, els casos es succeeixen. El 1078, Ramon i Gilabert van rebre en feu episcopal la meitat de la parròquia de Santa Eulàlia de Riuprimer amb les seves rendes, tal com el seu pare ja les tenia en vida (*ex beneficio Sancto Petri quod pater vester dominus Guibertus grammaticus tenuit per fevum dum vixit*), a canvi de ser homes propis i clergues solius de Sant Pere (*ut sitis mei homines comendati et sitis clerici Sancti Petri solidi et mei*), fidelitat i ajut *sicut homo debet servire suo meliori seniori*¹⁰³⁰. L'any 1087 el vescomte Ramon Folc també tenia en feu del bisbe els castells d'Orís, Montbui i Ocelló, Copons i Montfalcó *et ecclesiis eorum cum decimis et primiciis*¹⁰³¹.

Les infeudacions episcopals d'esglésies i delmes van anar parelles a les *convenientiae*, aparegudes l'any 1078 quan el bisbe Berenguer, tot just elegit (*electum episcopum Ausonensem*), va pactar amb Bernat Umbert i el seu germà Guillem Umbert la tinença pel primer de l'ardiaconat de la catedral i amb el segon l'ajut en l'host (*hoste, seguimentum*) i les cavalcades, sempre que no contradiguessin els serveis deguts als seus propis *senioribus*: els comtes de Barcelona, els vescomtes de Cardona i el bisbe de Barcelona¹⁰³². Les convinences -seguides o no de jurament de fidelitat¹⁰³³- es van convertir en

¹⁰²⁹ DCVb, doc. 1112, any 1053.

¹⁰³⁰ DCVb, doc. 1409, any 1078. Hi afegí els alous que el seu pare ja tenia en feu de la catedral (*omnes alodios quos predictum pater vester tenebat per fevum quando obiit per vocem Sancti Petri*).

¹⁰³¹ DCVb, docs. 1520-1525, any 1087.

¹⁰³² DCVb, doc. 1401, any 1078. Fills d'Umbert Odó i Sicarda, senyors de les Agudes i de Montseny. L'ardiacon Bernat Umbert fou després bisbe de Girona (1093). Guillem Umbert era senyor del castell del Brull, a l'Alt Congost, pel vescomte de Cardona des de 1070 (DCVb, doc. 1337).

¹⁰³³ Exemple del binomi convinença/jurament de fidelitat en el cas del batlle Arbert Landeric de la vall d'Osor envers els comtes Ramon Berenguer i Almodis el 1070 (PACBa, doc. 759-760). Entre membres de la nissaga comtal, la comtessa Ermessenda va jurar fidelitat al comte Ramon Berenguer I pel comtat i bisbat osonencs (*et non dezebre Reimundum de ipso comitatu de Ausona nec de episcopatu eius nec de kastellis, alodiis vel fevis, rochas et puios, condirectis vel hermis nec de parrochiis et de monasteriis que infra iamdictu comitatu sunt, quantum in eo habet et in antea per meum consilium adquiserit*), tot exceptuant els dominis del castell de Solterra, l'alou d'Osor amb la parròquia i l'alou de Sant Boi de Lluçanès (PACBa, doc. 537, any 1056/57).

mecanisme normal d'organitzar les relacions entre el bisbat i l'aristocràcia a l'entorn del feu (*ipsos fischos quos tenent castellani quo tenet eadem castra cum omnibus aliis rebus que pertinent ad eundem honorem*)¹⁰³⁴ durant el darrer quart del segle XI¹⁰³⁵.

Al tombant del segle XII, les darreres cessions de delmes particulars¹⁰³⁶, com la dels de Sant Llorenç de Boada per part del cabiscol Gilabert a la canònica de l'Estany¹⁰³⁷, indiquen quina era la nova "normalitat" i el paper de les rendes de les esglésies en l'articulació de les fidelitats entorn del bisbe i els seus agents al rerepaís. A la pràctica, de fet, el delme que quedava en mans eclesiàstiques és un terç del total, destinat al manteniment parroquial. Els terços del delme apareixen per primera vegada a la consagració de la parròquia de Susqueda de l'any 1067, un pel rector amb la integritat de les primícies i les oblacions¹⁰³⁸. El repartiment en tres parts del domini episcopal ja s'esmenta com a *tercios de Ausona* en referència als teloneus, les rafiques, els pasquers i la moneda, l'any 957, i una altra vegada l'any 1038, amb motiu de la consagració de la catedral de Vic, sobre els rèdits dels boscos, prats, espais considerats vacants i bestiaris *vel quos huius patrie vulgus tercios vocant* que li pertanyien a cada església¹⁰³⁹. Els terços

¹⁰³⁴ DCVb, doc. 1541, any 1088.

¹⁰³⁵ DCVb, docs. 1406, 1407, 1408, 1410, 1412, 1426, 1417, 1456, 1472, 1475, 1479, 1480, 1481, 1482, 1490, 1491, 1500, 1512, 1525, 1528, 1530, 1532, 1536, 1541, 1542, 1562, 1564, 1565, 1624, 1645, 1663, 1669, 1673, anys 978-1100. Les convinences dels bisbes amb els vescomtes o els Muntanyola-Montcada conformen el gruix d'aquests documents, i només dos d'ells van ser acords entre senyors laics (docs. 1472, 1491, anys 1083-1084).

¹⁰³⁶ DCVb, doc. 1653, any 1099 (*kastrum quod dicunt Turricella cum ecclesia Sancte Eulalie cum decimis et primiciis et oblationibus [...] ut redimant canonici eus medietatem decimarum X libras argenti de potestate Guillelmi Borrelli*).

¹⁰³⁷ DCVb, doc. 1670, any 1100.

¹⁰³⁸ IACDEC, doc. 210, any 1067 (*ipsam terciam partem donant eiusdem ecclesie et ipso presbitero qui eam cantaverit unquam in perpetuum cum omnibus suis primiciis et oblacionibus cum ipsa ecclesia Sancti Danielis que sita est in Solerolis cum suis pertinenciis et media copa olei quem donent ad presbiterum Sancti Vincencii. Et per dictam terciam partem decime quod donat prefatus episcopus et cannonicis donet presbiter qui cantaverit ipsa ecclesia annuatim ad cannonica Sancti Petri sede Vici*).

¹⁰³⁹ CCIV, doc. 788, any 957; DCVb, doc. 974.

del delme es van afegir progressivament a les rendes episcopals infeudades¹⁰⁴⁰, i, així, per exemple, el 1145, Guillem Bonfill, castlà del castell de Sant Esteve, va deixar al seu fill Ramon *ipsum meum decimum de Sancta Eugenia*¹⁰⁴¹. Tot mostrant que la prioritat episcopal no era tant l'accés a la renda en si com al seu domini eminent, operació amb la qual, a més, es reforçaven els vincles feudo-vassallàtics entorn del mateix bisbe, a finals del segle XII el bisbe va excloure de la convinença que tenia amb el senescal Guillem Ramon pels castells episcopals de Voltregà, Orís i Solterra, les esglésies de Manlleu i Vilasetrú *cum decimis et primiciis et oblacionibus et alodiis et omnibus que pertinent vel pertinere debent ad easdem ecclesias*, que tenia Guisla, vídua de Pere Amat, en feu¹⁰⁴².

Al costat del domini de les esglésies i de les rendes eclesiàstiques, la Pau i la Treva de Déu van configurar la tríada clàssica de la Reforma papal, concretada entre el concili celebrat a iniciativa del bisbe Oliba entorn del 1029 i el concili de Narbona de 1031 (Freedman, 1985: 47-52; To, 2000)¹⁰⁴³. Tanmateix, en el context polític canviant que havia començat contrari als interessos dels comtes de Barcelona, la Pau no es va començar a desplegar inequívocament fins a mitjan segle XI, coincidint amb la reunificació dels comtats de Barcelona i Osona el 1054, la submissió judicial del rebel Mir Geribert el 1058¹⁰⁴⁴ i l'organització de la campanya contra Barbastre de l'any 1064 que va fer convergir els interessos aristocràtics amb els del bisbe d'Osona, participant en la campanya amb un nombrós contingent armat a cavall (Sénac & Laliena, 2020: 97; Masnou, 2022: 50-51). El desplegament de la Pau de Déu es pot resseguir a través de les referències a les sagreres establertes a través de les consagracions parroquials que es van reprendre en aquest mateix context institucional, ja que la seva implantació va afermar

¹⁰⁴⁰ A Seva (*ipsos tercios de ecclesia Sancte Marie de Seva*) el 1084 es van incloure entre els drets del feu de castlania del Brull (DCVb, doc. 1491). A Gurb el 1093 el *tercio de Granoiariis* havia estat sostret per Bernat Guillem de Gurb (doc. 1610).

¹⁰⁴¹ PACBb, doc. 840

¹⁰⁴² DCVb, doc. 1541, any 1088.

¹⁰⁴³ A diferència del que és tradicional (Freedman, 1985: 47-50; Gonzalvo, 1986: 119-124), R. Martí (2007: 119) considera fraudulenta, de manera convincent, l'acta del 1033 en què els magnats del bisbat i comtat d'Osona van confirmar les mateixes constitucions que haurien de ser observades per tots els habitants de les seves jurisdiccions (DCVb, doc. 880-919, anys 1029-1033).

¹⁰⁴⁴ DCVb, docs. 1171-1172, any 1058.

sobre el terreny la Reforma papal a través de la delimitació d'espais en què el rector, inserit en una jerarquia eclesiàstica encapçalada pel propi bisbe, n'era el senyor (Martí, 2007:141-142).

La primera primera sagrera es documenta a l'Alt Congost l'any 1039, a Sant Mamet de Vallosera (*sacraria que ibidem est Sancti Mametis cum tonas III et cubos III et cum barrilio I*)¹⁰⁴⁵, per bé que el mot no es va institucionalitzar definitivament fins entrats als anys 60 de mateixa centúria (Martí, 2007: 114-120). El seguiment dels esments de sagreres al mateix Alt Congost mostra els trets fonamentals del fenomen que es dona aleshores a tot el bisbat d'Osona. Després de Sant Mamet, a Sant Martí del Brull el cementiri de 30 passes al voltant del temple es documenta l'any 1061 (*cum cimyterio et XXX passuum sacrario pro salvatione vivorum et sepultura parrochitanorum aut aliorum si necessitas fuerit peregrinorum cum omnibus suis pertinenciis iuste habitis et habendis*), en un esment en què apareixen unificades les rendes, els cossos dels difunts i tot el que fos susceptible de protecció especial dins de l'espai sagrat (*ut ab hodierno die et deinceps nullus clericus aut laicus aliarum ecclesiarum primitias et decimas auferat neque redditus neque oblationes vivorum neque res neque ipsa corpora defunctorum nullus aut nulla quecumque aut quemcumque intra salvitatem sacrarii passuum XXX assallire, ferire, depredare audeat*)¹⁰⁴⁶.

El 1105 també es deia en l'acta de consagració de l'església romànica de Sant Martí d'Aiguafreda que la sagrera s'havia de respectar com a part del cos de l'església (*quisquis ibi confugium fecerit de se ipso et de suis rebus securus ibi permaneat in sacraria et id quod continetur in sacrariis ita maneant salva et tuta ut corpus eiusdem ecclesie et nullus per violentiam hominem tradat ex inde nec aliquid ibi eum tangere vel deripere audeat*)¹⁰⁴⁷. Unió mística¹⁰⁴⁸ entre el temple i el seu entorn sagrat que s'estenia fins al

¹⁰⁴⁵ DVC, doc. 30, any 1039. R. Martí (2007: 120) en troba els primers esments els anys 1062-1063, proposant la diòcesi de Girona com a possible focus inicial.

¹⁰⁴⁶ DCVb, doc. 1219, any 1061. Sembla que es tracta, però, d'una qüestió de tradicionalisme textual, ja que la sagrera encara no havia substituït el cementiri a finals del segle XI (*cimiterium per circuitum triginta pasuum*; IACDEC, doc. 56, any 1093, a Santa Maria de Vilarestau).

¹⁰⁴⁷ IACDEC, doc. 285; DA, doc. 19, any 1105.

¹⁰⁴⁸ Per aquesta vinculació, D. Iogna-Pratt (2006: 259-314).

conjunt del terme parroquial, aleshores delimitat amb un luxe de detall que no trobem en l'acta de consagració de la mateixa església de Sant Martí de l'any 898. En aquella¹⁰⁴⁹, el bisbe Gotmar va procurar deixar clara la seva jurisdicció sobre l'església i les seves rendes, simbolitzada pel lliurament del *servitium* anual (*nisi tantum per singulos annos preter honorem cathedre Sancti Petri eiusdem sedis servitium impendat sicut mos ecclesiarum eius provintie pertinet id est modiatas VI de annona*)¹⁰⁵⁰, així com la subordinació de l'església de Santa Coloma i el seu delmer. Així mateix, fou precís en delimitar l'assentament situat al costat del temple consagrat, tal vegada els termes tradicionals d'una rodalia amb uns orígens arqueològicament verificats als segles VI-VII (*ab orientem per ipsum semitarium que discurrit ad Kannes et de ipso semitario usque ad fontem villarizello Sancti Martini et de ipsa fonte usque in rio qui discurrit ad ipso rio, et inde per ipso rio usque ad alia fontana et usque ad ipsum arborem ubi crus facta est et de ipso arbore usque ad ipso semitario que discurrit ad Cannellas*). Però aquest detall contrastava amb l'absència de límits exteriors del terme parroquial: només es va fer una enumeració dels vilars sobre els quals l'església percebria *decimis et primiciis seu omnibus rebus eiusdem ecclesie pertinentiis*. Aquesta mateixa forma d'enumerar es va repetir en els cas dels 13 vilars més l'església del castell de Sant Esteve del delmer de Santa Coloma.

Tot i que l'acta feia referència als vilars taxats com quelcom *mininitum terminatumque ab integre*, la *parrochia* de Sant Martí, l'any 898, era un grup d'assentaments, un conjunt de punts més que un territori ben delimitat que els incloïa. El matís és important, ja que si els vilars delmats l'any 898 tenien termes ben coneguts pels seus habitants, la relació amb l'església parroquial es limitava al lliurament de les rendes eclesiàstiques, mentre que altres funcions relacionades amb la *parrochia* (com les cementirials) romanien sense vinculació eclesiàstica coneguda. Per aquesta raó, l'any 906, només vuit anys després de la consagració, l'esment de la *cellam etiam Sancti Martini cum sua parrochiuncula*¹⁰⁵¹ potser feia referència al domini propi de l'església sobre el vilar Sant Martí adjacent i no

¹⁰⁴⁹ CCIV, doc. 37, any 898. En el cas precedent de Sant Andreu de Tona tampoc hi hagué una delimitació precisa del terme parroquial i l'acta de consagració va fer referència vaga a *omnes aiacentias et territorio suo et fines et suos apenditios* (doc. 9, any 888)

¹⁰⁵⁰ CCIV, doc. 37, any 898.

¹⁰⁵¹ CCIV, doc. 69, any 906. Referències també recollides prèviament per R. Ordeig (2001: 110)

al terme parroquial extens. Finalment, la llista d'assentaments delmats per l'església de Sant Martí, sense un terme conjunt, també podia respondre, com proposa A. Lunven (2014: 315, 333) per a la Bretanya, a la vigència d'unes relacions consuetudinàries entre les comunitats pageses i les esglésies locals basades en la relació directa amb el sacerdot. En el cas de Sant Martí d'Aiguafreda, aquesta relació s'hauria pogut donar amb el conjunt de *sacerdotes, monacos vel deodicatas* esmentats en l'acta de consagració del 898. Gràcies a l'arqueologia, se sap que els precedents d'aquest grup de religiosos –i per tant de la relació amb les comunitats pageses de la rodalia- podia ser antiga de gairebé tres segles. En canvi, quan es va consagrar l'església romànica de Sant Martí l'any 1105, la perfecta delimitació de la parròquia, farcida de referències als accidents del terreny expressament esmentats amb el seu nom¹⁰⁵², reflectia una relació obligatòria entre l'església i els parroquians determinada per la geografia (Iogna-Prat, 2006: 352-361), un *inecclesiamento* que M. Lauwers (2013: 327) resumeix amb la fórmula “le pôle sacré s'est en quelque sorte transformé en territoire sacré”. L'any 1105, l'any de l'arribada de la Pau de Déu a Aiguafreda, la parròquia de Sant Martí va esdevenir un espai enclaustrat i l'església el centre d'un territori sense intersticis, sota la jurisdicció episcopal renovada. Els vestigis romànics del temple actual, de la segona meitat del segle XI, confirmen la reconstrucció de l'edifici del segle IX per a la nova consagració. En el cas d'aquesta parròquia, la consagració va anar acompanyada de la construcció de les capelles romàniques coetànies de Sant Salvador i de Sant Miquel de Canyelles a l'emplaçament de sengles vilars (*Avancone, Kanellas*) documentats el 898 (ERC: 1389, 1392).

Mentrestant, també es concretava la Treva de Déu, apareguda a partir de l'any 1041 i que reforçava la immunitat del patrimoni eclesiàstic mentre s'incardinava amb la Pau en moralitzar la guerra, pas imprescindible en la generació de la idea de Croada (Flori, 2003; Ríos Saloma, 2018). A Osona, la *confirmatio tregue domini sive pacis* es va fer pública entre els anys 1064-1066 en un acte que va comptar amb l'assistència dels principals

¹⁰⁵² DA, doc. 19, any 1105 (*ab oriente in serra de Palanches et vadit est descendit poer serra de Bischala ad rivum Avencho, de meridie vero transit per Cantalupos usque ad terrarios rubeos super montem de Moyo et vadit inde per Roca Curba usque ad vallem de Ballida de parte occidentis, de parte vero circii currit et vadit in serra Porcada et transit per fontem pratelli et ascendit per ipsas rochas de Bruguer et currit per fontem Desquega usque in ipsa rocha et descendit per fontem de Cunil et per ipsas hermas usque in rivum de Canelles*)

magnats a la catedral¹⁰⁵³ i que fou presidit per un comte de Barcelona que havia recuperat posicions i era el victoriós representant dels interessos del Papat, imbricats amb els seus propis, a Catalunya (Martí, 2007: 141-142). C. Laliena (2006: 292) fa notar que per fer efectiva l'aparença sobirana del poder comtal eren necessàries accions que enriquessin el carisma "que flotaba alrededor de los reyes y de los príncipes regionales". Com succeïa aleshores amb la idea providencial de la Història subjacent en la noció de Reconquesta, que també emanava aleshores dels cercles reformadors papals, difícilment resistible pels prínceps d'arreu a la recerca de ideologies legitimadores de poders polítics centralitzats (p. 306), la Reforma papal va proporcionar aquest carisma a la casa comtal de Barcelona, que finalment va superar la greu crisi que l'havia debilitada fortament durant els anys centrals del segle XI.

No gens estranyament, l'any 1108 el comte de Barcelona ja era l'únic atorgant legítim de la Pau i Treva als seus dominis (Gonzalbo, 1986; Martí, 2007: 149-166; 2013: 78), que incloïen Osona. Paral·lelament, la pressió militar es reprenia a la marca al darrer quart del segle XI. En aquest procés, però, Osona va perdre definitivament el seu caràcter fronterer i va esdevenir un rerepaís feudal des del qual senyors laics i eclesiàstics exportarien l'ordre feudal a la nova frontera mentre exercien un ferri domini sobre els seus propis pagesos i, també, creixien els conflictes interns per l'accés als beneficis d'aquest domini.

3.3.3. Les nissagues aristocràtiques davant de la Reforma papal.

Després del breu episcopat d'Arnau de Malla (1102-1109), el bisbe Ramon Gausfred (+1145) va consolidar al bisbat d'Osona la Reforma papal en la línia pragmàtica d'Urbà II (Masnou, 2002: 267-268). Entre les seves primeres accions es van comptar la refecció dels pactes amb les nissagues aristocràtiques, sobre els quals construir un principat episcopal entorn de les relacions feudo-vassallàtiques i la utilització de les rendes de les esglésies preses de mans laiques, i en primer lloc del delme, com a moneda de canvi de les fidelitats. Simultàniament, la difusió de la Reforma també recolzava en les relacions de parentiu, fidelitat i amistat dels reformadors amb la resta de l'aristocràcia, no poc importants ja que podien facilitar les iniciatives reformadores o, pel contrari, traslladar-hi les tensions entre nissagues i faccions (Lemesle, 1995).

¹⁰⁵³ DCVb, doc. 1301, anys 1064/1066

3.3.3a. La guerra dels Gurb.

Entre les tensions, que sovint només es documenten en el pacte que les acabava¹⁰⁵⁴, la més coneguda és la dels senyors de Gurb. J. Masnou (2022: 45-46) ha fet una síntesi dels fets principals, però val la pena veure'ls amb detall pel que diuen sobre la manera que determinades nissagues van tenir d'entomar la Reforma¹⁰⁵⁵. Després d'una certa confusió documental entre 986 i 990, probablement deguda als efectes de la incursió d'al-Mansur del 985 sobre els arxius barcelonins (Benet, 1977: 142), el cap de la nissaga dels senyors de Gurb, Sendred, ja va actuar com a tal quan amb la seva esposa Madresenda i el seu germà Bonfill levita, va esmenar el forfet d'aquest darrer contra el bisbe Frujà mitjançant l'empenyorament d'uns *alaudes nostros...de genitores nostros* a Gurb i Voltregà¹⁰⁵⁶. Sendred, en efecte, va continuar la creació d'un fort domini a Gurb amb el concurs dels comtes. El 992, el comte Ramon Borrell li va vendre l'alou de Sant Boi de Lluçanès amb les seves esglésies (*alodem meum que nuncupant Sancti Bausilii cum ipsas ecclesias qui ibidem sunt fundatas cum decimis et primiciis*), que després esdevingué moneda de canvi per accedir a la possessió dels castells episcopals d'Espases i Esparreguera, a la rodalia de Montserrat¹⁰⁵⁷. Sendred, que fou recordat com a *potens et nobilis* cap el 1032¹⁰⁵⁸, va ser succeït per Bernat Sendred i aquest, el 1022, ja anomenat *Gurbiensi* o *de Gurbo*, va rebre l'empenyorament del castell de Gurb i el seu feu de la comtessa Ermessenda i el comte Berenguer (*ipsum kastrum qui dicitur Gurbo cum ipso fevo qui ad ipsum kastrum*

¹⁰⁵⁴ En algun cas després de resistències coriàcies, com la de Guisla, excomunicada durant molt temps per tenir l'església de Santa Maria de Manlleu (*me esse culpabilem et per prolixa tempora anatematizatam seu ab omni ecclesia sequestratam pro ecclesia Sancte Marie de Mesleo quam ego et alii per meum donum iniuste detinebamus que debebat esse directum prenotate sedis sueque canonice*). La va tenir fins que en el seu testament de l'any 1099 la retornà a la canònica amb les rendes i alous (*ecclesiam sancte Marie de Mesleo cum omnibus decimis et primiciis et oblationibus et universis alodiis sibi pertinentibus*), i encara rebent 10 lliures d'argent en compensació (DCVb, doc. 1659).

¹⁰⁵⁵ Sobre la nissaga de Gurb, A. Benet (1993).

¹⁰⁵⁶ CCIV, doc. 1576, any 990. L'any 1000, els marmessors de Sendred el van recordar com exactor d'un alou del també difunt Sal·la (*Senderedus vicarius de ipsum alodem ei extorquit*; CCIV, doc. 1842).

¹⁰⁵⁷ CCIV, docs. 639, 1643, 1644 anys 992-993.

¹⁰⁵⁸ DCVb, doc. 902, c.1032.

pertinet), incloses les rendes de l'església de Sant Esteve (*cum decimas et primicias cum fines et terminos quod ad ipsam ecclesiam pertinent*), per un termini de poc més de 3 mesos, posant com a garantia el castell de Vilademàger (*castelum que dicunt villa de Mager*)¹⁰⁵⁹. Senyal de la seva puixança, Bernat Sendred va fer de testimoni de l'esponsalici del comte Ramon Berenguer I amb Elisabet, el 1039¹⁰⁶⁰. Però aquell any 1022 les coses s'havien començat a torçar, ja que el bisbe Borrell va reclamar per a la catedral les esglésies en mans laiques, sota l'amenaça d'excomunió emesa per l'arquebisbe Guifré de Narbona. Bernat *Gurbiensi* es comptà entre els amenaçats, cal pensar que pel domini exercit sobre les esglésies de Gurb¹⁰⁶¹. Tot seguit, el clergue Berenguer, de la nissaga de Gurb, que havia estat promogut a la càtedra episcopal d'Elna el 1014, va donar suport als seus parents contra els interessos del bisbe Borrell i esclatà una guerra oberta (*sed postea promotus eodem Berengario ad presulatum sedis Elelensis tanta discordia exorta est [...] bellum inferret*), que coneixem per la convinença entre el bisbe Oliba i Bernat Sendred de 1032 que la va, en fals, tancar. La convinença¹⁰⁶² recollia que les esglésies en qüestió havien estat donades pel bisbe Frujà al levita Bonfill, canonge i germà del vicari Sendred, i que Bonfill les havia donades llavors al seu nebot Berenguer, el bisbe d'Elna, fill de Sendred. Per bé que el cap de la nissaga, Sendred, havia fet bons serveis a la catedral (*Sendredus, ut erat potens et nobilis, multa munera et donaria contulit ex hoc in Sancti Petri servitio*), els seus fills no van tenir el mateix tracte i el bisbe Borrell va presentar en concili a Narbona unes suposades cartes del bisbe Frujà en les quals excomunicava els Gurb. La versió del bisbe Borrell fou corroborada pels bisbes conciliars, aparentment sense sospitar que eren una falsificació (*editas*). El fet que l'arquebisbe procedís de la casa comtal cerdana interessada en el control d'Osona i que els Gurb eren un poderosos aliats dels comtes de Barcelona, amb el nucli del domini just al costat de la ciutat de Vic, també són fets que cal tenir en compte per acabar d'entendre

¹⁰⁵⁹ Per aquest motiu, el castell de Gurb no apareix en la llista de castells comtals del mateix any 1022 (DCVb, docs. 816, 819). El 1029 va tenir una qüestió amb el bisbe Oliba pels límits entre els castells de la Roqueta, adquirit per Bernat Sendred, i el de Tous, de la catedral (doc. 877).

¹⁰⁶⁰ PACBa, doc. 274, any 1039.

¹⁰⁶¹ DCVb, doc. 816, 819, any 1022.

¹⁰⁶² DCVb, doc. 902, any 1032. Abans, el 1029, Bernat Sendred també havia perdut el judici pel domini d'uns territoris situats entre el propi castell de Roqueta i el castell episcopal de Tous (doc. 877).

la posició d'ambdues parts. Tot i que el bisbe Borrell va morir poc després del concili, tornant d'una expedició contra al-Andalus (*ab Hispaniis veniens et Ierundam adiens antequam aliquid aliud super hoc ageret morte preventus est*), la seva mort posposà però no eliminà el conflicte, i així, els *potentes et nobiles* Berenguer i Bernat van recórrer al nou bisbe Oliba l'autenticitat dels documents d'excomunicació presentats per Borrell al concili de Narbona (*ostenderunt quoque veris assertionibus illam scripturam quam sub nomine Fruiani episcopi factam Borrellus presul ad sinodum Narbonensem monstraverat nomine Fruinani eiusdem falsio fuisse suscriptam*). El bisbe, per voluntat contemporitzadora o conscient dels seus propis límits enfront dels senyors de Gurb decidits a guerrear¹⁰⁶³, al·ludint a la seva bona voluntat (*potentes et nobiles et mihi spontanee subditos*) i als bons serveis que els Gurb li feien en altres dominis tinguts per la catedral (*de prediis Sancti Petri que in mee utilitatis usibus detinebam aliud beneficium unde satis liberale sum expertus eorum servitium*), va seguir el consell de l'arquebisbe de Narbona i els bisbes d'Albi, Carcassona, Barcelona i Elna, aixecà l'excomunicació dels senyors de Gurb i va pactar amb Bernat Sendred que un fill seu, clergue, tingués les esglésies disputades en feu de la canònica; en cas de morir sense fill prevere, les esglésies quedarien en domini ple de la canònica. Bernat, a canvi, va donar 20 unces d'or per les ànimes dels seus pares i un bon àpat (*optimam refectionem*) a la canònica per la festa de Sant Andreu. La catedral, així, obtingué la titularitat de les esglésies, retornant la possessió a la nissaga que sempre les havia tingut, acord que en rigor no era gaire diferent del pactat el 993 entre Sendred i el bisbe Arnulf per les esglésies de l'alou de Sant Boi de Lluçanès¹⁰⁶⁴. L'afer semblava resolt, si més no per part dels bisbes.

El 1055, però, un nou concili a Narbona presidit pel coriaci arquebisbe Guifré va rebutjar les escriptures que Guillem, fill de Bernat Sendred, havia presentat per justificar la possessió de les esglésies¹⁰⁶⁵, i el va incloure entre els *devastatores ecclesiae* d'Osona. A

¹⁰⁶³ Oliba va acceptar que alguns dominis particulars d'esglésies corresponien als hereus, com en el cas del sacerdot Oliba d'Orsal que va pledejar contra la catedral per una usurpació que hauria fet el bisbe Borrell (DCVb, doc. 818, any 1022), en una versió menys traumàtica, però igualment significativa, de la resistència a la Reforma papal del prevere Pierre de Bruys (Iogna-Prat, 1998: 103-262).

¹⁰⁶⁴ CCIV, doc. 1644, any 993.

¹⁰⁶⁵ DCVb, doc. 1138, any 1055.

banda dels interessos polítics de l'arquebisbe d'origen cerdà, a mitjan segle XI ja s'havia consolidat la idea, contrària a la pràctica tradicional entre els aristòcrates de successives donacions pietoses i recuperacions més o menys pactades o violentes dels temples¹⁰⁶⁶, que tota possessió eclesiàstica havia de ser permanent¹⁰⁶⁷.

El concili, doncs, va comminar el senyor de Gurb a restituir els temples segons les condicions establertes inicialment pel bisbe Borrell i amb el suport del document reconegut com a fals (*Ausonensi ecclesie atque canonice deliberet parrochias et acclesias quas scimus canonice presulem dedisse Borrellum*). Certament, l'acord de Bernat Sendred amb el bisbe preveia que fos un fill seu prevere el detentor dels temples i Guillem, l'hereu, no n'era, de prevere. En aquest sentit, els bisbes tenen raó. Però la referència al bisbe Borrell, mentre que l'acord amb Oliba es silenciava, indica l'interès episcopal en recuperar el ple domini de les esglésies.

En tot cas, l'any 1080 se sap, per una referència tardana a una querimònia del bisbe Berenguer contra ell, que, després de la seva excomunicació, Guillem Bernat de Gurb i el seu fill Bernat Guillem van trencar les paus i treves, i, a més de les parròquies de Gurb, van ocupar el castell episcopal de Meda, robar les seves cases i segrestar canonges i clergues de la catedral, a vegades en diumenge, robar un matxo del Prat de Vic (o de Gurb) per dur pedra i calç, assaltar les cases dels pagesos del domini de la catedral, i impedir violentament el salpàs de Setmana Santa als seus dominis¹⁰⁶⁸. Fossin accions d'intimidació per allargar l'afer, una posada en escena per aconseguir un acord més

¹⁰⁶⁶ L'any 1066, un grup familiar va donar a Sant Pere de Rodes un alou que els havia pervingut de part del seu avi Cèrvol i que ell mateix, segons una escriptura vella, ja havia donat al monestir (Pladevall, 1989: doc. 9).

¹⁰⁶⁷ S'arribaven a discutir les donacions amb reserva d'usdefruit per tal de tenir el control íntegre dels temples sense interferències dels parents i hereus dels benefactors. El 1051, per exemple, tingué lloc el judici pel domini de l'alou de Vilagranada, al terme d'Orís, que Geribert havia donat al bisbe Guillem i els seus hereus deien que els havia llegat amb la condició de tenir-lo sota domini de la seu a canvi de la tasca, cosa que el bisbe negava perquè la donació havia estat feta abans de la redacció del testament (DCVb, doc. 1089).

¹⁰⁶⁸ DCVb, doc. 1432, any 1080.

favorable¹⁰⁶⁹, o, alternativament, la seva gravetat la provoqués, el fet és que les accions dels Gurb van forçar la intervenció del comte Ramon Berenguer, que, en exercici de la potestat sobre la Pau i Treva, va fer arribar a una nova convinença entre el bisbe Berenguer i els Gurb. Per aquest nou acord, l'església de Sant Julià Sassorba va passar a la canònica mentre que Sant Andreu de Gurb, Sant Cristòfol de Vespella i Sant Bartomeu del Grau restaren en poder dels senyors però al servei de Sant Pere, donant oli per una làmpada i un bon àpat anual als canonges per Sant Andreu, tal com s'havia pactat l'any 1031 amb el bisbe Oliba (*videlicet unum sextarium obtimi frumenti ad mensuram canonice et quartam vini boni et quatuor porcous bonos et tres quarters de vacca*). El castell de Meda, que senyorejava Bonfill, el tindrien en feu del bisbe, prometent-li fidelitat i defensant-lo contra tothom *exceptis comitibus de Barchinona*. El 1083, el bisbe Berenguer i Guillem Bernat de Gurb convingueren novament que aquest rebria el castell de Voltregà i l'església de Santa Cecília en feu, a canvi de la *statica* i el dret del bisbe d'entrada i eixida del castell i des d'ell poder guerrear¹⁰⁷⁰.

A més de la intervenció comtal, és probable que l'acord també el facilités que mig any enrere, pel febrer, el canonge Guillem Ramon de Taradell donés a la catedral, per remei de l'ànima de la seva mare Belisenda i del seu avi matern Bernat Sendred, tot el que aquests havien tingut (*prolixa tempora tenuerunt et dum vivi fuerunt*) a les parròquies de Sant Feliu de Terraçola, Santa Maria d'Oló i Sant Feliu de Rodors. Dins d'aquest domini es comptaven l'església i l'alou de Santa Maria de l'Estany que Sendred, el seu avi, havia lliurat a la canònica. El canonge va deixar constància que els seus antecessors havien tingut *in proprietatem* tot això que ell transferia *in dominio et potestate Sancti Petri eiusque canonice*, distinció destinada a legitimar l'acord pel qual el domini de Santa Maria de l'Estany passava a la catedral i de la resta el canonge Guillem Ramon en reservava l'usdefruit perpetu a canvi d'un cens; després de la seva mort, la batllia va passar a un fill clergue de la seva germana Trudgardis¹⁰⁷¹.

¹⁰⁶⁹ Ch. Wickham (2000) per les negociacions i actes de força pretenien millorar les possibilitats d'èxit davant de tribunals formats per juristes i magnats del mateix medi social dels contendents. Al respecte d'aquests conflictes que es mirava que no possessin en risc la dominació aristocràtica en el seu conjunt, J. Morsel (2004: 129-130).

¹⁰⁷⁰ DCVb, docs. 1433, 1475, anys 1080-1083.

¹⁰⁷¹ DCVb, doc. 1421, any 1080. Per Santa Maria de l'Estany, J. Masnou (2022: 329-332).

3.3.3b. La col·laboració interessada dels Muntanyola-Montcada.

Mentre que els Gurb optaven per l'enfrontament encara que fos per aconseguir finalment una composició pactada¹⁰⁷², altres nissagues van seguir altres camins entre l'equilibrisme polític i la més o menys plena col·laboració amb la Reforma. Així, les opcions dels vescomtes d'Osona i dels Muntanyola-Montcada es diferencien de la dels Gurb, però també entre elles. L'opció dels Muntanyola-Montcada fou la col·laboració interessada, ja que no queda registre de cap enfrontament amb els bisbes i, pel que fa als comtes, en comptes de cercar la seva intervenció com a mitjancers d'una concòrdia al final de dècades d'enfrontaments, van dedicar els esforços a estrènyer els vincles amb ells.

La història inicial dels Muntanyola i del seu entroncament amb els senescals¹⁰⁷³ gironins que va donar origen als Montcada, prou coneguda pels treballs de J.C. Shideler (1987) i A. Pladevall (1971) i, també comença amb la figura d'un vicari, Guillem *Montaniolensi*, també conegut com a Guillem de Vacarisses (*vicario de Montannola et de Vacherizas*), al seu torn fill d'un Sunifred segurament originari de la rodalia de Súria¹⁰⁷⁴. L'any 1022 fou comptat entre els senyors osonencs comminats a retornar esglésies al bisbat, i, al mateix temps, com a testimoni del no poc important acte d'empenyorament de castells de la comtessa Ermessenda al seu fill¹⁰⁷⁵. És possible que Guillem ja tingués aleshores en

¹⁰⁷² En aquest sentit, eren com el Ganelon de la Cançó de Rotllan, “nostalgique d'un premier âge féodal en voie de résorption [...] ce qui fait de lui un personnage un peu anachronique à une époque où l'Église prêche la paix de Dieu et l'union de tous les barons chrétiens contre l'Islam”. En aquesta nostalgia també hi jugava, probablement, la moral del guerrer per la qual “se battre est une fête” i que incloïa certa hostilitat contra els que resaven (“le cloître est le refuge des faibles et des lâches”; Payen, 1979: 228, 230), si més no fins que la ideologia de la guerra santa adquirí “un relieve nuevo en el seno de los valores culturales de los nobles de las fronteras ibéricas con el Islam” a partir de mitjan segle XI (Laliena, 2009: 413).

¹⁰⁷³ La figura del senescal confirma el bandejament del vicariat del segle X per una nova forma d'aristocràcia de servei vinculada als primers estadis de la formació de la monarquia feudal (Martí & Gibert, 2019: 157-159).

¹⁰⁷⁴ Sobre el castell de Vacarisses, poc conegut arqueològicament, J. Gibert (2018c: 117-118).

¹⁰⁷⁵ DCVb, doc. 816; PACBa, doc. 161, any 1022. El 1002 hi havia, entre els testimonis del judici per castell de Queralt entre el bisbe Sal·la d'Urgell i Sendred de Gurb, un *Ansulfus de Ausona de Montangnola* (DCVb, doc. 668).

feu comtal del castell de Montcada que guardava l'accés a Barcelona i, en tot cas, el 1032 ja fou anomenat *de Montcada*, i el 1034 Guillem i el seu germà Bernat Rovira (Bernat Sunifred de Muntanyola) van fer d'almoiners del comte Ramon i de tutor dels seus fills per *ipso suo alode* d'Heures¹⁰⁷⁶, una altra actuació que mostra la seva proximitat al nucli del poder comtal.

Els fills de Guillem de Montcada, Ramon Guillem i Renard Guillem, van mantenir llargs conflictes per l'herència que afectaven especialment el castell de Muntanyola i que no van finalitzar fins l'any 1101 amb un acord sobre el repartiment mutu de les honors feudals (*dimittat omnem suum honorem fevalem ubicumque eum habebat*), mentre les alodials romanien en el poder de cadascú (*et retinet sibi totum suum alodium ad faciendum de eo quicquid sibi placuerit*)¹⁰⁷⁷. Entremig, però, va arribar, pels volts de 1068-1072, el senescal Guillem Ramon. Tal vegada d'origen gironí (Shideler, 1987: 29-49, 73-74), en el context polític convuls que va seguir la mort del Cap d'Estopes destacà com a capdavanter del bàndol del comte assassinat, posició legitimista que li va proporcionar després llocs importants com l'encàrrec del mercat i del castell comtal de Vic a partir de l'any 1088 (*ipsum palacium quod vocatur turrim comitalem aut alium honorem de Vicco vel alia castra aue ipsi tenent per comitem aut comitissam isti hec accipiant et habeant per eundem episcopum*)¹⁰⁷⁸.

Fou després del 1117 que el fill de Guillem Ramon, anomenat com el seu pare, es va casar amb Beatriu de Montcada, rebent ambdós l'any 1121 de Berenguer Ramon de Montcada els drets sobre els castells de Montcada, Vacarisses i Muntanyola¹⁰⁷⁹. Les dues nissagues, fins, aleshores diferenciades, es van fondre en una de sola, l'ascensió de la qual en l'entorn comtal fou imparable, com ho mostra que, tot i alguns conflictes puntuals amb Ramon Berenguer IV, el senescal Guillem Ramon va rebre el 1135 l'encomanament de 14 castells comtals, entre ells els osonencs *de Besora et de Toreio et de Curul et de Tonna*

¹⁰⁷⁶ DCVb, doc. 924, any 1034.

¹⁰⁷⁷ PACBb, docs. 156, 157, 158, 326, anys 1085-1101.

¹⁰⁷⁸ DCVb, docs. 1541, 1542, any 1088. Aquest encomanament es considera l'origen de la doble jurisdicció sobre la ciutat de Vic (Masnou, 2022: 121).

¹⁰⁷⁹ PACBb, doc. 535, any 1121.

*et de Fornels et de Medaia et de Clera*¹⁰⁸⁰. L'ascensió dels Montcada també va afavorir els seus fidels, com per exemple, a Osona, els Santa Eugènia, que el 1149 ja eren feudataris del castell de Vic¹⁰⁸¹. La mateixa posició va facilitar que la canònica de Santa Maria de l'Estany, en la fundació de la qual havien intervingut activament els Muntanyola (Masnou, 2002: 276-279; 2021: 298, 201; Masnou, 2022: 282-291), esdevingués església de referència i necròpoli de les nissagues osonenques de l'entorn dels Montcada

3.3.3c. Els vescomtes posen distància.

F. Rodríguez-Bernal (2000) mostra que la consolidació del poder comtal al rerepaís va buidar les dignitats vescomtals de funcions clares i que només els vescomtes amb accés a la frontera van poder romandre al capdamunt de la jerarquia aristocràtica acumulant dominis a través de la conquesta. Aquest fou el cas dels vescomtes d'Osona, que també van tenir en la territorialització del domini propi a Cardona, nucli avançat de la frontera en temps de Guifré I, una possibilitat d'expansió cap al sud. Els dos factors també van interactuar en determinar la posició vescomtal enfront de la Reforma papal. Aquesta posició, a diferència dels Montcada i, en sentit contrari, dels Gurb, era més fàcil tenint en compte que els vescomtes van desplaçar el nucli del domini fora de l'Osona estricta, a Cardona. La llunyania física augmentava les possibilitats de joc polític que els atorgava ser la cúspide de l'aristocràcia vella del comtat, la seva cohesió interna (en gran part, gràcies a formes d'herència singulars) i l'acció conqueridora i colonitzadora a la frontera (Rodríguez-Bernal, 2000, 2006). A més, també van crear una canònica pròpia al nucli del domini, Sant Vicenç de Cardona, consagrada el 1040 (Casas, 1992), que els va proporcionar un marge d'actuació no gens menyspreable pel control de les esglésies relativament al marge de les interferències episcopals¹⁰⁸². Per això, la posició dels vescomtes enfront de la Reforma fou canviant, gràcies a un marge de maniobra que altres, com la nissaga de Gurb, no tenien. Ho mostra a l'Alt Congost el cas de Tagamanent.

¹⁰⁸⁰ PACBb, docs. 692, 694-695, any 1135.

¹⁰⁸¹ PACBb, doc. 889, any 1149.

¹⁰⁸² En un cas similar al de les nissagues vescomtals provençals, promotores de la Reforma papal als dominis propis i alhora de l'adaptació dels seus preceptes a llurs propis interessos (Mazel, 2008a).

L'any 1083, el vescomte Ramon Folc va reconèixer que posseïa injustament els terços de la parròquia de Tagamanent i per aquest motiu, quan va fer testament abans de marxar amb l'host del comte de Barcelona, els deixà a l'església parroquial de Santa Maria amb la condició, això sí, que el prevere Arnau Guifré hi romangués com a capellà igual que hi ha estat en temps dels pares del vescomte (*ad domum Sancte Marie de Tagamanent reddo tertias partes eiusdem parrochia quam ego iniuste abstuli et nunc tenet Arnaldus Guifredi et mando ut ita stet ad capellania sicut steti in diebus parentorum meorum*)¹⁰⁸³. Després de succeir el seu germà Ramon Folc mort a la frontera el 1086, l'any 1098, el vescomte Folc, que també era bisbe electe d'Urgell i bisbe de Barcelona (Rodríguez-Bernal, 2011: 268), va donar la mateixa església de Tagamanent al monestir de Santa Fe de Conques per tal que aquest hi establís un monestir filial (*sub prioratu semper abbatis Sanctae Fidis fiat ibi habitatio monachorum*) que es mantindria *secundum possibilitatem loci*. Inicialment reaci a la Reforma papal i convertit en un acèrrim defensor quan el comte Ramon Berenguer III, recuperant la tradició intervencionista en la designació de bisbes, el feu nomenar bisbe de Barcelona, amb el vescomte-bisbe Folc Santa Maria de Tagamanent es va convertir en un exemple de la nova posició vescomtal quan, explicant el motiu de la vinculació a Conques, ell mateix digué que pretenia la reparació del pecat de simonia (*ad praesens per simoniam male erat ordinata*) comès pels vescomtes (Oliver, 2003a: 52-53). En aquest sentit, la Reforma s'aplicà normativament a Tagamanent; però no només fou al final d'una canviant trajectòria dels vescomtes envers la Reforma sinó que, en veritat, el monestir de Conques no va arribar mai a tenir realment l'església de Tagamanent. La subjecció prevista fou substituïda per una altra al monestir osonenc de Sant Pere de Casserres, al qual ja es documenten adscrites l'església i la capellania de Tagamanent l'any 1148 (Oliver, 2003a: 52-53). Cap sorpresa: Casserres era un monestir vescomtal des de la creació per la vescomtessa Ermetruit els anys 1006-1012 (Pladevall, 2004), i és evident que els interessos dels vescomtes sortien menys perjudicats amb la nova subjecció. D'altra banda, és possible que la nissaga vescomtal obtingués alguna contrapartida, com la creació de la parròquia de Sant Cebrià de la Móra, la segona dins del terme castral de Tagamanent que no es documenta fins l'any 1102 i on els vescomtes van tenir importants dominis fins a mitjan segle XIII (Oliver, 2003a: 48).

¹⁰⁸³ DVC, doc. 66, any 1083.

Aquest tres exemples mostren que les nissagues aristocràtiques més afectades per la Reforma papal van ser aquelles, com els Gurb, que basaven el seu poder en el domini antic de territoris ben delimitats on gairebé no tenien oposició. Per aquest motiu, la seva resistència fou coriàcia i no finalitzà fins a la imposició d'un acord més o menys forçat per la intervenció comtal en ús de les prerrogatives de la Pau de Déu. Mentrestant, per altres nissagues amb orígens geogràfics disperss, com els Muntanyola-Montcada a Súria i Girona, amb un domini més dispers i, segons les referències documentals, en el qual les esglésies pròpies ocupaven un lloc menys important, la trobada d'un acord fou més fàcil des del principi, i sobretot si tenien com a prioritat escalar posicions a l'entorn del poder comtal recuperat després de la crisi dels anys centrals del segle XI. La postura dels vescomtes osonencs, aristocràcia vella amb domini sobre esglésies, inicialment resistents a la Reforma i, un cop un d'ells va ocupar l'episcopat barceloní amb el favor del comte, defensor de la mateixa en els seus propis dominis, mostra amb claredat que les nissagues van respondre a la Reforma papal de manera activa i prenent decisions dirigides a defensar, en el nou context polític, el domini propi. Per aquesta via, la Reforma penetrà al cor dels dominis aristocràtics i va donar forma a una nova relació dels poders laic i eclesiàstic que, al seu torn, va contribuir a convertir el territori osonenc en un rerepaís feudal mentre la frontera es desplaçava cap a ponent al ritme reprès de les conquestes.

3.4. La Reforma papal al nucli del domini de Centelles: defensa i adaptació.

Al terme del castell de Sant Esteve, Sant Fruitós de Balenyà ja feia funcions parroquials al primer terç del segle XI (*infra parrochia Sancti Fructuosi*)¹⁰⁸⁴ i, pel que fa a l'església, encara era més antiga, ja que es documenta l'any 955 en el testament del sacerdot Sunyer, que tenia vinyes (*ad ipsos vallos, in villa que vocant Balagnano*)¹⁰⁸⁵. Fou, però, igualment dotada de sagrera i consagrada pel bisbe Berenguer, que *dedit ibi cimiterium per circuitum triginta passuum* l'any 1083. Aprofitant la consagració el bisbe la va sotmetre perpètuament a la canònica de la catedral (*semper sit in subiectione et dominio canonice Sancti Petri cum omnibus rebus sibi provenientiibus*)¹⁰⁸⁶. El campanar de Sant Fruitós és el vestigi més important de l'església romànica consagrada aleshores (ERC: 189).

¹⁰⁸⁴ DCVb, doc. 895, any 1031.

¹⁰⁸⁵ CCIV, doc. 739, any 955.

¹⁰⁸⁶ DCVb, doc. 1462, any 1083.

Més al sud, amb el terme parroquial centrat als peus dels Cingles de Bertí a la vall del Congost, Sant Pere de Valldaneu, amb total seguretat, ja estava dotada de sagrera quan apareix en els textos l'any 1074 (*parrochia Sancti Petri de vilar Daniel*)¹⁰⁸⁷ perquè els seus vestigis més antics, de mitjan segle XI (ERC: 385), correspondrien a l'edifici romànic consagrat aleshores.

L'any 1097, el bisbe Folc de Barcelona, que es feia càrrec temporalment de la seu vacant de Vic, consagrà l'església de Santa Maria de Vilarestau, un assentament del Pla de la Garga que no s'hi documenta l'any 898, com a parroquial. La consagració, que va fer a prec de Saborit (*cuiusdam Saborati indigene eiusdem loci*), atorgà al temple una sagrera al voltant de l'edifici (*cimiterium per circuitum triginta pasuum*)¹⁰⁸⁸. Tot i que existia l'any 1057¹⁰⁸⁹, Santa Maria de Vilarestau, actualment en ruïnes, també presenta vestigis congruents amb la data d'aquesta consagració (ERC: 217-218).

L'església de Sant Martí de Centelles ja existia l'any 1031. Segurament no era el temple del qual l'actual edifici, bàsicament del segle XVII, conserva part de la fàbrica: la porta a la façana de migdia i part dels murs de la mateixa (ERC: 384). La reconstrucció romànica devia ser posterior a la donació en batllia a l'església de Santa Maria de l'Estany, per part de Gilabert Guadall de Centelles, el 1117 de la casa forta on vivia i de la rodalia que incloïa l'església (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinentiis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)¹⁰⁹⁰. Amb aquesta renovació es devia establir la sagrera, a la qual correspondrien uns enterraments localitzats l'any 2010 al sudoest de l'església, dins un radi de 30 passes (SSTT CC, 2014).

Finalment, la darrera església de la qual es té esment de la sagrera és la de Santa Coloma. L'any 1190, quan es documenten sagraments (*sacrarium qui est situm in iamdicta rocha fundata, in ipso nostro sacrario predicto*) i closos (*ipsos closos*) al voltant del temple, la

¹⁰⁸⁷ DCVb, doc. 1361, any 1074.

¹⁰⁸⁸ IACDEC, doc. 56. Per aquesta parròquia de nova creació i els conflictes que provocà, vegeu 6.2.1. La sagrera de Santa Coloma.

¹⁰⁸⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300*.

¹⁰⁹⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

sagrera ja devia estar canònicament establerta. Però els primers esments específics es troben molt més tard, entrat el segle XIII (*domus qui vocatur den Thomas Estrada constituta in platea sacrarie Sancte Columbe de Vineolis*)¹⁰⁹¹.

Cal observar que excepte les que foren reconstruïdes o molt modificades posteriorment, tant aquestes esglésies que els textos certifiquen dotades de sagreres com les altres esglésies de l'Alt Congost (Sant Pau de Gèmenes, Sant Pere de Bertí), independentment de la seva eventual existència anterior presenten trets arquitectònics que situen la seva edificació en el context cronològic de la Reforma papal (ERC: 216-217, 1537).

Tot i la categoria parroquial del lloc que es verifica el mateix any (*in parrochia Sancti Martini de Sancteias*)¹⁰⁹², el 1031 els primers Centelles van fer servir l'església parroquial de *Sancti Martini de Sentilias* d'escenari d'actes familiars, com la donació del magnat Unifred¹⁰⁹³. Aquesta influència es mantenia a l'entorn de l'any 1110, quan el rector de Sant Martí de Centelles (*Presbiter de Senteies*) va constar en la primera llista de parròquies del bisbat d'Osona (Pladevall, 1977: 292), si és que aquesta mena de llistes redactades en plena Reforma papal servien fonamentalment per reivindicar la jurisdicció episcopal sobre les esglésies i feien memòria dels béns reclamats com a propis pels bisbes (Mazel, 2016: 141-143). En aquesta línia es manifesta J. Masnou (2022: 63-64), per a qui la restitució de drets parroquials fins aleshores en mans de l'aristocràcia, entorn de 1120, fou un reconeixement genèric de les atribucions episcopals més que una recuperació efectiva.

La pressió de la Reforma papal, en tot cas, es va fer sentir ben a prop del nucli del domini de Centelles, en forma de noves consagracions d'esglésies, establiment de sagreres i reorganització de les atribucions tradicionals de laics i eclesiàstics sobre els temples i les rendes parroquials. En l'àmbit local, la Reforma també fou el vehicle d'una territorialització sense precedents de la jurisdicció eclesiàstica que s'estenia sense solució

¹⁰⁹¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 34; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, Manuals Notarials, T-U/1, f. 136-137.

¹⁰⁹² DCVb, doc. 884, any 1031; CSVm, doc. 1045, any 1031.

¹⁰⁹³ DCVb, doc. 884, any 1031.

de continuïtat des del bisbat fins a les parròquies del rerepaís¹⁰⁹⁴. No és estrany, per això, que els Centelles dissenyessin i portessin a la pràctica estratègies de protecció de les atribucions tradicionals sobre les esglésies i especialment de les més properes al nucli del domini. Aquestes estratègies es poden agrupar en quatre blocs: la cessió controlada del domini tradicional sobre les esglésies del domini, amb preferència per les canòniques en comptes del bisbat; l'acostament als Ordes militars; la creació de comunitats de preveres pròpies seguint el model canonical; i la dotació de preveres que des de l'interior de l'Església reformada vetlessin pels interessos de la nissaga. En aquest darrer àmbit, els Centelles van incloure l'oblació d'un dels seus fills a la institució.

La mateixa Reforma papal al bisbat d'Osona havia dissenyat una sortida per protegir alhora els interessos eclesiàstics i satisfer les nissagues reticents a posar les seves esglésies en mans del bisbat: les canòniques (Masnou, 2022: 287-291). Santa Maria de l'Estany fou una gran beneficiària d'aquesta sortida, assolint el control de nombroses esglésies tant a Osona com, per exemple, a zones del Vallès tradicionalment escenari de l'activitat de l'aristocràcia osonenca¹⁰⁹⁵. Com que els Centelles no disposaven, encara, de canònica pròpia¹⁰⁹⁶, no és gens estrany que Gilabert Guadall de Centelles optés per posar el nucli del domini, amb la casa forta i l'església que li donava nom, sota la protecció de Santa Maria de l'Estany, la fundació canonical de la qual a iniciativa primordialment dels senyors del castell d'Oló datava de 1083 (p. 294-298). Aquesta operació, a més, en incloure explícitament l'hereu i tota la descendència legítima (*cunctaque mei proeienie*) i la casa forta on residia a la rodalia de Sant Martí de Centelles (*necnon ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)¹⁰⁹⁷, projectava cap al futur l'obligació protectora de l'Estany envers la nissaga.

¹⁰⁹⁴ Vegeu 3.3.1. La represa de la parroquialització.

¹⁰⁹⁵ L'església de Sant Esteve de la Garriga també va passar a Santa Maria de l'Estany amb totes les seves sufragànies abans de l'any 1139 (Oliver, 2014: 34; PACBa, doc. 754). Ja hi estava, doncs, el 1142, quan Gilabert de Centelles va donar el vist-i-plau a una concòrdia entre Pere Guillem i el seu germà Berenguer, sacerdot, i el prior de Santa Maria de l'Estany sobre dominis situats a les parròquies de Parets, la Garriga i Samalús (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 347)

¹⁰⁹⁶ Vegeu 3.4. La Reforma papal al nucli del domini de Centelles: defensa i adaptació.

¹⁰⁹⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31. Sobre les batllies com a forma de protecció del patrimoni aristocràtic, A. Udina (1994) i Ll. To (2002).

En aquesta batllia romanien el 1138-1139 en elaborar-se el capbreu general dels dominis de la institució (*baguliam in ipsas domos de Centeies*)¹⁰⁹⁸. La donació va ser continuada per altres donacions presentades com a pietoses de dominis selectes en altres parts del domini, com a l'antic solar de la nissaga a Taradell, on el 1134 l'Estany va rebre de Gilabert Guadall dos masos situats a la Valltriguera *simul cum ipsa condamina que in prenominato loco est*, amb la signatura com a testimonis de l'hereu Bernat (I) de Centelles, el castlà del castell de Sant Esteve oriünd de Taradell, Guillem Bonfill¹⁰⁹⁹. El mateix senyor també era present en donacions semblants d'altres senyors del sud d'Osona¹¹⁰⁰. Al primer terç del segle XII, el manteniment del control aristocràtic sobre l'església parroquial de Sant Martí de Centelles, reflectit en el fet que aleshores el temple donava nom a la casa forta (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)¹¹⁰¹, ja no era possible en els termes tradicionals. L'alternativa que es va plantejar aleshores era si, com feien altres aristòcrates, cedir la titularitat del temple al bisbat esperant negociar un retorn si més no de les rendes parroquials mitjançant un acord feudal, o si cercar una altra església que fes aquesta funció. Feia poc més d'una dècada que la primera llista de parròquies del bisbat d'Osona situés l'església de Sant Martí i altres en el terme del castell de Sant Esteve en el punt de mira de les reivindicacions del bisbat. Si això no hagués estat motiu de certa preocupació pels Centelles, que ho devia ser, segur que ho fou que entre 1117/1118 el comte Ramon Berenguer III atorgués al bisbe Ramon Gausfred la titularitat, si més no canònica, de les parròquies del bisbat, entre d'altres de *Sancte Columbe, Sancti Martini*

¹⁰⁹⁸ Vegeu Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31: PACBb, doc. 753, any 1138/1139.

¹⁰⁹⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 37. Per Guillem Bonfill, vegeu 3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.

¹¹⁰⁰ El 1117, el mateix Gilabert *de Scenteies* fou testimoni de la donació d'un alou retingut injustament pels senyors de la casa d'Heures a Santa Maria de l'Estany, donat prèviament pels seus pares, a canvi d'usdefruit perpetu i un cens de la tasca, un altre alou i un aniversari per la memòria del pare donador; i el 1131 també fou testimoni de la donació del castell de castrellcir a l'Estany dels senyors de Castrellcir, que l'abat va fer partícips dels beneficis espirituals del monestir (*partem et societatem in sacrificiis et oblationibus et in omnibus beneficiis ecclesie nostre*; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'estany, f. 40-41).

¹¹⁰¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

*de Senteies, de Bertino, de Perteges, de Vilar Daniel*¹¹⁰². Llavors també es documenta la cessió dels terços del delme en mans tant dels Centelles com dels castlans major i menor del castell de Sant Esteve, a l'Estany. Així, Gilabert de Centelles va donar a Santa Maria de l'Estany el 1142 la tercera part del delme de la parròquia de Santa Coloma, amb el seu propi cos per ser-hi enterrat¹¹⁰³, i 40 anys després Bernat (II) de Centelles fou testimoni de la donació a l'Estany del terço corresponent als castlans a la parròquia de Santa Coloma (*ipso decimo parrochie Sancte Columbe de Vinales scilicet terciam partem ex omnibus rebus ipsius decimi*)¹¹⁰⁴.

La canònica de l'Estany ja ocupava un lloc central en la pietat dels membres de la xarxa aristocràtica dels Muntanyola-Montcada, que també manaven ser-hi enterrats com veurem tot seguit, dinàmica que consolidava el paper de l'església com a factor de cohesió del grup. L'opció de Gilabert Guadall, compartida per altres senyors del sud d'Osona, també es pot interpretar com una aposta per aquesta xarxa, en la qual els Centelles estaven ben inserits a mitjan segle XII¹¹⁰⁵. Finalment, amb C. Laliena (2011: 207) també crec que aquestes donacions del cos i dels béns eren “en la rígida y ritualizada religiosidad de comienzos del siglo XII” un símbol de la renúncia als béns materials davant d'un sant intercessor (Santa Maria, en aquest cas), postura plenament coincident amb l'esperit reformador.

Per diversos motius, doncs, la donació a l'Estany de l'any 1117 es pot considerar, no com un indicador de debilitat dels Centelles, sinó la concreció d'una estratègia de protecció del nucli del domini adreçada a establir relacions de reciprocitat¹¹⁰⁶ entre la nissaga i Santa Maria de l'Estany, quelcom de gran utilitat en el context polític de la Reforma papal, represa del poder comtal i reorganització de l'ordre aristocràtic osonenc. El preu, a més, era perfectament assumible: en el capbreu del domini de Santa Maria de l'Estany

¹¹⁰² Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Extrainventari, perg. 4702, any 1117/1118.

¹¹⁰³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 22.

¹¹⁰⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 34.

¹¹⁰⁵ Vegeu 3.1.3. Les aliances electives dels Centelles: entre els vescomtes d'Osona i els Montcada.

¹¹⁰⁶ Sobre les obligacions mútues per les nissagues i les esglésies sostingudes en el temps a partir de les donacions inicials, J. Morsel (2004: 129-143).

dels anys 1138/1139 la *baguliam in ipsas domos de Centeies* proporcionava a l'església un cens d'una quartera de forment, una d'ordi, una perna, un parell de gallines i una eimina de vi òptim a per Pasqua *hec omnia ad mensuram Vici*¹¹⁰⁷. Poca cosa pels Centelles del primer quart del segle XII si, a canvi, mantenien el control de la nissaga sobre les esglésies del domini mentre obtenien els beneficis espirituals esperats d'una donació pietosa¹¹⁰⁸. L'Estany rebia d'aquesta pietat senyorial el reforçament del domini propi als llocs on els magnats també eren presents i, així, per exemple, al Vallès, el 1142 Guillem Ramon *de Turrezela*, senyor de la casa forta avui dita de Rosanes, el rector Gerald (*sacerdos Sancti Stefani*) i Gilabert de Centelles van actuar com àrbitres en un conflicte per uns dominis alodials situats a prop de la parròquia de la Garriga –que aleshores també estava sota la jurisdicció de Santa Maria de l'Estany (Oliver, 2014: 36)- entre els germans Pere Guillem i el sacerdot Berenguer i el prior de la canònica¹¹⁰⁹.

És significatiu que després de la donació en batllia del nucli del domini a Santa Maria de l'Estany que tinguem la primera notícia dels delmes de les esglésies del terme castral com a part de la dotació dels castlans de Sant Esteve: el 1145, el castlà Guillem Bonfill a l'encara avui dit Camp Batai proper al castell, algunes cases del terme castral i les terrasses de les Costes sota la fortalesa (*ipsum Xm de mea laboracione que abeo in ipsas costas iamdictum kastrum Sancti Stefani insimul cum meam partem Xm de laboracione de ipso campo Bataia que facio in dominio et cum totum Xm qui exiit de meos domos de iamdictum kastrum*)¹¹¹⁰. Pel mateix feu de castlania, possiblement, l'any 1182 disposaven del terçó del delme el castlà major Pere Gros de Santa Eugènia i el castlà menor Guillem de Sant Esteve amb la seva esposa Adaleç a la parròquia de Santa Coloma, que en van fer

¹¹⁰⁷ PACBb, doc. 753, any 1138/1139.

¹¹⁰⁸ Per la simultaneïtat dels dos objectius en el mateix context reformador, el cas estudiat per H. Couderc-Barraud (2002).

¹¹⁰⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 347, any 1142. També signà com a testimoni Berenguer de Blancafort, senyor de la casa forta homònima de la Garriga, sota domini eminent dels Centelles. Vegeu 3.2.1h. La *domus* de Blancafort.

¹¹¹⁰ PACBb, doc. 840, any 1145.

donació a la mateixa església de l'Estany (*ipso decimo parrochie Sancte Columbe de Vinales*)¹¹¹¹.

El vincle entre la nissaga i l'Estany va perdurar durant dècades i es va anar renovant amb altres donacions dels successius senyors, sobretot en els testaments on manaven ser enterrats a l'Estany, com s'ha vist en el cas de Gilabert de Centelles en donar el 1142 el seu cos a l'Estany amb el terç del delme que tenia a Santa Coloma (*tertiam partem decime quam habeo in parrochia Sancte Columbe de Vineolis*) més l'alou de Monte Orioli que tenia *iure ehreditario*, al costat mateix de la fortalesa de Sant Esteve¹¹¹². El 1185, el seu nét Gilabert amb la seva esposa Saurina, juntament amb els pares de Gilabert, Bernat i Sança, i llurs propis fills Bernat i Guillem, confirmaren a Santa Maria de l'Estany tots els béns lliurats pels seus familiars, incloent el Puig-Oriol, del qual potser se n'havien apropiat de nou¹¹¹³. En tot cas, la segona donació va tenir lloc tot just deu anys abans de la consagració de la nova església de l'Estany, en el marc de l'operació de reforma i restitució dels béns eclesiàstics endegada pel bisbe Ramon Gausfred (Masnou, 2002: 276-279), que era un moment oportú per quedar bé amb l'Estany¹¹¹⁴. També Berenguer de Centelles havia fet deixa del mas de Canal i censos al molí de Gurri de Taradell com a penitència per determinades malifetes (*pro anima Berengarii de Cintillis ut Deus propiciatur nostris delictis*). Aquesta voluntat tant Guillem de Montcada com, per la part de la nissaga, el germà de Berenguer, Gilabert de Centelles, amb la seva esposa Saurina i l'hereu Bernat (II) i la seva esposa Elisenda¹¹¹⁵, la confirmaren el 1204 amb la donació a

¹¹¹¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 34. Signa el fill homònim de Guillem de Sant Esteve com a testimoni. Per magnats amb dominis relativament menors, l'accés a part dels delmes, tot i carregats amb un cens satisfet a l'església que en tenia la titularitat canònica, podia ser una font d'ingressos no gens menyspreable, així com un factor de dinamització de l'exacció pagesa (Mazel, 2014: 486)

¹¹¹² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32.

¹¹¹³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

¹¹¹⁴ Berenguer de Rovira podia ser membre de la nissaga també anomenada de Muntanyola i, per tant, inserit en la xarxa aristocràtica dels Montcada. A Muntanyola es conserva el mas de Rovira, dotat amb un molí, relacionat amb aquesta nissaga (<https://patrimonicultural.diba.cat/element/la-rovira-2> (Consulta: agost 2023)).

¹¹¹⁵ Elisenda era filla de Bernat, senyor del castell de Sentfores, i de Jussiana; el seu nom original era Ferrera (*Elicsendis que dicta fuit Ferraria filia Jusiane de Salliforis*). Es documenta amb els

l'Estany del *molendinum de Envegia quod est iuxta illus molendinum quod pater meus Bernardus*, acte en què *Gilbertus maior* també va elegir sepultura a l'Estany¹¹¹⁶. Actualment es conserva, a Santa Maria de l'Estany, possiblement del segle XII o primeries del XIII, amb les armes dels Centelles, vestigi d'aquesta funció funerària¹¹¹⁷.

La vinculació amb les esglésies també va mostrar, durant el segle XII, la mateixa geometria variable que s'observa en la relació dels Centelles amb les xarxes aristocràtiques vescomtal i dels Montcada. Així, de manera complementària a la relació amb Santa Maria de l'Estany els Centelles també cercaren l'aproximació als Ordes Militars. La primera iniciativa es remunta al temps de Bernat (I) de Centelles, que assumí obligacions feudals envers el comte i els Montcada l'any 1134 segons l'acord entre l'arquebisbe Oleguer de Tarragona i el comte Ramon Berenguer IV pel qual nombrosos cavallers s'obligaren a romandre un any en l'Orde¹¹¹⁸. Aquest acord entre els templers i l'aristocràcia comtal en el context previ a la conquesta de Tortosa, en la qual l'Orde destacà (Virgili, 1997; Sabaté, 2007: 83), també fou el tret de sortida de l'acció de l'Orde al rerepaís osonenc.

seus pares a partir de 1190 (Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, còpia digitalitzada a l'Arxiu Històric d'Hostalric, Fons Cabrera i Bas). El que és clar és que l'esposa de Bernat (II) de Centelles no era Elisenda d'Oló (Díaz Martí, 2014), sinó Ferrera de Sentfores, que va prendre el nom d'Elisenda pel seu casament amb el Centelles.

¹¹¹⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

¹¹¹⁷ Vegeu https://www.monestirestany.cat/wp-content/uploads/2016/05/Museu_8.jpg (Consulta: juny 2025). Els ossos es conservaven dins del sarcòfag quan en va fer la descripció J. Codina (1926: 72-73): “En l'arcada que resta descoberta al costat de la porta lateral de l'església, hi ha un gran sepulcre que guarda les despulles d'algun cèlebre cabdill de la família dels Centelles, segons es dedueix per l'escut de la noble casa gravat allí. Aquest sarcòfag té una llargada d'un metre i mig, tapat amb dues lloses: una gran i petita l'altra. Al mig de la gran, hi ha un forat tapat que en altre temps serví per empotrar-hi una creu funerària de pedra”. A partir del primer terç del segle XII ja era corrent que els senyors afegissin l'escut heràldic en les signatures manuscrites dels seus documents (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31, any 1238; Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 1-3-03, 1-12-44, any 1254).

¹¹¹⁸ PACBb, doc. 671, any 1134.

No obstant, els Centelles es relacionaren preferentment amb l'Orde de l'Hospital, que arribà a l'Alt Congost al darrer quart del segle XII, coincidint amb el seu desplegament generalitzat pels comtats catalans (Sans i Travé, 2011)¹¹¹⁹. La primera notícia la trobo en relació a la nissaga de Balenyà l'any 1148, quan Guillem i Dolça de Balenyà van donar una peça d'alou franc i bescanviaren amb l'Orde una coromina situada al costat del Pujolric (*secus Podi Odrig*)¹¹²⁰. No fou fins 30 anys després que Bernat i el seu fill Gilibert, amb el testimoniatge de les esposes d'ambdós Sança i Saurina i del germà de Bernat, Berenguer de Centelles, posaren *in deffensione et custodia et baiulia* de l'Hospital la residència senyorial i l'horta adossada, més els dos molins de Santa Coloma (*domum nostram et orto de Sentiliis et illa nostra duo molendina de Sancta Columba*), per un cens d'un parell de capons sobre aquests molins i un altre d'una quartera de forment sobre altres molins situats a la parròquia de Sant Quirze Safaja (*in ipsis molendinis de Fonte Tobal*), tot reproduint la protecció sobre la casa forta (*baiuliam*) pactada amb Santa Maria de l'Estany l'any 1117. Es dona la circumstància que l'intermediari de l'acte de 1178 fou Pere d'Heures (*de Edris*), prior de l'Orde (*prioris Yspanie*) originari de la nissaga de la casa forta del mateix nom, tinguda sota domini dels Santa Eugènia, castlans dels Centelles pel castell de Sant Esteve, el cap de nissaga dels quals Pere Gros també signà l'acta¹¹²¹. Els Centelles no perdien, amb la posada en batllia, el domini del patrimoni; de fet, el reforçaven, en posar-lo sota la protecció de l'Orde militar al capdavant de la qual, a Osona, hi havia un membre d'una nissaga de la xarxa aristocràtica amb el propi centre del domini a Taradell, on els Centelles estaven ben arrelats des de mitjan segle XI i el 1076 Guadall Gilibert va promoure la consagració parroquial de l'església de Sant Genís¹¹²². Les complicitats entre els diferents actors de la posada sota la protecció de l'Hospital de l'any 1178, doncs, són evidents. El 1192 Gilibert de Centelles i Saurina amb els seus fills Bernat i Guillem, més Berenguer de Centelles, van repetir l'operació amb *totum illum honorem* que tenien a les parròquies de Taradell –on exceptuaren l'*estai Guillelmi de Monte Rotundo*–, Balenyà i Tona, més una quartera de forment i un altre cens

¹¹¹⁹ La primera referència a la comanda hospitalera de Vic és de l'any 1228 (Bertran, 2008: 168).

¹¹²⁰ PACBb, docs. 868-869, any 1148. El 1184, Guillem de Balenyà va fer el mateix amb els seus béns (Miret i Sans, 1910: 367).

¹¹²¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 36, any 1178.

¹¹²² Vegeu 3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.

percebut sobre el mas Riera de Santa Coloma (*in defensione et custodia et baiulia omnipotentis Dei et Sancti Hospitalis de Ierusalem*)¹¹²³.

Tot recordant que el suport de l'aristocràcia als Ordes militars responia a llur capacitat d'integrar formes de vida regular compatibles alhora amb l'esperit eixit de la Reforma i l'organització tradicional de les nissagues (Sabaté, 2007: 83; Mazel, 2008a: 376), la relació dels Centelles amb Santa Maria de l'Estany i els Hospitalers també era, pel que fa a les esglésies, de geometria variable com la que mantenia amb els vescomtes i els Montcada. Ambdues estratègies responien al càlcul de riscos i avantatges per la protecció del domini propi, que en el cas de les esglésies consistia en la valoració que ni l'Estany ni l'Hospital disposaven a l'Alt Congost d'una base patrimonial menor que el bisbat i, per tant, la seva implantació a prop del nucli del domini no representava una amenaça¹¹²⁴. Com s'ha vist amb el desplegament de les cases fortes del domini¹¹²⁵, també és possible que l'encastellament dels Centelles amb la fixació de la residència al castell de Sant Esteve en el context inestable de la guerra entre els Cardona i els Montcada de la segona meitat del segle XII afavorís l'allunyament de Santa Maria de l'Estany –tal vegada una església excessivament lligada als Montcada per les fidelitats electives dels Centelles- i l'aproximació als Ordes Militars mentre, en paral·lel, els Centelles posaven els fonaments d'una comunitat gairebé canonical amb seu a la fortalesa pròpia. Cal recordar aquí que el 1147 Bernat (I) de Centelles encara era un dels fiadors designats pel bisbe de Vic de la

¹¹²³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 46, any 1192. L'any següent, Ermessenda d'Aiguafreda va donar a l'Hospital quatre masos a Balenyà, excepte un *que est fevum*, perquè *defendat predictum hospicium istum honorem sicut suum alodium* (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 1801).

¹¹²⁴ Amb la possibilitat de valors compartits –especialment amb els hospitalers- pel que fa a la violència legítima com a fonament de les relacions socials, la Reforma papal apareix com una “revolució cultural” per la qual els magnats laics incorporaren els nous valors eclesiàstics, mentre mantenien altres valors profans i, fins i tot, anticlericals, mena de “bricolages empiriques traduisant à la fois la pesanteur des représentations mentales et le pragmatisme des pratiques sociales au sein de la société aristocratique” (Mazel, 2008a: 382). En canvi, Pere de Merola es va posar ell mateix i tots els seus dominis a les parròquies de Seva, Taradell, Balenyà i *Sancte Columbe de Vineolis* al servei de la catedral l'any 1181 (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 77)

¹¹²⁵ Vegeu 3.2.1. Les cases fortes dels Centelles.

convinença amb el vescomte Ramon Folc de Cardona per l'equivalència entre les monedes de Vic i de Cardona¹¹²⁶. Els Centelles, en traslladar la residència al castell de Sant Esteve, van fer-hi construir una nova capella dedicada a Santa Maria dins del recinte emmurallat, on des de finals del segle IX només hi havia hagut la capella de Sant Esteve que li havia donat el seu nom original (*aecclesia de kastro Sancti Stephani*) i que recaptava els seus propis delmes¹¹²⁷. La capella de Sant Esteve ja tenia un altar dedicat a Santa Maria, que es documenta tardanament el 1203 quan Arnau de Montalegre li va vendre el domini sobre homes i dones a les parròquies de Sant Martí, Sant Miquel Sesperxes, Sant Pere de Bertí, Sant Quirze Safaja i Sant Martí del Fai¹¹²⁸. Aquest doble culte persistia l'any 1318 quan ja feia temps que Santa Maria era l'advocació d'una capella de nova construcció situada als peus de Sant Esteve, al recinte inferior del castell (*altaria Sancte Marie et Sancti Stephani sitis in capella superiori*, CC4: 935, nota 120)¹¹²⁹. Ambdues capelles, en ser pròpies i sense porta oberta a cap camí, van romandre al marge de la jurisdicció diocesana fins a principis del segle XIX (Oliver, 2011: 104-106)¹¹³⁰. A mitjan segle XIX encara es conservava la capella de Sant Esteve amb el campanar d'espadanya al capdamunt del recinte castral.

¹¹²⁶ CDADC, doc. 379, any 1147.

¹¹²⁷ CCIV, doc. 37, any 898.

¹¹²⁸ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 38.

¹¹²⁹ El 1308, el procurador de la capella, Arnau de Serra, establí de nou a Guillem de Pou *ad opus dicte capelle* l'honor *vocatum de Feudo*, que ja tenia prèviament sota domini de la làmpada que crema *in capella Sancte Marie castri superioris* (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Martí de Centelles, Manuals Notarials, R/1).

¹¹³⁰ L'any 1729 el visitador episcopal encara no podia accedir a la capella de Santa Maria i ho havia de fer clandestinament (*novament ha succeït de aver lo honorable y reverendíssim sr. Bisbe de Vich eo son visitador clandestinament visitat la capella de la verge maria de Çentellas eregida y fabricada dins del Çentellas no avent en temps algu exersit tal acte de jurisdiccio*; Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40). En canvi, per exemple, el control episcopal se'n va sortir millor a la comunitat canonical de Sant Llorenç del Munt sotmesa a partir del 1127 al priorat de l'Estany (Masnou, 2002: 275-276).



FOTO 27. El castell de Centelles, gravat de Ll. Rigalt (Pi i Margall, [1842]: 156-157)

L'església de Sant Esteve encara era l'única del castell quan va rebre deixes en el testament del castlà Guillem Bonfill de l'any 1145 (*relinco per missas ad iamdicti Sancti Stefani*)¹¹³¹. És possible que fos per la vinculació de l'església castral al castlà i, sobretot, per les petites dimensions i enlairament dalt del recinte sobirà de la fortalesa, que la parroquial de Sant Martí, al costat de la casa forta, fes d'església dels senyors fins a la construcció de la capella castral de Santa Maria a partir del trasllat de la residència senyorial al castell; en canvi, els enterraments dels senyors possiblement es van fer a Santa Maria de l'Estany des de la posada sota batllia del nucli del domini l'any 1117. Sens dubte part del "programa constructiu" (Chávez *et. al.*, 2010; Chávez & Pastor, 2014b) adreçat a convertir el vell castell en residència, la capella inferior data segurament d'entre els anys 1198, quan Gilabert de Centelles (*Gilabertus maior*) encara va elegir sepultura a l'Estany però el castell ja era residència de la nissaga i en rebia el nom (*in castro de Centellis*)¹¹³², i 1211, quan ell mateix hauria establert ser-hi enterrat en fer un

¹¹³¹ PACBb, doc. 840, any 1145.

¹¹³² Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals, Sant Benet de Bages, perg. 550, any 1196.

nou testament abans de partir, possiblement, cap a la batalla de las Navas de Tolosa amb el seu fill Bernat (II)¹¹³³. El trasllat de la necròpoli familiar i la seva fixació al castell és l'indicador definitiu del trasllat de la residència i, alhora, que aquest trasllat es faci entre 1198 i 1211 indica que aquell trasllat no feia gaire temps que s'havia produït; abans de 1196 però no més enllà dels anys centrals de la segona meitat del segle XII. Les parts més antigues de la capella de Santa Maria semblen confirmar aquesta cronologia a l'entorn de 1200, que també té la talla original de la Mare de Déu del Castell, actualment conservada al Museu Episcopal de Vic (ERC: 382-383).

El segon testament de Gilabert de Centelles de l'any 1211 indica que a Santa Maria hi havia un rector i segurament un altre prevere que Gilabert dotà d'entrada amb 2 masos i que el seu germà Guillem decidiria més endavant si eren suficients¹¹³⁴. Llavors, el 1217 l'hereu Bernat (II) de Centelles i Elisenda hi fundaren altres dos presbiterats per unir-los als que ja hi havia. D'aquesta manera quedà constituïda una comunitat de quatre preveres, mantinguts inicialment amb el delme de la parròquia de Sant Quirze Safaja (Pladevall, 1976: 79), seguint el model de les canòniques i confraries fundades aleshores per altres nissagues osonenques, com la de Sant Tomàs de Riudeperes (Sendra, 1999) o Sant Salvador d'Orís (Masnou, 2002: 275), o la mateixa canònica vescomtal de Sant Vicenç a Cardona (Casas, 1992). Del caràcter gairebé canonical de la comunitat de preveres de Santa Maria n'eren ben conscients tots, com ho denota, per exemple, que l'hort de Santa Maria situat al capdamunt de les terrasses agrícoles als peus del castell rebia el nom de *hort del priorat* i un altre hort, en aquest cas situat als peus de la cinglera, el d'*ortam dicti*

¹¹³³ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 2. És suggerent relacionar aquesta participació en la batalla amb les restes que hi havia hagut en el sarcòfag dels Centelles a Santa Maria de l'Estany, que J. Codina (1926: 73) considera probable que unes d'elles fossin de Gilabert i la seva família directa: "Dintre el sarcòfag, hi ha tres esquelets; dos d'home i un de dona. Un dels d'home, té la particularitat de tenir el fèmur trencat, però soldat en el punt de la trencadura notan-s'hi encara la senyal del tall. És probable que aquest cavaller resultaria ferit a la guerra, ja contra els moros, ja contra algun senyor feudal, i ho fa sospitar més encara, el crani del mateix, perquè mentre el dels altres dos són sencers, el d'aquest té un gran forat en el parietal. Escampats per dintre del sarcòfag, hi ha trossos de fusta negra molt groixuda, amb claus de ferro llargs, gairebé oxidats del tot, com també grossos grans com de rosari, i una creueta a faisó de les que porten les dames al coll, oxidada també". Per la batalla, F. García Fitz (2024).

¹¹³⁴ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 2.

*prioratus*¹¹³⁵. L'adopció de la nova capella de Santa Maria, si més no a partir de 1211, com a santuari privilegiat per a les inhumacions pròpies i exclusives de la nissaga –una pràctica antiga que els Centelles adoptaren dels vicaris, dels comtes i abans aquests dels reis– també era important com a gest d'autoritat i legitimitat pel qual les tombes reforçaven la mateixa idea de nissaga com a genealogia (“lugares de enterramiento y, por lo tanto, de memoria”, Carvajal, 2013: 115). Com altres capelles castrals (Mazel, 2014: 51, 107), la de Santa Maria mostrava la pròpia importància en relació a altres nissagues aristocràtiques.

L'establiment de la necròpoli familiar a Santa Maria de l'Estany ja havia suposat una manifestació de la identitat pròpia dels Centelles, diferenciada definitivament de la vinculació tradicional amb l'església pròpia del tronc genealògic original de Sal·la i Isarn, Benet de Bages¹¹³⁶, i, possiblement, amb la parròquia de Sant Martí de Centelles des dels temps de Gilibert Isarn fins a 1117. La capella castral de Santa Maria com a necròpoli pròpia, servida per una comunitat creixent¹¹³⁷ de preveres propis i residents¹¹³⁸ de preveres propis i residents, com es diria al segle XVI, a *Deum orare, missas dicere et celebrare ac cantare pro animabus prefati illustrissimi comitis et parentum suorum ac eius fidelium defunctorum*, es va afegir a un conjunt d'esglésies situades a l'entorn

¹¹³⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 32, 14.

¹¹³⁶ És possible que hi ajudés que Sant Benet de Bages fos destruït pels atacs almoràvids l'any 1125 (Masnou, 2002: 265-266). Des de la perspectiva de la dinàmica dels circuits comercials, L. Feller (2015: 128-131) observa que la pèrdua dels “edificios y por lo tanto de los centros de mando” desorganitzava durant temps els intercanvis i redissenyava els circuits de la riquesa circulant.

¹¹³⁷ L'any 1331, Eimeric de Centelles assignà a l'aniversari fundat pel seu germà difunt Gilibert el cens establert per aquell en el seu testament per fer una missa per la seva ànima a la capella amb 16 preveres i per comprar una lliura de cera per fer 6 candeles que cremarien *coram tumba dum missa celebrabitur maior in dicta capella* (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 42).

¹¹³⁸ L'any 1416, quan Gilibert de Centelles, patró del benefici instituït a la capella de Santa Maria, l'atorgà a Bernat Riera, canonge de l'Orde de Sant Agustí del bisbat de Vic, establí que *per la qual institutio vos siats tengut de fer lo servey en que lo beneficiat del dit benifet es tengut de fer est fer continua residència dins lo Castell de Centelles* (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 42).

immediat del castell que, en el tombant del segle XII al XIII, va inclòia cinc: la vella església castral de Sant Esteve vinculada als castlans menors, la parroquial de Sant Martí de Centelles, la capella de Santa Eugènia vinculada als castlans majors, i Santa Maria com a necròpoli familiar –i centre administratiu del domini probablement. Un important desplegament de recursos arquitectònics i simbòlics (Iogna-Prat, 2006) a major glòria tant de la nissaga. L’afegitó de Santa Maria fundà definitivament la “memòria del domini” (Lauwers, 1997: 182-194)¹¹³⁹.

No gens casualment, la fundació de Santa Maria es va produir en el moment del canvi de nom del castell arran del trasllat de la residència senyorial i, com es veurà, la participació activa de la nissaga en les conquestes i colonitzacions feudals de la segona meitat del segle XII. Si situem “the issue of sanctity in the broader perspective of social power” (Fouracre, 1999: 165), la identitat cristiana que duia els Centelles i els seus fidels a promoure la multiplicació d’esglésies en llurs dominis s’articulava amb la identitat de guerrers desitjosos de promoure el seu lloc heretat en llocs progressivament alts de la jerarquia aristocràtica. No exempta de tensió, aquesta articulació també devia afavorir l’aproximació als Ordes militars, que, al seu torn, facilitaria l’adopció de la ideologia de Croada que impulsava les conquestes del segle XII¹¹⁴⁰.

¹¹³⁹ L’any 1396 (Arxiu de la Corona d’Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, Pergamins), un altre Eimeric de Centelles ordenà en testament que els seus ossos fossin sepultats al carner de la capella on ja hi havia les restes de la seva primera esposa i dels altres senyors de Centelles (*in carnerio inibi existenti in quo nobilis Elionor prima uxor nostra extitit tumulate*), morís en morís (*polito corpore nostre ubicumque extuerit tumulatum ossa nostra translantentur intus dictam ecclesiam castru de Scintilliis in tumba in qua ossa dominorum de Scintillis existunt tumulata*), i que s’hi exhibissin les seves banderes i l’escut (*quod aliqua banderia seu scutum prosteretur seu ducantur*). Cal pensar que el cerimonial arrencà en el moment de l’establiment de la necròpoli familiar a la capella dos segles enrere.

¹¹⁴⁰ Les vies no devien ser diferents de les que, a la mateixa època, feien penetrar en les nissagues d’arreu d’Europa la mateixa ideologia i operaven la síntesi amb la mística guerrera i la violència sacra prou assentada en les maneres de fer de l’aristocràcia feudal (Kjaer, 2018). Vegeu 7.3. De cristians invisibles, pagans i cristians perversos. Sobre els ordes militars i l’expansió feudal la bibliografia és molt abundant; vegeu, per la relació amb el bisbat de Vic, Bonet (2011: 250-251), i per Tortosa, on s’assentaren uns Centelles, Virgili (1997).



FOTO 28. La capella de Santa Maria del castell abans de 1920¹¹⁴¹.

La quarta estratègia dels Centelles per protegir el domini en el context de la Reforma papal fou la dotació de preveres que treballessin per la nissaga des de l'interior de la proïa Església. P. Benito (1999) ha identificat en les dotacions d'aquests "clergues feudataris" entre finals del segle XI i mitjans del XII, en el cas de la diòcesi de Barcelona, els precedents dels beneficis baix-medievals. Per a l'Església, l'oblació d'aquests clergues, sovint fills de les nissagues aristocràtiques¹¹⁴², era un mitjà per incrementar el patrimoni mentre les famílies s'asseguraven un agent favorable a l'interior de la institució. En el cas dels Centelles, es documenten les dues possibilitats: un clergue en principi extern a la nissaga –per bé que hi ha poc dubte que pertanyia a la xarxa aristocràtica dels Centelles– i un propi fill de la família. En el primer cas, es tracta de la designació –cal pensar que acompanyada de la corresponent dotació de rendes–, l'any 1185, del prevere Berenguer de Rovira perquè pregués per l'ànima de Berenguer de Centelles quan el seu nét Gilabert

¹¹⁴¹ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_XXX_D_2266).

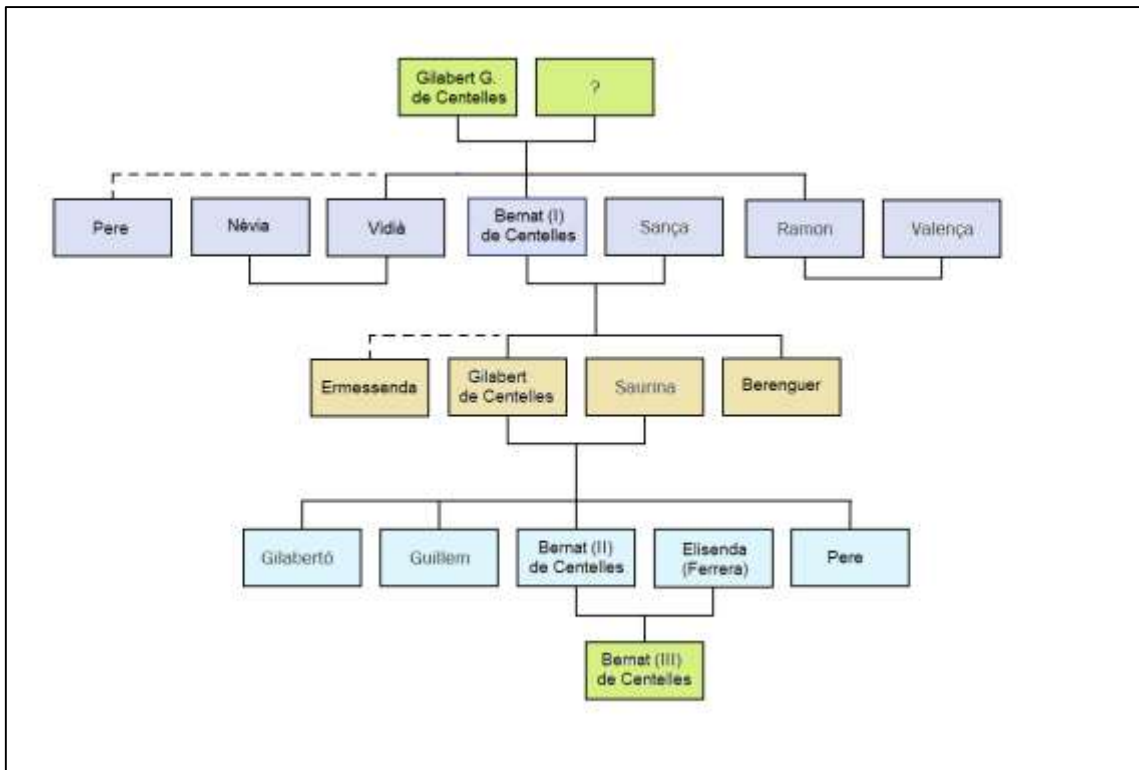
¹¹⁴² Un altre oblat fou Miró, fill dels castlans de Tagamanent (1131-1161), que fou lliurat pel seus pares a la canongia agustiniana de Sant Joan de les Abadesses i arribà a la beatificació (Junyent, 1976).

amb la seva esposa Saurina, juntament amb els pares de Gilabert, Bernat i Sança, i llurs propis fills Bernat i Guillem, confirmaren a Santa Maria de l'Estany tots els béns lliurats pels seus familiars. La funció del sacerdot era sens dubte la de interlocutor entre Santa Maria de l'Estany, beneficiària habitual de la pietat dels Centelles, i la nissaga per tots els afers relatius a aquest patrimoni¹¹⁴³. A finals del segle XIII, l'any 1198, Gilabert de Centelles i Saurina també van fer oblació del seu fill Pere a la seu de Barcelona, per ser-ne canonge, dotant-lo amb el mas del Pont *in parochia Sancti Quirici de Terrassa*¹¹⁴⁴. En el cas de Pere de Centelles, dues observacions complementàries es poden fer. En primer lloc, que la seva oblació tingué lloc molt després de la data de 1135 que P. Benito (1999: 118) proposa com la gènesi a la catedral barcelonina d'un "cercle d'eclesiàstics procedents de famílies amb interessos en l'economia periurbana intervingueren activament en la redotació del temporal de la canònica"; i en segon lloc, que l'elecció de la catedral barcelonina confirma la tendència de la nissaga a acostar-se a la seu del poder comtal i reial barceloní que ja s'observava en temps de Bernat (I) de Centelles¹¹⁴⁵. Una decisió encertada, ja que Pere de Centelles fou bisbe de Barcelona ben entrat el segle XIII.

¹¹⁴³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

¹¹⁴⁴ Arxiu Capitular de Barcelona, *Libri antiquitatum*, III, f. 353.

¹¹⁴⁵ Vegeu 3.1.3. Les aliances electives dels Centelles: entre els vescomtes d'Osona i els Montcada. Finalment, els Centelles van establir residència principal a la ciutat de Barcelona, segurament ja durant el segle XIV (De Fluvià *et al.*, 2002: 20).



GRÀFIC 8. Genealogia inèdita dels Centelles: de Gilbert Guadall a Bernat (III)

3.5. Les noves fronteres: de la marca extrema osonenca a Tortosa.

Inicialment, la conquesta i l'assentament de colons a la marca osonenca no van ser fàcils, però aquesta mateixa dificultat també les va convertir en un laboratori d'experiències que, circulant per les xarxes aristocràtiques, feien les conquestes progressivament eficients. En aquest sentit, l'experiència de la marca extrema osonenca durant els anys centrals del segle XI entronca amb la conquesta del rerepaís al darrer quart del segle IX i és un pont cap a les conquestes que tindrien lloc més tard, durant el "llarg segle XII". Tres casos són suficients per veure-ho.

L'any 1015 el bisbat encarregà al levita Guillem, fill de Sesmon (*filius condam Sisemundi nobilis*), la represa del territori que havia rebut per donació (*per largicionem terra erema, partem culta partem inculta munificencii donum*) del comte Ramon Borrell i la comtessa Ermessenda, situat a la marca extrema, a la Segarra històrica situada aleshores a la jurisdicció de Manresa (*in ultimarum finium ipsius marchiarum propagata vel in expletionem terminum Minorise posita cuius vocabulum ab antiquo et moderno tempore Segarra est vocata*). El domini encarregat quedava centrat per tres pujols (*tres pugios, id*

est, unum Kalafum, alium Kalafellum, tertium Ferraria) situats a primera línia enfront d'al-Àndalus, que el levita aprisiaria (*quantum capere poteris et adprehendere sub meritum honoris Sancti Petri usque inter confinia limitum genti profani sarracenorum*), fortificaria i repoblaria amb pagesos (*ut ad opus tuum ibidem municiones construas ert condirectiones prout melius potueris exerceas et agricultores ibi obducas ad habitandum et ad excolendum opus rusticum in eo*)¹¹⁴⁶. El levita Guillem ja era senyor del castell de Mediona, a la marca del Penedès, això és, tenia experiència en operacions de conquesta i assentament de colons, com confirma el mateix encomanament de l'any 1015 en fer referència a la seva resolució –cal pensar que expeditiva- de situacions conflictives del procés de colonització que havien posat en qüestió el domini episcopal a la Segarra (*quod ex parte ubi adiutorium prestiti hoc defendendi et multas altercationes atque rixas vicinorum nostrorum vel alium insidancium hostium tecum sustinui atque dispendia ex propriis meis rebus subcumbui*). L'encomanament al levita Guillem va anar seguit, el mateix any, per l'encàrrec del mateix bisbe Borrell a Ató de la fortificació i colonització de la rodalia d'un puig al terme del castell de Tous (*puio I cum terra erma in comitatum Minorisa, in terminio de Touos et in ipso loco quo vocant Comma de Richario, et ipso puio ad edificandum et ipsa terra erma perducas ad cultura*). La terra erma incloïa tant espais considerats vacants com conreus (*ipsa hec omnia, cultum vel ermum*), i del que es tractava realment era de construir un nucli de colonització a recer d'una torre (*ad edificandum turre cum suas mansiones*)¹¹⁴⁷.

En el cas del levita Guillem, l'encàrrec devia tenir bons resultats. En el cas d'Ató, no ho sembla pas, ja que el 1023 Guillem va bescanviar amb el bisbe Oliba el castell d'Aguilar, que tenia en alou al terme de Tona, pels castells episcopals de Montbui, Ocelló i Tous, per tal de restaurar-los i reconstruir-los. Els castells configuraven una línia fortificada entre l'Anoia i la Conca de Barberà (*ad restaurandum et reedificandum in ipsa marcha extremitatis Ausone, in partibus Spanie*), tant defensiva com ofensiva, doble funció ben clara en l'encàrrec de disposar-los contra els pagans i els cristians perversos que posaven en risc el domini episcopal (*ad restaurandum seu edificandum contra gentem paganam*

¹¹⁴⁶ DCVb, doc. 837, any 1023. Es tractava dels llocs de Calaf, Sant Sebastià i Ferrera, a l'Anoia.

¹¹⁴⁷ DCVb, docs. 754, 756, any 1015.

vel perversos christianos ibi male insidentes vel contra possessionem ecclesie nostre adversantes)¹¹⁴⁸.

El registre arqueològic podria confirmar les dificultats pel domini sobre el castell de Montbui amb la troballa d'una ermita preromànica abandonada, que els investigadors relacionen amb la sequera documentada i, en general, les incursions d'Al-Mansur i Abd al-Màlik (Enrich & Sales, 2015: 25). En tot cas, a banda d'aquestes agressions, la viabilitat dels castells com a nuclis de colonització¹¹⁴⁹ també havia estat afectat pels efectes d'una fam i d'una sequera extraordinària (*quia haccidit sterelitas famis et inopia siccitatis huic nostre regioni*), que havien provocat la deserció de molts pagesos cap al Tolosà (*plurimi ex cultoribus petierunt Tolosanum et pro hac necessitate màxima pars terre nostre venit in vastatione heremi*); altres és possible que s'incorporessin a una precoç "societat de pagesos errants" de frontera com les de les conquestes dels segles XII i XIII (Torró, 2001: 16-17), i que tal vegada eren alguns dels perversos cristians que el levita Guillem va rebre l'encàrrec de posar a ratlla.

Cal afegir aquí que si la identificació d'aquest col·lectiu de colonitzadors com a procedents de la regió de Tolosa de Llenguadoc fos correcta (Benito, 2009: 70-71, 78-79), aleshores aquest seria un precedent de les crides a l'assentament de francs al vessant sud dels Pirineus que es documenta a partir de principis del segle XII a la vall de l'Ebre (García Mouton, 1980; Martínez Sopena, 2004; Giunta, 2018) i en determinades comarques frontereres catalanes, com la Conca de Barberà, on consolidaren les conquestes militars (Virgili, 2011: 65-66)¹¹⁵⁰. També cal recordar que hi havia assentaments dits Tolosa al rerepaís. El primer es troba des de principis del segle X al domini del monestir de Sant Joan (*in valle Facunda, in villare que dicitur Tolosa*)¹¹⁵¹, al sector de Milany, punt de connexió dels camins ramaders entre el Ripollès i Osona i

¹¹⁴⁸ DCVb, docs. 837-838, any 1023.

¹¹⁴⁹ També s'hi ha localitzat un fons de cabana, a prop de la fortalesa i possiblement relacionat amb aquesta, amb materials dels segles X-XI/XII, coetanis dels esments documentals (Gibert, 2018c: 136).

¹¹⁵⁰ La immigració occitana relacionada amb la conquesta i colonització de Tortosa als segles XII-XIII és l'objecte de la tesi doctoral de N. Pacheco (2021). També N. Pacheco (2015, 2017, 2023).

¹¹⁵¹ CCIV, docs. 80, 153, 317, 724, 902, anys 908-962.

emplaçament tant de monàstics com comtals (*in locum que nominant ad ipsa Foreste [...] in ipso rigato qui discurrit de castro Melango [...] super ipsa parada de terminio de Tolossa*)¹¹⁵². Una altra *villa Tolosa* es trobava a Santa Eulàlia de Riuprimer, a prop de Vic, documentada a partir de l'any 928 i associada a boscos de titularitat comtal (*in agacencias de domo Sancte Eulalie sive in locum que vocant Tolosa [...] de cercii in ipso bosco de ipso comite*)¹¹⁵³. Sense que es pugui descartar que els colonitzadors dels castells de la frontera osonenca del segle XI vinguessin d'aquests llocs o d'altres semblants establerts amb la conquesta inicial, tal vegada ja en època carolíngia, els tolosans osonencs proporcionarien un testimoni precoç d'una circulació transpirinenca de colons a les successives fronteres catalanes.

El bescanvi de l'any 1023 fou un reconeixement episcopal de les habilitats colonitzadores del levita Guillem, sens dubte. Però, al mateix temps, sembla indicar el desplegament de formes noves de gestió de la frontera basades en la compartimentació castral inicial, això és, en el desplegament de guarnicions protegides rere fortes muralles i capaces de traslladar-se ràpidament d'un punt a un altre, més que en la creació d'assentaments colonitzadors autònoms de petites dimensions a recer d'una simple torre. Aquesta seqüència de prova-error característica dels processos de colonització (Torró, 2008: 95, 98), a la frontera osonenca sembla que va consistir en el pas d'operacions de petites dimensions, com el puig que l'any 1015 havia rebut Ató per fer-hi una torre i un conjunt de cases, a l'encomanament de castells termenats a experts en la construcció de fortificacions complexes i el maneig de gent. La torre que Ató va rebre l'encàrrec de construir es trobava al terme del castell de Tous encomanat després al levita Guillem i és possible que també fos víctima de l'efecte combinat de les inclemències del temps i de les agressions andalusines i dels *cristians perversos* de la rodalia –com les *multas altercationes atque rixas vicinorum nostrorum vel alium insidancium hostium* que l'any 1015 havia resolt el mateix levita a Calaf, Calafell i Ferrera¹¹⁵⁴.

¹¹⁵² CCIV, doc. 902, any 962.

¹¹⁵³ CCIV, docs. 337, 548, 826 (*in Tolosa*), 863 (*loco que vocant Tolosa*), anys 928-960; DCVb, docs. 657, 1458, anys 1001-1083.

¹¹⁵⁴ Les torres tenien una capacitat de resistència limitada davant d'un atac a gran escala, com les que foren abandonades pels seus defensors davant d'Abd al-Màlik l'any 1003, en la mateixa incursió que va suposar la destrucció de Santa Maria de Manresa (Dolset, 2012: 61, nota 61). R.

El tercer cas és el de l'activitat de Ramon Bermon a la mateixa marca de l'Anoia, no gaire lluny dels castells del levita Guillem però al darrer quart del segle XI. Ramon Bermon era senyor del castell de Mirambell. Els llocs de Conill i Mirambell foren conquerits pels vescomtes osonencs al primer terç del segle XI. Les primeres aprisions particulars es documenten el 1026 i el 1039 ja s'hi constata la presència vescomtal (*alaudem quem abeo in Conilio sive in Mirabello qui mihi advenit per aprisionem et traxi ab eremo*)¹¹⁵⁵. El castell de Mirambell, situat en el camí de Calaf i Cervera, fou infeudat aleshores al vicari Sunifred. El fill de Sunifred, Bermon Sunifred, el tenia segur l'any 1060 (CDADC: 51-52) i fou possiblement una tia seva, germana del vicari Sunifred, la Bonadona que es casà amb el Bermon de Taradell (*Bermundo Taratellensi*) que el 1022 es comptava entre els fidels vescomtals osonencs al plet pel castell de Calaf¹¹⁵⁶. Mentrestant, el fill de Bermon Sunifred i d'Amaltruda, Ramon Bermon, heretà el castell de Mirambell, on es documenta el 1071¹¹⁵⁷. Cal no confondre aquests dos magnats homònims perquè fou el Ramon Bermon de l'Anoia que va actuar a la marca com a conqueridor i promotor de la colonització. En primer lloc, al castell de Barberà (Conca de Barberà), que l'any 1067 el comte Ermengol d'Urgell havia rebut en feu del comte Berenguer Ramon de Barcelona i ell infeudà a Arnau Pere perquè el fortifiqués i repoblés, dotant-lo amb cinc cavalleries i 100 unces d'or. Arnau Pere, llavors, l'infeudà a un altre magnat de nom Berenguer Ramon per 10 unces d'or anuals, obligant-lo a residir al castell amb altres dos cavallers. Berenguer Ramon no va poder dur a terme l'assentament de pagesos i Arnau Pere renovà poc després la infeudació a favor de Ramon Bermon, l'any 1072. Ramon Bermon va rebre el feu del castell de Barberà i dels castells de Prenafeta i Pira amb els cavallers d'ambdós, amb una dotació d'or doblada (20 unces) i la possibilitat de fer *obertura* del pacte, això

Martí *et al.* (2024: 306-308) detecten arqueològicament en el cas de Castellví de Rosanes, a la marca del comtat de Barcelona, una primera època comtal de ple segle X que entronca amb la torre exemta andalusina. El primer castell comtal estava dotat d'elements d'habitació relativament precaris de pedra i fang, forn, llar i tres tombes (dues d'elles infantils), molt poc després substituïts per construccions defensives més sòlides. En el decurs d'aquest temps, els encarregats de la fortificació passaren d'un prevere i el seu germà a la nissaga vicarial dels Castellvell. Vegeu la contextualització d'aquest cas concret per un del mateixos autors (Martí, 2017, 2024).

¹¹⁵⁵ CDADC, doc. 74, any 1026; DVC, docs. 30-31, any 1039.

¹¹⁵⁶ DCVb, doc. 816, any 1022. Una altra Bonadona, segurament filla de Bermon Sunifred, tenia dominis a Mirambell el 1073 (CDADC, doc. 1349)

¹¹⁵⁷ CDADC, 227, any 1071.

és, trencar-lo si no es veia amb cor de complir l'encàrrec. Els castells constituïen una línia amb doble funció defensiva i ofensiva envers el rerepaís tarragoní des de la rodalia d'Igualada. A partir d'aquesta infeudació, “es dugué a terme la primera colonització formal, encara que fos temporalment, de Barberà” (Sans i Travé, 1977: 24)¹¹⁵⁸, sembla que amb quatre-cents pobladors arribats d'Agramunt, Ponts, Oliola i Puigvert, i el reforçament del castell. L'empresa va aconseguir l'ajuda d'una trentena de cavallers. El castell de Barberà fou encalçat pels andalusins l'any 1096. Arnau Pere hi va perdre aleshores *suum caput et XXX milites*, i la resta dels pobladors van ser capturats i esclavitzats. L'atac andalusí va retornar aquella part de Catalunya a les envistes de Lleida a l'estat de frontera inestable fins els volts de 1130 (Poblet, 2005: 56; Virgili, 2011: 65-66). No obstant això, i com el levita Guillem que entre 1015-1023 havia resolt els conflictes als castells episcopals de Montbui, Ocelló i Tous, per una banda, i, per una altra, a Calaf, Calafell i Ferrera, aquests darrers ben a prop de Mirambell, Ramon Bermon va regir amb mà de ferro el seu sector de frontera mentre fou cristiana. De fet, el cas del castell de Barberà és considerat per P. Bonnassie (1981: 48) un exemple de l'empitjorament radical de la condició dels pagesos nouvinguts quan eren enquadrats en jurisdiccions feudals.

De coneixements no anava mancat, Ramon Bermon, tant per experiència pròpia a Barberà, Pira i Prenafeta com per l'acumulada per la seva nissaga a Mirambell i Conill des del temps de l'oncle matern, el vicari Sunifred. D'aquesta experiència també participaven els magnats osonencs que l'acompanyaven a les operacions frontereres. És en aquestes operacions que es documenten dos possibles referències als Centelles i a membres de la seva xarxa aristocràtica, per bé que les referències documentals són en excés escasses per dir-ho del cert. Al mateix temps, però, cal deixar-ne constància. Així, al terme de Barberà, *ad ipsas marchas exteriores* l'any 1082, es documenta un Geribert Guitard com a testimoni de l'encomanament pel comte Ramon Berenguer del puig de Montornès per fer-hi una torre i posar-lo en conreu¹¹⁵⁹. Potser es tractava del mateix Geribert Guitard que l'any 1091 feia de senyor del castell del Far¹¹⁶⁰, que havia estat

¹¹⁵⁸ Per una versió més recent, per bé que bàsicament igual, J. Poblet (2005).

¹¹⁵⁹ DPo, doc. 29, any 1082.

¹¹⁶⁰ DACBa, docs. 1532-1533, any 1091.

infeudat entre 1062/1071 pels comtes Ramon Berenguer i Almodis a Guadall Gilabert, l'hereu de Gilabert Isarn, el primer Centelles?¹¹⁶¹.

3.5.1. Els primers Centelles a la marca extrema.

Els antecessors dels Centelles foren actius conqueridors de la marca osonenca des del principi. Retrocedint al màxim en la genealogia, ja ho van ser els vescomtes de Conflent, segurament, que apareixen amb dominis propis al sud d'Osona, al Sevedà, que llegaren després a Sal·la¹¹⁶². El mateix Sal·la, amb el concurs dels seus fills, els vicaris Isarn i Unifred, va dur després la frontera fins a l'Anoia. Allà, Sal·la va bastir el castell de Roqueta entre maig i juliol de l'any 960 i després el va donar al seu fill i *fideli meo* Isarn (*ipsa Rocheta que vocabulum est ad Fontaned quod ienitor tus primus aprehendit de istis temporibus [...] ipso kastro quod vocabulum est Rocheta simul cum suas fines vel agacencias*)¹¹⁶³. Abans, Sal·la i els seus fills havien organitzat el corredor entre Manresa i Igualada, on el 964 els almoiners del levita Guadamir, entre ells el vicari Isarn, tots fills de Sal·la, van donar a Sant Benet de Bages un alou *quod donavit pater suus* al terme del castell d'Òdena, i el 966 el propi Sal·la tenia al mateix *termine de castrum Hodena* un alou tingut *per mea aprisione* i va donar al mateix monestir el castell de Maians. El 967 es documenten les *kasas* adossades *in ipso muro de Oddena* que la seva filla nora Sesnanda, casada amb el vicari Unifred, va comprar a un matrimoni d'aprisiadors primerencs (*qui nobis advenit per aprisione et de comparacione*)¹¹⁶⁴. L'activitat de la nissaga a la marca d'Osona no era incompatible amb la presència simultània a la frontera del comtat de Barcelona i, així, mentre es concretaven els nuclis dels respectius dominis

¹¹⁶¹ PACBa, doc. 791, anys 1052/1071.

¹¹⁶² Vegeu 2.4. El "gresol nobiliari" del vicari Sal·la a l'Alt Congost.

¹¹⁶³ Inicialment, Roqueta era una simple afrontació –segurament un puig fortificat– del territori del castell de Tous, que ell mateix no disposava de terme propi sinó que estava integrat en el castell de Montbui (*terra mea propria cultra vel erma, cum ipso castro que dicunt Touos qui advenit per aprisione parentorum meorum [...] in termino de castro Montebui*). En ben poc temps, doncs, es va dur a terme la compartimentació castral d'aquell sector (CCIV, docs. 862, 864, any 960)

¹¹⁶⁴ CCIV, docs. 955, 995, 996, 1019, anys 964-967. Per l'activitat de la nissaga de Sal·la en aquest sector, J. Gibert (2015) i, també, la cartografia històrica de J. Bolòs & V. Hurtado (2004: 50-51, 72-73).

als castells de Solterra (Guilleries), Maians (Bages) i Òdena (Anoia), els fills de Sal·la eren a la frontera del comtat de Barcelona des del darrer quart del segle X. El vicari Unifred (*Unufredus, filium Sallani, emptore*) apareix en el primer document de Cubelles, al Garraf, aleshores a la marca extrema, adquirint vinyes al jueu Judà anomenat Vives l'any 974¹¹⁶⁵; l'esposa Isarn, Oruçà, va donar al seu marit un alou a Lavit del Penedès (*ipsum alaude de ipsa Vide uti de tu Auricia michi carta firmasti*) abans del 984¹¹⁶⁶. Part d'aquests dominis dels fills de Sal·la també anaren a parar, per camins hereditaris no documentats, a Gilabert Isarn, i, així, el 1062 tenia vinyes a l'Arboç la seva vídua Erimberga (*vineas de Guilabert Isarn condus, qui sunt de Orumberga*)¹¹⁶⁷. Segurament caldria afegir a aquests dominis de la nissaga al Penedès els que es trobaven a Olèrdola que, a mitjan segle XII, serien objecte de disputa entre Bernat de Centelles (I) i el seu germà Vidià¹¹⁶⁸.

La presència dels Centelles a l'extrem del comtat d'Osona al segle XI comptaria, doncs, amb precedents, àdhuc familiars. Malauradament, no disposem per ara de documentació que la permeti afirmar taxativament, però a Mirambell, l'any 1085 es documenta un Guadall Gilabert (*Guadall Guiribert*) venent amb Bermon (Sunifred), Ramon Bermon, Bernat Guillem i Pere Ramon, a Ramon Otger i Ermetruit el cens que percebien d'un mas (*mansum... ipsos alodis et terris et vineis cum cassas et cassalibus*) posseït conjuntament pels venedors. El preu fou una respectable quantitat de 5 unces *de auro bono et optimo* i el cens anava parell amb els serveis militars (*ipsa ostem et cum ipsis mandamentis et ipsiis seguis*). Les afrontacions del mas coincidents amb el terme castral de Mirambell també indiquen la grandària del domini (*a parte orientis in Calafo, de meridie in Guardia Pelosa, de IIIa in Chonil, pars vero IIII in Folia*). El matrimoni de compradors va adquirir l'any següent dues peces de terra de Josbert i Maiassenda per 15 sous de Vic, un preu baix que contrasta amb l'unça d'or que per la mateixa operació va rebre Bermon Sunifred en concepte de tern (*de tercio*)¹¹⁶⁹. Nogensmenys, la venda d'un mas, en un moment que ja eren comunes les infeudacions entre magnats, crec que és un indicatiu fidedigne que es

¹¹⁶⁵ CCVII, doc. 619, any 974.

¹¹⁶⁶ CCIV, doc. 1327, any 984.

¹¹⁶⁷ PACBa, doc. 577, any 1062.

¹¹⁶⁸ Vegeu 3.1.2a. El problema de Vidià, germà de Bernat de Centelles.

¹¹⁶⁹ CDADC, docs. 269, 272, anys 1085-1086.

tractava d'una operació eminentment agrària, fos d'organització del poblament, posada en conreu o eventual assentament de nousvinguts. Simultàniament, la forma de venda que va prendre l'operació indica que al darrer quart del segle XI els tipus documentals dels formularis del segle X encara donaven cabuda a les operacions d'agrarització.

No és impossible, per la inserció de Guadall Gilabert en la xarxa vescomtal i la relació d'amistat que mantenia amb la nissaga de Ramon Bermon a Taradell¹¹⁷⁰, Guadall Gilabert també tingués interessos compartits amb el senyor homònim de Mirambell. No podem dir res més concret al respecte. En tot cas, quan la nissaga de Centelles es va fer visible documentalment al primer terç del segle XI, la seqüència de processos de conquesta (agressió militar, enquadrament de poblacions, assentaments de colons, etc.) i la seva legitimació ideològica ja estaven engegats i experimentats, de manera que se sabia de les seves limitacions o fracassos havien generat nous mecanismes per fer-los més eficients. Aquests coneixements circulaven sens dubte a l'interior de les xarxes aristocràtiques i els seus membres els aplicaven en les operacions de conquesta i destrucció de les taifes que, als inicis del "llarg segle XII", ja constituïen una oportunitat de guany de grans dimensions (Laliena, 2006, 2009). Si no es pot afirmar del tot la presència dels Centelles a la marca de l'Anoia, sí que els van aplicar amb èxit a Tortosa.

3.5.2. Ramon de Centelles a Tortosa.

La presència de l'aristocràcia osonenca en la conquesta i organització feudal de Tortosa ha estat identificada per A. Virgili (2010: 92), que identifica les comarques centrals catalanes i adjacents com la zona de procedència d'entorn de la meitat dels assentats a l'espai conquerit: Anoia, Bages, Vallès, Penedès, i a Osona els Centelles, Vic, Torelló, Tona, Tornamira i Savassona. Part del "segon procés de repartiment en rebre les *honors*, porcions dels inicials lots de l'alta aristocràcia" adquirits per aquella en el moment de la conquesta (p. 94-95; també Virgili, 2018a: 30-31, 45-46). Ramon de Centelles era fill de Gilabert Guadall, el cap de la nissaga al segon quart del segle XII, i, per tant, germà de l'hereu Bernat (I) de Centelles¹¹⁷¹. Ramon de Centelles, per això mateix, era besnét de l'antecessor de la nissaga Gilabert Isarn. Se'l documenta l'any 1142 fent de testimoni del

¹¹⁷⁰ Vegeu 3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.

¹¹⁷¹ Vegeu 2.4.2. De Gilabert Isarn al topollinatge dels Centelles.

seu pare Gilabert de Centelles, quan aquest donà a Santa Maria de l'Estany l'alou del Puig-Oriol situat al costat del castell de Sant Esteve i el terçó del delme de la parròquia de Santa Coloma, més el seu propi cos per ser-hi enterrat. Un oncle dit Berenguer (Guadall) també va signar l'acta¹¹⁷². No sembla que Ramon de Centelles participés en la conquesta. De fet, l'any 1163, Ramon *de Sintillas* encara va fer de testimoni al rerepaís osonenc de les esposalles de Guillem i Guillema, castlans del castell de Tagamanent¹¹⁷³ i la seva activitat a Tortosa amb Pere de Centelles, potser germà seu, que el 1170 (*de Sentillas*) encara signà la donació de l'honor que tenia en feu o alou del terme de Gallifa, al Valles¹¹⁷⁴. La primera referència a Tortosa és de l'any 1171, quan va rebre del rei Alfons, que seguia el consell de Guillem Ramon Dapífer i de Ramon de Montcada, unes cases i heretats que havien estat del pescador Gerald i de la seva esposa (Miret i Sans, 1910: 183). Llavors, la documentació confirma la posició destacada de Ramon de Centelles en el que A. Virgili (2018a: 31) anomena una "societat colonial en construcció". El 1172 fou testimoni de la concessió pel rei i Ramon de Montcada a l'hospital de Santa Maria de Tortosa d'un espanyol llegades per Arnau Cavadó¹¹⁷⁵; el 1176 amb Pere de Centelles foren testimoni de Ramon de Montcada en la venda d'un espanyol situades a l'alfòndec al monestir de Poblet¹¹⁷⁶. L'any 1179, Ramon va fer de marmessor del testament de Ramon de la Guardia, juntament amb el prior Ponç de Tortosa, el comanador del Temple i altres magnats, d'honors situats entre la Catalunya Central i la Cerdanya¹¹⁷⁷.

¹¹⁷² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32.

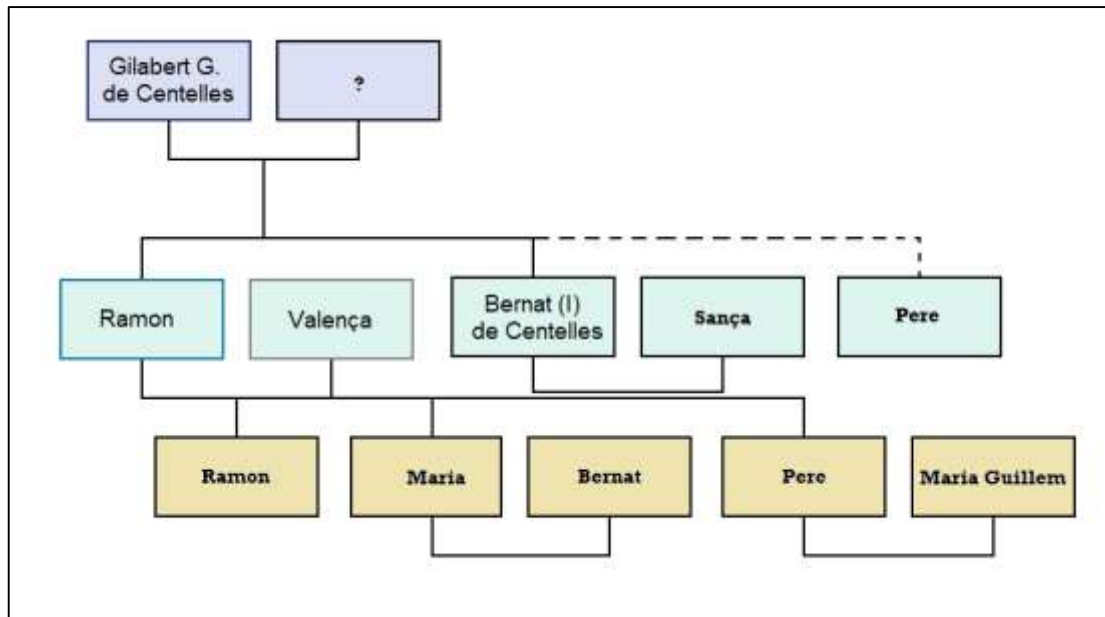
¹¹⁷³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-2-22, any 1163.

¹¹⁷⁴ AASA, doc. 421, any 1170.

¹¹⁷⁵ DCTa, doc. 223, any 1172.

¹¹⁷⁶ DPo, doc. 567, any 1176.

¹¹⁷⁷ DSMSC, doc. 222, any 1179.



GRÀFIC 9. Genealogia inèdita de Ramon de Centelles.

Testimoni habitual d'operacions dels Montcada¹¹⁷⁸ o dels seus fidels¹¹⁷⁹ a Tortosa, Ramon de Centelles també acompanyà els Montcada en operacions a Lleida, i, així, sempre amb Pere de Centelles (*Raimundi de Centeles, Petri de Centeles*), va fer de testimoni de Ramon de Montcada quan aquest, per remissió dels seus pecats i els dels seus pares, va vendre al monestir de Santes Creus el seu celler de la ciutat de Lleida l'any 1179¹¹⁸⁰. L'any 1191 fou testimoni de la donació del castell d'Uildecona a Ramon de Montcada pels templers (Miret i Sans, 1910: 188). Senyal del seu lloc destacat en la societat tortosina, Ramon de Centelles fou marmessor habitual i testimoni d'altres senyors locals, sovint fidels dels Montcada¹¹⁸¹. La seva pròpia xarxa aristocràtica es documenta des del 1178, quan tenia drets vassallàtics sobre Huguzó Lombard, als quals aquest va fer referència quan va dictar testament abans d'emprendre un viatge (*et habui licitum et*

¹¹⁷⁸ DCTa, DCTb, docs. 394, 406, 444, 512, anys 1186-1194; DPo, docs. 552, 567, anys 1176-1177.

¹¹⁷⁹ DSMSC, doc. 512, any 1194 (marmessor d'Ambrós de Sant Ponç).

¹¹⁸⁰ DSMSC, doc. 217, any 1179.

¹¹⁸¹ DCTa, DCTb, docs. 370, 385, 397, 403, 410, 411, 430, 439, 571, anys 1184-1198 (*Raimundum de Centeyes*), de Pasqual Augurari, que tenia una barca a mitges amb Ramon de Copons; 574, any 1198 (*Raimundum de Cintillis*), de Ramon de Castelló; 581, any 1199 (*Raimundi de Cintillis*); 602, any 1200 (*Raimuni de Cintillis*), de Sibil·la de Montsospir.

posse de Reimundo de Centelas et de Raimundo de Sancto Saturnino faciendi quicquid facere voluisses de omnibus meis rebus exceptis militibus et sanctis)¹¹⁸².

Pel que fa a les seves relacions eclesiàstiques, sense descurar els monestirs de Poblet o Santes Creus¹¹⁸³, des de principis de la dècada de 1180 Ramon freqüentava l'entorn del bisbe Ponç de Tortosa¹¹⁸⁴, del qual fou home de confiança. El 1191 fou testimoni de la concòrdia pel repartiment del delme entre la cúria, els prohoms tortosins, la Mitra i els canonges, d'una part, i, d'una altra, els frares de l'Hospital d'Amposta¹¹⁸⁵, i el 1192 ho fou de l'encomanament del castell episcopal de Calaceit a Dalmau de Canyelles i el 1193 del repartiment de la Torre d'Asmet al palau episcopal amb Ramon de Montcada¹¹⁸⁶. Aquest mateix any va aconsellar (*eorum concilio et depositione*) sobre el llegat del bisbe Ponç perquè era present amb altres prohoms quan aquest va morir¹¹⁸⁷. A finals de segle, era a l'atorgament a l'Orde del Temple del cementiri de la Suda¹¹⁸⁸ i en la important concòrdia dictada pel rei Pere entre el bisbe de Tortosa i els habitants de Tortosa sobre la percepció del delme i la primícia d'acord amb el règim especial per ser zona de frontera (*propterea quia sunt in frontaria et quia cum maximo labore et periculo rerum et corpus on Dertosa et in terminis suis percipiunt furtus et emolumenta*)¹¹⁸⁹.

La proximitat al rei a través de la seva pròpia inserció en la xarxa aristocràtica dels Montcada i l'accés a les principals forces eclesiàstiques de la ciutat es combinaven amb

¹¹⁸² DCTa, doc. 298, any 1178.

¹¹⁸³ DCTa, DCTb, docs. 471, 501, 562, anys 1192-1197.

¹¹⁸⁴ DCTa, doc. 344, 482, any 1182-1192

¹¹⁸⁵ DCTb, doc. 456, any 1191.

¹¹⁸⁶ DCTa, docs. 317, 445, 455, 456, 482, 486, anys 1190-1193. L'any 1193 també fou marmessor del mateix bisbe (doc. 493).

¹¹⁸⁷ DCTa, doc. 492, 493, any 1193.

¹¹⁸⁸ DCTb, doc. 559, any 1197.

¹¹⁸⁹ DCTb, doc. 577, any 1198. L'aplicació fou més difícil: aquell mateix any, Ramon de Centelles va formar part del grup de prohoms que intercediren entre Berenguera de Carcassona, vídua de Bernat de Carcassona, la seva filla Bernarda i el marit d'aquesta, Bernat de Berguedà, per una part, i els frares de la Milícia del Temple, per una altra, per la qüestió de l'exempció del cinquè a canvi de la donació al Temple d'un hort de la seva honor, i 100 sous com a almoïna i caritat (Pagarolas, 1984, doc. 117).

l'exercici de la senyoria en els seus propis dominis i en el desplegament d'estratègies patrimonials, tot incloent l'establiment de vincles familiars amb les nissagues participants conqueridores de mitjan segle XII.

Pel que fa als dominis fundiaris, es documenten igualment des del principi, com el camp a Xerta (*in campo de Raimundi de Centeies*) que afrontava amb l'honor que Jofre [Anglès] va donar al monestir de Santes Creus l'any 1173¹¹⁹⁰, i llavors es poden anar resseguint en la documentació tortosina: un honor a Aldover i un hort a Xerta treballat per l'*exaricus noster Algamar* l'any 1185, un rafal a Bitem pel qual percebia un cens d'un parell de gallines el 1195¹¹⁹¹, un hort que pels volts de l'any 1200 afrontava amb les honors de la mesquita de Xerta¹¹⁹². El 1184, Ramon de Montcada li va infeudar el ma de Burjassénia (*mansum de Borgasenia*) amb la torre que era un dels nuclis de colonització del Prat de Tortosa (Mateu & Virgili, 2020: 528)¹¹⁹³, i el 1190 va rebre del bisbe Ponç un solar fora dels murs de la ciutat de Tortosa per edificar-lo a canvi d'un cens de pebre (*ibi domos faciatis et construatis*)¹¹⁹⁴.

¹¹⁹⁰ DSMSC, doc. 171, any 1173.

¹¹⁹¹ DCTa, DCTb, docs. 384, 520, 386, anys 1185-1195.

¹¹⁹² DCTb, doc. 495, c.1200.

¹¹⁹³ DCTb, doc. 553, any 1197 (*manso de Boriacenia [...] de pignora Raimundi de Cintillis de LXa mazmudinas*)

¹¹⁹⁴ DCTa, doc. 445, any 1190.



FOTO 29. La torre de Burjassénia (L'Aldea), 1936¹¹⁹⁵.

L'any 1182, Ramon de Centelles consta estava casat amb Valença, filla de Guillem de Copons, amb qui (*ego Raimundus de Cintillis et uxor mea Valenza et nostri*) va fer

¹¹⁹⁵ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya, AFCEC_EMX_X_4771.

donació a la catedral de Tortosa de terres, hort i oliverars entre Vilanova i Xerta¹¹⁹⁶. La nissaga de Guillem procedia Copons, a l'Anoia, i el seu pare, Guillem, va participar en la conquesta de 1149. Fou batlle comtal des del principi (Virgili, 2003: 259-260) i, entre altres béns repartits, va rebre l'any 1150 la vila de Godall de mans de Ramon Berenguer IV (Virgili, 2001a: 92). Un Guillem de Copons va fer de testimoni amb Ramon de Centelles en la concessió reial dels béns d'Arnau Cavador a l'hospital de Tortosa l'any 1172¹¹⁹⁷, per bé que es tractava segurament del cunyat de Ramon de Centelles, que el 1184 amb la seva esposa Sança i un germà anomenat Bernat va vendre a Ramon i Valença un honor a Anglesola que havia estat del seu pare, ja difunt (*iam defuncti*); al costat hi havia altres dominis que els esposos tenien per l'aixovar d'ella (*quem vobis pater nostre Guillelmus de Copons dedit pro vestro exovar*)¹¹⁹⁸.

Ramon i Valença van promoure la colonització agrícola de la vall *Cuculi* a partir del 1191¹¹⁹⁹. Mentre Ramon feia de testimoni d'operacions del bisbe de Tortosa, a vegades al costat de Guillem de Copons¹²⁰⁰, el 1189 Ramon i Valença van donar al monestir de Santes Creus una feixa de terra a l'Almúnia de Xerta (*illam fasciam terre, quam habemus apud Chertam, iuxta Almoniam ad parietes antiquos*), pel sufragi de l'ànima de Ramon de Montcada i per la salvació de les seves, cosa que l'abat els va concedir (*recipimus vos Raimundum de Sentellis et uxorem vestra inter benefactores nostros et concedimus vobis partem et societatem in omnibus beneficiis spiritualibus domus nostre, tam in vita, quam in morte*)¹²⁰¹.

A. Virgili (2018a: 31) compta el primer Ramon de Centelles entre altres aristòcrates com els mateixos Copons, que havien obtingut dominis en els repartiments, per la seva

¹¹⁹⁶ DCTa, doc. 348, any 1182.

¹¹⁹⁷ DCTa, doc. 223, any 1172.

¹¹⁹⁸ DCTa, doc. 367, any 1184.

¹¹⁹⁹ DCTa, doc. 455, any 1191.

¹²⁰⁰ DCTb, docs. 520, 546, anys 1195-1196. El 1184, Ramon de Centelles va aconsellar Guillem de Copons i el seu germà Bernat (*suo laude et consilio Raimundi de Sentilliis*) en una concòrdia entre ells i un matrimoni per una divisió d'honors (doc. 363).

¹²⁰¹ DSMSC, docs. 329, 330, anys 1189. Deu anys enrere, Ramon de Centelles havia estat testimoni del testament de Ramon de la Guardia que també incloïa deixes a Santes Creus (doc. 222).

participació en el setge i presa de la ciutat. Però a diferència del seu sogre no és clar que Ramon de Centelles hi participés, i tant la seva aparició tardana en la documentació tortosina com que morís entrat el segle XIII fan pensar que hi arribà més tard. Proposo que després de l'any 1163, quan no estava entre els *homines Dertose* que van jurar fidelitat al rei Alfons (CODOIN: 35) i, en canvi, el documento en les esposalles del senyor de Tagamanent a Osona, i el 1171, quan va rebre del mateix rei Alfons cases i heretats a Tortosa. A partir d'aleshores, en tot cas, Ramon de Centelles sí que va tenir un paper destacat en el context del “segon procés de repartiment” (Virgili, 2010: 94) que li proporcionà la base patrimonial sobre la qual fonamentar un lloc preferent en la colònia en construcció.

L'any 1203 es documenta per primer cop un fill homònim de Ramon de Centelles, probablement l'hereu (*Raimundus de Cintillis et filius meus Raimundus*), en la venda d'un camp a Bernat de Codines; el document també esmenta una filla de nom Maria¹²⁰². Dos anys després, el pare es va oferir com a canonge de la seu de Tortosa, dotant el capítol amb l'honor que tenia a Anglesola i a Xerta, signant els seus fills Ramon i Maria, i el setembre d'aquell mateix any tant ell mateix com la seva esposa Valença –potser morta abans- consten difunts (*Raimundi de Cintillis et uxoris eius Valencie quondam defuncte*); els seus fills van confirmar l'oblació de les honors ofertes pel seu pare¹²⁰³.

Maria de Centelles es va casar amb Bernat de Savassona, una altra nissaga de senyors osonencs, amb qui consta des del 1205¹²⁰⁴, i el 1217 ambdós van renunciar a favor de la catedral de Tortosa als drets sobre els dominis que Ramon de Centelles havia donat a l'inici de la seva canongia¹²⁰⁵. El 1238, potser ja vídua, Maria va establir la Vallmesquida a Pere i Arnau de Solans, concedint-los franqueses i reservant-se'n la senyoria, per tal que hi instal·lés 8 pobladors, tot reservant-se per ella la *dominicatura* i el forn, però concedint-los els drets de farga per finançar l'operació¹²⁰⁶. Un altre fill de Ramon de Centelles, Pere, que es deia segurament com un seu oncle que també havia estat a Tortosa i a Lleida a

¹²⁰² DCTb, doc. 630, any 1203.

¹²⁰³ DCTb, docs. 654, 656, any 1205.

¹²⁰⁴ DCTb, doc. 656, any 1205.

¹²⁰⁵ DCTb, doc. 813, any 1217.

¹²⁰⁶ CPFC, doc. 274, any 1238.

l'entorn dels Montcada, l'any 1257 consta casat amb Maria Guillem, filla de magnats de Calaceit. L'any 1266, Ramon va establir amb el preceptor de Tortosa Bernat d'Altarriba un molí d'oli a l'alcaid musulmà de la vila¹²⁰⁷, i l'any 1268 fou anomenat *miles* a la documentació tortosina¹²⁰⁸.

Els Centelles, doncs, s'establiren fermament a Tortosa, tot i la seva arribada tardana. A tall d'hipòtesi, es pot proposar que aquesta arribada no es va poder concretar fins a la resolució del conflicte que als anys centrals del segle XII va enfrontar els Cardona i els Montcada. L'any 1147, de fet, Bernat (I) de Centelles encara era un dels fiadors designats pel bisbe de Vic de la convenença amb el vescomte Ramon Folc de Cardona per l'equivalència entre les monedes de Vic i de Cardona¹²⁰⁹. Aleshores ja s'estava preparant la conquesta de Tortosa i Lleida, mentre els Cardona, en canvi, s'acostaven als comtes d'Urgell, s'allunyaven dels comtes de Barcelona i no tenien un paper rellevant en la campanya tortosina. No fou necessari esperar a la resolució del conflicte imposada pel rei l'anuy 1190 des de Barbastre, on també hi havia Berenguer *de Centiliis*, germà del cap de la nissaga aleshores, Gilabert¹²¹⁰; però és possible que l'absència dels Centelles en els primers temps a Tortosa no fos el resultat d'una presa de partit clara pels Cardona, però sí una certa equidistància que explicaria la seva arribada tardana a Tortosa, quan la fase crítica del conflicte al rerepaís s'havia apaivagat –que no resolt del tot. El 1177, si més no, Bernat (II) de Centelles i membres de la xarxa aristocràtica pròpia (Pere de Santa Eugènia, Pere Gros i Ramon de Casoles) actuaren amb Berenguer de Cardona en el conflicte entre Gilabert de Centelles i Saurina, per una banda, i la nissaga de Balenyà, per una altra, pels dominis respectius al Vallès¹²¹¹. Però, en canvi, el mateix Bernat *de Sintillis*, els Santa Eugènia i Guillem de Balenyà havien estat testimonis del senescal Guillem Ramon i els Montcada en l'empenyorament del castell de Muntanyola a Santa Maria de l'Estany¹²¹². Els equilibris eren evidents i poden haver provocat, en efecte, una arribada tardana a Tortosa. El fet que a mitjan segle XII el comte ja hagués prè la iniciativa

¹²⁰⁷ DPo, docs. 1168, 1268, anys 1257-1266.

¹²⁰⁸ DCTc, docs. 1187-1188, 1266, anys 1257-1268.

¹²⁰⁹ CDADC, doc. 379, any 1147.

¹²¹⁰ CDADC, doc. 427, any 1190.

¹²¹¹ AASA, doc. 474, any 1177.

¹²¹² AASA, doc. 394, any 1167.

en l'organització de les conquestes i dels processos de colonització feia que els vescomtges fossin cada cop menys cridats pel seus serveis (Dolset, 2018). Això i l'emergència en l'entorn comtal de noves nissagues de servei com els Montcada proporcionen l'escenari general per interpretar tant la guerra pel control de la Catalunya Central com, de retop, l'arribada tardana dels Centelles a Tortosa.

En tot cas, el fill homònim de Ramon de Centelles va participar més tard en la conquesta de València, rebent terres agrícoles i cases quan la ciutat encara estava assetjada per les tropes feudals, l'any 1237 (*De Dertusa. Cab. de Font, G. Gaserandi, P. ça-Grua, Domingo Garbi, Bartholomeu de Lerida, Michael Calafat, P. d'Oryol, Benedet Oler, R. de Scintillis, G. Calafat, Bg. Palafrugel, J. de Colent, Costanti et Paladar, terrachonenses, XXX jovatas in Roçafa et singulas casas in Roçafa. VIII kalendas aprilis*)¹²¹³. Un parell d'anys després, ell mateix i alguns dels altres beneficiaris de la donació inicial van rebre terres i cases a Benifaraig, sembla que com a correcció d'un excés de càlcul en el repartiment inicial (Guinot & Esquilache, 2012: 265, 268). La relació entre el rerepaís osonenc, Tortosa i València continuava entre els anys 1247-1249, quan el cap de la nissaga osonenca, Bernat (III) de Centelles, fill de Bernat (II) i Elisenda de Centelles (nascuda Ferrera de Sentdfores), va participar en la repressió de la revolta d'al-Azraq amb Pere de Centelles (Guinot, 1996: 657). Bernat (III) ja havia estat testimoni de la concòrdia entre el rei i Blasc d'Alagó pel castell de Morella l'any 1235¹²¹⁴ i Pere de Centelles era el fill de Ramon de Centelles que la documentació tortosina anomenaria *miles* l'any 1268¹²¹⁵. Nissaga i successives conquestes continuaven al segle XIII entrelligades com ho havien estat al rerepaís osonenc des del segle XI, i, a través de la nissaga de Sal·la, abans i tot.

¹²¹³ Segons el *Llibre del Repartiment de València*, anotació 161 (<https://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/repartiment.php?in=150> ; consulta: abril 2025). És possible que hi participés amb el contingent de la milícia urbana tortosina (Guinot, 2018: 84-85).

¹²¹⁴ DPo, doc. 947, any 1235.

¹²¹⁵ DCTc, docs. 1187-1188, 1266, anys 1257-1268.

Discussió de resultats i conclusió parcial.

Osona, la frontera de finals del segle IX, enfilava durant els anys centrals del segle XI la conversió en un rerepaís feudal. Per a la història eclesiàstica, aquella fou el final de l'època heroica del bisbat d'Osona (Freedman, 1985: 30-66) i la idea es pot extrapolar a la transformació en general del país. Feta la transformació, des d'aquell rerepaís feudal senyors laics i eclesiàstics exportarien l'ordre feudal a noves fronteres mentre exercien un ferri domini sobre els seus propis pagesos i, a vegades, esclataven els conflictes interns per l'accés als beneficis d'aquest domini. L'agreujament de les tensions durant la segona generació d'hereus de les dignitats comtals distribuïdes a la mort del comte Guifré fou un primer indicador d'aquesta conversió dels territoris conquerits per ell en un rerepaís feudal. El control del monestir de Sant Joan és, en aquest sentit, paradigmàtic: mentre la frontera s'allunyava del nucli originari del comtat d'Osona arran de l'empenta conqueridora del comte Sunyer i dels seus vicaris, altres comtes –Cerdanya, Besalú– quedaven sense accés a la frontera i als seus guanys, desvetllant-los una veritable “fam de recursos” (Jarrett, 2004). Aquesta fam explica els conflictes entre 913 i 1016/1017, enverinats al final del període en el trasbals polític de la Reforma papal.

En aquest context general té lloc l'aparició documental de la nissaga de Centelles arran de la circumstància familiar de la donació del bloc patrimonial del magnat Unifred al seu fillol, Gilabert, fill d'Isarn. La raó concreta d'aquesta donació, com el moment, quan Gilabert Isarn ja era casat i tenia com a mínim dos fills se'ns escapa, però el fet que a partir d'aquest moment la nissaga, tot i la pèrdua de l'arxiu patrimonial propi, aparegui de manera continuada en els documents d'altres nissagues i en la documentació comtal, delata la seva consolidació com a nova nissaga aristocràtica diferenciada del tronc vicarial comú. Diferenciada, certament, per bé que mantenint en el nom dels hereus, Guadall, el vincle amb el tronc vicarial original i, a través d'aquest, amb la nissaga vescomtal osonenca. També cal recordar el context polític dels anys centrals del segle XI: el conflicte dels comtes de Barcelona i Osona amb Mir Geribert i la seva resolució com a confirmació de la centralitat política dels comtes (Bonnassie, 1981: 23-24, 87-96, 100-102, 129-131; Lluch, 2018). No gens estranyament, entre els primers textos sobre els Centelles es troba la infeudació del castell comtal de Far després de 1062 a Guadall, fill d'Erimberga (i de Gilabert Isarn), exemplar de la relació primerenca entre la puixança de la nissaga i la reorganització de l'ordre polític als territoris dels comtes barcelonins.

Aquesta relació es mantindrà i afermarà en les dècades a venir, com es veurà en altres apartats d'aquesta tesi. Els Centelles quedaren definits com a nissaga aristocràtica entre el final d'aquella “època heroica” –en la qual tenien les seves arrels genealògiques- i l'inici de les conquestes del “llarg segle XII” –en les quals participarien activament. Entre conquestes, doncs, es va fer la nissaga.

Els Centelles eren senyors alodials del nucli del domini. En rigor, l'alodialitat era un conjunt complex de drets inclosos en una tupida i canviant xarxa de transferències i comparticions del poder (Morsel, 2004: 103-108). Aquesta xarxa seria segurament inextricable en la seva totalitat, encara que disposéssim dels arxius complets, cosa que en el cas dels Centelles, a més, no passa. En tot cas, sí que es pot afirmar que el domini alodial, centrat en el castell, va proporcionar als Centelles un marge d'actuació per bastir estratègies de defensa i expansió del domini, d'inserció en xarxes aristocràtiques àmplies i de configurar i dinamitzar la seva pròpia. En aquest sentit, R. Bartlett (1989: 45) crida l'atenció sobre la relació entre l'establiment de dominis alodials o feudals en els espais conquerits i la crono-geografia de les conquestes territorials: com que les conquestes més antigues eren les més properes en el temps i l'espai a l'àrea central europea on, en el període post-carolingi, els dominis alodials resistien les tendències feudalitzants, en les conquestes primerenques els dominis alodials eren els més comuns. Aquesta observació de Bartlett afegeix un context complementari de les fonts escassament conservades per sostenir el domini alodial del castell de Sant Esteve i, a través del llegat dels fills del vicari Sal·la, fer-lo retrocedir fins a les primeries del segle X i, tal vegada, al moment de la conquesta mateixa amb la participació dels vescomtes de Conflent, que tenien dominis al Sevedà heretats per Sal·la. En aquell moment, amb l'aprisió ben vigent com a forma d'accedir a la *proprietat*, la idea mateixa del domini alodial no era estranya i, de fet, els vicaris Sal·la i Isarn n'eren hàbils gestors en el domini de castells a les noves fronteres del Bages i l'Anoia de mitjan segle X (Roqueta).

La diversificació espacial de les explotacions és un dels sistemes de gestió del risc productiu arqueològicament discernibles (Marston, 2011: 192-193). J. Morsel (2004: 177) proposa que aquesta dispersió dels dominis això com la presència de diversos senyors a cada lloc tenien la triple funcionalitat de treure profit de la diversitat ecològica, de reduir els efectes de les recomposicions vinculades a estratègies hereditàries i de relligament de xarxes aristocràtiques, i, finalment, de distribuir els més nombrosos

pagesos dependents entre diversos –i en conjunt minoritaris- senyors. Aquests tres factors també van actuar en la formació del nucli del domini de Centelles a través de les herències de Sal·la i, sobretot, de Guadamir i Isarn, i l’aparició de Gilabert Isarn en el context de la darrera recomposició de l’herència de mans del magnat Unifred l’any 1031. A partir de 1031, serien els primerencs Centelles els que durien a terme llurs pròpies recomposicions amb l’objectiu de defensar el domini, ampliar-lo i dinamitzar la seva pròpia xarxa aristocràtica. Una generació després, tanmateix, les operacions de Guadall Gilabert i la seva mare Erimberga mostren que la segona generació de senyors de Centelles ja tenia un interès en treure partit de certes parts del domini alienant-les per reforçar el nucli del domini centrat definitivament entre el castell de Sant Esteve, el Pla de la Garga i la rodalia de Sant Martí de Centelles, on ja devien tenir la residència habitual que es documentarà el 1117. Entre els dominis objecte d’alienació n’hi havia de situats a Taradell i Tona, no gens lluny del nucli, certament, però en tot cas considerats menys estratègics que els situats al peu del castell. Aquesta pràctica la relaciona J. Morsel (2004: 178) amb la formació dels topollinatges i de les nissagues articulades entorn de la figura dels hereus fortament arrelats en territoris concrets. No gens estranyament, el mateix any 1117 que s’esmenta la casa forta de Sant Martí de Centelles, Gilabert Guadall, el nét de Gilabert Isarn, fou el primer en dir-se “de Centelles” en posar el nucli del domini i l’hereu, Bernat (I), sota la batllia i protecció de Santa Maria de l’Estany. Aquesta operació fou alhora funcional en el context de la Reforma papal però també confirma l’extracció del nucli del domini de les recomposicions hereditàries i de fidelitats i al seu relligament definitiu als hereus de la nissaga.

En Gilabert Guadall de Centelles coincideixen, doncs, la consolidació del topollinatge i una forta activitat d’establiment de relacions que relligaven la nissaga amb altres famílies, territoris i generacions. Aquesta dinàmica queda exemplificada per la col·laboració estreta i mantinguda en el temps entre Gilabert Guadall de Centelles i Ramon Bermon de Taradell, genealògicament vinculat als castlans del castell vescomtal de Mirambell a la frontera de l’Anoia. Aleshores també es documenta aquesta dinàmica al propi nucli del domini, on el Pla de la Garga fou l’escenari d’una fructuosa relació entre els Centelles i les nissagues descendents del magnat Jofred i de Geribert Oliba –aquest, al seu torn, emparentat per via matrimonial amb els vicaris de Castelltallat, a la frontera vescomtal de l’Anoia-. Aquesta relació ja s’havia iniciat al primer terç del segle XI i, durant el XII, en va sorgir la nissaga de Casoles, feudataris dels Centelles.

La xarxa aristocràtica dels Centelles s'articulava al rerepaís des del segle X a l'entorn de torres alodials o alous amb torre, que a l'Alt Congost, si més no, foren el precedent de les cases fortes (*domus*) que es documenten a partir del segle XII. Es tractava de centres de senyorijs que feien alhora de residència aristocràtica, punt de defensa del domini propi i explotació agrícola, amb una preferència per l'extensió de conreus especulatius, com la vinya, i amb una funció de magatzem de rendes orientades al mercat. En els casos que es pot documentar la seqüència completa (Aiguafreda, Ollic, Casoles), en el mateix emplaçament es poden trobar nuclis de vilars preexistents a la conquesta i després senyorialitzats, torres alodials (*turres, rocas*), i cases fortes que perduraren fins més enllà dels segles XII-XIII. Aquesta seqüència mostra que nissagues aristocràtiques que emergeixen documentalment durant els segles XI-XII i que poden donar la impressió de noves, en alguns casos no ho eren gens i es trobaven fermament arrelades en territoris vernacles incorporats al domini entre els segles IX-X. En els casos que es documenten millor, aquesta incorporació fou mediatitzada per una acció comtal primerenca d'adquisicions –a vegades d'assentaments sencers– que, en el decurs del segle XI i visible documentalment en el seu darrer quart, a l'Alt Congost fou assumida pels Centelles com a dinamitzadors de la seva pròpia xarxa aristocràtica. Les torres alodials osonenques del tombant del segle IX al X foren un precedent de formes d'assentament fortificat i explotació agrícola sota domini que es van trobar després a les successives fronteres, mentre al rerepaís el canvi de denominació per *domus* denotava la seva imbricació amb l'ordre feudal consolidat. En aquesta consolidació, i tal com suggereix l'adopció d'un mot inicialment vinculat al paisatge eclesiàstic segurament per l'associació entre fortificació i esglésies locals, la Reforma papal endegada a la segona meitat del segle XI també hi va tenir el seu paper.

La casa forta de Centelles es documenta l'any 1117, per bé que el seu emplaçament en el nucli del vilar *Sentilias* existent l'any 898 permet pensar que també fou el resultat de la senyorialització de l'assentament primerenc. Aquesta ja devia ser irreversible des de l'any 1031, quan Gilibert Isarn utilitzava l'església parroquial de Sant Martí com escenari d'actes privats de la nissaga. En tot cas, al primer quart del segle XII la casa forta era la residència de la nissaga, cosa que no és contradictòria amb el domini alodial del castell de Sant Esteve situat just a sobre: a diferència del que proposava la historiografia local (Pladevall, 1976: 21), la nissaga no residí inicialment al castell de Sant Esteve perquè no

en tingués el domini sinó, justament, perquè tenia el castell en alou i un domini propi sobre el terme castral estava prou consolidat perquè els senyors poguessin elegir on viure. El trasllat de la residència al castell no fou un factor imprescindible per l'exercici del domini, doncs: es va deure a la circumstància específica dels enfrontaments entre els Cardona i els Montcada a la mort del vescomte Ramon Folc II a partir de mitjan segle XII (Rodríguez-Bernal, 2009a: 52-61). Aleshores, el castell canvià de nom i adoptà el de la nissaga, relació onomàstica entre la nissaga i la fortalesa que anava en sentit contrari a la que s'establia entre els castells i els senyors no alodials, que adoptaven el nom de la fortalesa en accedir a la seva guarda. Aquest fou el cas de la nissaga de feudataris del castell de Sentfores, per exemple, el fundador de la qual, Berenguer Gilabert, tal vegada estava relacionat amb els Centelles. En canvi, en el cas de la relació entre els Centelles i el castell de Sant Esteve es tracta d'un exemple de com les forteses, en rigor, no eren un centre de poder pel fet que els senyors hi residien –cosa que fins tardanament no van fer els Centelles i aleshores ja eren poderosos- sinó perquè eren, en elles mateixes, un símbol del domini; tot i que el més habitual era el propi castell, on vivien els senyors que exercien aquest domini eran, al capdavall, secundari (Morsel, 2004: 98, 101).

En tot cas, el context convuls de la segona meitat del segle XII també sembla haver afavorit l'emergència d'altres cases fortes en els accessos al nucli del domini. El conflicte de la segona meitat del segle XII, fou, doncs, clau per a la cristal·lització definitiva de les *domus* del domini de Centelles, culminant una tendència iniciada amb la senyorialització de determinats vilars existents en el moment de la conquesta a l'Alt Congost. Aquesta, al seu torn, era un exemple en aquest àmbit geogràfic concret de la transformació general del paisatge fortificat relacionada amb l'afermament arreu de l'aristocràcia post-carolíngia (Morsel, 2004: 89-109).

L'afermament i expansió de la nissaga de Centelles s'articulà amb els principis rectoris de la Reforma papal quan el moviment reformador arribà al cor del domini. L'ajustament de les aristocràcies osonenques a la Reforma va prendre formes diverses: enfrontament potses a la recerca d'un acord avantatjós final, si el domini era dependent de les rendes eclesiàstiques (Gurb); acomodació i resistència segons cada parcel·la del domini (Cardona); i acomodació i trobada de vies per saltar els aspectes més estrictes, que la mateixa Reforma proporcionava –canòniques i batllies interessades- i que eren de més fàcil accés per les nissagues amb domini alodial. Aquesta última fou la posició dels

Muntanyola-Montcada i dels Centelles. La Reforma també dotà en contrapartida el domini de Centelles d'instruments innovadors per a la concentració de gent i producte (sagreres: Santa Coloma, Vilarestau), la sanció canònica de la renda feudal (retorn dels delmes en forma de feu) i el reforçament dels vincles feudo-vassallàtics, base de jurisdiccions episcopals i comtals renovades, amb les quals els Centelles –més amb els comtes que amb els bisbes d'Osona, però sense descartar-los del tot- es relacionaren cada cop més en el decurs del segle XI. El seguiment de la gestió pels Centelles de les esglésies del nucli del domini mostra la recerca de vies alternatives per mantenir el control sobre els temples i els seus beneficis materials i ideològics. Els Centelles no es limitaren, doncs, a ser objecte passiu de la Reforma sinó que aquesta mostra la capacitat d'adaptació de la nissaga al nou context polític i, àdhuc, ideològic. No foren passius quan posaren el nucli del domini amb la casa forta –i segur que l'església parroquial de Sant Martí- sota la protecció i batllia de Santa Maria de l'Estany, que, tot i que compromesa amb els principis reformadors, era una barrera a la presència directa del bisbat en el nucli del domini. En paral·lel, s'enfortia l'acostament als Muntanyola-Montcada i la seva xarxa aristocràtica que tenia a l'Estany el santuari i necròpoli de referència. La renúncia formal a la parròquia de Sant Martí facilità el disposar d'una església pròpia, mitjançant la construcció d'una capella dedicada a Santa Maria dins del recinte castral, gestionada per una comunitat de preveres fundada per un benefici familiar, a l'estil de les comunitats canòniques que aleshores erigien altres nissagues, i detentora de delmes propis al marge de la jurisdicció episcopal. Santa Maria de l'Estany era, segurament, més *raonable* envers els interessos dels magnats que l'afavorien que l'eixarreit bisbat reformador. No gens estranyament, observa la dotació dels castlans majors i menors del castell de Sant Esteve amb el delme, senyal d'atribucions sobre la renda després de la posada del nucli del domini en batllia de Santa Maria de l'Estany. I per facilitar encara més les coses, els Centelles tenien a la mateixa església preveres sostinguts amb les seves pròpies donacions *pietoses* per vetllar pels seus interessos. Per tal d'assegurar el tret, els Centelles van posar anys després altres part del domini (Tona, Taradell) sota batllia de l'Orde de l'Hospital. La predilecció per un orde militar potser també responia a la compartició de valors guerrers, i no exclouïa un nou càlcul d'oportunitat de alleugerir el vincle amb una església –Santa Maria de l'Estany- tradicionalment lligada als Montcada, aleshores en pugna amb els Cardona pel control de la Catalunya Central.

Els Centelles, doncs, com els Gurb o els vescomtes o els Montcada, no van romandre passius enfront de la Reforma papal, sinó que desplegaren estratègies per protegir el domini en el nou ordre polític que es bastia a Osona. Fent-ho, però, donaven carta de naturalesa a l'afermament de jurisdiccions territorialitzades i noves formes d'exercici del poder que es desplegaven a Catalunya al ritme de l'afermament del poder dels comtes i comtes-reis (Bisson, 2009: 371-378, 499-514). Fent-ho, les especificitats osonenques derivades de les circumstàncies de la conquesta inicial ("l'era heroica", l'anomena P.H. Freedman, 1985: 30-66) també s'esvaïen. Com a nissaga amb el domini alodial de la fortalesa i fortes atribucions sobre l'església que donava nom a la casa forta on residien, els Centelles disposaven, tanmateix, de monedes de canvi no poc importants amb les quals negociar el seu lloc en aquell nou ordre –al temps que s'inserien en la xarxa aristocràtica en alça –la dels Montcada- sense trencar el vincle amb la tradicional vescomtal.

Tot plegat, no era tan diferent dels levites de les nissagues vicarials introduïts a la canònica catedralícia de l'època heroica d'abans de la Reforma. Per això és lícit preguntar-nos fins a quin punt els Centelles eren fidels a l'esperit reformador o, més aviat, trobaren una manera d'adaptar aquest esperit a maneres de fer arrelades en l'aristocràcia des dels temps del vicari Sal·la; segurament, ambdues coses. Nogensmenys, el cas dels Centelles mostra, com observa F. Mazel (2008a: 377) en relació als aristòcrates de Provença davant de la Reforma, que la divisòria entre Església i aristocràcia laica "no renvoie pas à une logique de contestation mais bien à une logique de concurrence". En aquest sentit resulta il·lustrativa l'oblació de Pere de Centelles, aleshores un infant, a la canònica de Barcelona per fer-hi de canonge. Fou una decisió encertada, ja que Pere fou bisbe de Barcelona després del bel·licós Berenguer de Palou, un dels conqueridors de Mallorca i del País Valencià (Alvira, 2018). Però l'oblació, com observa J. Morsel (2004: 135-139), per ser efectiva havia de partir d'una posició de força prèvia de qui la feia, cosa que en el cas dels Centelles era un fet a finals del segle XII. Al mateix temps, i com també observa J. Morsel (p. 140), amb les oblacions l'Església també absorbia part de la força aristocràtica en benefici propi. Lògica, doncs, de concurrència, en un context general en què cada actor (aristocràcies, bisbes, poder comtal amb el seu propi projecte d'afermament) actuava "en función de sus estrategias de reproducción y dominación, así como las tramas sociales y políticas que sustentaron, moldearon y condicionaron el despliegue de dichas estrategias" (Pérez, coord., 2010: 12). Aquesta lògica operava tant al nucli del domini de Centelles en relació a Santa Maria de l'Estany com en relació a la

catedral a la ciutat de Barcelona; ciutat on també residia el poder reial, pel qual els Centelles havien fet una aposta d'acostament des d'antic i a finals del segle XII eren actius col·laboradors. L'enfortiment del poder reial també marcava el ritme als inicis de la “segona edat del senyoriu banal” (Barthélemy, 1984).

La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles es mantingué unida i s'expandí mitjançant la circulació de dominis eminents d'explotacions pageses entre els seus integrants i la defensa mútua dels dominis respectius. Aquesta doble relació es produïa tant a Osona com a la frontera cada cop més llunyana (Mirambell, Palomera, Tortosa). Entre els dos espais circulava el flux d'interessos entre els aristòcrates arrelats a cada lloc i els respectius familiars, fidels i compartidors d'interessos comuns. La diligència amb què Ramon de Centelles i els seus van contribuir a la formació de la societat colonial tortosina es fonamentava, primer, en una experiència pròpia de la nissaga en aquest tipus d'operacions; i, segon, en la memòria social de les operacions de conquesta que l'aristocràcia osonenca compartia, a mitjan segle XII, des de feia ja més de dos segles.

4. L'EXPERIÈNCIA D'ASSENTAR COLONS.

4.1. Traces dels *hispani* a Osona.

L'arribada en un nombre significatiu de contingents colonitzadors a Osona a recer de la conquesta franca no compta amb proves documentals suficients. Només alguns indicis documental semblen apuntar a la presència de nouvinguts, com els noms de persona en *Francus* primerencs o els seus derivats (*Francone*, *Franculus*, tal vegada *Francemirus*)¹²¹⁶, que en algun cas van donar nom a assentaments sencers (*in villare que vocant Frankone Aiaka*, a prop d'una *terra Francolino*)¹²¹⁷. Tanmateix, la fiabilitat que puguin tenir aquests antropònims com a indicadors de l'assentament és minsa i, a més, en el cas dels individus vius al darrer quart del segle IX es pot tractar d'apel·latius incorporat a l'estoc onomàstic i desproveïts de significació ètnica. Tampoc ho són gaire, d'aclaridores, les referències a la vigència del règim de l'aprisió (el "règim dels francs") com a marc jurídic en el qual s'hauria produït l'assentament d'eventuals colons. Com se sap, aquesta qüestió entronca amb la dels *hispani* que es documenten a partir dels anys 812-816 o, si s'accepta la restitució erudita de determinats preceptes carolingis perduts, dels anys 778-801 (Larrea & Viader, 2005: 184-185)¹²¹⁸. Els trets bàsics de l'aprisió es van concretar progressivament en textos elaborats per resoldre els conflictes amb què els *hispani* es van trobar un cop assentats, fins arribar al conegut -i diplomàticament complicat- precepte de Carles el Calb adreçat als *gotos sive ispanos* de la ciutat de Barcelona i del castell de Terrassa, així com als hispanos que de fora de la ciutat (*intra Barchinonam famosi nominis civitatem vel Terracium castellum quo habitantes simul cum his omnibus qui infra eundem comitatum Barchinonam hispani extra civitatem*

¹²¹⁶ *Francus*: CCIV, docs. 119, 225, 254, 266, 345, 348, 366, 372, 395, 420, 426, 430, 443, 454, 455, 459, 488, 505, 511, 515, 519, 523, 533, 658, 694, 730, 740, 816, 837, 936, 958, 963, 964, 1016, 1048, 1053, 1123, 1181, 1277, 1284, 1377, 1392, 1442, 1452, 1454, 1598, 1681, 1712, 1751, 1763, anys 913-997; *Francone*: docs. 20, 159, 443, 598, 1724, anys 892-996; *Franculus*: docs. 6, 115, 119, 168, anys 887-917; *Francemirus*: docs. 654, 727, 1143, 1159, 1277, 1642, 1695, 1836, anys 950-1000.

¹²¹⁷ CCIV, doc. 72, 119, 120, 168, 188, 1455, anys 906-984.

¹²¹⁸ La referència més tardana es troba en un precepte reial relatiu a la zona de Perelada anterior a l'any 927 (CCII: 384).

quoquo consistunt). Segons aquest precepte de l'any 844¹²¹⁹, el fet d'habitar permanentment en un lloc, més que haver-lo posat en conreu, atorgava a l'aprisiador el seu estatut (p. 192) i els privilegis que se'n derivaven, com estar exempt de censos sobre la circulació de bestiar i mercaderies (*nec paschualia nec telonea*) i tenir accés, segons antic costum (*secundum antiquam consuetudinem*), a les pastures, la llenya i les aigües (*pascua habere ac ligna cedere et aquarum ductus pro suis necessitatibus ubicumque pervenire*). Pel que fa a les obligacions, els beneficiaris de les franqueses havien d'acollir els ambaixadors imperials (*missis nostris*) i andalusins de camí a la cort carolíngia (*legatis qui de partibus Hyspania ad nos transmissi fuerint paratas faciant et ad subvectionem eorum veredas donent*). El precepte també els subjectava als serveis reials en el marc de la jurisdicció comtal corresponent (*sservitia tamen regalia infra comitatum in quo consistunt faciant*), de contingut bàsicament militar i logístic (*ut sicut ceteri franci homines cum comite suo in exercitu pergant et in marcha nostra iuxta rationabilem eiusdem comitis ordinationem atque admonitionem explorationes et excubias, quod usitato vocabulo guaitas dicunt, facere non neglegant*). Les concessions tenien, doncs, un abast limitat pel que fa als hispans i, pel seu contingut, no eren contradictòries amb l'afermament de poders aristocràtics promotors o, en tot cas, beneficiaris de les accions de colonització efectives¹²²⁰. Les *portiones* aprisiades i treballades per colons nous

¹²¹⁹ CCII: 422, any 844. Possible refecció d'un precepte previ atorgat l'any 801 per Carlemany a canvi del lliurament de la ciutat de Barcelona (CCII: 415). La seva existència sembla confirmada per una referència inclosa en la carta de franquesa atorgada pel comte Borrell II als habitants del castell de Montdon el 982 (CDADC, doc. 15).

¹²²⁰ Així, quan el precepte del 844 parla de l'administració de justícia, la possibilitat que els *vicini*, això és, els membres de ple dret de les comunitats aprisiadores (Larrea, 2008: 190), poguessin resoldre entre ells (*secundum eorum legem*) els afers menors o, alternativament, recórrer a la justícia imperial (*legem francorum*), suposava, com observen J. Larrea & R. Viader (2005: 192-200), el reconeixement i, donat el cas, l'ampliació de les atribucions judicials dels *domini* de les *villae* sobre els pagesos lliures, tot afavorint les relacions de dependència a l'interior de les aprisions, assimilades a aquelles *villae* (*appriationibus vel villis cum propriis terminis propriisque earum finibus et adjacenciis*). L'alternativa de recórrer a la llei dels francs, no gensmenys, reforçava la posició dels agents imperials que l'administraven, els comtes en primer lloc, als quals els *franci homines* també es podien encomanar en vassallatge lliurement (*ut se in vassaticum comitis nostri [...] commendent*), reforçant el seu poder. Per A. Barbero & A. Vigil (1991: 372) l'equiparació d'aprisions i *villae* era un indicatiu de l'estabilitat dels dominis i dels espais agraris que

(*adtraxerit [...] et secum in portione sua [...] habitare fecerit*) podien ser el resultat d'accions particulars o col·lectives de pagesos organitzats, eventualment de base familiar (*socios, heredes*), però també obria la porta a *domini* capaços d'organitzar l'aplec, trasllat i assentament de colons en benefici propi, com ho mostra el capitular carokingi adreçat l'any 812 als *hispani minores* que havien estat objecte d'exaccions pels *hispani maiores* i els *pagenses* dels territoris on s'havien assentat (Gaillard & Sénac, 2004: 164-167). El règim dels hispans no només era compatible de dret amb la formació de relacions de domini dins del col·lectiu colonitzador sinó que, pel que fa als colons més dèbils, no els protegia de fet enfront d'altri.

En el cas d'Osona, el règim dels hispans es documenta en dos casos: un al Montseny i un altra entre Osona, Girona i Besalú. A més, són esments relativament tardans, posteriors a mitjan segle IX. Així, l'any 878 es va exceptuar del domini de la catedral de Barcelona al Montseny, confirmat pel rei Lluís al bisbe Frodoí, tot allò que havien romput prèviament els hispans o els serfs (*et exceptis his que hispanis vel servis [...] de heremo traxerunt*), els primers pel seu règim privilegiat especial i els segons perquè pertanyien al domini de llurs propis senyors promotors d'artigades, condicions jurídiques diferents encara que tots plegats possessin en conreu els espais considerats vacants. La primera referència als dos col·lectius es troba en una concessió prèvia, del 862, del rei Carles al comte Sunyer d'Empúries pel qual aquest va rebre els dominis tinguts encara abans pel fidel Humfrid en benefici, exceptuant els dominis del bisbe Frodoí i les aprisions d'hispans i serfs que van aparèixer després en el precepte del 878¹²²¹.

L'altre assentament d'hispans es documenta el 898, quan Carles el Calb va atorgar al seu fidel Teodosi, a precís d'un altre fidel Robert (*per deprecationem Rotberti, fidelis nostri, quendam fidelem nostrum Theodosium de quibusdam rebus nostrae proprietatis honorare*), la vila de Sant Esteve i la vall de Joanetes amb els seus assentaments (*cum*

els integraven. Tanmateix, la "franquesa no és un terme unívoc; podia aixoplugar qualsevol classe d'enfranquiment, de cessió de drets voluntària (que no significa desinteressada) per part dels comtes o dels magnats", incloses les cessions que "no afavoririen els cultivadors, sinó els *domini*, que passaven mitjançant el privilegi d'immunitat a gaudir dels drets i rendes de l'autoritat concedent" (Feliu, 2010: 99).

¹²²¹ CCII: 458, 355, anys 860/862-878.

valle Joanathes cum villis et villaribus quae ibidem sunt), fora del que aleshores ja era el comtat d'Osona però a tocar del seu límit nord (*de meridie in fines de comitatu Ausonensi usque ad collum de Jonathes*). La donació va incloure el tracte que tant els hispans com els altres pagesos fessin a Teodosi i als seus hereus el cens i el servei que prèviament feien als comtes (*ipsi vero homines qui in supradictis villis habitant vel habitaturi sunt tale obsequium vel tale servitium supradicto Theodosio vel heredibus suis faciant vel serviant quale comitibus facere consueverunt tam Spani quam ceteri*)¹²²².

I ja està. Les referències són més que escasses¹²²³, geogràficament perifèriques i tardanes per poder afirmar l'existència d'una colonització franca que depassés els contingents militars participants en l'agressió militar inicial, establerts en els punts forts del dispositiu fronterer, i un grup reduït d'acompanyants. Aquesta mancança no és poc important, ja que la instal·lació de colons és una exigència gairebé imprescindible per a la consolidació de les conquestes (Torró, 2019: 29). A més, cal afegir que si els textos normatius definien els hispans com a provinents de Hispània, és a dir, al-Àndalus (*Ispanos nostros [...] de Hispania venientes*), això, com suggereixen E. Pastor & J. Larrea (2012: 792-793), no volia dir que vinguessin sempre de fora. En efecte, al-Àndalus no era tant un territori ben delimitat com una formació social, els límits de l'Islam (Mafillo, 2013: 38-39) dins dels quals l'estat islàmic exercia una autoritat política diferenciada, el contingut de la qual era fiscal (Retamero, 2000: 174-178). Per tant, podia ser hispà tot aquell que sortia del vincle fiscal i es lliurava al carolingi. Aquest mateix contingut fiscal va aparèixer en el precepte de l'any 780 en el qual Carlemany va assimilar els "seus" hispans (*ispanos nostros*) als fugitius de la gran opressió i del crudelíssim jou dels sarraïns imposat sobre els seus clatells (*propter iniquam oppresionem et crudelissimum iugum, quod eorum cervicibus inimicissima christianitati gens sarracenorum imposuit*). Aquesta radicalitat expressiva, però, enfosquia les raons concretes de la defecció. Al capdavant, el règim dels hispans incloïa exempcions fiscals i condicions favorables d'accés als recursos comunitaris i al mercat, i no gens estranyament els mots emprats tenien ressonàncies fiscals antigues. Entre d'altres, recorden els de la Crònica del 754 sobre la primerenca organització fiscal

¹²²² CCII: 368, any 898.

¹²²³ Eventualment, en un àmbit local també es podria resseguir la pista dels hispans a través de les Espanyes que donen nom a masos o rodalies més dispersos per la geografia osonenca, com la *villa Espanga* de Taradell esmentada l'any 1098 (Pladevall, 1995: 286).

d'al-Andalus i als pactes amb *seniores et potentes* que la van desplegar (Barceló, 1979: 236-248). També recorden el *gravi iugo* amb què Ègica oprimia els magnats gots (Barceló, 1999: 106-107). En aquests altres textos, “el sentit d’obligació fiscal de *iugum* és indubtable” (Retamero, 2000: 103) i és raonable pensar que els textos carolingis també feien referència a la fiscalitat emiral, que aleshores gravava amb diferent intensitat creients i cristians (Barceló, 1984: 56-59). A la Marca Hispànica, menys controlada per l’emirat i sotmesa a una dinàmica militar canviant (Zimmermann, 2023: 104-168), la defecció era una opció més raonable que l’adoptada pels màrtirs voluntaris cordovesos oprimits pel fisc (Colbert, 1962). Els avantatges oferts per la *fiducia* carolíngia, comparats amb el *iugum* andalusí podrien haver convertit en hispans aquells que, com diria el precepte atorgat als barcelonins el 844, es van sotmetre (*se subjecerunt*) lliurement (*libera et prompta voluntate*) sense necessitat de desplaçar-se. La d’hispa era en rigor una denominació ètnica per referir-se a una identitat funcional i, més concretament, a règims de domini i explotació particulars d’aquell col·lectiu, quelcom habitual en les denominacions dels “pobles” alt-medievals “andused by foreigners” (Pohl, 1998: 22)¹²²⁴. Des d’aquesta perspectiva, els hispans dels marges osonencs eren un col·lectiu afavorit que podia procedir de la mateixa Osona i, per tant, això encara faria més curt l’abast d’una eventual colonització duta a terme per elements francs.

Una altra cosa, però, s’ha de tenir en consideració, que també resulta útil per comprendre la revolta del 826/827. L’estatut privilegiat dels hispans, fos quin fos el seu origen geogràfic i el seu nombre, va requerir una reorganització de les condicions d’accés als recursos preexistents i, al capdavall, una divisió de la societat local en dos grups, un d’ells privilegiat per un règim jurídic que, eventualment, afavoria l’establiment i extensió de relacions de domini senyorial. Si les exempcions previstes en el precepte de l’any 844 eren, com és de creure, d’aplicació als hispans des del principi, estar exempt de censos sobre la circulació de bestiar i mercaderies (*nec paschualia nec telonea*) i tenir accés, segons antic costum (*secundum antiquam consuetudinem*), a les pastures, la llenya i les

¹²²⁴ Per bé que l’aspecte “ètnic”, això és, la procedència geogràfica i la identitat cultural, no és quelcom que s’hagi de deixar passar, especialment de cara a identificar processos de colonització lligats a la incorporació a nous dominis polítics. Seria el cas, per exemple, dels *guasconibus* que aprisiaven a la Garrotxa al primer terç del segle IX (To, 2013: 69) i, en el cas d’Osona, dels narbonesos i cerdans assentats amb la conquesta comtal.

aigües (*pascua habere ac ligna cedere et aquarum ductus pro suis necessitatibus ubicumque pervenire*), atorgava als beneficiaris d'aquest règim un accés privilegiat als espais considerats vacants, mentre les exempcions fiscals al trànsit de bestiar i de mercaderies també els facilitava un accés molt beneficiós a una ramaderia i un mercat més enllà de l'àmbit local.

Es tractava, però, d'un règim jurídic que alterava les bases dels *fundi* preexistents i el seu propi ordre social i agrari a favor de les *villae*, assimilades pels preceptes carolingis, significativament, a les aprisions (*appriationibus vel villis cum propriis terminis propriisque earum finibus et adjacenciis*)¹²²⁵. Els privilegis dels hispans eren una potencial font de conflictes com els que, de fet, apareixen l'any 812, quan els *hispani minores*, víctimes dels abusos de magnats o els seus agents (*iuniorum vestrorum*), també es van queixar dels atacs dels pagesos autòctons a les seves aprisions (*et dixerunt quod aliqui pagenses fiscum nostrum sibi alter alterius testificant ad eorum proprietatem et eos exinde expellant contra iusticiam et tollant nostram vestituram quam per triginta annos seu amplios vestiti fuimus et ipsi per nostrum donitum de eremo per nostram datam licentiam retraxerunt*)¹²²⁶. Els hispans comptaven a favor seu amb la força i els instruments jurídics que permetien i legalitzaven el seu assentament. Però per als que ja hi eren la inclusió d'altres conreadors no previstos en seu propi horitzó de subsistència era una nosa en el millor dels casos i, en el pitjor, l'esca d'un conflicte que, al seu torn, podia fer fracassar l'assentament de colons. El text, és clar, no diu res sobre la disrupció provocada per ells mateixos prèviament, indicador clar de la presa de partit pel poder reial que els atorgava la seva protecció. Calla, per tant, sobre el que podria haver estat un motiu de les exaccions denunciades i, davant de la contumàcia reial, un altre motiu per la revolta. A partir de 820, el conflicte s'agreujaria potencialment quan la situació dels autòctons, i en especial els seus sectors dirigents, empitjorés amb el tancament d'al-Àndalus a les incursions franques i la substitució dels magnats autòctons per aristocràcia imperial en el

¹²²⁵ CCII: 422, any 844. El debat sobre la noció de *villa* alt-medieval és antic i complex i la bibliografia és enorme. Només per a la zona central de l'Imperi carolingi, vegeu el recull bibliogràfic d'E. Renard (2005), per exemple. Vegeu per al cas català P. Bonnassie (1979: 188-191), R. Martí (2006a), G. Feliu (2022) i Ch. Folch (2022). Per una aproximació toponímica a la qüestió al Lluçanès, A. Cubo & J. Plans (2010).

¹²²⁶ CCVII, doc. 3, any 812.

regiment de la Gòtia. El 826, el mateix càlcul d'avantatges comparatius també hauria intervingut en la tramesa de l'anònim germà d'Aissó a Còrdova per negociar el suport andalusí, que devia incloure el retorn al *iugum* fiscal emiral.

El cas dels hispans osonencs mostra que, tot i que formen part d'una mateixa seqüència de dominació de les societats conquerides, l'agressió militar inicial i l'assentament de colons que consoliden el domini es regeixen per lògiques diferents que poden fer que, fins i tot si l'agressió és exitosa, la colonització fracassi, Aplegar, conduir i assentar "gent nova" (Virgili, 2010) no és gens fàcil. Fins i tot si el colons poden ser sostinguts inicialment de forma directa pels promotors de la conquesta, assegurar-ne la supervivència i reproducció social requereix processos de treball eficients i un càlcul de guanys comparatius respecte de la situació al rerepaís de pertinença. Per això no és estrany que, per exemple, el comte Guifré tirés inicialment de criminals per repoblar inicialment el nucli avançat de Cardona¹²²⁷.

4.2. Colons a recer de la conquesta comtal.

4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.

La incorporació de la vall de Vallfogona de Ripollès al domini del comte Guifré és el cas més antic del qual coneixem amb detall els procediments d'incorporació al domini i assentament de colons. El territori va quedar centrat, des dels primers temps, pel monestir femení de Sant Joan, on el comte instal·la la seva filla Emma com abadessa l'any 885¹²²⁸. La primera referència documental a la vall, de fet, és de l'any 880 i consisteix en la donació d'un prevere, Ariulf, a Santa Maria de Ripoll i les dues esglésies vinculades de Sant Pere, temple de la vila de Ripoll, i de Sant Joan; aquesta última era el precedent immediat del monestir¹²²⁹. Sant Joan fou immediatament després reconstruïda a iniciativa del comte Guifré per fer-hi oblació de la seva filla Emma. Així es va recollir l'any 913

¹²²⁷ CCVII, doc. 73, anys 880/886. La seguretat dels criminals fou eliminada en la renovació de les franqueses pel comte Borrell l'any 986, quan el control de Cardona ja estava assegurat (DVC, doc. 7).

¹²²⁸ CCIV, doc. 4, any 885.

¹²²⁹ CCIV, doc. 1, any 880.

(*iamdicto monasterio qui est in honore Sancti Iohannis bapbista quod condem gloriossissimus Wifredus comes bone memorie reedificavit et dedicare iussit*)¹²³⁰.

El mateix any 913 es va dreçar el relat de la incorporació al domini, quan arran de l'adscripció al domini monàstic de bona part dels seus habitants, mig miler, al monestir fou necessari bastir un relat que la legitimés. Es tracta d'un parell de documents ben coneguts (Abadal, 1983: 78; Badia i Margarit, 1958; Bonnassie, 1979: 90-91; Costa, 2022; Jarrett, 2004; Feliu, 1989; Feliu & Ferrer, 2021; Salrach, 2021)¹²³¹. En el primer es relata l'arribada del comte a la vall amb els seus fidels i, trobant-la deserta, com va dur a terme la seva adquisició amb els seus vilars, la termenà i incorporà al domini (*condam iamdictus Wifredus comes venit cum suis fidelibus in iamdicta valle, qui erat in deserto posita, et sic apprehendit iamdicta valle cum suis villaribus et terminavit eam*). Igual que l'acte simbòlic d'hissar una bandera no és suficient per assegurar el reconeixement de la reclamació sobre el territori circumdant acabat de conquerir (Day, 2006: 44), el termenat, això és, la reorganització dels territoris tradicionals i la seva adscripció a la nova autoritat política i als seus agents considerats legítims per la seva fidelitat personal al comte (*cum suis fidelibus*), fou un pas fonamental i imprescindible de la incorporació de Vallfogona al domini. El relat continua amb la designació pel mateix comte Guifré i la comtessa Guinedella de la seva filla Emma com abadessa del monestir i, fent ús de les regalies (*per vocem regis*), amb la disposició que els seus habitants, assimilats a colons (*conlocati*), li fessin a ella el *servitium* com a tenidor d'un *beneficium* monàstic (*et omnem servitium ad iamdicta Hemmone suasque monachas vel eius successores exinde impendere faciamus [...] ut omnes homines quod illa suasque successores in iamdicta valle conlocaverint ad abitandum ut omnem servicium exinde infendere faciant; iamdicta Hemmo primus hominum istis temporibus sic conlocavit in ipsos villares homines qui ibidem habitant et omnem edificikum [...] de eremos ad culturam perducerunt. Omnia per beneficio de iamdicta Hemmone abbatissa hoc fecerunt*)¹²³². El relat es fonamentava en el tòpic legitimador de la *Terra Nullius* o del desert, que J.M. Salrach (2021: 28-29) considera

¹²³⁰ CCIV, doc. 119, any 913.

¹²³¹ La xifra exacta està entre els 476 (Abadal, 1983: 111), 493 (Jarrett, 2004) i 510 (Feliu, 1989), segons es prenguin determinats noms com a persones diferents o variacions del nom de les mateixes persones.

¹²³² CCIV, docs. 119-120, any 913.

funcional tant per als comtes com per al monestir (“we should probably interpret as meaning that it lacked an authority and owners with acknowledged rights instead of lacking settlers”).

El termenat de Vallfogona fou l’operació física (*terras cultas vel incultas cum eremis vel limitis [...] sicut est piduvatum vel terminatum*)¹²³³ i jurídica per la qual l’espai aprisiat quedà sotmès al domini comtal i, a partir d’aleshores, es podia procedir a la seva compartimentació en unitats més petites laiques i eclesiàstiques (castells, parròquies, alocs). Els límits de Vallfogona de l’any 913 coincidien, així, amb els del domini comtal (*terra nostra*) amb què els comtes Guifré i Guinedella van dotar la seva filla Emma en fer-ne oblació al monestir el 885¹²³⁴. Els anys transcorreguts entre el 885 i el 913 foren, doncs, els necessaris per afermar localment la presència del monestir de Sant Joan. De fet, havien transcorregut els 30 anys des del moment de l’aprisió comtal entorn de 880 i la *conlocatio* dels pagesos que permetien, al comte, disposar-ne lliurement. La cronologia respecte del cas de Borredà, incorporat al domini comtal a partir de l’any 886 i, el 919, passat en judici del comte Miró a poder del monestir de Ripoll que sostenia que hi tenia dret per una donació anterior del bisbe Radulf d’Urgell¹²³⁵, és coincident. La quantitat de gent que l’any 913 va reconèixer la senyoria del monestir de Sant Joan, mig miler de persones, també il·lustra sobre la capacitat del monestir d’organitzar la seva implantació territorial, adquirir predis, arxivar i enregistrar obligacions i serveis deguts¹²³⁶.

¹²³³ DCVb, doc. 1208, doc. 1208, any 1060).

¹²³⁴ CCIV, doc. 4, any 885. El document presenta interpolacions que, segons l’editor, no afecten aquest esment.

¹²³⁵ CCVII, doc. 72, any 886; CCIV, doc. 185, any 919.

¹²³⁶ La persistència de serveis militars es troba en els furs castellans dels segles XII i XIII, on, al nord del Sistema Central, els fan comunitats que mantenen un elevat grau de l’autonomia prèvia en un context ja feudalitzat (Martín Viso, 2005: 97). La pèrdua de les obligacions militars, en canvi, també pot ser una pèrdua de garanties de la llibertat personal i, així, a l’Aragó, la *militia* també és una forma per les capes elevades de la pagesia d’escapar a l’asserviment (Laliena & Sénac, 1991: 105-107)

Capacitat de gestionar gent i energia¹²³⁷ expressada documentalment amb una finesa formal que no exclou la contundència de fons (*per lege et iusticia plus debet esse ista omnia, quantum istas affrontaciones includunt, de iamdicta Hemmone abbatissa per auctoritatem superius scripta [...] quam de nos superius iamdicto aut de ullum alium hominem nisi per iussione iamdicta abbatissa*). Al final, els pagesos de la vall, tant els preexistents com els nouvinguts a recer de l'aprisió comtal cal suposar que beneficiaris d'unes condicions favorables a l'assentament¹²³⁸, van quedar igualats com a dependents del monestir al marge de quin hagués estat el seu estatut inicial, establert amb la conquesta o anterior: el cas de Vallfogona també és un exemple de l'observació de J. Torró (2019: 18), feta igualment a partir de les experiències tardanes, que “incluso si finalmente la población preexistente queda incorporada y obtiene algún reconocimiento formal de posesión (por ejemplo mediante una carta de población o similar), el propio acto equivale a aceptar que cualquier derecho anterior carecía de validez y que se ha renunciado al mismo antes de recibir el nuevo”.

El domini comtal –com el del monestir- s'havia fet inicialment amb compres i aprisions (*villare que dicitur Sendare [...] que comparavimus de Daniel [...] et alias terras que ibidem habemus per aprisione*), mentre, pel que fa al caràcter suposadament desert de la vall, tant el mateix relat que esmenta els vilars com la presència primerenca de *villae* ben delimitades indiquen que aquell *desert* era un recurs retòric destinat a anul·lar el passat anterior a l'arribada del comte i dels seus fidels. Ara bé, l'acceptació d'aquest relat determinava que la història de la vall i de la relació dels seus habitants començava amb la incorporació al domini comtal i les condicions que regirien aquella relació serien les establertes en aquell moment i, de nou, l'any 913 quan la situació personal dels pagesos va restar sotmesa a la voluntat d'Emma com a “primer senyor” en organitzar la vall sota

¹²³⁷ J.W. Thompson (1935: 54-56) observa que algunes dotzenes d'homes eren suficients per “comptar l'Imperi” a partir dels bisbats, abadies i comtats”; en el cas d'una vall prepirinca, el control exercit pel cenobi pot haver estat, doncs, perfecte.

¹²³⁸ P. Bonnassie (1979: 90), ja es preguntava si “no podria ésser que, contràriament a les al·legacions del document que hom fa aprovar pels habitants de la vall, aquesta no fos ni totalment deserta ni totalment inculta en el moment de la donació” del comte Guifré a la seva filla i abadessa Emma, i que “potser un nombre important de colons hi haguessin ja adquirit per aprisió uns drets anteriors als de l'abadia?”.

domini (*et iamdicta Hemmo primus hominum istis temporibus sic conlocavit in ipsos villares homines qui ibidem habitant*)¹²³⁹.

El relat fundacional es va modificar novament l'any 977 en la consagració de la tercera església de Santa Maria de Ripoll de l'any 977, en la qual, el bisbe Miró de Girona, parlant del seu avi Guifré, va optar per l'expulsió dels musulmans com a moment inicial de la vall, a partir del qual aquesta fou aprisiada i repoblada (*“expulsis agarenis, qui tunc temporis colonos extiterant, more per prisiones desertam incolam terram coenobium Ripollense beatae virginis Mariae honore construxit*)¹²⁴⁰. El canvi en el relat de la incorporació de Vallfogona al domini comtal entre els anys 913 i 977 prefigura, de fet, aquest paper creixent dels pagans que són allà per ser, justament, expulsats, en els relats de les successives conquestes. Ara bé, l'existència, per a Vallfogona, de dos relats successius, amb el primer amb comunitats muntanyenques com a població preexistent i el segon amb *agarenis*, també és un toc d'atenció sobre la complexitat social de les terres conquerides més tard i que els textos resolen ràpidament amb mencions als *paganis*. Al capdavall, entre 913 i 977, les comunitats pageses incorporades al domini –i que es documenten a bastament tant el mateix 913 com en l'actiu *mercat de la terra* que configurà el domini monàstic de Sant Joan– també es van fer, textualment, fonedisses.

A. Virgili (2003: 56) explica les fases dels processos de conquesta i colonització catalans dels segles XI-XII en aquests termes: “La primera és l'operació militar d'ocupació dels objectius seleccionats. La segona és la gestió i l'administració immediata de la victòria, la qual implica la distribució del botí, el repartiment de l'espai i la imposició d'estratègies que actuen directament sobre la societat vençuda i que provoquen greus dislocacions poblacionals. La tercera serà el procés de colonització, la més complexa i decisiva, ja que exigeix desplaçaments de gent i és imprescindible per a reeixir en el projecte conqueridor, una empresa difícil i que presenta dificultats inicials arreu on s'ha estudiat el procés de dominació feudal. Cada una d'aquestes intervencions té una dinàmica pròpia, alhora que

¹²³⁹ CCIV, doc. 120, any 913. La relació entre la consideració d'Emma com a *primer home* i la possessió de les regalies com el servei militar entronca el cas de Vallfogona amb altres referències a l'aprisió de terres per part de particulars actuant com a *primi homines cum sub ditione francorum* que es troben a la mateixa rodalia de Sant Joan (CCIV, docs. 454, 493, anys 938-942).

¹²⁴⁰ CCIV, doc. 1242, any 977.

està íntimament relacionada amb les altres”. Vallfogona és un exemple d’aquesta mateixa seqüència: l’arribada del contingent armat a l’espai considerat desert (*venit cum suis fidelibus in iamdicta valle qui erat in deserto posita*), la gestió immediata del territori (*sic apprehendit iamdicta valle cum suis villaribus et terminavit eam*) i la instal·lació de colons –o l’equiparació com a tals dels autòctons¹²⁴¹- a càrrec del mateix comte o l’abadessa Emma (*omnes homines quod illa suasque successores in iamdicta valle conlocaverint ad abitandum*). La seqüència colonitzadora del “llarg segle XII”, doncs, ja tenia precedents en les conquestes de finals del IX dutes a terme pels comtes pirinencs.

Alguns llocs esmentats en les actes de l’any 913 mostren el pes de l’explotació forestal i ramadera en el domini monàstic. Entre altres recursos que tant l’arqueologia com els textos documenten al territori que fou després del domini monàstic es troba la pega. La seva utilitat singular era el marcatge del bestiar, a més de remei per les trencadures de pota (Fàbrega, 2006; Miralles, 2005: 254). El delme de la pega –i del ferro- apareix de manera excepcional en els textos d’aquesta mena a l’acta de consagració de la catedral d’Urgell (*et decimis ferri et picis*)¹²⁴², senyal de la importància d’aquesta producció en l’espai pirinenc. Documentats arqueològicament a Andorra entre els segles I i VII (Palet *et al.*, 2023: 188-190), cal pensar que es trobaven arreu de l’espai muntanyenc. Si més no es documenten per escrit des de principis del segle X en el domini monàstic de Sant Joan: devien ser nombrosos a l’emplaçament del *villare que dicunt Fornos* esmentat l’any 913 i l’any 918 en el terme de la *villa que nominant Boscharones*, on Esteve va donar a Sant Joan la meitat d’un vilar *et ipsas terras cum ipsum fornum pegarium*¹²⁴³. Nogensmenys,

¹²⁴¹ Entre els pagesos que reconegueren la senyoria de Sant Joan es troben els *habitatores qui sumus de villa que vocant Insula Langobardi*, per bé que J. Duran-Porta (2009: 257) considera que els Llombard/Longobard de la documentació catalana corresponien a modes onomàstiques més a que gentilicis; possiblement, té raó.

¹²⁴² IACDEC, doc. 2. Es tracta d’un document de datació problemàtica; descartada la data que hi consta (any 839), la darrera proposta és de 1016-1024 (Vergés & Gascón, 2017). En tot cas, la relació entre la taxació de la pega i del ferro a l’espai diocesà coincideix amb les troballes arqueològiques de les dues activitats a la muntanya des del segle VII en endavant.

¹²⁴³ CCIV, docs. 119, 180, anys 913-918. La documentació del monestir de Sant Joan del segle XI també enregistra espais genuïnament ramaders a les tres parròquies; així, per exemple, un alou dels comtes de Besalú a a Llaers incloïa l’any 1004 *garricis [...] cortales* i els seus límits arribaven fins a *ipsa calmo* (DMSJA, doc. 7).

el reconeixement judicial de l'any 913 va excloure explícitament de la senyoria monàstica els drets que tenien els homes de Cavallera (*exceptus hoc quod homines habitatores villa que vocant Cavallaria ibidem iustissime habent quam de nos superius iamdictos aut de ullum alium hominem*)¹²⁴⁴. L'excepció inicial d'un assentament probablement especialitzat en la cria de cavalls, indica l'interès comtal en conservar les atribucions pròpies sobre aquesta producció estratègica¹²⁴⁵, que potser també situava la comunitat local en una posició de major interès pels comtes que bosquetans, pegaires, vinyaters o vedellers (*Boscharones, Fornos, Vinea, Vedellare*) que donaven nom a altres vilatges sotmesos al monestir. De fet, el domini comtal s'hi va traduir en la creació gairebé immediata del castell termenat de Cavallera amb centre a l'extrem oriental de la serra, documentat a partir de 936/937¹²⁴⁶, que va precedir a la incorporació de l'assentament al domini monàstic *in omne integritate* (Feliu, 1989: 422).

El mateix interès per l'accés a les pastures de muntanya es troba en l'interès del monestir pel control del castell de Mogrony (*castro Mogoronio*), que segons el document de la dotació pels comtes Guifré i Guinedella de la seva filla Emma en entrar al monestir hauria estat del monestir des de l'any 885. El document¹²⁴⁷ conté una interpolació que afecta la fortalesa, la qual no s'hauria incorporat al domini monàstic fins a finals del segle X, segons l'anàlisi paleogràfica i diplomàtica del text (Jarrett, 2004). Però la mateixa interpolació ja és indicativa de l'interès monàstic per aquesta fortalesa situada a cavall de les conques del Ter i del Llobregat, a 1.400 m d'altitud als peus de les pastures de Costa Pubilla (2055 m). Les circumstàncies de la incorporació del terme castral al domini monàstic queden més clares atenent a les possibilitats d'exploració forestal i ramadera del seu territori, la qual al darrer quart del segle X provocava conflictes amb les comunitats

¹²⁴⁴ CCIV, doc. 119, any 913.

¹²⁴⁵ Per J. Escalona (2001) la cria i conducció de cavalls tenien “un valor polític, puesto que permiten sostener la función militar del condado y por medio de concesiones a los vasallos, mantener las redes clientelares”. En el cas català, P. Bonnassie (1979: 409-411) observa el desenvolupament “particularment espectacular” de la ramaderia equina lligat al procés de feudalització, mentre a l'Alta Ribagorça una *via cavalar* també es troba entre les més antigues referències a camins especialitzats a finals del segle X (Oliver, 2003b: 252).

¹²⁴⁶ CCIV, doc. 431, any 936/937.

¹²⁴⁷ CCIV, doc. 4, any 885.

pageses de la rodalia: l'any 987 els *homes* de Gombrèn (*homines de Gomesindo*) enfrontats a Sant Joan per l'ús de boscos i herbes van ser forçats a reconèixer que el monestir feia mig segle que hi tenia foresters propis que els explotaven (*vidimus Eimo abbatissa omnia superius scripta tenere et ad iure Sancti Iohannis defendere et vidimus in ipsos boscos vel pasturas suos forestarios illi mittere et ipsos boscos et pascuas qui sunt infra constitutos termines vidimus eis pasquerare infra hos annos L*)¹²⁴⁸. El mig segle adduït en defensa dels drets de Sant Joan superava el període trentenari exigint per a l'aprisió de la rodalia i, d'altra banda, situa el moment de l'arribada dels *forestarii* de les monges entorn del 937, això és, al final de l'abadiat d'Emma, al final d'un recorregut dels drets senyorials sobre l'espai en qüestió iniciat amb l'aprisió inicial pel comte Borrell *in locum que nominant ad ipsa Foreste*, continuat per la venda al levita Miró i, el 962, per la donació d'aquest al monestir de Sant Joan¹²⁴⁹. El domini del castell duia aparellat el dret d'entrada i eixida (*exiis et regressiis*), cosa que no només incloïa el dret d'accés als espais considerats vacants del terme castral i participar en la seva explotació (Larrea, 2008: 190), sinó també el recorregut dels animals entre el monestir i els boscos i pastures del terme de fortalesa. De fet, el monestir estava situat a uns 20 km de distància del castell seguint el camí ramader tradicional que passant pel monestir de Santa Maria de Ripoll anava a Mogrony i Castellar de N'Hug (Miralles *et. al.* 2002: 65-66)¹²⁵⁰.

El mateix interès pel control de recursos ramaders per part del monestir de Sant Joan s'observa al sud del domini monàstic, a l'entorn de Vidrà¹²⁵¹ i del castell de Milany. L'any 960, a iniciativa de l'abadessa Ranló hi van ser consagrades les esglésies de Sant Hilari de Vidrà, Sant Bartomeu de Llaers i Sant Julià de Vallfogona¹²⁵². Com en el cas de les

¹²⁴⁸ CCIV, doc. 1526, any 987.

¹²⁴⁹ CCIV, doc. 902, any 962.

¹²⁵⁰ Pel camí, https://www.fmr.cat/sites/default/files/adjunts-fons/mapa_ramader.jpg (Consulta: abril 2024). Els encarregats de la creació, manteniment i, eventualment, reorganització de la jerarquia de camins que articulà els dominis -i que podien tenir una funció al marc del desplaçament del bestiar- són els *stratarii* o *viatarii* que a Osona es troben des de principis del segle X. En recull les referències A. Mundó (2001: 62-65); també a CCIV, docs. 57 (*Biadarius*), 161 (*Viatarius*), anys 904-917.

¹²⁵¹ Vidrà fou objecte d'una de les actuacions del monestir de Sant Joan per a la recuperació del domini després de les batusses posteriors a la mort de l'abadessa Emma (Jarrett, 2004).

¹²⁵² CCIV, docs. 856, 857, 858, any 960.

pastures guipuscoanes cobejades al segle XII pels monestirs navarresos, nucli de dominis ramaders envoltats pels senyorijs centrats a les valls (Barrena, 1998: 78), les tres parròquies consagrades l'any 960 s'articulaven entorn del *monte Melango* (1529 m), nucli del terme del castell de Milany (*castro Melango*) esmentat per primera vegada el 962, segurament per substituir un *castello Palumi* (Castellpalom), anterior, que apareix en les tres consagracions com a límit parroquial. Milany, de fet, es pot considerar la cara militar de la mateixa intervenció del monestir a través de les consagracions parroquials¹²⁵³. L'acció local del monestir també comptava amb el precedent d'un domini comtal documentat l'any 931, quan el *monte Melagio* i el coll de Canes (*Cannes*) afrontaven un domini venut per Guimerà i Bonica al comte Sunyer¹²⁵⁴. Cal afegir a tot plegat que la parròquia de Sant Hilari va rebre com a dotació les rendes de la *villa Cuil Plana* i de *Cuil de Asinos*, noms que fan referència a amorriadors, llocs de concentració i descans d'animals (<*cubile*), possibilitat reforçada per la presència entre les afrontacions del terme parroquial de muntanyes deforestades (*in monte Calvelo*), ports freqüentats (*in ipsa Portela*) i la mateixa muntanya de Milany (*in monte Melango*). L'esment de la “vila del cubil dels ases” també informa, com en el cas de *Cavallaria* a la Vallfogona, d'un possible assentament especialitzat en el bestiar cavallí¹²⁵⁵. Per Milany, en tot cas, també discorre l'actual GR3, un camí ramader tradicional (Miralles *et al.*, 2002: 69) que procedia de la Serra Cavallera, on es trobava la *villa Cavallaria*. El camí passava per la vila mateixa de Sant Joan de les Abadesses i a través de Vidrà arribava a Besora i la Plana de Vic (*territorio Transmuntano vel Hausonensse*)¹²⁵⁶. Juntament amb altres referències primerenques¹²⁵⁷, aquests esments posen sobre la pista d'uns interessos ramaders en la configuració inicial del domini del monestir de Sant Joan.

¹²⁵³ CCIV, doc. 902, any 962. Sobre el castell, M. Fàbregas (2017).

¹²⁵⁴ CCIV, doc. 378, any 931.

¹²⁵⁵ CCIV, doc. 856, any 960. El terme de Sant Bartomeu de Llaers afrontava *in ipsa calmilga*, una calma petita (doc. 857)

¹²⁵⁶ CCIV, doc. 6, any 887. Vegeu pel mapa https://www.fmr.cat/sites/default/files/adjunts-fons/mapa_ramader.jpg (Consulta: abril 2024)

¹²⁵⁷ L'any 900 va entrar com a monja *Richildes femina* portant amb ella terres, vinyes i horts, roba, mobles, eines agrícoles, més un bou, una vaca amb el seu vedell, un ase arriat *cum suos utres et bulcias*, sis porcs i una quantitat indeterminada d'ovelles (CCIV, doc. 44, any 900).

4.2.2. Narbonesos als prats de Vic.

La densificació de prats i farraginals a l'entorn de nuclis urbans dels segles IX-XI, ja va ser observada per P. Bonnassie (1979: 409-411; també Riera, 2004: 755) en el cas de Catalunya com a resultat de la proliferació d'horts i vinyes en les pastures extensives, que les van convertir en espais de preu elevat i cobejats per les "famílies ciutadanes més benestants". Sense qüestionar aquesta relació pròpiament medieval entre la densificació de la pastura intensiva i la proliferació d'horts i vinyes en les pastures extensives originals, que com veurem és el que va succeir en el cas de Vic, la més recent arqueologia del paisatge permet retrocedir la cronologia de les pastures periurbanes fins a la ruralització de les ciutats antigues, la desaparició d'assentaments de la seva rodalia i la pràctica de la ramaderia en els nous espais considerats vacants. Concretament, la investigació zooarqueològica que presta atenció a les formes de gestió de la cabana, llocs de cria, edats de sacrifici, etc. (p.e. Colominas *et al.* 2019, 2022), planteja la possibilitat d'una primera transhumància entre el Pirineu i les planes catalanes en aquest mateix període, mentre, al sud d'Osona, el jaciment d'Aiguafreda de Dalt mostra les possibilitats d'aquesta mena d'enfocaments en un espai concret (Gallego-Valle *et al.*, 2022, 2024).

En el cas de Vic no es compta amb dades en aquest sentit, ni documentals ni arqueològiques. Així, és cert que s'ha detectat a Vic un emplaçament existent a les ciutats des de l'Antiguitat i que, fins a cert punt, és indicador del grau de complexitat urbana (Cristilli, 2015), l'escorxador. Documentat tardanament l'any 1211, s'ha localitzat davant de l'església de Sant Sadurní i compta amb una abundant presència de cranis d'ovicàprids (Ollich *et al.*, 2021: 216). L'església, per la seva part, és una de les localitzacions candidates de la catedral primerenca al costat del temple romà i de la torre comtal (*ipsum palacium quod vocatur turrim comitalem*)¹²⁵⁸ i molt a prop del *mercatum* documentat l'any 911¹²⁵⁹. La catedral de Vic, de fet, disposava de bestiar propi, que augmentava amb les donacions pietoses i les deixes testamentàries. El 981, Inguilrada va deixar a diferents institucions un total de 9 eugues, un pollí, un cavall i un ase, a més d'altres *bestias que*

¹²⁵⁸ DCVb, docs. 1541-1542, any 1088. Per la proposta d'emplaçament de la catedral tardoantiga, R. Ordeig (2021).

¹²⁵⁹ CCIV, docs. 103-105, any 911.

remanent, porchos sive alias, i certa quantitat de llana¹²⁶⁰, i el 997 Quixol deixà a la catedral *inter oves et capras XL* que el seu marit Borrell li devia per la dècima marital. Cal recordar que 60 ovelles o 50 vaques per família constitueix el volum mínim per una ramaderia no subordinada a l'agricultura en un context preindustrial (Wickham, 1994: 125-133)¹²⁶¹. Si la proporció es mantenia de 1:10 al conjunt del patrimoni, Quixol i Borrell haurien disposat conjuntament de 400 ovelles, quantitat més que suficient per considerar-los ramaders. En tot cas, ella deixà aquests 40 animals a la catedral de Vic i això va suposar l'entrada al patrimoni catedralici, en un sol cop, de 2/3 del nombre d'animals suficient per mantenir una família¹²⁶². També tenia un nombre suficient d'ovelles per assegurar l'autonomia productiva Sunifred, vicari de Lluçà, que en el seu testament de l'any 988 deixà 135 ovelles, 20 eugues i 12 vaques, a més d'un alou distribuït distribuït a tots els extrems dels possibles camins ramaders articulats per la carrerada del Lluçanès (*in Osona et in Berguidano et in Cerdania et in Gerunda et Menresa*). Sal·la, que va fer testament l'any 1000, deixà el seu cavall, dos xais i altres ovelles, oques, porcs i vaques, essent un dels pocs aloers osonencs que enregistren ovelles en els textos i l'únic amb xais¹²⁶³. Aquestes quantitats de bestiar de finals del segle X contrasten amb les escasses *oves X* que tenia el bisbe Idalguer en el seu testament a principis del segle X¹²⁶⁴, senyal d'un increment a través de les donacions i, sens dubte, la gestió de la capacitat reproductiva del bestiar¹²⁶⁵.

Algun canonge de la catedral també era ramader. Així, el sacerdot *Wifredus que vocant Bronicardo*, canonge de la catedral de Vic, abans de marxar en pelegrinatge l'any 981 va deixar un mínim de 4 moltons i 44 ovelles, a més d'un nombre indeterminat més d'aquests

¹²⁶⁰ CCIV, doc. 1354, any 981. Sobre aquesta dona, J. Bolòs & V. Hurtado (2001: 76-77)

¹²⁶¹ Sobre la ramaderia pagesa, a partir de les fonts catalanes, A. Riera (2004).

¹²⁶² CCIV, doc. 1775, any 997.

¹²⁶³ CCIV, doc. 154, 1842, anys 988-1000.

¹²⁶⁴ CCIV, doc. 78, any 908.

¹²⁶⁵ En la delimitació de l'alou d'Artés de l'any 938, guanyat judicialment per la catedral, s'esmenta el lloc de les Armenteres (< *armenta* = bestiar) i la serra Borina (< *bovina*) a la banda del Moianès, i un excepcional albacar situat dalt d'un turó (*ad ipso collo super ipso pugolo ad ipso albescar*), un mot andalusí per designar un tancat pel bestiar (CCIV, doc. 443, any 938; M. Epalza (1984) pel mot, amb recull de referències d'autors anteriors).

mateixos animals, a banda de 12 eugues, 4 d'elles amb pollins, poltres (*poledra*)¹²⁶⁶, ases mascles i femelles, un pollí d'ase (*pullino asinino*), porcs i vaques (*eguas, vacas, polledras, oves*)¹²⁶⁷.

Tot plegat és un conjunt de dades atractiu, sens dubte, però insuficient: l'única cronologia disponible sobre l'escorxador continua essent la del registre documental baix-medieval, i no res se sap sobre la relació entre espais de pastura, mercat urbà, escorxador i, eventualment, articulació de la ciutat amb sistemes ramaders a llarga distància, no ja a l'Antiguitat, sinó tan sols just abans de la primera constància escrita de prats al voltant de Vic. En canvi, a partir dels documents s'assisteix a una transformació en profunditat de l'espai original: documents escrits, especialització i agrarització de la pastura original van de la mà. Senyal d'una forma d'organització comuna dels espais agraris periurbans, a partir d'aquest moment també es documenten a la rodalia d'altres centres senyoriais diversos i com Prats de Lluçanès (*ipsa sufraganiola ad ipsos Pratos*), Manresa (*iusta cive Minorissa, super ipsa civitatem, ad ipso pradu*), Manlleu (*in parrochia Sancta Maria Mesleo ad ipso prado*) i Tona (*in apendicio de Tona, ad ipso Prado*)¹²⁶⁸. A Moià, la toponímia actual també permet situar prats a la zona coneguda com la Plana dels Assistadors, un sestejador tradicional del bestiar transhumant per la carrerada del Moianès, probablement el *pratum de Ademare* esmentat l'any 939 al costat del lloc del mercat que seria establert el 1152 pel comte Ramon Berenguer IV¹²⁶⁹.

A Vic, els prats envoltaven la ciutat al nord i al sud. Al nord, rere la serralada que la separava de la ciutat (*ad ipsa serra prope ipso prato que dicunt de Vico... ipsa serra que dicunt de Sancto Petro; ipso colo de ipso prato*)¹²⁷⁰, s'estenia una plana limitada a l'est pel riu Gurri (*alaude quod abeo in Suribas, ad ipso Prado*)¹²⁷¹. Rebia indistintament el nom de Prat de Gurb, nom d'un dels primers *castra* del comtat (*in committatum Ausona*,

¹²⁶⁶ Tot i que l'ús simultani de *polledra* i *pullinas* fa pensar que els primers eren els poltres joves, mascles o femelles, i els segons els acabats de néixer.

¹²⁶⁷ CCIV, doc. 1353, any 981.

¹²⁶⁸ CCIV, docs. 63, 1270, anys 905-979; DCVb, docs. 893, 1062, anys 1031-1048.

¹²⁶⁹ CCIV, doc. 464, any 939; PACBb, doc. 952, any 1148.

¹²⁷⁰ CCIV, docs. 1441, 1804, anys 983-998.

¹²⁷¹ CCIV, doc. 1353, any 981.

in suburbio Gorbitano), o de Vic (*prope ipso prato que dicunt de Vico*)¹²⁷². El Prat de Gurb (MAPA 19) es documenta precoçment, des de l'any 889, com a localització de *terras*, espais considerats vacants (*terra erema*) i irrigats (*ortales*), en els quals ja tenien dominis el primer bisbe Gotmar i els seus col·laboradors, com el conegut canonge Adenagell (Alturo & Alaix, 2021); aquest l'any 925 tenia al *locum ad ipsos prados* cases, corts, horts, arbres i un *mulnare cum suo caput rego* adjacents a un altre domini de l'abadessa Emma, filla del comte Guifré¹²⁷³. La presència senyorial en aquest espai, avui ocupat pel polígon del Sot dels Pradals, el nom del qual recorda el paisatge anterior a la industrialització, ja estava consolidada a mitjan segle X en forma de fortificacions, *guardias* adjacents als vilars pagesos (*infra fines de villa Gorbi, ad ipso Prado de Vico, ipso villare cum ipsos campos latus ipsa wuardia*) i torres (*torre cum kasalibus, terras cultas et incultas*) vinculades a dominis senyorials¹²⁷⁴. Exemplar d'aquests dominis era l'*alodio meum proprio...id est, kasas cum curtes et ortos et terras et vineas...ipso villare cum ipsos campos latus ipsa wuardia*), un soler habitat (*ipso solarario...cum curte et alias casas qui ibidem sunt cum ipsa clausa et cum ipsa casa et orto*) o una coromina *quod emmi de matre mea condam Alodia que fuit de Lauterio que incloïa vinea et campos..et alias vineas*, obtinguts per compra a diferents persones -entre elles, també el canonge Adenagell- i per herència familiar. Tot *ad ipso prado de Vico* i que el sacerdot Giscalfred va donar el 942 a Sant Andreu de Gurb amb usdefruit perpetu pel *fidelis mei Signfredus*¹²⁷⁵. El vicari Sunifred de Gurb també va comprar l'any 983 un alou situat entre el lloc de *Tendas* (Calldetenes) i el Prat de Gurb por 100 sous, un preu elevat¹²⁷⁶.

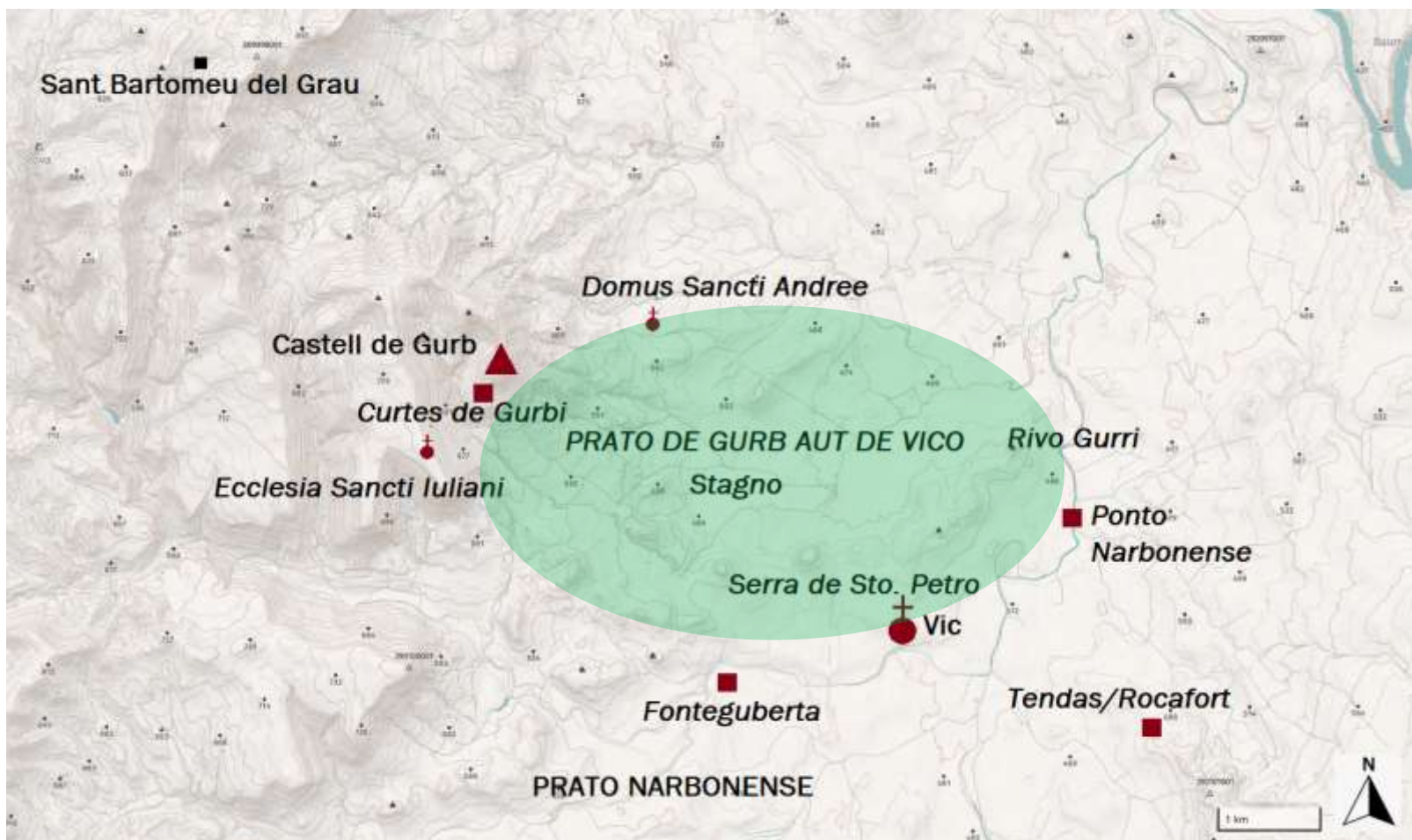
¹²⁷² CCIV, docs. 19, 1442, any 889-983.

¹²⁷³ CCIV, docs. 13, 285, anys 889-925.

¹²⁷⁴ CCIV, doc. 513, any 942; DCVb, doc. 943, any 1035.

¹²⁷⁵ CCIV, doc. 513, any 942.

¹²⁷⁶ CCIV, doc. 1442, any 983.



MAPA 19. El Prat de Gurb o de Vic¹²⁷⁷.

¹²⁷⁷ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Al sud de Vic es trobava el Prat Narbonès (*Prato Narbonense*), que compartia nom amb el *villare Narbones* situat a la seva perifèria, a l'oest (*in terminio de villare Narbones ad ipso Prado*)¹²⁷⁸. Avui el seu nom perdura en el mas Planes Bones, una evolució toponímica que reflecteix la presència de bones terres agrícoles, planeres i productives (MAPA 20). El Prat Narbonès començava als peus de la catedral on a finals del segle XI es documenten els molins de la canònica (*ipso molendino quem ego construxi in ipsa riera Rivi Meritabilis que non longe distat ab ipsa kanonica*)¹²⁷⁹. El riu i altres cursos menors, com la riera de Sant Joan del Prat (*in ipso Prado [...] in via vel in domo Sancti Iohannis*, 1003) o torrents que duïen aigua quan plovia (*in ipso aragallo*, 933), delimitaven o creuaven el Prat, que apareix esmentat per primer cop sense el nom propi en les versions del testament del comte Guifré Borrell de l'any 911 (*alius campus qui est in ipso prato*) i, ja amb el seu nom, el 933 (*ad ipso prato que vocant Narbonense*)¹²⁸⁰.



FOTO 30. El Prat Narbonès mirant cap a l'est¹²⁸¹.

¹²⁷⁸ CCIV, docs. 397, any 933; DCVb, doc. 796, any 1018.

¹²⁷⁹ DCVb, doc. 1650, any 1098.

¹²⁸⁰ CCIV, docs. 103-105, 397, anys 911-933.

¹²⁸¹ Fotografia de l'autor (2025).

El Prat també comptava amb fonts, com la que va donar nom a la *villa que dicitur Fonteguberta* a partir de l'any 918 o la *fonte Kalcinaderii* dins del *terminio de villare Narbones* l'any 997¹²⁸². Com al Prat de Vic, també hi havia un estany a prop del vilar (*in locum que dicunt villare Narbonense [...] in ipso stagno [...] de hocciduo in ipso prato et de circi similiter in ipso prato; in ipsa Buada vel ipso stagnum de Prato Narbonesso*)¹²⁸³. També estava ben comunicat per camins i ponts amb la ciutat episcopal i altres centres senyorials com el castell de Sentfores que el limitava per l'oest¹²⁸⁴. Aquest castell, documentat l'any 911 (*in castelo que vocant Saliforas*), i sobre el qual el bisbat va tenir constants conflictes (Freedman, 1985: 91, 129, 153, 174-175), podria rebre el seu nom de l'emplaçament d'un mercat de la sal (*Saliforas, prope ipsum castrum*) destinada tant al bestiar en trànsit o pasturant als prats estesos als peus de la fortalesa com a la conservació dels productes destinats a la ciutat¹²⁸⁵.

L'any 928, el Prat Narbonès arribava per l'est fins a *Tendas* (Calldetenes), on devia limitar amb l'extrem oriental del Prat de Gurb, a l'oest fins al terme de Santa Eulalia de Riuprimer i pel sud fins al terme del castell de Taradell, una fortalesa primerenca, al lloc on el 940 una *pecia de terra* limitava al nord *in ipso uliare [vilare?] cum ipso prato*¹²⁸⁶. Un altre document de l'any 997 situa el límit oriental de l'alou comtal de *Vilardopol*, situat en el terme del castell de Sentfores, a prop de l'estany del Prat Narbonès (*de oriente in ipsa Buada vel in ipso stagnum de Prato Narbonesso*), mentre al sud limitava *in ipso*

¹²⁸² CCIV, docs. 182, 1763, anys 918-997.

¹²⁸³ CCIV, docs. 1618, 1780bis, anys 992-997.

¹²⁸⁴ CCIV, docs. 397 (*in ipso aragalio et pervadit usque ad ipso pontiliu et de occiduo in ipsa strata publica*), 1724 (*de oriente in ipsa strada et in ipsa via que vadit ad Montecellus subteriores et de meridie in ipsa via et in ipso prado, de occiduo in ipso prado et de circii in ipsa via et in terra Sancta Maria*), 1792 (*in ipsa strada et in ipsa via que vadit ad Montezellus subteriores [...] in ipsa via et in ipso prado [...] in ipsa via et in terra de Sancta Maria*), anys 933-998. A finals del segle XIII es va produir una disputa entre Pere de Sentfores i els Hospitalers per uns camps al Prat Narbonès (Freedman, 1985: 129)

¹²⁸⁵ CCIV, docs. 102, 383, anys 911-932. *L'Onomasticon Cataloniae* proposa una etimologia "Sali Foras = Surt enfora!", que no em sembla de les més encertades d'aquesta obra (<https://oncat.iec.cat/veuredoc.asp?id=88454> (Consulta: maig 2025)). Per un castell-mercat de sal, el de Castellsalat, al Pallars (Oliver, 2020).

¹²⁸⁶ CCIV, docs. 27, 482, anys 928-940.

prato de Ursal.¹²⁸⁷ Això és, el Prat Narbonès no tenia solució de continuïtat física pel sud amb un altre prat adscrit al castell d'Orsal, del qual rebia el nom. El castell i el Prat d'Orsal es documenten els anys 924 i 968 (*in kastrum Orsalitano prope ipso prato*), i entremig d'aquestes dates uns camps del mateix terme castral *tenent usque ad ipso prato que vocant Narbonense* el 933¹²⁸⁸. El 996 hi havia al mateix lloc uns *pradellos*.¹²⁸⁹ Cal afegir que el Prat d'Orsal limitava, al sud, amb el Prat de Tona esmentat tardanament el 1048 (*in apendicio de Tona ad ipso prado*) i en el qual es trobava l'església de Sant Joan del Prat (*ecclesiam Sancti Iohannis que est sita in comitatu Ausonensi iusta pratum que nominant Thonna*)¹²⁹⁰. Tot i que l'esment sigui tardà, el castell de Tona també era un del primers, documentat l'any 888¹²⁹¹.

Cal afegir, finalment, que tant el Prat Narbonès com el vilar del mateix nom no eren els únics llocs "narbonesos" d'Osona: hi havia un *ponto Narbonensi* al nord de Vic el 1067 i un *loco qui dicitur Narbona* entre Santa Eugènia de Berga i Taradell citat a partir de 987-996¹²⁹² i el 1079 (Pladevall, 1989: doc. 12), situat a prop de l'església de Santa Eugènia de Berga.

Tots aquests emplaçaments puntejaven la variant de la carrerada del Lluçanès que vorejava Vic pel nord i l'est i, o bé es dirigia vers la cara nord del Montseny a través del riu Gurri i passant per la cruïlla de Puigseslloses, o bé al sud cap al Congost i el Vallès (Miralles *et al.*, 2002: 68, 69). Els assentament al sud de Vic es poden posar en relació amb el segon vial i, pel que fa al primer que discorria pel bell mig del Prat de Gurb, cal pensar que era la carrerada que l'any 942 passava per Sant Andreu de Gurb (*in ipsa strada que discurrit ante domum Sancti Andree apostoli usque in ipsa karreira*)¹²⁹³, que l'any 979 tenia a prop *ipsas curtes de Gurbi*, possible lloc de guarda del bestiar del castell de

¹²⁸⁷ CCIV, doc. 1780bis, any 997.

¹²⁸⁸ CCIV, docs. 27, 391, 1033, anys 924-968

¹²⁸⁹ CCIV, doc. 1724, any 996.

¹²⁹⁰ DCVb, doc. 1062, any 1048.

¹²⁹¹ CCIV, doc. 9, any 888.

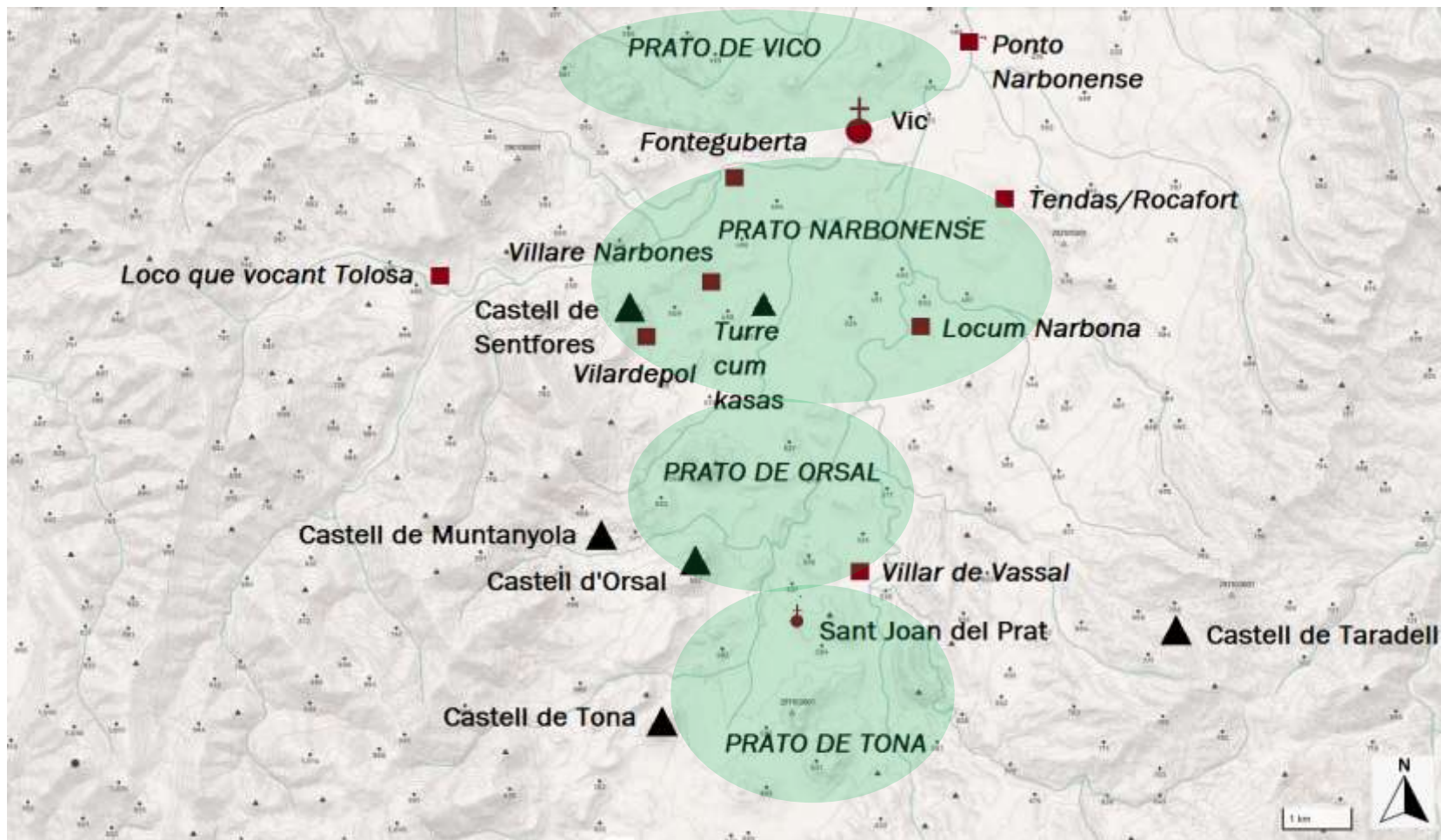
¹²⁹² DCVb, doc. 1309, any 1178; CCIV, doc. 652, anys 987-996.

¹²⁹³ CCIV, doc. 513, any 942.

Gurb¹²⁹⁴, i llavors creuava el Gurri pel “pont narbonès”. Entre Sant Andreu de Gurb i Voltregà, més al nord, el sacerdot *Wifredus que vocant Bronicardo*, canonge de la catedral de Vic, que tenia bestiar, posseïa l’any 981 un camp *in Suribas, ad ipso prado* i un altre *ad ipsa carryria*. Aquesta era sens dubte un dels baixants del camí ramader que venia de la Cerdanya pel Lluçanès, i, de fet, el canonge també tenia una *hereditate quod abeo in Cerdania*, això és, disposava de dominis als dos extrems del desplaçament estacional dels ramats¹²⁹⁵. Els prats de Vic eren, un segle després de la conquesta, l’extrem sud de camins ramaders que connectaven Osona amb el rerepaís pirinenc i per on circulaven els ramats, si més no, dels magnats osonencs. Cal pensar que en el funcionament d’aquest sistema ramader tenien un paper important els nouvinguts *narbonesos* que ja estaven instal·lats en alguns dels seus punts clau: ponts, camins, punts de sal i pastures.

¹²⁹⁴ CCIV, doc. 1282, any 979.

¹²⁹⁵ CCIV, doc. 1353, any 981.



MAPA 20. El Prat Narbonès¹²⁹⁶.

¹²⁹⁶ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

4.2.3. La colonització dirigida: els assentaments cerdans.

La qüestió dels cerdans fora de la Cerdanya és una qüestió antiga que R. Martí (2006b) actualitza en considerar els assentaments cerdans dels segles IX-X van ser funcionals en l'afermament del domini comtal (“cavalls de Troia de la política comtal”). Es documenten assentaments cerdans fora de la Cerdanya estricta des dels inicis de l'expansió comtal, com la *villa Cerdaniola*, al vessant sud del Cadí, existent el 880¹²⁹⁷ i testimoni d'una colonització primerenca. A l'altre extrem de l'arc cronològic, un *honor de Cerdanes* es trobava l'any 1170 al terme d'Oristà i es tenia sota domini de la pabordia de Palau¹²⁹⁸. La resta de referències a la documentació osonenca dels segles XI-XII consultada permeten relacionar els assentaments cerdans amb la nissaga del vicari Sal·la, que pel seu origen cerdà es pot proposar com a implicada en l'aplec i assentament dels colons.

A Osona (MAPA 20), l'esment més antic es troba al vessant nord del Montseny l'any 878, on el domini sobre el *villaricello que dicitur Cerdanus per sumitatem Montis Signi usque in rivo Tordaria* fou confirmat en precepte reial al bisbe Frodoí de Barcelona com a successor dels dominis del comte Sunyer d'Empúries. A diferència de l'assentament cerdà, foren exceptuats del domini episcopal les rompudes dels hispans i dels serfs (*et exceptis his que hispanis vel servis [...] de heremo traxerunt*): els cerdans eren domini comtal i, partir del 878, episcopal, al marge de l'estatut personal de cadascun d'ells. El lloc esmentat l'any 878 no apareix en un precepte reial de l'any 862 que sí que fa referència als mateixos hispans i als serfs, cosa que indica el moment de l'assentament cerdà en el marc de la conquesta comtal¹²⁹⁹. El lloc ha estat identificat amb Sant Cristòfol de Cerdans (825 m) i d'alguna manera va acabar en mans del bisbe Guadamir d'Osona que l'incorporà al patrimoni de la canònica pel seu testament de l'any 957 (*alaudem unum nomine Cerdanos cum decimis et primiciis et taschis et cum alium suum servicium quod procedere exinde debet*)¹³⁰⁰. La mateixa assemblea de Troyes on es va atorgar el precepte al bisbe Frodoí fou, suggereix J. Masnou (2022: 27), on es va plantejar la restauració del bisbat osonenc. Les composicions posteriors a aquesta decisió, amb el comte Guifré amb

¹²⁹⁷ CCIV, doc. 1, any 880.

¹²⁹⁸ DMR, doc. 1075, any 1170. Es tracta d'un regist tardà en català.

¹²⁹⁹ CCVII, docs. 38, 39, 48, 63, anys 860/862-878.

¹³⁰⁰ CCIV, doc. 788, any 957.

atribucions simultànies a Barcelona i Osona, poden ser un bon context per la transferència de dominis montsenyencs als bisbes d'Osona, inclosos els eixits d'una precoç colonització cerdana. Després, en tot cas, va donar nom a una parròquia documentada l'any 1053 (*terminum de Cerdanis*) i a un feu tingut successivament per Pere Arnau d'Oló i el seu nebot clergue (*medietatem ex fisco de Cerdans Bernardo nepoti suo clerico supradicto dimisit*) el 1110, pel nebot i ja canonge Bernat Berenguer d'Oló (*ipsum autem fevum de Cerdans*) el 1139, i el seu germà Arbert¹³⁰¹. El domini de Cerdans, doncs, es va moure des del principi entre comtes i bisbes des de mitjan segle X i fins que el lloc es va convertir en un simple mas (Pladevall, 1993). Entre la vall d'Osor al nord, Arbúcies a l'est (*confines Arbutie*) i Viladrau a l'oest (*in fines de villare Adraldi*)¹³⁰², Cerdans ocupava un bon lloc sobre l'actual PR-C202, la carrerada de la Marina que seguien tradicionalment els ramats que des de Vic, venint del Lluçanès, es dirigien pel nord del Montseny cap a les pastures del Maresme (Torres *et al.*, 2000; Miralles *et al.* 2002: 69-70, 79). El límit nord de l'assentament cerdà del Montseny amb la vall d'Osor el relaciona indirectament amb la nissaga del vicari Sal·la: a la vall hi havia els alous que li van venir de la seva primera dona el 930¹³⁰³, el 958 hi comprava (*in valle Ausore, ad ipso collo*) terres el seu fill i vicari Isarn¹³⁰⁴, i el 980, quan s'esmenta per primera vegada el castell de Solterra en el testament d'Isarn¹³⁰⁵, el seu terme la incloïa. Al seu torn, Solterra afrontava amb el castell de Taradell que incloïa Viladrau. L'assentament cerdà es trobava en els intersticis de termes castrals on, d'una manera o altra, Sal·la i els seus descendents hi exercien domini.

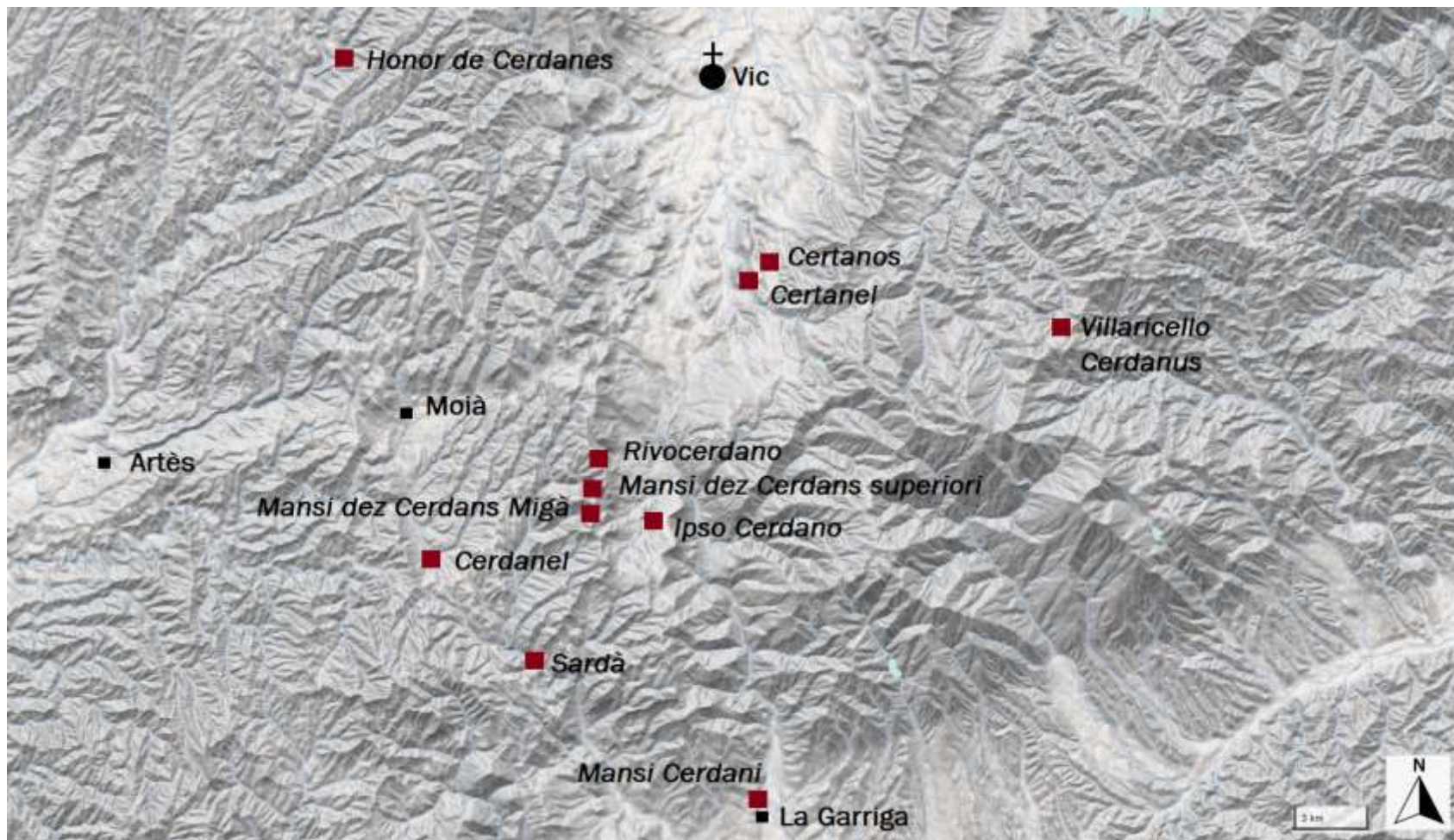
¹³⁰¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2239, 1646, anys 1110-1139. En el segon cas, el canonge va deixar a l'església de Sant Cristòfol *de Cerdanis* una vaca *ad consecrationem ipsius ecclesie*.

¹³⁰² CCII: 138, any 891; CCIV, doc. 365, any 930. El *gollo de Cerdanos* era l'any 1064 un dels límits del *vale de Arbucias* (DCVb, doc. 1265)

¹³⁰³ CCIV, docs. 342, 368, anys 929 (*Salane et uxori sue Filimera*)-930.

¹³⁰⁴ CCIV, doc. 804, any 958.

¹³⁰⁵ CCIV, doc. 1327, any 980.



MAPA 21. Els assentaments cerdans d'Osona¹³⁰⁶.

¹³⁰⁶ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Un altre assentament es documenta al terme de Taradell, un dels primers *castra* osonencs (*terminio Taradelli, in terminio de castro Taratello*)¹³⁰⁷. Es tracta del lloc de *Certanos* (Garsaball & Martí, 2008: 113-114) també ocupava una posició intersticial els anys 946 (*in terminio de villa Berga sive de Palaciolo sive de Certanos*) i 951 (*in Certanos*). Esmentat com a *fisco Cerdans* en la darrera voluntat de Pere Arnau de l'any 1110, el feu s'havia convertit en el mas Cerdans de la parròquia de Santa Eugènia de Berga el 1194¹³⁰⁸. Com en el cas del Montseny, el de Taradell també s'esmenta en plural, senyal de la polinuclearitat inicial de l'assentament. De fet, els esments en plural, senyal de la presència de diversos assentaments, és una constant dels assentaments cerdans osonencs¹³⁰⁹ i, d'altra banda, és una forma d'assentament que es detecta en els vilars preexistents a la conquesta¹³¹⁰, cosa que indica que no era un tret propi ("cultural") dels nouvinguts sinó, probablement, una adaptació als equilibris locals entre espais susceptibles d'acollir les zones de residència i les zones conreuables, pròpiament osonenca. L'assentament cerdà de Taradell es trobava a prop de la rodalia del Molist on el 964 hi tenia dominis el levita Guadamir (*sive in Molisti*)¹³¹¹, l'any 1004 hi tenien dominis Oruçà, l'esposa del vicari Isarn, fill de Sal·la, i la seva cunyada Eigó (Pladevall, 1989, doc. 3), i n'hi tenia el primer Centelles (*alodio de Guilabert Isarnus*) a mitjan segle XI¹³¹².

L'assentament cerdà del terme de Taradell es trobava al marge del Prat d'Orsal (MAPA 20) i ben a prop del ramal del camí ramader que tradicionalment des de Vic, a través del Sevedà, es dirigia cap a la vall del Congost i les pastures del Vallès (Miralles *et al.*, 2002: 63). La relació amb la ramaderia també s'establí amb la proximitat de pedres saleres i

¹³⁰⁷ CCIV, docs. 27-95, anys 893-910. Presenta una torre circular que J. Gibert (2018c: 127) considera característica dels castells comtals primerencs.

¹³⁰⁸ CCIV, doc. 685, any 951; PACBa, doc. 750, any 1139; DMR, doc. 831, any 1110; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2660, any 1194.

¹³⁰⁹ També apareix en l'*honor de Cerdanes* del terme d'Oristà de l'any 1170 (DMR, doc. 1075, any 1170. Es tracta d'un regest tardà en català).

¹³¹⁰ Vegeu 5.1. El vilars, assentament pagès bàsic en el moment de la conquesta.

¹³¹¹ CCIV, doc. 951, any 964. La *villa Mulisti* es documenta el 919 *in terminio de kastro Taradelense* (doc. 187).

¹³¹² Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1463, any 1057.

punts de repòs en el recorregut dels ramats des del tombant del segle X al XI¹³¹³. Les pedres saleres són lloses planes o un conjunt de pedres formant una superfície planera, sobre les quals es disposa la sal, un cop per setmana el més habitualment. El 1018 el levita Guitard, sagristà de la catedral de Vic, també deixà *ipsas meas bolcas cum ipsa salina* en testament al seu fidel Guillem¹³¹⁴ i abans, l'any 997 hi havia saleres a Seva, a prop d'una font, al lloc de *ipsa petra menciosa* on un camí comunicava el conjunt amb un prat (*chasa cum solo et superposito et terra que in circuitu eius est et cum ipsa era cum prato simul cum ipsas petras salinas et cum ipsa fontem [...] in via que pergit ubique vel in ipso prado*)¹³¹⁵. També es documenten unes salines, segurament també pedres saleres, a Taradell l'any 1000 a una roureda propera a un altre camí (*locum que dicunt ad ipsas salinas roveros quatuor et ipsa estrada roveros II [...] in strada plubica [...] ad ipso bosco*)¹³¹⁶.

¹³¹³ El desenvolupament de la cabana ramadera per sobre determinats volums de bestiar fa necessari el suplement de sodi i de clor. Tot i que es poden satisfer inicialment amb farratges, palla i rostolls, determinats cereals o aigües menys pures que les de l'alta muntanya, la sal resulta el recurs òptim per satisfer aquestes necessitats. La sal, a més, pot ser administrada deliberadament per provocar sed i fer que el bestiar consumeixi herbes de qualitat inferior a la preferida per cada espècie (Miralles, 2005: 240)

¹³¹⁴ DCVb, doc. 791, any 1018.

¹³¹⁵ CCIV, doc. 1756, any 997.

¹³¹⁶ CCIV, doc. 1845, any 1000. J.M. Mínguez (1980: 193-194, 227) proposa que el monopoli senyorial de la sal hauria pogut ser una resposta les necessitats dels seus propis ramats. Per la monopolització de les salines pallareses de Morrerres pel monestir de Santa Maria de Lavaix i la comanda hospitalera de Susterris, J. Oliver (2003b: 255-258; 2020). Més recentment, M. Sancho, M. & C. Miró-Tuset (2025) estudien la relació entre les necessitats dels animals, la producció de les salines d'interior medievals catalanes i el control dels camins de distribució per part de les forces senyorials laiques i eclesiàstiques que en tenien el domini.



FOTO 31. Pedra salera al Pla de la Calma¹³¹⁷.

La mateixa vinculació entre la colonització cerdana i la nissaga de Sal·la es donava en el cas de l'*alodem Cerdanos* que el levita Guadamir, fill del vicari Sal·la, va deixar en el seu testament de l'any 964 al seu germà, el vicari Isarn¹³¹⁸. Aquest tal vegada incloïa l'assentament cerdà de Taradell, com indica la presència de dominis de l'esposa i la filla del vicari a principis del segle XI. En tot cas, la relació d'aquest conjunt d'assentaments cerdans osonencs amb la nissaga de Sal·la, permet proposar una empresa colonitzadora dissenyada i executada en bloc. D'altra banda, de manera articulada amb la colonització narbonesa centrada a la Plana de Vic, mentre els cerdans s'assentaven preferentment en els marges muntanyencs per on discorrien els camins ramaders. La cronologia d'aquestes dues empreses colonitzadores també és coincident: ja feta al primer terç del segle X en el cas dels narbonesos (any 933) i, pel que fa als cerdans, entre l'any 898, quan la detallada acta de consagració de Sant Martí d'Aiguafreda no esmenta cap dels assentaments cerdans que formarien l'alou del levita Guadamir entre els vilars de l'Alt Congost, i l'any 964, quan ja apareix en el seu testament. L'inici del procés coincideix amb els primers

¹³¹⁷ Fotografia de l'autor (2024).

¹³¹⁸ CCIV, doc. 951, any 964.

esments de Sant Cristòfol de Cerdans al Montseny (any 878), Sant Julià de Cerdanyola al Berguedà (any 880) i l'aprisió i colonització de Vallfogona pel comte Guifré (abans de la mort del comte, +891). Les primeres compres del vicari Sal·la a les Guilleries es documenten l'any 920¹³¹⁹, mentre el levita Guadamir va començar a formar un domini al terme de Castellterçol, al Carner, mitjançant compres, que haurien posat en les seves mans la possibilitat de reorganitzar l'espai rural preexistent, a partir de l'any 939¹³²⁰; tanmateix, les aprisions documentades al Carner l'any 898 (*loco qui dicitur ad ipsos Carnarius*)¹³²¹ també haurien pogut iniciar el procés de colonització, ja que mostren una cronologia coincident amb la dels assentaments cerdans primerencs a les altes conques de Ter i el Llobregat (*villa Cerdaniola*)¹³²² i la cara nord del Montseny.

D'altra banda, la configuració de l'alou de Cerdans sembla poc posterior a la concreció de la xarxa castral a l'extrem sud del comtat, ja que es documenta després dels castells primerencs de Castellterçol (*castro de condam Terciol*) i Sant Esteve (*kastro Sancti Stephani*), tots dos de l'any 898¹³²³, i de la consolidació del domini comtal a la mateixa zona als mateixos anys (Valldaneu, Sant Martí d'Aiguafreda, Ollic)¹³²⁴. En el cas de l'assentament cerdà de Taradell, el castell local també és primerenc (any 893)¹³²⁵. Així, si els assentaments cerdans es trobaven en els intersticis de vilars preexistents, presos en el seu conjunt es trobaven a l'interior d'un perímetre encastellat desplegat en els inicis de la conquesta i, per tant, la relació entre l'assentament de colons cerdans i el control militar del territori, que eventualment el protegia.

En el cas de Cerdans al nord del Montseny, la relació directa amb la nissaga de Sal·la no es documenta. Tanmateix, l'assentament es trobava al límit meridional del domini format per Sal·la a les Guilleries entre els anys 920-960, que incloïa el castell de Solterra sota

¹³¹⁹ CCIV, doc. 214, any 920.

¹³²⁰ Vegeu 2.2.2a. El levita Guadamir, fill del vicari Sal·la.

¹³²¹ CCIV, doc. 36, any 898.

¹³²² CCIV, doc. 1, any 880; IACDEC, docs. 1, 4, anys 833-857.

¹³²³ CCIV, docs. 36, 37, any 898.

¹³²⁴ CCIV, docs. 39, 155 (*domos, curtes, ortos, pomíferas, terras et vineas [...] de villa Oligo, de la comtessa Garsenda*), 221, 281, 685, 1525 (*alaude [...] in rio Uligo*), anys 898-987.

¹³²⁵ CCIV, doc. 2, any 893.

domini del vicari Isarn l'any 980 (Gibert, 2015: 155)¹³²⁶. En aquest últim lloc, a més, el precepte carolingi de l'any 878 adreçat al bisbe Frodoí de Barcelona va establir una relació entre aquest assentament cerdà més antic (*villaricello que dicitur Cerdanus per sumitatem Montis Signi usque in rivo Tordaria*), els hispans i els serfs que havien fet artigades al mateix Montseny (*et exceptis his que hispanis vel servis [...] de heremo traxerunt*)¹³²⁷. Els cerdans, això és, s'establiren en aquest cas en una zona de colonització anterior per part dels hispans -i dels *servi* sota domini. El precedent hispà aniria a favor de la viabilitat de la cerdana com experiència prèvia de colonització privilegiada que es podia replicar en un espai conegut i, per tant, amb menys risc de fracàs¹³²⁸.

Un darrer assentament cerdà que vull esmentar ja es troba fora d'Osona, a la Garriga, a l'eixida sud del pas de la vall del Congost, per bé que des del segle XI hi havia dominis de l'aristocràcia osonenca, com la *turricella* vescomtal de Rosanes (Oliver, 2014: 39-40). El lloc cerdà es documenta tardanament, entre els anys 1415 (*mansi Cerdani*) i 1533, quan ja es trobava derruït i deshabitat al costat de l'església parroquial de Sant Esteve (*prope ecclesiam parrochiam [...] domo ibi constructa vero pro nunc diruta et deshabitata [...] vocatam el mas Cerdà*)¹³²⁹. L'església era un domini propi del comte Miró de Barcelona fins que el llegà a la catedral de Barcelona l'any 966 (Oliver, 2014: 32-34) i es trobava al final d'un dels ramals del camí ramader dels Cingles que passava per Sant Miquel Sesperxes i, per Puiggraciós, arribava a les pastures de la plana al·luvial

¹³²⁶ CCIV, docs. 214, 222, 239, 240, 308, 368, 371, 467, 470, 570, 671, anys 920-951.

¹³²⁷ CCII: 71, any 878.

¹³²⁸ Entre les incògnites que envolten la instal·lació de colons a Osona durant les primeries del segle X, en el cas dels cerdans, potser una mica abans en el cas dels narbonesos i, segur, dels hispans, es troba com sobreviuen els colons fins que els espais agrícoles associats al nou assentament proporcionaven les primeres collites. Certament, el pes de la ramaderia en les colonitzacions osonenques podria subsanar determinats dèficits, així com possibles intercanvis amb els auctòctons en el marc dels acords d'assentament, si n'hi havia. També hi havia la possibilitat del proveïment de producte en forma de préstecs per part dels gestors de l'assentament de colons, tal com A. Virgili (2003: 282) proposa per a Tortosa post-conquesta, de manera que els pagesos nouvinguts iniciaven la seva vida a les noves terres endeutats.

¹³²⁹ Arxiu-Biblioteca Fundació Maurí de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Terrers, perg. 937, 510, anys 1415-1533. En el seu moment, Joan Herrnandes em va facilitar l'accés a aquest arxiu; malauradament, ja no es troba entre nosaltres,.

davant de l'església parroquial de la Garriga, La plana era un aiguamoll i pastura humida, que comptava fins i tot amb un llac o estany que va perdurar fins a finals de l'Edat Mitjana (Oliver, 2014: 235-236)¹³³⁰.

En el cas de la Garriga, la documentació també inclou referències a bestiar, com el testament del vescomte Bermon del 1026 (*ipsa mea hereditate que habeo in Valles, in parrochia de Laurona vel de Samalucio vel in Sancto Stephano de Garriga [...] bestiariis omnis generis vel stratis, palleis, laneis et lineis diversi generis*) o el de la vescomtessa Engúncia del 1039 (*in Turrezella [...] in Villar [...] et in Meserata [...] conaminam I que substus ecclesia Sante Maria Laurona est [...] asinos III meliores et baccas quas abeo omnes et equas VII [...] sive porchos et alias bestias quas abeo in cunctis locis et ipsam meam mulam*)¹³³¹. L'any 1142, la zona entre l'església de Sant Esteve i els baixants del camí ramader des dels Cingles de Bertí fou objecte d'una concòrdia entre els germans Pere Guillem i el sacerdot Berenguer, per una banda, i el prior de Santa Maria de l'Estany. Els àrbitres -Gilabert de Centelles, Guillem Ramon *de Turrezela* i Gerald *sacerdos Sancti Stefani*- van determinar que l'Estany rebés dels germans l'alou *quod vocant Nogera nominatim de Ipsas Fexas*. Una part de l'alou que restava en mans dels germans limitava amb un mas anomenat de Bosc o de Soler *qui est subtus via quo vadit a Samaluc* i la meitat d'un prat *qui est de Rochabuzachera usque ad alodium Sancti Stefani qui est ad radicem montis que vocant Chastelar*. La identificació dels topònims confirma la localització del domini alodial a ponent de l'església parroquial de Sant Esteve, zona de camins ramaders, torres (*et sic pervadit usque ad torre que vocant de Adard*) i, com indica l'esment del prat exclòs de l'acord, de pastura¹³³². D'altra banda, la presència de Gilabert de Centelles com àrbitre sembla relacionat amb el fet que tres anys després, el 1145, entre els feus que tenia pel castell de Sant Esteve el castlà Guillem Bonfill *in Audsonensi et*

¹³³⁰ Hem pogut identificar arqueològicament aquest paisatge actualment desaparegut en l'estudi que hem realitzat amb el Dr. Arnau Garcia Molsosa per l'Ajuntament de la Garriga (<http://www.cd.h.lagarriga.cat/contingut/el-llac-de-la-garriga>. Consulta: març 2025).

¹³³¹ DVC, docs. 19, 30, anys 1026-1039.

¹³³² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 347, any 1142. El *montis que vocant Chastelar* apareix en l'acta de consagració de la parròquia de Sant Genís de l'Ametlla fent de límit amb la de la Garriga (*castellari antiquo, torrente castellari*); es tracta del turó de Sant Nicolau, on es van trobar restes ibèriques (Oliver, 2014: 145).

Vallensi hi havia, a la parròquia de l'Ametlla, censos en oli (*de meum olei de Amennola per totas Quadragesimas*)¹³³³. L'església de Sant Genís de l'Ametlla es troba a poca distància, uns 2 km, de Sant Esteve de la Garriga, i més o menys a la mateixa de la torruella vescomtal del Pla de Llerona, de manera que els tres emplaçaments es poden considerar com una unitat a efectes de l'arribada del camí ramader de les Costes de Centelles al Vallès¹³³⁴, que actuava com a eix articulador d'assentaments cerdans distribuïts entre l'Alt Congost i el Vallès.



FOTO 32. Ramat d'ovelles a la casa forta de Rosanes, 1921¹³³⁵.

Potser amb l'excepció del lloc cerdà de la Garriga (vinculat tanmateix amb l'aristocràcia osonenca, fins i tot els Centelles en dates tardanes), tant la cronologia com la topografia dels assentaments de narbonesos i cerdans osonencs, doncs, reforcen la idea d'una colonització planificada en conjunt, duta a terme en un període de temps curt i precoç -al primer del segle X sembla acabada-, en bona part lligada a l'activitat ramadera, i exigent de la protecció militar oferta per la xarxa castral reconeguda per l'autoritat comtal. A més,

¹³³³ PACBa, doc. 840, any 1145. En una nova relació primerenca amb la nissaga comtal, la parròquia de l'Ametlla també fou consagrada a iniciativa de l'abadessa Emma de Sant Joan l'any 932 (Oliver, 2014: 145)

¹³³⁴ Fent un salt en el temps, el 1717 es documenten ovelles de gent de Santa Coloma de Centelles pasturant als afores de l'Ametlla (Biblioteca de Catalunya, Fons Històric de la Santa Creu, AH5091).

¹³³⁵ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_FLAQUER_B_14282).

l'estudi cas per cas dels diversos assentaments, en el cas dels cerdans mostra la implicació directa de la nissaga del vicari de Sal·la, tal vegada des del moment mateix de la formació primerenca dels dominis dels vescomtes de Conflent al Sevedà. Aquesta interpretació, complementàriament, explicaria l'assentament de Sal·la a les Guilleries entorn de 920, fins ara no explicat satisfactòriament¹³³⁶, i des d'allí l'ampliació del domini propi mitjançant compres locals i, sobretot, l'entroncament amb una nissaga d'aloers locals mitjançant el matrimoni amb Filmera¹³³⁷.

4.3. L'alou de Cerdans, pilar del nucli del domini de Centelles.

Les herències del levita Guadamir i del vicari Isarn, integrades tant per dominis adquirits en vida d'ambdós com per altres herències pervingudes del vicari Sal·la i, tal vegada, dels vescomtes de Conflent dels temps inicials de la conquesta, foren objecte, llavors, de recomposicions en el procés de formació del domini propi dels Centelles. A grans trets, l'atenció de la naixent nissaga es va centrar en el que seria el nucli del domini, entorn del castell de Sant Esteve i al Pla de la Garga, mentre els espais més allunyats restaven al marge de l'interès. Aquest seria el cas del sector occidental de l'alou de *Cerdanos* al Moianès i de part dels dominis entre Taradell i, sobretot, Tona, a les portes de la Plana de Vic. En aquest segon cas es disposa, afortunadament, de documents en què es constata la funció d'aquests dominis com a moneda de canvi en la formació del nucli del domini situat poc més al sud.

L'alou de Cerdans del levita Guadamir és referenciat per J. Garsaball & R. Martí (2008: 113-114), que l'identifiquen amb la casa de la Rovira dels Cerdans de Sant Martí de Centelles. En aquest cas, s'ha fet un buidatge sistemàtic de la documentació local que confirma aquesta identificació i alhora mostra que la identitat toponímica plural reflectia que l'alou estava format, no per un, sinó per un conjunt d'assentaments. Aquests estaven

¹³³⁶ Per J. Gibert (2015: 127, 131), “sobta l'absolut deslligament que s'observa entre aquest personatge i el seu territori”. A banda que el deslligament no era absolut, com mostra l'alienació d'alous conflentins l'any 964 (CCVI, doc. 434), l'autor tendeix a considerar l'exercici de la vicaria, però aquest exercici no es contradia amb la direcció d'operacions de colonització tant de les Guilleries mateix com d'Osona.

¹³³⁷ Vegeu 2.4. El “gresol nobiliari” del vicari Sal·la a l'Alt Congost.

distribuïts entre la vall del Congost a l'est i la rodalia de Castellterçol, castell activat en una data molt inicial (*in pago Eusona, in terminio de castro de condam Terciol*)¹³³⁸, a l'oest¹³³⁹. S'estenia per un territori d'unes 6000 ha, per bé que l'alou no era un espai continu sinó un conjunt de drets i rendes percebuts sobre assentaments distribuïts per un espai en què el levita no era l'únic senyor¹³⁴⁰.

Els diversos assentaments de l'alou (MAPA 22) es documenten, com és habitual, tardanament respecte la instal·lació inicial, la qual queda, malauradament, al marge dels textos. D'oest a est, el primer dels assentaments que constituïen l'alou es documenta l'any 1094 donant nom al torrent de *Cerdanel* i, poc després, al *locum que vocant Cerdanel* el 1098, al terme de Castellcir (*plano de Losa*, actual Pla de la Llosa)¹³⁴¹. Es tracta probablement *mansum de Certanel cum suis pertinenciis qui est bene franchum* que Rotlan de Castellterçol va llegar als seus fills Pere i Arnau l'any 1139¹³⁴². El diminutiu denota les petites dimensions de l'assentament, que també es troba en altres assentaments cerdans, igual que en aquells el plural indica l'existència de diversos nuclis habitats. No es documenta cap relació entre aquest assentament cerdà i la nissaga de Centelles, per la qual cosa cal suposar que el seu domini va seguir altres rumbos en les operacions que van configurar el nucli del domini.

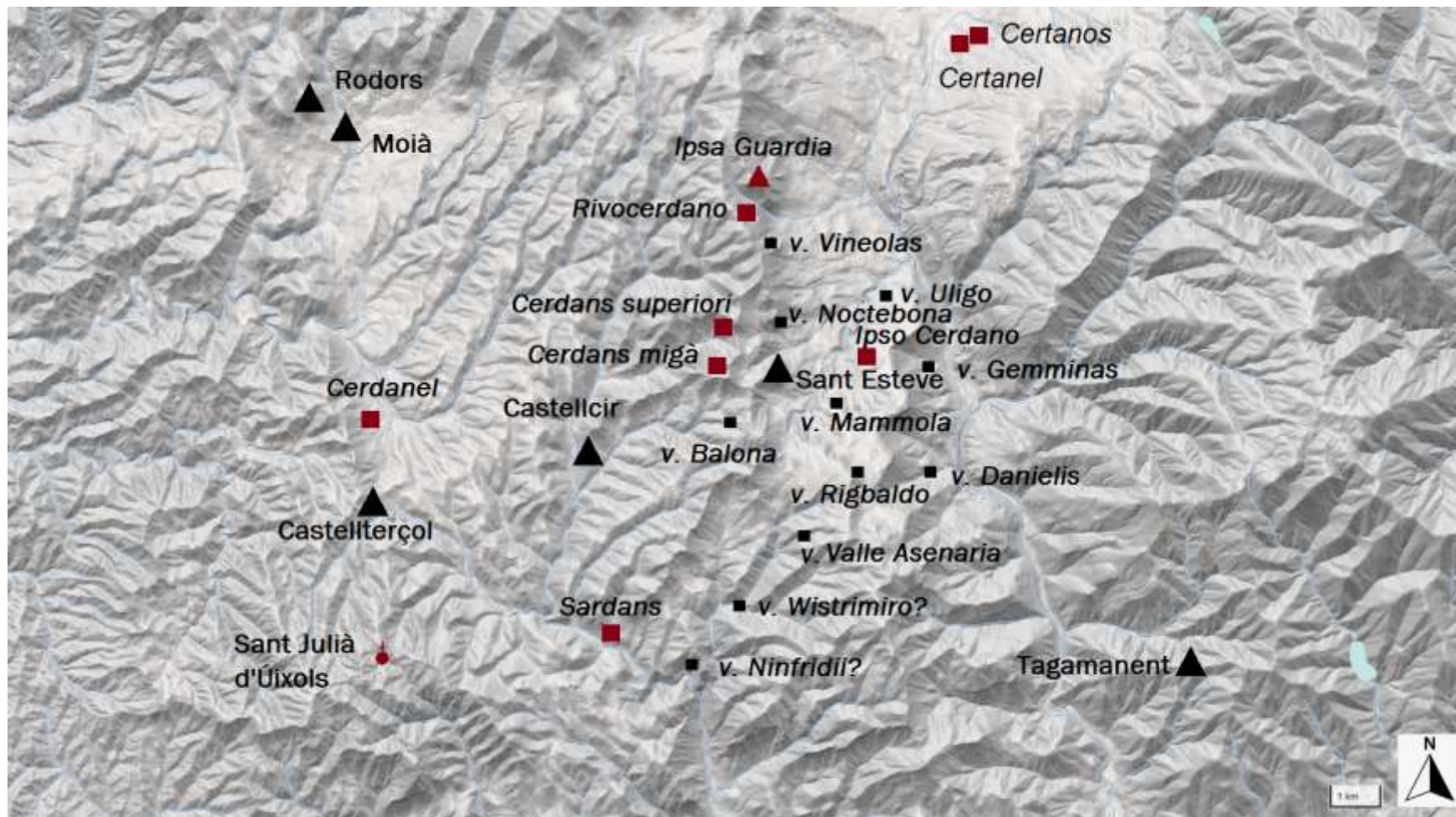
¹³³⁸ CCIV, doc. 36, any 898.

¹³³⁹ No s'ha de confondre amb l'altre alou de *Cerdanos*, al Montseny, propi del bisbe Guadamir i que aquest va donar a la canònica l'any 957 (*alaudem unum nomine Cerdanos cum decimis et primiciis et taschis et cum alium suum servicium quod procedere exinde debet*, CCIV, doc. 788, any 957). J. Bolòs & V. Hurtado (2004: 78) el consideren el mateix, erròniament.

¹³⁴⁰ Els límits amples d'aquests alous són un exemple de domini aristocràtic en forma de “*loose lordship*” (Innes, 2000: 75-79).

¹³⁴¹ DACBa, docs. 1619, 1652, any 1094; Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-4-353, any 1098.

¹³⁴² PACBa, doc. 750, any 1139.



MAPA 22. L'alou de Cerdans del levita Guadamir (grana), castells i vilars preexistents¹³⁴³.

¹³⁴³ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Per la banda del Moianès, a l'oest, l'alou de Cerdans es disposava al llarg del camí ramader tradicional que baixava des del Pla d'Anyella, entre la Cerdanya i el Ripollès, per la partió d'aigües entre el Ter i el Llobregat fins al Vallès. Passat el monestir de Santa Maria de l'Estany, a la rodalia de Collsuspina i el coll de la Pollosa (917 m), un ramal de la carrerada dita del Moianès, el Camí dels Cingles o de Puiggraciós, es dirigia cap a Collsuspina i enfilava cap al sud pel Puigsagordi i la carena de les Costes de Centelles molt a prop del castell de Centelles (Miralles *et al.* 2002: 69-70, 79). A Collsuspina, l'activitat ramadera es documenta a bastament. Situat a l'extrem oriental del castell termenat de Moià (*infra fines de kastro Modoliano*)¹³⁴⁴, l'espai fou objecte d'atenció comtal des del principi, si més no s'hi documenta l'any 916 un *beneficio* del comte Sunyer possiblement heretat del comte Guifré¹³⁴⁵. L'interès per accedir a Collsuspina també es reflectia en els límits de les jurisdiccions senyoriales; l'any 1057 unes *pecias de terra erma cum arboribus* situades a la parròquia de Tona, *ad ipsa Spina*, afrontaven a l'est amb el *feo de Tunda*, el 1058 els castells de Moià i Tona afrontaven *ad ipsa Spina sive in Aniort [...] infra termine de castro Modellano sive de Tonna*, on a migdia es trobava el *fevo de Modellano* i al nord *in fevo de Tonna*, i el 1059 un alou *in termine de Modolano vel in loco Aniorto*, entre les parròquies de Santa Coloma Sasserra i Sant Fruitós de Balenyà, afrontava a ponent *in fevo de Modolano* i al nord *in fevo de Tonna*¹³⁴⁶. El fet que els termes castrals no es trobessin a la cinglera que delimita en aquest sector la Plana de Vic sinó més endins, cap a Moià, indica l'interès per tenir obert l'accés a les pastures de Collsuspina, sobretot en el cas de Tona, que potser ja feia arribar el seu terme fins allà quan l'any 888 es van atribuir a l'església parroquial de Sant Andreu les *decimas et primitias de ipso castro Tonda de omnes aiacentias et territorio suo et suos apenditios sicut auctoritas iubet*¹³⁴⁷. De fet, abans que Tona, l'antiga demarcació del *terminio Sevedano* també hauria arribat a l'oest fins al *col que vocant Spina*¹³⁴⁸. A Collsuspina es documenten monuments megalítics que delatarien la seva explotació antiga (*ipsa archa*

¹³⁴⁴ CCIV, doc. 109, any 912.

¹³⁴⁵ CCIV, doc. 152, any 916.

¹³⁴⁶ DCVb, docs. 1155, 1165, 1183, anys 1057-1059.

¹³⁴⁷ CCIV, doc. 9, any 888.

¹³⁴⁸ DCVb, doc. 1014, any 1029.

in locum que vocant Spina)¹³⁴⁹. L'any 1013¹³⁵⁰ una altra *arca que vocant Eldefred* i unes *salinas de Avegel* limitaven amb unes *teras cultas et ermus et prads et rocas*, el batlliu de la *sera de Baiulo*¹³⁵¹ i uns *kasales de Luba*¹³⁵². La relació d'aquests elements amb l'activitat ramadera queda reforçada per documents tardans que esmenten censos en formatges, alguns dels quals elaborats a les mateixes pastures (*caseum de pasturis*)¹³⁵³. Muntanyola, al peu del vessant osonenc de Collsuspina, també és rica en referències a bestiar i produccions derivades, des del segle XI (*bovem I et medietas de alium bovem et medietas de unum asinum et asinam I et inter oves et capras XXIII*)^{or et porchos II [...]} *ad ipsa limite ubi sedunt ipsos glandiferos*)¹³⁵⁴ fins al segle XIII, quan hi havia allà un dels primers pastors especialitzats de la documentació osonenca¹³⁵⁵. Tot aquest espai

¹³⁴⁹ CCIV, doc. 739, any 955. L'altiplà de Moia és lloc de megalits, com *ipsa archa* que delimitava una terra a *modianello* el 929 (CCIV, doc. 353). Altres arques es documenten a Artés (*ipsa archa de Suniario comite*, doc. 443, any 938) i a camins ramaders com el que pujava des del Congost al Pla de la Calma (*in rocha prope ipsa archa*, DCVb, doc. 1387, any 1077) o al mateix camí del Moianès, on el 1087 els dominis del prevere de Sant Feliuet de Terrassola també queden delimitats *in guardiola sive in ipsa archa* (PACBa, doc. 179) i el 1117 el monestir de l'Estany promou la rompuda i construcció de *kasas* a la vall de Postius, *in ipso collo de Archa* i al *iungente de Potador* (doc. 477).

¹³⁵⁰ DCVb, doc. 744, any 1013.

¹³⁵¹ Cap a l'any 900 hi havia un batlliu a la serra de Palomers, a la Garrotxa (*ipso baliario de Serato Magore de Palumbaria*; PACBb, doc. 1).

¹³⁵² També CCIV, doc. 1274, any 1065 (*supra monte in collo de Spina [...] domos cum solis et supraposits et casaes et ortis aque ortalibus*).

¹³⁵³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Santa Maria de l'Estany, Pergamins segles XII-XIII, any 1267. L'elaboració de formatges a les pastures ha deixat empremta arqueològica al Pirineu des dels anys centrals de l'Edat Mitjana (Gassiot & Garcia, 2014: 457).

¹³⁵⁴ DCVb, doc. 1378, any 1076.

¹³⁵⁵ L'any 1254 un individu anomenat Pere Pastor va donar un mas al seu germà Bernat, qui al seu torn, el 1258, l'empenyorà al monestir en no poder fer-se càrrec de les terres i les muntanyes de la casa; entre els béns del mas hi havia 6 vaques i 40 *bestias minutas inter oves et capras* (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Santa Maria de l'Estany, Pergamins). La presència d'un pastor especialitzat osonenc delatària tal vegada un cert auge de la ramaderia local, vinculada al mercat urbà, el de Vic en primer lloc, coincidint amb el primer esment de l'escorxador urbà l'any 1211 (Ollich *et al.*, 2021: 216). Tanmateix, la concessió del bisbe Ramon als burgesos de la ciutat que en els seus mercats només ells podrien vendre robes de llana tallades, de l'any 1138 (Arxiu i

ramader també era accessible des del Prat Narbonès a través del camí principal que el creuava, passava a prop de l'estany i remuntava al coll a l'extrem sud del prat, a tocat del prat d'Orsal (*de oriente in ipsa Buada vel in ipso stagnum de Prato Narbonesso vel in strada qui pergit ad Collum Spina, et de meridie in ipso prato de Ursal*)¹³⁵⁶. Les pastures de Colluspina també eren accessibles des del Prat Narbonès (*strada qui pergit ad collum Spina*)¹³⁵⁷ i, allà, l'espai de colonització narbonesa entrava en contacte amb la cerdana de l'alou de Guadamir.

Des de Colluspina, es disposaven els altres assentaments cerdans de nord a sud al llarg de la carrerada anomenada com a Camí dels Cingles. Aquests assentaments sí van configurar el nucli del domini de Centelles i, quan se'n documenten alienacions, es tracta d'operacions selectives destinades a enfortir la xarxa aristocràtica pròpia¹³⁵⁸. El camí vorejava el turó del Puigsagordi (*monte super ipsa Mamula sive ad ipsa guardia*)¹³⁵⁹ i discorria per la carena de les Costes de Centelles¹³⁶⁰. De nord a sud, el primer assentament cerdà va donar nom a la rodalia de Riucerdà, on l'any 1065 es documenten *terras chultas et ermas cum ipso boscho et petris petrarum cum paschuis et cum omnibus stirpibus*¹³⁶¹. Es tracta d'un replà de les Costes de Centelles, a uns 820 m d'altitud, ben delimitat per una cinglera de 200 m de caiguda vertical (*in rocha funda de Vinales*) a l'est, al sud i oest pels colls que connecten el replà amb el capdamunt de la Costa (*in collo de Serrato, in rocha superiore de collo Asierno*), a uns 150 m més amunt, i pel nord pels contraforts del Puigsagordi.

Biblioteca Episcopal de Vic. Calaix 6, perg. 1644-1645), indicaria que una ramaderia comercial ja estava imbricada amb els interessos urbans al segle anterior. E. Pascua (2012: 265) interpreta en la mateixa línia una concessió similar de Jaume I a Jaca de l'any 1219.

¹³⁵⁶ CCIV, doc. 1780bis, any 997.

¹³⁵⁷ CCIV, doc. 1780bis, any 997.

¹³⁵⁸ Per exemple, les operacions que van configurar la nissaga de Casoles entre el Pla de la Garga i el lloc de Riucerdà. Vegeu 3.1.5a. La formació de la nissaga de Casoles.

¹³⁵⁹ DCVb, doc. 996, any 1040.

¹³⁶⁰ Al vessant oest de les Costes de Centelles, la Sauva Negra (*valle de Goda*) constituïa el límit entre els castells de Sant Esteve i de Castellcir (*castrum Cirvi sive Sancti Stephani*; Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 141, any 1070).

¹³⁶¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-16, any 1065.



FOTO 33. El Puigsagordi des de Riucerdà¹³⁶².

El torrent que en tenia el nom a finals del segle XI (*in rivo Cerdano*)¹³⁶³, avui dit riera del Marçó, divideix el replà en dos abans de caure per la Tosquera de Vinyoles. Dominant Riucerdà des del seus 984 m es troba el cim del Puigsagordi, que segurament deu el seu nom a una fortificació (*monte super ipsa Mamula sive ad ipsa guardia*) documentada el 1040¹³⁶⁴ i, en general, a la bona visibilitat que ofereix sobre l'Alt Congost, bona part del Sevedà i el Montseny a l'est i, cap a ponent, el Moianès (*lo més alt del Puigsagordia*, any 1396)¹³⁶⁵. El Puigsagordi és fàcilment accessible a través dels camins que recorren per Riucerdà i no es pot descartar que ambdós espais, l'assentament i la fortificació, formessin part de la mateixa operació colonitzadora. El Puigsagordi, en tot cas, ja feia de límit d'alous comtals l'any 987 (*supra ipsas Vinyoles ad ipso monte*; Rocafiguera, 1983, doc. 1).

¹³⁶² Fotografia de l'autor (2024).

¹³⁶³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.

¹³⁶⁴ DCVb, doc. 996, any 1040.

¹³⁶⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Llorenç del Munt, Inventari d'Esriptures, f. 20, 2.

Als peus de Riucerdà, l'emplaçament de la casa forta de Vinyoles es trobava en el nucli d'un dels vilars (*Vinnolas*) documentats en l'acta de consagració de Sant Martí d'Aiguafreda l'any 898¹³⁶⁶. Respecte del vilar, Riucerdà ocupava una posició perifèrica, accentuada en aquest cas per l'orografia, que es reflecteix en les referències documentals (*ipsa roca supra Vinales; de ipsis ruppibus de Vineolis amunt*)¹³⁶⁷. Aquest caràcter perifèric també es donava en relació a la localització dels altres vilars esmentats l'any 898, ja que Riucerdà es trobava en els intersticis de Vinyoles i de *Noctebona*¹³⁶⁸. Des de Vinyoles remunta la cinglera un dels camins tradicionals que arriben al replà de Riucerdà; l'altre puja més al nord, des de l'emplaçament del lloc de Viladecols esmentat el 970 a la parròquia de Balenyà¹³⁶⁹, i es documenta amb un ús ramader des de l'any 1396 quan els pagesos del mas Banyeres van vendre als pagesos Puig, tots de la parròquia de Santa Coloma, les honors que tenien *en lo lloch anomenat Cingles o Costes del Puigsagordia donantli passatge per anarhi ab lo bestiar per lo Cingle divent tenir lo camí 10 palms de cana per lo lloc per hont menos dany puga causar*¹³⁷⁰, senyal de l'aprofitament de la zona durant tot l'Edat Mitjana.

L'any 1065, la rodalia de Riucerdà era objecte d'explotació forestal i ramadera per part d'un grup de 22 pagesos, distribuïts en 10 unitats familiars però organitzats de forma col·lectiva a l'hora de vendre les seves *terras chultas et ermas cum ipso boscho et petris petrarum cum paschuis et cum omnibus stirpibus nostrum proprium et franchum legitimum*. El predi, tingut per herència paterna, per la dècima matrimonial i altres orígens, es considerava aleshores franc (*ista omnia francha*), categoria que els pagesos van perdre amb la venda a Domènec Gilabert i Quixol¹³⁷¹. La compra va iniciar la reorganització de l'assentament, que l'any 1099 ja es considerava un alou senyorial (*alodium nostrum proprium cultum et heremum cum boscos et arboribus francum et quitium [...] in peroxia Sancte Columbe loco nominato Rivo Serdano [...] a parte cercii*

¹³⁶⁶ Vegeu 1.2.6. La parroquialització de l'Alt Congost.

¹³⁶⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-16, 13-4-30, anys 1065-1227.

¹³⁶⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

¹³⁶⁹ CCIV, doc. 1064, any 970.

¹³⁷⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Llorenç del Munt, Inventari d'Escriitures, f. 20, 2.

¹³⁷¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-16, any 1065.

in rivo Serdano)¹³⁷², i el 1193 s'havia convertit en un únic mas que Guillem de Casoles va donar a Santa Maria de l'Estany (*ipsum mansum de Rivocerdano [...] in predicto loco de Rivo Cerdano*)¹³⁷³. Un altre assentament cerdà original convertit en una casa de pagès sota domini (MAPA 23).



FOTO 34. L'emplaçament de Riucerdà des del Puigsagordi¹³⁷⁴.

El reconeixement del lloc permet situar les ruïnes del mas documentat al segle XII al bell mig del replà de Riucerdà, arran del camí parcialment empedrat que hi arriba remuntant la cinglera per la Tosquera de Vinyoles. Aquest camí tradicional (Roviró, 2013: 148) permet fer el recorregut des de la base de la cinglera fins al camí ramader de la carena en poc més d'una hora.

¹³⁷² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg, 13-4-08, any 1099.

¹³⁷³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

¹³⁷⁴ Fotografia de l'autor (2025).



FOTO 35. El camí empedrat de Santa Coloma a Riucerdà (2024)¹³⁷⁵.

El replà de Riucerdà fa unes 95 ha, de les quals unes 10 ha corresponen als dos plans dividits per la torrentera i les altres als vessants actualment coberts de bosc –tot i que presenten terrasses antigues per al conreu- que el delimiten al nord, oest i sud. L’any 1253 es documenten el replà i la font que permetia un assentament funcional (*fexiam et fontem de Riu Cerda*)¹³⁷⁶ i que es trobava, probablement, a prop del llit del torrent que separa els dos sectors del replà. Des de les ruïnes actuals, el camí continua cinglera amunt fins a trobar la carrerada dels Cingles que des Collsuspina discorria per la carena. L’any 1292 s’esmenta, a l’altre costat de la carena, el *mansum de Rocha Cavalera*¹³⁷⁷, possible indicador d’una pastura equina. També s’hi trobava el mas *Calcina* que l’any 1048

¹³⁷⁵ Fotografia de l’autor (2024)

¹³⁷⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-43, any 1253.

¹³⁷⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-5-12, any 1292.

Guitard Josfred va empenyorar a Gilabert Isarn, després d'haver-lo rebut per donació del mateix senyor, com a garantia davant de possibles usurpacions després de seva mort¹³⁷⁸.

Els dos altres assentaments de l'alou de Cerdans es documenten tardanament. El primer ja havia donat nom al mas Cerdà Sobirà (*manso dez Cerdans superiori*), també dit Cerdà Llobet o Roquer, aleshores en mans de Bartomeu *Lobet sive dez Cerdans*, l'any 1308¹³⁷⁹. El 1317¹³⁸⁰ també va fer testament Guillema *de manso dez Cerdans superiori* i la capella de Santa Maria del castell de Centelles va establir a Pere *dez Cerdans superiori*, segurament l'hereu de la difunta, el mas, una feixa de terra situada *iuxta bassam mansi dez Cerdans migà*, *la costa ubi sedet et est mansus vester* i les honors que tenia *aput serra de Salop et toto Pug de la Creu*, aquests darrers sota domini de la nissaga, distribuïts *de via sive carreria amunt quam vadit usque mansos de Belona usque in rocha superiori dez Pug de la creu*. Aquest conjunt de localitzacions permet situar el mas i, per tant, l'assentament original, a prop del Puig-Oriol (980 m), que es tenia sota domini de Guadall Gilabert de Centelles (*Monte Oriol*) per *iure ehreditario* el 1143¹³⁸¹. El castlà de Sant Esteve Guillem Bonfill també hi percebia el *Xm qui exiit de meos domos de iamdictum kastrum* l'any 1145¹³⁸² i el 1185 hi tenia un alou Pere Barbarossa, fill de Ponç *de Casoles*¹³⁸³. El Puig-Oriol es troba a l'extrem nord del delmer de l'església que l'any 898 ja havia donat nom al castell de Sant Esteve, i és possible que l'emplaçament del mas Cerdà Sobirà es trobés als actuals Corral de la Rovira, als peus del puig.

¹³⁷⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-22 (= 13-3-23), any 1048.

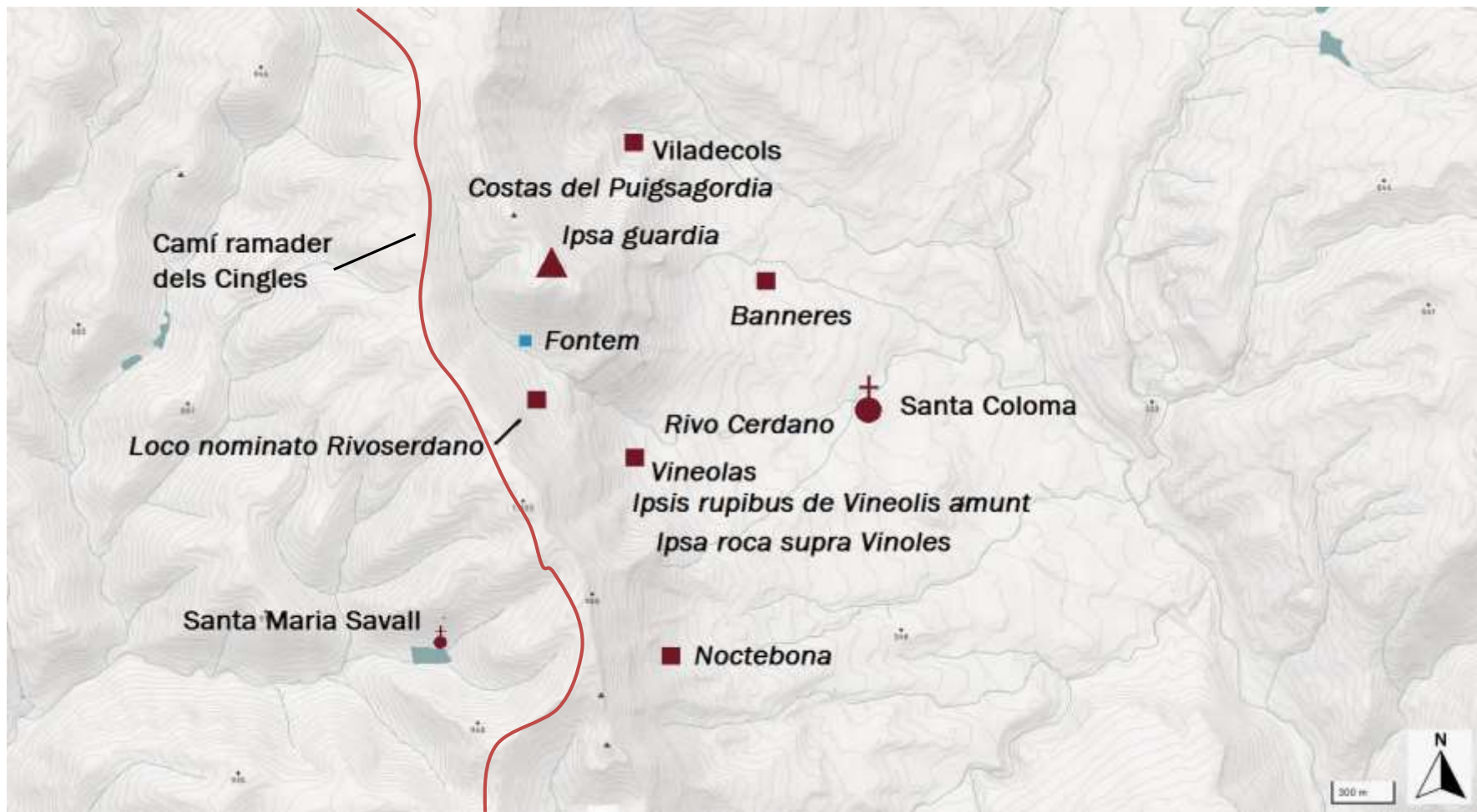
¹³⁷⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí, Manuals Notarials, R/1.

¹³⁸⁰ Arxiu de la Corona d'Aragó, Solferino-Centelles, Pergs. 29-31, any 1317. La pubilla Saura, filla de Guillema i de Pere de *Cerdans Superior*, va reconèixer ser pròpia de la capella de Santa Maria del Castell tot seguit (Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Solferino-Centelles, vol. 40, 59).

¹³⁸¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 22.

¹³⁸² PACBb, doc. 840, any 1145.

¹³⁸³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 22. L. de Castellet (2016: 15-16) observa la relació reiterada entre muntanyes anomenades Oriol o Puig-Oriol i punts que podien ser guaites privilegiades sobre els dominis senyorials.



MAPA 23. L'assentament de Riucerdà¹³⁸⁴.

¹³⁸⁴ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

La referència, en la documentació del Cerdà Sobirà, a una bassa del mas Cerdà Mitjà (*iuxta bassam mansi dez Cerdans migà*) l'any 1317 delata la presència d'un altre assentament cerdà original. Aquest fou establert l'any 1451 pel rector de Santa Maria del castell de Centelles als Rovira, carnisser procedents de la sagrera de Santa Coloma, que li donaren els noms de Rovira de Dalt o Rovira dels Cerdans pel qual fou conegut des d'aleshores¹³⁸⁵. El mas, situat a 850 m d'altitud, incorporà el Cerdà Sobirà, rònec, segurament des del mateix any 1451, ja que el 1478 Salvador Rovira àlies Carnisser era hereu i propietari del *mansi Sardans*, en plural¹³⁸⁶.



FOTO 36. Els assentaments cerdans de les Costes de Centelles des del castell¹³⁸⁷

¹³⁸⁵ Arxiu patrimonial de la Rovira de Dalt de Sant Martí de Centelles, perg. 1, any 1451. El mercat i la carnisseria de la sagrera de Santa Coloma es documenten l'any 1350 (Pladevall, 1987: 53).

¹³⁸⁶ Biblioteca de Catalunya, perg. 469, any 1538.

¹³⁸⁷ Fotografia de l'autor (2025).

L'any 1538 Salvador Rovira, com hereu i propietari del *mansi Sardans*, va rebre de l'amo del mas Fabregar –que aleshores ja incorporava el mas *Bellona*¹³⁸⁸- un *balans* de terra situat entre els dos masos, a la rodalia del *coll Batay*¹³⁸⁹, avui Pla de Batall i que ja es documenta l'any 1145 (*campo Bataia*) quan hi tenia una *laboracione* el castlà del castell de Sant Esteve¹³⁹⁰. El mas Fabregar i el mas Balona situat a prop seu perquè el primer es trobava al *loco nominato apud Bellonam* també van formar part fins l'any 1281 de la castlania del castell¹³⁹¹. Aquest conjunt de referències i el reconeixement del terreny permeten situar els assentaments cerdans en els intersticis entre els vilars documentats l'any 898¹³⁹² de *Kasolas* i *Sentilias*, que limitaven a l'oest amb la cinglera de les Costes, i el de *Balona*, centrat a la muntanya per sobre la cinglera. Un espai de 400 ha aproximadament.

Als peus dels masos Cerdà Sobirà i Cerdà Mitjà, al Pla de la Garga, hi havia l'any 1100 un lloc anomenat *ipso Cerdano*¹³⁹³. De nou, situat en els intersticis de vilars esmentats l'any 898, en aquest cas entre *Kasolas* i *Sentilias*. Es va convertir en un tercer mas, documentat l'any 1291, quan les parròquies de Sant Martí de Centelles i Santa Coloma que afrontaven el Pla de la Garga es disputaven les rendes dels *tribus mansis vocatis vocatis de Serdans*¹³⁹⁴. En aquesta rodalia, situada a uns 650 metres d'altitud, hi havia l'any 1368 el mas *sive borgiam vocatam vulgariter lo mas Nadall iuxta ecclesiam Sancte Marie de Vilarestau constitutum in predicta parrochia Sancte Columbe de Vineolis*, en el qual Eimeric de Centelles *dominus honoris de Scintillis* va establir Bernat Ferrer i Sibil·la

¹³⁸⁸ El 1314, Pere de Fabregar establí a Bernat *de Belona* un honor dit *ses Cudines* (Biblioteca de Catalunya, perg. 220).

¹³⁸⁹ Biblioteca de Catalunya, perg. 469, any 1538.

¹³⁹⁰ PACBb, doc. 840, any 1145. Dit sigui de passada que possiblement els camps, plans, etc. dits “de la Batalla” de la toponímia catalana vinguin més dels treballs agrícoles del batre que d'episodis bèl·lics habitualment indemostrats.

¹³⁹¹ Fins que els comprà la capella castral de Santa Maria al castlà Ramon d'Esparreguera (Biblioteca de Catalunya, perg. 355, any 1281).

¹³⁹² CCIV, doc. 37, any 898.

¹³⁹³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

¹³⁹⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas)*.

per fer *rafall sive porticham aut corthalem ad opus bestiarum ibi habitanti*¹³⁹⁵. El Pla de la Garga era un dels punts tradicionals de destinació dels ramats que anaven pel camí de les Costes, si no continuaven fent via cap al Vallès a través dels Cingles de Bertí, fins a la Garriga o l'Ametlla per un altre camí ramader tradicional (Miralles *et al.*, 2002: 78-79).



FOTO 37. Ramat d'ovelles al Pla de la Garga, c.1920¹³⁹⁶.

Des dels masos Cerdà Sobirà i Mitjà, el camí ramader continuava cap a Sant Quirze Safaja i el Vallès per la carena de la Serra de Barnils, anomenada de Corona l'any 1540, quan s'hi trobava el *triador in via publica que itur de Sancto Quirico ad dictum castrum de Centelles et transit per serram de la Corona* i el *loco del portell amb la carraria que ibi est*. Tant el Triador com el Portell estaven sota domini de Centelles i per això van aparèixer en el Capbreu del domini de 1540¹³⁹⁷. Un triador era normalment un estructura de fusta en forma de passadís per on es feien passar les ovelles per tal que cada amo triés

¹³⁹⁵ Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà, any 1368.

¹³⁹⁶ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_BLASI_A_2672).

¹³⁹⁷ Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540.

les seves, formant el corresponent ramat que es tancava en una pleta i es comptava, per tal d'avaluar com havia anat la temporada transhumant. Tria i compte es feien gràcies a les marques de pega pròpies de cada amo que cada animal duia al llom. El triatge es feia a prop dels llocs d'origen del bestiar, fos a les pastures pirinenques en el cas del bestiar de les cases d'allà, o en els diversos punts del camí transhumant en el cas dels ramats de la terra baixa (Miralles, 2005: 158-172). El fet de trobar un triador en aquest punt concret del camí ramader dels Cingles, a prop del castell de Centelles, indicaria la presència de bestiar transhumant de la rodalia que es desplaçava a l'estiu a la muntanya i en retornar, després de Sant Miquel probablement, era triat i comptat. Si més no, això passava a mitjan segle XVI i, tot i que no he pogut trobar el topònim abans, el fet que un carnisser de Santa Coloma es fes càrrec del mas rònc del Cerdà Mitjà situat ben a prop, l'any 1451, indicaria que aquesta activitat ramadera ja es donava si més no a mitjan segle XV. És suggeridor pensar que aquestes escasses referències entronquen amb l'assentament cerdà inicia, per bé que cal la més estricta prudència en aquest sentit.

Tot i que es bifurcava a la casa de Barnils per baixar al coll del Taló, Sant Miquel Sesperxes i, per l'emplaçament del *castello Bertilli*¹³⁹⁸ i de la casa forta de *Bertino*¹³⁹⁹, al Vallès, el següent assentament cerdà es trobava seguint el camí principal, al final de la carena. Es documenta l'any 1478 quan Jaume Cerdà, un fill del mas Cerdà de Sant Quirze que vivia a la vila de Santa Coloma (*Jaume Sardà de Scentelles olim dicto de Vineolis*), es va instal·lar per establiment de Guillem de Ramon de Centelles al mas Ferrer del Pla de la Garga (*mansi Ferrarii de Vilarestau*), al qual aportà el nom (*al hereu del mas Ferrer que ara's diu Serdà*)¹⁴⁰⁰. El mas de Sant Quirze es trobava a 600 m d'altitud, en el límit sud del vilar *Balona* i a tocar d'un altre vilar esmentat l'any 898, *Valle Asenaria*. Rodalia

¹³⁹⁸ CCIV, doc. 1247, any 978.

¹³⁹⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-4-05, any 1152.

¹⁴⁰⁰ Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà, any 1478; la cita és a la coberta d'una traducció tardana d'un establiment de 1359 del mateix arxiu. En tot cas, l'any 1521 Jaume Pujada de la parròquia de Sant Pere de Valldaneu va vendre unes peces de terra a Pere Cerdà, amo del mas Ferrer de Vilarestau, segons un pergamí del mateix fons. Els anys 1625-1629 una peça de terra dita *la Coma de Casanoves* afrontava amb un *camino quo itur a la fargua* (Arxiu Comarcal d'Osona, ACOS80-7-22-6, f. 277-279), cosa que informa sobre l'etimologia del mas Ferrer situat a prop.

esmentada entre els segles X-XI com a límit del domini de Sant Miquel del Fai per sobre de la cinglera (*cuius basilica sita est in locum que dicunt Falio*) que li donava nom (*et de circi in sumitate de ipsis rupibus vel in saltum Gerundela prope valle Asinaria*)¹⁴⁰¹, es va convertir en el mas Vallarnera, documentat els anys 1327-1328 (*mansi de Valarnera*)¹⁴⁰² a prop de Sant Miquel Sesperxes (Pladevall, 1956: 358). El seu nom fa pensar que inicialment podria haver estat un assentament especialitzat en la cria d'ases i altre bestiar equí. Es fa difícil calcular la superfície original de l'assentament cerdà donada la pobresa documental en aquest sector, per bé que no podia ser molt gran, ja que es trobava encaixat entre els límits del mas Vallarnera, el nucli de la parròquia de Sant Quirze Safaja i la rodalia del vilar *Bellona*/mas Fabregar; probablement quedava limitat a les serres paral·leles de Barnils/Corona i de la Codina, per on discorria la carrerada, amb una superfície màxima orientativa de 250 ha.

De les operacions de colonització a càrrec de cerdans resultarien els diferents assentaments cerdans d'Osona, entre els quals es trobava l'*alode Cerdanos* del levita Guadamir, documentat en l'execució del seu testament a favor del seu germà i vicari Isarn. La transferència al vicari Isarn, no gensmenys, va iniciar la fragmentació del bloc patrimonial constituït en vida d'ell mateix i del seu pare al sud d'Osona i l'Alt Congost mitjançant transferències de porcions del domini entre les diferents branques de l'arbre genealògic, així com entre fidels de la xarxa aristocràtica. Aquestes transferències es documenten posteriorment, bàsicament quan els dominis resultants de la fragmentació anaren a parar a tercers per cessió dels primers beneficiaris, com fou el cas del monestir de Sant Benet de Bages. En aquesta recomposició, Gilabert Isarn apareix com a senyor de la part majoritària de l'alou de Cerdans i com a receptor, al final del periple de transferències, de dominis passats inicialment a familiars i fidels de Guadamir i Isarn, i a Sant Benet de Bages. És possible que la raó d'aquesta fragmentació es trobés en el fet que l'Alt Congost ocupava una posició secundària en el domini dels hereus de Sal·la, Guadamir, Isarn i un tercer germà Unifred, igualment vicari, que van centrar els respectius dominis a l'entorn dels castells de Solterra (Guilleries, nucli del domini del mateix Sal·la), Maians i Òdena (Gibert, 2015: 155). Un espai secundari per la nissaga, juntament amb el

¹⁴⁰¹ CSVVM, docs. 1044, 1049, anys 997-1006.

¹⁴⁰² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Notarials, R/2 (1327-1328).

Sevedà, però que per Gilabert Isarn fou la base per la seva pròpia nissaga i, com veurem, xarxa aristocràtica. En aquesta recomposició, doncs, es va configurar el nucli del domini de Centelles.

L'alou de Cerdans ja no apareix en el testament d'Isarn del 980¹⁴⁰³, tot i haver-lo heretat ell de Guadamir el 964, senyal de la seva fragmentació i repartiment entre parents i fidels. Entre aquests darrers es comptava Adroer, el prevere i i monjo de Sant Benet de Bages que el 964 va fer de marmessor del levita Guadamir, rebent aleshores l'usdefruit d'alous a Taradell i Tona, el 979 va donar al monestir dominis situats a Castellterçol i al Sevedà, que també li provenien *de seniori meo Wadamiri condam*, i el 980 va fer de marmessor del testament del vicari Isarn (*Adroario monacho*)¹⁴⁰⁴. El 975 la *domna Sesnanda femina* també va comprar a un Adroer, segurament aquest mateix, una terra a Òdena al costat d'una altra del seu marit, el vicari *domno Unifredo*, germà del vicari Isarn i, per tant, del levita Guadamir¹⁴⁰⁵. L'any 997, Adroer també apareix com a marmessor del magnat Hugó, senyor del tercer bloc patrimonial –el segon era el del padrí Unifred– que va configurar el nucli del domini de Centelles. Aquesta repetida presència d'Adroer en els testaments dels membres de la nissaga no és gens estranya atenent a la geografia del domini en joc aleshores a Osona Sud i l'Alt Congost. Entre els anys 976-979, Adroer també va donar al monestir de Sant Benet de Bages uns altres alous situats a cada costat de la vall del Congost, entre Castellterçol i el Sevedà (*ipsum alod de Seva*) que tenia *per carta donacionis de seniori meo Wadamiri condam [...] ipsas alaudes quod relinquit mihi senior meus*, pel bé de la seva pròpia ànima i la del seu senyor¹⁴⁰⁶.

Entre Taradell i Tona, el lloc de *Certanos* documentat a partir de l'any 946¹⁴⁰⁷ i probablement part de l'alou de Cerdans del levita Guadamir fou utilitzat com a moneda de canvi pels primers Centelles per consolidar el nucli del domini als peus de les Costes de Centelles i al Pla de la Garga. Com se sap¹⁴⁰⁸, aquests dominis es poden resseguir fins

¹⁴⁰³ CCIV, doc. 1327, any 980.

¹⁴⁰⁴ CCIV, docs. 951, 955, 1280, 1281, anys 964-979.

¹⁴⁰⁵ CCIV, docs. 1133, 1191, anys 973-975.

¹⁴⁰⁶ CCIV, docs. 1213, 1280, 1281, anys 976-979.

¹⁴⁰⁷ CCIV, doc. 580, any 946.

¹⁴⁰⁸ Vegeu 2.4.1. Gilabert, fill del vicari Isarn.

al testament del levita Guadamir de l'any 964, en el qual aquest va deixar al monestir de Sant Pere de Rodes un alou *in villa Agelans sive in Molist*, terme de Tona la primera i de Taradell el segon lloc (*in terminio de kastro Taradelense, in vila Mulisti*)¹⁴⁰⁹, amb usdefruit als preveres i marmessors Sunyol (*Sonigillus*) i Adroer¹⁴¹⁰. De la documentació de Sant Pere de Rodes també procedeix un document de l'any 1004 (Pladevall, 1989, doc. 3) que enregistra la venda de cases *in comitatu Ausona in apendicio castri Taradellense [...] ad rio Malchers*, que havien estat comprats abans als fills d'Eigó i que afrontaven amb una terra d'Oruça. Eigó era la germana del vicari Isarn i també se'n deia la seva filla, i Oruça era el nom de la seva esposa. Llavors l'any 1057 al mateix lloc hi havia un *alodio de Guilabert Isarnus* al costat d'un alou comtal¹⁴¹¹, i, deu anys després, el seu fill Guadall Gilabert amb la seva mare Erimberga van bescanviar-lo amb Sant Benet de Bages per un altre del monestir situat a Casoles, al Pla de la Garga¹⁴¹². Possiblement era el seu germà esmentat l'any 1031, Guillem Gilabert, que l'any 1086 (*Guillelmi Gilabert*) també va fer de testimoni en actes del castell de Taradell¹⁴¹³. Molt més tard, el 1133, Bermon Mir, detentor de la capellania de Tona, va deixar al seu fill Bermon els *alaudiis de Ermedans qui fuerunt de Guadallus Guilaberti*¹⁴¹⁴, i l'any següent Gilabert de Centelles, fill de Guadall Gilabert, va donar a Santa Maria de l'Estany dos masos i una coromina situats a Taradell, *in loco vocitato valle Tridegaria*¹⁴¹⁵.

La formació del nucli del domini de Centelles, doncs, també entroncava amb l'empresa colonitzadora primerenca, duta a terme per col·laboradors fidels del mateix rerepaís pirinenc de procedència dels colons. Com pels assentaments cerdans en general, l'alou de Cerdans és il·lustratiu d'un agençament integral del territori, incloent el seu domini, defensa i assentament. Això no ho feren els comtes sinó els seus agents, els vicaris, concretament la nissaga del vicari Sal·la, el propi vicari i el seu fill i levita Guadamir en

¹⁴⁰⁹ CCIV, doc. 187, any 919.

¹⁴¹⁰ CCIV, doc. 951, any 964.

¹⁴¹¹ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1463, any 1057.

¹⁴¹² Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139, any 1067. Hi fa referència M. Zimmermann (1990: 304).

¹⁴¹³ PACBb, doc. 172, any 1086.

¹⁴¹⁴ DACBa, perg. 1-5-492, any 1133.

¹⁴¹⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 37.

primer lloc. La seva acció entre el Moianès i l'Alt Congost va configurar un domini alodial que, a través de particions hereditàries i altres transferències de dominis eminents dins de la pròpia xarxa aristocràtica, fou la base del nucli del domini de Centelles. Aquests, no gensmenys, no es limitaren a rebre l'herència, ja que, com mostra sobretot el cas dels dominis entre Taradell i Tona, inclosos assentaments originalment cerdans, també els varen utilitzar sense recança en vendes i bescanvis adreçats a afermar el domini propi en el nucli del domini, als peus del castell de Sant Esteve.

Discussió de resultats i conclusió parcial.

Tant la conquesta d'Osona en general com la formació del domini de la nissaga de Sal·la al territori conquerit van incloure operacions d'assentament de nousvinguts. La identificació de colons assentats al primer terç del segle X situa la colonització a recer de la conquesta comtal en els estadis anteriors al moviment de pobladors transpirinencs que es detecten, al segle XI, a les fronteres catalanes i aragoneses, i que, al seu torn, entronquen amb l'assentament de colons en el marc de les grans conquestes dels segles XII-XIII. El cas de Tortosa ha estat especialment ben estudiat (Pacheco, 2017, 2021; Virgili, 2001b, 2010, 2011, 2018b). També pel que fa als processos de colonització, doncs, Osona s'insereix en una seqüència de conquestes i assentament de colons que continuà durant el "llarg segle XII", per bé que la colonització osonenca té la dificultat interpretativa derivada de documentació més escassa i menys narrativa. Aquests límits es poden trencar, si més no parcialment, mitjançant el recurs a la toponímia, tot i que aquesta, al seu torn, també presenta limitacions: localitzar nuclis sovint desapareguts o transformats en masos que concentraren la identitat toponímica inicial més extensa, topònims genèrics que poden no reflectir la procedència concreta dels nousvinguts, etc. Per reduir aquestes limitacions fins a un marge d'error acceptable ha resultat útil prestar atenció a la distribució geogràfica de les referències documentals i als trets geogràfics de les zones d'assentament, això és, el coneixement del país. D'aquesta manera s'han pogut identificar trets comuns en la forma i distribució dels assentaments (cronologia, dimensions, polinuclearitat, complementarietat productiva, relació amb la infraestructura ramadera, etc.), que es poden explicar per l'existència d'afinitats entre els colons favorables a la formació d'agrupacions, en la línia del que suggereix N. Pacheco per al cas de Tortosa (2017: 440). També es poden proposar processos de colonització simultanis i, com crec que fou el cas dels *cerdans i narbonesos* osonencs, dirigits per poders aristocràtics amb interessos sobreposats a les consideracions productives dels pagesos dels nous assentaments.

Els assentaments de colonització osonencs ja estaven creats al primer terç del segle X. La documentació tendeix a mostrar-los en conjunt i a escala de cada lloc de dimensions limitades, en tot cas situats entre assentaments preexistents a la conquesta. Cal situar Osona, doncs, pel que indica l'evidència disponible avui, entre els anomenats per J. Torró (2019: 20) "fenómenos de inmigración limitada a los que podríamos llamar 'gestores

coloniales' –señores, eclesiásticos, rendistas, comerciantes- y sus entornos". Crec que aquesta diagnosi dels assentaments cerdans es pot fer extensiva a l'assentament de nouvinguts en general a recer de la conquesta, això és, a la tradicional "re població" sostinguda per la historiografia. La iniciativa comtal i, en tot cas, aristocràtica en el procés d'assentament de nouvinguts sembla clara des de la primeres referències a l'aprisió pel comte Sunifred, germà de Guifré i oncle de l'abadessa Emma, a Aiguafreda abans de 898. Aquesta iniciativa també es troba en el relat de la incorporació al domini de les valls de Ripoll dreçat l'any 913. Aquest relat, juntament amb la referència a assentaments cerdans, narbonesos i, potser, tolosans ja existents al primer terç del segle X i com a molt tard als anys centrals del mateix segle, proporcionen les úniques referències clares a l'arribada de contingents nouvinguts i, segons aquestes mateixes, hauria estat un fenomen primerenc, de dimensions limitades i amb un protagonisme aristocràtic. Juntament amb la cronologia, localització i contingut de les aprisions que es veuran més endavant¹⁴¹⁶, la tradicional "re població" queda limitada a un fenomen, en rigor, inexistent, que respon – com el mateix concepte- al desig de presentar un país desordenat, ineficient, abans de la conquesta comtal, que a la realitat documentalment visible.

Al mateix temps, allà on va tenir lloc l'assentament de colons fou una peça clau en la transformació irreversible de les formes d'assentament i d'explotació preexistents a la conquesta, per una banda; i, per una altra, més específica, en el cas de l'Alt Congost i el Moianès, l'assentament de colons va posar les bases per a la formació del nucli del domini de Centelles. La identificació dels nouvinguts, dels gestors del seu assentament (vicari Sal·la, levita Guadamir), la seva cronologia o les característiques dels llocs escollits, tot plegat permet superar les possibles reticències envers la seva denominació com a colons, no només pel fet del seu origen sinó de la seva funció en la dominació del territori conquerit a través de l'espacialització –la compartimentació castral sembla ser una condició prèvia a l'assentament, així com les fortificacions secundàries a prop dels assentaments nous- i l'agrarització (transformació dels prats de Vic, incorporació al sistema ramader entre Osona i el Pirineu).

A la Gòtia carolíngia, els *hispani* queixosos de les agressions i les exaccions dels magnats propis i dels *pagenses* locals van trobar problemes pel seu assentament. En el context de

¹⁴¹⁶ Vegeu 6.1. L'assalt als erms.

la conquesta comtal, on hi havia poblacions autòctones que havien romàs en el territori vernacle després de la conquesta islàmica, la carolíngia i la revolta del 826/827, el risc de les antigues agressions dels magnats locals i dels *pagenses* es podria haver repetit davant de cerdans, narbonesos i tal vegada tolosans que foren, efectivament, “cavall de Troia” de la política comtal (Martí, 2006b). Aquest risc explica que les referències escrites més antigues al Montseny de mitjan segle IX, que oposen serfs preexistents als *cerdans*, o el caràcter alodial d’assentaments com Riucerdà, mostrin unes condicions atractives per a l’assentament inicial dels colons, que permetia la vigència del règim de l’aprisió. A banda, cal no excloure possibles negociacions amb els autòctons per la instal·lació dels colons i per l’accés d’aquests als recursos locals (Torró, 2019: 29); aquesta negociació també hauria format part del pacte de conquesta i es reflectiria, singularment, en la localització intersticial dels nous assentaments. El cas de Riucerdà, intersticial i confinat en un replà a gran altitud de les Costes de Centelles, torna a ser exemplar.

En tot cas, un tret comú als assentaments colonitzadors és la seva relació sistemàtica amb la nissaga de Sal·la en el cas dels *cerdans*. Mentre, per als *narbonesos*, la seva relació amb un poder senyorial s’hauria de cercar tal vegada en els mateixos bisbes per la seva relació primerenca amb la seu metropolitana narbonesa, la distribució del *cerdans* permet parlar d’un veritable espai de colonització de la nissaga, que, a través de la dinàmica hereditària i del *mercat de la terra* fou, llavors, una de les bases territorials del nucli del domini dels Centelles.

La conquesta va tenir una component ramadera que els assentaments de colons també reflecteixen. La qüestió de la relació entre ramaderia i conquesta és complexa, ens allunyaria dels objectius d’aquesta tesi i no compta amb suficients estudis previs per resoldre les qüestions que es podrien plantejar. Al mateix temps, però, crec que és necessari plantejar-la a grans trets perquè, al capdavall, hi ha suficients indicis que la gestió del bestiar va modelar la conquesta des del principi. La documentació mostra que Osona ja era, a finals del segle X, pastura d’hivern o lloc de pas cap altres pastures situades encara més al sud, a les planes del Vallès i del Maresme, i que en aquest sistema hi tenien part molt activa aristòcrates amb dominis als extrems dels camins ramaders. L’arqueologia del paisatge i l’arqueozoologia (Colominas *et al.* 2022; Gassiot & Garcia,

2014; Palet *et al.*, 2007, 2017, 2023)¹⁴¹⁷ aporten informació sobre formes de gestió del bestiar, la seva articulació amb altres activitats i impacte sobre l'entorn, i la seva cronologia, que a hores d'ara ja no es poden obviar per comprendre l'activitat ramadera al Pirineu des de l'Antiguitat fins al període que ocupa aquesta tesi. Pel que fa a la capçalera del Ter, l'explotació ramadera i forestal s'hi hauria produït "intensament" entre els segles VI-VIII (Palet *et al.*, 2023: 186-191), mentre, per a la Cerdanya, on l'estudi pioner de la Muntanya d'Enveig ja va permetre detectar canvis en el paisatge a partir dels segles IX-X relacionats amb desplaçaments del bestiar, la continuació de les recerques cap a cronologies més antigues mostra que la fi de l'ordre polític romà va anar acompanyada per l'expansió dels conreus cerealístics i vinya als fons de vall i als vessants fins altituds considerables elevades, mentre a les parts encara més altes el bosc es reduïa per la intensificació de l'aprofitament dels recursos miners i la producció de pastura, clarament a mitjan segle IX i a vegades amb precedents al segle VII (Bolòs & Hurtado, 2015: 66-67).

L'ecologia dels pasturatges (Lasanta, 2010: 214-217), aplicada històricament, ensenya que a partir de determinats volums de bestiar hi ha la necessitat de desplaçar els animals a la recerca de pastures, sobretot d'hivern, i, per tant la sortida de ramats i de personal, això és, a la pràctica d'una transhumància horitzontal diferent de la transhumància vertical (Rendu, 2006) en el marc de la vall d'acord amb el calendari anual de les herbes. A partir del precedent establert per L. H. Nelson (1973: 118, 125-126) que els *prata* eren un element crític de l'economia pastoral aragonesa i que el nombre de bestiar estava determinat per l'habilitat a l'hora de proporcionar aliment als animals durant l'hivern fins que les *pascuae* fossin de nou accessibles, E. Pascua (2012: 113-121, cita a p. 117) observa, en aquest sentit que a Aragó que "los ganaderos que practicaban la transhumancia vertical de montaña tradicionalmente solían mantener tantos animales como los que se podían alimentar en invierno con el producto de las tierras y praderías que se cultivaban durante el verano". L'extensió dels conreus agrícoles als fons de vall i als vessants en detriment de prats, detectada documentalment o arqueològicament a l'Aragó, la Cerdanya i el Pallars (entre d'altres, Arbués & Oliver, 1999, 2001; Kirchner *et al.*, 2002; Nelson, 1973: 125-127; Oliver, 2003b: 224-22; Riera, 2005: 104), podria haver provocar a partir de determinats límits de volum de bestiar la sortida del bestiar a

¹⁴¹⁷ En fan una síntesi cartogràfica J. Bolòs & V. Hurtado (2015: 66-67).

la recerca de pastures d'hivern cada cop més llunyanes¹⁴¹⁸. La resolució del problema del sosteniment dels animals a l'hivern, llavors, permetria continuar augmentant el nombre d'animals i, de retruc, un nou increment de les necessitats de recursos d'estiu, creant noves pastures a costa del bosc, determinats conreus d'altura, etc. etc. (García-Ruiz & Del Barrio, 1990). Aquesta dinàmica podria explicar llavors els nous canvis en el paisatge detectats a partir de l'any 1000, quan l'atac al bosc iniciat als vessants es va convertir en una superfície de pastura d'alçada "sense precedents", arribant a un "paroxisme" de la pressió antròpica (Riera, 2005: 104) promoguda pels interessos ramaders, primer, dels monestirs de Ripoll, Sant Joan i Sant Martí del Canigó als segles X-XI i, més tard, al segle XII, de Poblet i Santes Creus (Bal *et al.*, 2010; Galop, 1998; Pascua, 2012: 190-205; Rendu, 2001: 52-53; Rendu, 2003).

Pel que fa a Osona, l'arqueologia també identifica activitat ramadera als vessants de ponent del Montseny a partir dels segles VII-VII, al jaciment de Sant Martí d'Aiguafreda, mentre al primer terç del segle XI el massís ja era destinació de pastura per ramats d'ovelles que hi accedien per camins especialitzats, propis d'aquest bestiar. Les cronologies arqueològiques de l'explotació ramadera a la Cerdanya, les altes valls del Ter i el Montseny coincideixen, doncs, i penso que, donades les informacions textuais de finals del segle X, el sistema ramader entre el Pirineu, Osona i el Montseny, més les planes al·luvials del Vallès com a darrera pastura d'hivern (La Garriga), ja estava plenament actiu al voltant de l'any 1000. També penso que aquest sistema va adquirir els trets que tenia al segle XI en el context de la conquesta d'Osona: ramaders aristòcrates, fortificacions sobre els camins ramaders, accés als erms i domini de punts d'aigua i sal a través del *mercat de la terra*, localització de personal fidel arran de camins i prats (*cerdans, narbonesos*), menestrals propis especialitzats (*forestarii, stratarii, viatarii*). Això no vol dir, però, que hi hagués relació entre ambdós espais, necessàriament, abans de la conquesta o que, si hi era -sense comptar amb les múltiples possibilitats de solucions de continuïtat entre els segles VIII-IX- estigués sotmesa a una disciplina aliena a les comunitats pageses. A partir dels resultats de les seves pròpies recerques al Pirineu i les

¹⁴¹⁸ Les pastures pirinenques d'estiu, en condicions òptimes de càrrega ramadera, poden alimentar prop de 70.000 bèsties majors durant 120 dies mentre els recursos produïts localment poc menys de 22.000 animals per la resta de l'any. L'excedent ha de de ser nodrit amb aliments aportats de fora o marxar (Ferrer, 1988).

capçaleres del Ter i del Freser, en aquest sentit, J.M. Palet *et al.* (2023: 191) proposen que “there is a continuity in the occupation of both livestock areas in early medieval times, related to long-distance transhumance (ninth and eleventh centuries)”. Però, per una banda, els resultats obtinguts sobre l’exploració tardoantiga de l’alta muntanya també es poden explicar per una transhumància vertical en el marc de les valls sense connexió necessàriament amb espais més al sud i, aleshores, potser el sistema ramader transhumant entre el Pirineu i la Catalunya interior i costanera actiu entorn de l’any 1000 hauria estat una primerenca *creació feudal*, en el context de la conquesta, tal vegada sobre precedents locals d’exploració ramadera que van proporcionar els segments de camins i espais ramaders que els conqueridors van fusionar, creant la xarxa de carrerades *tradicional*. J. Bolòs (DMSMS, Introducció: 25) observa per al monestir berguedà de Santa Maria de Serrateix, que “alguns dels dominis cerdans [...] només tenen sentit si els veiem com a indrets de pastura, amb relació a l’existència d’una certa transhumància”, i, pel que fa a Osona, la disposició dels dominis primerencs eixits de la conquesta també sembla indicar un paper dels interessos ramaders en la seva configuració.

Les dues opcions són possibles. En el cas que existís un sistema ramader basat en la transhumància horitzontal, l’acció dels conqueridors hauria consistit en una *apropiació* d’un sistema preexistent gestionat, previsiblement, per comunitats organitzades al marge de poders senyorials. En aquest altre context, l’accés a les pastures d’hivern es podria haver realitzat a través de pactes entre comunitats de muntanya i de plana. La informació documental sobre conflictes per l’ús de boscos i pastures que s’enregistren durant el segle X, inclosos els que tenen com a objecte la taxació de l’activitat a través del delme, suggereix que comunitats muntanyenques cohesionades explotaven els recursos muntanyencs des d’abans de l’arribada de comtes, monestirs, magnats i colons. I l’arqueologia demostra, com s’ha vist, mostra que estaven familiaritzades amb els processos de treball forestals i ramaders. A diferència de les conquestes que duïen tipus de bestiar o, tal vegada, bestiar on no n’hi havia hagut, i els animals eren la punta de llança d’un moviment que acabaria amb els autòctons “consumits” (Dejohn, 1994; Díaz Sierra *et al.*, 2021: 140; Retamero & Quesada, 2024), les primeres comunitats del Ripollès incorporades al domini comtal ja gestionaven boscos, pastures i bestiar des de segles enrere.

L'ecologia dels pasturatges ensenya la lògica que governa el punt òptim de consum dels recursos pel bestiar; però l'ecologia dels pasturatges no obliga ningú a conquerir per assolir aquell punt òptim. A més, la pròpia conquesta imposa exigències afegides: policia de bestiar i camins, sanitat animal, personal especialitzat i fiable, punts de suport logístic pel desplaçament, manteniment de vies, mapes de poblacions amigues o hostils durant el recorregut, etc., tot plegat sota control directe per evitar ensurts. Per contra, el desplaçament del bestiar també es pot gestionar sobre acords i confluència d'interessos entre comunitats pirinenques i de la terra baixa, entre ramaders i pagesos, pels quals els primers poden accedir a pastures d'hivern i els segons a pastures d'estiu més que suficients pels seus propis animals. Així ho apunta a tall de possibilitat L.H. Nelson (1973: 124) per l'Aragó medieval. Aquest precedent de gestió autònoma hauria pogut facilitar, llavors, l'acceptació dels comtes com autoritat reguladora dels conflictes entre comunitats per l'ús de boscos i pastures, o, per exemple, proporcionant a les comunitats –o a determinats membres- l'oportunitat d'incorporar-se a circuits econòmics d'abast territorial més gran amb la continuació de les conquestes i de la concreció territorial de la jurisdicció comtal. La mateixa dinàmica la proposa E. Pascua (2012: 274-276) per als ramaders aragonesos de les valls pirinenques, J.M. Larrea (2008: 195-198) per Navarra i J. Escalona (2001) per Castella. Més tard, tot i que en un context feudalitzat, a la Vall de l'Ebre, les associacions de ramaders hi foren molt més que simples òrgans de poder de les oligarquies o de les classes dominants, ja que actuaven com element de cohesió comunitària que beneficiava petits i mitjans posseïdors de bestiar (Pascua, 2012: 227-249, 277-279). En la mateixa línia, V. Royo (2020) explica que, tot i que amb la conquesta cristiana dels segles XII i XIII la monarquia i els senyors feudals van afavorir la creació d'una zona de producció ramadera als límits de Catalunya, València i Aragó, les tensions sobre els drets i usos de les pastures es van resoldre amb sistemes de gestió tant comunal com privada, i amb la delegació progressiva de la gestió de les pastures a les ciutats i comunitats pageses.

No res impedeix pensar que el marge d'autonomia de les comunitats pageses i ramaderes per arribar a enteses feia ben possible un sistema ramader funcional, al marge i abans de la feudalització. Fins i tot, hauria pogut subsistir durant la dominació andalusina, tal com proposa L.H. Nelson (1973: 125), si els avantatges de mantenir el sistema ramader actuava superava les dificultats de la dinàmica conflictiva de frontera. Si més no, teòricament, ja que el coneixement sobre aquesta qüestió en particular és, per l'espai que interessa en

aquest tesi, nul. Entre d'altres coses, no se sap res d'una infraestructura bàsica de les ciutats antigues com l'escorxador, per bé que la pastura extensiva al voltant de la ciutat de Vic transformada a partir de la conquesta sembla indicar que la ramaderia hi tenia un paper rellevant.

Nogensmenys, els textos mostren una ramaderia estretament vinculada amb la dinàmica de la conquesta i en mans de l'aristocràcia. De fet, els textos no es limiten a *mostrar* el sistema ramader aristocràtic, sinó que contribuïen a construir-lo a través de transaccions en el *mercat de la terra* consistents en compres de *proprietates* pageses i tràfic de dominis eminents entre senyors. Aquesta funció dels documents escrits (“the primary purpose of these charters lies in the transfer of property”) explica, per L.H. Nelson (1973: 119), que no hi apareguin referències als camins ramaders, tot i la seva “appearance of great antiquity”, ja que en formar part del domini públic no eren objecte d'alienació. En paral·lel, aquesta mateixa desposseïó pagesa feia que amb boscos i pastures convertits en espais al servei dels *forestarii* propis dels monestirs (Sant Joan, Ripoll), mentre delmes i rendes en carn viva i morta delmaven la cabana pròpia, i l'agrarització entorn de produccions de renda forçava a fer de pagès, les comunitats pirinenques primer i osonenques tinguessin poc marge per fer de ramaders. Tampoc eren una limitació petita al desenvolupament d'una ramaderia pagesa els costos del desplaçament i el de l'aprofitament de les pastures d'hivern situats al final de les carrerades. E. Pascua (2012: 283) mostra, per exemple, que aquest cost (“exorbitante”) per accedir a les pastures d'hivern de la vall de l'Ebre fou un dels sostres del desenvolupament de la cabana dels ramaders transhumants aragonesos. Amb els vincles comunitaris preexistents a la conquesta desfets per la intromissió senyorial a l'interior de les comunitats, reorganitzades sobre noves bases que incloïen aquells senyors, el sistema ramader preexistent a la conquesta hauria estat impossible.

L. H. Nelson (1973: 127) proposa que, “in an econòmic sense, Aragonese expansion could be viewed as simply another means of obtaining winter fodder”. També crec que fou així en el cas de de la conquesta d'Osona. Però, junts, el protagonisme aristocràtic i el plantejament que la recerca de pasturatges d'hivern va intervenir en la decisió de conquerir, podria, fer pensar que els conqueridors ho foren *per necessitat*, impulsats per una escassetat de recursos que posava en perill la supervivència del bestiar. Això ens duria al mateix tòpic de la muntanya “plena de miseriosos, vagarejant perpètuament a la recerca

d'una hipotètica pitança" (Bonnassie, 1979: 85). En comptes de "bèsties afamades" que "afluïen de pertot" deleroses "de la més petita pitança", es tractaria de bestiar pròpiament dit el que fugiria de la fam. Tot i posada en qüestió prèviament amb arguments sòlids per L.H. Nelson (1973: 122-124), aquesta visió catastrofista de les condicions de vida al rerepaís curull de gent –coincideix amb una lectura de la conquesta i la colonització com a mitjà per proporcionar "a l'economia de la muntanya els complements que li eren indispensables" (Bonnassie, 1979: 87). Així, la conquesta es transmutaria en solució a un problema i retornaríem a la coriàcia *reconquesta*, mutada fa anys en *re població* i ara en una *complementarietat*. Tanta volta per res. Però, com s'ha dit més amunt, l'ecologia dels pasturatges no obliga ningú a conquerir, i el risc de reproduir tòpics antics es pot anul·lar fàcilment: en comptes de bestiar a la recerca de recursos mancants al focus de la conquesta, bestiar a la recerca de recursos que permetrien fer créixer la cabana ramadera i satisfer l'opció ramadera presa prèviament per les societats feudals del Pirineu i, més específicament, els seus grups dirigents. La ramaderia hauria estat sinó una *opció* productiva, no una *necessitat* ni un mitjà pel qual "els pastors pirinencs devien trobar finalment les terres de conreu en què havien somiat tant de temps" (Bonnassie, 1979: 87). Interpretació, d'altra banda, deutora de la tradicional incomprensió dels pastors per les societats sedentàries (Pascua, 2012: 20-23, 46-47; Wickham, 1994: 121-122). El plantejament adoptat en aquesta tesi, doncs, s'aproxima al d'autors com J.M. Mínguez (1980), per al qual la frontera no hauria impulsat la ramaderia sinó que la ramaderia hauria estat el motor de l'expansió castellana i, en concret, d'acord amb els interessos dels *concejos*. Simultàniament, aquesta solució permetria continuar amb l'agrarietat del focus de la conquesta entorn de cereals o vinya, detectats a la plana cerdana des d'abans del segle IX, ja que les herbes d'hivern es trobarien assegurades a l'espai conquerit.

Introduir la ramaderia en la dinàmica de la conquesta és clarificador de qüestions que han anat sorgint fins aquí. Així, les incursions armades dels comtes pirinencs de mitjan segle IX contra la Catalunya Central, prèvies a la decisió de romandre en el territori conquerit, a banda de l'efecte terroritzant previ al plantejament de pactes de conquesta, podrien haver proporcionat el coneixement del territori necessari per bastir un sistema ramader viable en el futur i, fins i tot, un nucli reproductor de la cabana ramadera mitjançant la captura d'animals vius, tal com succeí més tard a la frontera castellana (Rodríguez-Picavea, 2001: 185). El territori osonenc, des de les altes valls geogràficament ripolleses fins a l'Alt Congost a l'extrem sud, podria haver estat un espai inicialment de depredació

sotmès a les depredacions frontereres fins a mitjan segle IX i després, a partir del comte Guifré, de conquesta i explotació, això és, d'espacialització, assentament de colons i agrarització. Control d'erms (boscos, pastures), coneixement, manteniment i policia dels camins (*stratarii, viatarii*), emplaçament de castells o torres arran dels camins o enmig de la pastura, accés a punts d'aigua i sal, emplaçaments de suport logístic de bestiar i pastors, produccions complementàries per la salut de bestiar i animals, marcatge i cura del bestiar –pega-, punts de sacrifici, transformació i conservació de productes –carn, pell, corns, etc.-, mercat finalment: la ramaderia formaria part, tal vegada nuclear, de la conquesta d'Osona i la seva transformació en una rèplica de l'espai feudal pirinenc subordinada inicialment als interessos dels senyors de la muntanya, els comtes i els *fideles* que, com a Vallfogona, l'acompanyaven i feien efectiu el domini. No és gens estrany, en aquest sentit, que no es documentin pastors especialitzats a Osona fins al segle XIII, en un context nou, d'auge urbà i del mercat dels productes animals, a diferència dels *pastores* servils que ja hi havia als dominis dels comtes de Ribagorça dels segles XI-XII (Oliver, 2003b: 228).

La cronologia primerenca de l'assentament de colons també es pot explicar per l'exigència de disposar de gestors del sistema ramader amb origen al rerepaís pirinenc en un context on la població autòctona osonenca era majoritària al territori conquerit i no necessàriament fiable. La cronologia de la colonització a recer de les conquestes varia d'un cas a un altre (Torró, 2019: 29) i, per exemple, a la Vall de l'Ebre el temps transcorregut entre la conquesta i la colonització també fou curt (p. 31). Osona seria un d'aquests casos de hiatus curts i penso que hi ha suficients indicis per considerar les exigències del sistema ramader com una de les seves raons. Als anys centrals del segle XI, la colonització de la marca osonenca ja s'inscrivía en un procés d'eficiència creixent proporcionat per les experiències anteriors, des de l'assentament de pagesos del Tolosà amb cert marge d'autonomia –o incapacitat de control senyorial- per retornar al país d'origen per l'efecte de diverses malvestats combinades sobre la viabilitat dels castells episcopals de la frontera, passant per l'encomanament de termes castrals sencers a individus capaços d'ordenar i dirigir el desordre per ells mateixos prèviament creat (Barceló, 1995) i repoblar la frontera amb pagesos ben enquadrats en el domini, com el levita Guillem de Mediona o el rude Ramon Bermon de Mirambell, fins arribar a la primera referència a especialistes del trasllat i instal·lació de colons com el matrimoni que va adquirir el “mas” del terme de Mirambell al mateix Ramon Bermon i a un Guadall

Gilabert que identifico com un Centelles. Aquesta millora progressiva de les formes de gestió de la conquesta i colonització primerenques semblen tenir, a tenor dels pocs casos estudiats sistemàticament, una correspondència arqueològica amb la substitució d'espais d'habitació, de construcció precària al peu de torres, per castells de forts murs i residència de mainades guerreres especialitzades. El cas de Castellví de la Marca, a la marca del comtat de Barcelona conquerida pel comte Sunyer als anys centrals del segle X (Martí *et al.*, 2024) és un contrapunt interessant per interpretar les informacions textuais sobre la colonització a la frontera osonenca entre els segles X-XI.

Al seu torn, aquestes fites en l'eficiència progressiva del procediment colonitzador prefiguren el que a través de documents més abundants i informatius troba A. Virgili (2010: 95-97; 2018a: 30-31, 39) a la Tortosa conquerida. També, per posar un exemple de l'altre extrem d'Europa, ho troba S. Gouguenheim (2022: 333, 342-343) a la Prússia conquerida per l'Orde Teutònic, on els *locatores* responsables d'aplegar els colons, fundar assentaments i establir les terres ("entrepreneurs de la colonisation") eren l'equivalent del matrimoni de Mirambell a l'Anoia de l'últim quart del segle XI o els encarregats de dur repobladors a les Terres de l'Ebre per compte de Maria de Centelles al segle XIII. Aquest mateix procediment ja apareixia en referències als textos osonencs més eixuts de principis del segle X, com el relat de l'aprisió de Vallfogona pel comte Guifré. En aquelles dates més reculades, de fet, la colonització d'espais conquerits ja era una pràctica associada a les conquestes primerenques. A Lleó, per exemple, ja era especialista de l'assentament de nouvinguts el prevere Melic, un musulmà convers, la intensa activitat patrimonial del qual a mitjan segle X fa que B. Casado (2009: 49) el descriu com un "hombre de frontera [...] un hombre que colaboraba en el reforzamiento institucional y asentamiento de grupos humanos en tierras, en este tiempo, muy discutidas con los enemigos que sur península". L'assentament de colons a Osona al darrer quart quart del segle IX, acabada entorn de 920, no fou res estrany; només pitjor documentat, per exemple, que Ramon de Centelles al segle XII.

5. EL DOMINI DE LA PAGESIA LLIURE.

5.1. El vilar, assentament pagès bàsic en el moment de la conquesta.

Mentre la *villa* fou l'equivalent a un domini de dimensions variables que enquadra la pagesia fins al desplegament de la xarxa castral i parroquial, l'assentament pagès bàsic osonenc en el moment de la conquesta era el vilar (*villare*)¹⁴¹⁹. Entre els casos arqueològicament coneguts a prop d'Osona es troben el vilar de l'Aubert, a la Garrotxa (Folch *et al.*, 2019), i el jaciment de Montclús, a Santa Maria de Merlés, identificat amb un *villar qui dicitur Monte Cluso* documentat l'any 893 (Folch *et al.*, 2010: 137-141). L'arqueologia d'aquests vilars mostra espais habitats formats per diversos àmbits construïts amb sòcols de pedra i encerclats per un mur, dins del qual hi havia trulls i dipòsits. Aquests trets arqueològics semblen correspondre's amb una estructura constructiva dels assentaments pagesos que el *Liber Iudicum* ja contemplava en distingir la *curtis* susceptible de ser tancada que inclou l'habitatge i els espais de treball intensiu, com els horts, de la resta de l'explotació (cit. Larrea, 2003-2004: 162).

La documentació osonenca es fa ressò d'aquests trets arqueològics i, així, és habitual l'agrupació de les zones de residència, en les quals les *casas* feien conjunt amb les *curtes*, corrals i corts de bestiar¹⁴²⁰. En les enumeracions de béns, les corts sovint s'esmenten abans dels *solos et superpositos*, reflex de la seva importància en el marc de l'explotació (*chasa cum curte cum solo et superposito*)¹⁴²¹, i tant la casa com les corts podien estar envoltades de closos¹⁴²². Tanmateix, l'existència d'espais de conreu entre les cases (*casas cum curte et orto et arboribus et ficulleas et ipsas luctes qui ibidem sunt cum ipso caput aquis ad rigandum*), que incloïen prats regats (*et adfrontant ipsas kasas [...] in ipso rigo, de tercio vero latus in ipso prato*)¹⁴²³, feia sovint que aquestes agrupacions de cases no arribessin a compactar-se del tot i que es tractava, com apunta R. Martí (2014: 67) d'un

¹⁴¹⁹ Vegeu <http://ducange.enc.sorbonne.fr/Villare> (Consulta: març 2023). Per la formació del mot, P.H. Billy (2002).

¹⁴²⁰ Aquest significat ja apareix en les pissarres visigòtiques (Velázquez, 1989: 609).

¹⁴²¹ CCIV, doc. 687, any 996.

¹⁴²² CCIV, docs. 3, 6, 11, anys 881-888.

¹⁴²³ CCIV, doc. 58, any 904.

poblament de caire dispers o semidispers, format per cabanes i explotacions familiars. A Osona, els vilars també podien ser assentaments polinuclears, com en el cas del *villare que vocant de condam Fachilone*, a prop de Vic (*prope ipso Vico*), on l'any 933 foren objecte de venda unes *casas cum suo solarario cum curtes* situades en tres llocs diferents (*in tres locos*)¹⁴²⁴.

En donar detalls sobre unes i altres, els textos també permeten diferenciar entre les *kasas* i els *kasales*. És el cas de Sant Julià d'Uíxols, domini del levita Guadamir, on una *kasa cum curte et orto cum arboribus et terras cultas et ermas cum arboribus et vineas cum ipsos kasales* afrontava amb altres cases i amb horts (*de occiduo in orto de Argerico, de cerci in kasas de Anastasio*), i tot el conjunt constituïa veïnat situat a prop de l'església (*ad domum Sancti Iuliani*); en canvi, els *kasales* s'associaven a vinyes (*vineas cum kasales*) i afrontaven amb terres, una font i un torrent, és a dir, es trobaven fora del nucli d'assentament situat a prop de l'església¹⁴²⁵. També estaven separades del nucli de l'assentament les *terras nostras et casale* que l'any 943 es trobaven al terme del castell de Sant Llorenç, a la *villa Furnigones*, afrontant per tot arreu amb altres *terras*¹⁴²⁶. A Osona, la distinció entre cases i casals es mantingué durant els segles X i XI i confirma els segons com assentaments situats en espais allunyats dels nuclis de les explotacions, en els quals tenien lloc processos de treball especialitzats com la viticultura (*vineas cum casales; alaudes que abeo in Terradas cum ipsos casals vel cum modiata I de vinea qui est in viner de Seva*)¹⁴²⁷, o que requerien la residència propera del pagès; en el cas d'aquests últims, són significatius els *kasales de Luba* situats al bell mig dels *ermos et prads et rocas* de Collsuspina l'any 1013 on potser ja es feia un *caseum de pasturis* documentat més tard al mateix lloc¹⁴²⁸. El cas de Múnter també és exemplar de la diferència entre cases i casals, en el context d'una polinuclearitat dels assentaments

¹⁴²⁴ CCIV, doc. 397, any 933.

¹⁴²⁵ CCIV, doc. 572, any 946.

¹⁴²⁶ La pràctica de la fertilització amb formiguers estava tradicionalment vinculada a accions de roturació (Sigaut, 1977: 40, per una perspectiva etnohistòrica; Durand & Leveau, 2004: 201-204, per una perspectiva paleoarqueològica; Olarieta *et al.*, 2009, per una perspectiva ecològica).

¹⁴²⁷ CCIV, doc. 572, any 946; DCVb, 927, any 1034.

¹⁴²⁸ DCVb, doc. 744, any 1013; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Pergamins de l'Estany, anys 1261-1267.

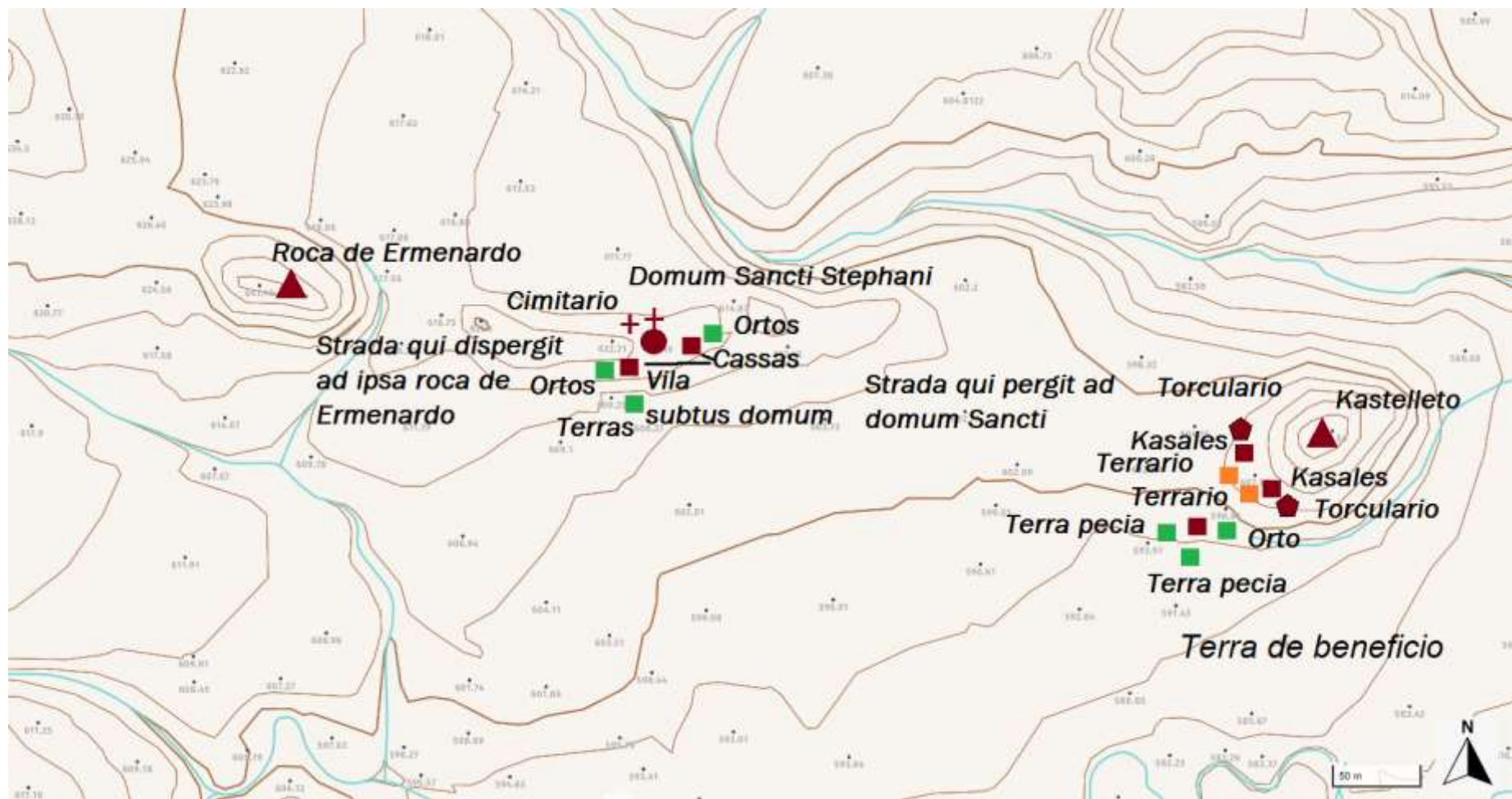
pagesos primerencs i del caràcter dinàmic de la relació entre els diferents nuclis, si més no a partir de la seva inclusió en el domini senyorial. Múnter apareix format des dels primers esments per dos nuclis. Un d'ells era el *pugo nostro proprio cum ipsos casales [...] cum ipsos terrarios et torcularios ab omni integritate*, documentat l'any 929 i que el 935 van comprar el levita Elisagar i el seu nebot Odó¹⁴²⁹. Al puig, doncs, hi havia casals. L'altre nucli de Múnter estava centrat per l'església de Sant Esteve, a uns 250 m cap a l'oest del puig, amb el qual estava connectat per una *strada qui pergit ad domum Sancti Stephani*¹⁴³⁰. El veïnat de Sant Esteve el formava un conjunt de *casas* amb espais de conreu intensiu entremig (*cassas cum curte et clausos et campo [...] cum arboribus vel pomiferis; casas cum solos et superpositos et curtes simul cum ipsos ortos et cum ipsos arbores et ipsa area*) que afrontaven amb l'església i que l'any 1016 configuraven una vila, en el sentit de concentració residencial (Durand & Leveau, 2004: 227), sota l'església (*in ipsa vila subtus domum Sancto Stephani*) i el cementiri (*de circii in cimitario Sancti Stephani*)¹⁴³¹. La topografia de Múnter entre els segles X-XI recorda la dels pobles del Duero estudiats per J. Larrea (2008: 198-199), sovint formats per més d'un nucli, i, aquests, constituïts per un mosaic de cases amb corts i solars, sovint tancats amb closos, amb espais entre les cases per a l'explotació agrícola intensiva (MAPA 24)¹⁴³².

¹⁴²⁹ Vegeu 1.1.3. Castells abans dels *castra*.

¹⁴³⁰ CCIV, doc. 526, any 942.

¹⁴³¹ CCIV, doc. 960, any 965; DCVb, doc. 766, any 1016.

¹⁴³² J. Larrea (2008: 189) també observa que la *corte* castellana podia consistir en diferents cases situades en un únic tancat i que es podien alienar separatament, reflex d'una estratègia de transmissió del patrimoni dins d'un mateix grup de parentiu. A Osona, l'alienació de parts d'aquests closos (*et deipso clauso qui est in alium locum vindo tibi ipsa septena parte ab integro*; CCIV, doc. 407, any 935) pot apuntar en la mateixa direcció.



MAPA 24. Els dos nuclis de Múnter al segle X¹⁴³³.

¹⁴³³ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Si a Múnter la distinció, com crec, entre cases i casals indicava el caràcter tardà, en termes relatius, dels segons respecte de les primeres, l'ocupació del puig s'hauria produït a partir del nucli original de Sant Esteve, tal vegada a càrrec del mateix grup de 14 homes i dones, la majoria emparentats entre ells, que van vendre el puig l'any 935. Si més no, l'esment de la vila en relació al veïnat de l'església de l'any 1016 confirma la seva centralitat en l'assentament.



FOTO 38. El veïnat de Sant Esteve de Múnter al final del camí esmentat l'any 942¹⁴³⁴.

La documentació també permet veure amb cert detall com eren les comunitats de vilars osonenques per dins. En primer lloc, en destaca la seva diversitat pel que fa al nombre d'habitants. L'any 913, a Vallfogona de Ripollès la *villa que vocant de Scluvane* tenia 8 caps de casa comptant qui li donava nom (*id est, Scluva*) mentre el *villare Riodebaldencos* en tenia 21, incloent a *Rodebaldo*, i el *villare que vocant Centullo* 18 comptant el propi

¹⁴³⁴ Fotografia de l'autor (2022).

Centullo. El *villare Puio Redundo*, però, en tenia 35 i el *villare que vocant Vinea*, 41¹⁴³⁵. La mateixa diversitat devia ser la norma arreu i, possiblement, es relacionaven amb volums de població més petits els vilars esmentats en diminutiu (*villarizello Sancti Martini, vilariunculo de iamdicta Doda femina, a villariunculo qui vocant Brugariolas*)¹⁴³⁶.

Les diferències també es donaven entre els pagesos lliures i el personal servil que habitava, en proporcions segurament diferents a cada lloc, els vilars. Possiblement, servils eren des del principi alguns dels pagesos *conlocati* pel comte Guifré a Vallfogona quan *venit cum suis fidelibus in iamdicta valle* al voltant del 880¹⁴³⁷. Ho eren segur, de serfs, Isnard i Ermengarda que tenia l'abadessa Emma l'any 898 al vilar de Vallosera, a l'Alt Congost, amb els quals va dotar l'església de Sant Martí d'Aiguafreda (*et in villare Orsaria quantum visa cum abere et servum proprium meum nomine Isnardo et ancilla nomine Ermengarda*), o els mancipis que vivien als dominis del comte Sunyer al Montseny i al Congost abans del 917 (*villam quam vocant cum sua servicia [...] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis*)¹⁴³⁸.

També és possible que fossin personal servil els habitants del *villarizello Sancti Martini*, on va tenir lloc una aprisió primerenca del comte Sunifred, germà del comte Guifré i oncle de l'abadessa Emma, a la qual li va donar amb l'església local que ella després va fer consagrar com a parròquia (*omnem aprisionem quam Suniefredus comes avunculus meus condam ad ipsam concessit ecclesiam*). Descrit en un document anterior de l'any 885 que l'atribueix al domini del monestir de Sant Joan (*casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas et silvis et garricis et molinis, aquis, aquarum viaductibus et reductibus, cum exiis et regressiis earum*), el nom del vilar fa pensar que pertanyia a l'església i que, com en el cas dels altres dominis de l'abadessa Emma situats a prop, com Vallosera, hi vivia

¹⁴³⁵ CCIV, doc. 119, any 913. Independentment del coeficient pel que s'hagi de multiplicar cada nom per determinar el conjunt dels habitants, cal pensar que els documentats eren els qui tenien capacitat d'obrar en actes públics, sense que, entre d'altres, s'hi comptés el personal servil resident al vilar. Les xifres totals, doncs, eren probablement més altes.

¹⁴³⁶ CCIV, docs. 37, 107, 250, anys 898-923.

¹⁴³⁷ CCIV, docs. 119, 120, any 913. Vegeu 4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.

¹⁴³⁸ CCIV, docs. 37, 175, anys 898-898/917.

personal servil¹⁴³⁹. És possible que aquests vilars adscrits des del principi al domini comtal, sense que en la majoria dels casos es tingui constància de la seva adquisició¹⁴⁴⁰, fossin habitats per serfs arribats amb els seus amos en el moment de la conquesta per fer, com els *servi* instal·lats al Montseny des de l'any 862, artigades (*servis [...] de heremo traxerunt*)¹⁴⁴¹.

Les diferències també es reflectien en el nom dels vilars configurat a partir d'antropònims. Del total enregistrat en la documentació dels segles IX-X, els noms fets així són la meitat¹⁴⁴², mentre que l'altra es fa amb noms de l'entorn geogràfic, els processos de treball més característics o trets singulars dels seus habitants¹⁴⁴³. Circumstancialment, a més de rebre el nom d'un individu (*villare que vocant Centullo, id est, Centullo, etc.*), aquest, al seu torn, era gentilici del conjunt dels seus habitants (*vilare Rodebaldencos, id*

¹⁴³⁹ CCIV, doc.4, any 885.

¹⁴⁴⁰ Sí en el cas del vilar de Daniel comprat pel comte Guifré Borrell l'any 898 (CCIV, doc. 39).

¹⁴⁴¹ CCVII, docs. 38, 39, 48, 63, anys 860/862-878.

¹⁴⁴² *Villare que dicitur Sendare, Villare Ninfridi, Villare Rigbaldo [...] Villare Wistrimiro, villare de Ermenando, villare Langobardo, villare Faffilani, villare Mazoni, villare Danieli, villare de Gaudila, villare Eliane, vilare que vocatur de Argela, villare Constabile, villare Ermerolph, villare Puig-oriol, villare que vocant Centullo, villare que vocant Franconeaiaka, villare Arigo, vilariunculo de iamdicta Doda femina, villare Rodebaldencos, villare que dicunt ad ipsa Spelunca de Saberón, villare que dicitur de Ausanio, villare que vocant Muliere Mala, vilare de Farucu, villare que vocabulum est de Benedicto, villare Adtruvarii, villare Andeverto, villare Adraldi, villare Ermani, villare Aimon, villare que vocant de condam Fachilone, vilar de Silmi, vilar que vocant Gontario, villare que nominant Ferrioli qui est condam* (CCIV, docs. 8, 19, 37, 11, 87, 16, 107, 262, 275, 310, 344, 353, 358, 365, 374, 377, 397, 426, 428, 451, anys 887-938).

¹⁴⁴³ *Villare que nuncupant Vineia [...] villare Genebrosa [...] villare Perella et de Olceia, villare Balbos, villare Sancti Martini, Aquafrigida, Avanchone, Kannellas, Cantalupos [...] alias Kanullas de Campolongum [...] villares [...] Valle Orsaria, Vineolas, Noctebona, Casulas, Sentelias, Balona, Mammola, Valle Asenaria, Ulligo, Gemminas, villare qui dicitur Tolosa, villare que vocant Calvello [...] villare Enculatos [...] villare Mogio [...] villare que dicunt Fornos [...] villare Puio Redundo [...] villare que dicunt Boscharones [...] villare que dicunt Sintigosa [...] villare que vocant Clarano [...] villare Vedellare, villare qui dicitur Brugarolas, villare que vocant Soccarradus* (CCIV, docs. 8, 37, 80, 119, 241, 333-455, anys 887-938).

est, Rodebaldo, etc.)¹⁴⁴⁴. En els esments més antics i, per tant, més propers a la conquesta, aquests individus que donaven nom als assentaments encara eren vius. En canvi, quan a mitjan segle X aquests mateixos individus ja eren morts i el seu nom havia quedat fixat a vegades com a topònim (*locum que vocant villare de Centullo qui est condam*)¹⁴⁴⁵, que ja no apareixen més assentaments que en prenguin el relleu, això és, els noms de vilar basats en el nom d'un individu anaven lligats a la seva vida i, possiblement, a l'existència de vincles de tipus familiar o clientelar entorn seu renovats a la seva mort, però aquesta renovació no es va produir més a partir de 920-940. Aleshores també apareixen vilars que ja es consideraven antics (*ipso villare Antiquo; villare antico de Segario vel suos eres*)¹⁴⁴⁶. La presència documentada en vilars de pagesos amb capacitat d'alienar terres pròpies, adquirides o heretades, fins i tot al mateix individu rellevant (*vinditores vobis Argela et uxori tue Elisia emtores [...] ad ipso villare de vos Argela [...] omnia nostra ereditate*)¹⁴⁴⁷, indica els límits de la posició d'aquests individus més destacats i que, efectivament, també hi havia vilars de pagesos lliures, tal vegada posseïdors al seu torn de personal servil. En definitiva, que la diversitat jurídica dels seus habitants entre assentaments a vegades veïns i, segurament, dins de cada vilar, n'era tret definitori. Tal com apunta J. Larrea (2008: 192, nota 80), "sería un error representar el funcionamiento interno de estas comunidades como algo libre de las duras, a veces sórdidas y siempre complejas líneas de conflicto que tensan la convivencia".

5.1.1. Sentelias: de vilar a centre del domini de Centelles.

Quan apareix en els textos l'any 1031, amb motiu de la donació del bloc patrimonial del magnat Unifred a Gilabert Isarn, el nucli del domini de Centelles ja era un espai

¹⁴⁴⁴ CCIV, doc. 119, any 913. La mateixa dinàmica s'observa en el cas de les viles (*villa que vocant de Scluvane, id est Scluva, Sesnanda, etc.*), senyal que la distinció entre aquestes i els *villares* era segurament de tipus jurisdiccional.

¹⁴⁴⁵ CCIV, doc. 496, any 942, Centoll encara és viu l'any 913 (*villare que vocant Centullo, id est, Centullo, Aldena, etc.*, doc. 19). Arigi, que va donar nom al *villare Arigo* esmentat el 913, ja era mort quan la seva filla hi donà unes peces de terra heretades (*de genitore meo nomine Arigo [...] ad ipso villare que nominant Arigo*) al monestir de Sant Joan el 937 (docs. 118-429).

¹⁴⁴⁶ CCIV, docs. 443, 915, anys 938-963.

¹⁴⁴⁷ CCIV, docs. 95, 107, 119, anys 910-913.

profundament senyorialitzat com ho demostra la presència de l'església parroquial de Sant Martí, que Gilabert Isarn i el seu padrí Unifred van fer servir com escenari d'un afer familiar, així com d'una casa forta que apareix l'any 1117 allà mateix. L'emplaçament de la futura casa forta, però, ja es documenta l'any 898 com un dels vilars (*Sentilias*) que pagaven delmes a l'església de Santa Coloma i, com el temple i els altres assentaments del seu delmer, fou adscrit a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda consagrada pel bisbe Gotmar a prec de l'abadessa Emma¹⁴⁴⁸. Aquest any 898, *Sentelias* es distingia de tres demarcacions limítrofes que també pagaven delmes a l'església de Santa Coloma: el vilar *Casolas*, amb el qual limitava al nord i l'est; el vilar *Balona*, al sud; i el territori adscrit a l'església que donava nom al castell de Sant Esteve (*cum decimis et primiciis de villares sibi pertinentes [...] Sentelias [...] et ipsa aecclesia de kastro Sancti Stephani*) que s'estenia sobre la cinglera i a l'entorn del Puig-oriol (980 m).

Entre 898 i 1031 es devia a produir la incorporació del vilar al domini dels avantpassats de Gilabert Isarn, per bé que la fita cronològica del 964 (llegat de l'alou de Cerdans del leu Guadamir al vicari Isarn) fou clau en la configuració inicial d'aquell domini a través de les transmissions patrimonials a l'interior de les nissagues eixides del tronc vicarial de Sal·la¹⁴⁴⁹. Sigui com sigui, el cas de *Sentilias* mostra que la incorporació primerenca dels vilars al domini també va tenir conseqüències en l'organització de l'assentament i les formes d'explotació de l'espai agrari immediat, visibles en els paisatges actuals. *Sentilias* es trobava sota el cingle del castell de Sant Esteve (*singulum dicti castris de Centelles*)¹⁴⁵⁰, una part de les Costes de Centelles que s'estén entre l'Agullola de Sant Martí (855 m) i el Puig Fabregar (912 m). L'any 1379, el rector de Sant Martí de Centelles confirmà la localització de *Sentilias* sota el castell en dir que a vegades feia missa *en l'altar de Sant Esteve del castel sobre de Centeyles* (Pladevall, 1976: 21-22). La cinglera està composta per estrats successius de gresos, conglomerats i margues, afectats per falles que generen despreniments alhora que proporcionen acumulacions de materials a la base susceptibles de ser explotats agrícolament. A prop d'aquestes acumulacions recorren les aigües que baixen per escorrentia, formant torrents, i al peu de la muntanya també hi ha fonts.

¹⁴⁴⁸ CCIV, doc. 37, any 898.

¹⁴⁴⁹ Vegeu 2.4. El "gresol nobiliari" del vicari Sal·la a l'Alt Congost.

¹⁴⁵⁰ Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 11.

Sota la cinglera, la Coma del Bosc és el lloc més elevat i capçalera del torrent de la Viladavall. La Coma es va convertir abans de l'any 1117 en l'emplaçament de la casa forta que Gilabert Guadall *de Centeies*, que hi vivia, va posar sota la protecció de Santa Maria de l'Estany (*ipsam domum meam cum eiusdem domus pertinenciis, videlicet Sancti Martini de Centeies, in qua ego maneo*)¹⁴⁵¹. Poc després, se sap que *ipsas domos de Centeies* sota la batllia de Santa Maria de l'Estany pagaven una quartera de forment, una d'ordi, una perna, un parell de gallines i una aimina de vi òptim¹⁴⁵². El primer esment de l'any 1117 mostra, a més, que la casa forta de Centelles rebia el nom de l'església de Sant Martí, situada a poc més de 150 m, i, de fet, és possible que un precedent de la casa forta ja existís l'any 1031, quan Gilabert Isarn va rebre el domini del bloc patrimonial del magnat Unifred *ante hostio Sancti Martini de Sentilias*¹⁴⁵³. L'església és actualment un edifici barroc, després que al segle XVII quedés destruïda la romànica *per rahó del cahent del single de la rocha*, tot i que conserva part de la façana romànica amb una porta i una finestra encarades a l'oest sota el campanar de torre. La documentació referent a la reconstrucció indica que el nou temple es va construir en *una fexa de terra situada sota del fosar de dita parroquial ysglésia*¹⁴⁵⁴, això és la sagrera.

Com s'ha vist en resseguir les cases fortes dels Centelles¹⁴⁵⁵, la conversió de nuclis de vilars preexistents en cases fortes és un tret característic del domini, i, de fet, l'arrelament de nissagues en els vilars, dels quals n'obtingueren la seva identitat onomàstica com els mateixos Centelles¹⁴⁵⁶, podria tenir un origen en el mateix moment de la conquesta. Aleshores es documenten les vendes d'alguns vilars sencers als comtes i se sap de l'existència de personal servil de la nissaga comtal en alguns d'aquests vilars. Un

¹⁴⁵¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

¹⁴⁵² PACBb, doc. 753, any 1139.

¹⁴⁵³ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁴⁵⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Manuals Notarials, T-U/1, f. 136.

¹⁴⁵⁵ Vegeu 3.2.1. Les cases fortes dels Centelles.

¹⁴⁵⁶ Pel que fa als vilars que no esdevingueren emplaçaments de cases fortes, es tracta dels diferents destins que mostren, en conjunt, no els límits sino la capacitat de decisió senyorial pel que fa a la reorganització dels assentaments pagesos preexistents anteriors. Els vilars *Valle Asenaria* i *Rigbaldo* esmentats l'any 898 (CCIV, doc. 37), per exemple, esdevingueren els simples masos Vallarnera i Riballons de Sant Martí de Centelles.

d'aquests, per exemple, el de *Valle Orsaria*, on el 898 l'abadessa Emma tenia una parella de serfs i es bastí al segle XII *illa domo mea de Sparagara que est in termino castris Brulii* (CC4: 758, any 1201). Tot i la manca de documents, la construcció de la casa forta de Centelles a la Coma del Bosc també fou el resultat de la senyorialització del nucli del vil·lar a partir del seu primer esment de l'any 898; com amb la resta del domini, la forquilla cronològica entre el testament del levita Guadamir (964) i el primer esment de la casa forta (1117) segurament es pot escurçar que l'any 1031, quan es produí la donació del padrí Unifred, la rodalia de l'església de Sant Martí potser ja era la residència de la nissaga.

L'emplaçament de la casa forta de Centelles era el mateix que el de les actuals ruïnes de l'edifici de la Rectoria Vella, que fou construïda a partir de l'any 1204, data en què Gilabert de Centelles va donar a la parròquia l'alou de la Coma del Bosc (Pladevall, 1962: 18). L'operació vanar acompanyada d'una altra donació del mateix any, en aquest cas a Santa Maria de l'Estany, per part de Gilabert de Centelles (*Gilabertus maior*) i la seva esposa Saurina, amb l'hereu Bernat (II) de Centelles i la seva pròpia dona Elisenda, del *molendinum de Envegia quod est iuxta illud molendinum quod pater meus Bernardus* ja havia donat a l'Estany. Gilabert hi va afegir a la donació tots els drets i usatges que tenia sobre els homes i dones *de Geminis* (Gèmenes) i sobre *ipsos milites de Segur et de Hostor et de Vite, tot in termino castris de Scintillis, in parrochiis Sancti Martini et Sancte Columbe*¹⁴⁵⁷.

El trasllat al castell ja s'havia fet efectiu el 1196, ja que el castell va rebre aquell el nom de la nissaga (*castro de Centellis*) en la butlla papal adreçada al monestir de Sant Benet de Bages, que hi tenia dominis sense concretar, com a Taradell, Seva, Vic, Moià i el castell de Tona entre d'altres¹⁴⁵⁸. Llavors, l'any 1196 també s'esmentà així (*in termino castris de Scintillis in parrochiis Sancti Martini et Sancte Columbe*)¹⁴⁵⁹. La casa forta es trobava al costat del camí del Grau del Fabregar provinent del camí ramader dels Cingles que venia de Collsuspina a través masos Cerdans Superior i Cerdà Mitjà, assentaments

¹⁴⁵⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

¹⁴⁵⁸ Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals, Sant Benet de Bages, perg. 550, any 1196. El tradueix F. Solà (1955: 144).

¹⁴⁵⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

integrats en l'alou de *Cerdanos* del levita Guadamir¹⁴⁶⁰, i continuava cap al sud pel mas Fabregar, emplaçament del vilar *Balona* l'any 898, i per la serra avui dita de Barnils i abans de la Corona (*in via publica que itur de Sancto Quirico ad dictum castrum de Centelles et transit per serram de la Corona*)¹⁴⁶¹. Aquest camí conserva actualment trams de l'empedrat tradicional, malauradament molt malmesos pel pas sense control de vehicles a motor.



FOTO 39. El camí del mas Cerdà Sobirà al castell, 1925¹⁴⁶².



FOTO 40. El camí de Sant Martí de Centelles al castell amb l'emplaçament de la necròpoli trobada el 2010¹⁴⁶³.

¹⁴⁶⁰ Vegeu 4.3. L'alou de Cerdans, pilar del nucli del domini de Centelles.

¹⁴⁶¹ Arxiu Nacional de Catalunya, Fons Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 11.

¹⁴⁶² Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_PELLICER_B_02259).

¹⁴⁶³ Biblioteca de Catalunya, Fons Salvany, SaP_093_09x, 1913.

Per la banda de l'església de Sant Martí, arribava fins a la casa forta el camí que baixava directament del castell de Sant Esteve. Documentat l'any 1363 (*qui devalla de dit Castell per lo qual se va a la iglésia de Sant Martí de Sentelles*)¹⁴⁶⁴ i de nou el 1541 (*grau o camí pel qual es va del mas dels Cerdans a l'església de Sant Martí*), passava pel *cap del hort del Priorat*, això és, l'hort de la capella de Santa Maria del Castell al capdamunt de les terrasses de la fortalesa. Després d'arribar al peu de la cinglera, a l'església, el camí passava per *sobre lo cementiri o prat*, on aleshores també hi havia una casa, un colomar i el pati del temple, i continuava amb el nom de camí que anava l'*hospici*, això és, la rectoria situada des de 1204 a l'emplaçament de la casa forta¹⁴⁶⁵. L'emplaçament del cementiri fou confirmat per unes troballes d'enterraments genèricament datats com a medievals en el decurs d'unes obres particulars l'any 2010 del temple¹⁴⁶⁶.

Els anys 1625-1629¹⁴⁶⁷ aquest mateix *camino de Sancto Martino quo itur ad ecclesiam dicti Sancti Martini et ascendit usque a un padró vell de dita Iglésia* feia de límit de terres del mas Comes, situat encara avui sota l'església, i pujava pel costat de ponent del temple fins al castell i les terres del mas Fabregar (*ascendendo de dit padró vell a la roca fundada...partim cum dicto castro...in rupe fundata que ibi est*). El camí es conserva encara en pitjor estat que l'anterior, degut a l'erosió i, sobretot, d'una gran esllavissada de la cinglera que el va destruir en bona part del seu recorregut. Segurament, es va tractar del mateix episodi catastròfic que va obligar a reconstruir l'església al segle XVII.

Els dos camins conflüïen entre la casa forta i l'església per formar el tram que baixava uns metres fins a trobar el camí ral de Vic a Caldes de Montbui. Camí d'origen romà (Padrós, 2010: 236-239), es documenta l'any 1172 com a *strata publica qui pergit ad Vicum usque subtus castrum Sancti Stephani*¹⁴⁶⁸ i al segle XVI s'esmenta com a reial

¹⁴⁶⁴ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 32.

¹⁴⁶⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 36.

¹⁴⁶⁶ Es tracta de 4 enterraments corresponents al cementiri medieval, per bé que les restes estaven molt deteriorades pel treball de la maquinària i, en tot cas, no es disposa de datacions absolutes (SSTT CC, 2014).

¹⁴⁶⁷ Arxiu Comarcal d'Osona, ACOS80-7-22-6, f. 277-279.

¹⁴⁶⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

*(itinere regali que ibi est quo itur de dicta villa Sancte Columbe de Cintillis ad villam Calidarum)*¹⁴⁶⁹.



FOTO 41. La rodalia de Sant Martí de Centelles¹⁴⁷⁰.



FOTO 42. La rodalia de Sant Martí de Centelles, 1915-1935¹⁴⁷¹.

¹⁴⁶⁹ Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540.

¹⁴⁷⁰ Fotografia de l'autor (2025)

¹⁴⁷¹ Arxiu Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_ESTASEN_X_0839).

En direcció sud, el Coll del Taló constituïa una cruïlla amb el camí que baixava de la Serra de la Corona –i del camí ramader dels Cingles- pel mas Pou i es dirigia a Sant Miquel Sesperxes (*via per quam habetur transitus de dicto suo manso Pou ad ecclesiam dicti Sancti Michaelis las Perges*)¹⁴⁷². L'any 1321, a la cruïlla s'hi trobaven la *via publica* o camí ral i la *via missaderia* que venia de la Corona, a prop de *illum campum nostrum sive honorem vocatum de Feudo*¹⁴⁷³.

El nucli del domini de Centelles, en definitiva, ocupava un lloc central en la xarxa de camins de plana i de muntanya de l'extrem sud d'Osona, cal pensar que aprofitant, en aquest cas, la mateixa centralitat que tenia prèviament el vilar *Sentilias* en relació a aquests camins antics; potser per això fou seleccionat com a nucli del domini. A diferència del castell que cercava la seva defensa en l'enlairament, i sense descartar elements defensius propis, la casa forta atorgava importància a la proximitat als camins freqüentats. Segurament, tal com apareix en el cas d'altres cases del domini on es documenta l'emmagatzematge i redistribució de productes agrícoles, també l'atorgava a la proximitat dels camps de conreu, amb l'afegit destacat, com a residència senyorial principal, de la seva funció de centre de consum. La categoria de nucli agrícola queda materialitzada en els vestigis d'una era de grans dimensions que es troba davant de les ruïnes de la Rectoria Vella. L'era fa uns 280 m² de superfície –la vegetació crescuda a sobre fa difícil afinar la mesura- i es troba sobre unes terrassa amb murs que freguen els 3 m d'alçada en el punt més alt.

¹⁴⁷² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. s.n, any 1574.

¹⁴⁷³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Manual 1. Es tractava possiblement d'un feu del castell de Centelles.



FOTO 43. Vestigis de l'era monumental a l'emplaçament de la *domus* de Centelles¹⁴⁷⁴.

Les dimensions de l'era són coherents amb la presència en la documentació d'una coromina, situada entre la casa forta i l'església parroquial de Sant Martí, així com d'una horta situada entre aquesta coromina i l'antic camí ral. Les coromines es documenten a Osona des de principis del segle X, però el mot *condoma*, que entre els segles IV i VI va passar de designar els habitants d'una explotació a la tinença que treballaven (Billy, 1997), tenia una àmplia difusió per tota l'Europa llatina amb la forma *condamina* per designar els camps de la reserva senyorial (Devroey, 2006: 415; Mazel, 2014: 212) treballats per pagesos dependents (Wickham, 2005: 282). A. Durand (1998: 259-266) també considera les coromines del sud de França a finals del segle XII com un testimoni de la “modernització” del domini sota ferri domini senyorial, mentre per al cas català s'ha proposat que les *condaminas* dels textos dels segles IX-X eren explotacions en mans de les “élites territoriales y locales [...] como tierras propias de un sistema agrario antiguo, siendo probable que su explotación haya persistido mediante otras formas de asentamiento y con diversos métodos de dominio durant la alta edad media” (Folch *et al.*,

¹⁴⁷⁴ Fotografia de l'autor (2025).

2010: 128-130). Per la meua part, trobo la primera referència a una coromina osonenca l'any 919, a Llaers, on tres matrimonis van vendre l'abadessa Emma una terra *in locum que dicitur ad ipsa condamina*¹⁴⁷⁵. Aquest primer esment és, a més, un dels dos en què una coromina afrontava amb un erm (*in ermo; subtus ipsa condamina eremo subtus ipso arzero ad ipso migano eremo cum boscho [...] ipso Arzero sive de Boxedera*)¹⁴⁷⁶, afrontació excepcional que indica que eren espais agrícoles consolidats d'antic.

L'interès senyorial pel control d'aquests espais apareix en la seva associació a les fortaleses, termenades (*mea sala qui est ad porta de kastellum cum ipsa connamina vel viveria*)¹⁴⁷⁷, torres alodials¹⁴⁷⁸ o cases fortes, com la *domum illam de Garriga cum tota ipsa condamina* del terme de Castellterçol de 1093¹⁴⁷⁹ o la *domus de Balaniano* que l'any 1148 tenia *ipsam condaminam [...] secus Podi Olig*¹⁴⁸⁰, o la coromina al costat mateix de la casa forta de Centelles. La presència comtal a les coromines també es documenta¹⁴⁸¹ i des d'abans del segle XI s'inclouïen com a penyores en els pactes de fidelitat entre senyors¹⁴⁸² i el domini era objecte de repartiment, pacífic o conflictiu¹⁴⁸³. Així mateix, la

¹⁴⁷⁵ CCIV, doc. 192, any 919.

¹⁴⁷⁶ CCIV, docs. 192, 523, anys 919-942.

¹⁴⁷⁷ PACBa, doc. 95, any 1009, a Tagamanent.

¹⁴⁷⁸ L'any 1072, el lloc de les Coromines limitava amb una guardiola a prop del monestir de Casserres (CDSPC, doc. 257).

¹⁴⁷⁹ Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-4-246, any 1093.

¹⁴⁸⁰ PACBa, doc. 869, any 1148.

¹⁴⁸¹ El 981, la comtessa vídua del comte Borrell va llegar a la catedral de Vic *condamina I prope ipsa strada francescha* (PACBa, doc. 480). Poc després, la mateixa comtessa va comprar diferents peces de terra *in ipsas Cunaminas vel in villa Tortesana*, a prop del monestir de Casserres i de terres de la vescomtessa Ermetruit (CDSPC, docs. 71-72).

¹⁴⁸² L'any 942 el prevere Giscafred va donar a Sant Andreu de Gurb una *condamina* comprada a la seva mare *per consensum domno Suniario chomite* (CCIV, doc. 523, any 942). Teuderic, que pelegrinant a Roma va tenir una visió per donar una coromina a Sant Pere (*propter visione quod mandavit nobis Teuderigo quando pergit ad Roma*), tampoc era un pagès (CDSPC, doc. 123).

¹⁴⁸³ Per exemple, Deodat, abat de Sant Pere de Rodes i els seus monjos havien pledejat llarg temps amb Arnau de Voltregà *de ipso manso de Condaminis, qui est in parrochia Sancti Ypoliti vel in terminio castri Voltregani* (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2659-10, any 1128).

rellevància de les coromines en el si del domini explica que es desplegessin esforços per evitar la pèrdua de la titularitat arran, sobretot, de particions hereditàries¹⁴⁸⁴. El 1172, per exemple, al nucli del vilar de Casoles al Pla de la Garga, documentat l'any 898 i situat als peus del castell (*usque subtus castrum Sancti Stephani*), també hi havia una coromina ben propera a les cases senyoriales (*subtus domibus de Poncius de Casolis in conamina*)¹⁴⁸⁵.

Aquest ràpid seguiment de les coromines osonenques permet proposar que, tot i l'escassetat documental, la coromina de la casa forta de Centelles també era un espai agrícola funcional des d'antic, probablement des del temps del primerenc vilar *Sentilias*. Ja ho era, sens dubte, quan va aparèixer l'any 1305 en els textos amb motiu de la venda per Bernat (IV) de Centelles al rector Arnau de Serra de la capella de Santa Maria del Castell d'un tros de terra *que lo dit venedor tenia al sol devall de la sua coromina de Sentelles prop lo hort de la dita capella*¹⁴⁸⁶. Segons aquest esment, la coromina es trobava entre el torrent que discorria de la Font de Centelles al sud, un hort a l'est i un altre hort al nord; abastava, doncs, la totalitat de la terrassa situada sota l'església de Sant Martí però quedava per sobre de l'horta regada per la font de Centelles. La localització sobre el terreny d'aquestes referències topogràfiques permet proposar una superfície de la coromina a l'entorn de 1,6 ha, unes dimensions petites que contrasten amb l'interès pel control directe d'aquest espai de conreu, productiu i segurament regat. Es tractava d'una terra fèrtil com a resultat de l'acumulació de sediments despresos de la cinglera i, per tant, és ben possible que s'hi fessin conreus intensius, que també explicarien la possibilitat de regadiu des de la font. Així era, per exemple, en el cas de la *connamina vel viveria [...]*

¹⁴⁸⁴ El cas del jutge Guifré és significatiu. Segons el seu testament del 1039, posseïa nombroses coromines adscrites directament als caps de l'explotació, temples i cases properes a les esglésies (*domum suam de Sancti Iuliani meliorem cum condaminas ad ea pertinentibus*), que va reservar als seus germans o a la seva dona i fills, incloent les fonts associades a la coromina. En el futur, les coromines passarien a l'església de Sant Julià per l'ànima del seu avi Baró i del seu pare Dacó, de manera que es va assegurar que no sortissin del domini familiar encara que passin a l'església. La segona coromina, associada a *alio domo ubi Emo abitabat cum condaminas* amb vinyes i rouredes que foren del seu germà, les deixa a Guilla i a la seva filla Cunieldis en primera instància; finalment, un alou al Prat Narbonès *cum ipsa condamina de ipsas planas* a la seva germana Gerberga (DCVb, doc. 989, any 1039).

¹⁴⁸⁵ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

¹⁴⁸⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 17.

pecia I terre ubi est fonte, qui est supra connamina que el comte Ramon Berenguer es reservà davant del castell de Tagamanent l'any 1009¹⁴⁸⁷. El cim del turó de Tagamanent també té una petita superfície (0,6 ha) on hi havia la fortalesa, la parròquia de Santa Maria i la coromina, que era necessàriament un espai encara més petit que la coromina de Centelles.



FOTO 44. La coromina de Centelles vista de la Coma del Bosc, 1921¹⁴⁸⁸.

La presència d'una altra coromina al nucli del vil·lar de Casoles, on hi havia les cases de la nissaga fidel dels Casoles (*subtus domibus de Poncius de Casolis in conamina*), al Pla de la Garga el 1172¹⁴⁸⁹, posa sobre la pista de formes comunes d'organització dels nuclis dels vilars senyorialitzats i planteja la possibilitat d'entroncar el nucli del domini de Centelles amb formes anteriors de domini en l'àmbit local¹⁴⁹⁰.

¹⁴⁸⁷ PACBa, doc. 480, any 1009.

¹⁴⁸⁸ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya, AFCEC_FLQUER_X_1054.

¹⁴⁸⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

¹⁴⁹⁰ Vegeu 3.2.2. Canvis antics accelerats per la guerra.

La font de Centelles es documenta el mateix any 1305 que la coromina i no queda clar si quedava inclosa en aquesta, però l'existència de fonts a les coromines es documenta en altres llocs (*fonte qui est supra connamina; domum suam de Sancti Iuliani meliorem cum condaminas ad ea pertinentibus [...] atque ipsas fontes*)¹⁴⁹¹. La font de Centelles, en tot cas, situada sota l'era de la casa forta, es va incloure en la donació de l'alou de la Coma del Bosc a la parròquia de Sant Martí de l'any 1204, raó per la qual en la venda de l'any 1305 es va esmentar com a simple afrontació d'una altra terra venuda per la parròquia. L'any 1540, la font es va comptar entre les *possessionibus de la rectoria dicti Sancti Martini de Cintillis* que limitaven amb l'orto de la Moxera partim¹⁴⁹².



FOTO 45. La Font de Centelles als peus de l'era de la casa forta, 1920¹⁴⁹³.

L'horta es documenta abans que la font, l'any 1178, quan s'esmenta amb la casa forta que Bernat (I) de Centelles i el seu fill Gilabert van posar sota la protecció de l'Orde de l'Hospital (*domum nostram et orto de Sentiliis*); el fet que s'esmentessin la casa i l'hort

¹⁴⁹¹ PACBa, doc. 480, any 1009; DCVb, doc. 989, any 1039. De fet, poden incloure fins i tot espais llacs o aiguamolls (*alodem nostrum proprium [...] ad ipsas condaminas, prope ipso laco*; CDSPC, doc. 128)

¹⁴⁹² Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 10-11.

¹⁴⁹³ Col·lecció particular de l'autor.

al mateix nivell denota la importància atribuïda pels senyors a aquest espai agrícola¹⁴⁹⁴. La font ja es devia aprofitar aleshores. El conjunt format per la coromina i l'horta s'allargassava fins arribar a prop del mas Comes, sota l'església per la banda est. Així apareix en el capbreu dels dominis de la baronia de Centelles de l'any 1540¹⁴⁹⁵, on el mas es fa limitar a ponent *cum orto de la Moxera partim et partim cum possessionibus de la rectoria dicti Sancti Martini de Cintillis*. Pel S, el mas de les Comes limitava l'any 1540 amb les *peces xicas prioratus castri usque ad caminum Calidarum usque ad ortam dicti prioratus [...] et partim cum possessionibus rectorie dicti Sancti Martini, hoc est, usque in torrentem usque in mediam aquam fontis que descendit de Sancto Martino*, o sigui, amb altres porcions de l'horta i un altre torrent que baixava d'una altra font que prenia el nom l'església, actualment perduda; el límit exterior de l'espai irrigat el marcava el camí ral de Vic a Caldes. Les fotografies de principis del segle XX, malauradament de mala qualitat, mostren la coromina de Centelles arribant, efectivament, fins al mas Comes, per on discorria el camí ral. A sota també s'hi veuen els horts.

El 1286, *lo hort de Guaell* afrontava amb una *vinya del Rector*, també dita *vinya de Suspires*¹⁴⁹⁶. Segurament, la vinya es trobava al mateix emplaçament de *Sesruvires* (> *Suspires*) on Bernat (IV) de Centelles va vendre l'any 1305 una trilla o vinya jove que limitava amb el mas Viladavall i amb la vinya de Santa Maria¹⁴⁹⁷. Els anys 1625-1629¹⁴⁹⁸ es documenta un *alodio capelle castri de Centelles* tingut aleshores per Bernat Rovira àlies Viladavall i amb una *pecia terre dicti confitentis dicta la Guimassa qui antea fuit ortus alodio dicti castri de Centelles*, senyal d'una reducció de la superfície d'horta pero, ahora, confirmació de la seva localització antiga. Una altra afrontació del mas Viladavall confirma la relació entre l'horta i la font (*mediante quodam torrente qui venit de fonte de Sancto Martino de Centillis et partim in honore rectorie Sancti Martini dicto torrente mediante et partim in horto qui fuit mansi de la Moxera*).

¹⁴⁹⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 36, any 1178.

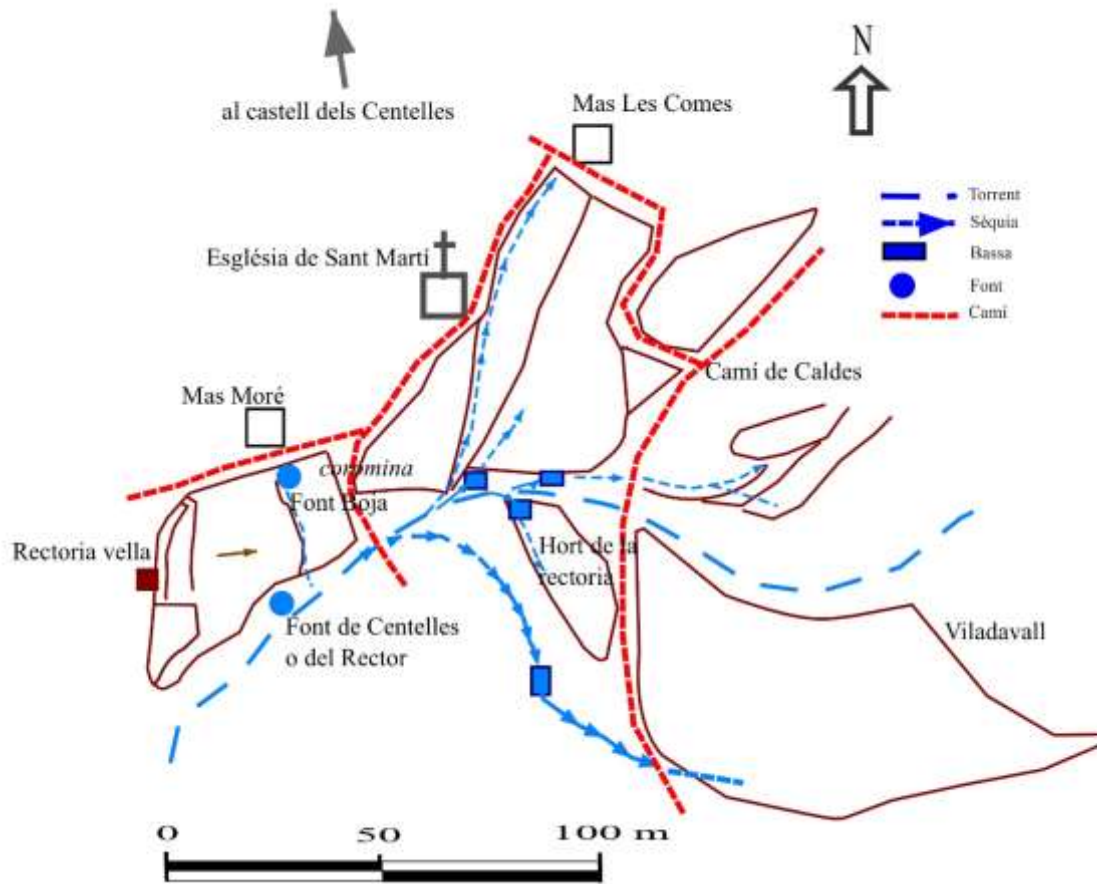
¹⁴⁹⁵ Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 10-11.

¹⁴⁹⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 14.

¹⁴⁹⁷ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 52.

¹⁴⁹⁸ Arxiu Comarcal d'Osona, ACOS80-7-22-6, f. 277-279.

La prospecció hidràulica a l'antic emplaçament de l'horta i la coromina de Centelles va permetre detectar sobre el terreny el lloc de l'espai irrigat, perfectament separat de la coromina:



GRÀFIC 10. El sistema hidràulic del nucli del domini (Retamero *et al.*, 2015).

Tot i no disposar de textos, cal pensar que per sota de les vinyes començaven els camps de cereal. El peu de la cinglera, doncs, era un espai agrari medieval disposat en diferents estatges: un petit hort de la capella castral, els prats secs de les espatlleres entre torrents, l'horta regada per la font de Centelles, la coromina entre la parròquia i la casa forta, i vinyes i camps de blat a la cota més baixa i planera.

Pel que fa al mas Comes, avui una casa dels segles XVI-XVIII, ja s'esmenta el 1441 quan Marc de Vilanova, *dominus domus de Speregueria* i castlà menor del castell de Centelles, va reduir a Bartomeu Comes àlies Casanova els censos sobre les terres i una vinya¹⁴⁹⁹.

¹⁴⁹⁹ Arxiu patrimonial de Maria Rosa de Llanza Mata, pergamins, any 1441. Agraïxo a la propietària d'aquest arxiu l'accés als documents.

L'any 1540 el mas Comes *antiquitus vocabatur Casanova*¹⁵⁰⁰, com es confirma quan els anys 1625-1629¹⁵⁰¹ el pagès Antoni Comes capbrevà al comte de Centelles pels masos Casanova i Nomdedéu (*totum illum mansum Casanova et mansum Nomdedeu eidem unitum alevatum qui mansi nunc a multis anniis citra dicuntur Mas Comes*). Des de finals del segle X es documenta la presència de cases de pagès a les coromines que, a vegades, en prenen el nom¹⁵⁰². El nom original del mas Comes podria situar el seu origen en les últimes fases de les *kasas* dels vilars (segles X-XI).



FOTO 46. El mas Comes. Al fons, l'actual mas Cerdà i la rodalia de *ipso Cerdano*¹⁵⁰³.

Tot i la degradació de l'entorn, els vestigis del sistema hidràulic i les informacions de la documentació escrita coincideixen i, en aquest cas, mostren que el control de la font d'aigua, com en les cases fortes en general (Sirot, 2007: 74), fou de gran importància per

¹⁵⁰⁰ Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540, f. 10-11.

¹⁵⁰¹ Arxiu Comarcal d'Osona, ACOS80-7-22-6, f. 277-279.

¹⁵⁰² Per exemple, el mas Coromines de Savassona, donat al monestir de Casserres l'any 1093 (CDSPC, doc. 319)

¹⁵⁰³ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_BLASI_A_2622)

a l'emplaçament de la casa forta de Centelles¹⁵⁰⁴. Ho fou tant que depassà els riscos que estar físicament a prop de la font suposava per a la casa sota una cinglera d'alçada destacable i una dinàmica hidrològica en què l'escassetat pot ser succeïda, sobtadament, per pluges torrencials d'efectes catastròfics pel tipus de materials margosos de la cinglera. El nom popular canviant de la Font Boja/Font Morta, situada a prop de la Font de Centelles i dita així pel caràcter irregular del seu cabal, reflecteix aquesta dinàmica hídrica i geològica particular. La mateixa dinàmica apareix en el brollador intermitent que va donar nom a *lo hort de Guaell* i en l'establiment que l'any 1441 Marc de Vilanova, castlà menor del castell, feu a Bartomeu Comes d'una vinya a prop del *torrente qui discurrit de las Costas de Sentellas* amb la condició de condicionar-lo *ab aquis defendans*¹⁵⁰⁵. El torrent travessava l'espai de l'antiga coromina i, per les afrontacions, limitava a l'oest amb el cementiri parroquial.



FOTO 47. La Font Boja¹⁵⁰⁶.

¹⁵⁰⁴ Vegeu 3.2.1b. La domus de Vinyoles.

¹⁵⁰⁵ Arxiu patrimonial de Maria Rosa de Llanza Mata, pergamins, any 1441.

¹⁵⁰⁶ Fotografia de l'autor (2024).

Com va demostrar la gran esllavissada del segle XVII, la casa forta de Centelles es trobava en un emplaçament de risc. Si les decisions lligades a la gestió del risc productiu també delaten el context polític en què es prenen (Halstead & O'Shea, 1989; Marston, 2011), els Centelles van assumir el risc per donar preferència al control directe dels mitjans de producció locals més estratègics pel control del procés de treball pagès: els recursos hídrics (la Font de Centelles, una altra font perduda, tal vegada l'actual Font Boja)¹⁵⁰⁷ i els espais agrícoles més dinàmics, tot i les seves petites dimensions (1,6 ha la coromina; 0,3 ha l'horta) que indiquen una orientació al consum domèstic senyorial mentre les explotacions pageses de la rodalia eren sotmeses a renda. En aquest sentit, cal pensar que la conversió en residència aristocràtica implicaria necessàriament l'evicció dels pagesos del vilar *Sentilias* documentat l'any 898, i i la seva reubicació en altres indrets del domini, per bé que no necessàriament de manera immediata: en el cas de *Sentilias*, les *ipsas domos de Centeies*, en plural¹⁵⁰⁸, que pagaven censos a Santa Maria de l'Estany l'any 1139 per raó de la posada sota batllia de l'any 1117, encara podien constituir un veïnat al voltant de la casa forta, potser habitat pels pagesos que treballaven la coromina. Però el destí d'aquests pagesos era anar fora, com ho mostra el fet que a partir de l'any 1204, amb la donació de l'alou de la Coma del Bosc a la parròquia de Sant Martí a la Coma del Bosc, la casa forta fou substituïda per l'edifici únic de la rectoria parroquial. L'emplaçament que va donar lloc al mas Viladavall podria ser el primer destí dels foragitats de l'antic nucli del vilar. El mas, de fet, es documenta per primer cop el 1225, poc després de la venda de la Coma del Bosc, quan Joan *de Viladaval* va fer de testimoni d'una venda de Bernat (II) de Centelles¹⁵⁰⁹. Al segle XIV s'anomenava *Mas Savila de Vall*¹⁵¹⁰ o *Villa Inferiore de Scintillis* (Pladevall, 1976: 22). El mas es trobava al límit inferior de les vinyes senyorials situades, al seu torn, sota l'horta de Centelles, això és, a la ratlla on començaven els camps de cereal. L'ocupació d'aquest espai cultivable per un assentament de nova creació no hauria estat tant delicat com a les vinyes

¹⁵⁰⁷ La Font Boja presenta un condicionament no poc sòlid amb un arc de pedra ben escairada que contradiu un possible aprofitament circumstancial de l'aigua; irregular, potser sí, però en tot cas amb previsió de retorn.

¹⁵⁰⁸ PACBb, doc. 753, any 1139.

¹⁵⁰⁹ Biblioteca de Catalunya, perg. 289, any 1225.

¹⁵¹⁰ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 52.

–de gran interès per les cases fortes en general- o difícil d'encaixar sense destruir-la com a l'horta irrigada (MAPA 25).



FOTO 48. La rodalia de Sant Martí de Centelles¹⁵¹¹.

Lligada a la venda de la casa forta i la construcció en el seu lloc de la Rectoria Vella, la possible redistribució dels pagesos de la Coma del Bosc seria un cas semblant, per bé que en dates tardanes, al que s'identifica arqueològicament a Zaballa (Àlaba), a l'entorn de 950, on el nucli d'un assentament equiparable a un vil·lar osonenc esdevingué residència d'una nissaga de senyors originaris de fora del lloc que hi van construir una església. Els pagesos, aleshores, foren foragitats i instal·lats en altres llocs de la rodalia (Quirós, 2013: 206-208). A *Sentilias* tampoc es pot afirmar que la senyorialització no es donés prèviament al primer esment de la presència dels Centelles l'any 1031. També és possible que la casa forta i un nucli a la Viladavall coexistissin o, fins i tot, que el vil·lar de finals del segle IX ja tingués dos nuclis. En el cas més ben documentat de Múnter, al *castellet* comprat pel levita Elisagar i el seu nebot Odó l'any 935, tot i que no hi ha indicis d'una

¹⁵¹¹ Fotografia de l'autor (2024).

evicció immediata dels seus habitants, ja no hi quedava cap pagès quan l'any 1096 s'hi documenta el *kastrum* de Múnter. Els pagesos, a Múnter, es concentraven aleshores al voltant de l'església de Sant Esteve, que ja comptava amb cases a mitjan segle X¹⁵¹². Al nucli del domini de Centelles, el nucli superior fou residència aristocràtica i l'inferior esdevingué el mas Viladavall. No eren transformacions gaire diferents¹⁵¹³.

¹⁵¹² Vegeu 1.1.3. Castells abans dels “castra”.

¹⁵¹³ Els vilars que a principis del segle X duien el nom d'un dels seus habitants encara amb vida podrien ser explotacions dominicals pròpies de terratinents vinculats als successius poders polítics, carolingis i comtals. La presència de personal servil en alguns dels llocs documentats apuntaria en aquesta direcció i crec que en alguns casos era així. Tanmateix, també podria tractar-se de caps més o menys prestigiosos i relligats per vincles d'autoritat o clientelars amb comunitats de conreadors lliures, eixides de l'apropiació comunitària de les explotacions antigues en crisi, com proposen altres autors (Feliu, 2010: 47, 114). La diversitat sembla que era la norma.



MAPA 25. El nucli del domini: la casa forta i la coromina de Centelles¹⁵¹⁴.

¹⁵¹⁴ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

5.2. *Mercat de la terra i desposseïció pagesa.*

El repte principal a l'afermament de la conquesta d'Osona era la presència de comunitats de pagesos lliures, capaços de fer actes jurídics i organitzats col·lectivament. Al mateix temps, cal dir que coneixem aquests pagesos lliures fonamentalment en el moment que fan alienació de les seves terres mitjançant vendes i, en molta menor mesura, donacions pietoses. Això vol dir que la capacitat d'alienació total o parcial de llurs explotacions és la característica que els defineix com a lliures però, al mateix temps, fa que tinguem notícia quan perdien els mitjans de producció –la terra en primer lloc– que fonamentava la seva llibertat¹⁵¹⁵. A banda, a més, de les pressions que poden haver conduït a determinat nombre d'alienacions que posarien en qüestió els límits d'aquesta llibertat, especialment en el cas de les fetes a poders polítics establerts amb la conquesta. El desvetllament immediat, després de la conquesta, d'un ampli procés d'acumulació de cases i terres mostra que, com en el cas de la majoria de la població eslava conquerida pels alemanys, a Osona els “initially free small landholders, they suddenly ceased at work their own land which became someone else estate [...] it was their first contact with feudal Europe” (Zaroff, 1998: 16).

Aquesta pagesia lliure es documenta, per exemple, en les actes de consagració primerenques com la de Tona, organitzada en categories socials (*inlustri, maiores, minores*). En aquest sentit, G. Feliu (2010: 114) proposa que l'extensió de drets senyoriais preexistents en el marc del *fundus* a tota la població fou el que caracteritzà la implantació del feudalisme; així mateix, que aquesta extensió tingué com a moments clau les alienacions del fisc reial i comtal, i la generalització dels alous aristocràtics com espais sotmesos a la jurisdicció dels immunistes sobre tots els homes, lliures o no, que hi vivien. Les *villae* i els *villares* osonencs amb presència de serfs eren l'escenari d'aquella pervivència del *fundus* i de l'exercici de drets senyoriais que la conquesta va facilitar-ne l'extensió a les comunitats de pagesos lliures. Un cop incloses en territoris alodials o beneficiaris perfectament delimitats i incorporats als domini comtal, episcopal, vicarial,

¹⁵¹⁵ És el mateix que observa M. Wood (1986: 168) per l'Anglaterra post-conquesta normanda, on la condició dels lliures diferia realment poc de la dels dependents (“villeins”) i la línia divisòria passada entre els que podien vendre o donar les terres o passaven amb elles de senyor a senyor (“go with it to another lord”).

etc., la via privilegiada llavors per reduir la seva llibertat personal foren les alienacions de les explotacions a títol personal.

Si, com mostra B.H. Rosenwein (1989) sobre el monestir de Cluny, la proximitat d'un senyor poderós, com un monestir, fou un eficient dinamitzador de la pietat i el *mercat de la terra* locals, en el cas d'Osona, cal pensar que la creació d'espais immunes –procés facilitat pel fet que la totalitat del fisc osonenc era, en rigor, domini alodial dels comtes des de la conquesta- fou un factor de pressió que afavorí les alienacions de la *proprietas* pagesa lliure inclosa en els seus termes.

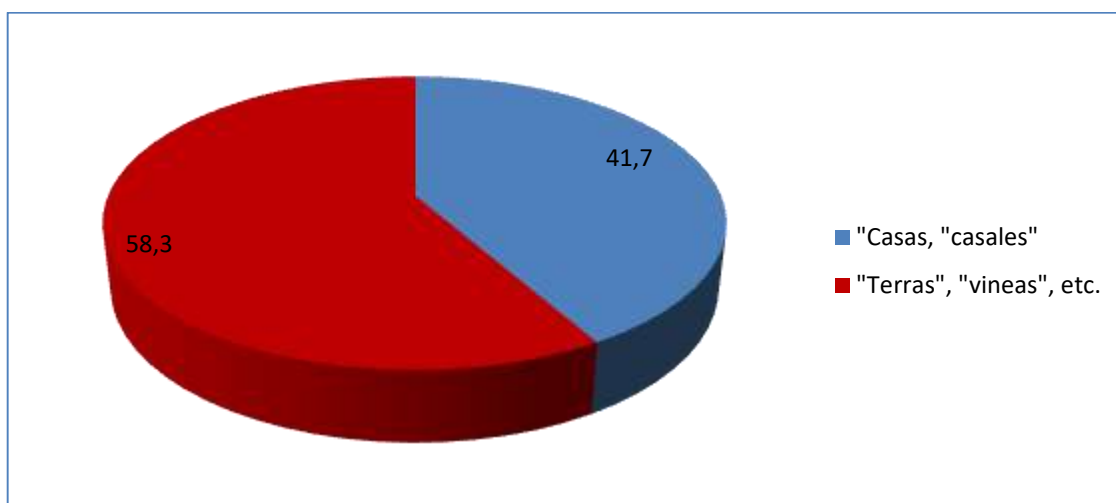
Les vendes a la catedral de Vic són el cas exemplar i el millor documentat. Consistiren, sovint, en vendes de caps d'explotació, cases i casals, de manera que la catedral obtenia el domini sobre l'explotació sencera i els pagesos que la menaven. Així fou, per exemple, a la *villa Terradas*, on consten 65 adquisicions episcopals entre el bisbe Gotmar a partir de l'any 892, que comprà un *kasale et curte et ipse orto et ipsa terra* afrontant per tot arreu amb altres dominis del bisbe i de la catedral¹⁵¹⁶, i els bisbes Idalguer i Jordi (+947)¹⁵¹⁷; d'aquestes operacions, 27 (41,70 %) van incloure *kasas* o *kasales*. Com a Castella, per als bisbes de Vic dels segles IX-X “el solar, la corte, son piezas mayores a cobrar” (Larrea, 2003-2004: 169)¹⁵¹⁸. Aquesta proporció denota la importància atorgada a la *proprietas* integral de l'explotació i, per tant, a sotmetre a domini els pagesos sense

¹⁵¹⁶ CCIV, doc. 23, any 892.

¹⁵¹⁷ CCIV, docs. 48 (*casa mea propria cum sua quintana*), 58 (*casa cum curte et orto et arboribus et ficulleas et ipsas luctes qui ibidem sunt cum ipso caput aquis a rigandum et modiatia de vinea*), 101 (*casa, curte et orto cum arboribus et terras que ibidem abeo*), 275 (*kasa cum solo et superposito et curte et ferragenale*), 285 (*ipse domus et campus et ortus [...] casa et casale cum curte et orto [...] cassas, curtes, ortos, pomiferis vel impomiferis, mulnare cum suo caput rego*), 397 (*casas cum suo solarario cum curtes et solos et suos superpositos*), 399 (*terras nostras et casale*), 541 (*kasa cum curte et orto cum pomiferis*), anys 902-944.

¹⁵¹⁸ Més extensament, “la clave –al menos, una de las claves- de la penetración de la propiedad aristocrática en el complejo productivo que es el territorio aldeano es, en Castilla, el dominio de cortes o solares. El cual es a su vez fundamental también en la afirmación de una jerarquía intracomunitaria” (Larrea, 2003-2004: 175).

necessitat d'alterar formalment el seu estatut personal reduint-lo a servitut ni necessitat d'anul·lar els drets comunitaris¹⁵¹⁹.



GRÀFIC 11. Compres (%) dels bisbes de Vic a la villa Terradas (892-947)

En el cas dels magnats particulars, tant eclesiàstics com laics, menys documentats en general i sobretot aquests darrers, els textos mostren el mateix interès pels nuclis de les explotacions que les esglésies. Així, el levita Delà va donar a la catedral, l'any 942, *ipsas casas que fuerunt de Asnero vel de suas germanas [...] et ipsas casas que fuerunt de Ichilane et ipsos casales qui fuerunt de Dacone presbitero qui est condam et ipsas curtes et casas et ortos et terras cultas vel incultas et vineas [...] qui michi advenit de comparacione*. Mentre les terres es repartien en diferents llocs del *locum que vocant villare de Centullo qui est condam*, les cases es trobaven en el nucli del vil·lar, afrontant amb d'altres (*de parte orientis in casa de Elias vel in suo orto [...] de occiduo in casas vel terras de domum Sancti Petri et de parte vero circi in terra de domum Sancti Petri vel in casa de Fachilo*). La donació pietosa de Delà fou continuada el 944 amb una altra de *kasas cum curtes et ortos et terras cultas vel incultas et vineas cum eorum arboribus*, comprades prèviament a un matrimoni al mateix terme d'Oristà¹⁵²⁰.

¹⁵¹⁹ Per exemple, al vil·lar *Valle Orsaria*, on alguns dels seus habitants tenien un estatut servil l'any 898 (CCIV, doc. 37), al segle XII el conjunt dels *homines (ipsam condemnant quam habetis in parrochia predicta Sancti Fructuosi secus Podi Olig)*. La coromina estava adscrita aleshores a la senyoria de la propera *domus de Balaniano* (PACBb, doc. 869, any 1148).

¹⁵²⁰ CCIV, doc. 496, any 942; doc. 546, any 944. Altres preveres que donaren caps d'explotació a la catedral amb usdefruit perpetu van ser el sacerdot Giscafred (*casas cum curte et orto et clauso*

En el cas dels laics, el mateix interès per controlar els nuclis de les explotacions es troba en les compres del vicari Sal·la a la vall d'Osor entre 920-950¹⁵²¹, per bé que en el cas de les cases comprades per Sal·la no limitaven amb altres cases, cosa que indica una dispersió de les explotacions característica de sectors muntanyencs com les Guilleries, on l'explotació dels recursos forestals (*kasas et curtes et ortos et pomiferos cum illorum superpositum et ipsa kastanieda et una vinea; casas, curtes et hortos, terras et vineas, arboribus vel impomiferis cum ipsos castagnarios*)¹⁵²² era important, o els molins i trulls (*casa cum curte et horto et vinea cum arboribus vel pomiferis; casa cum curte et horto id est verdegario cu ipso torculario et vinea cum ipso molino et terra culta; casas et curtes et rto et terras et vineas et pommiferos et molinos III et molinares in reco vel subtus reco; casas, curtes, ortos, terras et vineas, torculario et vascula et omne supreposito illorum cum arboribus et pomiferis et molinare*)¹⁵²³.

L'acumulació de *proprietates* pageses no era exclusiva, però, de les nissagues aristocràtiques militars o de la catedral. Els textos també permeten resseguir l'activitat d'alguns individus que concentraven compres en un nombre reduït d'assentaments, inclosos aquells d'on eren originaris, sovint durant un breu període de temps. Es poden anomenar aloers pagesos o acumuladors; en tot cas, depenent del volum d'explotacions

et exio vel regresio illorum) a la vila Fontcoberta (doc. 518, any 942) o el sacerdot Esteve al terme de Sant Quirze el 943 (*kasa, curtes et ortos et terras et vineas et arboribus et mulino qui mihi advenit per comparacione*, doc. 536).

¹⁵²¹ CCIV, docs. 214 (*casas cum curtes et ortos cum solos et superpositos et terras cultas et incultas nostras proprias qui nobis avenit aliquis per aprisionis et aliquis per comparacionis*), 222 (*casas duas cum curte et orto cum pomiferos et clausura et cum ipsa vinea que est in ipsa clausura et ipsas casas cum ipso superposito et cum ipso trolio et cum ipsa vinea que est super ipsa casa et de terras campos III*), 239 (*cassas, curtes et ortos, terras cultas et incultas cum arbores magores vel prolaxiores nostros proprios qui nobis advenit aliquit per ruptura et aliquit per comparacione et ad nos infantas per ereditatem genitricem nostram condam Cristiana [...] nostram ereditatem*), 240 (*cassas, curtes et ortos, terras vel vineas tam cultum vel incultum*), 371 (*casa cum curte et orta et de terras cultas vel ermas et de vineas et de arboribus ipsa nostra portionem qui nobis advenit de ienitores*), anys 920-930.

¹⁵²² CCIV, doc. 308, 423, anys 927-937.

¹⁵²³ CCIV, docs. 467, 470, 570, 671, anys 939-951.

acumulades podrien viure de rendes. Així, Argelà es documenta a partir de l'any 903 quan amb la seva esposa comprà a un altre matrimoni les *ereditates* tingudes en quatre llocs diferents *aliquid per aprisione et aliquid de genitori meo vel de genetricem nostra*¹⁵²⁴ del vil·lar que rebia el seu propi nom (*in parroquia Sancti Martini, in fines de vilare que vocant de Argila*), en el qual va fer altres compres fins el 924. Sovint, comprava terres procedents d'aprisions fetes per pagesos del vil·lar com les que entre 908-909 li van permetre concentrar terres regades a Osormort (*afrontat ipsa terra subreganea de omnique partes in terra de vos emtores vel in rio Ausore*)¹⁵²⁵, entre d'altres¹⁵²⁶.

Un cas semblant fou el d'Esclua, que actuà a la vall de Sau entre els anys 917-928 a partir d'una compra de *terra culta vel inculta* situada entre el nucli habitat (*villare*) del *locum que vocant Roserio* i l'erm (*et afrontat ipsa terra de orientis in ipsa limite et de meridie in ipso semitario et de occiduo in ipso villare et de vero circi in terra erema*). El seu patrimoni es va fer a través de compres directament als pagesos que hi vivien i treballaven (*casa cum curte et orto qui nobis advenit de genitore*) o, més sovint, a altres individus que havien adquirit prèviament les explotacions (*in casas, in curtes, in terras cultas vel incultas, in arboribus, in pomiferis, in terras cultas, in molinaris, aquis aquarum, in exis vel regresis suis, in omnia vel in omnibus que michi advenit de comparatione Sidilani vel de uxori sue Ermovila [...] ipsa mea portione; cassas cum curte et orto cum exio vel regresio suo cum ipso clauso cum oposos pomiferos que nobis advenit de comparacione*), incloent porcions hereditàries (*ipsa portione nostra que nobis advenit de conda genitoris meos*) i cases (*kasas cum curte et orto cum ipsos pomiferos*) fins a terres i vinyes (*ipsa terra culta cum ipso plantario, terra culta, aliquis de vinea; terra mea; vinea nostra*)¹⁵²⁷. Esclua també tenia relacions amb altres acumuladors, com el matrimoni d'Odevagre i Sarvil·la, que li van vendre una casa amb cort i hort a la *villa* de Sau per 20 sous el 917 i el 926 li compraren *casas, curtes cum ortis cum ortalibus cum ipsos ortos et cum suo torculari et cum sua strumenta et terras et vineas et exio vel regresio illorum et cum suos pomieros cum omni superpositum et cum omni vocem opositionis ubicumque inveniri potes*, per 100 sous, a la *villa Infuror* del terme d'Orís, a uns 20 km de Sau. El prevere

¹⁵²⁴ DCVb, doc. 34, any 903.

¹⁵²⁵ DCVb, docs. 40, 47, 51, anys 908-924.

¹⁵²⁶ CCIV, doc. 267, any 924.

¹⁵²⁷ CCIV, docs. 158, 161, 166, 167, 183, 196, 288, 295, 312, 321, 334, anys 917-928.

Revell redactà les dues compres, cosa que indica l'existència de relacions de confiança estables entre aquests acumuladors i homes rellevants en el territori on actuaven, com els preveres¹⁵²⁸.

Finalment, un altre acumulador, Galí, l'any 923 va comprar a Agell i els seus fills una *terra nostra qui nobis advenit de nostra ruptura* i continuà comprant al terme de Santa Eulàlia fins l'any 931, a vegades predis tan fragmentaris que és evident que eren drets sobre el treball pagès i el producte de la terra (*in ipsa terra IIII parte ab integrum [...] in ipsa terra in ipsa medietatem V parte ab integrum [...] ipsa vinea ab integrum [...] in ipsa vinea ipsa IIII parte ab omni integrietatem*). Aquests acumuladors osonencs com Galí i els altres són els “*domini no militars*” de G. Feliu (2010: 126), equiparables als “strati intermedi di propietari locali” que Ch. Wickham (1987: 367) considera que feien d’“adesivo” del sistema clientelar local a la Toscana del segle XI. Però a diferència dels aloers militars, com els vicaris amb dominis al rerepaís i a la frontera en expansió, tot i que alguns compraven més enllà del que presumiblement era el seu lloc d'origen, no anaven mai gaire lluny –uns 20 km sembla el límit- i, a més, les seves compres augmentaven el nombre de terres de conreu en actiu, sovint procedents d'aprissions¹⁵²⁹, més que caps d'explotació, cases o casals. La diferència és clara amb els aloers militars laics o eclesiàstics, bisbat i monestirs, que privilegiaven l'adquisició de cases i casals com a forma expeditiva de penetrar a l'interior de les comunitats pageses. A més, aquests acumuladors segurament acabaren sota el domini dels poders senyoriais, fonamentalment la catedral i el monestir de Sant Joan, ja que els documents que permeten resseguir la seva activitat provenen dels seus arxius. Aquestes dinàmiques diferents de la compra de *proprietates* també redundaven en l'exclusió dels acumuladors locals dels drets d'accés a l'erm vinculats als nuclis de les explotacions. Quedaven exclosos, doncs, de la clau de volta del creixement dels dominis al marge de les mateixes alienacions que era la colonització de l'erm.

L'entrada en domini de pagesos lliures a través del tràfic de *proprietates* que es documenta immediatament a partir de la conquesta, també es pot veure com una cursa perillosa i desigual entre els acumuladors, o pagesos aloers, i els aloers militars per

¹⁵²⁸ CCIV, docs, 167, 298, anys 917-926.

¹⁵²⁹ CCIV, docs. 254, 257, 337, 347, 348, 376, anys 923-931.

accedir a la terra i a l'energia humana. Perillosa perquè hi havia en joc la jerarquia i la mateixa reproducció d'uns i altres com a grup social. I desigual, també, ja que els aloers militars tenien a la seva disposició un seguit d'avantatges que els seus competidors no podien controlar. En primer lloc, comptaven amb el sistema d'equivalències entre els béns objecte de tràfic (terres, vinyes, produccions, dominis personals, etc.), l'autoritat del qual era inicialment el comte, això és, un participant en la mateixa cursa, i a partir de l'any 911, de manera legítima o basada en falsificacions de la darrera voluntat del comte Guifré Borrell, els bisbes de Vic a través del control compartit de la moneda¹⁵³⁰. En el cas del bisbat, la seva posició en la cursa encara sortia més reforçada en disposar de gestors avesats a llegir i comptar que, com els levites de la canònica, tenien un peu en la institució episcopal i un altre en les respectives nissagues d'origen.

Un segon factor que s'escapava al control dels aloers pagesos eren els tribunals, com els que des de la segona dècada del segle X¹⁵³¹ actuaren contra aloers recalcitrants i poc disposats a vendre les seves *proprietates*. En el cas de la vall de Ripoll, es té constància de judicis a partir de l'any 913 contra Tudiscle, un aloer que el 911 havia venut una terra al monestir. El mandatari del monestir, *in presencia de iudices qui iussi sunt causas audire, dirimere vel iudicare*, acusà Tudiscle de retenir l'alou durant 15 anys, això és, la meitat dels que li haurien assegurat la *proprietat*, i aquest hi renuncià, segurament més per força que de grat (*et sic adprehendidi ego Teudisclus ipsum alaude de potestate Hemmone abbatissa [...] sic tenui ipsum alaude ego Tudisclus in mea potestatem annos*

¹⁵³⁰ CCIV, doc. 105, any 911 (*ut de ipsa moneta quod ego per donitum regis tenebam in villa Vico ipsam tertiam partem similiter donare faciatis ad domum Sancti Petri apostoli vel in manus predicto episcopo, kannonicos adque successores eorum qui in ipsius ecclesiae ministrant, donec per si ipsos aut per legatos eorum ad regem pergant et preceptum exinde fideliter requirant atque recipiant*; fragment afegit a la versió anterior del mateix testament comtal, doc. 103).

¹⁵³¹ L'any 904 es documenta a la Cerdanya el primer reconeixement judicial en plet presidit pel comte Miró, pel qual dos homes reconegueren a l'abadessa Emma que unes cases, terres i una aprisió situades a la vall Pedrera eren d'ella per donació d'una dona; una altra vegada, el document escrit va vehicular la desposseïció (*debet esse de domna Hemmone abbatissa per scriptura de domna Gurguria deovota quem fecit ad domum Sancti Iohannis quam de de nos aut de ullum alium hominem*). Calculadament, el monestir exceptuà de les seves noves pretensions l'heretat de la difunta comtessa Guinedella, esposa del comte Guifré (*exceptis ipsa hereditatem de domna Winidilde cometissa condam*) per tal d'evitar conflictes amb la nissaga comtal (CCVIII, doc. 143).

*XV et oblatavi eum et odie tuus debet esse ipse alaudes de te iamdicta Hemmone abbatissa unde Scluva mandatarius est quam de me Teudisclo aut de ullum alium hominem ex eo que dico)*¹⁵³².

Aquestes accions judicials, com mostra el cas de Tudiscle, no es feien contra els membres més dèbils de les comunitats, amb els quals devia ser suficient la pressió personal de les monges i els seus agents. Com mostra el cas de Tudiscle, es tractava d'acumuladors de *proprietates* que, sovint, abans de les eviccions ja s'havien relacionat amb el monestir i contra els quals les monges plantejaven accions judicials com a últim recurs davant, segurament, de la contumaç resistència a vendre més del necessari. Un cas d'aquest també fou el de Bonida, que va perdre el plet plantejat pel monestir per la possessió d'una terra a la *villa que nominant Fanchonegaga* després que el seu mandatari (*auctor*), Guimerà, desistís de testificar contra el monestir perquè un possible testimoni favorable de nom Francolí desistís de fer-ho (*unde ego eum offeram ibi auctorem nomine Francholino quod ille mihi autorecasset in ipsum placitum et non fecit et ego Wimare interrogaverunt me ipsi suprascripti iudices plures vicibus si potuebam auctorem habere de ipsa terra quod superius insertum est aut non et ego Wimara in meis responsis dicit quod non possum neque in meo placito neque in alio...et sic facio mea exvacuacione de ipsa terra*)¹⁵³³. El mateix Francolí, significativament, havia fet abans de testimoni de l'exvacuació de Tudiscle a favor del monestir que s'ha vist abans (*Francholinus [...] et aliorum plurimorum bonorum hominum*)¹⁵³⁴. El mandatari de Bonida, Guimerà, era en realitat el seu marit, ja que junts van vendre l'any 931 unes cases amb tot el que hi tenien pels pares, per compra i *per aprissionem* al coll de Canes¹⁵³⁵. Ni Bonica ni Guimerà eren, a diferència del que proposa P. Bonnassie (1979: 171), un d'aquells "propietaris d'alous més modestos". Més aviat eren membres destacats de les comunitats muntanyenques per als quals, com observa J. M. Salrach (2021: 25) per al cas d'altres aprisiadors derrotats en judicis gironins, el fet de perdre el plet no significava l'evicció dels predis sinó la seva

¹⁵³² CCIV, doc. 115, any 913.

¹⁵³³ CCCIV, doc. 168, any 917.

¹⁵³⁴ CCIV, doc. 115, any 913.

¹⁵³⁵ CCIV, doc. 378, any 931. Un emplaçament on les monges i altres senyors estaven molt interessats en disposar de dominis (docs. 123, 150, 179, 229, 359, 378, 710, 724, 743, anys 913-955).

permanència sota noves condicions de domini. És possible, de fet, que la protecció de cert estatut privilegiat també fos útil a les monges com a intermediaris entre elles i les comunitats en el seu conjunt.

No es pot excloure, com proposa Ch. Wickham (1987: 369) per a la Toscana del segle XI, que la puixança creixent del monestir de Sant Joan fos vista com una amenaça que provocà una reorganització de les aliances en el si de la comunitat pagesa “facendo che l’associazione con il monastero fosse non più un vantaggio a forse un pericolo, tale da far pensare ai clienti che di fronte alle pretese dei monaci si rendesse necessaria un’associazione diretta con gli ex nemici”. Per bé que el textos només les deixen entreveure, les tensions –sense excloure l’exercici de la violència o la seva amenaça latent- en una societat local de dimensions relativament petites en què creixia a gran velocitat la puixança del monestir havien de ser enormes. La voluntat de comprar del monestir no coïncidia necessàriament amb al dret a vendre dels pagesos i, per això, els equilibris que havien de fer tots són ben evidents, per bé que, al capdavall, el poder del monestir resultés imbatible.

No obstant, els aloers pagesos no podien contrarestar el fet que els seus competidors aristocràtics es trobessin deslliurats dels constrenyiments comunitaris i de parentiu. Aquests constrenyiments feien que Gotmar, en la primera compra que va fer el 881, abans de ser bisbe d’Osona, d’unes *kasas cum suos superpositos et exio et regresio* a un matrimoni, s’assegurés que l’operació no tingués contestació per part dels parents dels venedors (*si quis nos Serbodei aut uxor mea Fredecondus aut aliquis de fratribus vel de filiis sed vel de eredivus nostris vel quislivet omo ex aversa veniens subposita vel subrogata persona nostra qui contra hac cartam vindicionis nostre venerit ad inrumpendum aut nos venerimus*)¹⁵³⁶.

Sortint de les valls del Ripollès, a l’Osona pròpiament dita, el lloc de Múnter torna a ser exemplar, ara de les dinàmiques que regien les transmissions patrimonials dins de la comunitat pagesa i de les diferències que presentaven envers la formació dels patrimonis senyorials. Com se sap, l’any 935 un grup de 14 homes i dones que el posseïen per herència familiar (*nobis advenit de parentorum nostrorum*) van vendre conjuntament al

¹⁵³⁶ CCIV, doc. 2, any 881.

levita Elisagar i al seu nebot Odó el puig dit del Castellet (*kastelleto; pugo nostro proprio cum ipsos casales [...] cum ipsos terrarios et torcularios ab omni integritate*). El preu de venda, 6 sous, fou prou petit per pensar en una operació pactada de l'entrada en dependència dels habitants de l'assentament, de grat o per força, envers el levita i el seu nebot¹⁵³⁷. Les afrontacions del *castellet* incloïen una *terra* dels compradors, possiblement fruit d'una compra anterior i aleshores també es documenta un benefici a tocar (*de hocciduo in beneficio, de circi in ipso kastelleto*), possiblement dels compradors¹⁵³⁸. La presència del benefici fa pensar que la venda també va reforçar la jurisdicció dels senyors superiors, els comtes o segurament els bisbes, en l'àmbit local. El levita Elisagar era un dels canonges que es queixaren al moribund bisbe Guadamir de la situació de la canònica l'any 957, cosa que endegà la seva reforma tot i que incompleta, i també es documenta tenint vinyes a Santa Eulàlia de Riuprimer el 960¹⁵³⁹. Les compres amb el seu nebot Odó van suposar l'afermament de la penetració en la comunitat pagesa de Múnter d'elements externs ben connectats amb el bisbat, per als quals l'adquisició del *castellet* reforçà la posició tinguda prèviament a través del domini sobre un benefici, segurament comtal.

Si s'exclouen les operacions del levita Elisagar i del seu nebot Odó, l'origen de les altres propietats alienades pels membres de la comunitat de Múnter i de les quals tenim constància van consistir en 7 herències dels pares (*genitor, genitrice*), únicament (3) o combinades (4) amb compres; 4 herències dels parents en general, úniques (2) o combinades amb compres (2); i només 2 compres úniques. En un sol cas, el predi provenia de la filla (*de filia meva Irmilo*), segurament per mort d'aquesta abans que la mare¹⁵⁴⁰. El pes del parentiu en l'origen de la *proprietat* era, doncs, molt elevat: el 85,71 % del total de les vendes de Múnter es feien dins de la mateixa família dels venedors. A més, dels 87 noms propis citats en aquests documents d'alienació, excloent el levita Elisagar i Odó

¹⁵³⁷ Altres esments osonencs recullen amb fidelitat els preus pactats (DCVb, doc. 1371, any 1075 *ipsum precium sicut taxatum fuerit inter nos ad iudicium de tribus aut III bonis hominibus*).

¹⁵³⁸ CCIV, docs. 343, 405, anys 929-935.

¹⁵³⁹ Tot i que entre els canonges fou l'únic no esmentat com a *sacer*, probablement per no estar ordenat (CCIV, doc. 788, any 957). El 961 encara en formava part (docs. 585, 863, 890, anys 946-961). L'ardiaca Guadamir, que va fer testament el 948, també tenia una vinya a la *villa de Montari* (doc. 612).

¹⁵⁴⁰ CCIV, doc. 534, any 943.

amb la seva esposa Herilda, en el període documentat (929-978), 52 noms (59,77 %) van correspondre a individus que van vendre sols o com a part d'un grup, però el total es redueix a 37 (42,53 %) si s'exclouen els compradors que eren fills dels venedors. Aquestes alienacions de pares a fills responien a estratègies de gestió dels patrimonis familiars, igual que les vendes fetes per pares i fills que els acompanyaven com a detentors de drets hereditaris; un d'aquests, Fedanci, es comptava entre els venedors del *castellet* amb la seva mare Ennegot el 935 i després apareix com a detentor d'una terra propera el 948¹⁵⁴¹. També Enoviga, filla d'Argeleva, aparegué en la venda dels drets del *castellet* i en dues vendes més, una amb els seus tres fills el 935 i una altra en la d'una terra d'una quarta filla difunta el 943¹⁵⁴². Bonamoça, finalment, apareix com a venedora amb els seus vuit fills d'una casa i la meitat de dues peces de terra els anys 942 i 965¹⁵⁴³. Si s'exclouen aquests pares i fills que anaven junts, els venedors de Múnter sense cap referència als seus lligams familiars es redueix encara més a 23 (26,44 %), percentatge que reflecteix el poc marge que restava per a l'actuació d'acumuladors locals sense lligams familiars amb la comunitat¹⁵⁴⁴. La mateixa dinàmica es detecta, per exemple, en la formació del domini propi del levita Guadamir al Moianès, al Carner, en una zona d'aprisions precoces en terres del fisc, vilars amb el nom d'individus concrets, colonització cerdana i una notable fragmentació hereditària dels drets sobre la terra¹⁵⁴⁵.

¹⁵⁴¹ CCIV, docs. 405, 623, anys 935-948

¹⁵⁴² CCIV, docs. 405, 453, 534, anys 935-943; també és esmentada amb els *suos heredes* en una afrontació (doc. 613, any 948).

¹⁵⁴³ CCIV, docs. 526, 960, anys 942-965.

¹⁵⁴⁴ En una versió alt-medieval del concepte d'entramat hereditari elaborat per E. P. Thompson (1976), en referència als drets que, des de la possibilitat de ser-ne expulsat fins a un inextricable conjunt de drets sobre la terra, es trobaven en la societat pagesa anglonormanda dels segles XVII-XVIII. La mateixa xarxa de drets hereditaris apareix en les referències a individus esmentats *cum suos heredes* en les afrontacions dels predis alienats (CCIV, docs. 343, 526, 613, 623, 658, 842, 960, anys 929-965). A aquesta fortalesa de les relacions parentelars també hi contribuïen els drets derivats de la dècima matrimonial, que quedava salvada d'eventuals alienacions, com en el cas de la venda d'una terra tinguda *de parentorum vel de comparacione* per un matrimoni a Odó l'any 955 (*ab omni integritate exceptus ipsa parte de Ranlo*; CCIV, doc. 732).

¹⁵⁴⁵ Vegeu 2.2.2a. El levita Guadamir, fill del vicari Sal·la.

Múnter mostra, per tant, que Elisagar i el seu nebot Odó, epígons de la “desparentalització” de les formes de reproducció de l’ordre social característica de la feudalització (Morsel, 2004: 311), foren l’excepció a una dinàmica d’alienacions de *proprietates* no poc nombroses però que es feien, majoritàriament, dins mateix d’una comunitat pagesa fortament emparentada i dotada de mecanismes de control de l’acumulació. Alhora, però, aquesta excepció va suposar la pèrdua precoç del control del *castellet*, que cal pensar que contribuïa a la cohesió interna i fortalesa de la comunitat, si més no de la part que hi vivia. Per això, segurament, fou la primera cosa que van comprar el levita i el seu nebot. Als peus del puig, el benefici de Múnter (*ipso pugo cum ipsos casales [...] in ipso beneficio*)¹⁵⁴⁶ era un domini ben petit, encabit entre el *castelleto*, una *terra*, una petita era (*eirola*) i un torrent. Nogensmenys, arreu d’Osona les artigades a iniciativa aristocràtica es documenten a prop d’aquestes beneficis que contenen o afrontaven amb espais considerats vacants (*de meridie in beneficio et de occiduo in eremo; terra mea propria [...] quod ego ibi abeo per meum beneficium afrontat de parte oriente in terra erma; ipsas terras cultum et vel incultum quantum et in ipsa silva*)¹⁵⁴⁷. Aquesta proximitat als espais considerats vacants denotava l’interès dels col·laboradors comtals per la colonització agrícola era un dels trets característics dels beneficis, potser promogut per les seves petites dimensions¹⁵⁴⁸. L’accés inicial a beneficis malgrat tot de dimensions reduïdes també hauria pogut activar el *mercat de la terra* local i incorporar les aprisions i herències dels veïns al domini dels senyors beneficiaris o altres que vindrien després.

En un percentatge que es desconeix, la *proprietates* pagesa va resistir, però, més enllà de l’any 1000. Ho mostra un altre aplec de textos, resultant en aquest cas de les compres del matrimoni format per Guifré Sendred i Maria a partir de l’any 1058, a Espadamala, al terme de Torelló (*in castro Taurilione, in villa que dicunt Spadamala vel in suo*

¹⁵⁴⁶ CCIV, docs. 343, 405, anys 929-935.

¹⁵⁴⁷ CCIV, docs. 73, 277, 920, anys 907-963.

¹⁵⁴⁸ En un context general de beneficis petits comparats amb els grans *beneficia* de l’aristocràcia imperial dels segles VIII-IX, reflex del procés de “localització” dels dominis observada arreu del regne amb el procés de feudalització (Mazel, 2014: 25-29).

territorio)¹⁵⁴⁹. Espadamala es troba al nord de la ciutat episcopal, a uns 10 km de distància, a prop del Puig Guardial (550 m)¹⁵⁵⁰ i del riu Ter (*ad ipsum pronum quem vocitant Guardiam sive in Spatamala vel in alveo Teceri*)¹⁵⁵¹. Les masies d'Espadamala de Dalt i d'Espadamala de Baix permeten situar encara l'escenari de les compres fetes pel matrimoni, que van començar l'any 1058 amb un empenyorament per un deute valorat en dues unces d'or durant un any, i continuaren l'any següent amb la compra d'una explotació sencera (*terras vel vineas cultas vel eremas cum arboribus de multorum genera cum aquis aquariis vieductibus et reductibus et molendinariis*) i la quarta part que l'altre matrimoni venedor tenia en dos molins, 1/8 d'un *fossar* (una sitja? un camp de sitges?) i 1/4 d'un *cires de ipsa Assisa*; el contingut de la venda i el preu (10 unces d'or) delaten que es tractava d'una altra compra important¹⁵⁵². Poc després, bescanviaren amb un altre matrimoni una vinya pròpia per una peça de terra situada prop de *ipso pugolar que vocant Vinealo*¹⁵⁵³. La majoria de les operacions de Guifré Sendred i Maria estaven en relació amb vendes del matrimoni de Guisad Isarn i Adalgarda¹⁵⁵⁴, seguides per les de Bonadona i els seus parents¹⁵⁵⁵, i després d'altres individus sols¹⁵⁵⁶. Els primers eren uns rendistes que alienaren nombroses terres amb cases on vivia altri (*peciam unam terre cum domos et solos et suprapositos*) tingudes tant per herència com per compra, a vegades a preveres (*qui fuit de Petro presbitero et uxor eius Guilia*). Les seves operacions amb Guifré Sendred i Maria van ser sovint empenyoraments i, així, per un deute de 3 mancusos els lliuraren unes cases amb horts, corts i una peça de terra amb arbres i ceps, situades a prop del camí que menava als molins, per un any, amb la condició de rebre la meitat dels fruits si passat aquest termini no s'havia satisfet el deute i durant el temps que quatre *boni homines* consideressin necessari. Guisad Isarn i Adalgarda tenien un alou (*alodio de nos*

¹⁵⁴⁹ Es documenta des de l'any 917 (CCIV, doc. 163) i a mitjan segle XI es trobava en el terme del castell de Besora (*in apendicio Bisaure, in loco vocitato Spatamala*; DCVb, docs. 1189, 1190, anys 1059-1060).

¹⁵⁵⁰ Potser és l'emplaçament d'una *rocha fundata* documentada el 1059 (DCVb, doc. 1189).

¹⁵⁵¹ CCIV, doc. 71, any 906.

¹⁵⁵² DCVb, docs. 1174, 1180, anys 1058-1059.

¹⁵⁵³ DCVb, doc. 1196, any 1060. El mateix *vinealo* és emplaçament de *terras francas* (doc. 1194, any 1060).

¹⁵⁵⁴ DCVb, docs. 1174, 1195, 1196, 1201, 1215, 1218, 1221, 1239, 1249, anys 1058-1064.

¹⁵⁵⁵ DCVb, docs. 1207, 1213, 1230, 1235, 1241, 1261, anys 1031/1060-1064.

¹⁵⁵⁶ DCVb, docs. 1174, 1180, 1194, 1198, 1222, anys 1058-1062.

impignoratores) afrontant les cases, és a a dir, l'alienació només afectà part de les *proprietates*, més precisament les rendes obtingudes (*medietatem ipsius frugum tam de pane et vino quod Deus ibi dederit*)¹⁵⁵⁷. L'any 1061 van fer altres empenyoraments, primer d'una peça de terra franca per una unça d'or, que afrontava en un alou de les dues parts implicades (*in alodio de nobis impignoratibus vel de nobis prestitoribus*), seguit del d'una altra peça que incloïa el pacte que transcorregut l'any establert i, cancel·lat el deute, els empenyoradors no podrien alienar el predi a ningú excepte a Guifré Sendred i Maria, i que si ho feien *predictum alodium sit vestrum et liberum*¹⁵⁵⁸. Pel que fa a Bonadona, es documenta com a titular d'alous afrontant terres adquirides per Guifré Sendred i Maria i es va relacionar amb ells a partir de l'any 1060, quan li compraren la meitat d'una casa amb el seu clos. El 1061, els vengué altres dues peces de *terra francha* complantades per 15 mancusos i mig, una *pecia I de terra franca complantata* per 16 sous, per 3 mancusos una altra *pecia I de terra franca*, i per 3 unces d'or i un mancús (*numo*) una peça complantada *per necesitatem famis* el 1063. Bonadona, segur que ja vídua, es va desfer, amb la seva filla Ermetruit, d'un *alodem nostrum proprium francum* per altres 11 mancusos¹⁵⁵⁹, venda succeïda el 1064 per una altra amb la seva filla i la néta Berenguera de dues peces més de terra franca amb arbres i ceps, afrontant amb una terra de les venedores *que est de fisco* –un feu, senyal de la seva rellevància local- i altres terres pròpies per 18 mancusos més¹⁵⁶⁰. Encara van vendre una *pecia I terre fiscale* amb ceps per 9 mitgers d'ordi i mitja quartera el 1065, que afrontaven en terres de Guifré Sendred per dos llocs, una era de Bonadona i d'un colomar¹⁵⁶¹.

L'estratègia d'adquisicions de Guifré i Maria va posar en les seves mans fonamentalment alous i terres de franquesa i, en la majoria dels casos, les operacions es van fer amb pagesos aloers com ells, alguns titulars de feus. Aquest grup de pagesos benestants, a més, tendia a concentrar les seves possessions en els mateixos indrets, possiblement on es

¹⁵⁵⁷ DCVb, doc. 1198, any 1060. La mateixa afrontació d'alous i terres dels alienadors es troba en altres compres de Guifré i Maria; les operacions no afectaren, doncs, la integritat de les explotacions (docs. 1195-1196, any 1060).

¹⁵⁵⁸ DCVb, docs. 1218, 1221, any 1061.

¹⁵⁵⁹ DCVb, doc. 1242, any 1063.

¹⁵⁶⁰ DCVb, doc. 1260, any 1064.

¹⁵⁶¹ DCVb, doc. 1282, any 1065.

trobaven les terres agrícolament més bones (*pecias II de terra franca vel libera [...] in alodio Arnalli Cudellas [...] in alodio Vitalis [...] in alodio Bonadonna*). En aquests llocs també es trobaven els dominis aristocràtics i, així, és rellevant observar la proximitat de l'*alodio fiscale Leopardi* a la peça de terra comprada pel matrimoni d'Espadamala als esposos Guitard Isarn i Adalgarda, incloent part del drets sobre l'aigua (*et partem aque in directo que contra occidentalem partem abemus et presentialiter possidemus*), així com a altres alous dels venedors (*alodio de nobis venditoribus*). L'any 1063 també es documenten el *feu de Orucia*, al costat de l'alou que Bonadona va vendre amb la seva filla, i la *terra de nobis emptoribus que est fevo* que afrontava les dues peces de terra amb cases que Guifré Sendred i Maria compraren a Guisad Isarn i Adalgarda el 1064¹⁵⁶².

Les compres del matrimoni d'Espadamala van suposar un dispendi numerari elevat i comptat, a més, en or: 3 unces, 55 mancusos i altres 6 unces d'or cuit *ad numerorum*. Tenint en compte que l'or circulava entre els estrats més alts de la societat del segle XI (Retamero, 2000: 180-181), hi ha pocs dubtes que els aloers d'Espadamala es poden considerar uns acumuladors locals d'èxit i senyors d'altres pagesos, dels quals percebien renda. Eventualment, Sendred i Maria també compraren terres tingudes pels pagesos que efectivament les treballaven i en pagaven censos (*peciolas II de terra cum arboribus et exinde exiit per unumquemque annum pro censo migera unam de Torilione de ordeo*)¹⁵⁶³. Nogensmenys, la rellevància del matrimoni es confirma per la seva vinculació personal a la figura comtal, que apareix en una comptabilitat de les transaccions de vi de Guifré Sendred inclosa al dors d'un document de compra de l'any 1064¹⁵⁶⁴.

El *mercat de la terra* d'Espadamala, al capdavant, informa que la cursa per l'accés a la *proprietas* d'altri podia continuar entre aloers no militars al segle XI dins d'un context

¹⁵⁶² DCVb, doc. 1194, any 1063.

¹⁵⁶³ DCVb, doc. 1222, any 1062.

¹⁵⁶⁴ DCVb, doc. 1261, any 1064 (*Et de quatuor modios et XI sextarios vini qui remenserunt in potestate Guifredi dedit predictus Guifredus quartas VI pro modium unum spelte. Et dispensaverunt domnus comes et domna comitissa semodium I vini et migeras III. Et remanserunt modios II et sextarios X et migeram I quod non potui vendere pro blad et vendidi eos pro denarios, unaqueque quartera denarios II; et emi vinum per vindemias unaqueque quartera medalias III. Et fuit ipsum vinum quod emi modios III minus eminas III et remansit unum desuper denarium*).

definitivament feudalitzat, en el qual, si podien, també adoptaven formes feudals de gestió per protegir patrimonis i augmentar-los, com el feu. L'accés al feu, que podia incloure obligacions militars de defensa del domini infeudat i, en tot cas, del senyor, tenia un potencial gens negligible de protecció de la condició de lliure i del lloc en la jerarquia local, com observa J. Larrea (2002; Larrea, 2023: 236-240) en relació als *infanzones*. La cursa, però, s'havia fet més arriscada que als segles IX-X, ja que la presència aristocràtica consolidada en l'àmbit local provocava la ruïna dels menys hàbils o afortunats. L'any 1059, Bonadona i la seva filla Ermetruit van vendre a Guifré i Ermessenda una peça *per necesitatem famis*¹⁵⁶⁵. Es fa difícil acceptar que per a Bonadona, senyora de terres franques i alodials treballades per pagesos dependents, i que en percebia rendes, la fam, en sentit literal, fos una amenaça; el preu de la compra, 3 unces d'or, tampoc permet situar-la en els rangs d'una pagesia famolenca. Certament, la debilitat del moment de viduïtat, que amb l'orfanat era la situació més exposada de dones i hereus (Feliu, 2010: 126; Santinelli, 2003: 170-189), pot ser que provoqués una reducció de l'eficiència dels mecanismes de taxació sobre la pagesia del propi domini, i Bonadona consta vídua el 1063¹⁵⁶⁶. Però crec que encara era més important un altre factor: l'increment de les càrregues feudals, representades a Torelló pel castell (*castro Torelonense*)¹⁵⁶⁷ que, en temps de Bonadona, ja feia dues generacions que tenia en feu la poderosa nissaga de Besora, estrets col·laboradors de comte Berenguer Ramon I i la comtessa Ermessenda (Bonnassie, 1981: sobretot 97-101)¹⁵⁶⁸. El mateix terme castral també era un lloc d'interès pels aloers militars forans, com ho indica la venda d'un alou de l'ardiaca Adalbert a Gombau Sanç per compensar la pèrdua d'un cavall mentre que li prestava un servei, el 1064¹⁵⁶⁹, o el fet que, un segle després, un *alodium Taurelionis* tingut per herència paterna aparegués en el testament de Ramon d'Olost¹⁵⁷⁰. L'any 1057 també tenia alous propis a

¹⁵⁶⁵ DCVb, doc. 1185, any 1059.

¹⁵⁶⁶ DCVb, doc. 1242, any 1063.

¹⁵⁶⁷ CCIV, doc. 2, any 881.

¹⁵⁶⁸ El castell de *Torelluno* consta entre els castells comtals inclosos en les esposalles de la filla del comte Ramon Berenguer III i Maria Roderic amb el comte Bernat II de Besalú (PACBb, doc. 694-695, any 1107).

¹⁵⁶⁹ PACBa, doc. 627, any 1064.

¹⁵⁷⁰ PACBb, doc. 993, any 1155.

Torelló el bisbe Guillem¹⁵⁷¹. El tòpic de la fam que apareix en altres documents osonencs que incloïen alienacions d'alous (*vendimus propter necessitatem famis quam sustinemus et non habemus qui nos sustentet in hac penuria; propter necessitate famis*)¹⁵⁷², a vegades amb extrem patetisme¹⁵⁷³, també pot ser interpretat com una referència estereotipada a la inviabilitat del domini¹⁵⁷⁴ enfront de la pressió aristocràtica, una circumstància de debilitat familiar o la competència de veïns acumuladors com els mateixos Guifré Sendred i Maria¹⁵⁷⁵. Foren ben pocs els pagesos, en aquesta dinàmica nova, els qui aconseguiren mantenir el seu estatut d'aloeu o entrar en xarxes de domini feudals. Un d'aquests pocs seria el matrimoni d'Espadamala, que va esdevenir titular d'un conglomerat d'explotacions, des d'alodials fins a feudals que potser el va convertir en precedent local de la pagesia benestant baix-medieval¹⁵⁷⁶, l'"aristocràcia dels masos"¹⁵⁷⁷.

Però, com que no se sap com van acabar, també pot ser que els seus descendents passessin a les files dels serfs baix-medievals -i tenien moltes possibilitats que fos així, ja que com

¹⁵⁷¹ PACBb, doc. 495, any 1057.

¹⁵⁷² DCVb, docs. 1036, 1365, anys 1067-1074

¹⁵⁷³ L'any 1082, una dona va vendre al seu nebot *compulsa inopia et penuria famis et siti et nuditate et non est qui me adiuvet* una feixa de terra (*alodium proprium meum*) *pro mea necessitate eo quod habeo unde vivere*, a Sant Julià de Vilatorça (DCVb, doc. 1454).

¹⁵⁷⁴ M. Rouche (1973) mostra que la fam dels textos podia consistir en no passar gana sinó en la psicosi per arribar-ne a passar com a resultat d'un sistema alimentari basat en una selecció de conreus especialitzats, una distribució social de l'aliment desigual i unes pautes de consum en què s'alternaven l'excés i l'escassetat.

¹⁵⁷⁵ Sobre la supervivència de tinences avantatjoses, eventualment de l'estatut alodial, d'algunes explotacions pageses, vegeu P. H. Freedman (1993: 94-99).

¹⁵⁷⁶ Per exemple, el mas Avencó, un dels més benestants de Tagamanent a la Baixa Edat Mitjana, està format el 1249 per *domos et cum omnibus honoribus, fevos vel alodios pro quibus modis vel cumque seniores eusdem mansi pertinentibus vel pertinere debentibus* (Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Blancafort del Molí, Avencó, perg. A-26).

¹⁵⁷⁷ L'expressió, prou coneguda, és de J. Hinojosa (1905). Th. Bisson (1984: 75) recorda oportunament que fins al segle XII la "societat feudal" catalana fou una barreja d'elements de classe baixa, cavallers, castlans, pagesos i menestrals; el matrimoni d'Espadamala es pot incloure en aquest grup social heterogeni, socialment inferior a la vella aristocràcia territorial però per sobre de la massa de la pagesia.

observa G. Feliu (2010: 114), els “*domini* no feudals (sense dret de ban) van ser els grans perdedors en l’adveniment del feudalisme”.

5.2.1. La venda de Riucerdà: la captura dels colons cerdans.

L’assentament de Riucerdà era un del que donava nom, l’any 964, a l’*alodem Cerdanos* que el levita Guadamir, fill del Vicari Sal·la, fa deixar al seu germà i també vicari Isarn¹⁵⁷⁸. Es pot datar entre els anys 898, que no està entre els vilars de l’Alt Congost, i 964 que apareix per escrit, Riucerdà es trobava en un replà de les Costes de Centelles, als marges escabrosos del vilar *Vineolas* situat als peus de la cinglera i igualment esmentat l’any 898¹⁵⁷⁹. El replà de Riucerdà fa unes 95 ha, de les quals unes 10 ha corresponen al pla i les altres als vessants aterrats actualment coberts de bosc. A mitjan segle XI era una zona amb una dedicació agrícola però també forestal i ramadera, estretament relacionada amb el camí ramader de les Costes que, procedent de la cruïlla de Collsuspina, discorria tradicionalment per la carena al capdamunt de tot de la cinglera (Miralles *et al.*, 2002: 69-70, 79). L’any 1065, un total de 22 pagesos, la majoria d’ells emparentats, van vendre venen conjuntament les seves *terras chultas et ermas cum ipso boscho et petris petrarum cum paschuis et cum omnibus stirpibus nostrum proprium et franchum legitimum*, que la majoria d’ells tenien per herència dels pares, als magnats Domènec Gilibert i Quixol, primera baula de la nissaga aristocràtica dels Casoles¹⁵⁸⁰.

<i>Stefani et fratri suo Petri et uxor eius Ermesinda</i>	<i>Richel et sorori sue Tresgoncia</i>
<i>Stefani et uxor eius Agamborgs qui vocant Ermengardis</i>	<i>Ermemir Geldrici et sori sua Chixul</i>
<i>Fritos et sorori sua Ermengardis</i>	<i>Chixul Todriga et nepoto suo Falchoni</i>
<i>Trudgaris</i>	<i>Guilelmi et mater sua Bella et filia sua</i>
<i>Bellaroni et Chixul uxori sue</i>	<i>Raimundi Aquilani</i>

GRÀFIC 12. Els caps de casa de Riucerdà l’any 1065.

¹⁵⁷⁸ CCIV, doc. 951, any 964.

¹⁵⁷⁹ CCIV, doc. 37, any 898.

¹⁵⁸⁰ Vegeu 3.1.5a. La formació de la nissaga de Casoles.

El predi, que també incloïa *stirpes* en curs, fou venut per un sou en moneda d'Osona, evident preu pactat que emmascarava l'entrada en dependència del grup pagès que fins aleshores havia mantingut un cert control sobre l'espai colonitzat pels seus antecessors cerdans¹⁵⁸¹. En efecte, la categoria franca si més no d'una bona part de l'assentament (*ista omnia franca*) es mantingué fins al moment de la venda, senyal d'unes condicions inicials de l'assentament favorables.

Feta la venda, l'any 1099 Geribert Oliba i Estefania van donar a l'església de Santa Maria Savall, situada a l'altre costat de la cinglera, un *alodium nostrum proprium cultum et heremum cum boscos et arboribus francum et quitium* situat al *loco nominato Rivo Serdano*, que els havia pervingut de *Sicarda femina et filias suas Sicardis et Arsendis* per una venda anterior de l'any 1093¹⁵⁸². Sicarda i les seves filles pertanyien a la nissaga de castlans de Castelltallat i Geribert Oliba apareix sovint en actes dels Centelles, amb els quals intercanvià dominis i testimoniatsges d'actes. Riucerdà, doncs, sembla que fragmentat en diversos dominis aristocràtics des de 1065, entrava una generació després de la venda pels seus habitants en el tràfic de dominis eminents de senyors a senyors en el marc d'estratègies patrimonials que no responien, evidentment, als interessos dels pagesos que continuaven treballant el lloc. A més, la pèrdua de la franquesa per part dels seus habitants l'any 1065 també va iniciar una reorganització de les jerarquies entre les unitats residencials de l'assentament original. El procés iniciat el 1065 va culminar abans de l'any 1193 amb la creació del *mansum de Rivocerdano [...] in predicto loco de Rivocerdano* que aglutinà la identitat toponímica del lloc, del qual n'esdevingué la unitat bàsica d'explotació, enquadrament de la pagesia i percepció de rendes. L'esment apareix en la donació del mas a Santa Maria de l'Estany per Guillemma, vídua de Pere de Casoles, nissaga que potser va implantar la figura del *mansum* en aquell espai.

La donació fou confirmada el 1198 per Dolça de Casoles i Bernat Alfanec, que amb les germanes d'ella Ermessenda i Eliarda i la seva mare Guillemma eren aleshores els senyors del mas i de les *bordis* associades¹⁵⁸³. Entre el mas i les bordes vivien aleshores els

¹⁵⁸¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-16, any 1065.

¹⁵⁸² Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.

¹⁵⁸³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33-34, anys 1193-1198.

Per bé que s'hi van reservar drets que el 1227 Bernat Alfanec i Dolça de Casoles van donar a

descendents dels venedors de l'any 1065, els quals, tot i perdre la *proprietas*, van continuar explotant el lloc. Tal com observa C. Batet (2006: 253) sobre la colonització cistercenca de la vall del Corb als segles XI-XII, produïdes “sense que això comportés, en canvi, ni l'abandonament de les terres ni la ruptura dels cicles agraris”. Exemple de la del que M. Barceló (1995: 104) anomena la captura (“ou, si l'on préfère, de re-capture”) dels pagesos, Riucerdà també exemplifica l'espacialització entesa com l'enquadrament i l'adscripció a territoris senyorials ben delimitats (Torró, 2019: 22-25), sense que el tràfic del domini eminent afectés la continuïtat de l'explotació.

5.2.2. El domini de la mòlta: els molins dels Centelles.

Molins sota domini de Centelles apareixen en diversos indrets del terme castral de Sant Esteve des dels primers documents en què s'esmenten els membres de la nissaga (MAPA 29). L'any 1031, el magnat Unifred ja en tenia al bloc patrimonial que va donar a Gilibert Isarn *pro filiomatico* a Santa Coloma, i l'esment en plural indica que n'hi havia més d'un (*in parrochia Sancta Columba supranominata terras et vineas, cultum vel hermum, vel molendinis cum arboribus diversis generis*)¹⁵⁸⁴. L'any 1178, quan Bernat (II) de Centelles i el seu fill Gilibert van posar *in deffensione et custodia et baiulia* de l'Orde l'Hospital de Jerusalem la casa forta i l'horta adossada a la residència senyorial (*domum nostram et orto de Sentiliis*), van afegir-hi els *molendinis de Sancta Columba*¹⁵⁸⁵. De fet, a Santa Coloma, la nissaga tenia molins a la riera de Riucerdà, al peu del Puigsagordi, i a la riera de la Llavina, que discorre als peus del Pla de la Garga per la banda N. Pel que fa al peu del Puigsagordi, l'any 1274 els pagesos que aleshores es feien càrrec de la casa forta de Vinyoles van comprar a Pere de Santa Eugènia un molí anomenat “Superior del Rec” (Pladevall, 1987: 71), tal vegada l'actual molí de l'Estrada, que va prendre el seu nom del camí entre Santa Coloma i les Costes de Centelles, passant pel mas homònim (*itinere per*

l'església de Santa Maria Savall (Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-18, any 1227).

¹⁵⁸⁴ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁵⁸⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 36, any 1178.

quod itur a predicto loco Sancte Columbe de Vineolis ad mansum de la Strada eiusdem parrochia)¹⁵⁸⁶. El molí encara existeix.

A la mateixa riera de Riucerdà, hi havia altres molins més a prop de la sagrera de Santa Coloma però no hi ha constància que els Centelles en tinguessin el domini¹⁵⁸⁷. En canvi, a la riera de la Llavina, als peus del Pla de la Garga, els Centelles hi tenien domini sobre diversos molins des d'un principi. El 1040, Guadall Gilabert i Oruça van vendre al magnat Guitard un alou amb molins (*mulinos cum regis at capud reges et viis aiacensiis et suis discursis et suis glevariis et omni suis usabiliis que ad molinos pertinent nostrum proprium*) a l'Ollic (*in loco vocato Ulich*), on ja es trobava un altre molí, dit de Pujol i, segurament, pertanyent a Gilabert Isarn (*ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert* (Rocafiguera, 1983, doc. 4). Vist l'ús del plural inicial, com a mínim n'hi havia tres. El 1048, el mateix Guitard *Gaucefre* empenyorà a Gilabert Isarn i Guadall Gilabert un soler amb un molí que probablement era el mateix comprat l'any 1040 (*soler cum cases et curtes et ortos et terras et triliis et mulino et pratis et aquis aquarum et viaductibus vel reductibus et cum illorum arboribus qui infra sunt*), i que estava situat entre la *rocha de Ulig* i el riu Congost¹⁵⁸⁸. Caldria un estudi específic per relacionar les referències a aquests molins existents des del segle XI amb l'anomenat l'any 1518 molí del cup (*molendino del cup*), actualment de la Llavina¹⁵⁸⁹, que se sap que pertanyia al domini de Centelles, o amb el molí del Rossell i el molí de les Canes situats a la mateixa zona dins del terme del castell de Centelles (Pladevall, 1987: 75).

Cal afegir que a la riba l'est del Congost, a la confluència de les rieres de la Llavina i de Vallossera amb el riu Congost, al lloc dit de les Codines, als peus del Pujolric, ja hi havia molins sota domini del vicari Sal·la a mitjan segle X (*mulinare cum suum capudaquis et*

¹⁵⁸⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. 132, any 1510. A finals del segle XII el mas el tenia sota domini de Centelles el pagès *Petro de Strada de parochia Sancte Columbe de Vineolis*; Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-1-22, any 1274).

¹⁵⁸⁷ Vegeu 6.2.1. La sagrera de Santa Coloma.

¹⁵⁸⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048.

¹⁵⁸⁹ Arxiu Municipal de Centelles, pergamins del mas Cerdà, any 1518.

alium mulinare cum suum capudaquis medietatem et alio molino in rio Congusto com suum caputquis et sua usubilia quod a molino pertinet ipsa medietate qui est iuxta molino de Trasegoncia et ipso torrente cum ipsos arboribus, glandiferis vel inglendiferis et helices, cultum vel incultum, exia vel regressia, aquis aquarum vieductibus vel reductibus), que li havien pervingut per herència familiar dels vescomtes de Conflent (*que mihi advenit per genitores meos*) i que donà per la seva ànima i la del seu fill Sendred, difunt, a la catedral de Vic, amb l'usdefruit perpetu pel canonge Esperandéu Bel·laró; si més no un d'aquests molins es documenta l'any 990 com a límit oriental d'uns *ortos et molinos cum caput aquis* venuts pel comte Ramon Borrell als esposos Bonfill i Guinedella al terme del castell de Sant Esteve (*et ascendit usque in rio de Valle Orsaria sive in molino de Belarone sacer et ascendit usque in ipsas rochas naturales de ipsa Garriga*)¹⁵⁹⁰. És possible que els molins dels Centelles objecte de tràfic al segle XI els haguessin pervingut de l'herència del vicari Sal·la al sector de les Codines. En tot cas, ja es veu que a la mateixa zona també hi havia molins comtals, com els venuts l'any 990 o els que el mateix comte havia venut l'any 987 al fidel Guitard¹⁵⁹¹ (*molendinis cum aquis aquarum, cum omnia usabilia quod ad molinos pertinet [...] molinos cum duos regos et aquas aquarum [...] in termino Sancta Columba sive ad flumen Congusto*)¹⁵⁹².

Riu Congost avall, a la vall de Gèmenes situada al peu de la cinglera de la Garga i que l'any 898 ocupava el vil·lar de *Gemminas*¹⁵⁹³, es documenten l'any 1204 altres dos molins, un d'ells sota domini de Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina i un altre que havia estat del pare d'ell, Bernat (*molendinum de Envegia quod est iuxta illud molendinum quod pater meus Bernardus*). Estaven situats *in terminio castri de Scintillis in parrochiis Sancti Martini et Sancti Columbe* i es documenten quan els senyors van donar el primer a Santa

¹⁵⁹⁰ CCIV, docs. 700, 1590, anys 953-990.

¹⁵⁹¹ Vegeu 3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles per la seva relació amb els Centelles.

¹⁵⁹² CCIV, doc. 1525, any 987. Entre 1047-1060 el sagristà Pere Goltred tenia *domos scilicet cum terris et vineis et molendinis et boscis et pascuis et aquis cum decursionibus suis* entre Santa Coloma, Sant Martí d'Aiguafreda, Vallossera i Fitor; DCVb, doc. 1202).

¹⁵⁹³ CCIV, doc. 37, any 898.

Maria de l'Estany l'any 1193; l'altre, el de Bernat, ja havia estat donat per aquest a la mateixa església prèviament¹⁵⁹⁴. Un dels dos molins ja existia el 1180¹⁵⁹⁵.

Un poc més avall encara, a l'Abella (*ipsa scilicet Abella de Congusto*)¹⁵⁹⁶, on Gilabert Isarn va rebre terres i vinyes del magnat Unifred l'any 1031 (*ad ipsa Abelia alhedo I cum ipsa terra herma et vineas cum terris*) que ell i els seus fills es van comprometre a lliurar al monestir de Sant Pere de Rodes¹⁵⁹⁷, hi havia l'any 1107 el molí dit Roquer (*molendinum...et unum linarium qui est subtus aqua et omnia eorum instrumenta et capud aque qui ad eundem molendum pertinet...ipso molendino que nominant Rocher simul cum illorum afrontationes*), a cens del monestir de Sant Pere de Rodes (Pladevall, 1989: doc. 14).

Un d'aquests dos molins, si no un tercer, es documenta l'any 1211, quan el prevere Arnau de Santa Coloma va donar a Ramon, que vivia a la rodalia de Sant Pau de Gemenes, una peça de terra estava situada *nominato loco apud Congosto super molendino Guad*, probablement per un Guadall de Centelles¹⁵⁹⁸. Al Congost (*ipso Congusto*), de fet, hi va rebre *modiata I de vinea cum terra* Gilabert Isarn del magnat Unifred l'any 1031¹⁵⁹⁹. La donació del bloc patrimonial del magnat Unifred no incloïa cap molí, però aquests ginys ja s'hi documenten des de principis del segle XII, quan un molí situat al mateix lloc de l'Abella que “fou de Guadall” (*ipsum mulinum quod est in Congusto scilicet ad ipsam Abeiam quod fuit Guaaldi*), fou objecte de donació per part del canonge Pere Ramon de Taradell a la canònica de Vic el 1128. Guadall era, probablement, el fill de Gilabert Isarn, i Pere Ramon era segur el fill de Ramon Bermon, senyor de Taradell, senyor i amic de Guadall Gilabert, de manera que és possible que el canonge en disposés després de

¹⁵⁹⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

¹⁵⁹⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁵⁹⁶ DCVb, doc. 1108, any 1052.

¹⁵⁹⁷ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁵⁹⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁵⁹⁹ DCVb, doc. 884, any 1031.

transferències no documentades entre les dues nissagues. En tot cas, originalment sembla que hi havia com a mínim dos molins a l'Abella sota domini de la nissaga, nombre que coincideix amb els vestigis de dos molins que han arribat fins avui, dits de Dalt i del Mig o de l'Abella. Aquest segon devia ser el *molendino Guad* de l'any 1211 i es torna a documentar l'any 1432 quan Gilabert de Centelles va establir el mas Abella i el mas rònc Borrell que tenia adscrit, amb el molí. Llavors, el 1565 Guillem Ramon de Carrós i Centelles va establir el rec que *vadit sive discurrit ad molendinum sive molendinos de la Abella*, possiblement una referència a un únic rec que alimentava els dos ginys documentats des del segle XII¹⁶⁰⁰.



FOTO 53. El molí abans dit Borrell i ara de l'Abella, 1936¹⁶⁰¹.

A Sant Quirze Safaja, els Centelles també tenien molins, que estaven a la casa forta sota domini de les Torres de Centelles. L'any 1161, el *mulnar cum molendinis et suis pertinenciis de Font Tobal [...] in comitatu Barchinone, in parroechia Sancti Felicis de Cutinis* ja havia estat posat per Pere de Vilar i la seva esposa Bernarda sota la protecció

¹⁶⁰⁰ Arxiu patrimonial Vila de l'Abella, perg. 47, 80, anys 1432-1565.

¹⁶⁰¹ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_EMX_3472).

de l'Orde de l'Hospital i aleshores afrontava amb un *alodio Bernardi de Senteies*¹⁶⁰². No es pot saber si els molins ja pertanyien aleshores al domini de Centelles o es tractava d'uns altres ginys situats sobre un mateix rec *mulnar* que discorria en paral·lel al riu Tenes (*ab oriente in ipsa riera [...] de circio similiter in ipsa riera*). En tot cas, poc després, el 1178, Bernat (II) de Centelles i el seu fill Gilabert van carregar sobre els seus *molendinis de Fonte Tobal* un cens d'una quartera de forment per l'Hospital *in deffensione et custodia et baiulia* dels seus dominis¹⁶⁰³. Crec que es tracta dels *molendinis Sancti Quirici de Faga* que el 1242 Elisenda de Centelles, abans Ferrera de Sentfores, esposa de Bernat (II) de Centelles, va transferir al seu fill Bernat (III) amb el castell de Sentfores i la casa forta d'Olivet¹⁶⁰⁴. Dits l'any 1308 *de Turri de Scintillis*¹⁶⁰⁵, per la casa forta sota domini de Centelles a la qual estaven adscrits, es tornen a esmentar en un establiment de l'any 1371 (*illa duo molendina nostra, unum supra alium, constituta in dicta parrochia, vocata vulgariter los molins de Scentelles, prop lo mas de la Torra de Sent Quirce cum aqua ad molendinum vocata la font Tubau cum vassis, molis, rodentis, resclosiis, trescolariobus, terris, ortis seu linaribus assuetis, cum arboribus que ibi sunt et erunt et aliis ad dicta miolendina pertinentibus cum domibus dictorum molendinorum et cum turri constructa in molendino superiori*). Es tractava, si més no aleshores, d'un molí de destret (*de omnibus et singulis moledos de destret*; Pladevall, 1996: 21). L'any 1486, Guillem Ramon de Centelles va establir a Miquel Llobatera, oriünd de la sagrera de Santa Coloma, *tots aquells dos molins anomenats de Fontubal de la Torra*, que aleshores es trobaven rònecs segurament per efecte de la Guerra Civil i el conflicte remença; aquest fou l'origen del nom actual de l'edifici¹⁶⁰⁶.

¹⁶⁰² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 27, any 1161.

¹⁶⁰³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 36, any 1178.

¹⁶⁰⁴ Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, còpia digitalitzada a l'Arxiu Històric d'Hostalric, Fons Cabrera i Bas. La localització a la parròquia de Sant Feliu de Codines dels molins de *Font Tobal*, en comptes de Sant Quirze Safaja, cal atribuir-lo a modificacions dels termes parroquials; avui, de fet, els molins de Llobateres es troben a Sant Quirze.

¹⁶⁰⁵ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Manual 1.

¹⁶⁰⁶ A l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic es guarda l'arxiu patrimonial del mas Barnils de Sant Quirze Safaja, del qual forma part el *llybre de las varias escrituras y notas que se han encontrat entre los papiers de la casa de Barnils pertanyents als Molins dits de Llobateras* (1856). El primer document regestat és de l'any 1371 i hi ha còpia en paper d'aquest pergami perdut de 1486.

Discussió de resultats i conclusió parcial.

R. Bartlett (1994: 50-51) es refereix al cicle dinàmic que s'iniciava amb el saqueig i el repartiment del botí de les accions militars entre els seus participants, cosa que permetia que alguns d'ells s'incorporessin de manera permanent a les mainades guerreres. J. Torró (2021) també ha descrit amb detall en el repartiment del botí immediatament després de les conquestes del segle XIII, que, si no era en essència diferent dels repartiments dels segles anteriors com els que es donaven després de les incursions a la Catalunya Central dels comtes pirinencs del segle IX, cal pensar que aquests van contribuir a definir-lo. En tot cas, al marge de si cal considerar com fa F. Sabaté (2005: 151-152) que les possibilitats de guany derivades de l'ocupació permanent com a prioritat des del principi, arribava un moment en què les cavalcades depredadores esdevenien conquestes territorials estables. Aquesta és la qüestió central que tots els conqueridors feudals havien de resoldre (Retamero & Torró, 2018: 3-9) i és el mateix repte a què s'enfrontaren els carolingis a la Catalunya Central, amb el resultat que ja coneixem, i també va haver de resoldre el comte Guifré: passar de l'assoliment de l'hegemonia militar i la submissió inicial dels autòctons a una dominació estable i la transformació de l'espai i la societat conquerits en una rèplica del rerepaís d'origen dels conqueridors; i, en el camí, evitar una revolta com la del 826/827.

És possible que el terror provocat per les cavalcades de les bandes armades durant els anys centrals del segle IX fos útils per aconseguir, més endavant, parlaments i submissions, com s'ha suggerit per a la conquesta anglonormanda de les Illes Britàniques (Davies, 1990: 40). No obstant, en una societat en la qual l'accés a la terra i al producte del treball camperol eren les bases del poder polític, l'expropiació d'ambdós era la clau de la desarticulació de la societat conquerida i l'assoliment de la dominació estable. Complementàriament, calia dotar l'expropiació de legalitat i de resoldre els conflictes, tant entre conqueridors i autòctons com entre els conqueridors mateixos. Com s'ha vist en tractar el domini comtal, no gens estranyament el comte centrà el seu interès en desplegar la xarxa castral que li atorgava les *voces comitales*, els drets jurisdiccionals que el situaven en el centre dels conflictes. Per aquesta funció també s'entén la importància concedida per determinats autòctons, com la nissaga de Centuri de Tona, en accedir a l'entorn judicial dels comtes. Mentrestant, vescomtes i vicari centraven la seva activitat

en la formació de dominis territorials propis, ells sí primers interessats en comptar amb un accés estable a la terra i al treball camperol.

La pinça entre el monopoli comtal de la justícia i la desposseïció de la *proprietat* pagesa, sobretot mitjançant la dinamització d'un *mercat de la terra* on els aristòcrates participaven en condicions privilegiades per la seva pròpia superioritat social –basada al capdavant en la violència fundacional i la seva amenaça permanent (Barceló, 1995: 96-99)-, foren la clau de volta de la consolidació de la conquesta d'Osona. El resultat fou la divisió entre domini eminent i domini útil de la terra, quelcom que també es detecta a la vall del Riucorb, on C. Batet (2006: 36-38, 252-254) considera característics del “feudalisme de conquesta” dels segles XI-XII tant aquesta divisió com el repartiment del domini eminent entre l'aristocràcia. L'accés al domini eminent permetia accedir a la renda i, cosa no poc important, seleccionar quins pagesos tenien accés mitjançant el domini útil als mitjans de producció (terra, molins, etc.) i quins no. En el cas d'Osona, el *mercat de la terra* també va consolidar la conquesta sense necessitat d'una evicció a gran escala dels pobladors autòctons, sense modificar-ne inicialment l'estatut jurídic ni, al capdavant, necessitat d'aportar grans contingents de colons.

La transferència de la *proprietat* pagesa a l'aristocràcia es va fer petit a petit determinada per l'absència d'una autoritat política unitària anterior. Al segle XI, l'eficiència fiscal del sistema de govern de l'Anglaterra saxona prèvia fou un instrument d'expropiació de terres al servei dels conqueridors normands, que sabien la localització exacta, l'extensió i el valor de les terres conquerides (Wood, 1986: 161-166). L'existència d'una experiència prèvia de tributació sempre facilita el desplegament de nous sistemes d'extracció de l'excedent en contextos de conquesta (Veracini, 2014: 619). Una de les conseqüències de la revolta d'Aissó podria haver estat el desballestament d'aquests registres anteriors que facilitessin l'expropiació. Però això no impedí que entre 920-940 estigués completat l'enquadrament de la pagesia osonenca en nous marcs jurisdiccionals, exercici del poder i accés a la renda (des del *comitatus* i l'*episcopatus* als *castra*, *parrochiae* i *alodia*) i la transferència de la *proprietat* es produís a gran escala. Al mateix temps, la rarificació dels esments de terres procedents de l'*aprisio* indica que hi havia poc espai per compensar la pèrdua de la *proprietat* en el *mercat de la terra*. Dues generacions després de la conquesta, el procés que Ch. Wicham (2009: 508) anomena “the caging of the peasantry” ja era irreversible. La generació que arribà a la maduresa entre 910-940 hauria vist a

Osona el final del cicle de la conquesta i el principi de la seva consolidació definitiva La cronologia coincideix amb la de l'inici del període que per J.A. Garcia de Cortázar (2000: 500) suposa, entre 950-1040, l'afermament definitiu de la dominació senyorial. La mateixa cronologia la incorpora igualment C. Laliena (2018: 291) per parlar de la conjuntura que “cimenta definitivament el modelo de hegemonía señorial”. Als comtats catalans, aquesta cronologia també es troba entre l'accés al poder del comte Sunyer (any 911) i les paus a partir de 940 amb al-Àndalus, quan s'inicia la recomposició de les relacions aristocràtiques bastides a partir del comte Guifré (Martí, 1997: 47). No gens estranyament, a Osona es va veure aleshores l'acció guerrera del comte Sunyer, fortificant intensament la rodalia del domini al Moianès, base de partida per dur la frontera més enllà de Montserrat, cap a l'Anoia, amb el concurs de vicaris com Sal·la.

Profusament documentat a partir de la conquesta, el *mercat de la terra* era, doncs, l'expressió de la “violència expropiatòria” que la consolidava i, amb ella, el nou ordre feudal (Retamero & Torrò, 2018: 3; Torrò, 2019: 19). Si la comparació amb la conquesta del continent americà al segle XIX, on “the American right to buy always superseded the Indian right not to sell” (Wolfe, 2006: 132), podria ser xocant per alguns –no per mi-, en altres contextos medievals catalans també s'observa una expropiació dels autòctons pels conqueridors: a la Lleida del segle XII, l'acaparament feudal de la *proprietates* també fou un procés culminat de manera “ràpida i contundent” en els anys posteriors a la conquesta (Sabaté, 2007: 92) mentre, simultàniament, a Tortosa es produïa un similar “fracaso de los poseedores de honores y la absorción de sus tierras por los grandes señoríos” (Virgili, 2018a: 39). Si no es creu que la formalització documental del *mercat* no amagava pressions per vendre, com si els pagesos estiguessin esperant “ofertes” de poders exteriors als vincles comunitaris i de parentiu per alienar-los les seves *proprietates*, l'experiència osonenca es pot considerar un precedent de pràctiques de desposseïció pagesa que continuaren essent funcionals en conquestes posteriors.

Participant en el *mercat de la terra* es documenten individus no necessàriament integrats en xarxes aristocràtiques que compraven als membres de les seves pròpies comunitats o en assentaments veïns. La seva acció a prop del propi lloc de residència els distingia de vicaris, levites, jutges i membres de la canònica de la catedral, les compres dels quals podien fàcilment estendre's entre el rerepaís i la frontera. Aquesta diferència entre aristòcrates i acumuladors locals també es constata en el contingut de les respectives

adquisicions, ja que les alienacions en el si de la comunitat es feien en el marc d'estratègies de conservació i reproducció dels patrimonis articulades amb els vincles de parentiu entre els seus membres. Les diferències també apareixen en el tipus de béns alienats, amb fortes limitacions pel que feia als caps d'explotació (“*kasas*”) en el cas de les vendes dins de la comunitat. En canvi, les compres aristocràtiques mostren que l'interès pel control dels nuclis d'explotació era compartit tant per la catedral de Vic com pels senyors laics i eclesiàstics particulars, menys documentats però igualment interessats en disposar del dret de veïnatge (i accés a l'erm) a través del domini de la *kasa*. Sembla que els vilars servils preexistents foren llocs privilegiats des dels quals els conqueridors, comtes inclosos, van establir les “tramas estrechas de dominación local” (Torró, 2019: 20) inicials. Adquirits els vilars per compres a vegades documentades (Valldaneu), en aquests emplaçaments es van establir les primeres aliances del pacte de conquesta i després van actuar com a plataformes des dels quals el domini es va estendre cap a la rodalia incorporant. Adoptant l'expressió de R. Martí (2006b) pels colons cerdans, el control de les *kasas* també era un “cavall de Troia” amb el qual poders externs penetraven en el cor de les comunitats pageses i als recursos d'aquesta; en especial, als erms (Larrea, 2008: 185-186, 194). Definitivament, els dos àmbits es regien per normes diferents i parlar d'una “àmplia participació social” sense distingir-los (Salrach, 1995) dificulta la intel·ligibilitat de les lògiques diferents que els regien.

Hi havia, doncs, aloers pagesos, que proposo anomenar acumuladors per distingir-los dels tòpics “petits pagesos aloers” de la historiografia tradicional (Bonnassie, 1979: 191-195); però el seu destí com a grup social fou ben diferent del dels magnats de les xarxes aristocràtiques, els anomenats “aloers militars” per G. Feliu (2010: 2010: 126). Només els que van tenir més sort i habilitat (Espadamala) acabaren com a membres destacats de les comunitats pageses combinant la possessió d'alous, tinences i a vegades formes feudals d'explotació d'altri. Els altres, inclosos actius acumuladors locals que fins a mitjan segle X semblaven tenir-ho tot a favor per esdevenir aristòcrates, van passar a engruixir les files de la pagesia, com ho indica que els documents de les seves activitats van anar a parar els arxius senyorials, els de la catedral en primer lloc. Van compartir, doncs, el seu destí amb llurs equivalents europeus coetanis com els *machtierns*, amos de terres i homes en diferents llocs (*plebes*) i situats socialment per sobre dels *plebenses*, tot i que havien estat agents inicialment útils per a la conquesta franca de Bretanya del 870 (Davies, 1988: 63-104, 134-187); o com Gunduald, amo d'una església que li proporcionà

el favor inicial del bisbe de Luca, però que no impedí que els seus descendents acabessin essent uns dependents més (Wickham, 1988: 41-51); o, a la Península Ibèrica, com el prevere Melic, que al segle X creà mitjançant compres un domini propi considerable que heretaren els seus fills i parents, però que va acabar en poder del monestir de Sahagún i altres monestirs i esglésies (Casado, 2009).

La definició d'aquests acumuladors locals és difícil i entronca de ple amb la qüestió de la definició dels grups socials anomenat sovint "elits", segurament per manca d'una denominació millor, ja que, com assenyala H. Kirchner (2011: 67), es tracta d'unes "elites that nobody dares to describe as feudal, but who are accredited with an imprecise control that presaged the later consolidation of these elites as a feudal seigneurial class"¹⁶⁰⁷. Que es tracta de rendistes, en el cas d'acumuladors locals osonencs amb *proprietates* que abastaven més d'un terme i que incloïen diversos caps d'explotació amb els seus pagesos que hi treballaven, és quelcom en principi indiscutible. La qüestió a Osona amb aquests acumuladors locals la plantegen les diferents formes que adquireix la participació d'ells i dels aristòcrates laics o eclesiàstics en el *mercat de la terra*, en primer lloc, i, també, llurs diferents destins com a grups socials, amb els primers incorporats majoritàriament a les files de la pagesia sota domini. D'altra banda, l'acumulació donaria accés a un volum més gran d'excedent a banda del normal (Halstead, 1989) per a la reproducció del procés de treball i la supervivència dels productors (Kirchner, 2011: 74; 2020: 81)¹⁶⁰⁸. Això devia proporcionar major resiliència en cas de males collites i major capacitat d'actuar com líders locals, per exemple. Però conduïa a la consolidació de posicions estables de poder i dominació equiparable a la feudal (Kirchner, 2020: 81)? O, tal vegada, aquestes posicions s'obtenien amb la possessió de drets jurisdiccionals, cosa que si acumuladors no tenien i sí l'aristocràcia militar, cosa que els donava accés a vies de desposseïció judicial de la *proprietat* en cas d'aloers pagesos recalcitrants a participar en el *mercat de*

¹⁶⁰⁷ Vegeu el col·loqui de Flaran sobre *Les Elites Rurales dans l'Europe médiévale et moderne* (Menant & Jessenne, eds., 2008), l'article de F. Bougard *et al.* (2013) i les precisions d'H. Kirchner 2020: 77-78. Per l'origen històric, ben precís, i el recorregut historiogràfic del concepte "elit", vegeu F. Aparisi (2013).

¹⁶⁰⁸ La sobreproducció com a factor de gestió del risc, arqueològicament detectable a través de sistemes d'emmagatzematge adreçats a concentrar la collita d'anys bons en previsió d'anys dolents (Marston, 2011: 194).

la terra, o a regular el funcionament dels òrgans col·lectius de repartiment dels drets sobre l'erm? O tots dos i altres al mateix temps? Aquesta qüestió romandrà, per ara, oberta.

Efectivament, en el camí de la submissió dels acumuladors locals osonencs, al primer quart del segle X es troben un seguit de judicis contra ells i contra comunitats pageses recalitrants a reconèixer la dependència envers poders senyorials i que no eren el comte (Vallfogona, Artés). Els acumuladors osonencs tampoc no tingueren assegurada la seva supervivència i, en aquest sentit, es pot adoptar la conclusió de F. Bougard *et al.* (2013: 1100) pels *sculdassii* italians, “Être *sculdassius* n'est un tremplin ni vers des fonctions nouvelles pour soi-même, ni pour l'ascension de ses enfants”. El cas millor documentat és el monestir de Sant Joan, per bé que la documentació també mostra que la resistència més coriàcia, la que duia a actuacions judicials, la plantejaven individus (Tudiscle, Bonica i Guimerà) que no només eren acumuladors locals sinó col·laboradors de l'afermament del domini primerenc del monestir sobre els seus veïns. Això és, eren part del pacte de conquesta, i a vegades el seu paper dins de les comunitats es mantenia després de les resolucions judicials adverses. Senyal, potser, que el recurs al judici era una forma de resoldre desavinences puntuals i que la col·laboració entre acumuladors i senyors era una dinàmica que els va beneficiar mútuament fins als anys centrals del segle X. El pacte, en tot cas, es va trencar finalment entre 920-940: l'activació immediata del *mercat de la terra* després de la conquesta va ser via de penetració dels poders nous, ara conxorxats amb elements autòctons afavorits, fins a l'interior de les comunitats, als drets d'accés a la terra cultivada i als erms. Al capdavall, a possibilitats fins aleshores no experimentades pels osonencs de ser sotmesos a domini per altri. Aleshores, ja era definitivament tard per una revolta com la del 826/827. El destí de la majoria dels acumuladors locals osonencs, compradors dels seus veïns i, a vegades, agents locals de forces senyorials, això és, beneficiaris primerencs del pacte de conquesta, fa pensar que altres autòctons més *il·lustres* encara, com els Centuri de Tona, podrien haver acabat igual.

Entre els objectius privilegiats dels aristòcrates participants en el *mercat de la terra* es comptaren els erms, els espais considerats vacants pels conqueridors, partícips d'una tradició jurídica i cultural que considerava com a tals els espais no cultivats, encara que fossin espais de recol·lecció i cacera, pastura i reserva de terra conreuable, estratègics en la subsistència pagesa (Guizard-Duchamp, 2009: 14-18). Els conqueridors d'Osona del

darrer quart del segle IX s'afegiren a una tendència a l'apropiació senyorial dels espais considerats vacants que era constant des del segle VII (Morsel, 2004: 184-187). L'interès pels erms apareix en incloure'ls en les formes estereotipades referents a l'espai dominat (“*cultum vel ermum*”); i sobretot, en l'afany per incorporar a domini els nuclis d'explotació, les *kasas*, que duïen aparellat el dret de veïnatge i, per tant, l'accés a l'erm.

Observa J. Torró (2019: 15-16) que “cap procés colonitzador es posa en pràctica sense acompanyar-se d'una dinàmica extremadament ràpida de concentració de recursos, i molt especialment de terres, [que] resulta en la formació quasi immediata d'oligarquies dominants enriquides amb un grau variable, però sempre considerable, d'empobriment i desposseïó camperola”. Mentre el domni i transformació de la societat conquerida són més efectives amb contigüitats territorials (Bartlett, 1989: 46), cosa que es complia entre Osona i els comtats pirinencs, la mateixa contigüitat facilitaria l'assentament de colons, encara que inicialment es donés a la perifèria dels assentaments preexistents (Riucerdà). En la pràctica, el domini i la transformació requerien limitar l'accés dels autòctons als recursos tradicionals, si més no en aquells espais on la colonització era més intensa, com l'alou de *Cerdanos* del levita Guadamir. L'impacte sobre les formes d'accés als recursos prèvies a la conquesta aniria més enllà de l'efecte, en ell mateix perturbador, dels nous assentaments i de llurs espais de conreu, i també arribaria als erms, tan estratègics (García de Cortázar, 1991) per les comunitats autòctones com pels assentaments creats de bell nou. Als barrancs de Menorca, F. Retamero (2005b: 269-280, la cita 272) observa que “els grups andalusins van crear espais de supervivència molt extensos al voltant d'uns camps de dimensions perennement petites. Això vol dir que la gestió de l'inculte i la grandària d'aquest inculte formaven part” de les mesures de control de la càrrega demogràfica i del volum i distribució de les collites. L'equilibri entre conreus i erms també era estratègic per a la subsistència dels colons. En el cas d'Osona, la competència pels erms amb els autòctons no només devia operar en el moment de l'assentament i posada en conreu dels assentaments *cerdans*, *narbonesos* o *tolosans*, sinó que aquests, per ser viables, també haurien de comptar amb els seus propis erms. Això encara seria més necessari si els colons estaven integrats en un sistema ramader connectat amb el rerepaís d'origen, que requeria pastura i bosc pel bestiar en moviment. La presa en consideració de l'erm en les “mesures de la supervivència” (Retamero, 2005b) dels assentaments d'autòctons i de colons suggereix les tensions que l'arribada de contingents suposava en aquells llocs on aquesta era més intensa, com, seria, singularment, l'alpu de

Cerdanos del levita Guadamir. A aquesta tensió també contribuiria la disposició pels magnats d'ermes dedicats a la seves pròpies activitats, com la cacera o material de construcció de les residències aristocràtiques, per exemple. Al capdavant només restava la desposseïció pagesa de l'erm i la submissió dels pagesos, inclosos els colons assentats inicialment en condicions privilegiades (Riucerdà).

Colons i mercat de la terra foren infraestructures de la conquesta i la dominació que generaven les dinàmiques per produir les rendes per adquirir *proprietates* pageses properes, establir dominis alodials hereditaris i dinamitzar les primerenques xarxes aristocràtiques locals. Per aquestes, fou clau el tràfic de dominis eminents que unia l'interès material amb una ètica guerrera que exigia al senyor ser generós en compartir els guanys amb els seus homes (Davies, 1990: 37). En el cas del nucli del domini de Centelles, aquests precedents no compten, malauradament, amb documentació suficient. Però cal pensar que el procés fou, a partir de l'últim quart del segle IX, igual en els seus trets principals que a la resta d'Osona. Paper respectiu dels comtes i magnats, principalment el vicari Sal·la i els seus fills, processos de colonització dirigida i expropiació de *proprietates* pageses que van configurar l'alou de *Cerdanos* des del Moianès al Pla de la Garga expliquen el caracter alodial del nucli del domini de Centelles a l'entorn del castell de Sant Esteve. Es tractava d'un espai de colonització intensa, per a la formació del qual, per bé que documentada només en un sector de l'alou (Sant Julià d'Úixols-Gallifa), tant l'*aprisio* inicial com el *mercat de la terra* formaren el domini que a través de la redistribució hereditària es fa visible documentalment al primer terç de segle XI. Llavors, una documentació progressivament nombrosa i informativa permet resseguir la dinamització de la pròpia xarxa aristocràtica dels Centelles amb el tràfic de dominis eminents, l'increment la renda feudal mitjançant la generació de noves nissagues (Casoles), i la posada en conreu de nous espais agraris. Aleshores, els colons assentats inicialment amb condicions favorables també perderen el caràcter alodial de les seves explotacions (Riucerdà). Els colons foren les últimes peces cobrades a través del *mercat de la terra* i en quedar assimilats als pagesos autòctons dependents. No gens estranyament, a Riucerdà el mas, unitat bàsica d'explotació pagesa i domini feudal, s'establí immediatament després de la venda pels seus habitants a un dels primerencs feudals Casoles. Al nucli del domini de Centelles, com arreu, l'apropiació va obrir la porta a la transformació de la producció i de l'espai rural.

La interpretació dels assentaments colonitzadors des de la dinàmica del *mercat de la terra* també permet plantejar per a Osona la qüestió, formulada per J. Torró (2019: 30), de si l'aprofitament ramader per posar en valor terres en les quals l'agricultura no era possible, sigui per la rapidesa del procés de conquesta o sigui pel seu volum en relació als pagesos –autòctons o colons- disponibles (Torró, 2019: 30-31). Cercava, en el cas osonenc, rendibilitzar l'acumulació senyorial de *proprietates* a través del *mercat de la terra*, les aprisions o les apropiacions de fet (“consummated by possession”, Veracini, 2013: 392)? De paral·lelismes, n'hi ha, entre els quals, ben lluny d'Osona i de les conquestes peninsulars, però no sense paral·lelismes generals (Keller, 2007), Samland, on el fracàs de la colonització teutònica per l'hostilitat dels autòctons va fer que el territori conquerit però no estabilitzat quedés com a gran pastura de cavalls (Gouguenheim, 2022: 337). En el cas de la Península Ibèrica, aquest plantejament es troba en el fons del treball fundacional de la qüestió ramadera de Ch. J. Bishko (1963), per al qual de la despoblació i les condicions frontereres de la vall de l'Ebre van facilitar a partir de finals del segle XI el desenvolupament dels ramats d'oví i vacum al nord de la Meseta i l'expansió ramadera cap al sud al ritme de la conquesta castellana-lleonesa. D. Oto-Peralías & D. Romero-Ávila (2016) també sostenen que la conquesta ràpida podia posar en mans de l'aristocràcia una quantitat de terra que eren incapaços de colonitzar; pels autors, aquesta “colonització imperfecta” fou la base de problemes de desenvolupament posterior d'algunes regions espanyoles. A Osona, la capacitat aristocràtica d'acumular també podria haver estat superior a la seva capacitat de rendibilitzar-los amb l'assentament de nous pagesos, que si més no es documenta d'abast limitat. Els animals podrien haver estat una alternativa per treure rendiment de terres no cultivades i, també, evitar la seva reclamació per altri, autòcton o nouvingut competidor. Fos com fos, la possibilitat d'un aprofitament de caire oportunista pel bestiar no és contradictòria amb l'opció ramadera presa pels conqueridors; de fet, atorga a la ramaderia un paper encara més central com a part d'una estratègia multiforme de rendibilitat de l'espai conquerit. De retruc, la possibilitat d'aquesta estratègia contribueix a entendre tant el petit nombre d'assentaments colonitzadors documentat com la necessitat del pacte de conquesta.

La terra fou el mitjà de producció del qual foren desposseïts a gran escala els pagesos del domini. Nogensmenys, els molins també foren un objectiu de primer ordre pels Centelles i la nissaga no va escatimar esforços per esdevenir gairebé monopolista d'aquesta activitat en el terme del castell de Sant Esteve, mentre en altres llocs de l'Alt Congost l'accés als

molins sembla que el movia l'interès per aprofitar cursos d'aigua més estables que els del nucli del domini sota les Costes de Centelles. Aquesta fou sens dubte una de les raons que van dur a la compra de la meitat de Vallcàrquera, al Montseny, l'any 1078 amb els seus molins. Els molins del domini, però, es documenten quan ja pertanyien als Centelles o ells mateixos els van adquirir a altres senyors. Aquest segon cas és el dels molins de Vallcàrquera, que el 1078 ja pertanyien a Guitard Jofred, venedor de la meitat de la vall a Guadall Gilabert. És a dir, els molins apareixen en els textos quan ja es trobaven inserits en el tràfic dels dominis eminents entre senyors, això és, la pèrdua de l'arxiu patrimonial més antic té uns efectes especialment negatius en el cas dels molins; la fase prèvia, la despossessió camperola de la molinaria i la monopolització senyorial –aquesta sí que sembla completa amb les informacions disponibles- a través del *mercat de la terra*, no es conserva.

6. DE L'APROPIACIÓ A LA TRANSFORMACIÓ DE L'ESPAI RURAL.

6.1. L'assalt als erms.

L'aprisió va donar cobertura jurídica¹⁶⁰⁹ tant a eventuais ampliacions de les superfícies conreades als marges de les explotacions com a la desposseïció dels espais considerats vacants controlats per les comunitats pageses, en un exemple del que J. Larrea (2009: 305) observa que succeïa on la simple confiscació dels espais considerats vacants no era possible i s'havia de recórrer a procediments formals. També foren procediments formals el reconeixement senyorial del domini útil de les comunitats a canvi del pagament de delmes a una església més o menys propera, o, com en el cas de Vallfogona l'any 913, el reconeixement judicial per part dels pagesos de l'estatut de colons (*conlocati*) dependents del monestir de Sant Joan¹⁶¹⁰, al marge de l'antiguitat del seu assentament a la vall. Una altra via més sibil·lina, per exemple, proposada per J. Morsel (2004: 184-187), era la pràctica de la cacera com un mecanisme de domini dels espais forestals i els erms en general. En aquest sentit, es pot considerar que la cacera complementava l'apropiació dels erms assolida a través del *mercat de la terra*, si més no quan, per algun motiu, l'espai apropiat no es posava en conreu immediatament ni íntegrament. La cacera aristocràtica – com la portada de bestiar a pasturar o l'extracció de fusta sostingudes en el temps – també era una forma d'aprisió, vist així, i que es reflecteix fugaçment en els testaments dels senyors osonencs, com en el del levita Guadamir que deixà el seu *cornu* de caça al seu germà, el vicari Isarn¹⁶¹¹. El primer Centelles, Gilabert Isarn, també va donar un gos llebrer al magnat Unifred que li féu donació el 1031 del bloc patrimonial del Congost (*sic dono tibi ego Guilebertus ad ipso Honofredo mulum I bruno et lebrer I*), i el seu fill Guadall Gilabert fou testimoni de la donació de Gombau a Bernat Geribert d'un alou pel preu d'un astor i dos gossos (*auztor uno obtimo et kanos duos obtimos*) l'any 1100¹⁶¹².

¹⁶⁰⁹ Pel sentit d'aquesta justícia, vegeu 2.2.3. Els jutges de les nissagues vicarials.

¹⁶¹⁰ CCIV, doc. 119, any 913.

¹⁶¹¹ CCIV, doc. 951, any 964. J-P. Devroey (2003: 90-94) contraposa l'auge de la cacera com a marcador senyorial en oposició a la reducció de la diversitat en l'alimentació pagesa. Vegeu també A. Guerreau, 2000.

¹⁶¹² DCVb, doc. 837, any 1031; Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100. J-P. Devroey (2006: 255) també es refereix a la “preparació

Les referències inicials a l'aprisió a Osona també són ben primerenques i el fet que apareguin com a origen de les *proprietates* objecte d'alienació indica que l'acte d'apropiació va tenir lloc encara abans. La qüestió de l'aprisió, però, connecta amb diverses problemàtiques al mateix temps. En primer lloc, és clar el seu paper com a mecanisme de colonització agrícola de l'erm, tal com tradicionalment es pretenia, per bé que tant el desvetllament dels interessos ideològics subjacents en el tòpic del desert¹⁶¹³ com que Osona fos territori ocupat en el moment de la conquesta obliguen a moderar l'entusiasme en aquest sentit. Sense descartar que alguns processos aprisiadors formessin part, efectivament, d'assentament de colons nouvinguts recer de les conquestes carolíngia i comtal, la majoria dels esments fan referència a ampliacions de *proprietates* preexistents pels seus marges, és a dir, l'amplitud de les artigades fou limitada. Això ens porta a la segona qüestió relacionada amb l'aprisió, que és, davant d'un territori poblat, el marc (domini aristocràtic o explotació pagesa) en el qual es produïren els processos aprisiadors documentats.

Poc després de l'esment en sengles preceptes carolingis dels anys 862 i 878 de tot allò que havien colonitzat els hispans i els serfs al Montseny, que per l'estatut privilegiat dels primers o la dependència dels respectius amos dels segons quedà exceptuat (*et exceptis his que hispanis vel servis [...] de heremo traxerunt*)¹⁶¹⁴ del domini de la catedral de Barcelona, la documentació generada per la incorporació al domini comtal enregistra a Osona alguns predis, pocs, tinguts per aprisió “en la terra del rei” o “sota el règim dels francs”. També es tractava de predis situats als marges muntanyencs de la Plana de Vic. El primer esment de l'any 881 es refereix a les *proprias nostras terre portiones quod nos ibidem traximus de eremo primi homines cum sub ditione francorum* que dos matrimonis posseïen conjuntament al terme del castell de Sant Llorenç, al nord-est de la ciutat de Vic.

física i mental” per la batalla i la matança que suposava la cacera amb arma blanca, mentre que l'activitat en el seu conjunt formà part dels àmbits en què es relligaven els vincles en el si de l'aristocràcia. El regal de corns, llebrers o astors, o el seu lliurament com a pagament de transaccions de dominis, s'han d'entendre des d'aquesta mateixa lògica d'una activitat prestigiosa que nuava les relacions entre els magnats i contribuïa a afermar el domini sobre l'espai apropiat.

¹⁶¹³ Vegeu 7.3. De cristians invisibles, pagans i cristians perversos.

¹⁶¹⁴ CCII: 355, any 878. L'excepció de les aprisions també es troba en el precepte del 871 atorgat a Sant Julià del Mont, a la comarca veïna de Garrotxa (To, 2013: 67).

El segon és de l'any 898, unes terres tingudes *per aprisione de terra regi* en el terme de Castellterçol, al Moianes, per Aissó i Donabella, que afrontaven en espais considerats vacants (*in terra erma*), segurament una senyal de l'artigada recent de les terres venudes¹⁶¹⁵. El mateix recurs retòric que fa pensar en formulismes apareix en dos esments de cronologia posterior, aquest cop a la rodalia del monestir de Sant Joan, un de l'any 938 en una venda per dos matrimonis a l'abadessa Emma d'unes *terras nostras proprias...que nos traximus de heremo primi homines sub ditione franchorum* situades a la vall de Ripoll, al lloc del *Monte Culia*; i un altre, l'execució l'any 942 del testament de Grima, que tenia *de aprisione que illa traxit de heremo cum nos supradictos filios suos primi homines terra regia subdicione franchorum*, a Vallfogona¹⁶¹⁶. Les referències als reis francs semblen més aviat un recurs retòric dels escrivans (que fou el mateix, el prevere Graciós, en dos casos) per legalitzar la *proprietat* adquirida per aprisió (el règim dels francs) en l'ordre polític comtal¹⁶¹⁷, ja que fou la mateixa aprisió del *comitatus* la que activà el mecanisme per legalitzar les aprisions realitzades per altri en els seus propis dominis i predis, amb el comte com a primer senyor¹⁶¹⁸. No gens estranyament, les tres referències a la *sub ditione franchorum* es troben en espais on l'acció comtal era forta, materialitzada en castells primerencs i els monestirs de Ripoll i, sobretot, Sant Joan.

També des de les primeres referències, la documentació distingeix aprisions i ruptures, una qüestió tractada per A. Udina (1992: 161, 169), qui, interessat principalment en la “dimensió jurídica de l'aprisió”, la distingeix de l'“acció de colonització real” o ruptura,

¹⁶¹⁵ CCIV, docs. 3, 36, anys 881-898.

¹⁶¹⁶ CCIV, docs. 454, 493, anys 938-942; en el segon cas l'esment inclou referència a les *portiones*, extrems del camp semàntic de l'aprisió carolíngia. J. Alturo & T. Alaix (2021: 18, nota 19) argumenten que és millor separar *sub ditione* per donar major sentit a aquestes referències.

¹⁶¹⁷ CCIV, docs. 3, 36, 454, 493, anys 881-942.

¹⁶¹⁸ Així ja es va recollir en el precepte reial del 844 als gots i hispans de Barcelona i el rerepaís vallesà, amb la condició que servessin la fidelitat, concretada en els serveis reials, al comte (*ut quicquid de heremi scualore in quolibet comitatu ad cultum frugum traxerint aut deinceps infra eorum aprisione excolere potuerint, integerrime teneant atque possideant, servitia tamen regalia infra comitatum in quo consistunt faciant [...] et si quispiam eorum in partem quam ille ad habitandum sibi excoluit alios homines de aliis generationibus venientes adtraxerit et secum in portione sua, quam aprisiones vocant, habitare fecerit, utatur illorum servitio absque alicuius contradictione vel impedimento*; CCII: 355).

mateixa distinció recollida per M. Barceló (1994: 130) i comparteix per Osona D. Bassas (“calor sentido de cultivo o trabajo”; 1997: 447); aquest segon autor afegeix la necessitat d’avaluar les dimensions reals de la colonització, això és, les mesures dels espais agraris creats de bell nou com a única manera d’avaluar l’abast del règim de l’aprisió¹⁶¹⁹ i, afegeixo, les dimensions de l’assentament de colons, la tradicional “re població”, com s’ha vist a través del cas de narbonesos i cerdans. D’entrada cal observar, però, que en la documentació osonenca ambdós conceptes eren el fonament legal de la capacitat d’alienar predis, és a dir, la diferència no es trobava en la distinció entre acció “jurídica” i acció “física” sinó en dos moments del mateix procés d’apropiació dels espais considerats vacants: l’aprisió es feia efectiva amb el termenat (*terras cultas vel incultas cum eremis vel limitis [...] sicut est piduvatum vel terminatum*)¹⁶²⁰, fonament de la *proprietas* (*vinea propria iuris nostre que nobis advenit de nostra aprisione*)¹⁶²¹, i la ruptura generava una *possessio* que era provisional abans dels 30 anys que, tot no ser el tret distintiu de l’aprisió d’arrel franca (Larrea & Viader, 2005: 193-194), sota el domini comtal sembla que efectivament contribuïen a consolidar fortament la *proprietas*¹⁶²². Ho tenia clar el monestir de Sant Joan quan va al·legar que només havien transcorregut 15 anys per guanyar a Tudiscle un alou que li disputava (*sic tenui ipsum alaude ego Teudiscus in mea potestatem annos XV et oblatavi eum et odie debet esse ipse alaudes de te iamdicta Hemmone abbatissa*)¹⁶²³.

¹⁶¹⁹ Una variant d’això mateix es troba en G. Feliu (2010: 121-123), que considera que l’aprisió proporcionava una reserva d’espai per reduir a conreu, a vegades molt ampli –i aleshores només a l’abast dels magnats- mentre que la ruptura era l’acció efectiva de la posada en conreu.

¹⁶²⁰ DCVb, doc. 1208, any 1060. El termenat es materialitzava amb senyals als arbres (*usque ad ipsum arborem ubi crus facta est*; CCIV, doc. 37, any 898), pedres (*usque ad lapidem qui est in terminum de manso de Petro Guilelmi*; Arxiu Capitular de Barcelona, perg. 1-5-492, any 1133), etc.

¹⁶²¹ CCIV, doc. 15, any 889.

¹⁶²² D. Bassas (1997: 447) relativitza també el període trentenari per l’aprisió osonenca dels segles IX-X. Personalment tendeixo a donar-li més importància. També relativitza el paper dels preceptes carolingis per consolidar la *proprietas* obtinguda per aprisió, posant en primer lloc l’ocupació de fet (fins i tot sense posada en conreu) i en aquest cas sí que hi coincideixo.

¹⁶²³ CCIV, doc. 115, any 913.

Al mateix temps, els predis que es declaraven tenir *de mea ruptura*, això és, la *possessió*, també eren objecte regularment d'alienació: el 886, a la venda d'un matrimoni a un altre de tot allò que els havia pervingut *ex nostra ruptura*, s'afegí la clàusula que facultava els compradors a aprisiar allò alienat tal com era *costum de la terra*, acompanyada de la renúncia dels venedors a oposar-s'hi (*quem vero ista omnia superius scripta ab omni integritate de nostro iure in vestro tradimus dominio et potestate ad aprisione, sicut mox est in ipsa terra, cum omni voce obpositionis vel persecutionis nostre ex presenti die et tempore*)¹⁶²⁴. No cal dir que la ratlla dels 30 anys que distingia la *possessio* de la *proprietat* requeria l'existència de controls, com quan en aquesta mateixa operació de l'any 886 la clàusula *omnia quantumque infra fines territorio Ausonense videmur abere qui nobis advenit ex nostra ruptura* concretava el consens comunitari (*videmur abere*) que permetia alienar el predi extret dels espais considerats vacants abans del període trentenari¹⁶²⁵.

Els predis osonencs tinguts per aprisió/ruptura, procediments a vegades combinats amb altres procedències, es coneixen en el moment de la pèrdua de les prerrogatives de l'estatut d'aprisiador per part dels alienadors. Així, mentre s'esmentaven terres procedents *de eremo* i *ruptura* els anys 881-889¹⁶²⁶, la primera referència inequívoca a l'aprisió és la d'una vinya venuda entre matrimonis a Savassona l'any 889 (*in territorio Ausona, in terminio de Savassona [...] qui nobis advenit de nostra aprisione*), seguida el 892 per terres tingudes *per aprisione vel ruptura* al terme de Gurb, el 894 per compra i aprisió al mateix lloc (*traderunt vel aprisionem abuerunt*), i el 898 de terres *per aprisione de terra regi* a Castellterçol¹⁶²⁷. Entre 920-940, les referències es fan més escasses i no és

¹⁶²⁴ CCIV, doc. 5, any 886. És possible que calgui interpretar la clàusula en el sentit que el compte enrere dels 30 anys no recomençava amb l'alienació de la *possessio* i que es transferien els drets adquirits fins aquell moment.

¹⁶²⁵ El *Liber Iudicum* ja contemplava mecanismes perquè determinats individus incorporessin espais considerats vacants a les seves pròpies explotacions, de manera temporal i només en determinats llocs com les ribes fluvials o la proximitat d'un gual. Boscos i pastures eren espais de possessió individual però tinguts en condomini (*consortium*), que assegurava l'accés a tots els *consortes* de ple dret de la comunitat que gestionava l'espai, així com als *hospites* acceptats pel grup (Larrea, 2003-2004: 163).

¹⁶²⁶ CCIV, docs. 3, 5, 13, 18, anys 881-890.

¹⁶²⁷ CCIV, docs. 15, 21, 22, 36, anys 889-898.

estrany que la cronologia coincideixi amb el final de la campanya de judicis dirigits a desposseir individus dels drets adquirits amb l'aprisió primerenca, com Tudiscle a Vallfogona, o comunitats senceres (Vallfogona, any 913; Artés, any 938)¹⁶²⁸. Com observa J.M. Salrach (2021: 25), i confirmen els casos osonencs resseguits, “holding lands under the aprisio system was not easy. It required the prior accumulation of reserves which were unlikely available to all peasants”.

La mateixa documentació mostra que, al capdavant, l'aprisió com a forma d'accés a la terra esdevingué sobrera. Si prenem en consideració les col·leccions diplomàtiques dels segles IX-X de l'arxiu comtal, de Sant Joan de les Abadesses i de la catedral de Vic, les diferències entre elles, centrades en espais geogràfics ben diferents, són visibles. A mitjan del segle X les referències en aquests aplecs documentals, fins i tot, en termes absoluts ja eren testimonials, cosa que sembla indicar una aturada del sistema d'aprisió com a manera d'obtenir la *proprietat* de determinades explotacions. Segons aquests esments, les explotacions tingudes per aquest sistema es van anar fent més escasses a partir de 901-925, fent-se pràcticament testimonials a partir de mitjan segle X¹⁶²⁹. En el cas que es tractés d'aprisions completades, més o menys trentenàries, denoten una dinàmica que va perdre força poc després de la conquesta.

En canvi, els documents procedents del monestir de Sant Benet de Bages, més a prop de la frontera, mostren un creixement dels esments absoluts sostingut fins al tercer quart del segle X. Més endavant, passat l'any 1000, continuen apareixent aprisions als espais capdavanters de la frontera, per bé que, com observa C. Batet (1993: 265) per la marca del comtat de Barcelona, la pròpia aprisió era “un subterfugi legal per legitimar una nova

¹⁶²⁸ El comte Guifré hauria intercedit a favor de la catedral de Vic en la concessió per precepte reial de la vall d'Artés, segons els termes del plet promogut l'any 938 per fer reconèixer als seus habitants la seva dependència (*quod dixit quod nos tenemus kasas et kasalibus, curtes et ortos, terras et vineas, cultum vel eremum, molinis et molinaribus, aqueductis et reductis, quod rex Odo per consultum Wifredi comiti condam concessit ad domum Sancti Petri seu etiam ad Gotmare episcopo*). Un total de 111 habitants d'Artés, entre ells dos sacerdots, van signar el reconeixement en un acte presidit pel comte Sunyer, que va donar carta de naturalesa a la concessió reial original en el marc del nou ordre comtal, fins i tot si es tractava d'una falsificació feta expressament, com és possible (CCIV, doc. 443, any 938).

¹⁶²⁹ El mateix (“niveles ínfimos”) observa D. Bassas (1997: 441)

situació de dret: el reconeixement a l'ocupació d'un territori que, des del punt de vista del comte (que reconeix aquesta aprisió), és buit"; els seus protagonistes eren "abans que pagesos, homes d'armes"; i les accions dutes a terme per petites famílies de pagesos eren totalment marginals¹⁶³⁰. L'increment constant dels esments assenyalat, al meu entendre, un entrada igualment constant d'explotacions tingudes per aprisió en el domini del monestir del Bages al ritme de la conquesta de nous espais arrabassats a al-Àndalus¹⁶³¹.

Des de mitjan segle X, la presència de l'aprisió/ruptura com a sistema d'apropiació de la terra, en relació a les explotacions obtingudes per altres vies (compra i herència) es redueix en totes les col·leccions diplomàtiques i es fan virtualment inexistents a finals de la centúria, també al domini de Sant Benet amb la petita diferència d'una generació¹⁶³². Els esments documentals a la frontera coincideixen amb la dinàmica de la conquesta fins que aquesta es va aturar amb les paus amb Còrdova a partir de l'any 940 (Martí, 2017: 690). Mentrestant, al rerepaís les referències ja experimenten una recessió entorn de 920, tot confirmant la relació suggerida per M. Barceló (1994: 131) entre el final de l'aprisió i la senyorialització de l'espai: en el nou context de castells termenats, torres alodials i nissagues vicarials capaces de mobilitzar recursos militars propis, l'aprisió era tan sobrer

¹⁶³⁰ No són pocs els problemes que presenten els textos conservats des d'una perspectiva estadística, ja que la conservació dels documents de transacció depèn de l'adquisició de predis acompanyats dels corresponents documents justificatius i, encara després, de la conservació a través dels successius espurges que van conduir, a la Baixa Edat Mitjana i l'època moderna, a l'elaboració de cartularis i altres aplecs documentals. Així s'observa, per exemple, en l'estudi clàssic de Ch. Wickham (1987: 362) sobre la Toscana.

¹⁶³¹ Per aquestes referències tardanes, coetànies de la transformació de la frontera en una línia de separació entre formacions socials en un context marcat per la religió com a base de les operacions militars, F. Sabaté (2005: 148) observa que "extraer las tierras de sus captores infiles permite prolongar la terminología tradicional sobre la ocupación, con todas las consecuencias en la justificación de la propiedad, dado que los lugares son obtenidos por aprisio".

¹⁶³² Sobre Sant Benet, cal apuntar que els esments per període poden provocar malentesos si no es té en compte que el volum de documents inicials a la marca és molt petit i, per tant, la ruptura i l'aprisió hi poden aparèixer sobrerrepresentades. Al final del període, la multiplicació dels tipus documentals fa que les alienacions, on apareixen els esments de ruptura i aprisió, també hi ocupin un lloc menys important. Tot i això, la col·lecció presenta tothora xifres més elevades que les altres col·leccions diplomàtiques.

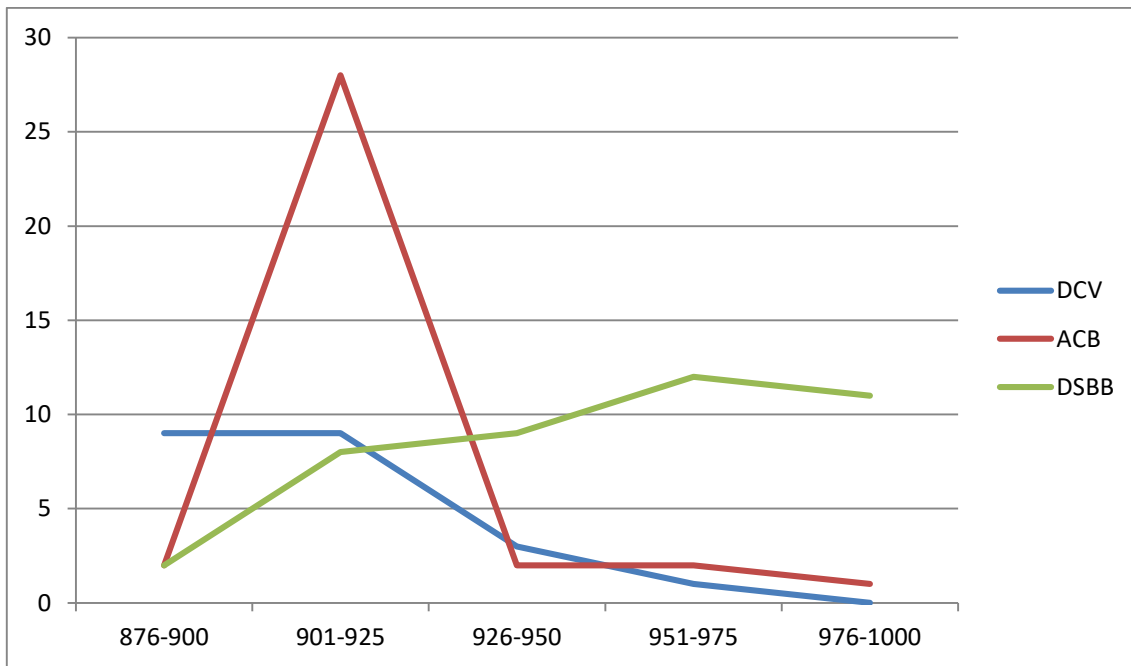
com l'existència de pagesos obligats, per la seva funció d'aprisiadors, a prestar serveis militars¹⁶³³. Així ho experimentaren a Vallfogona l'any 913 amb l'anul·lació dels drets provinents de l'aprisió primerenca¹⁶³⁴. Abans de mitjan segle X, l'aprisió estava al rerepaís osonenc amortitzada com a forma d'accés pagès als erms i no és estrany que fos a partir de 950 que als monestirs de Ripoll i Sant Joan, i després a la catedral de Vic, es redactessin els formularis documentals implantats a tots els comtats catalans per legalitzar les transferències del domini (Zimmermann, 1982: 47).

En canvi, l'aprisió es mantingué útil fins més enllà de l'any 1000 a la frontera, on la terra era considerada erma tant si era conreada com no (*terra erema, partem culta partem inculta*) i, per tant, susceptible de ser aprisiada (*in ultimatum finium [...] quantum capere poteris et adprehendere sub meritum honoris Sancti Petri usque inter confinia limitum genti profane sarracenorum*)¹⁶³⁵. Aquesta referència a les terres ermes, fossin conreades o no, indica que, al rerepaís osonenc, en un altre temps frontera, els esments sobre aprisions i ruptures tampoc no reflectien inicialment una lògica pagesa de colonització agrícola sinó l'interès aristocràtic per disposar d'un marc jurídic favorable a la seva apropiació dels erms.

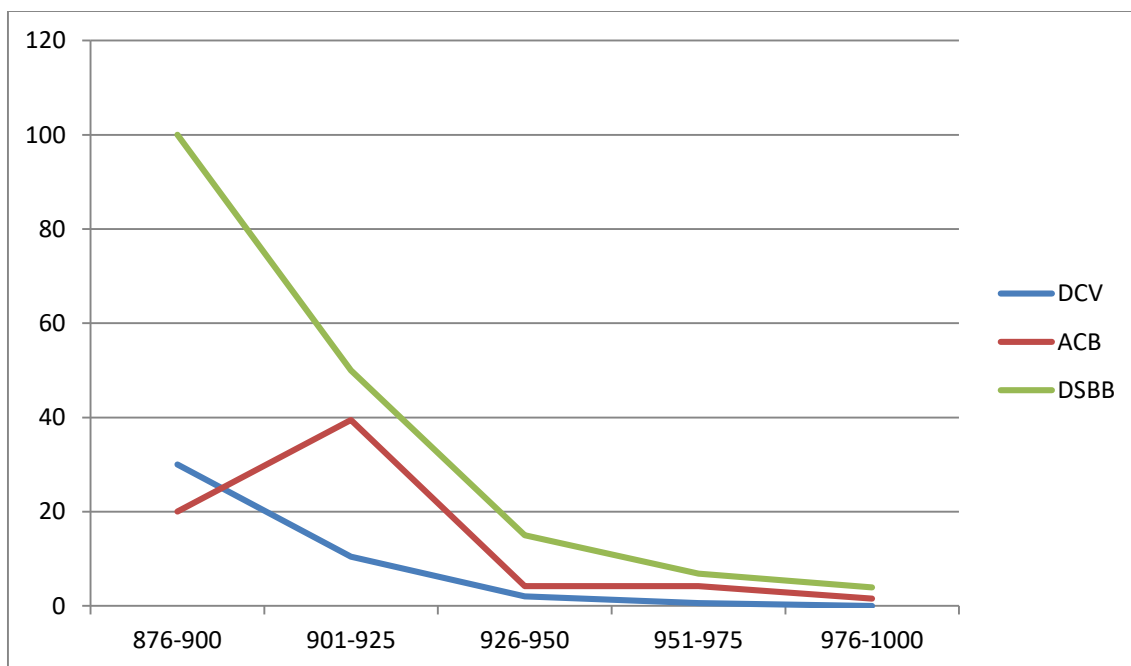
¹⁶³³ R. Lluch & E. Mallorquí (2003: 42-43) també relacionen la caiguda d'esments d'aprisions amb el tancament feudal de l'espai i, concretament, amb "el teixit parroquial [que] no deixava cap espai buit al seu interior".

¹⁶³⁴ CCIV, doc. 120, any 913. Vegeu 3.3. La Reforma papal: el final de l'era heroica del bisbat d'Osona; 4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.

¹⁶³⁵ DCVb, docs. 754, 756, any 1015.

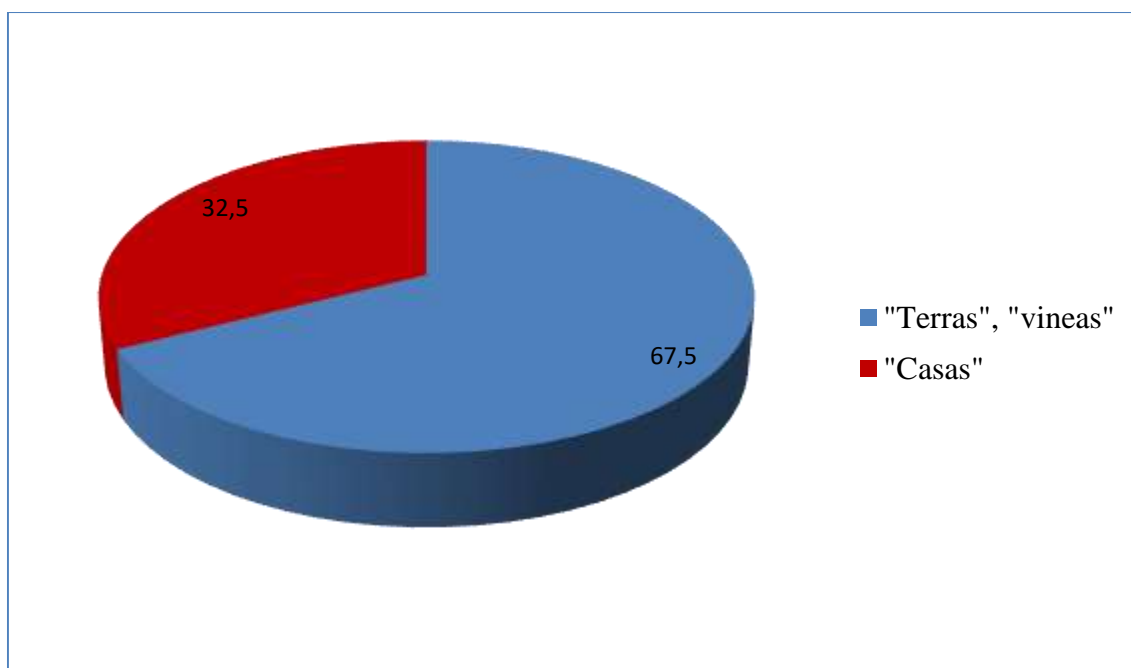


GRÀFIC 13. Esments d'aprisions i ruptures, en termes absoluts, per col·leccions diplomàtiques (DCVa: Catedral de Vic; ACB: Arxiu Comtal i Sant Joan de les Abadesses; DSBB: Sant Benet de Bages).



GRÀFIC 14. Esments d'aprisions i ruptures, en termes relatius, per col·leccions diplomàtiques (DCVa: Catedral de Vic; ACB: Arxiu Comtal i Sant Joan de les Abadesses; DSBB: Sant Benet de Bages).

És significatiu saber el tipus de predis provinents d'aprisió/ruptura que eren d'interès pels seus compradors. Dels 40 esments¹⁶³⁶ fins a l'any 920 entre els comtats d'Osona i Manresa (CCIV), només 13 (32,5 %) consisteixen en *casas*. Aquest percentatge es redueix si es té en compte que 7 esments combinen l'aprisió/ruptura amb la compra i l'herència, possiblement perquè la primera procedència només afectava parts de l'explotació que no era la casa pròpiament, de manera que els caps d'explotació pervinguts per aprisió o ruptura són només 6 (15 %). És a dir, l'acte jurídic d'apropiació de l'erm es concretava bàsicament en la creació de terres de conreu, fonamentalment cerealícoles i vinyes, allunyades de la zona de residència, i no les cases de pagès.



GRÀFIC 15. *Proprietates* (%) tingudes per aprisió/ruptura (segles IX-X)

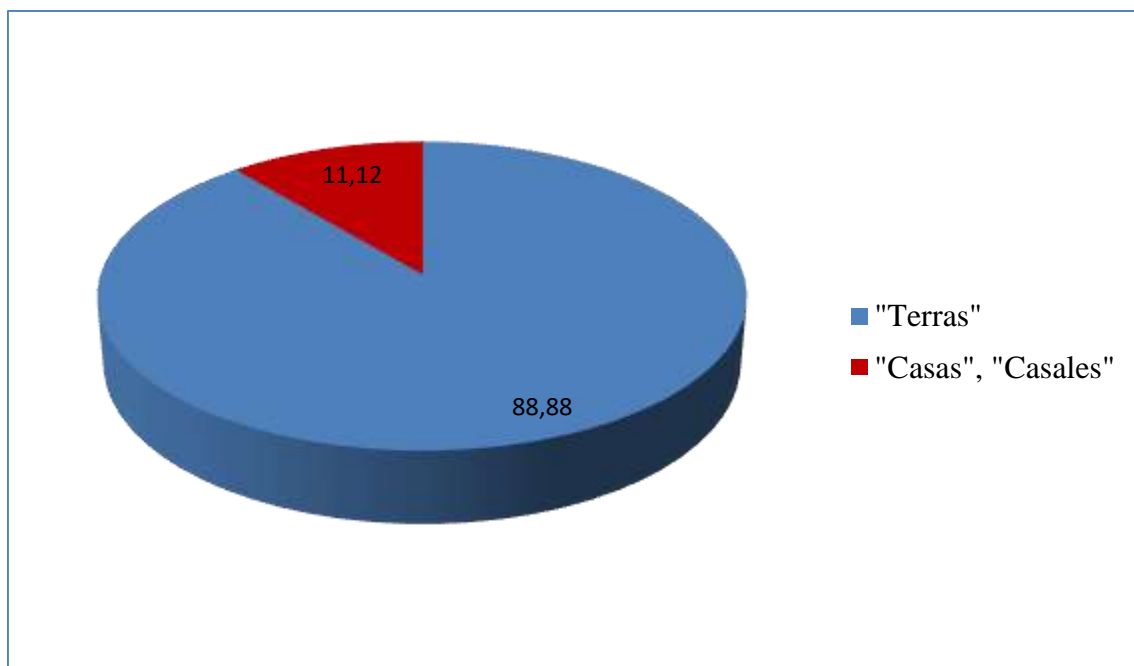
L'ampliació de la mostra documental als esments de *stirpes*, que sí que es poden considerar resultat de l'acció física d'artigar¹⁶³⁷, proporciona 18 esments entre els anys 887-985, tots relatius a *terras*, dels quals 16 (88,88 %) afrontaven amb altres terres i una

¹⁶³⁶ CCIV, docs. 3, 5, 13, 15, 18, 21, 22, 31, 36, 37, 44, 50, 54, 68, 72, 80, 85, 87, 91, 94, 102, 108, 109, 121, 126, 127, 128, 134, 135, 137, 138, 146, 150, 154, 177, 180, 186, 194, 214, anys 881-920.

¹⁶³⁷ Vegeu <http://ducange.enc.sorbonne.fr/STIRPARE> (Consulta: abril 2020).

vinya¹⁶³⁸, i 2 (11,12 %) amb cases i casals; a més, aquests dos únics esments d'afrontacions de *stirpes* amb cases són tardans i corresponen als anys 995 i 1000. De fet, entre els anys 976 i 1000 es concentren 6 dels esments de *stirpes* afrontant amb *terras* (37,5 %)¹⁶³⁹. Aquesta cronologia tardana sembla indicar que les artigades dutes a terme inicialment en els marges de l'espai conreat havien arribat prou lluny com per donar origen a noves zones de residència i evitar, així, desplaçaments massa llargs entre les cases preexistents i els espais de colonització.

Així, doncs, per bé que J.M. Salrach (1991: 211) afirma que “la llibertat de moviment era necessària per a l'empresa colonitzadora”, els esments d'aprisió/ruptura a Osona mostren un caràcter limitat tant en el temps com en l'espai, confinat principalment a la perifèria dels espais agraris organitzats existents en el moment de la conquesta en els territoris coberts per les col·leccions diplomàtiques.



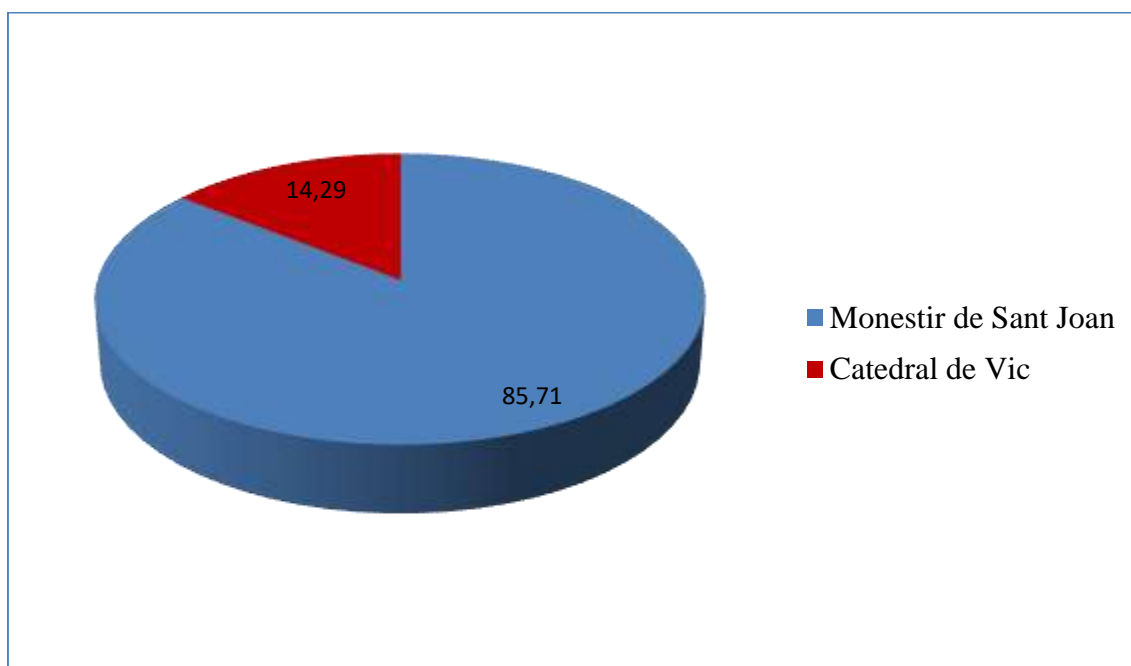
GRÀFIC 16. Afrentacions (%) de les *stirpes* osonenques (887-985)

Sí que hi ha diferències pel que fa a la dinàmica de les vendes de predis procedents d'aprisió/ruptura a l'aristocràcia laica i eclesiàstica a cada col·lecció diplomàtica i, fins a

¹⁶³⁸ CCIV, docs. 6, 74, 87, 104, 224, 237, 743, 839, 911, 1070, 1253, 1333, 1339, 1453, 1462, 1485.

¹⁶³⁹ CCIV, docs. 1687-1844, anys 995-1000.

cert punt, territori. Dels 40 esments enregistrats entre l'any 881 i 920, 19 corresponen a operacions entre particulars (47,5 %)¹⁶⁴⁰, entre ells només un prevere, mentre que 21 impliquen corporacions eclesiàstiques (52,5 %)¹⁶⁴¹; aquestes últimes rebien els predis per compra (14 esments), donació pietosa (4 esments) i dotacions d'esglésies parroquials (3 esments). Les xifres de les corporacions, però, es veuen representades sobretot en el cas del monestir de Sant Joan que concentrava la majoria de les adquisicions eclesiàstiques amb 18 esments (85,71 %), dels quals 11 foren alienacions a favor seu a partir dels reconeixements judicials de l'any 913; això és, aquests no només suposaren la dependència monàstica pels pagesos de Vallfogona sinó una empenta a la monopolització pel monestir de les aprisions que s'hi havien fet. Mentrestant, la catedral de Vic queda en una posició molt inferior, amb 3 esments (14,29 %).



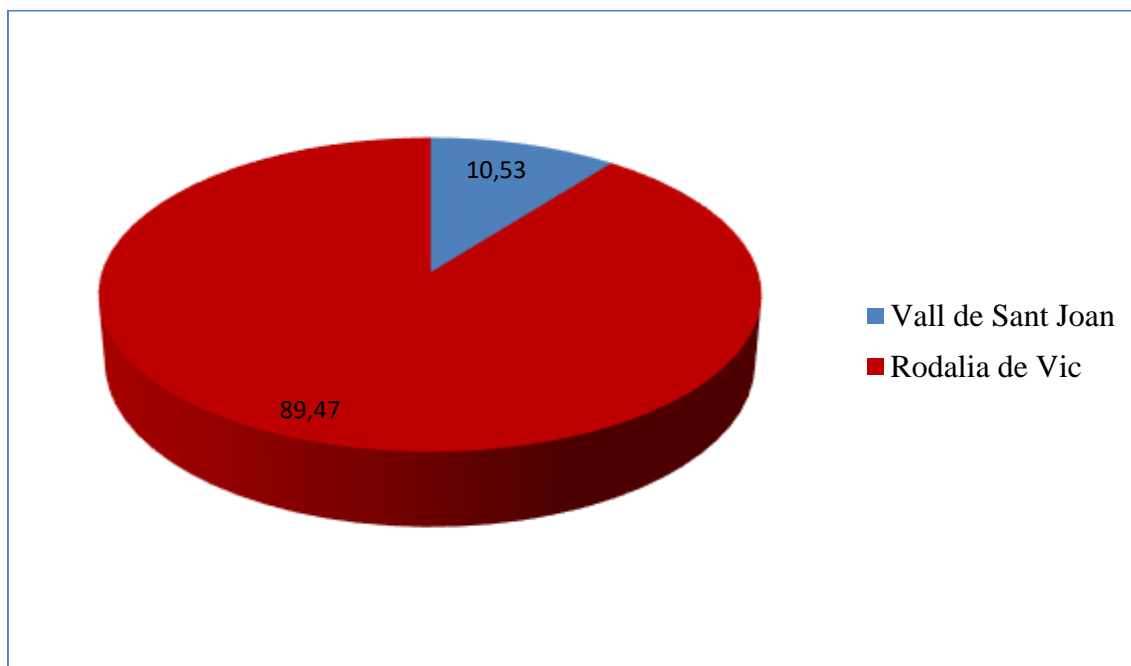
GRÀFIC 17. Alienacions de *proprietates* (%) tinguts per aprisió/ruptura (881-920)

Les alienacions a la rodalia de la ciutat episcopal es feien entre particulars: les transferències eren bàsicament un afer entre pagesos de les mateixes comunitats o de comunitats properes, encara que els beneficiaris fossin acumuladors. Així, de les 19

¹⁶⁴⁰ CCIV, docs. 3, 5, 15, 21, 22, 31, 36, 50, 54, 68, 80, 102, 109, 121, 127, 134, 135, 146, 214, anys 881-920.

¹⁶⁴¹ CCIV, docs. 13, 18, 37, 44, 72, 85, 87, 91, 94, 108, 126, 128, 137, 138, 150, 154, 177, 179, 180, 186, 194, anys 889-919.

operacions entre particulars documentades en el mateix període, 17 (89,47 %) van tenir lloc a la mateixa Plana de Vic i només 2 (10,52 %) a l'entorn del monestir de Sant Joan, proporció que mostra les diferències que hi podia haver segons quin poder tenien a prop els pagesos pel que fa a qui beneficiava finalment l'apropiació dels erms. En el cas de Sant Joan, l'interès per reduir el volum d'explotacions beneficiàries de les franqueses derivades del règim de l'aprisió, situades en el domini monàstic, és ben clar.



GRÀFIC 18. Localització de *proprietates* (%) tingudes per apriació/ruptura i alienats entre particulars.

La reducció dels esments d'aprisions coincideix amb la cronologia dels primers esments d'operacions que, sota la forma de venda, eren encàrrecs per estendre determinats conreus. El canvi de règim jurídic podia donar origen a situacions enrevessades que els textos, encotillats pels formulismes documentals vigents al segle X (Zimmermann, 1982), s'esforçaven en formalitzar. Serveixi d'exemple una venda de terres per plantar vinyes, a la vall d'Osor, al mateix matrimoni a qui s'havien comprat prèviament, tot exceptuant unes altres terres que un dels venedors originals -i ara comprador- havia comprat en l'interval a un tercer. L'operació¹⁶⁴² tenia com a objectiu, en tot cas, fer vinya en una peça

¹⁶⁴² CCIV, doc. 232, any 921 (*vindimus vobis terras cultas et incultas, vineas edificatas vel ad edificare, regos et subreganeis, nostro proprio, qui nobis advenit per nostra comparacione quod nos emimus de te ipso emtore et iamdicta uxori tue [...] exceptus ipsos domos vel ipso solarario*

de terra que, al capdavant de l'operació, encara presentava espai (*ad edificare*) per fer-n'hi més. Es pot tractar del mateix acord, en aquest cas adreçat a fer hort, de quan un matrimoni va vendre a un altre l'any 922 una *cassa et curte et pecia de terra culta, tantum quod XXXXX dextros includunt in giro ad ortum faciendum*, per 6 sous, a Castellterçol¹⁶⁴³. Aquests acords per posar en conreu eren semblants als contractes *ad plantandum* que, des de principis del mateix segle X, van aparèixer per regular les “accions reals de colonització” (Udina, 1991: 169), en el marc dels dominis aristocràtics alodials o feudals¹⁶⁴⁴. Els primers esments d'aquests nous contractes es troben l'any 900 a Arbúcies, on *Godus* va vendre una vinya a plantar a un matrimoni¹⁶⁴⁵, i el 914 al castell d'Orís (*in castro Urisitano, in locum ubi dicitur Pugo Cirgoso*), on es combinaven la ruptura adreçada a crear el cap d'explotació (*kasa una et solario uno cum suo superposito vel curte et orto et terra culta vel inculca que mihi adveni de mea ruptura*) i la complantació per fer vinya (*tam plantata quam ad complantandum*)¹⁶⁴⁶. Abans de l'aparició del tipus documental de la *complantatio*, les giragonses dels escrivans delaten que els primers efectes de la direcció aristocràtica del procés de treball desbordaven els límits dels formularis documentals existents per legalitzar l'ampliació de conreus de renda com la vinya¹⁶⁴⁷. Els formularis elaborats al monestir de Ripoll abans de mitjan segle X (Zimmermann, 1982) eren prou flexible per incorporar la codificació escrita de noves operacions, com va succeir amb la complantació, sense que cap autoritat centralitzada ho disposés. Com s'ha vist en el cas dels jutges de les nissagues vicarials, aquesta autoritat, de fet, no era necessària per la gestió ni àdhuc la protecció del domini¹⁶⁴⁸. No gens

cum curtes et ortos et terras et vineas et cultum et inculcum qui fuerunt de condam Geirardo quod vos comparastis de condam Geirardo vel de filios vel filias suas vel de eredes illarum et exceptus ipsa kastagnaria qui est super ipsos domos de Eldeberto quod bos ipsos mihi venumdistis).

¹⁶⁴³ CCIV, doc. 242, any 922.

¹⁶⁴⁴ Sobre la *complantatio*, R. Gibert (1953) i G. Feliu (2010: 59-60). M. Barceló (1994: 131) proposa no confondre-les.

¹⁶⁴⁵ DCVb, doc. 30, any 900

¹⁶⁴⁶ CCIV, doc. 127, any 914.

¹⁶⁴⁷ B. Schweineköper (1977) recull casos d'escrivans que reinterpretaven aleshores lliurement el vocabulari jurídic i l'adaptaven a noves realitats socials i econòmiques del seu entorn. La mateixa dinàmica la detecta Th. Bisson (1984: 67-68) en la codificació escrita de la practica inicialment oral de les convinences i els jurament feudals durant el segle XI

¹⁶⁴⁸ Vegeu 2.2.3. Els jutges de les nissagues vicarials.

casualment, fou quan a partir de 920 es rarificaren els esments de predis procedents d'aprisió/ruptura que augmentaren les altres operacions dirigides de posada en conreu. La complantació, molt relacionada amb la vinya però sense excloure altres conreus (*ipsam vineam complantatam; terras complantatas cum arboribus de multa genera vel ad complantare*)¹⁶⁴⁹, continuà present al segle XI i, de fet, fins a dates ben tardanes¹⁶⁵⁰.

La incorporació de l'interès per accedir a les terres vacants d'explotació col·lectiva i apropiar-se-les al capdavant del període trentenari, així com el seguiment de determinats individus millor documentats, obren la porta a processos d'erosió de drets comunitaris d'accés als erms que haurien dut a terme, sens dubte, els poders aristocràtics laics i eclesiàstics, però també els pagesos aloers, acumuladors o, com els anomena J.M. Salrach (2021: 25), "local eminences"¹⁶⁵¹.

Però l'accés a l'erm resulta d'interès amb la condició de disposar de força de treball suficient per explotar-lo, menys en el cas de la forestal o la pastura, més si és agrícola. Pels acumuladors sorgits de les mateixes comunitats pageses, el disposar d'un accés al treball camperol era més difícil per la menor capacitat d'adquirir, sobretot, les cases de pagès a les quals estaven adscrits els drets comunitaris sobre els espais considerats vacants¹⁶⁵². Això era sens dubte així en el cas dels acumuladors locals no pertanyents a l'aristocràcia del comtat. Les alienacions a favor de corporacions eclesiàstiques i, en

¹⁶⁴⁹ DCVb, docs. 1629, 1652, anys 1095-1098.

¹⁶⁵⁰ DCVb, docs. 711, 760, 771, 773, 810, 836, 864, 889, 890, 916, 929, 930, 961, 968, 976, 984, 990, 1009, 1021, 1022, 1027, etc., anys 1009-1044 i etc.; Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs, Avencó, perg. A-1, A-9, A-22, anys 1022-1235. Agraïxo a Ramon Dachs i Fina Bernard l'accés a aquest arxiu quan encara es trobava entre les parets del mas Blancafort del Molí de la Garriga.

¹⁶⁵¹ El mateix autor els descriu en un fragment més llarg però que crec que val la pena reproduir perquè es pot aplicar al cas osonenc: "They were representatives of an intermediate group whose features are still somewhat imprecise, somewhere between simple peasants and the aristocracy (counts, bishops, viscounts and veguers), whom we could define as the group of landowners and minor local lords" (Salrach, 2021: 27).

¹⁶⁵² Per bé que l'aprisió estava a l'abast, en principi, de tota la població lliure, M. Barceló (1994: 133) calcula que una família nuclear podia roturar un màxim de 1 ha/any, si havia de compaginar la roturació amb el treball necessari per sobreviure i pagar la renda.

general, poders aristocràtics també feien que “pasaban a ser dueños de tierras de labor y de diversos bienes muebles e inmuebles, pero al mismo tiempo –y quizá sobre esto no se ha llamado suficientemente la atención hasta ahora- obtenían a su vez el derecho de usufructo de los bienes comunales: dehesas, molinos, canales, aguas, etc. Participando como coherederos entraban a formar parte de una parentela y a la vez de la comunidad campesina, asegurándose, por este doble camino, su dominio progresivo sobre ambas”. El 889, així, en un conjunt d’exploracions venudes al bisbe Gotmar (*omnem portionem de duarum quem nos ibidem abemus in casas, curtes vel ortos, terras cultas vel incultas seu vineas et arbores pomiferos vel inpomiferis*)¹⁶⁵³, es va preveure que el bisbe pogués ampliar-les per aprisió o per intensificació del treball dels pagesos (*et si amplius invenire potueris de aprisione vel laboratione in predicta villa de condam viro meo omni tibi vindimus cum exio et regressio suo*)¹⁶⁵⁴. L’esment és senyal tant d’una tasca inacabada de roturació prèvia, a càrrec dels venedors, com de la capacitat del bisbe d’apropiar-se de més espais considerats vacants.

Si, com ja va apuntar R. d’Abadal (cit. Pastor & Larrea, 2012: 794) l’aprisió es podria haver practicat sobretot en les terres comunals, això faria “saltar toda la lògica anterior” relativa a terres abandonades ocupades per nouvinguts. Potser per això Abadal no va desenvolupar aquesta possibilitat que posava en qüestió la idea de la repoblació d’una Osona buida o desorganitzada? En tot cas, les aprisions dutes a terme a partir de la conquesta van continuar els efectes dissolvents de l’acció prèvia dels *hispani* sobre el control comunitari dels espais considerats vacants osonencs. L’ús del mot *portione* en els primers documents era un reflex d’aquesta continuïtat, si més no en l’utilitatge conceptual

¹⁶⁵³ CCIV, doc. 12, any 889. El preu, dos cavalls valorats en un total de 50 sous, fou elevat i indica que els drets objecte de tràfic, possiblement rendes sobre un conjunt d’exploracions pageses treballades per altri, també eren importants.

¹⁶⁵⁴ El mot *laboratione* tenia el sentit de terra treballada (<http://ducange.enc.sorbonne.fr/LABOR3#LABOR3-15>. Consulta: abril 2024), però el vincle entre la *laboratione* i la renda pagesa, produïda directament o per altri, ja apareix a Osona el 911, quan Clarenci i Amunna van fer donació pietosa a la catedral *in eius videlicet racione dum vivimus nos eum laboremus et tale reditum redamus sicut de alios alodes* (CCIV, doc. 101). El 945, l’execució testamentària del prevere Nectarà també especifica que els canonges *potestatem habeant laborandi aque usuandi sicut ceteris aliis alodibus vel munificentis* (doc. 559).

de juristes i escrivans¹⁶⁵⁵. El mot, tanmateix, en el tombant del segle IX al X també (sobretot?) tenia un sentit de renda percebuda sobre la producció dels que treballaven la terra i no dels qui tenien la *proprietat* de l'explotació objecte d'aprisió. Així, el 902, quan Sarra va vendre a Sesbald unes *terras meas quem abeo de parentes meos vel de mea aprisione a l'apendicio de Bepalla*, es tractava de dues terres, una vinya i una coma senceres, més *in ipso kampo retondo [...] ipsa mea porcione, in ipsa vinea quem abeo cum Altobega ipsa mea porcione i in Sancto Iulio, in ipso kampo qui fuit de parentes meos quem tenet Eles ipsa mea porcione*; segons aquesta darrera cita, les *porciones* eren part dels drets sobre el treball d'altri que efectivament hi treballava, com aquest Elies, i que al capdavant generava les collites, que és el que realment interessava en el *mercat de la terra (ipso kampo cum suas meses)*¹⁶⁵⁶. Si com recorden F. Retamero & J. Torró (2018: 12), en referència als sistemes hidràulics sotmesos a domini, “changing water distribution systems or species hierarchies, transforming work regimes and tools [...] not only dismantled traditional peasant practices, but also the associated social networks”, l'accés del bisbe de Vic o de qualsevol altre aristòcrata als erms gestionats col·lectivament també era una bomba de rellotgeria en el cor mateix de l'ordre social existent en el moment de la conquesta.

6.1.1. De la pastura extensiva al mosaic agrícola de la Plana de Vic.

La ciutat episcopal estava envoltada d'àmplies zones de pastura, els anomenats Prats de Vic o de Gurb, al nord, i Narbonès, al sud. En els dos espais es documenta l'assentament de colons narbonesos i, en menor mesura, cerdans, al primer quart del segle X com a molt tard¹⁶⁵⁷. Pel sud, el Prat Narbonès s'estenia al sud de Vic fins al final de la Plana al coll de Tona, partió d'aigües de les conques del Besòs i el Ter. Però des dels primers textos es veu que aquesta continuïtat física no es corresponia amb la dels drets senyorials o

¹⁶⁵⁵ CCIV, docs. 3 (*proprias nostras terre portiones quod nos ibidem traximus de eremo primi homines cum subditiōne francorum*), 6 (*casale cum curte et orto et regressio suo et de terra petias duas [...] ista omnia superius nominate cultum vel incultum sicut ipsas infrontationes includunt portione nobis debita ab omni integritate adruptas*), anys 881-887. Altres esments de *portiones* (docs. 20, 21, 195, 442, anys 892-938).

¹⁶⁵⁶ CCIV, doc. 50, any 902.

¹⁶⁵⁷ Vegeu 4.2. Colons a recer de la conquesta comtal.

de les comunitats pageses sobre l'espai: el mateix canvi de denominació de cada segment de prat denota la fragmentació jurisdiccional en termes castrals (Gurb, Orsal, Tona), el propi de la ciutat (Prat de Vic) i de l'assentament de nouvinguts narbonesos que donava nom al segment més proper a la ciutat episcopal. Aquesta compartimentació és precoç i es relaciona tant amb l'establiment dels castells termenats com del *villare Narbonense*, això és, la reorganització jurisdiccional i l'assentament de nouvinguts arran de la conquesta comtal.

Posterior, segons els textos, fou la transformació de la pastura original, que també anà lligada a l'interès d'acumuladors de dominis, els comtes des de les primeres referències en el testament de Guifré II de l'any 911 (*alius campus qui est in ipso prato*)¹⁶⁵⁸ fins als senyors d'alous que a mitjan segle X ja es trobaven inserits en un tràfic de dominis senyoriais que podia ser ben enrevessat. Així, per exemple, mentre el 957 el bisbe Guadamir va llegar a la canònica *ipso alaude qui fuit condam Olibani et est iuxta prato que vocitant Narbones*¹⁶⁵⁹, a principis del segle XI els dominis al Prat Narbonès estaven plenament inserits en les xarxes aristocràtiques per on circulaven com a penyora de la seva consolidació i extensió, en forma de vendes o donacions. Una d'aquestes segones fou la que el 1035 els esposos Ató i Ermetruit van fer a la canònica d'una torre per la respectable quantitat de 25 mancusos d'or, 5 dels quals corresponien a un deute dels venedors envers la canònica per la donació que li havia fet abans Ramon, germà del bisbe d'Urgell, de la nissaga vescomtal¹⁶⁶⁰. Les explotacions del Prat Narbonès tenien en general *pretia* elevats, com el *mulo pro solidos C* pel qual Guilefons empenyorà les seves *kasas cum curte et orto cum arboribus et terra mea propria* tingudes per herència l'any 972, tot afegint la clàusula que afegiria al deute *pesa I de auro vel de argento aut pesada* si no podia fer front al deute inicial en un termini establert¹⁶⁶¹. També fou alt el preu d'una *terra culta* situada a prop de la *fonte Kalcinaderii* del *terminio de villare Narbones* que Estregoda i els seus fills van comprar per 5 mancusos d'or l'any 997¹⁶⁶². El 1065, a l'extrem nord-est del Prat, en la confluència dels rius Gurri i Mèder (*ab occidente autem*

¹⁶⁵⁸ CCIV, docs. 103-105, any 911.

¹⁶⁵⁹ CCIV, doc. 788, any 957.

¹⁶⁶⁰ DCVb, doc. 943.

¹⁶⁶¹ CCIV, doc. 1123.

¹⁶⁶² CCIV, doc. 1763.

in alveo de Gurri sive in rio Meritabile), per on discorria el *rego de Socarrads* (l'actual Rec de Fontanelles, segurament), l'alou del sacerdot Garí i la seva esposa Guinedella fou valorat en 32 unces *auri optimi Barchinone*.¹⁶⁶³ En aquest mateix tràfic, si es tractava de donacions, afectaven sobretot explotacions pageses contigües que permetien al beneficiari de la declarada pietat crear dominis continus, com ho mostren les donacions de *terras* a la catedral al costat d'altres *terras Sancti Petri* (927-998)¹⁶⁶⁴.

L'interès senyorial pel Prat Narbonès també es manifestava en la presencia de torres alodials al bell mig del prat, com la *torre cum kasalibus, terras cultas vel incultas [...] in locum quae vocant Prad Narbones* que, el 1035, centrava una explotació funcional i ben comunicada (*de parte vero circi in ipsa strada qui pergit ad kastrum Salforas*) que els esposos Ató i Ermetruit tenien en alou (*alodium nostrum proprium*) i que van vendre a la canònica vigatana. El nucli fortificat d'aquest alou es trobava en el centre d'un entorn molt senyorialitzat que afrontava amb altres alous (*alodem qui fuit de Seniofredo vicecomite sive in alode de Sancto Benedicto [...] alode Sancti Petri sive in ipso prato*) i el feu del castell de Taradell (*ipso fevo de Taradel*)¹⁶⁶⁵. L'any 1156, l'esment d'una peça de terra *ad ipsam turrim*, limitant amb la *via qui pergit de predicto prato ad ipsam turrim* reflecteix l'articulació de les explotacions fortificades i l'espai agrícola de la Plana¹⁶⁶⁶.

Probablement situades en els pujols margosos que puntegen la Plana de Vic (*cum qui dicunt ad ipso puio de Ramio [...] de occiduo in ipso prato; ipso puio de supra Fontecuberta; ipsos pugios que dicunt ad ipsa Mora; alodem de ipso puio qui fuit de condam Guadamiri cum ipsa domenecheria*)¹⁶⁶⁷, aquestes explotacions fortificades es trobaven al bell mig del Prat Narbonès. El seu emplaçament era diferent del dels vilars documentats inicialment i que es trobaven en el seu límit exterior. A més del propi vilar Narbonès, també estaven en aquesta posició perifèrica el *villare que vocant de condam Fachilone*, del quals els *campos se tenent usque ad ipso prato que vocant Narbonense*

¹⁶⁶³ DCVb, doc. 1287.

¹⁶⁶⁴ CCIV, docs. 316, 1792.

¹⁶⁶⁵ DCVb, doc. 943.

¹⁶⁶⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2343. Al Pirineu també es troben torres al bell mig de les pastures d'estiu (Oliver, 2003b: 247).

¹⁶⁶⁷ CCIV, docs. 316, 542, 1442, 1780bis, anys 927-997.

delimitats per dominis de la catedral i del comte Sunyer l'any 933; així com el *villar de Vassal* que el 997 es trobava entre els prats Narbonès i Orsal a l'altre costat d'un coll (*de meridie in ipso prato de Ursal vel in ipso collo de Ferruzo et pervadit ad ipso villar de Vassal*)¹⁶⁶⁸. Possiblement també és significatiu que fos en aquests vilars on es trobaven les *condaminas*, que, a mitjan segle X, quan apareixen a la documentació del Prat Narbonès, eren espais senyorials d'explotació consolidada en el temps (*ipsa condamina quod emmi de matre mea condam Alodia que fuit de Lauterio cum vinea et campos*)¹⁶⁶⁹. Sembla, doncs, que la creació d'assentaments als marges i ael centre del Prat Narbonès van ser dos processos successius, la qual cosa, de ser certa, podria indicar que els vilars feien un major aprofitament de la pastura original i que l'interès de l'espai per les torres alodials posteriors era sobretot agrícola.

És possible que, amb les torres, algunes esglésies situades en el centre dels prats fessin la seva mateixa funció (*ecclesiam Sancti Iohannis que est sita in comitatu Ausonensi, iusta pratum que nominant Thonna*)¹⁶⁷⁰. Entre unes i altres devien ser el que va donar al Prat Narbonès, tot i la seva denominació, l'aspecte d'un mosaic agrícola puntejat pels nuclis, a vegades fortificats, de colonització. Si l'any 911 ja es documenta un *campus qui est in prato*, a finals del segle X ja era corrent trobar *pecias II de terras cum ipsa vinea que ibidem est et cum ipsos arbores qui ibidem sunt*, que també incloïen un prat (*simul cum ipso prato*), i que estaven situades *in locum que dicunt villare Narbonense* i afrontaven *in medio stagno* per una part i amb *ipso prato* per les altres dues i una *terra* per la restant¹⁶⁷¹. Paradoxalment, al Prat Narbonès els prats van acabar essent espais petits, ben delimitats i només esporàdic -indicador de la seva alta valoració- objecte d'intercanvi (*in loco que dicunt rio Merdabile, ipso pradello qui est ad ipsas kasas de Asenario; pradellos; pradello [...] prope sede Vico, ad ipsa Buada*)¹⁶⁷². Aquests prats es trobaven, per exemple, a prop de l'estany que delimitava les explotacions (*in medio stagno*), senyal de l'interès per accedir a l'aigua, com era el cas de les *pecias II de terras [...] cum ipso*

¹⁶⁶⁸ CCIV, docs. 397, 1780bis, anys 933-997.

¹⁶⁶⁹ CCIV, doc. 513, any 942. Vegeu 5.1.1. Sentelias: de vilar a centre del domini de Centelles.

¹⁶⁷⁰ DCVb, doc. 165, any 1099.

¹⁶⁷¹ CCIV, docs. 103-105, 1618, anys 911-992.

¹⁶⁷² CCV, docs. 395, 1722, 1724, anys 933-996.

prato qui ibidem est que l'esposa Sènior va vendre al sacerdot Sunifred l'any 992¹⁶⁷³. Avançat el segle XI es documenten també canals de drenatge com a límit de dominis (*de occiduo in ipso fevo de Teradel sive ipso reg qui inde discurrit per tempus pluviarum*)¹⁶⁷⁴, senyal del condicionament agrícola de la pastura original.

La transformació des dels nuclis de colonització centrals també va afectar els assentaments perifèrics. Així, la *villa que dicunt Tendas* que el 928 limitava el Prat Narbonès per l'est, tal vegada un espai d'intercanvi amb guinguetes diferenciades del mercat urbà de Vic¹⁶⁷⁵, l'any 1065 ja havia canviat el seu nom en un procés que sembla lligat a un reforçament de les defenses del lloc (*loco nominato ab antiquis Tendas et de noviter Rocafort*)¹⁶⁷⁶. D'un altre vilar perifèric, el *villare que vocant de condam Fachilone*, del quals els camps arribaven *usque ad ipso prato que vocant Narbonense* l'any 933¹⁶⁷⁷ no se'n sap el destí. En canvi, el propi vilar Narbonès es va convertir en un *mansus* documentat l'any 1143 en el context d'una querella entre Santa Maria de l'Estany i Berenguer Gilabert sobre els dominis respectius *in Prato Narbonensi*. El mas ja monopolitzava la identitat toponímica de l'espai original (*ipso manso de Prato Narbonensi in quo habitavit Raimundus Furonis*), que tant els homes de Berenguer com els de Santa Maria de l'Estany podrien fer servir per pasturar i fertilitzar amb formiguers (*si mei homines ibi pascunt vel formicant*); en canvi, la llaura requeriria el permís de l'altra part (*in eodem prato laborare audeat nisi ex consensu prioris pariter et meo*)¹⁶⁷⁸.

¹⁶⁷³ CCIV, doc. 1618, any 992.

¹⁶⁷⁴ DCVb, doc. 943, any 1035.

¹⁶⁷⁵ CCIV, docs. 332, any 928.

¹⁶⁷⁶ DCVb, doc. 1287. L'esment de l'any 928 de *ipso vallo* entre els límits d'unes cases podria indicar, en aquest cas, una fortificació inicial del lloc (CCIV, doc 332); pel sentit del mot, J. Terrado (2011).

¹⁶⁷⁷ CCIV, doc. 397, any 933.

¹⁶⁷⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 45-46.

6.1.2. Vinyes entre vilars i nous assentaments al Pla de la Garga.

A finals del segle IX, el Pla de la Garga (*rocas naturales de ipsa Gar[ri]ga*)¹⁶⁷⁹, als peus del castell de Sant Esteve, quedava repartit entre diversos vilars disposats a l'entorn de turons enlairats pocs metres sobre el seu entorn immediat (*ipsa Mamula, torrent que discorre del puig Mambla; 642 m; Ulligo, rocha de Ullig, 606 m*)¹⁶⁸⁰. El domini aristocràtic es documenta al Pla des del mateix final del segle IX: el 898 l'abadessa Emma tenia una vinya a *Uligo (vineam in loco que dicitur Ulligo modiatas IIII)*, al mateix lloc on la comtessa Garsenda va donar les *domos, curtes, ortos, pomiferas, terras et vineas [...] de villa Oligo* al monestir de Ripoll l'any 916¹⁶⁸¹. A partir de mitjans del segle X també es documenten els dominis propis de magnats. Entre ells, l'alou de *Cerdanos* del levita Guadamir¹⁶⁸² ja havia estat el marc per a l'assentament de colons cerdans l'any 964. L'any 987 el comte Ramon Borrell va vendre dos molins al fidel Guitard (*molendinis cum aquis aquarum, cum omnia usabilia quod ad molinos pertinet [...] molinos cum duos regos et aquas aquarum*) i l'any 990 va vendre uns *ortos et molinos cum caput aquis* venuts als esposos Bonfill i Guinedella al terme del castell de Sant Esteve, entre el Pla de la Garga i l'emplaçament de l'antic vilar de Vallossera (*in terminio katri Sancti Stephani, in eius termines, in rio Congusto et in rio Valle Orsaria [...] et ascendit usque in rio de Valle Orsaria sive in molino de Belarone sacer et ascendit usque in ipsas rochas naturales de ipsa Garriga*)¹⁶⁸³.

A finals del segle X, els magnats locals es van afegir i, fins a certa punt els van substituir, els comtes en el tràfic de dominis. El primer documentat, l'any 997, Hugó, deixà en testament a Sant Benet de Bages un alou estès entre el Sevedà i els *termines de Sancti*

¹⁶⁷⁹ CCIV, doc. 1590, any 990.

¹⁶⁸⁰ CCIV, doc. 37, any 898; Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40, 40; DCVb, doc. 996, any 1040; Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048.

¹⁶⁸¹ CCIV, docs. 37, 155, anys 898-916.

¹⁶⁸² Vegeu 4.3. L'alou de Cerdans, pilar del nucli del domini de Centelles.

¹⁶⁸³ CCIV, docs. 1526, 1590, anys 987-990. Entre 1047-1060 el sagristà Pere Goltred tenia *domos scilicet cum terris et vineis et molendinis et boscu et pascuis et aquis cum decursionibus suis* entre Santa Coloma, Sant Martí d'Aiguafreda, Vallossera i Fitor; DCVb, doc. 1202).

Stephani, limitat al nord per *ipsa Spina* (Collsuspina) i el Puigsagordi i pel sud pel turó de Tagamanent i, al Pla de la Garga, entrava *in termines de Sancti Stephani [...] usque in ipsa Mamola*¹⁶⁸⁴. És possible que Hugó fos el fill del vicari Unifred, això és, nét del vicari Sal·la i, per tant, nebot del vicari Isarn i cosí del primer Centelles, Gilabert Isarn¹⁶⁸⁵. En tot cas, el llegat de l'alou al monestir de Sant Benet de Bages va formar part de la recomposició dels dominis familiars a l'Alt Congost a la mort del vicari Sal·la i l'accés del vicari Isarn al capdavant de la nissaga. En aquesta recomposició també es va formar el nucli originari del domini de la nissaga de Centelles a la rodalia de l'església de Sant Martí i del castell de Sant Esteve, documentat a partir de la donació del bloc patrimonial del magnat Unifred a Gilabert Isarn l'any 1031¹⁶⁸⁶.

El Pla de la Garga, estès els peus del castell de Sant Esteve i de la parròquia de Sant Martí on es trobava la casa forta dels Centelles, era l'espai natural de la seva actuació concretada en la colonització agrícola, la fundació de nous assentaments i la promoció de noves nissagues incloses en la seva xarxa aristocràtica; al Pla de la Garga, la nissaga fou la dels dels Casoles¹⁶⁸⁷. El 1040, el fill de Gilabert Isarn, Guadall, va vendre a Guitard Jofred un alou amb molins (*mulinos cum regis at capud reges et suis aiacensiis et suis discursis et suis glevariis et omni suis usabiliis que ad molinos pertinent nostrum proprium*) situat al *loco vocato Ulich*, on també es trobava *ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert* (Rocafiguera, 1983, doc. 4). Pare i fill van rebre l'any 1048 del mateix Guitard Jofred l'empenyorament d'un *soler cum cases et curtes et ortos et terras et triliis et mulino et pratis et aquis aquarum et viaductibus vel reductibus et cum illorum arboribus qui infra sunt* situat entre la *rocha de Ullig* i el riu Congost. Aquest document¹⁶⁸⁸ també és el primer que esmenta Vilarestau com afrontació (*de occiduo in Vilarastad*), unes *villa* assentament que no es documenta l'any 898 i que la localització de l'església que en va prendre el nom (*ecclesia de Sancta Maria de Vilarastal*) documentada l'any 1100¹⁶⁸⁹ indica que es

¹⁶⁸⁴ CCIV, doc. 1771, any 997.

¹⁶⁸⁵ Vegeu 2.4.1. Gilabert, fill del vicari Isarn.

¹⁶⁸⁶ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁶⁸⁷ Vegeu 3.1.5a. La formació de la nissaga de Casoles.

¹⁶⁸⁸ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048. Vegeu 3.1.5b. La relació amb la prole de Jofred.

¹⁶⁸⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

trobava en la rodalia del vilar *Casulas*. L'església, avui en ruïnes, és al capdamunt d'un petit turó, a 673 m, a tocar de la cinglera sobre la vall del Congost i d'un dels graus que permetien tradicionalment remuntar-la (*gradu virginis Marie de Vilarastau*)¹⁶⁹⁰. Es tractava, doncs, o bé d'un assentament creat de bell nou després de l'any 898, o bé estava inclòs en el vilar de *Casulas* i va adquirir entitat pròpia a partir d'aleshores. En qualsevol cas, la presa d'importància del lloc fou indestruïble de la dinàmica del domini aristocràtic al Pla de la Garga documentat des del mateix final del segle IX.

El domini de Centelles al Pla de la Garga, a partir del nucli de Casoles, s'amplià el 1067 quan Guadall i la seva mare Erimberga, ja vídua de Gilibert Isarn, van adquirir *in loco Kasoles* un alou al monestir Sant Benet de Bages mitjançant permuta per unes dominis propis a Taradell i Tona¹⁶⁹¹. Gairebé segur, el domini a Casoles era part del domini que el monestir hi havia rebut per la deixa del magnat Hugó el 997 dins del terme del castell de Sant Esteve, que, com ja s'ha vist, entrava als *termines de Sancti Stephani [...] usque in ipsa Mamola*, i que ell mateix havia deixat al monestir¹⁶⁹². En tot cas, la permuta va iniciar una presència de dominis directes dels Centelles al peu del castell de Sant Esteve que va anar augmentar i s'hi va mantenir durant tota l'Edat Mitjana¹⁶⁹³. Al cap d'una vintena d'anys, l'acció dels Centelles havia donat com a resultat l'aparició del primer mas documentat en el domini de Centelles: el 1083, Guadall Gilibert (*Guazal Guilaberti*) i la seva esposa Beatriu (*Beatrix*), juntament amb l'hereu Gilibert Guadall (*Guilaberti Guadalli*), van vendre el *manso uno cum ortis et trilea et arboribus de multas generaciones cum terra ubi totum est fundati* situat al *locum Chasulas*, al costat de la *strada qui transit per Casulas*. El mas era tingut en alou (*francum et nostrum proprium*) per compra i altres procedències, entre les quals es comptaria la permuta de l'any 1067 amb Sant Benet de Bages; el mas, en tot cas, afrontava amb altres alous dels Centelles (*in*

¹⁶⁹⁰ Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà, any 1518.

¹⁶⁹¹ Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139, any 1067.

¹⁶⁹² CCIV, doc. 1771, any 997. Vista la probable relació genealògica entre Hugó i els Centelles, el monestir de Sant Benet de Bages hauria fet, en aquest cas, de dipòsit de dominis mentre la nissaga de Centelles es consolidava a l'Alt Congost

¹⁶⁹³ El 1368, per exemple, Eimeric de Centelles, *dominus honoris de Scintillis* establí el bosc del mas de Vilarestau (*nemorem mansi de Vilarestau*) i el mas Nadal a Bernat Ferrer (Arxiu Municipal de Centelles, pergamins del mas Cerdà).

alodio Reimon Sendre vel de eres vel de nos venditores...in alodio de nos iamdictis venditores vel in stradq qui transit per Casulas)¹⁶⁹⁴.

Tot i que a finals del segle XII encara hi havia dominis de Sant Benet de Bages tant al terme del castell aleshores ja dit de Centelles com de Tona i de Taradell¹⁶⁹⁵, la permuta de 1067 també fou el tret de sortida per a un intens *mercat de la terra* dinamitzat pels primers Centelles que es mostrava capaç de generar transformacions de l'espai rural existent en el moment de la conquesta. Segons apareix en els textos, havia començat a canviar durant el segle X amb l'assentament de colons cerdans i la creació de nous vilars inexistents a finals del IX; no gensmenys, a partir de mitjan segle XI els canvis es van accelerar. Així, l'any 1048¹⁶⁹⁶ s'esmenta per primer cop el lloc de Vilarestau (*de occiduo in Vilarastad*), situat a la perifèria de vilar *Casulas* que no es documenta l'any 898¹⁶⁹⁷. L'església, avui en ruïnes, és al capdamunt d'un petit turó, a 673 m, a tocar de la cinglera sobre la vall del Congost i d'un dels graus que permetien tradicionalment remuntar-la (*gradu virginis Marie de Vilarastau*)¹⁶⁹⁸. Es tractava, doncs, o bé d'un assentament creat de bell nou després de l'any 898, o bé que estava inclòs en el vilar de *Casulas* i va adquirir entitat pròpia com a *villa* a partir d'aleshores. En tot cas, la puixança del lloc és indestriable de l'acció local dels Centelles, fins i tot abans de la recuperació del domini de Casoles per la permuta de 1067 amb el monestir de Sant Benet de Bages. Aquesta acció va continuar després amb la introducció del *mansum*, documentat per primera vegada l'any 1083.

Des del principi, aquests dominis objecte de tràfic al Pla de la Garga van incloure erms, boscos i garrigues, que els mateixos textos indiquen que s'estaven reduint a conreu i, en algun cas, donaven origen a nous assentaments, com hauria estat el cas de Vilarestau. Per la cronologia dels esments, aquests espais apareixen un cop produïda l'apropiació aristocràtica dels dominis eminents de les explotacions pageses que, en altres llocs

¹⁶⁹⁴ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-19, any 1083.

¹⁶⁹⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals, Sant Benet de Bages, perg. 550, any 1196.

¹⁶⁹⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048.

¹⁶⁹⁷ CCIV, doc. 37, any 898.

¹⁶⁹⁸ Arxiu Municipal de Centelles, Pergamins del mas Cerdà, any 1518.

d'Osona, es pot resseguir des de finals del segle IX però que en el cas dels Centelles trobem tardanament per la manca de l'arxiu antic de la nissaga. Els textos del Pla de la Garga confirmen indirectament la mateixa seqüència en estar els pagesos absents mentre, en canvi, enregistren transferències de dominis eminents dins de les xarxes aristocràtiques. En tot cas, aquests processos van anar lligats sovint a l'extensió de la viticultura¹⁶⁹⁹, com hi anaven aleshores en altres llocs del terme castral. A la rodalia de la casa forta de Vinyoles, per exemple, l'any 1146 el castlà menor de Sant Esteve, Guillem Bonfill, també promovia la fundació de cases (*ut edifices domo*) i la complantació de vinyes (*et complantetis vineas et arbores*)¹⁷⁰⁰.

Així, hi havia conreus i erms en els dominis comtals i senyorials l'any 916, el 987 el 990 i el 997 (*terras et vineas cultas et ermas*)¹⁷⁰¹. També incloïa erms l'alou a Santa Coloma (*in parrochia Sancta Columba supranominata terras et vineas, cultum vel hermum, vel molendinis cum arboribus diversis generis*) del magnat Unifred rebut per Gilabert Isarn l'any 1031¹⁷⁰², i hi havia *casas cum solos et suprapositos, curtis, ortos, terras cultas eremas nostras proprias* a l'alou empenyorat per un matrimoni al magnat Guitard l'any 1033 (Rocafiguera, 1983, doc. 3).

La roturació dels espais considerats vacants i la fundació d'assentaments va parella a aquests esments d'erms inclosos en dominis aristocràtics. És emblemàtic el cas del lloc de *ipso Cerdano*, un dels assentaments de l'*alode Cerdanos* del levita Guadamir encabit entre els termes dels vilars preexistents de *Casulas* i *Mammola*, documentat l'any 1100 però que ja devia existir l'any 964. El lloc cerdà es trobava a l'oest del nucli del vilar (*casas cum casalibus, [...] in loquo vocitato ad ipsas Kasolas*)¹⁷⁰³, localització que el delata com un dels primers resultats la reducció a conreu dels extrems del terme de

¹⁶⁹⁹ Al Pirineu es poden detectar diferències, pel que fa al disseny de l'espai agrari, entre el lloc perifèric de la vinya en els assentaments preexistents a la conquesta dels comtes de Tolosa de principis del segle IX i el lloc central que ocupava, en canvi, en els parcelaris dels assentaments creats posteriorment (Arbués & Oliver, 1999).

¹⁷⁰⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-18, any 1146.

¹⁷⁰¹ CCIV, doc. 1771, any 997.

¹⁷⁰² DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁷⁰³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

Casoles, en el límit amb el vilar de Mambla documentat, aquest sí, l'any 898¹⁷⁰⁴. Altres assentament cerdans del mateix alou del levita Guadamir, convertits després en els masos Cerdans Mitjà i Cerdans Superior, també es poden considerar nous assentaments que van trencar els límits tradicionals dels vilars i demarcacions preexistents, del terme de l'església de Sant Esteve i del vilar *Noctebona* respectivament. No necessàriament ocupats per colons vinguts de lluny, però tampoc es pot descartar, també van formar part d'aquesta etapa primerenca el *villare que dicunt de Borello* esmentat l'any 990 a la rodalia de l'Ollic¹⁷⁰⁵ i que no s'esmenta l'any 898, i les *kasas kasalibus* i les *terras et vineas cultas et ermas* de l'alou d'Hugó de l'any 997¹⁷⁰⁶.



FOTO 49. Els assentaments del Pla de la Garga¹⁷⁰⁷.

¹⁷⁰⁴ CCIV, doc. 37, any 898.

¹⁷⁰⁵ CCIV, doc. 1590, any 990. Pot ser una referència al propi comte Borrell.

¹⁷⁰⁶ CCIV, doc. 1771, any 997.

¹⁷⁰⁷ Fotografia de l'autor (2025).

A mitjan segle XI ja no eren rars al Pla de la Garga els casals situats als marges dels nuclis dels vilars antics, centrant explotacions situades sovint entre les vinyes, com la *peciam unam de alodio cum caçal et arboribus cum trilea et cum omni orti que infra se retinet et est meum franchum proprium* que Ermengol Guillem va vendre al prevere Miró a *Gargalarios* el 1052¹⁷⁰⁸. Ja en el context de la colonització agrícola promoguda pels Centelles, l'any 1073 es documenta als marges de Casoles (*in parroquia Sancta Columba vel in Cassoles*) el *vilar sec* sota el castell de Sant Esteve i en el límit més esquerp, pedregós i improductiu (*ad ipsa codina mala sive in vilar sec*) del terme antic de Casoles (*id sunt kasas et terras vel vineas cultum vel eremum prono et plano et fontanas et regos et rios nostrum proprium francum*). L'assentament feia de límit d'un alou que havia estat d'Ermemir de Castelltallat a la parròquia de Santa Coloma i que la seva esposa o filla, Sicarda, va vendre a Gilabert Oliba i Estefania¹⁷⁰⁹.

Potser com a indicador del paper dels assentaments cerdans com a promotors inicials d'una eclosió del poblament¹⁷¹⁰ en els intersticis dels assentaments preexistents a la conquesta i que, com es veu, encara continuava als anys centrals del segle XI, l'any 1172 també es documenta, segurament tardanament respecte de la seva fundació, un *vilar longo* situat *prope strata publica qui pergit ad Vicum usque subtus castrum Sancti Stephani*¹⁷¹¹. El mapa dels vilars preexistents i dels nous assentaments en els seus intersticis, així com el paper pioner dels assentaments cerdans en aquesta dinàmica, és, crec, ben clar (MAPA 26). La reducció a conreu i la creació de nous assentaments al Pla de la Garga van tenir un efecte acumulatiu desarticulador de l'organització tradicional en vilars tant al Pla de la Garga com, pel que reflecteix la documentació, a altres indrets de l'Alt Congost. En aquest procés de desarticulació també van intervenir les noves demarcacions castrals, parroquials, alodials i feudals, a causa de les quals des de principis del segle X es van

¹⁷⁰⁸ DCVb, doc. 1108, any 1052.

¹⁷⁰⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-21, any 1073.

¹⁷¹⁰ També devien ser nous assentaments Viladecols esmentada el 970 a la parròquia de Balenyà i Noguerola al terme d'Aiguafreda (CCIV, docs. 1064, 1525); Vilanova al terme de Seva el 1007 (DA; doc. 6); i la *Villa Pedrosa* al terme d'Aiguafreda el 1066 (DA, doc. 11).

¹⁷¹¹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172. És possible que aquest últim fos l'emplaçament del llogaret actual conegut com Carrer de les Comtesses, de planta allargassada.

succeir canvis en la jerarquia entre els assentaments. Des de principis del segle X també es documenten canvis en la jerarquia entre els assentaments. El *villare Uligo* de l'any 898 era *villa Oligo* l'any 916¹⁷¹², quan actuava com a punt fort del domini comtal a l'Alt Congost i, probablement, s'hi feia la fortificació que es documenta a mitjan segle XI (*rocha de Ulig*)¹⁷¹³. *Casulas, villare* l'any 898, l'any 1040 era la *villa Chasules*¹⁷¹⁴ i el 1100 havia perdut categoria i esdevingut simple lloc (*in loquo vocato ad ipsas Kasolas*)¹⁷¹⁵. Aquests canvis van puntejar el camí cap a la uniformització dels marcs bàsics d'explotació de la pagesia amb la figura del *mansum*, el mas, que es documenta per primera en el domini propi dels Centelles l'any 1083, quan Guadall Gilabert i Beatriu van vendre a Berenguer Guitard, fill del Guitard Jofred amb qui havia tingut tracte Guadall Gilabert als anys 40 del segle XI un mas a Casoles (*manso uno cum ortis et trileas et arboribus de multas generaciones cum terra ubi totum est fundati [...] in locum Chasulas [...] in strada qui transit per Casulas*). En fou testimoni Gilabert Guadall (*Gilaberti Guadalli*), fill i hereu dels venedors¹⁷¹⁶. En aquest context canviant, el lloc de Vilarestau va adquirir una progressiva importància que justificà la consagració parroquial de l'església local de Santa Maria. El temple es documenta l'any 1057, quan Sunyer li deixà en testament l'agrer de terres situades *ad ipsas parietes, subtus ipso Pujol* i mitja mujada de vinya *ad ipsa vinea kasteles*, a prop del *fischo Sancti Stephani*, això és, un feu de la fortalesa; el feu es trobava, segons les afrontacions incloses en el document, encaixat entre els vilars de Mambla i de Nitbona¹⁷¹⁷. Vilarestau fou un dels assentaments que a la segona meitat del segle XI posaren a prova la capacitat d'adaptació dels vilars preexistents al canvi provocat per la reducció a conreu de noves terres i la creació de nous assentaments pagesos en els seus marges. Aquesta capacitat quedà definitivament esgotada l'any 1097, quan el bisbe Folc de Barcelona, que es feia càrrec temporalment de

¹⁷¹² CCIV, doc. 155, any 916.

¹⁷¹³ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048.

¹⁷¹⁴ DCVb, doc. 996, any 1040.

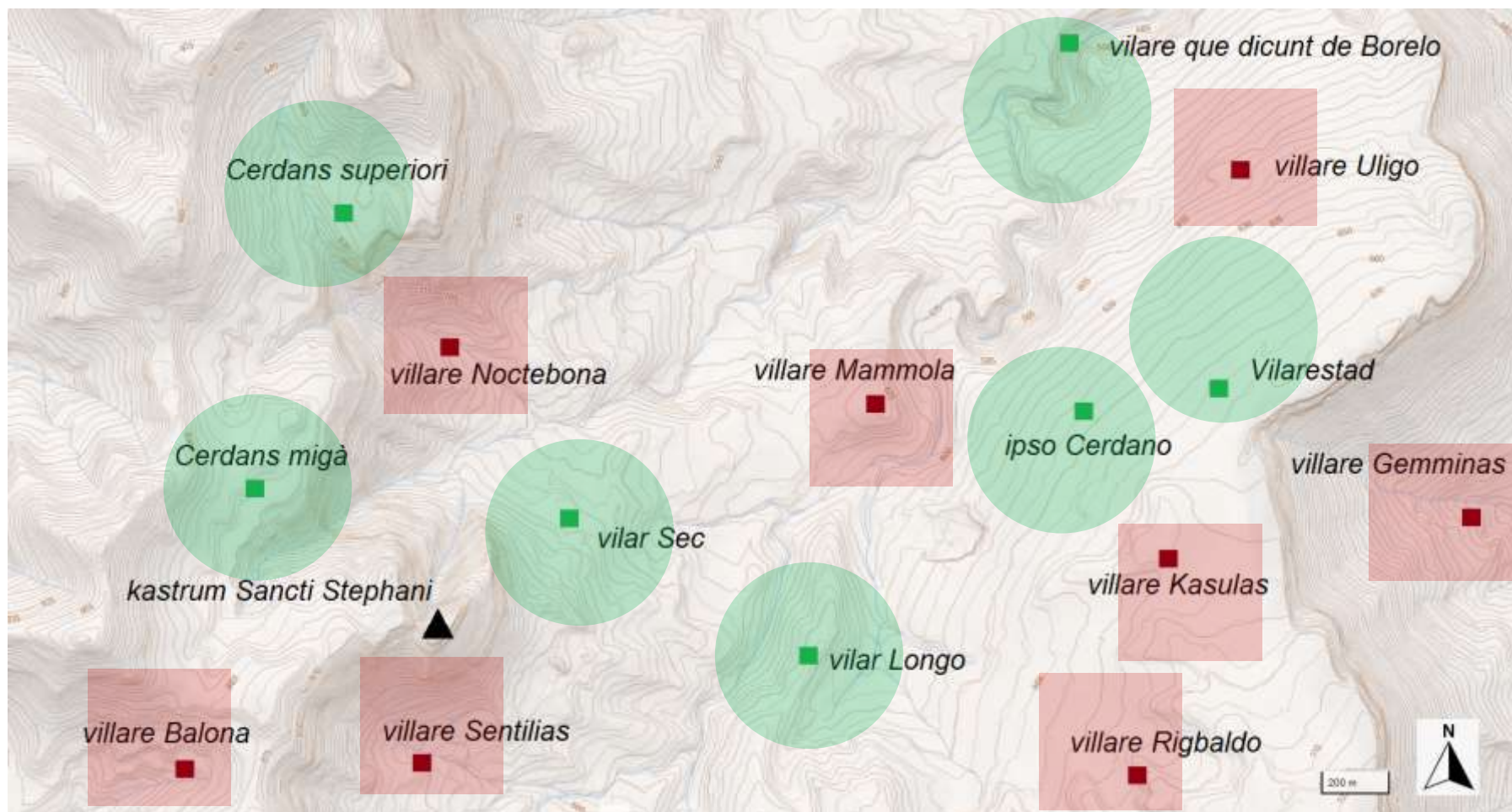
¹⁷¹⁵ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-13-10, any 1100.

¹⁷¹⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-19, any 1083.

¹⁷¹⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

la seu vacant de Vic, consagrà l'església de Santa Maria com a parroquial a pres de Saborit (*cuiusdam Saborati indigene eiusdem loci*) i li atorgà un terme propi i una sagrera al voltant de l'edifici (*cimiterium per circuitum triginta pasuum*)¹⁷¹⁸.

¹⁷¹⁸ IACDEC, doc. 56. També hi fa referència F. Rodríguez-Bernal (2011).



MAPA 26. Nous assentaments (verd) entre vilars preexistents (grana) al Pla de la Garga¹⁷¹⁹.

¹⁷¹⁹ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Confirmació de la consolidació del nucli, la consagració parroquial de Santa Maria de Vilarestau (*ecclesia de Sancta Maria de Vilarastal*)¹⁷²⁰ va activar un *mercato de la terra* a l'entorn del temple, que l'afavoria sobretot a ell i que incrementà el domini propi de l'església mitjançant compres de *proprietates* pageses de la rodalia i de donacions pietoses. La major part de les adquisicions va consistir en terres i vinyes *francas*, que reflectien unes condicions d'explotació favorables a l'artigada dels erms i la plantació de vinyes. L'any 1093, per exemple, Balasc va fer donació de *pecias duas vineas cum terra ubi sunt fundatas franchas et nostras proprias situades in loco que dicunt Balaschermo*¹⁷²¹. Al mateix temps, el fet que es documentin quan aquestes terres passaven al domini de l'església també indica que les condicions avantatjoses inicials tenien una data de caducitat, tal com s'ha vist que les van tenir en el cas dels primerencs assentaments cerdans¹⁷²².

El paper dels Centelles com a promotors de la reducció a conreu del Pla de la Garga i de la creació de nous assentament, com actors principals sobre el terreny de les “accions de colonització real” (Udina, 1992), mostra que la xarxa aristocràtica que lideraven també va tenir un efecte dinamitzador de l'extensió de les superfícies conreades. Iniciatives pròpies de la nissaga o, a través de l'alienació controlada de dominis propis als altres magnats, les operacions dels Centelles no només articulaven els aristòcrates entre ells, cohesionant-los, sinó que foren un mecanisme funcional per incrementar la renda feudal extreta d'espais agraris en expansió. A banda de la seva participació directa en el *mercato de la terra* com actors d'alienacions al Pla de la Garga, els Centelles van fer de testimonis d'operacions entre altres magnats, una funció no poc important, ja que, com observa C. Laliena (2011: 196) per les xarxes aristocràtiques de la vall de l'Ebre, “quienes figuran en los listados de testigos se comprometen con su señor o patrón a hacer cumplir su voluntad y son escogidos cuidadosamente por su cercanía y su fidelidad, en un universo nobiliario en el que las decisiones de los señores son compartidas por sus hombres, que

¹⁷²⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

¹⁷²¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁷²² R. Bartlett (1994: 123-132) recorda que condicions avantatjoses per cridar colons a terres conquerides i domini senyorial no eren contradictoris de cap manera.

han manifestado su consejo previamente”. Això encara era més cert quan els Centelles feien de testimoni de magnats situats en un posició jeràrquica inferior o traficaven entre ells però amb dominis inicialment rebuts dels Centelles, pràctica que fa evident la funció dinamitzadora de la nissaga en el *mercat de la terra* del terme castral. Com a la vall de l’Ebre durant els anys centrals del segle XII, on els senyors principals també “estimularon las transferencias que fomentaban la solidaridad entre los milites que se hallaban en su órbita” (Laliena, 2011: 193), i amb una funció equiparable a la del *consensum* comtal a les alienacions de dominis entre els seus fidels al segle X¹⁷²³, amb la seva participació directa ocasional i presència permanent com a testimonis de les operacions, els Centelles no només cohesionaven i engrandien la seva pròpia xarxa aristocràtica sinó que complementaven la seva pròpia iniciativa en la transformació agrícola del Pla de la Garga promovent la de les nissagues de la xarxa.



FOTO 50. Vestigis de l’església romànica de Santa Maria de Vilarestau¹⁷²⁴.

¹⁷²³ Vegeu 3.1. De l’alou militar al feu.

¹⁷²⁴ Fotografia de l’autor (2025).

6.1.3. Els masos de Valldaneu.

El 997, el vescomte Sunifred de Girona feia fer servir la *villa* com a marc de referència dels seus dominis osonencs (*in ipsas iamdictas villas ipsa mea hereditate*)¹⁷²⁵, perquè la *villa* encara era a bona part d'Osona en comptes de la *parrochia*, que, tot i haver començat a estendre's a partir de la conquesta, no es va convertir en el marc d'enquadrament bàsic fins després de la Reforma papal. Per això, fins i tot, G. Feliu (2010: 137) observa que “com a mínim al segle X veiem aparèixer moltes *villae* de nova fundació” dins dels termes dels “*castra*” promogudes per individus rellevants de cada lloc, cal pensar que amb l'acord del detentor dels drets jurisdiccional de la corresponent fortalesa o per aquest mateix. Aquestes últimes *villae*, però, es van fundar quan el *mansus* ja enfilava el camí de la seva consolidació com a forma bàsica d'explotació de la pagesia¹⁷²⁶.

Les primeres referències als masos osonencs es troben a mitjan segle X a Vallfogona, en el marc dels alous, comtals (*alode meo [...] ipse alodes [...] et alio maso, in mansum Planes Comtal*)¹⁷²⁷ o d'altres senyors, com els tres *massus* propis del levita Eldric i tinguts

¹⁷²⁵ PACBa, doc. 34, any 997.

¹⁷²⁶ El terme *mansus* es documenta des del segle VI es propaga en una àrea geogràfica de les regions romanitzades de Germània i de la França occidental. Tot i que és concepte conegut a l'administració carolíngia que el va fer servir a finals del segle X en els preceptes atorgats a les corporacions eclesiàstiques, la difusió del mas, pel que comporta de comptar i fixar els pagesos a la terra, disciplinar el treball i garantir la percepció de renda, fou l'acte fundacional de la pagesia pròpiament medieval (Toubert, 2004: 58-59): construir una casa i residir-hi (*manere*), aportant els seus béns propis, convertint-se en tinents i renunciant a la llibertat de moviment assentant-se en un mas hereditari (Devroey, 2006; 421-426). El mas també portà aparellades formes de taxació noves, experimentades primer en els grans dominis i progressivament –i no gens fàcilment- incorporades al domini reial, com la comptabilitat en *mansi* a partir dels anys 80 del segle VIII (Larrea, 2013: 90-95). Sobre el mas català, és referència bàsica la síntesi de V. Fàrias (2009).

¹⁷²⁷ CCIV, docs. 724, 872, anys 955-960. Un únic mas podia constituir un alou però un alou també podia incloure una quantitat gran de masos, com els 62 inclosos en tres alous donats pels esposos Guifré i Rotruda al monestir de Ripoll el 981; entre ells es comptava un *mansum dominicum*, possiblement la reserva senyorial o la residència del responsable de l'explotació (CCIV, docs. 1337-1357). El vescomte d'Osona Guiniguís Mascaró també tenia un *suo manso dominico* al

per pagesos dependents (*et tenet ipsu massu Balderedus [...] et alius massus qui tenet Galito [...] massus unus que tenet Teudebertus*) l'any 957¹⁷²⁸. Després d'un esment a la vall de Susqueda en el límit amb el comtat de Girona el 960¹⁷²⁹, a partir del 969 també es troben masos a la Plana de Vic (*terras et masos*, a Voltregà)¹⁷³⁰. Arreu, la seva difusió contribueix a l'obsolescència, més o menys lenta però irreversible, de les formes d'assentament preexistents, i, així, els vilars comencen a aparèixer en els textos com a simples topònims (*locum que nominant Vilars; locum que nuncupant Vilaroni*)¹⁷³¹ i el mot *kasa* passa a designar, en comptes d'un nucli d'assentament, eventualment oposat al *kasale*, els edificis integrants del mas (*omnes casas que intra portam eiusdem mansi sunt*)¹⁷³². Un pergami de l'any 1000 de la zona de Castellterçol exemplifica la transformació quan en el cos del document registra la donació a Sant Benet de Bages de *chasas cum curtes cum solos et superpositos et terras cultas et eremas et vineas simul cum ipso boscho et arboribus qui ibidem sunt*, però al dors té una nota que l'editor situa entre els segles XI-XII i que diu *Karta de Carner sive de ipso manso que fuit de Gaudfred qui vocatur Carner ubi stetit Bernardus Roger*¹⁷³³.

La mateixa transformació es pot resseguir amb detall a la vall de Valldaneu, segurament definitivament inclosa en el terme del castell de Sant Esteve a partir de la resolució definitiva de l'enquadrament de la vall veïna de Gèmenes al primer quart del segle X (*in terminio de castro Sancti Estefano vel de Geminas*)¹⁷³⁴. Es tracta d'una vall secundària del Congost, al peu dels Cingles de Bertí, i dividida en quatre unitats separades per relleus

costat d'una feixa *quod mandavit laborare ad suo dominico* i un camp que tenien dos individus, a Orsal, el 982 (doc. 1365).

¹⁷²⁸ CCIV, doc. 778, any 957.

¹⁷²⁹ CCIV, doc. 872, any 960.

¹⁷³⁰ CCIV, doc. 1045, any 969.

¹⁷³¹ DCVb, docs. 1585, 1590, any 1092.

¹⁷³² Pladevall, 1989, doc. 13, any 1084. A la primera meitat del segle XI una forma intermitja de referir-se a les explotacions pageses es com a *mansiones* (*mansio I obtimo cum terras et vineas*, DCVb, doc. 884, any 1031; *ipsas mansiones quas habeo in ipso Congusto cum alodio et vineis que sunt in ipsa insula lordmanesca prope vinea de Fulcho Raymundi*, al testament del vescomte Ramon Folc; DVC, perg. 66, any 1083).

¹⁷³³ CCIV, doc. 1862, any 1000.

¹⁷³⁴ CCIV, doc.s. 37, 244, anys 898-922.

disposats perpendicularment a la cinglera (La Trona, 806 m). En conjunt, la vall fa uns 6,50 km² (650 ha) repartits en les conques del torrent del Sot de la Guillotera, del torrent de Valldaneu, del torrent de l'Oller, i del torrent d'en Vila. Les conques tenen una grandària variable entre el poc més de 100 ha del torrent d'en Vila fins els 200 ha del Sot de la Guillotera. Les diferents torrenteres també presenten el seu propi condicionament hidràulic. Valldaneu, de fet, tot i estar solcada de torrenteres, és una zona seca la major part de l'any, on l'aigua s'havia de cercar tradicionalment mitjançant mines i pous esmentats des del segle XIV (*pessa de terra dita al Poal*, any 1338) i emmagatzemar-la en basses pròpies de cada casa per regar els horts domèstics (*dos pessas de terra nomenadas la bassa del Cañet; lo hort del mas Pla [...] la basa de dit hort*)¹⁷³⁵.

La primera unitat territorial és la de l'Abella, al final del torrent d'en Vila quan aquest desguassa al Congost. Disposada al costat del camí ral del Congost i a prop d'un gual per on es travessava el riu fins a la construcció d'un pont monumental al segle XVIII (Pardo *et al.*, 1987), documentada l'any 1031 (*ad ipsa Abelia*)¹⁷³⁶, l'Abella era inicialment un emplaçament de molins (Pladevall, 1989: doc. 14, any 1107). L'any 1325 s'hi documenta una roca fundada en el moment del trasllat d'una resclosa dels molins *més amunt, ço és, en la rocha fundada*¹⁷³⁷. L'Abella també era una cruïlla de camins, ja que, a banda del camí ral del Congost que continuava en ús als anys centrals del segle XX, hi discorria el camí transversal que baixava dels Cingles de Bertí i, un cop travessat el riu Congost pel gual, remuntava el Montseny per Tagamanent cap al Pla de la Calma. L'any 1035 ja era un camí ramader (*via pecoraria*; Oliver, 2024).

La segona unitat territorial és centrada per la capçalera de la torrentera de l'Oller, dita de Conques a l'Edat Mitjana (MAPA 27). Allà s'hi ha identificat arqueològicament els vestigis de l'església de Sant Julià, nucli del vilar de Daniel comprat pel comte Guifré Borrell l'any 898 i que, abans de 917, formava una jurisdicció única amb el vilar *Palacio* i la *villa Mora* –que tal vegada els incloïa-, tots sota domini comtal (*villam quam vocant*

¹⁷³⁵ Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, nùms. 23, 42, 23, 16, anys 1330-1391. Agraïxo a Martí Sentias del mas Oller l'accés a aquest document.

¹⁷³⁶ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁷³⁷ Arxiu patrimonial Vila de l'Abella, perg. 102, any 1325.

cum sua servicia [...] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis)¹⁷³⁸. Llavors, el domini comtal al nucli del vilar i la seva rodalia immediata a la capçalera del torrent es documenta assíduament durant el segle X. La comtessa Garsenda va deixar-hi l'any 916 al monestir de Ripoll una casa, quatre vinyes i quatre camps, probablement fruit de la compra inicial pel seu marit difunt el 898. La casa era veïna d'una altra del comte Sunyer i ambdues es trobaven a prop de la *via qui pergit ubique*, segurament el camí que encara avui discorre al costat de l'església de Sant Julià. Entre ambdues cases, com és habitual als vilars osonencs, hi havia horts (*in villare Daniel afrontat ipsa kasa [...] in kasa de Suniario comite et ipse ortus similiter et de meridie in orto de Salla vel heredes suos et de occiduo in orto de Cortabile vel heredes suos et de circi afrontat in via qui pergit ubique*). En canvi, les vinyes del vilar es concentraven en espais especialitzats separats de les *kasas*; tal vegada, a les terrasses estretes que encara avui són visibles a a l'est i sud del Pla de Sant Julià, sobre el torrent. Encara més allunyats es trobaven les *terras* i *campos*, segurament al sector de *Sadurano* (L'Adorar), on un relleu menys pronunciat facilitava el conreu, agrupat en blocs homogenis (*ipse unus campus est vicinus [...] et ipse alius campus est vicinus de campo de Iussone et ipse alius campus est vicinus de campo de Nadalberto et de Geraldo et ipse alius campus est vicinus de campo de Desideiro*)¹⁷³⁹. El 993 es documenten els alous del comte Borrell tant a l'Adorar com a Valldaneu, el segon comprat a la mateixa Guinedella (*ipse alaudes de Sadurano...et ipse alauds de Vilar Daniel quod emi de Guinedelle*) a qui el 990 el comte Ramon Borrell havia venut altres dominis al mateix terme del castell de Sant Esteve, entre el Pla de la Garga i Santa Coloma (*Bonifilio et uxori tue Winedelle [...] casas cum curtes et ortos et molinos cum caput aquis, terras cultes et ermas, vineas, pomiferos arboribus, meum proprium [...] in terminio katri Sancti Stephani*)¹⁷⁴⁰.

Al fons del torrent de torrent de Conques també es documenten tardanament, el 1534, una horta i un molí que aleshores ja era antic i, segurament, rònc (*pessa de terra antiguamen*

¹⁷³⁸ Vegeu 2.1. El domini comtal primerenc.

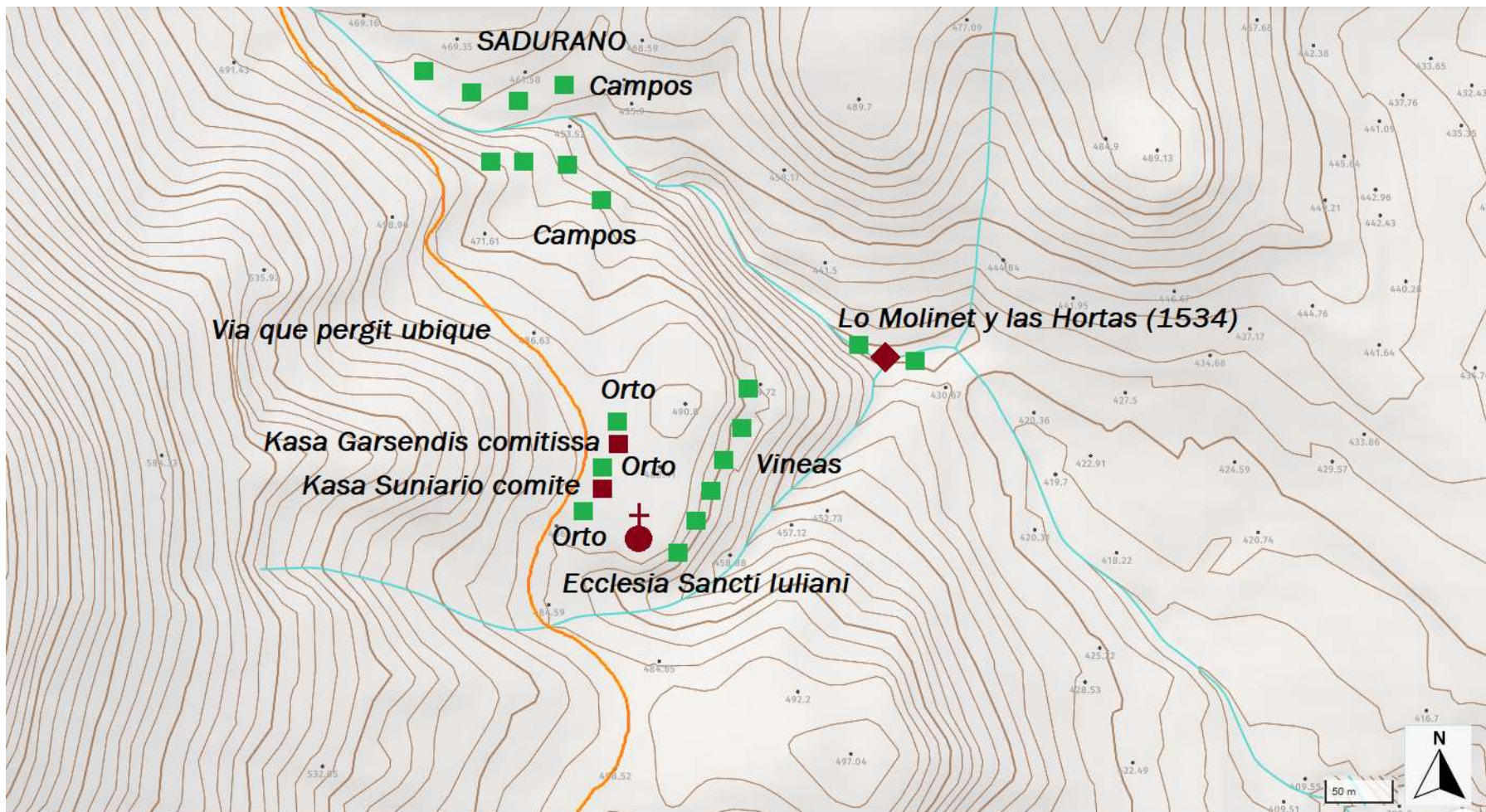
¹⁷³⁹ CCIV, doc. 155, any 916.

¹⁷⁴⁰ DACSU, doc. 232, any 993; CCIV, doc. 1590, any 990.

dita lo Molinet y las Hortas)¹⁷⁴¹. Abans també s'hi documenta una *roca* que es pot situar al capdamunt del torrent, a prop del camí que passava per l'Adorar (*y pasa per lo mitx lo camí general*)¹⁷⁴².

¹⁷⁴¹ Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núm. 54, any 1534.

¹⁷⁴² Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núms. 33, 44, anys 1350-1398.



MAPA 27. El vilar de Daniel (segles IX-X)¹⁷⁴³

¹⁷⁴³ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

La tercera unitat territorial és la del torrent de Valldaneu, presidit per l'església parroquial de Sant Pere. En aquest sector també es documenta una *roca fundada* l'any 1393, afrontant una peça de terra al lloc de la Burniola (*a ponent ab la roca fundada*). El conjunt d'afrontacions d'aquesta mateixa terra (*la Plana Menussa, la Roca Grossa, lo camí qui ve de la Garriga el lloch nomenat Grony Buffet, lo torrent quis nomena Salt de Grony*) permet situar-la sota el Grony (783 m), a la Baga de les Comes i a prop del Pla de Sant Joan. De fet, la roca fundada es torna a documentar els anys 1552 a prop del *Grony de la Bassa* i, potser, el 1547 (*roca allí fundada*). Les tres referències¹⁷⁴⁴ mostren la seva posició enlairada i una clara relació amb el camí que discorria per mitja cinglera entre el mas Castellar, el Pla de Sant Julià i l'Adorar. Al torrent de Valldaneu també es documenta un *molí hanomenat Casa* l'any 1311, al tram final, a prop del Congost a la Fontmolsa¹⁷⁴⁵. La quarta unitat la configura el Sot de la Guillotera, on el 1077 es documenta una *roca que dicitur a kastellar*, en el mateix lloc on, l'any 1362, Castellar era una de les cases fortes del terme del castell de Centelles¹⁷⁴⁶.

La distribució dels nuclis d'assentament a Valldaneu recorda, en una orografia més muntanyenca, les pautes observades per H. Kirchner (2006, 2012) al domini del monestir de Sant Cugat del Vallès, on els espais agraris tendien a concentrar-se en el fons de valls, a prop de les surgències d'aigua, i sense continuïtat entre uns i altres. Aquesta forma d'assentament no es va trencar immediatament després de la compra del vil·lar pel comte Guifré Borrell l'any 898, tot i que aquesta sí que va propiciar la penetració aristocràtica que, al capdavall, transformaria el paisatge: la mateixa nissaga comtal se'n va repartir el domini entre diferents branques familiars i institucions eclesiàstiques, sobretot el monestir de Ripoll, dels dominis dels quals es té notícia a partir de l'any 916¹⁷⁴⁷ i llavors en la confirmació papal del domini monàstic de l'any 951 (*in villare Daniel*) i l'any 982

¹⁷⁴⁴ Arxiu patrimonial del mas Valldaneu de Sant Martí de Centelles, *Rúbrica dels pergamins*, núms. 6, 8, 11, anys 1393-1552. La transcripció *in extenso* dels documents de la Rúbrica es pot consultar a J. Oliver (2023). Agraïixo a Josep Grau l'accés a aquest document.

¹⁷⁴⁵ Arxiu patrimonial del mas Valldaneu, *Rúbrica dels pergamins*, núm. 17, any 1311.

¹⁷⁴⁶ DCVb, doc. 1387, any 1077; Arxiu patrimonial Vila de l'Abella de Sant Martí de Centelles, perg. 107, any 1362.

¹⁷⁴⁷ CCIV, doc. 155, any 916.

(*Danielis villarem*)¹⁷⁴⁸; el 1011 també s'esmenten a la butlla papal concedida al monestir els *Danielis villarem [...] et alodes de Saturano cum suis terminis*¹⁷⁴⁹. Entre els magnats destaca Rami, guerrer de host comtal que l'any 985 desaparegué en la defensa de Barcelona i que deixà al monestir de Sant Cugat *in Congusto sive in Sadurano vel in Vilar Daniel [...] casas cum curtes, casalibus, terris et vineis, ortis, ortalibus, silvis, garricis, omnia et in omnibus*¹⁷⁵⁰. Rami havia tingut, segons el mateix testament, relacions amb Còrdova bastant abans de la seva mort, ja que hi consta com a mínim un viatge (*pergit Corduba ubi ambulavat, postea inde reversus*). H. Dolset (2012: 55) el considera un “probable marchand”; en tot cas, guerrer que comerciava o comerciant que guerrejava, Rami posseïa a Valldaneu dominis propis pervinguts per la seva inclusió en la xarxa aristocràtica del comte Borrell. Aquest comte també va comprar a la magnat Guinedella *ipse alauds de Vilar Daniel* abans de l'any 993, quan el va llegar, juntament amb un altre alou a l'Adoar (*Sadurano*), a la catedral de Vic¹⁷⁵¹; potser l'any 990, quan ella també havia comprat amb el seu marit Bonfill al comte un alou amb *ortos et molinos cum caput aquis* situat al mateix terme del castell de Sant Esteve, entre el riu Congost, el riu de Santa Coloma i Vallosera¹⁷⁵².

Els documents fins a finals del segle X que fan enumeració d'elements constitutius del paisatge de Valldaneu mostren, però, que aquest no havia canviat essencialment des de finals del segle IX. La vall continuava sent una demarcació polinuclear formada per rodalies habitades amb *casas* dotades d'hort domèstic, *casales* als marges, i espais de conreu especialitzats (terres cerealístiques, vinyes, alguna horta). Tampoc sembla que hi hagués una jurisdicció que englobés les tradicionals: a principis del segle XI, Ripoll encara distingia l'*alodem [...] Danielis villarem [...] et alodes de Saturano cum suis terminis*¹⁷⁵³, per bé que situats ben a prop, sense demarcació superior.

¹⁷⁴⁸ CCIV, doc. 685, any 951; CCII: 172, any 982.

¹⁷⁴⁹ DMR, doc. 362, any 1011. El monestir també tenia dominis a l'altra costat del Congost, a Seva (CCIV, doc. 1115, any 1053).

¹⁷⁵⁰ CSCV, doc. 171, any 985. Van ser els *aloda et possessiones [...] in comitatu [...] Ausonensi* que Sant Cugat va veure confirmats per precepte reial l'any següent (CCII: 200, any 986).

¹⁷⁵¹ CCIV, doc. 1657, any 993.

¹⁷⁵² CCIV, doc. 1590, any 990.

¹⁷⁵³ DMR, doc. 362, any 1011.



FOTO 51. Sant Pere de Valldaneu, 1905¹⁷⁵⁴.

Significativament, els indicis de la transformació de la vall són coetànes de la reorganització jurisdiccional, més específicament de la fundació de la parròquia de Sant Pere de Valldaneu, documentada per primera vegada l'any 1074 (*parrochia Sancti Petri de vilar Daniel*)¹⁷⁵⁵. La parròquia de Sant Pere no només fou una centralitat diferent de l'alt-medieval representada per l'església de Sant Julià, situada en el nucli del vilar de Daniel comprat pels comtes l'any 898, sinó contradictòria: l'erecció de Sant Pere provocà la desaparició de Sant Julià, com ho mostra amb contundència que la seva existència l'any 1716, quan el rector de Sant Pere va escriure sobre troballes d'enterraments antics al Pla de Sant Julià, era una simple suposició. La categoria parroquial de Sant Pere es mantingué ferma i la seva fundació segur que en part va tenir a veure amb el patronatge del monestir

¹⁷⁵⁴ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC_DEU_D_1822).

¹⁷⁵⁵ DCVb, doc. 1361, any 1074.

de Ripoll, que continuava a mitjan segle XIV, quan els rectors de Sant Pere feien de batlles dels interessos del monestir a la parròquia¹⁷⁵⁶.

Els primers masos implantats als relleus que separaven les torrenteres es documenten llavors entre els anys 1108-1137, quan el canonge Alamany va donar al prevere Martí i al seu fill Ponç *ipso ermot ubi faciunt abitaculum* per tal que el tinguessin perpètuament, situat *in parrochia et in alaude Sancti Petri Vilardaniel et in locum qui vocant ad ipso collo de Sancti Petri*. L'erm afrontava amb la *strada missadera* que comunicava Sant Pere amb les altres rodalies habitades de la vall (*qui itur de domibus mansi Valldaneu ad ecclesiam dicte parrochie de Vallis Danielis*)¹⁷⁵⁷ i amb un alou de Sant Joan de Ripoll¹⁷⁵⁸. Segurament es tractava de part dels alous propis que el comte Borrell havia llegat l'any 993 a la catedral de Vic¹⁷⁵⁹. El 1109, Miró Guitard també deixà en el seu testament a Sant Pere de Valldaneu *uncampum quem vocant Choral cum chasas sive cum omnibus arboribus que predicto campo sunt i la vineam unam que est ad ipsa artiga*, senyal de processos de reducció a conreu en curs que incloïen l'extensió de la vinya mitjançant complantació (*omne suum alodium quod abebat in vilar Danieli...extra duobus sortis una vineae et aliam que non est complantatam*)¹⁷⁶⁰. La serra que separava les torrenteres de Valldaneu i de Conques es trobava al primer terç del segle XII en un procés de roturació i de creació de nous assentaments pagesos promogut pels preveres locals d'acord amb la catedral de Vic. Aquest procés va donar com a resultat els masos Pla, Ulzina, Església, Pujades, Casanova, Casaferrera, Valldaneu i Adorar (*mansi de Sadurano*), documentats successivament a partir del segle XIII¹⁷⁶¹. Com que la conca de la torrentera de Valldaneu fa uns 1,70 km², corresponen unes 21,25 ha per mas.

¹⁷⁵⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, APSPV, 1200/1, f. 16, any 1330. Sobre Sant Julià, vegeu 1.2.5. Encastellament i parroquialització inicials de l'Alt Congost.

¹⁷⁵⁷ Arxiu Municipal de Centelles, pergamins del mas Cerdà, any 1521.

¹⁷⁵⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2177, anys 1108/1137.

¹⁷⁵⁹ CCIV, doc. 1657, any 993.

¹⁷⁶⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 2218, any 1109.

¹⁷⁶¹ Arxiu patrimonial del mas Valldaneu de Sant Martí de Centelles, *Rúbrica dels pergamins*, núm. 8, any 1552; Arxiu patrimonial Vila de l'Abella de Sant Martí de Centelles, perg. 11, 69, anys 1240-1545; Arxiu Municipal de la Garriga, Avencó, A-61, any 1323.

Possiblement va tenir la mateixa cronologia la posada en conreu de la zona del Pla que separa les torrenteres de Conques i d'en Vila, una zona abundant en bosc i garriga fins ben tardanament (*pessa de terra nomenat Cerras Malas; lo Cerrat y és una cuspineda espessa; Montañas de Conques y de Vultureda; in dicto loco de la Cherosa in dicta parrochia de Valdaniel*)¹⁷⁶², on la concentració de bestiar era indicada pels topònims *lo mosquer* (any 1249), *lo pradell* del mas Pla (any 1330), i potser *Llepadós* (any 1338)¹⁷⁶³. Amb el primer esment del mas Martí al *loco vocitato ipso Plano* l'any 1162¹⁷⁶⁴, la colonització de la serralada fou una notable densitat de masos: abans de la Pesta Negra es documenten en els 1,80 km² que fa aquest espai els masos Martí, Conques, Adorar, Sala, Pla, Borrell, Oller¹⁷⁶⁵, Rouret i Verdaguer; de nou un mas cada 20 ha de mitjana¹⁷⁶⁶. Possiblement, el *camí públich* que anava de l'Abella fins a l'església parroquial de Sant

¹⁷⁶² Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núms. 11, 39, 44, anys 1249-1398; Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Blancafort del Molí, Avencó, perg. 61, any 1323.

¹⁷⁶³ Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núms. 11, 23, 16, anys 1249-1338. *Llepadós* podia fer referència tant a una sorgència natural com a la presència de pedres salineres pel bestiar.

¹⁷⁶⁴ Arxiu patrimonial del mas Oller de Sant Martí de Centelles, perg. 2, any 1162.

¹⁷⁶⁵ Una activitat especialitzada d'aquesta zona sembla ser la terrisseria, segons els esments documentals d'una *pessa de terra dita al Forn* (any 1338), la presència del mateix mas Oller (any 1264) i la proximitat de les terres argiloses dels Terrissos Vermells (Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núms. 70, 16, anys 1264-1338).

¹⁷⁶⁶ És clar que no tots els masos disposaven de la mateixa extensió de terreny. El *casal o capmàs* Casanoves, rònc el 1552, *és de sembradura de una quartera de forment poch més o manco* (0,3 ha), dimensions ínfimes que informen sobre pagesos sense terra per viure'n i dependents de cases més grans. El mas veí, Casaferrera, que l'absorbí, disposava d'un total de 12 quarteres i 2 quartans de terres de sembradura (4,5 ha, segons les equivalències, sempre agafades amb precaució, de C. Alsina *et al.*, 1990: 206, 215). Les afrontacions del petit mas Casanoves també permeten situar-lo entre els masos Valldaneu i Esglésies, encaixonat entre el camí missader de la parròquia, un *marge gros*, el torrent de la font del mas Valldaneu i l'era o quintana d'aquest últim. És significatiu, si més no, que un petit mas de creació tardana, com indica el seu nom, situat altres cases més grans, fos el primer mas rònc documentat a la vall (Arxiu patrimonial del mas Valldaneu de Sant Martí de Centelles, *Rúbrica dels pergamins*, núm. 8, any 1552).

Pere a través del Pla l'any 1338¹⁷⁶⁷ va servir com a eix de la colonització. La majoria dels llocs i cases de pagès del Pla apareix en textos baix-medievals del domini de la Cambreria de Ripoll, cosa que fa pensar que el monestir fou el promotor inicial de les transformacions de Valldaneu a partir de la seva arribada, documentada l'any 916, en paral·lel al seu protagonisme en l'erecció parroquial de Sant Pere (Ciurana *et al.*, 2024).

Altres forces senyoriales tenien dominis a Valldaneu. També els Centelles, directament o a través de la capella de Santa Maria del castell, els dominis de la qual es documenten a partir dels anys 1283 (mas Martí) i 1289 (mas Pla)¹⁷⁶⁸. El 1350, els Centelles i el monestir de Ripoll tenien el domini indivís del mas Pla, tal vegada originat en una acció colonitzadora conjunta¹⁷⁶⁹, que no sembla factible fins que Simó de Vilargent, senyor de la casa forta homònima del terme veí d'Aiguafreda, va vendre a Bernat de Pujol, rector de la capella de Santa Maria del castell, els masos que tenia a la parròquia de Valldaneu l'any 1260¹⁷⁷⁰. Aquesta data sembla marcar l'inici de la colonització agrícola i la creació de masos a la torrentera d'en Vila i a la rodalia de l'Abella, on es concentraven els dominis a Valldaneu de la nissaga i de la seva xarxa aristocràtica des del segle XI¹⁷⁷¹.

6.2. La concentració residencial: l'ensagrerament.

Tret característic dels processos d'espacialització feudal (Torró, 2019: 22-28), el fenomen de la concentració poblacional ha estat detectat a bastament per la historiografia (Curtis,

¹⁷⁶⁷ Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núm. núms. 11, 23, 16, anys 1249-1338.

¹⁷⁶⁸ Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núm. 13, 8, anys 1283-1289.

¹⁷⁶⁹ Arxiu patrimonial del Mas Oller de Sant Martí de Centelles, Llibre de Registre de Pergamins, núm. 35, any 1350.

¹⁷⁷⁰ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40. *Llibre de notes de differens actes per lo priorat del Castell de Centelles*. També sobre diversos mesos al Pla de la Garga, sobre la cinglera.

¹⁷⁷¹ L'any 1145 el castlà Guillem Bonfill deixà en el seu testament *ad Sancti Petri Vilardaner ipsum allodium qui fuit Bermon Borel* (PACb, doc. 840); però no és segur que es trobés a Valldaneu i, si fos el cas, tampoc es podria associar forçosament a tasques de colonització de l'erm.

2013; Kirchner, 2011: 66) també es detecta a través de la primera documentació osonenca, en la qual els vilars constitueixen la xarxa bàsica de poblament pagès i, en els casos millor documentats, el nuclis dels vilars són nuclis de poblament concentrat o semiconcentrat, amb les *kasas* tendint a l'agrupació en veïnats però amb espais exempts de conreu, habitualment horts però també altres espais d'explotació intensiva com *prata* o *ortales*, entre elles. L'eix d'aquestes agrupacions acostumen a ser les esglésies locals -en alguns casos, formant veritables "esglésies poblades"- i en d'altres les cases s'agrupen formant concentracions amb certa capacitat defensiva (*rocas*, *rocas fundatas*). El cas dels dos veïnats de Múnter és significatiu perquè inclou els dos casos¹⁷⁷². Les esglésies poblades que es documenten inicialment, doncs, es poden considerar un precedent de l'ensagrerament des de la perspectiva de l'arqueologia del poblament Tanmateix, la concentració residencial lligada a l'afermament del domini no va adquirir la seva forma genuïna fins a l'entroncament amb la figura institucional de la sagrera en el marc de la Reforma papal.

En el marc de la Reforma papal arreu de la Catalunya Central, els sagrers, les sagreres i el control del delme van ser factors decisius per a la confirmació de la parròquia, a l'entorn del 1100, com a marc bàsic de l'enquadrament de la pagesia i de percepció de rendes (Gibert, 2018c: 97-105). La Reforma també va atorgar un paper central a l'edifici eclesial en l'ordre social i, àdhuc, l'organització de l'espai rural de la seva rodalia (Iogna-Prat, 2006: 315ss) a través de la concentració residencial a les sagreres, l'"ensagrerament" pròpiament dit (Martí, 2007: 85-94, 115-116, 141-142 en relació a la Pau i Treva). A Osona les sagreres poblades es documenten a partir de la segona meitat del segle XI i, sistemàticament, consistien en cases sota domini de senyors laics i eclesiàstics. Entre d'altres¹⁷⁷³, són exemplars la sagrera poblada a Santa Margarida de Vallors, *iuxta*

¹⁷⁷² Vegeu 5.1. El vilar, assentament pagès bàsic en el moment de la conquesta.

¹⁷⁷³ A Sant Hipòlit de Voltregà, cases i sagreres configuraven l'alou d'Arnau Ramon (*domos, sacrarios vineisque cum arboribus*) el 1064; les *domos videlicet cum curtibus et porticibus et edificiis omnibus* de Sant Marcel de Saderra incloïen el *sacrario meo quod habeo iuxta prelibatam ecclesiam* donat a la canònica vigatana pel rector Ramon el 1070; i el 1085 a Gurb, el vicari Sendred i altres senyors locals tenien *sacrarios et domos qui sunt constructi super prefatam ecclesiam [...] propter ipsum sacrarium quod Adroarius Borrelli tenent per nostram vocem*). A Sant Jaume del Cós, el nucli al voltant de l'església s'havia fet a iniciativa de Berenguer Ató,

ecclesiam, on es trobava el *sacrario Raimundi et Martini fratrum* que acollí l'aloer Bonfill Baró quan ver fer testament, malalt, l'any 1063¹⁷⁷⁴; o l'últim del segle XI, l'any 1099, les *casas que ego abui in cimiterio Sancte Eugenie* (de Berga) que deixà Beatriu en el seu testament previ a pelegrinar a Santa Maria de lo Puèg¹⁷⁷⁵.

L'ensagrerament, però, fou un fenomen que a Osona no es va donar en totes les sagreres. També cal distingir, si més no analíticament, els processos d'ensagrerament de les concentracions residencials anteriors a l'entorn dels temples, les "esglésies poblades" del moment de la conquesta que es van mantenir fins entroncar amb l'ensagrerament pròpiament dit. Així, l'església castral de Sant Feliu de Cervià (Torelló) tenia l'any 1068 cases al cementiri (*domos quas habeo iuxta ecclesiam Sancti Felicis de Cirviano, in ipso cimiterio cum porticibus et curte cum omnibus edificiis et pertinenciis cunctis excepta una domuncula que est foris ante portam*)¹⁷⁷⁶, però el nucli ja existia l'any 885 (*in locum ubi dicitur ad domum Sancti Felicis in eodem loco vindimus tibi casas nostras*), quan l'església de Sant Feliu centrava eclesiàsticament el terme del castell de Torelló¹⁷⁷⁷. Sant Feliu fou llavors desplaçada, durant el segle XI, en la funció parròquial per Sant Vicenç

mort durant el pelegrinatge a Jerusalem, el 1091, ja que el difunt va fer construir l'església en el seu propi alou, on vivia en unes cases al costat del temple (*quam ipse in suo alodio a fundamento edificavit et consacrare Deo annuente fecit, ipsum suum alodium ubi iamdicta est fundata ecclesia cum ipsos domibus que iuxta ecclesie sunt in quibus tunc ipsa habitavat sicut ipse olim terminaverat*); l'aloer el va fer consagrar pel bisbe mentre, paral·lelament, promovia la construcció de sagrers, tot eximint els constructors de censos (*et precepit atque per omnia constituit ut hi qui fecerint sacraria iuxta ipsam ecclesiam Sancti Iacobi nullum donent censum nec aliquid inde requiratur in perpetuum*), segurament per promoure la instal·lació de pobladors o magatzems (DCVb, docs. 1251, 1335, 1501, 1582, anys 1064-1091). L'any 1167, a la sagrera de Folgueroles les cases sobre les que el bisbe Pere percebia censos s'articulaven a l'entorn de dues *carrerias* (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 1904), i el 1193 el bisbat també tenia domini sobre *duabus domibus que sunt in sacraria* de Balenyà (perg. 2554).

¹⁷⁷⁴ DCVb, doc. 1245, any 1245.

¹⁷⁷⁵ DCVb, doc. 1664, any 1099.

¹⁷⁷⁶ DCVb, doc. 1322, any 1068. Les cases de Cervià pertanyen a Ramon Atila, sacerdot i canonge de la catedral, que les dóna a la canònica amb reserva d'usdefruit el 1070 (doc. 1335).

¹⁷⁷⁷ CCIV, doc. 2, any 881.

de Torelló, que el 1095 ja disposava de *sacrarios II que sunt in villam Sancti Vincencii*¹⁷⁷⁸, però sense cap esment de cases, només de sagrers equiparables a graners o celles. Al mateix terme de Torelló, una tercera església, Sant Pere, que no era parròquia, sí que presentava el 1082 unes cases adossades (*domibus quas habeo aput ecclesiam Beati Petro de Taurelione*)¹⁷⁷⁹ que, tal vegada, es pot considerar un ensagrerament canònic.

Un altre exemple és el de Tona. El veïnat de Santa Maria ja era un carrer (*ipsa callericia*) l'any 1011 (Pladevall, 1990: 153) que rebia el nom del temple edificat al peu de l'altiplà on es trobaven el castell i la parròquia de Sant Andreu, consagrada l'any 888¹⁷⁸⁰. El 1073, aquest *barrio Sancte Marie de Tunda* estava format per *domibus omnibus que sunt fundate et cum soliis et suprapositis, cum ipso columbario et columbos qui sunt ibi et cum omnibus arboribus que sunt infra, simul cum foveis et ortibus*¹⁷⁸¹. Mentrestant, a l'altiplà, on el 888 hi havia una casa del bisbe Gotmar al costat de l'església¹⁷⁸², als segles XIII-XIV també s'havia format una sagrera amb sagrers i cases sota un estricte domini dels senyors del castell (Pladevall, 1990: 79-81). La continuïtat de l'ocupació del turó, doncs, era un fet, mentre que del veïnat de Santa Maria només es pot dir que existia abans de la reedificació de l'església entorn del 1073, presumiblement en el marc reformador de les consagracions d'esglésies romàniques i establiment de sagreres (*ad restorationem predicte Sancte Dei ecclesie genitricis Marie [...] adiutorium in edificacione eiusdem ecclesie*)¹⁷⁸³.

¹⁷⁷⁸ DCVb, doc. 1632, any 1095.

¹⁷⁷⁹ DCVb, doc 1448, any 1082.

¹⁷⁸⁰ CCIV, doc. 9, any 888.

¹⁷⁸¹ DCVb, doc. 1354, any 1073.

¹⁷⁸² CCIV, doc. 9, any 888.

¹⁷⁸³ DCVb, doc. 1354, any 1073.

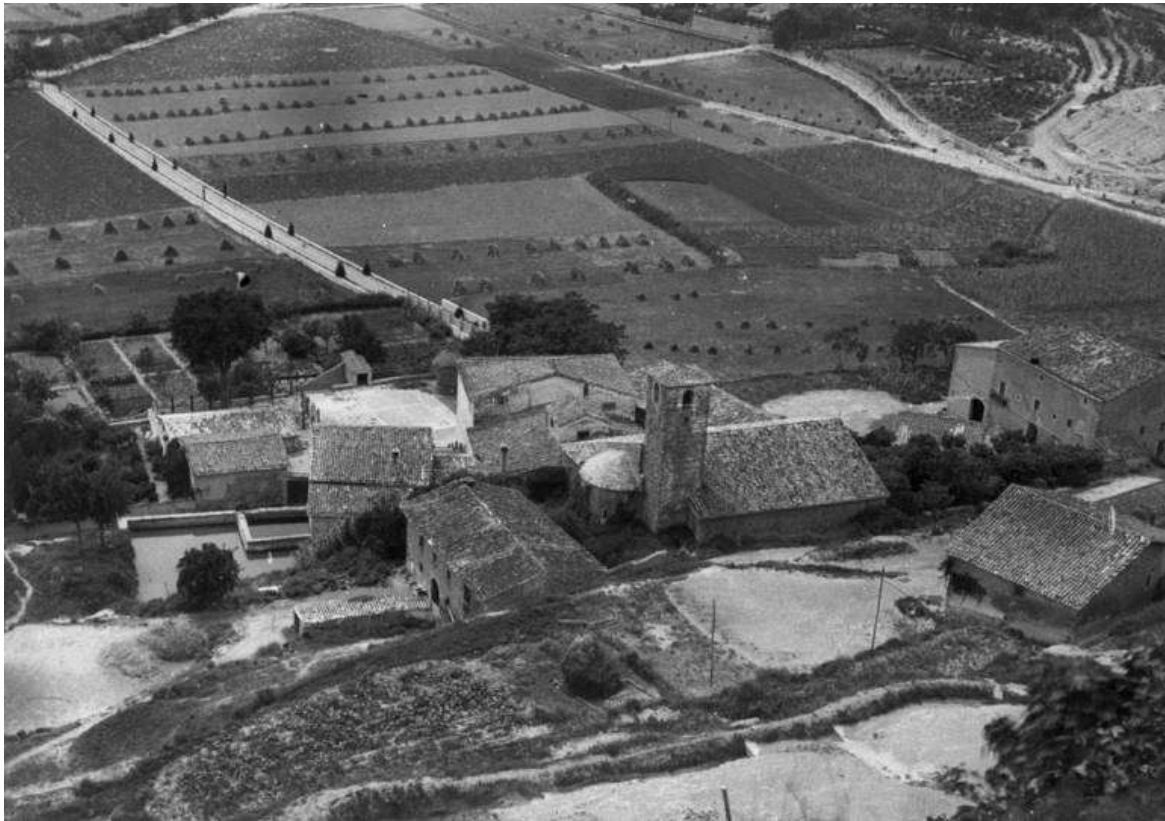


FOTO 52. El veïnat de Santa Maria de Tona des de l'altiplà del castell, 1932¹⁷⁸⁴.

A Tona es van constituir dos nuclis a l'entorn de sengles esglésies, ben diferenciades topogràficament, una parroquial amb precedents alt-medievals i l'altra amb una antiguitat que només es verifica documentalment a principis del segle XI i que no fou parròquia; en els dos casos, però, la concentració residencial a prop del temple sembla ser anterior a l'establiment canònic de la sagrera¹⁷⁸⁵.

Sant Julià de Vilatorrada (*locum venerationis Sancti Iuliani cuius basilica sita est in comitatu Ausona, ad villa que nuncupant Torta*)¹⁷⁸⁶ també és un exemple de concentració residencial anterior a l'ensagrerament. El lloc es documenta (*locum que dicunt Villatorrada*) a partir de l'any 935 amb cases amb corts i horts situades *iusta Sancti Iuliani (chasa cum solo et superposito et curte et terra cum arboribus sive pomiferis [...] intus in villatorrada)*.

¹⁷⁸⁴ Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya, AFCEC_EMX_X_3792.

¹⁷⁸⁵ El barri de Tona es troba a poca distància de les restes del jaciment romà republicà del Camp de les Lloses, això és, el peu de l'altiplà comptava amb un precedent d'ocupació antiga, tot i que sense cap relació arqueològicament detectada amb el veïnat del segle XI.

¹⁷⁸⁶ CCIV, doc. 1220, any 976.

Entre les cases, l'església i el cementiri hi passava un camí principal (*in ipsa strada sive in ciminterio Sancti Iuliani*). Tot plegat formava un conjunt prou compacte perquè des del principi es fes servir l'expressió *intus in villatorta*¹⁷⁸⁷. Després que el 1050 es consagrés el temple i s'hi establís formalment la sagrera, el 1089 continuava havent cases al cementiri (*domum meam cum curtale cum solo et supraposito quam habeo in villa Torta et in ciminterio Sancti Iuliani iuxta domum tuam*)¹⁷⁸⁸ que densificaven un nucli concentrat d'origen, tanmateix, anterior.

A l'Alt Congost, Seva també presentava una concentració residencial primerenca amb la *domum Sancte Marie de Seva* esmentada el 985¹⁷⁸⁹ i tot seguit, dins (*intus*)¹⁷⁹⁰ de la vila, cases amb horts, vies i prats entre els edificis (*chasa cum solo et superposito et terra que in circuitu eius est et cum ipsa terra cum prato simul cum ipsas petras salinas et cum ipsa fontem [...] intus villa Seva, ad ipsa Petra Menciosa*)¹⁷⁹¹. L'any 1016 també s'hi esmenta una torre (*casas cum solos et suprapositos et ipsa torre et curtes et ortos et terras et arboribus*)¹⁷⁹² i el 1048 hi ha el primer esment que associa uns sagrers habitats (*ipsas mansiones que sunt sacreres de Seva*) amb el temple que s'estava reedificant (*ad Sancta Maria de Seva, ad suum edificium*)¹⁷⁹³. Fins i tot després dels indicis de creixement al darrer quart del segle XI (*ipsas casas ad edificare cum ipso alaudio qui est in circuitu*)¹⁷⁹⁴ i el canvi de denominació de les cases per masos, la morfologia del nucli no sembla que hagués canviat substancialment (*mansum unum [...] prope ecclesiam Sancte Marie de Seva, iuxta viam ubique decurrentem cum omnibus domibus que sunt intra portam*

¹⁷⁸⁷ CCIV, docs. 402, 622, 846, 892, 1022, 1152, 1855, anys 935-1000.

¹⁷⁸⁸ IACDEC, doc. 179, any 1050; DCVb, doc. 1551, any 1089.

¹⁷⁸⁹ CSCV, doc. 171, any 985.

¹⁷⁹⁰ En la línia d'A. Durand (1998: 85-90) sobre aquest adverbí en relació a la morfologia dels assentaments.

¹⁷⁹¹ CCIV, doc. 1756, any 997; també DCVb, docs. 679, 764, anys 1004-1016.

¹⁷⁹² DCVb, doc. 764, any 1016.

¹⁷⁹³ DCVb, doc. 1064, any 1048. Les parts més antigues del temple són d'aquest moment (ERC: 433-436).

¹⁷⁹⁴ DCVb, doc. 1357, any 1073.

*eiusdem mansi cum exitus et regressus eius, cum terris et vineis atque paschuis [...] ipsa pecia terre in cuius capite domus hedificatum est)*¹⁷⁹⁵.

6.2.1. La sagrera de Santa Coloma.

L'església de Santa Coloma ja existia l'any 898 (*ecclesia vero Sancte Columbe*)¹⁷⁹⁶ aleshores era una centralitat per una rodalia de vilars que, si més no, li pagaven els delmes i les primícies. Adscrita temporalment a la parròquia de Sant Martí d'Aiguafreda, ja es documenta com a parròquia independent potser l'any 987 (*terminio de Sancta Columba*; Pladevall, 1987: 31) i segur que el 1031 (*in parrochia Sancta Columba*)¹⁷⁹⁷, senyal que l'adscripció a Sant Martí fou una solució temporal mentre es reorganitzava la prelació entre les esglésies preexistents a la conquesta comtal. Santa Coloma tenia l'any 898 una rodalia delmada de 13 vilars més l'església del castell de Sant Esteve (*ecclesia vero Sancte Columbe similiter cum decimis et primiciis de villares sibi pertinentes, id est, valle Orsaria, Vineolas, Noctebona, Casulas, Sentelias, Balona, Mammolla, valle Asenaria, villare Ninfridii, villare Rigbaldo, Ulligo, villare Wistrimiro, Gemminas et ipsa ecclesia de kastro Santi Stephani*), però, en canvi, no es coneix cap assentament a Santa Coloma. Els noms inicials de la parròquia, Vinyoles i Pujolric, van fer referència després als emplaçaments del vilars *Vinnolas* i de la possible fortificació viària del *pugio regio*, situats respectivament al peu de les Costes de Centelles, a poc més d'1 km de l'església, i més o menys a la mateixa distància sobre la riba oposada del riu Congost¹⁷⁹⁸.

En el tombant del segle XI al XII, en tot cas, sembla que la rodalia de l'església ja estaven habitades quan Geribert Oliba i Estefania va ser esmentats com *habitatores Sancte Columbe de Vineolis*¹⁷⁹⁹. Es tractava de senyors amb domini consolidat a l'Alt Congost, emparentats per part d'Estefania amb els vicaris del castell fronterer de Casteltallat relacionats amb els Centelles des d'almenys dues generacions enrere i ells mateixos

¹⁷⁹⁵ DCVb, doc. 1486, any 1084. El 1162 hi havia cases episcopals a la sagrera (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, pergs. 1904-1905).

¹⁷⁹⁶ CCIV, doc. 37, any 898.

¹⁷⁹⁷ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁷⁹⁸ Vegeu 1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal.

¹⁷⁹⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-08, any 1099.

primeres baules conegudes de la nissaga de Casoles¹⁸⁰⁰. Després d'aquest primer esment dels habitants, l'espai sagrat de 30 passes s'esmenta formalment el 1154¹⁸⁰¹. Com en altres casos dels mateixos anys, la sagrera de Santa Coloma esdevingué nucli habitat al ritme del seu condicionament com a residència senyorial¹⁸⁰², cementiri i espai d'emmagatzematge de rendes alhora. L'any 1190, a l'emplaçament elevat de l'església de Santa Coloma sobre la riera de Riucerdà, que la vorejava pel nord (*torrente qui discurrit*), es documenten sagrers (*sacrarium qui est situm in iamdicta rocha fundata, in ipso nostro sacrario predicto*) i closos segurament per a bestiar menut (*ipsos closos*) que el rector establí a particulars de la rodalia¹⁸⁰³. Com altres espais inicialment funeraris (Baschet, 2004: 324), la sagrera de Santa Coloma ja era a finals del segle XII, si no abans, un lloc ben animat.

L'any 1190 s'esmenten al sud i oest de la sagrera, límits menys pronunciats que al nord on quedava limitada per la riera de Riucerdà discorrent enfonsada, les *domos Petri de Baneras*, els *hortos Petri de Rovira et de Bernards Rossell* i el *fevo de Guiliermus de Sancti Stephani*. Aquest darrer era el castlà menor del castell i, en aquest sentit, cal recordar que l'any 1182 el castlà major Pere Gros de Santa Eugènia i el castlà menor Guillem de Sant Esteve ja disposaven del terç del delme del blat gros a la parròquia de Santa Coloma, que van donar a Santa Maria de l'Estany (*ipso decimo parrochie Sancte Columbe de Vinoles, scilicet terciam partem ex omnibus rebus ipsius decimi preter de ipso blat gros quod ibi sit quod nos et baiulus noster donamus semper baiulo*)¹⁸⁰⁴. Aquests drets i el feu esmentat l'any 1190 confirmen que a finals del segle XII la rodalia immediata de la sagrera era un espai atractiu consolidat pels membres de la xarxa aristocràtica dels Centelles (MAPA 28). De fet, per la referència a les cases en plural de Pere de Banyeres,

¹⁸⁰⁰ Vegeu 3.1.5a. La formació de la nissaga de Casoles.

¹⁸⁰¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. 57, any 1154.

¹⁸⁰² En una versió local de l'"inurbamento des dominants" que J. Morsel (2004: 228-230) observa en el cas de les viles reials i principesques.

¹⁸⁰³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁸⁰⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 34.

pel fet que els Rovira tindrien la carnisseria de la sagrera al segle XV¹⁸⁰⁵ i pel cognom Rossell que corresponia a un mas situat a la vall del Congost del mateix terme de Santa Coloma, cal pensar la sagrera ja estava més poblada del que indiquen les referències concretes a cases.

A partir d'aquest nucli inicial es formà la vila de Santga Coloma baixmedieval i moderna (Galí *et al.*, 2014). La zona més planera cap al sud i oest es convertí en el seu espai natural de creixement i l'any 1285 ja hi vivia un mestre de cases, ofici que indica que el veïnat s'hi estava desenvolupant (Pladevall, 1987: 12-53). A finals del segle XIII també s'esmenta Jaume *de Segrerio*¹⁸⁰⁶. El 1326 els *mura Sancte Columbe* tancaven, dins del perímetre emmurallat, dues esglésies, la parroquial i una altra dedicada a Sant Pere, i a mitjan segle XIV es documenten dos portals, un al cementiri i un altre a tocar de l'església (p. 52-53), que delimitaven un espai tancat de dimensions ben reduïdes, pràcticament coincident amb les trenta passes de la sagrera original. El cementiri original ja feia de *plasa del dit loch de Santa Coloma* l'any 1483 i el 1492 també es documenta la *domus qui vocatur den Thomas Estrada constituta in platea sacrarie Sancte Columbe de Vineolis*¹⁸⁰⁷.

¹⁸⁰⁵ Arxiu patrimonial de la Rovira de Dalt, perg. 1, any 1451

¹⁸⁰⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁸⁰⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, Manuals Notarials, T-U/1, f. 136-137.



MAPA 28. La sagrera de Santa Coloma cap a 1190¹⁸⁰⁸.

¹⁸⁰⁸ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

La sagrera de Santa Coloma també estava dotada de molins i altres infraestructures hidràuliques. Un d'ells es trobava l'any 1190 al costat d'un clos a la riba, al nord de l'emplaçament enlairat de la sagrera, on també hi havia una farga (*ipsum closo [...] qui et subtus fabricam iuxta ipsum torrentem*). El molí es documenta perquè el rector de Santa Coloma establí a Guillem de Noguera l'aigua que sortia del carcavà del molí per si volia conduir-la cap a un altre molí de nova construcció situat riera avall (*de aqua apud ipso carcavà de molendino qui est situm in alodio Sancte Columbe quod si volitis molendinum in ipsa honore facere ibi apud ipso carcavà accipiatis aqua sine dampno de molendini Sancte Columbe vel ipsa rotundini neque canall neque alia apparamenta molendini Sancte Columbe*)¹⁸⁰⁹. L'any 1598, el molí més antic tenia un hort que fou establert al pare Gabriel Ollic amb l'aigua que discorria a prop de la muralla de Santa Coloma (*satis prope menia dicte nostre ville*)¹⁸¹⁰. Aquest mateix era el molí que tenia Pau Fillol Soler l'any 1688, per al qual demanà dret de pas d'un rec per les terres del seu veí Carles Mestre tingudes sota domini de l'aleshores ja comte de Centelles. En comptes de ser una construcció de bell nou, com s'ha proposat (Galí *et al.*, 2012: 28-29), a partir de la lectura de la llicència del pas de l'aigua (*bassiam vestri molendini per vobis ibi novitas constructi*), crec que aquest molí havia estat reconstruït a partir del medieval documentat l'any 1190. L'any 1698 s'esmenta com a *quondam molendinum vocatum den Fillol situm in parrochia et prope dictam villam Sancta Columba de Centellas*¹⁸¹¹.

L'altre molí construït de bell nou el 1190 va rebre el nom de molí de Noguera i es documenta un altre cop l'any 1321, quan Bernat Marçó establí unes terres separades pel rec del molí d'aquest nom a tocar del *flumen que discurrit de Vineolas* (riera de Riucerdà)

¹⁸⁰⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁸¹⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. 219, any 1598.

¹⁸¹¹ Segons els mateixos autors, el 1800 aquest molí fou inventariat com *tot aquell molí fariner ab son casal, bassa, tramuja y demás aparatos, y mobles [sic] per moldrer junt ab un hort amb aygua per a regar contiguo a la font de dita vila dita la cira per mitg del qual molí, y hort pasa lo riu Serdà*. És possible que la reconstrucció del molí fariner estigués relacionada amb la construcció, aquesta sí de bell nou, d'un pou de glaç, que aprofitava el mateix sistema hidràulic, inclosa la bassa, tal com es documenta el 1752.

i a l'est de la *via publica* de Caldes a Vic¹⁸¹². Cal indicar que en aquell sector també es documenta l'any 1320 el *mas Casanovas ara emperò nomenat Marçó ab molí o pou de molí en aquells temps passats incorporat, ara emperò del tot derruït* (p. 32-33), que en principi s'ha de distingir del de Noguera. Aquest altre molí, el quart a la riera de Riucerdà, sembla ser el *molendinum cum rech et resclosa et aqua et glevar* que l'any 1114 es situava *subtus Rovanano* i que afrontava en una *strada publica*, un torrent i un *alodio qui fuit Raymundi Bermundi*¹⁸¹³. Tot i que Ramon Bermon era el senyor de Taradell, senyor i amic de Gilabert Guadall de Centelles¹⁸¹⁴, ignoro a qui pertanyia el domini d'aquest molí. La sagrera també era una cruïlla de camins antics. La *via publica* de Caldes a Vic, que era la via antiga dita de Mani Sergi (Padrós, 2010: 236-239), es documenta l'any 932 (*via que inde discurrit*)¹⁸¹⁵ i després successivament: el 1172 passant per sota del castell de Sant Esteve (*prope strata publica qui pergit ad Vicum usque subtus castrum Sancti Stephani*)¹⁸¹⁶; al segle XIV associada definitivament a la sagrera com a reflex de la consolidació del nucli (*camino curribili que movet de sacraria Sancte Columbe de Vineolis*); i el 1574 com a *itinere per qua itur de dicta villa Sancte Columbe de Sintillis ad capellam Sancte Marie Magdalene de Vilarestau*¹⁸¹⁷. Pel mateix camí, des de la sagrera es podia anar cap al nord a la parròquia de Sant Fruitós de Balenyà i al segle XVI ja era camí ral (*itinere regali que ibi est quo itur de dicta villa Sancte Columbe de Cintillis ad villam Calidarum*)¹⁸¹⁸. A prop de la sagrera, del mateix camí arrencava el brançal que anava cap al Congost i el camí ral de Barcelona a Vic.

¹⁸¹² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Manual notarial, 1, any 1321.

¹⁸¹³ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁸¹⁴ Vegeu 3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.

¹⁸¹⁵ CCIV, doc. 381, any 932.

¹⁸¹⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

¹⁸¹⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. s.n., any 1574.

¹⁸¹⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. s.n., any 1368; Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540.

La consolidació del nucli també va anar parella a la configuració formal d'una comunitat d'habitants definida per la seva relació amb l'espai comú de la sagrera, això és, pel veïnatge. Els *probi homines* de Santa Coloma es documenten per primera vegada l'any 1233, quan el paborde de Santa Maria de l'Estany va vendre a Joan de Soler i al seu fill Pere de Riera rendes als termes d'Aiguafreda i de Santa Coloma, tot preveient que qualsevol problema que aparegués seria solucionat amb la intervenció dels prohoms locals (*et si ibi venerit grando vel nebula, pausetur consilio proborum hominum illius terre*)¹⁸¹⁹. Aquesta és la primera referència als rudiments d'un òrgan col·legiat que es concretà després amb la referència l'any 1385 a l'*era del comú* situada a la mateixa sagrera, ben a prop de la casa del batlle dels Centelles (*a la vila de Santa Coloma en el pòrtic o lògia que hi ha sota la casa de la cúria, en la plaça de dita vila*); l'any 1434 s'hi va donar possessió de la *domus* de Vinyoles a Jaume de Tagamanent (Pladevall, 1987: 52-53, 71).

Sota els porxos de la cúria del batlle també s'hi feia un mercat de carn des dels volts de 1350 (p. 53) i la funció mercantil de Santa Coloma ja estava consolidada quan l'any 1231 s'hi feia servir el sistema de pesos i mesures del mercat de Vic¹⁸²⁰. Aleshores, el nucli del domini de Centelles constituïa el límit sud de la Plana de Vic (*de Vico enlà versus Cintillas*)¹⁸²¹. L'activitat comercial d'una forma més àmplia, però, ja formava part de la sagrera des del moment mateix del seu establiment, com a lloc de concentració d'excedents susceptibles de ser objecte de conservació centralitzada i, per tant, d'especulació i intercanvi. els sagrers precedeixen les sagreres en els textos (*ipsas mansiones que sunt sacreres de Seva*)¹⁸²².

Cal recordar aquí que els sagrers són documentalment coetanis dels primers esments de sistemes d'emmagatzematge de rendes centralitzats. Els graners es documenten a partir de mitjan segle XI sempre en espais centrals del domini, com la peça de terra *ad ipsum granarium* recollida en el *breve rememoracionis* del feu donat a Ramon Bonfill a prop del riu Mèder l'any 1055, segurament el mateix *ad ipso Graner* que el 1065 afrontava in

¹⁸¹⁹ MPACF, doc. 2842, any 1233.

¹⁸²⁰ MPACF, doc. 2841, any 1231.

¹⁸²¹ MPACF, doc. 2842, any 1233.

¹⁸²² DCVb, doc. 1064, any 1048. Per la cronologia, R. Martí (2007: 114-120).

*medio flumine Meritabile*¹⁸²³. El 1073, unes torres (*guardiolas*) també limitaven un alou situat a Santa Eulàlia de Riuprimer, *ad ipso granero*¹⁸²⁴, i un altre graner va servir per localitzar les vinyes de la dotació de Sant Fructuós de Balenyà deu anys després (*petiam vinee ad ipsum granarium*)¹⁸²⁵. Amb els sagrers i els cellers que també hi havia al segle XIII a les cases fortes del nucli del domini de Centelles, a Vinyoles (*una tonam plenam vino que est in domo de Vineolis* o Bertí (*celler den Sentelles [...] fusta vinaria*)¹⁸²⁶, els graners permetien una concentració de l'emmagatzematge de les rendes al servei de l'eficiència en el càlcul del moment més propici per dur-les a vendre i fer-ho amb rapidesa.

El creixement de la sagrera de Santa Coloma i el desenvolupament institucional i comercial continuaren l'empenta senyorial a l'ensagrerament inicial de les darrerries del segle XI, basada en les relacions de *fidelitas* i *amicitia* entre els Centelles i els primers *habitatores* de Santa Coloma, ells mateixos primeres baules de la nissaga aristocràtica dels Casoles. Xarxes aristocràtiques, concentració residencial, comerç i desenvolupament de vincles institucionalitzats de veïnatge van formar un conjunt articulat en el cas de Santa Coloma a partir de l'ensagrerament i, fins i tot, membres de la nissaga van establir la seva residència a Santa Coloma. Al segle XV, aquesta canviaria el nom prenent el de la nissaga *Sancta Columbe de Scentelles olim dicte de Vineolis*)¹⁸²⁷.

Santa Coloma no fou l'única sagrera del terme castral en què es va dur a terme un procés d'ensagrerament. Recordem que l'any 1097 fou consagrada l'església de Santa Maria de Vilarestau, al bell mig del Pla de la Garga, com a parroquial i que fou dotada d'un terme propi i d'una sagrera al voltant de l'edifici (*cimiterium per circuitum triginta pasuum*)¹⁸²⁸. La consagració fou l'últim estadi d'un procés de colonització agrícola i formació de

¹⁸²³ DCVb, doc. 1135, 1278, anys 1055-1065.

¹⁸²⁴ DCVb, doc. 1356, any 1073.

¹⁸²⁵ DCVb, doc. 1462, any 1083.

¹⁸²⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, Lligall del segle XIV, 1369-1370; Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-1-01, any 1267.

¹⁸²⁷ Arxiu Municipal de Centelles, pergamins del mas Cerdà, any 1483.

¹⁸²⁸ IACDEC, doc. 56.

dominis senyorials del Pla de la Garga que va afavorir la concreció de la nissaga aristocràtica dels Casoles, inclosa en la xarxa aristocràtica dels Centelles. Els Casoles, de fet, vivien a la sagrera de Santa Maria (*subtus domibus de Poncius de Casolis in conamina*)¹⁸²⁹.

Exemple de com “la condició necessària per donar validesa a una sagrera és la consagració episcopal” i per això “trobem que hom torna a consagrar esglésies que ja ho estaven, afegint-hi la confirmació episcopal de les trenta passes” (Martí, 2007: 161), la consagració de Santa Maria també atorgà carta de naturalesa parroquial a un temple que fins aleshores havia estat sufragani segurament de Santa Coloma, des de la qual el Pla de la Calma és accessible amb un suau pendent cap al sud. Per això, l’església de Santa Coloma es mostrà hostil a la independència parroquial de Santa Maria, des d’una posició de força prèvia al Pla de la Garga que encara consolidà amb l’adquisició de més dominis. El *mercat de la terra* també va ser dinamitzat per Santa Coloma al seu favor: el 1111, Adaleç li deixà *petiolas de alodio* situades als llocs de *ad ipsos Gargalarios*, el 1159 establí a Pere Folcran, que tindria el mas de Clusella sota domini de Ramon de Casoles el 1175, el *campo de Kasteles et ipsa alia tenedone quem vos iam tenetis per me prope ipso campo*, a cens de *ipso agrer et serviciis quomodo usum est*; el 1184 el prevere Berenguer establí per la tasca anual i la *potestatem emperare* a Bord de Conamines un peça de terra que era *alodio francho* de Santa Coloma *ut bene laboretis, complantetis et edificetis*, etc.¹⁸³⁰. La competència entre les dues esglésies no es va resoldre mai i fou, a la llarga, causant de la pèrdua de la parroquialitat de la Santa Maria. Així, tot i que la parròquia de Vilarestau continuà activa al segle XIII i XIV (Joan de Vilarestat l’any 1233; el 1384, Bernat Parer de *parroquia de Vilarestau*), és ben significatiu que l’escrivà que situà l’any 1493 el mas Montpar a la *parrochie Sancte Marie de Villarestau*¹⁸³¹ tingué un lapsus i hagué de tatxar el mot *Columbe* després de *Sancte* i substituir-lo per *Marie*¹⁸³², senyal que ambdues

¹⁸²⁹ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 16-1-04, any 1172.

¹⁸³⁰ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l’Estany, f. 32; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁸³¹ MPACF, docs. 2556, 2558; Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, R/36, f. 180-183.

¹⁸³² Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, R/36, f. 162.

esglésies tenien, no de dret però sí de fet, la mateixa importància per als habitants d'aquest sector. El 1540, els equilibris de l'escrivà encara van ser més grans: Pere Cerdà consta com a *parrochie Sancte Magdalene de Vilarestau parrochie Sancte Columbe de Cintillis*¹⁸³³. L'any 1578, un document escrit a Santa Coloma parla de l'*itinere per quatur de dicta villa Sancte Columbe de Sintillis ad capellam Sancte Marie Magdalene de Vilarestau*¹⁸³⁴; l'esment com a simple capella reflectia un conflicte entre esglésies que aleshores ja feia segles que durava.

La presència de l'església parroquial de Sant Martí de Centelles, menys agressiva que Santa Coloma però igualment preexistent a la de Vilarestau, també complicava la independència jurisdiccional de Santa Maria i, així, l'any 1337, els amos del mas Serra tenien el mas *vocatum a ses Cases Davayls in loco nominato a Quartaya sive a sa Mambra in terminio castri de Scintillis in parrochia predicta Sancti Martini de Scintillis*¹⁸³⁵, el mateix mas que el 1100 havia afrontat *in ecclesia de Sancta Maria de Vilarastal*¹⁸³⁶.

La centrifugació parroquial era inevitablement de mal digerir pels centres anteriors com Santa Coloma. La pèrdua de les rendes parroquials era, sens dubte, un dels problemes per les esglésies antigues; però, com observa D. Pichot (2010: 219-235), a la Bretanya, tant o més greu que les rendes era la pèrdua de control sobre la xarxa d'assentaments dispersos en forma de cases fortes, cases i casals, després masos i bordes, que proveïen la concentració residencial de Santa Coloma de gent per viure i producte per processar i intercanviar en el mercat i la fira local. El guany tendia a ser de caire monopolístic, sobretot en el moment que la sagrera d'aquella església va iniciar el camí cap a esdevenir una vila-mercat. Aquest és el factor que millor explica, segurament, l'agressivitat de Santa Coloma contra el projecte de sagrera a Vilarestau. Encara cal afegir la dinàmica de la residència aristocràtica, per una banda, i, d'una altra, el paper dels Centelles com a senyors jurisdiccional del terme castral que englobava els termes de Vilarestau, Santa

¹⁸³³ Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540.

¹⁸³⁴ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. s.n., any 1578.

¹⁸³⁵ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-5-09, any 1337.

¹⁸³⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10, any 1100.

Coloma i Sant Martí. Pel que fa a la primera, la nissaga de Casoles va traslladar el nucli del domini propi des de la sagrera de l'església de Santa Maria fins a la casa forta adossada a l'església de Santa Maria Savall. quan els Casoles van marxar, Santa Maria de Vilarestau va perdre la protecció que li ofería ser l'església del nucli del domini i el dinamisme que la residència senyorial devia proporcionar a la rodalia com a centre administratiu i de consum. Tot i mantenir dominis a Casoles i a la rodalia immediata del castell de Sant Esteve, els Casoles van deixar sola l'església en traslladar-se a una altra sagrera (*ipsum nostrum cassal qui est in sacraia Sancte Marie iusta ecclesiam et sunt hedifichatas ipsas domos quas fecit Dulcia de Cassulis ad Beate Marie*)¹⁸³⁷. El 1291, quan l'assentament cerdà original de *ipso Cerdano* fou comptat entre els *tribus mansis vocatis vocatis de Serdans* en la *carta del compromès que feren lo rector de Sancta Coloma de Vinyolas y lo rector de Sanct Martí de Centelles del dret de les parròquies*, sobre el repartiment de les rendes dels masos del Pla de la Garga¹⁸³⁸, els rectors de Vilarestau no hi foren ni esmentats, senyal inequívoca que l'autoritat parroquial d'aquesta església ja comptava poc a finals del segle XIII.

Pel que fa al pepr dels Centelles, van promoure la reorganització del Pla de la Garga des del principi i per tant foren el motor de les transformacions que van dur a l'emergència de Vilarestau i la puixança de la seva església. La seva actitud enfront del conflicte entre les esglésies fou discreta i, amb aquesta discreció, afavoriren Santa Coloma. Els seus interessos en el desenvolupament de la sagrera de Santa Coloma, on els Centelles tenien dominis propis com a mínim des de la incorporació del bloc patrimonial del magnat Unifred l'any 1031 (*in parrochia Sancta Columba*)¹⁸³⁹ eren motiu de pes per no provocar tensions amb aquella església. I, d'altra banda, no es pot descartar que ells mateixos veiessin amb certa recança l'afermament d'una sagrera alternativa amb presència forta dels Casoles just al mig del Pla de la Garga, a la vista del propi castell convertit durant els anys mateixos centrals del segle XII en residència aristocràtica. La inclusió en una mateixa xarxa aristocràtica no excloïa els conflictes entre els seus membres; de fet, es pot

¹⁸³⁷ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-4-03, any 1213.

¹⁸³⁸ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁸³⁹ DCVb, doc. 884, any 1031.

considerar que la conflictivitat n'era un dels motors del seu dinamisme¹⁸⁴⁰. En aquest sentit, l'actitud dels Centelles envers l'església de Santa Maria de Vilarestau és un exemple del que observa V. Farías (2007: 77) sobre que la implantació general de les sagreres fou possible gràcies “a l'acceptació i cooperació d'aquells estrats de la societat que d'entrada podrien haver qüestionat amb més força l'èxit de dita iniciativa”. Els Centelles van acceptar i cooperar per interès amb Santa Coloma i, amb Santa Maria, no, mentre una eventual cooperació dels Casoles amb la parròquia de Vilarestau fou clarament insuficient i, al final, desistiren.

6.3. Una transformació tardana: els molins de Vallcàrquera.

La centralitat del control de la molineria en l'afermament del domini és quelcom ben conegut historiogràficament des de fa anys¹⁸⁴¹ i és evident que els molins ocupaven un lloc important en l'estructura del domini de Centelles des del principi, per bé que la nissaga apareix documentalment quan el domini de la molineria, iniciada a finals del segle IX, ja s'havia completat, la distinció entre domini útil i eminent dels molins estava consolidada, i el domini eminent ja circulava a l'interior de les xarxes aristocràtiques¹⁸⁴². El cas dels molins dels Centelles a la vall de Vallcàrquera permet resseguir amb més detall aquesta relació entre la dinàmica de les xarxes aristocràtiques i la transformació de l'espai rural, visible singularment al Pla de la Garga¹⁸⁴³.

¹⁸⁴⁰ Tot i que els Centelles afavoriren l'afermament inicial de la nissaga de Casoles, van tenir trifulques entre ells pel domini alodial de la casa forta de Casoles tot just iniciat el segle XIV (3.1.4a. *La formació de la nissaga de Casoles*).

¹⁸⁴¹ Seria sobrer presentar aquí la llarga tradició historiogràfica sobre el molí medieval i els sistemes hidràulic associats. M. Barceló (2004) en fa un resum actualitzat aleshores i una proposta de línies interpretatives i de recerca. També H. Kirchner (2011, 2012).

¹⁸⁴² El domini no fou mai complet, per exemple, a les Guillerries (Mallorquí, 2011); al domini de Centelles i, en general, a l'Alt Congost, aquest marge per a una molineria pagesa no es documenta. En tot cas, la pèrdua de l'arxiu antic dels Centelles explica que el que primer aparegui en els textos no sigui la desposseïció camperola sinó el tràfic posterior de dominis eminents. Aquesta mateixa pèrdua que ens haguem d'acontentar amb constatar el buit relatiu en les vendes i donacions a la catedral a l'Alt Congost (1.2.4. Els inicis de la parroquialització), ja que les operacions que explicarien aquest buit no es conserven.

¹⁸⁴³ Vegeu 6.1.2. Vinyes entre vilars i nous assentaments al Pla de la Garga.

La vall de Vallcàrquera, solcada per la riera del mateix nom, afluent del riu Congost, es troba al vessant de ponent del massís del Montseny, encaixonada entre el Tagamanent (1056 m) al nord, el Monner (1107 m), Mojó (1017 m) i Roca Centella (1001 m) a l'est, i les carenes de Monteugues i Can Plans (600-800 m) al sud. El nom de la vall (*vallis + carcera*) remet a un espai estret i ombrívol en els seus primers 1500 metres, que s'obre sobtadament a partir de l'església parroquial de Sant Pere¹⁸⁴⁴ i es converteix en un espai assolat per la seva orientació est-oest, molt apte per a l'ocupació humana i l'explotació agrícola. Una raó afegida per la presència dels Centelles a la vall fou l'accés a cursos d'aigua que compensessin l'escassetat i irregularitat dels existents al solar originari a *Sentilias*, on hi havia fonts "boges" o "mortes". La geografia dels molins dels Centelles incorporats inicialment al domini també reflectia, doncs, una estratègia contra la incertesa i l'escassetat basada en la dispersió dels mitjans de producció i l'anar on els recursos, en aquest cas l'aigua, eren més abundants ("to move away from escarcity"; Halstead & O'Shea, 1989: 4)¹⁸⁴⁵. L'interès de la nissaga per un accés regular a l'aigua, de fet, es documenta des del primer terç del segle XI en compres de predis que incloïen els torrents –que ja havien estat objecte de privatització abans, doncs. Guadall Gilabert i Oruçà, l'any 1040, encara en vida de Gilabert Isarn, van comprar a Guisla i als seus fills una terra mig conreada i mig erma *cum ipsos torrents*, que afrontava en un alou propi dels compradors

¹⁸⁴⁴ L'església de Sant Pere ja s'esmenta en sengles documents dels anys 1060-1108 i 1074 (*parrochia Sancti Petri de Valla Carcera*) i amb la de Sant Cristòfol de Monteugues, documentada el 1021, era aleshores la parròquia més septentrional del bisbat de Barcelona a l'Alt Congost; la següent, Santa Maria de Tagamanent, pertanyia al bisbat d'Osona. Per la història inicial de la parròquia, J. Oliver (2012: 15-16).

¹⁸⁴⁵ Tot i que, eventualment, la irregularitat dels cabals mediterranis provoqués algun ensurt. El registre de defuncions de la parròquia de Sant Pere de Vallcàrquera, Congost avall, per exemple, recull que el 9 de juny de 1791, *en la parroquia de St. Pere de Vallcarcara hi hagué un fort aiguat y se creu que la abundància del aigua que inapropiadamment baixa per lo torrent de la font den Llanas del mas Antich sen porta á Joan Draper brasser de la present parroquia casat ab Maria Xicola, lo qual se judica se havia suplogat sota lo pont del Camí Ral, y la aigua lo tragué en la Garriga hont lo trobaren lo endemà mort y fou sepultat a la mateixa Iglesia parroquial de la Garriga* (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Pere de Vallcàrquera, D/1).

i amb una *terra de Geribert* [Gilabert Isarn?] *vel in ipso torrent*, als peus de les Costes de Centelles, a Banyeres (*Banneres*), per 4 mancosos¹⁸⁴⁶.

La donació del bloc patrimonial del magnat Unifred a Gilabert Isarn de l'any 1031 també va incloure Vallcàrquera, amb una parellada de terra *ad ipsa Altela*, a més d'una vinya al Congost (*ipso Congusto*), potser a l'entrada de la vall, i una *mansio optima* a la rodalia de Monteugues (*in Monte de Eguas*) que feia de límit sud de la vall¹⁸⁴⁷. El primer lloc es pot identificar amb l'indret d'Altella, a l'entrada de la vall, on es documenta un mas amb el mateix nom a partir de l'any 1202 (Oliver, 2000: 144). Vallcàrquera es torna a documentar el 1074 en el testament de Guitard Jofred, que tenia dominis distribuïts entre Vallcàrquera i Monteugues (*omnes meos alodios quod habeo in parrochia Sancti Christofori de Monte Equas et in parrochia Sancti Petri de Vallecercera*), així com a Tagamanent, Valldaneu i Santa Coloma, llegats principalment al monestir de Sant Miquel del Fai. Entre els dominis a Vallcàrquera va incloure el molí anomenat del Camí (*de Camino*), situat al riu Congost, arran del camí ral del qual en prenia el nom, i que formava part del condicionament del Congost amb molins i *insulae*¹⁸⁴⁸, combinats en aquest cas en un mateix espai (*mulí de Camino [...] simul ipsa insula de Truitmars*)¹⁸⁴⁹. Guitard era, sens dubte, el magnat que havia comprat un molí al fill de Gilabert Isarn, Guadall Gilabert, i a la seva esposa Oruç a la zona de l'Ollic el 1040, on també es trobava el molí de Gilabert Isarn (*ipso molino de ipso Puyol qui est den Guilabert*; Rocafiguera, 1983, doc. 4). El mateix Guitard *Gaucefre* el 1048 empenyorà a Gilabert Isarn i a Guadall Gilabert un soler amb un molí (*soler cum cases et curtes et ortos et terras et trilias et mulino et pratis et aquis aquarum et viaductibus vel reductibus et cum illorum arboribus qui infra sunt*), estès entre la *rocha de Ullig* i el riu Congost¹⁸⁵⁰. Guitard fou anomenat

¹⁸⁴⁶ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-17, any 1040. El nom de la rodalia (*Banneres*) també suggereix un condicionament (basses?) dels cursos d'aigua de la zona.

¹⁸⁴⁷ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁸⁴⁸ DCVb, doc. 1361, any 1074 (*alodio tascale de ipsa isla vel in ipso linar*); DVC, doc. 66, any 1083 (*in ipso Congusto [...] ipsa insula Lordmanesca*); PACBa, doc. 614, any 1128 (*alod de ipsa isla..ipso manso de Chaies Mort qui est in ribera de Congost*).

¹⁸⁴⁹ DCVb, doc. 1361, any 1074.

¹⁸⁵⁰ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24), any 1048.

domno Quitard en una compra a la Serra Madrona de Tagamanent el 1064¹⁸⁵¹, *in ipso campo de ipso molare ad serra de Madrona*, a Sunifred anomenat Carles i la seva esposa Adaleç, segur que el mateix lloc on es feien les moles pels molins de la vall d'Avencó que el mateix Sunifred havia començat a comprar l'any 1023 (Oliver, 2000: 146).

La relació entre la *prolis Iozfredi*¹⁸⁵² i la nissaga de Centelles es fonamentava, doncs, en bona part en l'interès compartit pels molins. Això es va confirmar definitivament l'any 1078 quan, en no haver mort sobtadament com temia quatre anys abans en fer testament, Guitard va vendre a Guadall Gilabert, Beatriu i el fill d'ambdós Gilabert la meitat de la vall de Vallcàrquera, que tenia en alou (*medietatem de Valle Carceriense [...] vallem que dicitur Carcara [...] alodium francum et meum proprium*) per una compra als comtes de Barcelona (*advenit mihi hoc totum per emptionem quam feci ex Berengario comite et uxore eius Guilie*). La venda, per 30 unces d'or, va incloure les pastures, els horts, les vinyes joves -segurament regades, segons el seu lloc en l'enumeració associades als horts-, els arbres, i el que des del Congost remuntava la vall (*vineas cultum et heremum cum boscis et garricis et silvis, domos cum casalibus et kaminum cum petris et pratis*), així com el domini de l'aigua, els canals i els molins (*cum aquis et decursione earum et molendinos cum pascuis et ortibus cum triliis et arboribus omnibus ex diversis generibus*). Guitard també va afegir els drets jurisdiccionals corresponents a la seva meitat de la vall (*medietate de omnibus rebus et dominibus pertinenciis atque adiacenciis que pertinet ad vallem que dicitur Carcara tam altum quam primum*). Guitard, en canvi, exceptuà de la venda el mas Capreguer i el molí de Roquerol, situat sota la mateixa casa (*exceptus ipso manso de Cabreger et molinum subtus de Rocherol*)¹⁸⁵³. Tant el mas com el molí es trobaven al capdamunt de la vall de Vallcàrquera, de manera que la *medietas* comprada per Guadall Gilabert possiblement es concentrava a la part baixa de la vall, entre el riu Congost, on hi havia els dominis adquirits l'any 1031, i l'església de Sant Pere de Vallcàrquera, situada al capdamunt del *kaminum cum petris* comprat ara. Aquesta mateixa localització inferior apareix l'any 1151, quan Sicard de Pera bescanvià amb Santa Maria de l'Estany el mas d'Oliver que tenia *in valle Carchera*, a prop d'un *alaudem*

¹⁸⁵¹ CDADC, doc. 204, any 1064.

¹⁸⁵² Per més detalls de la relació entre les nissagues, vegeu 3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.

¹⁸⁵³ DCM, doc. 56, any 1078.

franchum de Guadal; aquest era segur un Centelles¹⁸⁵⁴. El mas Oliver es trobava al Solei de Vallcàrquera, al vessant nord de la part baixa de la vall on es documenten altres explotacions especialitzades en olivicultura que quedaren molt afectades per la Pesta Negra del segle XIV (Oliver, 2000: 184). Proper, doncs, a Altella.

Pel que fa als dominis a Vallcàrquera que van quedar al marge de la venda de l'any 1078, n'hi havia que eren del venedor Guitard i d'altres que pertanyien a Berenguer Donnuç, el senyor de Terrassa que l'any 1093 llegà en el seu testament –fet abans d'una expedició contra Tortosa (*volo pergere in partes Ispanie ad hac hoste mutitta Tortosa*)- l'*alaude de Vallecarcaria* a les seves filles¹⁸⁵⁵. També va quedar exceptuat, sens dubte, el molí *de Camino* que en el testament del 1074 el mateix Guitard havia deixat a Sant Miquel del Fai. Dit tradicionalment Molí de Baix, va desaparèixer durant la primera meitat del segle XX i actualment la carretera C17 passa just per sobre del seu emplaçament, per bé que pel seu caràcter pintoresc se'n conserven diverses fotografies antigues que en documenten el carcabà, la bassa i la resclosa al riu Congost.

¹⁸⁵⁴ Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 14-1-13, any 1151.

¹⁸⁵⁵ DCM, doc. 44. Tot i que l'editor proposa una forquilla entre els anys 1060/1108, V. Ruiz Gómez (2000) proposa la data 1093, que comparteixo. A. Virgili (2011: 39) situa aquest testament en el context dels atacs contra Tortosa en el marc de les lluites entre els governants taifes a partir de l'any 1086.



FOTO 54. El Molí de Baix de Vallcàrquera, abans del Camí, 1910¹⁸⁵⁶.

Els dominis que van romandre en mans de Guitard sembla que foren heretats pel seu fill Miró Guitard, que l'any 1109 també va fer testament i deixà, entre d'altres dominis situats a Sant Hilari Sacalm, Valldaneu, Santa Coloma i Monteugues (*alodium quod abebat in Vinales et in Montem Equis*), al seu fill Arnau *omnem suum alodium quod abebat in Valle Carchera vel abere debebat extra medietatem unius mansi quod filie sue Adaledis dimisit*; el de Vallcàrquera¹⁸⁵⁷.

El domini a Vallcàrquera que va romandre en mans dels descendents de Guitard passà als Centelles, possiblement en una operació de les moltes que van fer junts a l'Alt Congost¹⁸⁵⁸. Cal tenir en compte que la part alta de Vallcàrquera no només era interessant per ella mateixa i els seus recursos, rendes i jurisdiccions¹⁸⁵⁹, sinó per ser el camí més

¹⁸⁵⁶ Col·lecció particular de Xavier Vila, a qui agraeixo l'accés a aquesta i altres imatges utilitzades en aquesta tesi.

¹⁸⁵⁷ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, doc. 2218, any 1109.

¹⁸⁵⁸ Vegeu 3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.

¹⁸⁵⁹ La possessió de drets jurisdiccional atorgava als seus detentors la potestat de regular l'aprofitament de les aigües o les trobades de les comunitats de regants. Igual que la incorporació de molins al domini senyorial sense alterar la morfologia dels espais hidràulics podia introduir

curt per accedir tant al castell de Tagamanent, al nord, com a la parròquia de Monteugues al sud. Ambdós eren llocs on els Centelles tenien dominis i interessos documentats des de l'any 1031 (*ad ipsa Abelia alhedo I cum ipsa terra herma et vineas cum terris*)¹⁸⁶⁰ que es documenten durant la resta de l'Edat Mitjana; l'any 1296, per exemple, Bernat (IV) de Centelles en va rebre l'homenatge de Francesc de Sant Vicenç pel delme i el 1312 el mateix senyor hi va fer capbrevar els seus propis pagesos (Oliver, 2000: 98). Aquest interès s'encomanà des del principi a laics i eclesiàstics de la xarxa aristocràtica dels Centelles, com indica un regest tardà, malauradament sense data, sobre la donació pietosa de Ramon Ferrer i Maria, de Santa Coloma, a l'església de Santa Maria de Vilarestau d'un boïgó (*buygonum terre*) comprat al mas Puig de Vallcàrquera *in quo mansus Guitard solebat recipere tres obolos*¹⁸⁶¹. Sens dubte, aquest era Guitard Jofred, el senyor primerenc de la vall, ja que el mas Puig es troba encara avui al capdamunt de la vall, ben a prop del mas Capreguer o Caprec esmentat el 1078. El 1306, el mas Caprec consta entre els masos que els Santa Eugènia, castlans del castell de Centelles, tenien a Vallcàrquera (p. 89-92), i el 1540 es va incloure en el capbreu de la baronia de Centelles¹⁸⁶².

drets preferents sobre l'aigua que sí que podien alterar l'organització del reg (Kirchner, 2006: 25), els drets sobre les aigües eren un recurs estratègic pels senyors i una possible nosa pels pagesos. C. Batet (2006: 255) observa que “un sistema hidràulic de característiques morfològiques semblants pot ser utilitzat de formes diferents en funció de qui exerceix el domini sobre les terres per on corren les aigües, de quins són els drets adquirits per les comunitats pageses on les utilitzen o, senzillament, de quines són les condicions que hi ha per beneficiar-se o no del monopoli de la mòlta”.

¹⁸⁶⁰ DCVb, doc. 884, any 1031.

¹⁸⁶¹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Martí de Centelles, *Drets i Srias que posehia la Iglesia de Sta. Coloma de Viñolas (ara de Centellas) ja antes del any 1300 (Santa Maria de Vilarestau)*.

¹⁸⁶² La proximitat del mas Puig, a prop del qual es troba el Molinot, a les altres cases es verifica el 1540 quan els dominis dels Centelles estaven integrats per 8 masos actius (Pereres Jussà, Esglésies, Xicola, Figueres, Antic, Pereres Sobirà, Dosrius, i Puig), altres 4 masos rònecs adscrits als actius (ses Mates, ça Font, Molner, la Coma) i una borda o masoveria de nom desconegut, que podria ser el mas Caprec (Arxiu Nacional de Catalunya, Blanes-Centelles, Capbreu de 1540).

El nom del mas Capreguer o Caprec provenia del seu emplaçament al capdamunt de la vall i a prop del molí de Roquerol esmentat l'any 1074¹⁸⁶³. L'any 1540, el mas Caprec pertanyia al domini de Centelles i tenia a prop un mas rònc anomenat significativament *Molner*¹⁸⁶⁴. El molí estava situat sota els dos masos, segurament en la partida de terra dita avui en dia *El Molinot*, a prop de Can Puig. És el mateix *loco vocato de molendino* que limitava amb terres del mas Dosrius –que rep el nom del seu emplaçament al capdamunt de la vall, on aquesta es bifurca en dues capçaleres- , un alou de l'església parroquial de Sant Pere i el mateix molí, el 1448, quan ja en tenia el domini Crisògon de Centelles juntament amb el mas Puig i el mas rònc Coma¹⁸⁶⁵. És possible que l'excepció a la venda de l'any 1078, per la qual Guitard es va reservar el mas Capreguer i el molí de Roquerol, s'expliqui per la voluntat del venedor de mantenir la preeminència en l'aprofitament de l'aigua de la riera a una cota superior a la dels molins, horts, camps i pastures situats a la meitat inferior de la vall comprada per Guadall Gilabert. El curs mediterrani irregular de la riera de Vallcàrquera devia intervenir en el càlcul del magnat i, sens dubte, també el van fer els Centelles quan, entre 1078 i 1306, van incorporar el mas Capreguer i el molí de Roquerol al domini propi. Per la localització dels dominis de Guitard al capdamunt de la vall, és possible que aquest fos el *molino suo quem vocant Forton*, que, romà en mans de Guitard, fou heretat pel seu fill Miró Guitard i que, aquest, en el seu propi testament, va repartir entre l'Hospital de Vic (*in omnibus ebdomadis sexta feria omnia expleta que inde exierit die et nocte*), el seu fill Arnau (*de medietate de molendino de Forton tercia parte*) i el seu germà Ponç (*alias II partes*)¹⁸⁶⁶.

Identificat i situat el molí de Roquerol, d'incorporació tardana al domini, manca fer-ho pels *molendinos* comprats l'any 1078 per Gilabert Guadall. El reconeixement de la vall

¹⁸⁶³ L'any 1713 Francesc Bosc de Tagamanent, en qualitat de propietari de la casa de *Caprech*, establí a Aleix Planes una peça de terra situada a la partida dita del Cogulló (Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sant Pere de Vallcàrquera, R/S 1 [1704-1737], p. 32).

¹⁸⁶⁴ Arxiu Nacional de Catalunya, Fons Blanes-Centelles, Capbreu de 1540.

¹⁸⁶⁵ L'establiment del mas Puig i del mas Comes, que limitava amb el mas Caprec, fou renovat per Toda de Carrós i Centelles el 1541 (Arxiu patrimonial del mas Màrgens de Llerona, perg. 125, 132, anys 1448-1541). Agraïxo als propietaris de Can Màrgens l'accés a aquest document.

¹⁸⁶⁶ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, doc. 2218, any 1109. El document encara cita un *alium molendinum quod est in predicto casale* que deixà a un Renard, que sembla fer referència a una segona mola en el mateix casal.

no deixa gaire marge pel dubte. Un d'ells era el molí anomenat avui de Can Xicola per la seva proximitat a un dels masos que, a la Baixa Edat Mitjana, formaven part del domini del castell de Montmany, propi dels Centelles. Adossat a l'església parroquial de Sant Pere de Vallcàrquera, Can Xicola adquirí especial rellevància local durant els anys 1354-1371 en què Pere Xicola exercí de batlle local d'Eimeric de Centelles¹⁸⁶⁷. No es pot descartar que en aquests anys la casa rebés del senyor jurisdiccional la gestió del molí, i que en prengué el nom. En tot cas, i pel que fa al molí, tant la bassa dotada de cup com el casal es troben un centenar de metres més avall de l'església seguint el curs de la riera de Vallcàrquera, arran de la pista que ressegueix a grans trets el traçat del *kaminum cum petris* inclòs en la compra de la vall pels Centelles de l'any 1078. El camí remunta la vall des del camí ral del Congost, al lloc de l'Altella (*et ad ipsa Altela pareliada I de alodio cultum vel hermum*)¹⁸⁶⁸, fins a l'emplaçament del molí.

El conjunt del molí de Can Xicola comença en una resclosa situada a uns 40 metres del cap de la bassa, entre aquesta i l'església de Sant Pere de Vallcàrquera situada aigües amunt. Es tracta d'un rec de poc recorregut, tot just una vintena de metres, i ja ho era el 1767 quan la Batllia General de Catalunya ordenà a Bartomeu Xicola que no impedís al rector regar les seves terres perquè tenia la possessió immemorial de les aigües, reforçada per un precari concedit per la Batllia al comú de Montmany l'any 1749. Com que el rector captava l'aigua de la riera més amunt de la resclosa del molí de Can Xicola, dificultava el seu ritme de treball, especialment durant l'estiatge, i probablement per això hi havia conflicte amb els Xicola¹⁸⁶⁹.

¹⁸⁶⁷ Per això, a l'era de Can Xicola també es feien les reunions de la incipient universitat de veïns del terme (Oliver, 2000: 211).

¹⁸⁶⁸ També DCVb, doc. 837, any 1031.

¹⁸⁶⁹ Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Sant Pere de Vallcàrquera, Manual Notarial, R/S1, p. 45.



FOTO 55. El molí de Can Xicola al capdamunt del camí de Vallcàrquera, c.1920¹⁸⁷⁰.

La bassa del molí fa uns 375 m² de superfície i un mínim de 2 m de profunditat (el fons està molt brut), el que suposa un mínim de 750 m³ d'aigua. La bassa està adossada al casal del molí, i té un cup. En principi, el molí de Can Xicola tenia una roda i, per tant, una mola. Víctima del vandalisme contemporani i de refeccions històriques, l'edifici presenta alguns elements antics com pedres cantoneres a l'obertura principal tallades en pedra sorrenca vermella del Montseny, d'ús corrent entre els segles XVII i XVIII, quan es devia reedificar completament l'edifici.

El fet que l'any 1078 es parlés dels *molendinos*, en plural, entre els béns adquirits per Guadall Gilabert, i que aquest pogués fer el que volgués amb els béns adquirits (*ut faciatis exinde quod volueritis*), fa pensar que n'adquirí més d'un. Com que no pot ser el de Roquerol, reservat per Guitard, i tampoc era el molí del Camí que Berenguer Donnuç llegà a Sant Miquel del Fai l'any 1093, crec que es tracta del molí dit avui de Can Xerapi, situat a prop del de Can Xicola. Després de fer anar el molí de Can Xicola l'aigua eixida pel carcabà salvava antigament la riera de Vallcàrquera mitjançant una canal de pi i tot passant pel marge del camí antic, avui pista, arribava al cap d'uns 150 m al molí de Can Xerapi. Les restes del canal encara són parcialment visibles.

¹⁸⁷⁰ Col·lecció particular Xavier Vila.



FOTO 56. Bassa i cup del molí de Can Xicola¹⁸⁷¹.



FOTO 57. Vestigis del canal entre els molins de Can Xicola i Can Xerapi¹⁸⁷².

¹⁸⁷¹ Fotografia de l'autor (2022).

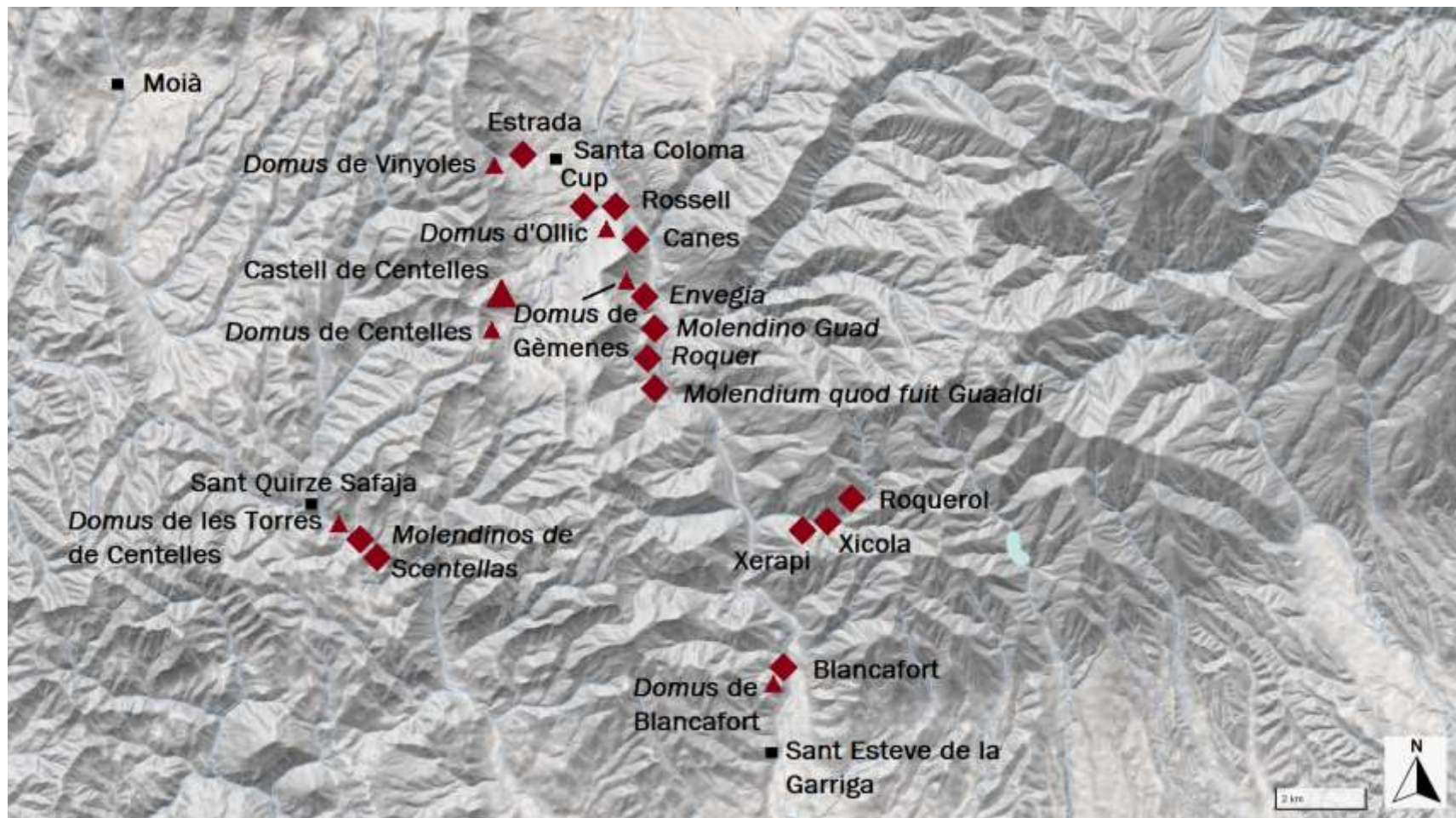
¹⁸⁷² Fotografia de l'autor (2022).

El molí de Can Xerapi és un edifici adossat a una bassa de menors dimensions (5,50 m x 3 m, uns 33 m³ de capacitat) que la del molí de Can Xicola però, com aquella, dotada de cup. El molí tenia sens dubte dues moles i l'aigua retornava a la riera immediatament després de fer-les anar, sense que hi hagi indicati d'espai irrigat adossat. Al davant del molí, a la solana de la vall, es troben les ruïnes de la casa i les terrasses abandonades de Can Xerapi, que va donar al molí el seu nom contemporani, segurament d'algun masover.



FOTO 58. Carcabà del molí de Can Xerapi¹⁸⁷³.

¹⁸⁷³ Fotografia de l'autor (2022).



MAPA 29. Els molins dels Centelles¹⁸⁷⁴.

¹⁸⁷⁴ De l'autor sobre Base ICGC (<https://www.icgc.cat/ca/Eines-i-visors/Visors/ContextMaps>).

Discussió de resultats i conclusió parcial.

Mentre la pròpia Osona, abans frontera, esdevenia un rerepaís feudal, on, tanmateix, en els termes que plantejats per J. Torró (2019: 33-34), la fase inicial de utilització dels recursos del territori conquerit continuava amb la modificació i la transformació dels espais agraris. Osona, a partir de mitjan segle XI, ja no era frontera, però els canvis hi continuaven. Així, mentre es documenta l'activitat dels Centelles a les fronteres dels comtats d'Osona, a l'Anoia, i del comtat de Barcelona al Penedès, al nucli del domini experimentava una reorganització de les formes d'assentament pageses i dels espais agraris a través de l'acció de la xarxa aristocràtica dinamitzada pels mateixos Centelles. Aquesta reorganització, per la seva cronologia, es va beneficiar dels instruments proporcionats per Reforma papal per a la concentració de gent i producte (sagres), la sanció canònica de les rendes eclesiàstiques (retorn del delme), les esglésies canòniques i l'oferta de formes de pietat compatibles amb l'ètica guerrera (ordes militars).

La transformació dels espais preexistents arran de l'assentament de colons es pot resseguir molt bé en el cas dels *narbonesos* de la Plana de Vic, on la seva presència es relaciona des del principi amb la delimitació, fragmentació jurisdiccional i roturació de la pastura preexistent, primer a partir dels propis assentaments perifèrics com el propi vil·lar Narbonès i després a l'entorn de torres alodials bastides al bell mig de l'espai. El resultat fou un mosaic agrícola que presenta un paral·lelisme amb el que s'observa al Prat de Tortosa després de la conquesta de mitjan segle XII, amb cereals i vinyes en els antics perímetres irrigats, nous canals i nous conreus en les pastures humides, illes fluvials i aiguamolls preexistents (Kirchner & Virgili, 2018; Mateu & Virgili, 2020; Virgili, 2019, 2020).

Com mostra el cas del Regne de València, pot succeir que els nouvinguts coexistissin amb bosses territorials de població autòctona que mantenia un control sobre els seus ecosistemes conreats, però, tanmateix, les transformacions agràries provocades per la dominació política i l'assentament de colons fossin immediates i amb una veritable "efervescència" (Torró, 2019: 32). El deballestament de la forma d'assentament en vilars a través de l'ocupació dels intersticis, en algun cas, com a Riucerdà, posant en valor topografies extremes, sembla més tardà, si més no a partir de l'evidència documental disponible i per al cas del nucli del domini de Centelles. Allí, on alguns vilars a mitjan

del segle XI ja es trobaven fortificats (Ollic) i cal pensar que ja eren el punt d'ancoratge de nissagues locals en formació, la transformació fou promoguda per la intervenció directa dels Centelles al Pla de la Garga, al peu del castell a partir del darrer quart del segle XI. Molt intensa a partir de cap a 1080, va partir inicialment dels *kasales* i altres petits assentaments, inclosos algun de colons cerdans i els darrers *villares* (*Vilar Sec*, *Vilar Longo*) i *villae* (Vilarestau) fundats després de la conquesta en els intersticis dels assentaments preexistents. En el cas de Vilarestau, a més, és evident el paper de l'assentament en la reorganització del Pla de la Garga lligada a rompudes, extensió de la viticultura, creació més o menys aconseguida d'un nucli de poblament concentrat entorn de l'església existent a mitjan segle XI, i introducció del mas al darrer quart del mateix segle. En un resultat similar al del "village éclaté" de la Bretanya, el Maine o l'Anjou (Pichot, 2002), el Pla de la Garga presentava a cavall dels segles XI-XII un seguit d'assentaments dispersos que incloïen els vilars antics, un nucli eclesiàstic de nova creació i nombrosos llogarets que, tanmateix, constituïen tots la mateixa comunitat pagesa.

A Valldaneu, en canvi, l'acció dels Centelles fou menys transcendental, per bé que la vall formava part del terme castral de Sant Esteve. El precedent de domini comtal de finals del segle IX i després del monestir de Ripoll va determinar que les transformacions anessin a càrrec principalment d'altres forces senyorials. Nogensmenys, foren transformacions tan grans com al Pla de la Garga, amb la reducció a conreu de les espatlleres entre torrents i la proliferació del mas –mitjançant l'estadi intermedi dels *abitaculos* poc abans de l'any 1100. A Valldaneu, a diferència del que proposa F. Sabaté (2005), ni el castell termenat de Sant Esteve o l'aprisió, procediments que aquest autor identifica com a principals per la feudalització de les "terres noves", foren mecanismes de la reconfiguració de l'espai agrari. Els canvis es feren a Valldaneu través d'un procés d'"inecclesiamento" (Lauwers, 2013) però no de l'enquadrament castral, sinó a través del *mercat de la terra* amb compres iniciades ja a finals del segle IX pels agents que impulsarien els canvis, en comptes de l'aprisió. De fet, la compra del vilar de Daniel pels comtes d'Osona fou clau per a les transformacions posteriors, tant per iniciatives dels propis comtes com perquè aquests van promoure l'acció d'altres poders aristocràtics mitjançant la cessió de dominis propis.

La vall de Valldaneu, doncs, mostra que el paper dels senyors jurisdiccionals no fou el mateix a tot arreu. Amb dominis al que seria terme parroquial, a l'Abella, des de l'any 1031, el paper dels Centelles a Valldaneu no fou comparable al que tenien aleshores al Pla de la Garga: la transformació de les “kasas” i “kasales” del vilar de Daniel de l'any 898 en masos fou una iniciativa liderada pel monestir de Ripoll i els preveres locals. La contraposició de Valldaneu i el Pla de la Garga mostra que el senyoriu jurisdiccional no era el camp en què es jugava l'agrariació sinó que ho eren el domini eminent de la terra i el seu tràfic dins de xarxes aristocràtiques. Valldaneu és exemple de com “understanding motivations and decision-making processes on past cultures is complex since surviving evidence relates to the outcomes of decisions and aspects of the associated socio-economic and environmental context, rather than the chain of reasoning that led to a particular choice” (Retamero *et al.*, eds., 2016: xxii). A més, a Valldaneu la substitució de les *kasas* i la difusió del mas foren relativament tardanes i van anar lligades a la creació d'una nova centralitat parroquial, en un exemple de la relació entre la parroquialització i el final dels vilars (Martí, 2006: 155) i del binomi de mas i parròquia típic del camp català medieval (Farías, 2009: 25-30, 103-154).

La sagrera de Santa Coloma, bastida a partir de cap a 1100, és exemplar de la tendència, en el domini de Centelles, a l'agrupació residencial, planificada i fortificada de les zones de conquesta, base de noves comunitats definides per vincles de veïnatge, regulada per normes comunes i, al capdavant, amb estructures de govern pròpies, independentment de les desigualtats internes existents (Torró, 2019: 22). A Santa Coloma es va adaptar a una església preexistent, la cronologia i formació de la qual és una qüestió arqueològica per resoldre, però que l'any 898 ja existia i exercia una centralitat territorial no gens negligible, amb gairebé total probabilitat anterior a la conquesta. Aquest precedent, tanmateix, no fou impediment perquè la sagrera documentada en el tombant del segle XI al XII (*habitadores*, 1099) fos característica de l'espacialització feudal, en la gènesi de la qual, a més, van intervenir interessos també ben feudals: la iniciativa dels Centelles, jugant a favor de Santa Coloma en detriment del projecte de sagrera habitada a Santa Maria de Vilarestau; i un precoç inurbamento aristocràtic (Morsel, 2004: 228-230) en la figura dels senyors Geribert Oliba i Estefania, primers habitants documentats del nucli. No gens estranyament, el precedent de Santa Coloma es va reproduir arreu del domini de Centelles més enllà del nucli, des del més proper Vallès (Oliver, 2013; 2014: 23-57) fins al País Valencià (Pardo Molero, 2011).

La concentració poblacional en múltiples llocs fou un fenomen general a Europa Occidental entre els segles VIII i XII, amb l'inici del procés marcant el final de les formes tardoantigues d'assentament i l'inici de les pròpiament medievals (o, si es vol, feudals, però en tot cas anteriors a la denominada "revolució feudal" del segle XI). Per D.R. Curtis (2011), els factors conduents a la concentració són el constreyniment senyorial, la formalització de territoris i comunitats, les formes de gestió dels recursos i el disseny del parcel·lari, i la urbanització lligada a l'activitat dels mercats. La iniciativa d'aquesta concentració primerenca -pagesa o senyorial, determinada per la pressió senyorial precoç o pels requeriments del procés de treball sobre la relació entre zona de residència i zona de treball- és objecte de debat. La intervenció senyorial, en tot cas, adquirí pes específic progressivament i era més forta -i documentalment visible- al segle XII que al segle IX (p. 226-233). Aquest fou el context de les sagreres de Santa Coloma i la sagrera que hauria actuat com el seu contrapunt territorial, Santa Maria de Vilarestau, la primera per la intervenció dels Centelles i la segona a iniciativa de la nissaga dels Casoles. Fformes de concentració en què, tot i els possibles precedents dels segles IX-XI, el pes del senyoriu per adquirir la seva forma definitiva fou més evident. En el cas de Santa Coloma, a més, la concentració es va fer al marge d'un procés d'encastellament, ja que fou l'església, i no cap fortalesa, la que va actuar com a punt focal de l'agrupament ("it was perfectly possible, however, to see concentrated settlements and dominant lords without castles", Curtis, 2013: 229). PEl que fa a Vilarestau, el paper de l'establiment canònic de la sagrera de l'església també fou central, però en aquell cas la presència d'una residència senyorial en forma de casa forta també s'ha de tenir en consideració; tal vegada, també pel seu efecte negatiu per a la concentració, ja que una sagrera eclesiàstica dotada, a més, d'una fortalesa que fos residència de la nissaga dels Casoles, tot el conjunt situat a prop de la casa forta de Centelles i als peus mateix del castell, no només hauria estat una competidora de l'església parroquial de Santa Coloma sinó un veí poc desitjat pels Centelles. Els conflictes de principis del segle XIV pel caràcter alodial o feudal de la nova casa forta de Casoles, situada a Santa Maria Savall, segurament haurien estat més aspres si la residència dels Casoles hagués estat al Pla de la Garga.

Si la transformació dels assentaments fou primerenca, la de la molinaria, en canvi, fou tardana al domini de Centelles. De fet, es produí més enllà dels límits cronològics d'aquesta tesi. El coneixement in situ dels ginys que ha arribat als nostres dies i dels vestigis dels seus sistemes hidràulics mostra que els sistemes documentats eren formats

per derivacions de rius que permetien fer anar molins i, tal vegada, regar petites superfícies. H. Kirchner (2012: 43-45) ha establert les tres fases en el desenvolupament de la hidràulica catalana: la petita hidràulica pagesa consistent en la conducció de les aigües fins als molins, eventualment utilitzada durant el seu recorregut per regar horts situats entre el canal, el curs d'aigua i el molí; la captura senyorial per la via de compres, donacions i permutes dels ginys, sense que aquest tràfic afectés l'estructura bàsica dels sistemes hidràulics; i la tercera fase, consistent en la construcció de grans infraestructures hidràuliques promogudes pels sobirans i, com en el cas del Canal de Puigcerdà (Kirchner, 2011: 69; Kirchner, 2012; Kirchner *et al.*, 1999), les comunitats urbanes o els grans senyors. En aquesta seqüència, l'accés dels Centelles als molins de Vallcàrquera es produí un cop culminada la segona fase i abans de l'inici de la tercera; en aquesta última, la de creació d'una veritable "hidràulica feudal" (Torró, 2024: 82-83; Torró & Guinot, 2012: 10-16), els Centelles sí que tindrien protagonisme amb el traçat del Rec Monar de la Garriga a partir de 1297 (Oliver, 2014: 239).

L'interès dels Centelles per la molinaria també responia a la gestió del risc productiu (Halstead 1989; Retamero *et al.*, eds., 2016; Retamero, 2016) derivat de la irregularitat dels recursos hídrics al nucli del domini sota les Costes de Centelles. En aquest sentit, l'aposta per Vallcàrquera també responia, en el fons, a la mateixa idea d'una *frontera* contínua, entesa dinàmicament, que portava en el seu interior l'esgotament del cicle dels paisatges agraris i exigia el trasllat de la frontera més enllà, i que es detecta a les relacions entre el rerepaís i les fronteres més llunyanes. I és que, de fet, no hi havia "interior" ni "exterior", només una frontera en continu desplaçament i diferents formes de sotmetre gent al domini (Torró, 2019: 16).

7. EL RELAT PROVIDENCIAL DE LA CONQUESTA.

7.1. La sanció divina del *comitatus* d'Osona.

És pauta comuna de les conquestes que la reclamació moral dels espais i les societats conquerits es basi en històries fundacionals que poden arribar a ser tan sòlides, observa D. Day (2006: 162), com un castell o una frontera. En el cas de les conquestes medievals, la figura retòrica de la *restauratio*, referida al restabliment de bisbats desapareguts i la reorganització dels fidels a partir de la seva incorporació a unitats polítiques feudals, es pot incloure entre aquestes històries; en aquest cas, una història bastida a l'entorn del caràcter providencial dels conqueridors, de la seva legitimitat sacra i de l'expansió d'un cristianisme compatible tant amb el domini com amb el providencialisme (Ríos Saloma, 2011). En el cas de Gal·les, Escòcia i Irlanda, R.R. Davies (1990: 5) fa notar que la mitologia històrica i la ideologia política i la pràctica de la dominació anglesa de les Illes Britàniques ja estava disposada molt abans que s'iniciés la conquesta anglonormanda. Les formes literàries no només descriuen experiències primerenques de conquesta sinó que, projectant-se en el futur, preparaven les conquestes futures.

La conquesta d'Osona apareix relatada d'acord amb aquests tòpics des de dates primerenques. Primeres traces de la *restauratio* es troben en la referència a la trobada del bisbe Gotmar a la catedral de Vic amb els canonges i els *parrochiales clericis ad tractandum de Dei misericordia reverentia vel stabilitate sanctae Ecclesiae et ut christiana religio firmissime stabiliretur*, de l'any 898¹⁸⁷⁵. El text lliga la misericòrdia divina i l'estabilitat del bisbat a l'afermament del cristianisme –ja veurem quin- i la posició del bisbe al capdamunt d'una jerarquia eclesiàstica que aleshores s'estava desplegant a través de les parròquies. Cal pensar que aquesta mateixa visió era compartida pels participants en la reunió que l'any 904, aquesta vegada amb la presència del comte Guifré Borrell, va tenir lloc al castell de Cervelló, aleshores a la frontera del riu Llobregat, per tractar-hi la qüestió de la restauració eclesiàstica en els territoris conquerits més enllà del riu (*Dei gratia comite et marchione, filii quondam Guidfredi marchioni, beate memorie, in castro Cervilione, territorio Barchinone, quod situm est ultra fluvium Lubricatum, tractans et disponens de gregis sibi commisse gubernatione et sancte*

¹⁸⁷⁵ CCIV, doc. 35, any 898.

ecclesie restauratione)¹⁸⁷⁶. La *restauratio* fou citada literalment en una trobada dels poders amb major poder de decisió i de fer efectiva l'expansió conjunta del domini comtal i de l'Església.

L'ús interessat de mots i conceptes compartits també es reflectia en les intitulacions que acompanyaven els noms dels comtes i, sobretot, en la sanció divina del càrrec que es va difondre a cada comtat, a ritmes diferents (Salrach, 2011: 30-32), però que va tenir arreu l'objectiu de celebrar l'autoritat comtal (Zimmermann, 2023: 307-323). Pel que fa a Osona, la primera referència a la seva difusió es troba l'any 885 quan el comte Guifré es va esmentar ell mateix com a *miser cordia Dei comes et marchio*. El camí cap a l'exaltació de la legitimitat dinàstica, fonament del dret a governar que cristal·litzaria en les *Gesta Comitum Barcinonensium* dels segle XII (Cingolani, 2008: 208), tindria precedents en els textos osonencs des del tombant del segle IX al segle X. Tanmateix, fet amb motiu de l'oblació de la seva filla Emma al monestir de Sant Joan, el document es conserva en una versió tardana amb interpolacions que poden haver afectat la intitulació, ja que aquesta no apareix en els següents esments *postmortem* del comte (*vir inlustri; Wifredus, misericordia Dei comes et marchio, vir inlustri Wifredus comes necnon et Winidildes commetissa*)¹⁸⁷⁷. Per la seva actuació favorable als dominis dels monestirs de Sant Joan i de Ripoll (To, 2005: 310-320), és en l'entorn d'aquests monestirs que es van fer progressivament superlatives les referències a la figura de Guifré, que van culminar en les referències del darrer quart del segle X al seu govern, com en la consagració de la tercera església de Santa Maria de Ripoll de l'any 977 (*non ignotae memoriae Wifredus extitit comes atque ut verius fatear subditorum charus patricius, vir nobilitatis titulo pollens, virtutum vigore immarcessibiliter vernans*)¹⁸⁷⁸. Pel que fa a l'expressió *vir illuster*, que en principi cal donar per genuïna en tots els textos, s'observa que es referia tant al comte com a la comtessa Guinedell (*virii illustres id est Wifredus comes et*

¹⁸⁷⁶ CSCV, doc. 2, any 904.

¹⁸⁷⁷ CCIV, docs. 4, 8, 10, 16, anys 885-890. Només preste atenció a la documentació osonenca per tal d'identificar amb major precisió l'adopció de les successives intitulacions en el comtat.

¹⁸⁷⁸ CCIV, doc. 1242, any 977.

Winidilles comitissa)¹⁸⁷⁹ i que es tracta d'una referència al seu lloc al capdamunt d'una jerarquia basada en la capacitat d'exercir la força (*vis*) sobre altri, mentre paral·lelament l'associació de l'esposa al càrrec comtal era possible per l'afermament del poder de la nissaga comtal a imitació de la reial (Zimmermann, 2023: 325).

Mentre la sobirania comtal s'afermava amb accions sobre el terreny, com els judicis menats pels *vassos dominicos* comtals¹⁸⁸⁰, el comte Guifré Borrell fou el primer en ostentar a Osona el *cognomen* (*condam Guifredi comiti quem vocaverunt Borelo*)¹⁸⁸¹. Sense que es fes aleshores cap esment especial del seu pare difunt (*Wifredo comite condam filius fuit de Wifredo comes condam*)¹⁸⁸², Guifré Borrell ja va rebre la sanció divina l'any 904 en el relat citat més amunt al castell de Cervelló (*Dei gratia comite et marchione, filii quondam Guifredi marchioni, beate memorie*)¹⁸⁸³. A Osona, però, el seu breu govern no va deixar rastre en aquest sentit.

El veritable canvi en la documentació osonenca arribà en temps del germà de Guifré Borrell, el comte Sunyer. Aquest invocà per primera vegada la clemència divina per a ell mateix l'any 925 (*Suniarius superna tribuente clemencia comes et marchio et uxor mea Richildes*)¹⁸⁸⁴ i el 933, en la donació de les esglésies de Montserrat al monestir de Ripoll, emprà la fórmula *gratia Dei* (*Suniarius gratia Dei comes et marchio*)¹⁸⁸⁵. L'ús de la sanció divina cercava posar el comte i la nissaga comtal completa en una posició preeminent en relació als altres senyors del comtat, com els *vir*i que l'any 935 es trobaren en la consagració de Santa Maria de Ripoll (*Suniarius quoque comes Barcinonensis vel*

¹⁸⁷⁹ CCIV, docs. 8-10, anys 887-888; el doc. 10 sembla el més fidedigne. La mateixa aparició del títol de *comitissa* és un indicador de la patrimonialització de les honors comtals en el context de la crisi del model carolingi (Mazel, 2014: 30).

¹⁸⁸⁰ CCIV, doc. 45, any 900. Pel que fa als *vassi dominici*, tot i que es pot establir una filiació teòrica amb la legalitat reial –de la qual eren corretja de transmissió (Devroey, 2006: 184)-, aquí es tractava d'agents comtals que amb la seva intervenció confirmaven l'autonomia de la jurisdicció dels comtes respecte, justament, del rei.

¹⁸⁸¹ CCIV, doc. 155, any 916.

¹⁸⁸² CCIV, docs. 103-105, any 911.

¹⁸⁸³ CSCV, doc. 2, any 904.

¹⁸⁸⁴ CCIV, doc. 283, any 925.

¹⁸⁸⁵ CCIV, doc. 390, any 933.

Ausonensis [...] multique alii utriusque ordinis vel sexus nobiles atque potentes viri)¹⁸⁸⁶, tant homes com dones¹⁸⁸⁷, diferenciats de la pagesia¹⁸⁸⁸. No gens estranyament, actiu conqueridor i constructor de castells (Gibert, 2015: 151), Sunyer també fou el primer que en la seva acció a Osona va relacionar la transmissió hereditària del títol comtal amb la mateixa gràcia de Déu. Així ho va fer explícit el 939 en referència a la successió pel seu fill Ermengol en l'acta de consagració de l'església parroquial de Moià (*preclarus dompnus comes Suniarius et marchioni inclitus [...] princeps comes vel eius nobillimus prolis dompnus Ermengaudus ausonensis comes [...] nos pariter Suniarius et Ermengaudus gracia Dei comites*). Aquesta també fou la primera vegada que Sunyer s'anomenà príncep en la documentació osonenca (*princeps comes*)¹⁸⁸⁹. Sobre aquest segon mot, M. Zimmermann (2023: 314) observa que “el poder del *princeps* no es concedia des de dalt, li era atribuït per aquells que estaven sotmesos a ell” i, en aquest sentit, el mot era sinònim de *dominus*. Per D. Barthélemy (1996: 145), “on n'était *princeps* de rien de moins que d'un château”. Per això, l'any 932, Sunyer també s'esmentà d'aquesta manera per primera vegada a Osona (*domno Suniario comite*)¹⁸⁹⁰. L'acceleració de la dinàmica de les intitolacions de Sunyer, en la figura del qual confluïren definitivament la sanció divina del càrrec i l'exercici del poder sobre altri, era coherent amb l'èxit de la política expansionista d'aquest comte portador de la frontera més enllà de Manresa amb el concurs de vicaris, com Sal·la (Gibert, 2015: 135, 149).

¹⁸⁸⁶ CCIV, doc. 414, any 935.

¹⁸⁸⁷ L'ús del mot masculí per referir-se als dos sexes, com en altres ocasions es feia servir el genèric *homines*, indica que la dominació dels homes sobre les dones servia de matriu discursiva per la dominació social en el seu conjunt (Morsel, 2004: 10-11).

¹⁸⁸⁸ La *nobilitas* era mot habitual al segle IX per englobar una suma de qualitats excepcionals de cos i esperit (Wickham, 2009: 521-522, 524). La *potestas* designava el domini d'un senyor sobre els seus homes, mentre els *pagenses* o *rustici* es caracteritzaven per la dependència no honorable i càrregues que se'n derivaven (Devroey, 2006: 228-229, 230). La diferència ja estava consolidada quan els pagesos es van fer documentalment visibles a Osona a mitjan segle XI (*in loco nuncupato a rrusticis Madrigera, ex omnibus hominibus tam de militibus quam de pagensibus et ceteris omnibus; kastellanis et pagesensibus* (DCVb, doc. 1184, any 1059; PACBb, docs. 142, 433, anys 1083-1112).

¹⁸⁸⁹ CCIV, doc. 464, any 939.

¹⁸⁹⁰ CCIV, doc. 387, any 932.

El successor de Sunyer, el comte Borrell, refermà per la via de la gràcia divina la successió paterna (*vir reverentissimus Borrellus comes hac marchio [...] gracia Dei comes cui iure patris successit regimen*)¹⁸⁹¹. Aquest comte també va fer servir el mot *senior* en relació als seus *fideles* l'any 990, quan els esposos Bonfill i Guinedella li compraren un alou a l'Alt Congost (Rocafiguera, 1983: doc. 2). El mot tenia una clara intencionalitat de remarcar la jerarquia, com observen J-P. Devroey (2006: 63) i D. Barthélemy (1996: 145), aquest darrer en recordar que *senior* era bàsicament la forma romànica del llatí *dominus*. En un exemple de la transmissió de la sanció divina tant del càrrec com de la possessió del domini mitjançant l'acte de la procreació, que també es troba, per exemple, a la crònica d'Alfons III d'Astúries (Barceló, 1997), l'hereu de Borrell, Ramon Borrell, associat al càrrec a l'edat d'un any en la datació de l'acta consagració de Sant Benet de Bages (*tempore Borrellis ducis Gotie anno I quo natus est filius eius Raimundus*) i en altres documents durant la seva minoritat (*Burello comite suo solo corpore et uxori sue Letgardis et legitimo filio eius Raimundo*)¹⁸⁹². Ramon Borrell va rebre la mateixa gràcia divina que el seu pare (*Borrellus gracia Dei comes et marchio et Raimundus gracia Dei comes*) en els textos osonencs l'any 989¹⁸⁹³. També fou en temps d'aquest comte, l'any 996, que s'emprà la fórmula *gracia Dei* per primera vegada en referència a una comtessa, la seva esposa Ermessenda, destinada a jugar un paper cabdal en la política dels comtats catalans del primer quart del segle XI (*Raimundus gratia Dei comes et marchio [...] Ermisindis gratia Dei comitissa*)¹⁸⁹⁴.

7.2. Vicaris a la recerca de la sacralitat: l'espectacle de Sant Benet de Bages.

El carisma era millor rebut pels individus com més a prop es trobaven dels “centres actius de l'ordre social” i, allà, participaven en les litúrgies que sacralitzaven el poder (cit. Laliena, 2006: 292-294). En aquest sentit, els comtes no eren els únics conscients d'aquesta dinàmica al voltant de l'any 1000 i la voluntat de sacralitzar el poder propi no es limitava als comtes sinó que també s'estenia als principals magnats (Le Jan, 1995: 138-140). Si es fa, així, una interpretació de la “gràcia de Déu” allunyada de la dicotomia

¹⁸⁹¹ CCIV, doc. 645, any 949.

¹⁸⁹² CCIV, doc. 1127, 1248, anys 972-978.

¹⁸⁹³ CCIV, doc. 1557, anys 979.

¹⁸⁹⁴ CCIV, doc. 1736, any 996.

subordinació-independència envers unes suposades institucions estatals carolíngies, la fórmula permet, també, entendre que la fonamentació sacra del poder servia per afermar una aristocràcia desitjosa d'exercir-lo en dominis propis com a veritables sobirans. D'aquí l'arrelament de les nissagues a espais concrets i sovint encastellats, quelcom general (Morsel, 2004: 96-100), i l'adopció de la sanció divina –per bé que de manera molt més limitada.

El vescomte Ramon fou el primer que portà el referent toponímic de Cardona (*vicecomitis Chardonensis*) i, simultàniament, el de vescomte per la gràcia de Déu el mateix any 1000 (Rodríguez-Bernal, 2009a: 15). Pel que fa als vicaris, l'any 906 el vicari Fedanci també fou considerat el restaurador de l'església de Santa Maria, que va fer consagrar (*Fedancius vicarius atque restaurator ecclesie in loco vocitato Mauseolo*) sobre les ruïnes d'un temple anterior, tal vegada un *martyrium* antic que va donar nom a Manlleu (*ipsum puium ubi ecclesia est fundata cum ipsis parietibus antiquis*)¹⁸⁹⁵.

El cas més significatiu fou, però, el del vicari Sal·la, aleshores ja difunt, i del seu fill Isarn durant la consagració de l'església del monestir de Sant Benet de Bages l'any 972¹⁸⁹⁶. Aquest acte, considerat una “sorprenent iniciativa dins de l'esfera vicarial” (Gibert, 2015: 146), és un exemple de l'extensió que aleshores s'estava produint al conjunt de l'aristocràcia dels drets i deures corresponents originalment al rei (Morsel 2014: 123), tot començant per la fundació d'esglésies com a gest d'autoritat fundada en la sacralitat (Devroey, 2006: 70; To, 2005; Wickham, 2009: 516)¹⁸⁹⁷.

Preparada per Sal·la poc abans de la seva mort (*vir eximius perdives insignisque vocitatus Sallane divinitus inspiratus aevoluere coepit corde ut mereretur hedificare domum nomini Domini*)¹⁸⁹⁸, la consagració de Sant Benet fou presidida pel seu fill Isarn, fill de Filmera, la primera dona de Sal·la, al qual acompanyaren les seves germanes Eigó i Quixilona (*matrone religiosissime vidue*), probablement totes dues filles igualment de

¹⁸⁹⁵ CCIV, doc. 71, any 906.

¹⁸⁹⁶ CCIV, doc. 1127, any 972.

¹⁸⁹⁷ Tot i que el seu treball es centra a la Lotaríngia, és vàlida l'observació de J. Nightingale (2001) sobre que l'aristocràcia post-carolíngia cercava amb igual vigor l'accés a la terra i a la santedat.

¹⁸⁹⁸ CCIV, doc. 1127, any 972.

Filmera¹⁸⁹⁹, així com la filla d'Eigó i abadessa de Sant Pere de les Puel·les, que duia el nom de la seva àvia. Hi fou absent el germà d'Isarn, el vicari Unifred, una mica malalt (*ore nimia infirmitate non potuit adesse ad diem dedicationis presens*)¹⁹⁰⁰, amb qui tanmateix compartia la santa inspiració que havia dut a la consagració (*fratres incliti sanctitaque perspicui*). La participació en el carisma, si no diví perquè aleshores això interessava molt al comte Sunyer amb qui la nissaga de Sal·la compartia interessos a la frontera, sí dels sants, es feia extensiva als dos germans i fills de Sal·la i, a través d'ells als seus propis descendents. No res, en el relat de la consagració, fou deixat a l'atzar i menys encara l'elecció dels mots.

Els assistents a la consagració estaven acompanyats per nombrosos pròcers osonencs (*multi vero ex proceribus Ausonensis*), altres procedents de l'*oppidum* de Manresa (*ex oppido Minorisse confluerunt ibidem*) i una *turba non modica* d'aristòcrates laics i d'eclesiàstics dels dos sexes; entre ells, hi havia el vescomte Guadall. Les referències superlatives als lligams familiars de la nissaga promotora de la consagració (*fratre carissimo Isarno, sororis eius dulcissimis*, etc.) separaven, però, els descendents de Sal·la dels altres magnats, per bé que el nombre abundant d'aquests, que l'acta s'esforça en fer evident, també interessava destacar-lo com a prova de la capacitat de mobilització de la nissaga. L'acta comença amb una invocació al relat d'Abraham i Isaac, en una clara analogia entre la figura del primer i la del difunt Sal·la¹⁹⁰¹, que continua amb la que estableix entre els respectius fills, Isaac i Isarn, com a continuadors de l'obra dels pares¹⁹⁰². L'analogia apareix més completa si es tenen en compte els dos successius

¹⁸⁹⁹ Eigó ja es documenta el 964 (CCIV, doc. 951).

¹⁹⁰⁰ Recollint una confusió paleogràfica antiga, el document editat parla de Guifré, cosa que ha generat un embolic genealògic innecessari, afortunadament resolt per V. Costafreda (2020: 15)

¹⁹⁰¹ *Abraham vero qui interpretatur pater multarum gentium, Dei amicus, plantavit nemus et invocavit ibi nomen Domini. Postea itaque a Deo temptatus habiit in visionis terram super unum montium hedificavit altare in quem obtulit holocaustum Domino pro filio. Inter eos quippe vir eximius perdives insignisque vocitatus Sallane divinitus inspiratus evoluere coepit corde ut mereretur hedificare domum nomini Domini.*

¹⁹⁰² *Ysahac autem qui risus interpretatur, hedificavit altare ubi apparuit ei Deus patris sui Abraham quem et adoravit. Igitur quoque eorum proles Isarnus et Wifredus fratres incliti sanctitateque perspicui, pervigentes in opere sanctuarii quem genitor a suo excessu relinquerat*

matrimonis de Sal·la en relació a l'hereu Isarn, fill del primer matrimoni amb Filmera. Isaac també era fill de Sara i, a la mort d'aquesta, Abraham es casà amb Queturà, amb la qual tingué altres fills; però, en arribar a la majoria d'edat, Abraham els féu marxar de casa i Isaac va quedar com hereu (Kung, 1994: 26). El paral·lelisme amb el relat bíblic, amb fills o sense del segon matrimoni de Sal·la, és patent. Isarn també va veure, com Isaac, confirmada la seva preeminència familiar amb l'assistència de les seves germanes Eigó, Quixilona i Filmera, totes tres *ad spectaculum dedicationis advenerunt apud fratrem suum Isarnum virum illustrem* a major glòria de la memòria del seu pare i del paper heretat pel seu germà. El vescomte Guadall era un complement necessari de la dinàmica pròpiament familiar i certificava, amb la seva presència, la pertinença per aliança als estrats més alts de l'aristocràcia osonenca, per bé que amb una referència esquèta i desproveïda de floritures (*advenit autem ibidem Wadaldus vicecomes*).

Finalment, no és poc important la ressonància de la història d'Abraham en la trajectòria vital de Sal·la, sens dubte coneguda per tots els assistents i interpretada en aquest sentit. Abraham fou cridat per Déu a deixar la casa del seu pare i a establir-se en la terra de Canaan, on va sembrar la llavor de la nació de la qual vindria Jesucrist. Per raons que desconeixem del cert (Gibert, 2015: 127-128), però que no es pot descartar que estiguessin relacionades el trasllat de colons als seus propis dominis osonencs¹⁹⁰³, Sal·la abandonà¹⁹⁰⁴ el Conflent i bastí un domini propi a la vall d'Osor i participà amb el comte Sunyer en la conquesta del Bages, on ell mateix erigí l'església de Sant Benet i a la seva mort seria enterrat. A diferència del comte Sunyer o més endavant el vescomte, Sal·la no s'arribà a considerar per la gràcia de Déu, però els esments com a *egregii principis* en vida¹⁹⁰⁵ i de *vir eximius i divinitus inspiratus* després de mort cercaven proporcionar a la seva posició en la jerarquia aristocràtica una forta legitimació, gairebé sacra. Aquesta posició es transferí a l'hereu Isarn tot reforçant el poder la nissaga i el lligam genealògic d'aquest amb el passat i el futur. Per això mateix l'esment de la filiació comtal en la datació final de l'acta de consagració (*tempore Borrellis, ducis Gotice, anno I quo natus*

diligenti cura architecta ipsius templi ad fastigium usque perduxerunt cum tripharia ipsius atrii pertinentia.

¹⁹⁰³ Vegeu 4.2.3. La colonització dirigida: els assentaments cerdans.

¹⁹⁰⁴ Vegeu 2.4. El "gresol nobiliari" del vicari Sal·la a l'Alt Congost.

¹⁹⁰⁵ CCIV, doc. 1023, any 967.

est filius eius Raimundus) no es pot considerar casual: refermava el protagonisme del poder laic que es transmetia, com entre Sal·la i Isarn, hereditàriament¹⁹⁰⁶. No hi hagué res deixat a l'atzar en el *spectaculum dedicacionis* de Sant Benet: discursos curulls de paral·lelismes bíblics, adreçat a una *turba non modica* de sacerdots i de guerrers, i presidit per Isarn, la seva família estimada però subordinada, la tomba de Sal·la a l'absis trifori de Sant Benet¹⁹⁰⁷ que presidia la transmissió genealògica del poder polític (*in archa saxea iuxta eadem ipsius templi inchoati [...] in sarcophago ex lapillo procavaco iuxta eadem atrii*), la música d'orgue i els cants sorollosos de preveres i levites (*vociferabant enim sacerdotes et levite laudem Dei in iubilo organumque procul diffundebat sonus ab atrio laudantes et benedicentes Dominum qui regnat in secula reddentes itaque Deo cum omni devotione laudes et gratias*), i la més que probable presència d'armes en mans de la *turba non modica* de pròcers de les fortaleses i de les esglésies presents¹⁹⁰⁸. El *spectaculum* de Sant Benet de Bages no era només l'ocasió per exercicis de retòrica, per florit que fos el verb, sinó que, pel fet de reunir magnats laics i eclesiàstics al voltant dels seus dirigents en un acte litúrgic de primer ordre com era la consagració del temple monàstic, tenia un profund significat polític.

El monestir i els seus monjos legitimaven, doncs, el poder terrenal de la nissaga, com ho feien igualment, amb la seva presència, els bisbes d'Urgell i Osona. Però els eclesiàstics ni generaven ni sustentaven aquest poder, que era, bàsicament, un afer de guerrers, com els càrrecs (*vicarius, vicecomes*) no eren expressió de cap administració sinó d'un repartiment de parcel·les de poder en el si d'una xarxa aristocràtica mediatitzada per vincles de parentiu i de fidelitat. Al capdavant, la consagració de Sant Benet fou un acte

¹⁹⁰⁶ L'any 963, l'esment *terminio de castro filio Quadamiro, ad ipsa Ture* mostra que no era necessari indicar el nom del castell, ni el del seu titular, per saber de qui es parlava en aquesta societat de xarxes aristocràtiques interrelacionades (CCIV, doc. 920)

¹⁹⁰⁷ A aquesta església sembla que corresponen les estructures arrasades per la construcció del monestir del segle XII. Es tractaria d'un edifici amb una aula rectangular de grans dimensions, del qual malauradament la capçalera va resultar molt afectada per la construcció posterior de la cripta. El conjunt estava adossat a una torre, "amb funcions o no de campanar" (Subiranas & Vila, 2009: 58-59) Aquest seria l'escenari de l'espectacle de l'any 972.

¹⁹⁰⁸ El levita Guadamir ja havia llegat l'any 964 al seus homes i al seu germà Isarn *suas armas spata I et scuto I et alsebergo I et alias suas armas*, amb el seu *cornu* de caça (CCIV, doc. 951, any 964). Per les armes dels aloers, vegeu 2.3. Cavalls i armes: una aristocràcia guerrera.

de propaganda d'una família enriquida mitjançant la conquesta territorial i l'exacció de la pagesia, que tendia a estendre's demogràficament i, en aquest procés, a generar noves nissagues que podrien arribar a oposar-se les unes a les altres. És el que diu Ch. Wickam (2009: 526): "Families could break up, and be redefined; family links were in any case only one available social bond, alongside personal dependence on kings and other lords, and political/factional alliances of other kinds". Una d'aquestes nissagues noves eixides del tronc genealògic del vicari Sal·la fou la dels Centelles. Al darrer quart del segle X, Sant Benet de Bages, receptor de vendes de domini, donacions pietoses i favors *postmortem* dels magnats, era un element central de la cohesió de la xarxa aristocràtica de parents, amics i fidels de la nissaga de Sal·la i dels seus fills. Al capdavant, quan el vicari Isarn va fer testament l'any 984, no va comptar entre els seus fidels el propi abat de Sant Benet i el monjo Adroer, entre d'altres (*fidelis meis Abo abati et Adroario monacho et Salla et Quadamirus et Lopardus?*¹⁹⁰⁹). Com havia fet prèviament la nissaga comtal amb els monestirs de Ripoll i Sant Joan, i abans amb els monestirs pirinencs del bressol del Conflent (To, 2005; Catafau, 2013), per la nissaga mostrar el control sobre Sant Benet de Bages era acostar-se a les fonts sacres del poder mentre mantenia la nissaga unida ("keeping the family together"; Wickham, 2009: 517).

En relació als pagesos, l'espectacle del poder desenvolupat a Sant Benet tenia una altra funcionalitat. Sense fer-la notar, la seva grandiositat i els objectius d'aquesta quedarien disminuïts. Es tracta de la visualització de la distància social entre l'aristocràcia, emparentada, militaritzada i aspirant a la sacralitat, i la pagesia. És útil recordar que feia poc més de mig segle que a la vall de Vallfogona s'havia desenvolupat un altre espectacle del poder quan als pagesos dels vilars de la rodalia se'ls va fer reconèixer, un per un, la potestat del monestir de Sant Joan sobre els drets comtals. Probablement els pagesos sí que van estar presents, davant de dos comtes, dos vescomtes, set jutges, vint-i-set *sacerdotum atque fidelium laicorum* i el saig¹⁹¹⁰. El desplegament de forces senyoriales, que fins aleshores només havia tingut paral·lelismes en les anteriors consagracions de les esglésies de Santa Maria de Ripoll i del mateix monestir de Sant Joan¹⁹¹¹, tenia l'objectiu d'intimidat els pagesos que, segons els altres textos procedents de la mateixa vall, havien

¹⁹⁰⁹ CCIV, doc. 1327, any 980.

¹⁹¹⁰ CCIV, docs. 119, 120, any 913.

¹⁹¹¹ CCIV, docs. 8, 10, 16, anys 887-890.

estat capaços de resistir un temps l'ofensiva monàstica d'apropiar-se les seves *proprietates*¹⁹¹². Acabades les signatures del més de mig miler de pagesos, van continuar essent formalment lliures, però assimilats a colons del monestir en les seves pròpies terres, menys capaços de disposar de la seva llibertat i, d'acord amb aquesta, organitzar la producció i la reproducció com a grup social. Dos espectacles del poder, doncs: a Vallfogona de com s'exercia, a Sant Benet de Bages de com el poder mateix es volia veure i representar; els pagesos, en aquests espectacles i en els documents que els enregistraven només hi sortien quan eren necessaris¹⁹¹³.

També val la pena comparar el *spectaculum* de Sant Benet amb l'escenificació del poder califal que tenia lloc pels mateixos anys a Còrdova (Barceló, 1995). Els dos espectacles eren radicalment diferents pel que fa a l'ordre polític que representaven. Així, mentre a Sant Benet hi havia una total equiparació, confusió fins i tot, de les fonts internes (la família, el domini) i externes (la pertinença a una jerarquia aristocràtica encapçalada per un poder comtal que ja ho era per la gràcia de Déu) del poder, a Còrdova l'escenificació del poder reflectia que el califa ostentava alguns controls delegats per la comunitat islàmica o pels col·lectius islàmics reguladors de la vida a través del dret, l'escola i la determinació del que era políticament legítim. El califat era regit per una burocràcia jerarquitzada i sostingut sobre la pràctica d'una fiscalitat escrupolosa, de la que en sorgia la seva mateixa legitimitat (Barceló, 1995; Retamero, 2000: 174-178).

ot i que el cerimonial omeia del segle X encara contenia un cert pes de les relacions familiars –per exemple, el dels germans del califa-, no era comparable a l'ordre polític mostrat a l'espectador de Sant Benet de Bages el 972: una *turba non modica* de sacerdots i sobretot de guerrers –perquè com en els rituals d'elecció reials francs a Sant Benet “the impression of lay initiative, or at the least of a shared initiative, remains strong” (Nelson, 1987: 162)-, sense una clara prelación entre ells que reflectia, si més no documentalment, la inexistència d'una jerarquia establerta per la funció de cadascú en un poder burocràtic i impersonal. El contrast era enorme entre l'ordre de la recepció del califa, la distància funcional entre aquest i els espectadors, el lloc secundari dels caps militars, i l'existència

¹⁹¹² Vegeu 5.2. “Mercat de la terra” i desposseïció pagesa.

¹⁹¹³ Ch. Wickham (2009: 511) també inclou entre els recursos controlats pels aristòcrates, amb els monestirs, les corts legals, reproducció a escala regional de les abadies reials i del *mallum*.

d'espais buits entre els diferents col·lectius, per una banda; i, per una altra, les idees de transmissió estrictament genealògica del poder polític, el lloc privilegiat de les despulles del fundador de la nissaga, les vociferacions dels eclesiàstics i el so de l'orgue, la presència de membres de la xarxa aristocràtica vicarial, senyors de fortaleses fortament arrelats en espais de domini territorialitzats, com més gent aplegada més poder dels vicaris representat, i les armes.

7.3. De cristians invisibles, pagans i cristians perversos.

La “justificación del dominio mediante un discurso liberador y restaurador” (Sabaté, 2007: 65) ja tenia precedents i era ben coneguda a Osona quan l'any 907, a Agde, l'arquebisbe Arnust decretà que el bisbe Idalguer i els seus successors osonencs quedaven exempts de pagar el tribut d'una lliura anual de plata imposat per l'arquebisbe Teudard en restaurar el bisbat a finals del segle IX. L'arquebisbe Arnust, segurament a partir d'un relat del mateix Idalguer, va descriure la situació anterior i el paper de comtes i bisbes en la conquesta, presentada com un renaixement: després dels temps brillants en què la d'Osona es comptava les esglésies de Crist a Hispània i la Gòtia, pels pecats dels seus habitants el judici diví els va castigar mitjançant l'espasa dels bàrbars fins al punt que a Osona no hi va quedar cap cristià; al cap de molt temps, Déu els va perdonar i, mitjançant la seva acció providencial, el comte Guifré hi va dur gent de tot arreu i de diferents orígens i va retornar l'Església i la seva demarcació al seu estat inicial¹⁹¹⁴. El relat, doncs, s'iniciava amb la desvinculació d'Osona envers cap poder reconegut com a legítim, ja que el temps transcorregut era prou llarg (*post multorum autem annorum curricula*) per suposar cap entrebanc a l'apropiació per part del comte Guifré i de la nissaga comtal en el seu conjunt, ja que el relat també feia esment dels seus germans, tots inspirats per la Providència (*misertus Dominus terra illa, suscitavit in ea nobilissimum principem*

¹⁹¹⁴ CCIV, doc. 75, any 907 (*peccatis vero exigentibus illorum qui tunc habitatores erant illarum terrarum, us omnes nostris, barbarico gladio divino iudicio traditi sunt, ita ut ne aliquis christianorum in predicto pago Ausone remeneret. Post multorum autem annorum curricula, misertus Dominus terra illa, suscitavit in ea nobilissimum principem Wifredum et fratres eius qui ex diversis locis et gentibus homines pio amore colligentes prelibatam ecclesiam cum suis finibus in pristinum instauraverunt statum*). La subjecció tributària hauria estat diferida l'any anterior en concili a Barcelona (CCVII, doc. 99, any 906).

Wifredum et fratres eius). L'acció dels comtes germans¹⁹¹⁵ es considera, en el relat, el centre entorn del qual s'organitza la memòria de la conquesta i es projecta cap al futur, tot i que es tractava, cal recordar-ho, d'una representació creada per eclesiàstics implicats en la mateixa expansió.

Tant útils en altres circumstàncies per legitimar el domini comtal (Tischler, 2019b), els carolingis, per a més seguretat, en el relat de 907 ni s'esmentaven. El relat tenia com a objectiu principal legitimar el comte com a primer senyor d'Osona, situat al cim d'una jerarquia de magnats laics i eclesiàstics que, com ell, estarien en disposició de bastir llurs propis dominis mitjançant apriació, compres, donacions pietoses, etc., en un territori desproveït de precedents francs¹⁹¹⁶. Nogensmenys, el relat providencial també era una declaració enfront d'eventuals competidors. Com es feia aleshores amb els vestigis materials d'ordres polítics i eclesiàstics anteriors, per exemple, a Sant Martí d'Aiguafreda, on l'acta de consagració de l'any 898 no va fer cap esment del centre de culte i necròpoli que l'arqueologia està desvetllant i que havia de ser forçosament visible encara, l'arquebisbe Arnust també va amagar el breu passat carolingi d'Osona per facilitar l'apriació comtal i la restauració del bisbat que se'n derivava i que fou, en ell mateix, un acte de sobirania¹⁹¹⁷.

Com al rerepaís pirinenc, on el comte Guifré no havia dubtat abans en substituir els monjos fundadors dels monestirs pirinencs de Cuixà i Arles per altres afins a la seva persona (Catafau, 2013: 80-83), o com ell mateix col·locà la seva filla Emma a Sant Joan per fer-hi d'abadessa el 885¹⁹¹⁸, el relat arquebisbal fet en temps del seu fill Guifré Borrell encara cercava la legitimació, a través de la sacralització, del poder polític que el

¹⁹¹⁵ Que efectivament es donà, com en el cas de l'apriació primerenca pel comte Sunifred de la rodalia de l'església de Sant Martí d'Aiguafreda, quan ja era antiga de més de 200 anys. Vegeu 1.2.6. La parroquialització de l'Alt Congost.

¹⁹¹⁶ L'existència d'aquests precedents podia ser un bon entrebanc per l'afermament del poder dels comtes locals, com ho va experimentar tràgicament el comte Guifré de Besalú durant la revolta dels *fideles regis* de l'any 957 (Salrach, 1973).

¹⁹¹⁷ M. Tischler (2019b) observa que la selecció d'elements del passat ja es feia en el desplegament de la cultura carolíngia en els entorns episcopals i monàstics primerencs, com a part del propi projecte polític. Tothom, doncs, feia tries. Sobre la mateixa qüestió, P. Geary (1994).

¹⁹¹⁸ CCIV, doc. 4, any 885.

trencament del monopoli carolingi sobre la funció reial havia posat arreu en mans dels prínceps territorials¹⁹¹⁹. A Osona, això encara era més necessari donada la presència de possibles poders competidors i de comunitats pageses cohesionades, eventualment fortificades, que havien estat capaces de foragitar el domini carolingi i mantenir certa autonomia política sota el domini andalusí, dotades de caps que els propis comtes cercaven satisfer anomenant-los *inlustri* o fent-los *vicarii* dels seus propis territoris vernacles; i, no poc important, que posseïen esglésies, és a dir, la seva pròpia font de legitimitat, com s'ha vist en el cas de Tona¹⁹²⁰.

El relat de l'any 907 també explicava en termes providencials aspectes mundans com l'administració immediata del territori conquerit, l'assentament de colons i la incorporació de la població autòctona al domini. Pel que fa a l'administració, poques paraules van ser suficients per vincular la restauració de la institució episcopal i la seva delimitació territorial (*prelibatam ecclesiam cum suis finibus in pristinum instauraverunt statum*) com a part d'una reorganització general dels marcs d'enquadrament, que l'any 907 ja feia temps que havia començat amb el desplegament de la xarxa castral i de les parròquies. Pel que fa a l'assentament de colons, aquesta hi era explicat mitjançant l'aplec i assentament de gent de diverses procedències i adscripcions (*ex diversis locis et gentibus homines pio amore colligentes*). Aquests colons sí que complien, segons el relat, amb els requisits canònics que, pel seu incompliment, a Osona, no hi havia quedat cap cristià. Els

¹⁹¹⁹ J.M. Salrach (2011: 26-29) destaca el paper de l'activitat intel·lectual que modelava el discurs coetani i la memòria comtal transmesa. Des del segle VIII s'havia potenciat la idea, per part d'eclesiàstics que eren ells mateixos senyors (Le Jan, 2001: 191), que els aristòcrates ocupaven un lloc indispensable entre el rei i el poble. Amb la crisi de la legitimitat carolíngia, s'acabà establint que el poder legítim s'encarnava en tots els aristòcrates associats d'alguna manera al ministeri reial (2015: 336-337). Els aristòcrates, per la seva banda, sovint avantposaven en aquest context políticament convuls la fidelitat genealògica a la reial. F. Morsel (2004: 63-66) anomena “una societat d'hereus” l'aristocràcia dels darrers temps carolingis.

¹⁹²⁰ Vegeu 1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal. La construcció del discurs providencialista per eclesiàstics fidels també es donava a Pamplona, on “frente a la idea de cohesión ante el enemigo musulmán, creemos que este discurso fue cristalizando en un contexto de tensiones y de colaboración forzada [...] Tensiones entre gobernantes que han de observar las reglas que impone la periferia tantas veces mencionada, de un lado, y un cristianismo de combate que puede contribuir a segarles la hierba bajo los pies, de otro” (Larrea, 2009: 296).

homines aplegats *pio amore* pel comte Guifré i els seus germans sí que eren cristians com calia. La qüestió és què entenia per ser com cal un relat bastit fonamentalment a base de tòpics literaris que es troben en totes les literatures de les conquestes: “the first coming of the conquerors; the figure of the heroic military pioneer, perhaps a poor knight or noble, who took the gamble of foreign conquest; the superhumans exploits of the new men” (Bartlett, 1994: 96).

R. d'Abadal (1983: 79-80) ja interpretava que la descripció d'Osona com a terra desproveïda de cristians actuava com a contrapunt de la restauració del bisbat, per bé que, en una mostra de la fortalesa d'un tòpic mil·lenari, ell mateix considerés la repoblació menada pel comte Guifré van ser “l'empresa més gran de la seva vida i el més alt honor que la posteritat ha de retre-li” (p. 74)¹⁹²¹. Però la documentació escrita primerenca mostra que Osona no estava buida de gent: n'hi havia igual que hi havia assentaments organitzats, alguns d'ells centrats per esglésies i tot, espais agraris funcionals i una complexitat social no gens menyspreable, que també incloïa intercanvis de *proprietates* pageses. Tot plegat obligava, però, a cercar un subterfugi que legitimés la conquesta, convertida formalment en una aprisió, i el paper del bisbat restaurat. Per això, era important determinar la qualitat dels pobladors preexistents, que l'arquebisbe decidí –segur que no en solitari sinó responnent a la demanda del comte i del bisbe– que no era suficient (*ita ut ne aliquis christianorum in predicto pago Ausone remeneret*)¹⁹²². Aquesta necessitat també la troba I. Martín Viso (2005: 112-113) a les zones castellanes conquerides on l'absència de gent era impossible d'al·legar i, així, “se elaboró la imagen de unas poblaciones violentas, sostenidas por el bandidaje y asentadas en zonas inseguras, por lo que era necesario establecer un orden [...] grupos que no estaban encuadrados en la red políticas de la autoridad central, con una actividad no controlada por ésta, que, por tanto los consideraba elementos que alteraban el orden social o político [...] Pero no se terminaba allí la distorsión, ya que eran espacios en los que había desaparecido la Iglesia –léase la Iglesia episcopal– y donde era preciso llevar a cabo una reordenación eclesiástica”. En el cas

¹⁹²¹ Al nord del Sistema Central, la noció del desert també va actuar com a doctrina legitimadora de les conquestes dels reis Ramir I i Alfons III, posteriors a la influència carolíngia (Martín Viso, 2005: 92, nota 96).

¹⁹²² Ollich *et al.* (2021: 243) tradueixen el relat d'Idalguer com que no va quedar “cap cristià viu”. El text no diu exactament això.

d'Osona, el relat del bisbe Idalguer no parlava de poblacions violentes, però això no li treia contundència. De fet, era més excloent: simplement, no hi havia cristians. Aquesta qualitat només s'adquiriria amb l'enquadrament en l'organització diocesana encapçalada pel bisbe, concretada localment en parròquies, així com en la xarxa castral i els dominis dels comtes i de llurs col·laboradors. Cal pensar que aquestes eren les característiques que complien, en origen, els *ex diversis locis et gentibus homines* que el relat presentava com a contrapunt ideal dels cristians absents. A Osona, ser cristià, al capdavant, volia dir estar sota domini¹⁹²³. L'arquebisbe de Narbona i el bisbe Idalguer eren membres d'una casta d'eclesiàstics dogmàtics, forjada des de batalla de l'adopcionisme en el cos doctrinal carolingi favorable a la centralització diocesana¹⁹²⁴ i, com els eclesiàstics implicats en les conquestes d'Escòcia, Gal·les i Irlanda, “they had a professional habit of covering their actions under a cloak of righteousness” (Davies, 1990: 22).

En els textos de la frontera osonenca al segle XI, la *restauratio* continuava alimentant el relat, tal com apareix en la descripció de la restitució dels drets i rendes de l'església de Santa Maria de Manresa destruïda l'any 1003 pels musulmans, descrits com a pagans (*facta est persecutio paganorum [...] et ab eis vastata est civitas Minorisa destructeque sunt ecclesie et a fundamentis evulse [...] sive que lapsa sunt restauracione sive que corrupta sunt emendacione [...] requisivit predia atque possessiones ecclesie Sancte Dei genitricis Marie in prefata civitate constructa*)¹⁹²⁵.

El paganisme dels musulmans fou el resultat d'una creació intel·lectual lligada a la noció de guerra justa amb un valor sagrat que va tenir en la presa de Barbastre, l'any 1064, un punt de no-retorn en la configuració d'una ideologia i una praxi de guerra santa (Sénac &

¹⁹²³ M. Zimmermann (2003: 327-330) anomena “conquête du temps” la construcció, durant el segle X, d'un passat idealitzat que ja s'inicià al segle anterior i que servia als interessos del domini comtal. J. Suñé (2016: 997-998) també mostra que, mentre els andalusins eren sistemàticament esmentats en els textos carolingis com a *mauri* i *saraceni*, la població autòctona sovint hi era silenciada, tot i que, com mostra una anàlisi afinada dels textos i cada vegada més l'arqueologia, existia i ocupava, a vegades, el lloc més destacat de la resistència a la conquesta franca.

¹⁹²⁴ Congruent amb l'*admonitio generalis* del 789 que va marcar les línies generals de la política eclesiàstica de Carlemany basada en una teologia del Crist com reflex de la figura del rei o emperador (Magnou-Nortier, 2000).

¹⁹²⁵ DCVb, doc. 809, any 1020.

Laliena, 2020), passant d'un interès principal en cobrar pàries i tributs a involucrar Déu en el combat. Aquest canvi qualitatiu, que també implica un canvi de protagonistes dels monestirs i bisbats tradicionals a canòniques i bisbes reformadors (Sabaté, 2007: 76-79), va proporcionar el “combustible ideològic” que els magnats necessitaven per alimentar la gran empresa de la destrucció de les taifes a partir de la segona meitat del segle XI (Laliena, 2006: 326) i que es va anar intensificant¹⁹²⁶. A diferència del que proposa O. Vergés (2014-2015) no hauria estat necessari esperar a la proclamació de la Croada per passar “d’una guerra territorial a una guerra religiosa”. Abans del concili de Clermont els guerrers ja anaven a la batalla atrets per la idea de salvació i l’expectativa de guany (Bull, 1993; Utrilla, 2007: 95-100), l’honor familiar i de grup (Kjaer, 2019), que s’heretava i actualitzava de generació en generació (Laliena, 2015a: 291), i la joia d’una violència que L. Payen (1979) titlla de genocida i que es pot resseguir fins a les cròniques asturianes de finals del segle IX (Laliena, 2006: 314-326). Tot plegat estava ben arrelat quan les esglésies i altars dedicats al Sant Sepulcre rebien les deixes testamentàries dels aristòcrates catalans des de mitjan segle XI, demostrant que “the call to the First Crusade did not fall on deaf ears in Catalonia” (Jaspert, 2015: 31).

La Reforma papal i de la proclamació de la Croada, doncs, van afegir la idea de “reconquesta” a la noció de “guerra santa” preexistent (Laliena, 2006: 306-313; 2015: 424)¹⁹²⁷. Aleshores també es va donar la confluència entre els interessos de nissagues aristocràtiques agressives i els objectius de l’Església reformada (Bartlett, 2021: 393-396). En el cas d’Osona, J. Masnou (2022: 50-51) ressegueix el paper de Guillem Ramon, canonge de Vic i abat de Sant Pere d’Àger, com a responsable de l’organització feudal dels territoris conquerits per Arnau Mir de Tost a partir de l’any 1057 (p. 50-51, 226-238), abans que el propi bisbe Guillem Guifré fos un protagonista principal de la campanya de Barbastre (p. 50-51; Sénac & Laliena, 2020: 97-98). El mateix Arnau Mir

¹⁹²⁶ H. Dolset (2012: 59) també es refereix a un “esprit de guerre sainte, qui persiste tout au long de la période, mais s’aggrave d’un esprit de croisade à partir de 1090” amb la derrota de Tevar contra el Cid. Per la seva part, E. Pascua (2017) mostra l’articulació dels valors guerrers, la cohesió de la nissaga i la virtut del cavaller en la identitat aristocràtica.

¹⁹²⁷ Els orígens medievals de la noció de reconquesta no són contradictoris amb l’ús ideològic del concepte al servei de la construcció de l’ens nacional “*España*” al segle XIX i encara és activa (Ríos Saloma, 2011; Sabaté, 2007: 53-70; Torró, 1999: 18-19; Torró, 2001: 16).

de Tost, de fet, ja havia rebut fragments de la Vera Creu i del sepulcre de Jesús provinents d'Itàlia de part del bisbe Oliba l'any 1040, i probablement cal pensar que la referència a l'altar i les relíquies estaven relacionats amb l'existència d'un altar dedicat l'any 1051 al Sant Sepulcre a la catedral de Vic, en el cor de la qual es feia la representació litúrgica de la *Visitatio Sancto Sepulchri* (Jaspert, 2015: 26, 30). Aquest mateix esperit es reflectia en el tractament de la conquesta de Tarragona, les primeres traces de la qual es troben a la documentació de la catedral de Vic el 1089, amb donacions de rendes anticipades (“prospective grants”; Bartlett, 1994: 90-92) que delaten la confiança expansionista existent¹⁹²⁸.

A la marca osonenca no només hi havia pagans: també hi havia cristians, però perversos. Els textos ja no amagaven res. L'acció del levita Guillem a la marca extrema osonenca entre 1015-1023 il·lustra aquest canvi. L'any 1015 el bisbat li encarregà la represa de la *terra erema, partem culta partem inculta situada in ultimorum finium ipsius marchiarum propagata vel in expletionem terminum Minorise posita cuius vocabulum ab antiquo et moderno tempore Segarra est vocata*, perquè l'aprisionés fins als límits dels profans sarraïns (*quantum capere poteris et adprehendere sub meritum honoris Sancti Petri usque inter confinia limitum genti profani sarracenorum*)¹⁹²⁹. L'encàrrec fou seguit l'any 1023 pel bescanvi entre Guillem i el bisbe Oliba del castell d'Aguilar, que el levita tenia en alou al terme de Tona, pels castells de Montbui, Ocelló i Tous, situats a la marca extrema osonenca, a tocar d'al-Andalus, per tal de restaurar-los i reconstruir-los (*ad restaurandum et reedificandum in ipsa marcha extremitatis Ausone, in partibus Spanie*)¹⁹³⁰ i disposar-los tant contra els pagans com contra uns cristians perversos que posaven en risc el domini episcopal (*ad restaurandum seu edificandum contra gentem paganam vel perversos christianos ibi male insidientes vel contra possessionem ecclesie nostre adversantes*)¹⁹³¹. Entre 1015-1023, els pobladors de la frontera ja no eren invisibles, al contrari, es veien perfectament. Descrits per P. Bonnassie (1979: 112) com a “aventurers de tota mena, fora

¹⁹²⁸ DCVb, doc. 1554, any 1089. Sobre el restabliment de l'arquebisbat, J. Masnou (2022: 182-195) i sobre la conquesta de Tarragona en el context de la Croada, A. Virgili (1984) i F. Sabaté (2007: 81).

¹⁹²⁹ DCVb, doc. 754, any 1015.

¹⁹³⁰ DCVb, doc. 837, any 1023.

¹⁹³¹ DCVb, doc. 838, any 1023.

de la llei sovint i de vegades fora de la fe, els quals, instal·lats en aquestes terres de ningú, viuen potser dels beneficis que procura el tràfic amb l'islam, i sens dubte sobretot de cops de mà llançats aquí o allà, a l'atzar de la situació". Habitants del territori acabat de conquerir des de temps enrere, pagesos desarrelats eixits del fracàs de les primeres iniciatives de colonització, o qualsevol altre perfil al marge del domini senyorial estable, aquests cristians perversos eren equiparables als *pravi homines* de la vastedat fronterera referits per M. Zimmermann (1993: 21-23, 26-27), a les bandes de *ladrones* ronterers de Castella (Martín Viso, 2005: 102, 113), o als *milites pardos* de les Extremadures (Barceló, 2005) o altres habitants de les fronteres sistemàticament mal vistos pels poders conqueridors. La perversitat era atribuïda comú dels revoltosos que posaven en perill l'estabilitat del poder polític (Laliena, 2006: 294; Retamero & Torrò, 2018: 6), encara que eventualment li fossin útils¹⁹³². I. Martín Viso (2005: 113) també troba que els suposats "lladres" de la cara nord del Sistema Central castellà eren "grupos que no estaban encuadrados en la red política de la autoridad central, con una actividad no controlada por ésta, que, por tanto, los consideraba como elementos que alteraban el orden social y político. Concebirlos de esta forma suponía negar su capacidad para organizar adecuadamente el territorio y permitía deslegitimar su actividad".

Entre l'any 907 i el segle XI, en tot cas, el relat es va modificar, passant de l'absència de cristians al reconeixement de l'existència cristians perversos, diferenciats dels pagans però igualment nefastos per a l'estabilitat del domini. Però això només era una qüestió de franquesa dels escrivans, que ja no necessitaven una terra buida per justificar la conquesta com sí que l'havien necessitada els seus equivalents d'un segle enrere en fer indivisibles els osonencs en el que, entrat el segle XI, ja era un rerepaís feudal. Passat l'any 1000 ja no hi havia cap contradicció entre guany material i expansió de la fe, idea que difonien eclesiàstics (Sabaté, 2007: 76-85) participants ells mateixos en les conquestes, que a

¹⁹³² J. Torrò (2001: 17-30) ressegueix l'evolució dels almogàvers des de les accions de saqueig fronterer al marge de l'autoritat feudal, però funcionals en l'expansió de la frontera, fins al cos armat al servei de la monarquia dels segles XIII-XIV. Es tracta d'un exemple de la necessitat de no separar o contraposar les activitats criminals de les bandes frontereres i les aparentment ordenades operacions de conquesta de les formacions feudals o estatals.

vegades hi morien. Entre d'altres¹⁹³³, el levita Guillem, colonitzador de la marca extrema entre 1015-1023, va fer testament l'any 1031 abans de partir en campanya *in Spaniarum partibus* i, sense refer-lo, va morir el 1033 quan, presidint un plet amb l'osonenc Bernat Sendred de Gurb i *aliis plurimis amicis* al castell de Queralt, va tenir notícia d'una incursió andalusina al territori d'Argençola (*devastantes et captivantes cristianos*), s'hi va dirigir a fer-los front i allí fou ferit i decapitat (*quo pervenerunt in insidiis barbaricis ubi graviter vulneratus atque capite truncatus pro divini amore tali morte peremptus migravit ab oc seculo*)¹⁹³⁴. La guerra oferia un bon balanç entre el risc i el profit (Virgili, 2018b: 125), però el risc, a vegades, s'imposava. Com en el cas dels conqueridors anglesos d'Escòcia, Gal·les i Irlanda, sobre els magnats osonencs “we can rest assured that they would have no qualms about the prospect or propriety of domination. It was their business” (Davies, 1990: 4).

Crec, de fet, que es pot establir una continuïtat entre els textos de la marca osonenca dels anys 1015-1023 i el relat de la conquesta del comte Guifré fet a principis del segle X. Aquest ja atribuïa a l'espasa dels bàrbars (*barbarico gladio*) el buidatge de cristians d'Osona. Es tracta en tots els casos de relats fundacionals, en el doble sentit que les descripcions de la situació preexistent eren menyspreadores dels autòctons i, en tot cas, legitimadores de la conquesta. Relats que eren pilars fundacionals, com observa D. Day (2006: 117, 191) sobre la conquesta anglosaxona d'Escòcia, Gal·les i Irlanda al segle XII, de la nova societat feudal establerta en l'espai conquerit. Nogensmenys, D. Davies (1990: 109) també té raó en observar que “conquest and slaughter of pagans might be acceptable, indeed praiseworthy; the conquest of Christian people was altogether a different matter”. I malgrat tot, els osonencs del darrer quart del segle IX no ho eren pas, de pagans, i es podia dir que eren invisibles, però hi eren, estaven organitzats i tot just feia mig segle que havien destruït el domini carolingi. La negació de l'existència de cristians no era un relat sinó un reforç funcional de l'aprisió del *comitatus* pel comte Guifré, de la immediata

¹⁹³³ En la desastrosa expedició de Còrdova del 1010 hi morí el bisbe Arnulf (Ordeig, 1984) i el bisbe Borrell també va morir a Girona retornant d'expedició a Hispania (DCVb, doc. 902, any 1032).

¹⁹³⁴ DCVb, docs. 895, 915, anys 1031-1033. La incursió és citada per F. Sabaté (2007: 51) entre les campanyes intimidatòries que feien al costat oposat de la frontera andalusins i feudals.

restauració diocesana, i de l'alineació dels interessos d'una aristocràcia laica ambiciosa i una elit clerical excel·lent i proselitista en el domini de poblacions textualment invisibilitzades.

7.4. Els orígens llegendaris dels Centelles.

L'any 1555, fou imprès a Saragossa el poema cavalleres extens de Nicolau Espinosa que duia per títol *Segunda parte de Orlando, con el verdadero suceso de la famosa batalla de Roncesvalles, fin y muerte de los doce Pares de Francia*, considerada la primera imitació –i continuació– de *l'Orlando furioso* d'Ariosto en llengua castellana (Valsalobre, 2003, 2005). L'acció se situa a l'època dels combats entre els exèrcits carolíngis i els musulmans de la Península, la dels successos de Roncesvalles, quan els Nou Barons de la Fama materialitzaven sobre el terreny els dissenys alliberadors de Carlemany. En el cant XV, un guerrer anomenat Cotald entra en una cova on hi ha una sala amb les parets pintades i un monument central de gran riquesa, que és el sepulcre d'Atlant. Assegut al costat hi ha el vell Nèstor, que explica a Cotald els grans fets militars de Bernat de Centelles Riu-sec i de Cabrera al servei del rei Ferran I de Catalunya-Aragó; li ofereix una espasa, feta per Atlant i amb poders contra altres armes i encanteris¹⁹³⁵. Finalment, Nèstor mostra a Cotald la representació idíl·lica de València pintada a les parets de la cova, una profecia, un vaticini del futur que espera a l'heroi i els seus descendents.

El context de l'obra d'Espinosa era, políticament, el d'una València post-Germanies que experimentava la intensificació del centralisme monàrquic i la progressiva pèrdua de poder de l'oligarquia valenciana a favor de la castellana. Els Centelles, senyors del comtat d'Oliva, hi havia participat destinant abundants recursos a la formació d'exèrcits pel Govern reial i organitzant la seva pròpia host (Pardo Molero, 2011: 34-59), però la recerca d'una posició avantatjosa en el nou ordre polític requeria el desplegament de tots els recursos a l'abast, des d'una defensa activa del regne enfront de les incursions dels corsaris barbarescos (p. 60-67) fins a la propaganda –en la qual s'inclouia l'obra

¹⁹³⁵ El 1192, Gilabert de Centelles fou designat en el testament de Ramon d'Olost custodi de l'espasa que rebria Arnau Arnau quan fos armat cavaller (*usque quo Arnallus filius Arnalli Petri sit miles et habeat Arnallus quando erit miles ipsa mea loricha et spata quam habet Guilabertus de Scintillis*). Pel valor simbòlic de les espases, vegeu R. Jones (2023: sobretot 9-74).

d'Espinosa. Des de la perspectiva de la pròpia nissaga, a més, els anys centrals del segle XVI també foren ben moguts, sobretot a partir de la mort sense fills del segon comtat d'Oliva, Serafi de Centelles-Riu-sec i Ximénez de Urrea *el comte lletrat* (Perea Rodríguez, 2013), succeït pel seu nebot Francesc Gilabert de Centelles-Riu-sec i Fernández de Heredia, i pel fill d'aquest, Pere-Gilabert de Centelles-Riu-sec i de Cardona. Em morir al seu torn sense fills el 1569, les diverses branques secundàries se'n van disputar de manera ben agre l'herència.

El relat d'Espinosa comptava amb el precedent de l'obra Joan Baptista Anyés, un intel·lectual al servei dels Centelles valencians, comtes d'Oliva, que havia fet una primera manipulació a la recerca de precedents il·lustres en les *Apologiae* de l'any 1543. Anyés va inserir un document pretesament de l'any 792 pel qual Carlemany lliurava la baronia de Centelles a Cotald de Craó, descendent dels ducs de Borgonya. Naturalment, el document era una falsificació del mateix Anyés. Espinosa va completar la fantasia iniciada per Anyés fent que Cotald entrés en la llegenda dels Nou Barons de la Fama per la porta gran: l'avantpassat dels Centelles fou tramès per Carlemany, que era el seu cosí, a les valls pirinenques, on trobà els Nou Barons comandats. Els Nou Barons, ara capitanejats per Cotald, reeixiren allà on Otger havia fracassat en morir prematurament. Com a colofó d'aquest programa d'enllustrament genealògic, Cotald es casà amb Marfisa, descendent del troià Hèctor (Valsalobre, 2003: 181-182).

El relat propagandístic d'Anyés i d'Espinosa es va difondre àmpliament. Així aparegué en el llibre anònim *Generales de Exércitos, y Armadas, Virreyes, y Governadores de Reynos, Abuelos, y Antepassados del Marquès de Centellas*, de 1601, que *Don Cotaldo Craón de Centellas, segundo del nombre [...] Fue Capitán General de Don Borrel, Conde de Barcelona, año 975. Y Barón del Castillo, y Honor, y Valle de Centellas en Cataluña, por la segunda donación de aquel Estado, que le hizo el Conde Don Borrel, aviendo sido la primera la que hizo el Emperador Carlo Magno a Cotaldo de Craon su primo en el año del Nacimiento 792, con expresa condición de tomar el Apellido de Centellas*¹⁹³⁶. Poc després, el 1610, la crònica de Gaspar Escolano, cronista oficial del Regne de València, esmentava els Centelles entre les famílies *de las más illustres de España, porque decienden de los Craones Duques de Borgonya, de cuya casa vino Don Cotaldo*

¹⁹³⁶ Vegeu <https://archive.org/details/A11107423> (Consulta: juny 2024).

de Craón a servir a Carlo Magno, o a su hijo Luys, en la recuperación de Cataluña (Viciano, 2000: 145). La tradició encara servia, al segle XVIII, per defensar els drets exclusius de la nissaga sobre la capella de Santa Maria del castell de Centelles enfront de les pretensions episcopals (*y que és fundació de l'emperador Carlomagno y consedit per ell a un consanguíneo o parent antecesor*)¹⁹³⁷. La historiografia local s'ha sentit obligada després a treure-li importància com a llegenda sobre els orígens de la nissaga (Pladevall, 1976: 16; 1987: 35).

Tanmateix, sí que en tenia, d'importància, ja que el relat responia dos objectius de primer ordre. En primer lloc, vincular els Centelles amb el projecte imperial castellà, en plena expansió a València després de la sufocació de les Germanies, encara que situar-se en el nou entorn de la monarquia hispànica suposés l'arraconament de la llengua i de la tradició literària autòctones (Valsalobre, 2003: 187-189). No gens estranyament, en el relat d'Espinosa eren nombrosos els nobles relacionats amb la repressió de les Germanies i autoritats del Regne o de la ciutat de València. La imitació de la cort de Ferrara a través de l'*Orlando* d'Ariosto, però al servei d'una castellanització radical.

En segon lloc, i no menys important, la recerca d'uns orígens mítics de la nissaga volia dotar els Centelles de precedents il·lustres equiparables al d'altres cases aristocràtiques. Com recorda R. Bartlett (2021: 382), el punt on una nissaga decideix iniciar el relat més o menys mític dels seus orígens és quelcom carregat de significat. Els Centelles estaven especialment dolguts de la seva absència en els relats fantàstics dels Nou barons de la Fama, la imitació de la llegenda francesa dels Dotze Pars que exalçava alguns casals aristocràtics catalans. Com observa P. Valsalobre (2003: 181) “sembla que als Centelles els en coïa especialment l'absència”. L'elecció d'un antecessor de la nissaga entre els col·laboradors de Carlemany que van recuperar el país de mans dels musulmans i, fent-ho, van rebre el castell que fou el centre del nucli del domini, reconegut després pel comte Borrell com hereu de l'emperador, mostra com volien ser reconeguts i, si podia ser, recompensats, els Centelles a mitjan segle XVI. Es tractava d'una manifestació tardana de l'aprofitament de la legitimitat carolíngia del poder que les nissagues perseguiren arreu des del segle XII (Morsel, 2004: 103). No tinc cap dubte que els Centelles sabien que la

¹⁹³⁷ Arxiu de la Corona d'Aragó, Diversos, Centelles-Solferino, vol. 40. Vegeu 3.1.1. El domini alodial del nucli del domini de Centelles.

descendència de Cotald era una ensarronada, però els orígens reals, el tronc genealògic del vicari Sal·la, multiplicat en multitud de branques, ni es van contemplar. La veracitat històrica, tot i que sabien, probablement, que una “ancient royalty is simply conquest that had endured” (Bartlett, 2021: 380), no era el més important pels interessos de la nissaga.

Discussió de resultats i conclusió parcial.

Recalca D. Day (2006: 216) que la mera existència dels autòctons és un recordatori constant pels conqueridors que són, en rigor, uns invasors, i que per això sempre està present el desig de fer-los desaparèixer, bé com a resultat d'una planificació, bé de les tensions inevitables de la competència per la terra. Aquest "impuls genocida" només es debilita o s'apaga quan els conqueridors no poden eliminar els autòctons o valoren que llur supervivència és necessària per a la seva pròpia. Els textos medievals estudiats en aquesta part són la concreció escrita d'aquest record "entre embarazoso y amenazante" (p. 224) i de les diferents solucions adoptades per fer-lo més assumible a partir de principis del segle X: creació d'una mitologia fundacional de regeneració espiritual que suportava i legitimava la dominació, invisibilitat dels autòctons, atribució de perversitats o el paganisme dels dominats. Totes les solucions comparteixen el menysteniment dels drets de les poblacions autòctones de les successives fronteres, des de les valls prepirinenques fins a la marca extrema osonenca dels anys centrals del segle XI. Simultàniament, els textos contenen contrapunts retòrics adreçats a destacar les virtuts dels conqueridors. Al capdavall, als anys centrals de l'Edat Mitjana, quan l'asserviment dels musulmans ja no plantejava cap problema legal ni moral, però sí el dels pagesos de remença "els quals no tan sols eren cristians (i, per tant, posseïen una igualtat intrínseca amb els seus amos), sinó que també eren catalans" (Freedman, 2013: 149), el desplegament de la servitud va requerir un discurs moral legitimador que també s'adreçava als propis senyors. La combinació de moral, recursos jurídics i violència fou tasca dels estudiosos del dret dels segles XIV-XV, que van inventar la història per la qual només alguns homes valents havien ajudat Carlemany a alliberar-los de la dominació musulmana mentre la massa de la població no ho va fer. Foren els Nou Barons de la Fama. Per això, els descendents dels valents, tots guerrers, eren senyors, de fet, de dret i moralment, i els dels covards pagaven amb la servitud "pels pecats d'un passat llunyà però autoritari" (p. 150-152). Aquesta idea arrelà en els relats fundacionals de les nissagues i es va transmetre a través de les actualitzacions necessàries pels interessos de les mateixes.

Hi ha un fil, doncs, que connecta els relats legitimadors de la conquesta. En primer lloc, en la recerca de la sanció divina del poder. L'apropiació de Déu pels aristòcrates laics acabaria fracassant (Morsel, 2004: 160-162), de manera definitiva a partir de la Reforma

papal, i, de fet, ja es troben límits a la sanció divina del propi poder en el cas del tanmateix poderós vicari Sal·la i aquesta no apareix ni com a intenció en cap senyor de Centelles. Però un cert carisma, entès en un sentit ampli de legitimació del propi poder, sí que era cercat per tots, com mostren els casos dels comtes, els vescomtes i els poderosos vicaris Sal·la i Isarn a Sant Benet de Bages, i en dates més tardanes els Centelles.

El relat de l'arquebisbe Arnust de l'any 907 depassava la circumstància de la restauració del bisbat per esdevenir un relat de la conquesta d'Osona. Els problemes de legitimitat que la presència, documentada per escrit i arqueològicament, de poblacions autòctones a l'espai conquerit podia provocar fou resolta, per l'arquebisbe, expeditivament: en el seu relat, Osona era buida de cristians. No es tractava de dir que no hi havia gent, cosa que l'arquebisbe no va dir mai, sinó que no hi havia els cristians *correctes* que responguessin a l'autoritat comtal que Déu havia proveït que alliberés la terra osonenca i hi restaurés l'Església. Per la seva pròpia franquesa i per la potència dels conceptes emprats, el relat d'Arnust mereixeria ser inclòs entre els textos fundacionals de la qüestió dels drets atorgats als nadius en virtut del tòpic de la *terra nullius*, legitimador comú a tantes conquestes¹⁹³⁸, una elaboració intel·lectual de l'àmbit eclesiàstic "créé artificiellement pour y mener des activités monastiques ou cynégétiques. Il résulte de la domination des puissants et assure l'ostension et la reproduction de leur pouvoir" (Guizard-Duchamp, 2009; Schroeder, 2010: 19-25; cita a la p. 32). Pel tòpic de la terra de ningú, els pagesos, o bé no hi eren, o bé eren incapaços per ells mateixos d'aprofitar les possibilitats del territori conquerit per la força de les armes, de manera que, com observa J. Torró (2001: 14-15), era "la llavor d'un poderós recurs ideològic de legitimació que associa pobles bàrbars amb espais considerats vacants o desaprofitats i que, donat el cas, pot aplicar-se fins i tot davant la presència de xarxes poblacionals força denses". El *desert* amagava les pertorbacions socials que el monopoli de la justícia i l'expropiació de la terra provocava en les poblacions pageses locals. La distància social entre dominants i dominats és un factor determinant en l'elecció dels arguments que justifiquen i expliquen la dominació (Davies, 1990: 22). En la seva primera fase a Osona, a principis del segle X, on la distància era més petita que la que hi hauria un segle després a la frontera amb al-Àndalus, l'opció de la invisibilitat era sens dubte més factible que el menysteniment o, sens dubte, qualsevol proposta d'extirpació. La literalitat dels relats no residia en el fet de ser una

¹⁹³⁸ Vegeu 4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.

crònica històrica, sinó en la voluntat amb la qual foren escrits: no “explicar” la societat conquerida sinó ser un actor en el seu domini. La força dels relats fundacionals del segle X és tal que P. Bonnassie (1979: 97) encara es demanava si “es pot pensar que algunes contrades –i en particular la Catalunya interior- s’hagin trobat, en una època determinada, buides de tota substància humana?”.

Els cristians de la marca del segle XI sí que es van fer aparèixer en els textos, però tampoc responien al model cultural de camperols sota domini, instal·lats en assentaments estables, dedicats a l’extensió de conreus ben determinats i sotmesos a renda. Existien però eren *perversos*, cristians “no eclesiastitzats” (l’expressió és de I. Martín Viso, 2012: [20]) i precàriament sotmesos a domini –si hi estaven, de sotmesos. Per això, els textos exaltaven els magnats com a pioners d’un nou ordre agrari, tret comú de les conquestes feudals (Bartlett, 1994: 90-96) que a la frontera osonenca formava un tot unitari amb l’assentament de colons, la construcció de nous assentaments, l’extensió dels conreus i la proliferació de fortaleses. També era un d’aquests pilars demostrar que “lo que a sus ojos son tierras salvajes vírgenes se transforman en jardines y granjas productivas, reforzando de este modo su reivindicación de la propiedad” (p. 194). Els textos generats per l’acció del levita Guillem i del magnat Ató als castells episcopals de la marca extrema osonenca mostren que les descripcions menyspreadores dels autòctons i l’aspecte heroic de la conquesta eren, com sempre (Day, 2006: 117, 191), pilars fundacionals de la legitimitat del domini.

El tòpic dels autòctons perversos també recorre els textos europeus per les conquestes europees i, així, a Irlanda, per exemple, encara que l’illa havia estat el focus de la cristianització del continent durant l’Alta Edat Mitjana, la invasió anglonormanda va provocar el bandejament de la tradició eclesiàstica anterior i els ordres socials associats. Els irlandesos eren “llatins” però van ser víctimes de l’expansió “llatina” (Bartlett, 1994: 21-23). Els discursos sobre els irlandesos que es van fer aleshores i que els assimilaven a bèsties incultes, cristians de nom però pagans de fet, recorden la perversitat dels cristians de la marca osonenca del segle XI. Aquest esforç de creació d’una terminologia i una retòrica tenia com a objectiu bàsic suavitzar la violència indefectiblement inherent a la dominació i l’alteració dels ordres socials i productius autòctons, per una banda, i, per una altra, que els mateixos conqueridors s’expliquessin “per què som aquí” (p. 96, 98) i ho recordessin en el futur. El relat de l’arquebisbe Arnust o la perversitat dels cristians de

la frontera eren una veritable literatura de conquesta que vehiculava “la negació de lògiques d’ocupació de l’espai antagòniques a les dels colonitzadors i, per extensió, dels sistemes socials i les poblacions que corresponen a aquelles” (Torró, 2019: 15).

L’acta de consagració de Sant Benet de Bages és una finestra oberta a la concepció del poder aristocràtic i a les seves fonts. La comparació entre la consagració de Sant Benet i l’escenificació del poder califal a Còrdova mostra el contrast entre els controls delegats per la comunitat islàmica o pels col·lectius islàmics reguladors de la vida a través del dret, l’escola i la determinació del que era políticament legítim, per una banda, i, per una altra, a Sant Benet, l’equiparació, confusió fins i tot, de les fonts internes (la família, el domini) i externes (la pertinença a una jerarquia aristocràtica encapçalada per un poder comtal que ja ho era “per la gràcia de Déu”) del poder. Si a Còrdova no hi havia els subjectes fiscals, els pagesos, entre els espectadors, la legitimitat fonamentada en la fiscalitat islàmica sobre el treball camperol sí que hi era. En canvi, a Sant Benet es lloava la força, la capacitat d’exercir la violència sancionada pel sant patró, com a fonament de la vitalitat de la pròpia nissaga i de l’ordre aristocràtic en general. A mitjan segle X, la violència era un atribut de la superioritat social i la sanció divina de supremacies adquirides amb el seu exercici o l’amenaça permanent d’exercir-la no era cinisme: era l’explicació natural i confirmació que els guanys materials i la preeminència social demostraven el favor de Déu i no eren simple resultat de rapinyes amb finalitats mundanes (Laliena, 2009: 402). No és que no hi haguessin pagesos a Sant Benet; és que no hi podien ser. Sant Benet mostra com les nissagues es veien i volien ser vistes. Era un afer de senyors.

Sant Benet de Bages fou coetani d’una corrent de sentiments antiislàmics antiga que es bastia des dels temps carolingis i que s’exacerbà al darrer quart del segle X des del focus del cristianisme de combat dels monestirs de la Rioja i arriba a tot Occident (Laliena, 2009: 401-403, 413). La precisió, en aquest sentit, fou creixent, des de les més laxes tradicions que remetien a tradicions bíbliques, estadi en el qual encara es trobava el relat de la trajectòria del vicari Sal·la elaborat per la consagració de Sant Benet de Bages. Tanmateix, la ideologia de “complicitat entre la litúrgia i la guerra” (McCormick, 1986, p. 209) que es bastia als monestirs de la Rioja ja es començava a filtrar en les actes osonenques als inicis de l’últim quart del segle X. La legitimació de caire providencial de l’apropiació d’un territori “buit de cristians” del relat arquebisbal de l’any 907, doncs, fou l’etapa primerenca en un itinerari ideològic cada cop més dens de identificació dels

“procediments d’identificació de bàrbars i la prescripció d’usos graduals –fins a l’extermini si cal- que d’ells se’n pot fer” sense els quals “el tipus de conquestes empreses a partir de la meitat del segle XII no haguessin pogut ni ser concebudes ni dutes a terme” (Barceló, 2005: 23). No gens estranyament, l’any 977 el relat fundacional del domini comtal al Ripollès es va modificar en la consagració de la tercera església de Santa Maria de Ripoll, en la qual el bisbe Miró de Girona, parlant del seu avi Guifré, va optar per primera vegada per l’expulsió dels musulmans com a moment fundacional de la vall, a partir del qual aquesta fou aprisiada i repoblada (*expulsis agarenis, qui tunc temporis colones extiterant, more per prisiones desertam incolam terram coenobium Ripollense beatae virginis Mariae honore construxit*)¹⁹³⁹. La retòrica triomfal de la conquesta i l’expulsió dels moros en la seva forma més simple (Jarrett, 2004) va substituir les subtileses del relat dreçat l’any 913 per legalitzar el domini de l’abadessa Emma sobre les comunitats pagese, ben poc musulmanes, de Vallfogona. El recorregut acabaria amb els més elaborats discursos sobre la lluita legítima contra pagans i musulmans que pren cos definitivament a les fronteres ibèriques amb l’Islam a mitjan segle XI amb la creació d’un “modelo secular de guerra santa, profundamente influído por los patrones culturales de la nobleza laica: fidelidad, honor, reputación, solidaridad, parentela, violencia, etc.” (p. 414). Tanmateix, aquesta veritable “religió secular” (Ashe, 1999) tenia unes arrels que a Osona s’ensorraven en el context de la conquesta comtal i les successives *explicacions* de 907, 972, 977, 1015 i 1023.

Els interessos dels Centelles en promoure el relat llegendari dels seus orígens a mitjan segle XVI eren ben clars: trobar un lloc en l’ordre imperial d’arrel castellana i dotar-se d’uns orígens il·lustrosos que no tenien. Tanmateix, tot i el temps passat els relats mítics dels Cinc-cents també contenien elements providencials i incloïen tòpics creats per explicar la conquesta. Els intel·lectuals al servei de la cort valenciana dels comtes d’Oliva van treure partit d’un conjunt de tòpics travat des de segles enrere per treure’n un profit polític ben coetani: els musulmans com enemic a batre, la figura reial legitimadora però llunyana, un afer d’homes d’armes, l’absència d’autòctons *correctes*, la figura d’un avantpassat salvífic i predestinat a fer grans coses.

¹⁹³⁹ 4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.

L. Veracini (2014: 390-391) situa el descobriment d'Amèrica a l'origen de les doctrines que els sobirans europeus utilitzaren a partir d'aleshores per reclamar el domini de nous territoris. El tret comú d'aquestes doctrines era que, pel fet de ser habitats per no-cristians i, més tard, no-civilitzats als sobirans europeus els corresponia el domini i als nadius el dret d'ocupació, o sigui, l'usdefruit o la simple possessió. En termes de processos de treball, aquesta distinció es concretava sovint en l'associació del domini a la pràctica de l'agricultura, l'extensió de les superfícies conreades i una ramaderia orientada a la comercialització; en cas contrari, era terra de ningú. La mateixa distinció es reflecteix en els relats legitimadors de la conquesta d'Osona, on els cristians acceptables eren pagesos enquadrats en jurisdiccions senyorials, dedicats a produccions de renda, delerosos d'ampliar superfícies de conreu i, no poc important, practicants d'un cristianisme canònic carolingi i post-carolingi (Torró, 2019: 18). Molt abans del Descobrimnt, doncs, els trets bàsics dels discursos legitimadors de l'expansió europea ja estaven en acció per legitimar dominis d'europeus per europeus. Osona també hi aporta la seva part.

CONCLUSIÓ GENERAL.

Sobre un precedent genealògic que endinsa les seves arrels documentades més antigues un segle enrere, la formació del nucli del domini de Centelles s'inicià al primer terç del segle XI i acabà a finals del segle XII. El final d'aquest període formatiu va estar marcat pel trasllat de la seva residència al castell i, simultàniament, l'aposta definitiva per tenir un paper central en la política del regne a través de l'oblació del futur bisbe Pere de Centelles a la catedral de Barcelona. Al llarg d'aquest període fundacional, els Centelles dugueren a terme processos d'espacialització i agrarització (Torró, 2019) del nucli del domini que els van proporcionar els recursos per dinamitzar una xarxa aristocràtica pròpia, participar ells mateixos en xarxes més àmplies i, al capdavant, incorporar-se a l'expansió de les formacions cristianes a través de noves conquestes, destrucció dels ordres socials i productius conquerits, i creació de nous dominis on aplicar també nous processos d'espacialització i agrarització. Els escenaris passaren successivament de la frontera osonenca a Tortosa i al País Valencià. Tanmateix, les condicions que van permetre aquesta participació dels Centelles en l'expansió feudal arrelaven en una conquesta anterior, la comtal d'Osona, i de la transformació dels ordres socials i productius de la societat conquerida en una de feudal que, al seu torn, reproduïa els trets de les societats del focus pirinenc de la conquesta.

A partir del darrer quart del segle IX, Osona va passar de l'espai de depredació a espai conquerit, una altra perifèria llatina transformada per la diàspora aristocràtica des dels nuclis del domini carolingi (Bartlett, 1994: 300-301), en el seu cas els (interessadament) legitimistes comtats pirinencs. L'activació del *comitatus Ausonense* al darrer quart del segle IX, i, poc després, del *comitatus Minorise* al ritme de la continuació de la conquesta cap a la Catalunya Central. El mateix es pot dir de la restauració de l'*episcopatus* osonenc diferenciat del barceloní al sud i el d'Urgell al nord: aquests processos foren una demostració necessària d'autonomia política envers l'Imperi, això és, un domini alodial diferent de la possessió formalment beneficiària dels comtats pirinencs; però des d'una perspectiva més àmplia també indiquen la tendència a l'autonomia envers el focus pirinenc de la conquesta que també és característica dels processos de conquesta a les perifèries europees coetànies en el seu conjunt (p. 309). La partició hereditària dels comtats a la mort del comte Guifré també es pot interpretar des d'aquesta perspectiva, com es podria en el cas dels conflictes que als anys centrals del segle XI van enfrontar,

en el context convuls de la primerenca Reforma papal, els comtes de Barcelona i Osona amb els seus parents de Cerdanya.

En el moment de la conquesta comtal, Osona no era un territori desert ni, com es diu a vegades més per reticència a abandonar tòpics antics que per l'evidència documental i progressivament arqueològica, *desorganitzat*. Aquestes evidències mostren un espai ocupat per comunitats pageses organitzades, amb cert grau de complexitat social, articulades entorn de vincles de parentiu i comunitaris, capaces dissenyar estratègies funcionals de producció i reproducció social. Simultàniament, s'observen processos en curs de senyorialització, protagonitzats tant per laics com eclesiàstics, que en ambdós casos tenien, tanmateix, un pilar en el control de les esglésies locals. Tot i això, la incorporació al domini comtal va activar el desplegament de processos d'espacialització i agrarització d'acord amb una disciplina productiva bastida entorn de la captura de renda que ja era irreversible al primer terç del segle X, dues generacions després de la conquesta inicial. La conquesta pel comte Guifré del darrer quart del segle IX i el procés de feudalització iniciat immediatament foren un precedent, amb les particularitats pròpies de la cronologia i del territori, dels processos de conquesta, domini de la pagesia i reorganització de la producció a l'entorn de la captura de renda que van tenir lloc tant en el nucli del domini de Centelles com en les conquestes del "llarg segle XII".

Entre les experiències acumulades es comptaven les formes de relació amb la societat autòctona. El cas de la conquesta comtal d'Osona mostra que, en efecte, les conquestes són quelcom més polifacètic que les cridaneres accions militars (Davies, 1990: 24, 47-65) i, així, un dels seus trets va ser la formació d'una classe aristocràtica a través de l'entroncament entre magnats pirinencs participants en la conquesta comtal i determinats elements autòctons. R. Bartlett (1994: 303) identifica com a manera d'actuar de l'aristocràcia conqueridora l'expropiació dels grups dirigents preexistents mitjançant la reducció de les seves files, expulsant la majoria cap a la pagesia dependent, i l'assimilació dels altres en un nou ordre aristocràtic. Osona fou un exemple d'una fusió limitada (p. 305) més que d'un desplaçament radical d'uns per altres. He anomenat a aquesta fusió pacte de conquesta d'Osona. No es pot saber a hores d'ara si els autòctons cridaren el comte Guifré com a reforçament de l'aparició de senyors de renda dins de llurs pròpies comunitats –i llavors, com a reforç o com a impediment?– o s'acomodaren a una conquesta que s'hauria donat igualment però, segurament, de manera més cruenta. Cal

tenir present que en el món competitiu de les relacions de poder locals, en el qual, si Osona era com altres societats alt-medievals (Bartlett, 1994: 301), aquestes relacions es renegociaven constantment en funció del prestigi, assolit, sovint, a través de la sort en la batalla. En aquest context de fluïdesa de les jerarquies, l'acomodació a una nova posició en la jerarquia asocil podria haver estat fàcil d'acceptar, sobretot, si, a canvi, l'autòcton accedia a la dominació sobre el veïns menys afavorits pel nou ordre polític i assegurava la pervivència de la pròpia nissaga. Encara que fos al preu d'una transformació del seu espai social original (Bartlett, 1989: 24; 1994: 301-302), aquest devia ser el càlcul dels *il·lustres* de Tona, l'exemple millor documentat, però també de Fedanci de Tona o la comunitat de monjos i monges de Sant Martí d'Aiguafreda. Llavors, si el cas del vicari Sal·la fou, com sospito, habitual, al costat de la concessió de llocs de privilegi a determinats autòctons en el nou ordre polític (jutges, responsables de fortalises, rectors, canonges i tal vegada bisbes, etc.) hi va jugar un paper important l'entroncament per via matrimonial entre conqueridors i dones autòctones.

L'altra manera de fer les aristocràcies conqueridores (Bartlett, 1994: 303) és la formació d'un nou nínxol ecològic a través tant de l'assentament de colons com de l'apropiació dels mitjans de producció (terra, molins, etc.) i de la transformació dels ordres agraris autòctons. El cas d'Osona en general i del domini de Centelles en particular mostra la que la consolidació de la conquesta fou indissociable de la reorganització territorial i de la producció d'acord amb una nova disciplina productiva bastida entorn de la captura de renda (rompudes, posada en conreu d'espais considerats vacants, afavoriment de la viticultura, acaparament aristocràtic de la molinaria). El pacte de conquesta va permetre l'inici de la transformació de la societat i l'espai preexistents mentre l'assentament de colons procedents del rerepaís contribuïa a reproduir les formes d'explotació i les relacions socials en el territori conquerit. L'activació del *mercat de la terra* regit per una lògica diferent de les *ventas de terres* dins de les famílies i comunitats va comportar la desposseïció de la *proprietat* pagesa i, més específicament, el control aristocràtic dels erms al marge del seu aprofitament previ per les comunitats pageses no estaven "sotmesos a una disciplina agrària cerealista i senyorial, això és, sotmesos a renda" (Torró, 2019: 17-19); la divisió del domini eminent i el domini útil sobre els mitjans de producció, la terra de manera privilegiada; i finalment la possibilitat del tràfic de dominis eminents a l'interior de xarxes aristocràtiques basades en vincles de fidelitat, parentiu i interessos compartits, tràfic que les consolidava i ampliava.

Assentament de colons i desposseïó pagesa van assentar les bases pels altres processos d'espacialització i agrarització que convertiren Osona en un rerepaís feudal. Distribuïts al llarg dels dos segles que van seguir a la conquesta inicial, de manera que seria fàcil considerar-los fenòmens desvinculats, introducció i multiplicació dels documents escrits, encastellament, parroquialització, noves concentracions poblacionals i noves formes d'explotació i enquadrament de la pagesia, integració en un sistema ramader a llarga distància, afavoriment de conreus de renda, afermament i multiplicació de topollinatges; tot plegat va convertir el territori i la societat conquerits en una rèplica del focus feudal de la conquesta. Només els condicionants ecològics locals, per una banda, i, per una altra, la presència de comunitats cohesionades, marcaven realment la diferència. Per vèncer aquesta diferència, justament, es va fer el pacte de conquesta.

Es va tractar, doncs, d'una conquesta pactada que va resoldre el repte de convertir les incursions a la recerca de botí en domini estable i renda. La sortida de les valls pirinenques a través de la conca alta del Ter va posar els aristòcrates pirinencs davant de la mateixa visió bellament expressada per R. Barlett (1994: 306): “such fine lands could serve them better as the seats of a permanent conquest than as a the occasional scenes of satisfying carnage and lucrative freebooting”, però en un context en què la destrucció i l'evicció massiva dels autòctons no era possible i, fins i tot, els límits a la seva submissió eren més estrets del que possiblement eren al rerepaís pirinenc, focus de la conquesta, i serien més enllà de l'any 1000 a la mateixa Osona.

La conquesta d'Osona va tenir una component ramadera. Aquesta relació entre ramaderia i conquesta devia tenir efectes desorganitzadors sobre l'explotació ramadera i forestal preexistent que l'arqueologia desvetlla que ja existia a les capçaleres del Ter i a l'extrem sud d'Osona, entre l'Alt Congost i el Montseny, des dels segles VI-VII. No és la continuïtat *in situ* dels marcadors arqueològics (tancats, forns de pega, testimonis de les dinàmiques de retrocés del bosc i creació de pastures, etc.), però, sinó la documentació escrita generada per la conquesta allò que mostra el paper disruptor de les formes d'explotació preexistents, de base comunitària, per part inicialment dels monestirs comtals de Ripoll i Sant Joan, seguits poc després per la catedral de Vic: apropiació de caps d'explotació amb drets d'accés a boscos i pastures, introducció del delme sobre produccions muntanyenques, conflictes entre les comunitats i els agents de les esglésies pels usos de l'espai, etc. Lisrupció devia ser molt important. Més, quan el pastoralisme

pagès es va veure sotmès a rendes en carn viva i morta que, entre altres coses, posaven en entredit la capacitat reproductora de la cabana pròpia mentre l'agrariització promovia una agricultura de renda ja es donava abans al focus de la conquesta.

En canvi, la ramaderia senyorial, a partir del nucli original eventualment incrementat per les captures de bestiar viu en les incursions de depredació de mitjan segle IX, amb tècniques adients de reproducció i l'accés als recursos per traslladar amb seguretat els animals i sostenir-los a l'hivern, podia créixer. Els aristòcrates que a principis del segle XI apareixen en els textos osonencs amb dominis als dos extrems de les carrerades *tradicionals*, a Osona i la Cerdanya, en són un reflex. Crec que a hores d'ara hi ha suficients elements per proposar la inclusió d'Osona en el conjunt d'estudis sobre la relació entre conquestes i ramaderia inicialment plantejats a partir del cas castellà i, en especial, de la Mesta (Bishko, 1963; Mínguez, 1980, 1982; Pastor, 1970), continuats, completats i matisats després en estudis regionalitzats (p.e. Fernández Mier *et al.*, 2013; Laliena *et al.*, 2003; Oliver, 2003b: 239-258; Pascua, 2007, 2012; Rodríguez Picavea, 2001; Villar & García, 2017).

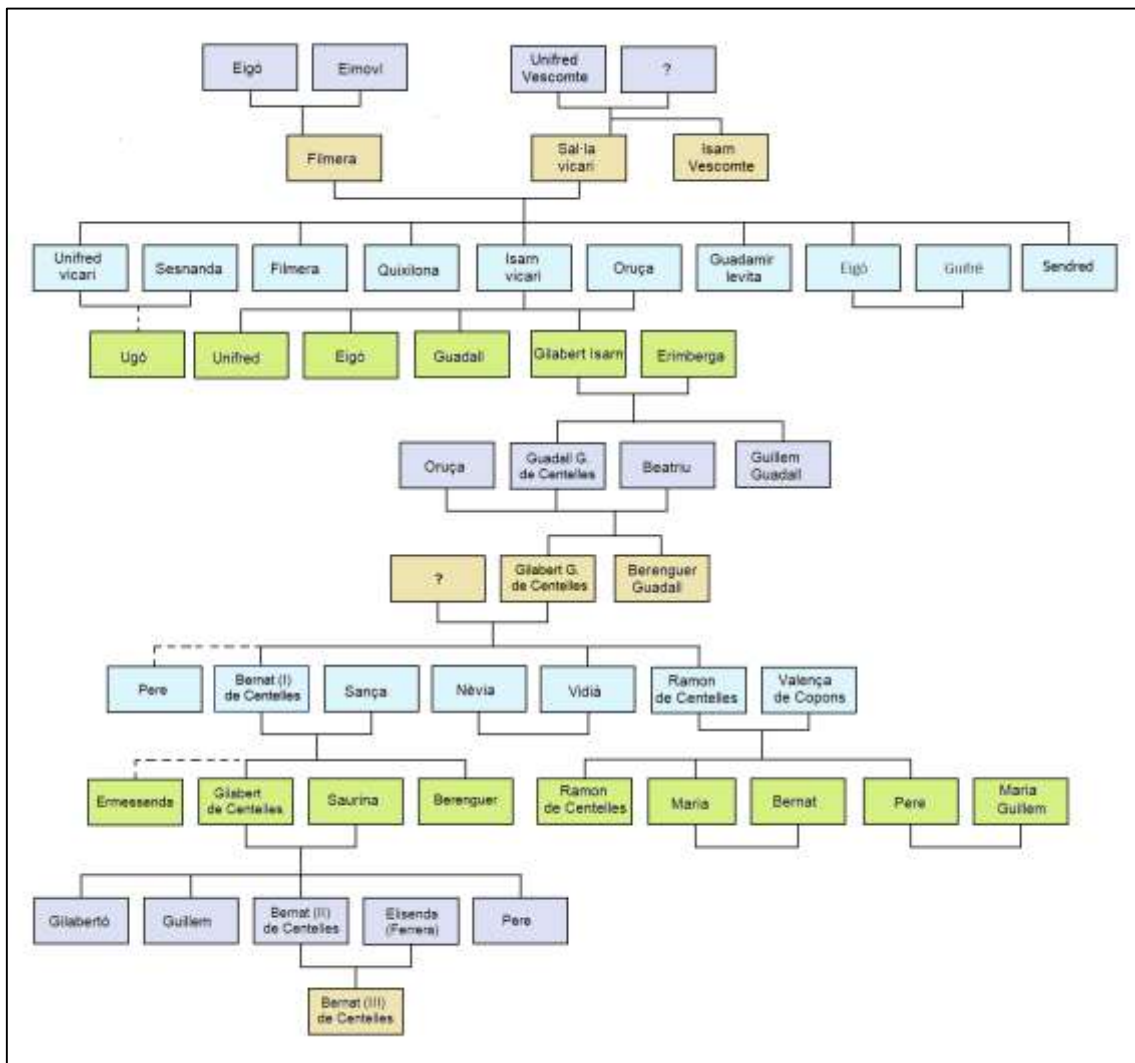
En aquest context tingué lloc l'acció del vicari Sal·la, eixit del tron genealògic vescomtal de Cerdanya-Conflent, com a part dels agents imprescindibles de l'empresa conqueridora comtal. Traslladat a les Guilleries i després al Bages, Sal·la fundà una nissaga pròpia que des del principi va reflectir a la seva escala els processos identificats a escala d'Osona en general: diàspora aristocràtica, pacte de conquesta, tendència a l'autonomia envers la matriu pirinenca, espacialització-agrariització-colonització del domini propi. Al mateix temps, va mostrar una capacitat de reproducció de noves nissagues arrelades al territori conquerit que portarien, al seu torn, el procés conqueridor més enllà, on també s'assentaren. Entre elles, la de Centelles. La formació del domini de la nissaga de Sal·la al sud d'Osona, a l'Alt Congost i al Moianès, així com a la cara nord del massís del Montseny, també va incloure operacions d'assentament de colons *cerdans* dirigides pel propi Sal·la i segurament el levita Guadamir, fill gran seu. Aquest assentament fou decisiu en la formació del nucli del domini de Centelles.

Els Centelles, apareguts documentalment al primer terç del segle XI, tenien una relació genealògica amb el vicari Sal·la, és a dir, la nissaga era el resultat de la diàspora aristocràtica pirinenca i, més concretament, de l'entroncament per la via matrimonial de

Sal·la amb aloers de les Guillerries. Aquesta fou la base sobre la qual es formà el domini al sud d'Osona, a través de l'entramat hereditari dels fills de Sal·la: el levita Guadamir i el vicari Isarn. el vicari Isarn, fill de Sal·la, va proporcionar tant part del domini com la filiació a l'identificat fins ara com a primer Centelles, Gilabert Isarn. La identificació de Gilabert com a fill d'Isarn ha permès resoldre l'enigma de la descendència del vicari Isarn i converteix els Centelles és un altre exemple que confirma la nissaga vicarial de Sal·la com un veritable “gresol de nobleses”. Aquesta metàfora de R. Martí & J. Gibert (2019) ha resultat fèrtil com a eina conceptual per resseguir els primers Centelles per les col·leccions diplomàtiques i situar correctament l'ancestre primerenc, Gilabert Isarn, en una línia familiar més antiga a partir del punt que el va deixar fa més de vint anys R. Ordeig (2003). La conquesta d'Osona fou la matriu en què es van produir les condicions per a la concreció de les nissagues feudals que apareixen documentalment més tard, fins i tot entrat el segle XI, com la de Centelles.

Pel segon matrimoni de Sal·la amb Ricarda, la nissaga es va vincular als vescomtes osonenca per la resta del període estudiat en aquesta tesi. Els Centelles, doncs, tenien un origen “més brillant i albirador” que el d'amos d'una simple “vila rural” que volia la historiografia local (Pladevall, 1976: 20, 27). De fet, eren senyors alodials del nucli del domini, incloses la fortalesa termenada de Sant Esteve a la qual donarien el seu propi nom. Aquesta condició alodial els proporcionava autonomia per gestionar el domini propi i per relacionar-se amb els comtes i amb nissagues poderosos –la vescomtal i els Muintanyola-Montcada- simultàniament i sense els límits de fidelitat d'una possessió feudal del nucli del domini. Simultàniament, els Centelles eren feudataris de forteses comtals i sens dubte també ho eren de dominis encara menys documentats, que, per exemple, feien que Guadall Gilabert, fill del primerenc Gilabert Isarn, anomenés com a *senyor seu* el senyor de Taradell Ramon Bermon, amb el qual també l'uniren vincles de confiança i interessos comuns durant tota la segona meitat del segle XI. Es tractava d'una combinació de formes de domini de geometria variable que fou una altra base de la puixança de la nissaga i que compensar, fet i fet, els entrebancs que la mateixa alodialitat del domini podria provocar circumstancialment: l'arribada tardana dels Centelles a Tortosa després de la conquesta del segle XII sembla deure's a una posició poc clara durant el conflicte entre els Cardona i els Montcada, alhora que promovia la fortificació del nucli del domini i l'encastellament de la residència aristocràtica en el castell dit des d'aleshores *de Scintillis*. Aquests mateixos entrebancs, nogensmenys, mostren que les

aliances aristocràtiques trenades als anys centrals del segle X pel vicari Sal·la pel seu matrimoni amb Ricarda entorn de 960, es projectaren cap al futur dos segles i més enllà.



GRÀFIC 19. Genealogia inèdita general dels Centelles.

El buit documental provocat per la pèrdua de l'arxiu patrimonial antic dels Centelles fa que el període formatiu del nucli del domini no compti amb informació específica, de manera que s'han de posar en valor notícies esparxes i sobretot extrapolar les informacions disponibles en major quantitat per altres llocs d'Osona. En canvi, a partir dels anys centrals del segle XI la disponibilitat documental augmenta, encara que sigui per la tendència general dels textos a multiplicar-se. Per això, el que millor es documenta pels Centelles és, no la formació del domini en el *mercat de la terra*, sinó el tràfic de dominis eminents entre els Centelles i altres senyors, un cop els pagesos, això és, els descendents dels vilars existents en el moment de la conquesta comtal, havien estat

desposseïts de la terra i dels mitjans de producció. La mateixa mancança documental fa impossible determinar amb quina intensitat es produí aquesta desposseïció, per bé que el dinamisme del tràfic de dominis eminents en el si de la xarxa aristocràtica dels Centelles a tot l'Alt Congost entre els segles XI-XII, així com el fet que aquell petit territori fos un veritable vesper de senyors, fan pensar que la desposseïció pagesa hi fou, abans de l'aparició documental de Gilabert Isarn el 1031, intensa. Cap la possibilitat, a més, que aquesta desposseïció ja es donés en temps del vicari Sal·la i dels seus fills, com indica la intensa activitat del levita Guadamir al Moianès. És a dir, les particions hereditàries de les herències de Sal·la, Guadamir, Isarn i altres membres de la nissaga amb domini al sud d'Osona i l'Alt Congost ja formarien part de la fase del tràfic de dominis eminents posterior al gruix de la desposseïció camperola i, per tant, tal vegada els Centelles tampoc haurien participat en el *mercat de la terra* amb la mateixa intensitat que els seus antecessors del segle X.

En tot cas, el que la documentació disponible mostra que al nucli del domini de Centelles es va produir una agrarització profunda per l'acció de la xarxa aristocràtica liderada i dinamitzada pels mateixos Centelles. Fonamentada parcialment en alienacions primerenques del fisc comtal o el reconeixement comtal de dominis preexistents com el castell de Sant Esteve, el tràfic de dominis eminents va atorgar cohesió de grup als magnats de l'Alt Congost. En aquest sentit, la dels Centelles presenta els trets d'una xarxa aristocràtica típica (Laliena (2011; 2015: 421-422; Morsel, 2004: sobretot 101-108).

Nogensmenys, l'agrarització del nucli del domini, tot i culminar molt temps després de la conquesta inicial, presenta trets que en mostren la unitat estructural amb aquella. A partir de la segona meitat del segle XI, poc després de l'aparició documental de la nissaga i mentre aquesta enfilava el camí cap al topollinatge, la transformació irreversible del nucli del domini amb una relació entre fortificacions, assentaments pagesos, concentracions poblacionals i espais de treball (conreus i erms) diferent de l'existent en el moment de la conquesta. En rigor, culminant-la. L'estudi de Pla de la Garga i la vall de Valldaneu a partir de la idea de la utilitat d'estudiar espais de dimensions majors que les de l'assentament concret i, sobretot, coherent geogràficament i històricament (Kirchner, 2011: 74), ha permès identificar –amb les limitacions pròpies de les informacions disponibles i els objectius d'aquesta tesi– que els factors determinants de la selecció pagesa i senyorial de les zones de residència i de conreu són diferents: la xarxa

de vilars preexistents a la conquesta com a cotilla que s'havia de necessàriament desfer per organitzar l'espai rural pròpiament feudal, però, al mateix temps, inicialment prou sòlida com per forçar a una ocupació primerenca dels intersticis entre termes antics. Això, però, és un pas previ però insuficient: com que les dimensions agràries dels assentaments pagesos són el factor clau que vehicula les dimensions, la morfologia i els mecanismes del domini (Barceló, 2013: 71, 77-78), el següent pas en aquesta recerca hauria de ser establir les dimensions dels assentaments millor documentats i més significatius existents en el moment de la conquesta (Múnter, p.e.), dels assentament de colonització situats en els intersticis (Riucerdà) i dels nous assentaments creats a iniciativa aristocràtica (Pla de la Garga, Valldaneu). Per exemple, què suposaven a efectes de relació entre selecció pagesa i senyorial les petites dimensions que, pel que sembla, tenien els assentaments de colons cerdans, molt sovint anomenats en forma de diminutiu i de caràcter polinuclear?

Ramon de Centelles es troba en un moment de canvi en la relació entre els conqueridors i el seu rerepaís. Fins aleshores la pràctica era el manteniment de la relació perquè era al rerepaís on s'obtenien les rendes que alimentaven l'empresa de la conquesta (Bartlett, 1994: 27-28, 57-59). Aquesta relació es troba en la presència simultàniament dels membres de la nissaga de Sal·la al rerepaís i a les fronteres del segle X, així com dels Centelles a la frontera en expansió mentre mantenien la residència al nucli del domini osonenc. La conquesta d'Osona va suposar un tombant, pel qual aquella relació entre frontera i rerepaís d'origen es va fer més prima. Aquest canvi es va deure a l'efecte combinat dels grans beneficis immediats obtinguts amb la conquesta feta en "detriment d'Hispania" (Virgili, 2001a) comparats amb els de les conquestes prèvies com la comtal d'Osona; el paper director del príncep Ramon Berenguer IV que proporcionava oportunitats majors als aristòcrates a recer seu, sobretot si com Ramon de Centelles no eren els hereus de la nissaga i major era la seva necessitat de protectors; i, finalment, del propi procés d'aprenentatge de formes de domini progressivament eficients experimentades tant a la frontera com al nucli del domini. Les accions d'espacialització i d'agrarització del nucli del domini ressonen en accions similars dutes a terme en conquestes posteriors. Així, per exemple, l'encomanament per Ramon Bermon, Guadall Gilibert de Centelles i altres magnats a un matrimoni la tasca de poblar el terme del castell de Mirambell a la marca de l'Anoia es va produir mentre, simultàniament, s'estenien els conreus i s'introduïen els masos com a forma bàsica d'explotació i enquadrament de la pagesia al Pla de la Garga. O Ramon de Centelles es va fer càrrec del mas de Burjassénia

(*mansum de Borgasenia*) amb la torre, un dels nuclis de colonització del Prat de Tortosa l'any 1184 (Kirchner & Virgili, 2018; Mateu & Virgili, 2020; Virgili, 2020), mentre al Prat de Tona i al Prat Narbonès de Vic culminava amb la difusió del mas i la transformació de la pastura extensiva original en mosaic agrícola una història que anava des dels alous amb torre del segle X, els dominis dels hereus del vicari Isarn a principis del segle XI i de Gilabert Isarn a mitjans de la centúria, i els Centelles s'hi feien presents per l'acord matrimonial entre Bernat (II) i Ferrera de Sentfores a finals de segle XII. El banc d'experiències de colonització, doncs, ja tenia història –i geografia- quan al segle XIII Maria de Centelles encarregava a especialistes del trasllat de colons el repoblament de les muntanyes del Montsià. L'experiència era el fil d'Ariadna que relligava, perfeccionant-los, les successives conquestes i experiències de transformació dels espais i les societats conquerides. D'això es tracta, precisament, en un procés d'aprenentatge (Retamero *et al.*, eds., 2016: xxii).

Mentre a Tortosa Ramon de Centelles consolidava el propi domini a la societat colonial en construcció (Virgili, 2018a) i la pròpia nissaga, al rerepaís el seu nebot Gilabert era veguer del rei i feia oblació del seu fill Pere a la canònica de Barcelona i preparava el matrimoni de l'hereu, Bernat (II), amb Ferrera de Sentfores, que aportà a la nissaga un feix de dominis entre Osona i el Vallès que per la seva grandària farien que a partir del segle XIII resultés inadequat el propi concepte de nucli del domini. Ramon de Centelles restà definitivament a Tortosa. Tanmateix, penso es pot matisar aquest canvi: Ramon de Centelles va continuar, per bé que ocasionalment, assistint a actes de l'aristocràcia del rerepaís i amb els seus parents osonencs els seus propis descendents participarien en la conquesta de València. La memòria de la nissaga tampoc no va perdre mai de vista el seu arrelament a l'Alt Congost des del temps de la conquesta inicial. Fins i tot als inicis de l'època moderna, quan els Centelles s'havien multiplicat en nombroses branques i el domini més ric es trobava a les baronies del País Valencià (Sempere, 2004), el nucli originari proporcionà el material llegendari per bastir els orígens familiars mítics necessaris per ocupar un lloc privilegiat en el puixant imperi castellà. I encara molt més tard, entre 1895-1897, Manuel de Llanza i Pignatelli d'Aragó, duc de Solferino i comte de Centelles, va promoure la construcció d'una capella neogòtica adossada a la parròquia de Sant Martí de Centelles, a la cripta de la qual manà traslladar les restes dels senyors enterrats encara al castell en ruïnes per salvar-les de l'espòli, el seu propi pare, la seva esposa i, finalment, ell mateix l'any 1927 (Pladevall, 1976: 96-98; Alcalá, 2008: 12). La

memòria de la conquesta va proporcionar l'utilitat de legitimació ideològica que es mantenia actiu segles després.

Així, a la qüestió plantejada per M. Barceló (2005: 20) sobre els conqueridors feudals que “sembla que apareguin tot de sobte a les portes de Tortosa i de Lleida” i que “això, sens dubte, és enganyós. Costa de fer conqueridors, és un aprenentatge difícil, aliè a qualsevol espontaneïtat social [...] El que desconeixem es, justament, com certs grups catalans aprenen a ser-ho”, l'estudi dels primers Centelles ha mostrat que l'aprenentatge venia de tres fonts complementàries. En primer lloc, de la memòria social de la conquesta del darrer quart del segle IX, entesa com la suma del reconeixement del passat, el record de les experiències i l'articulació amb les necessitats del temps històric en què el record es produeix i reproduïx (Fentress & Wickham 2003: 46-52). Els Centelles eren ben conscients, com ho mostra la refecció literària i interessada del record al segle XVI, que enfonsaven les seves arrels familiars i patrimonials en les accions d'espacialització i d'agrariació, i els seus agents, que consolidaren el nou ordre polític i productiu post-conquesta.

La segona font de l'aprenentatge era l'experiència adquirida en la transformació del nucli del domini amb la desarticulació de l'espai rural preexistent en el moment de la conquesta, la creació de nous assentaments, l'assentament de colons, la redistribució dels drets sobre els erms, les rompudes i extensió de conreus, la logística del sistema ramader, el desplegament d'aliances familiars, de fidelitat i interessos compartits en el marc de xarxes que tant actuaven al rerepaís com es projectaven cap a la frontera progressivament llunyana. Tot plegat, articulat entorn de la disciplina productiva de la renda, perquè cal no oblidar que els Centelles compartien amb la resta de l'aristocràcia els valors simultanis d'un “tough militarism and their quick eye for profit” (Davies, 1990: 35).

En tercer lloc, l'aprenentatge es va nodrir de l'intercanvi d'experiències entre el rerepaís osonenc i la frontera. En un procés fonamentat de manera privilegiada en el document escrit (“a legal blueprint, codifiable and transmissible”, Bartlett, 1994: 309-310), els Centelles també van participar en la disseminació de rèpliques del domini experimentades al rerepaís adaptades a contextos socials i ecològics canviants al ritme de les conquestes. (Torró, 2008: 98). En aquest sentit, només era d'escala la diferència entre la circulació d'experiències de gestió entre el nucli del domini als peus de les seques Costes de

Centelles i la llòbrega Vallcàrquera, les vinyes assolellades de Cubelles a la marca del Penedès, els turons de Mirambell a les portes i, finalment, Tortosa.

Aquestes foren les fonts de l'aprenentatge per les quals una nissaga aristocràtica que tenia el nucli del domini en un racó a l'extrem sud d'Osona es va fer conqueridora i colonitzadora d'èxit en terres cada cop més llunyanes. Desplegades al detall en un nombre de decisions i d'accions de les quals, malauradament, només se'n coneix una part molt petita, aquests fonts van propiciar que Ramon de Centelles, a Tortosa, no partís de zero, sinó que aplicés “els procediments que havien experimentat prèviament i, a la vegada, n'assajaven de nous. I els coneixements s'anaven acumulant a través d'un aprenentatge fet sobre èxits i fracassos” (Virgili, 2003: 287).

La nissaga de Centelles presenta encara, en el moment d'escriure aquestes línies conclusives, molts aspectes poc aclarits. Un d'ells és el genealògic. Des d'un punt de vista metodològic, l'estudi de la formació del nucli del domini de Centelles és un exemple que la història de l'aristocràcia medieval és, en bona part, una història de famílies, que només es reconstrueix després d'un penós treball genealògic a través de documentació sovint dispersa i fragmentària (Bartlett, 1989: 25). I tot i així, “the genealogies of the aristocracy, even as late as the thirteenth century, can be surmised more often than demonstrated” (Barlett, 1994, 50). És clar que no s'han pogut resoldre tots els dubtes, per bé que s'han solucionat algunes assumpcions indemostrables de les genealogies tradicionals de la nissaga. Aquestes, a data d'avui, es pot afirmar que són inservibles¹⁹⁴⁰. La genealogia era necessària per establir l'origen més antic de la nissaga en el focus original de la conquesta d'Osona, establir la seva relació principal amb la nissaga vicarial de Sal·la, gestor principal i beneficiari del pacte de conquesta, i, per tant els Centelles amb la conquesta inicial. Sortint, sense abandonar-la del tot, de la genealogia, l'aspecte que roman més desconegut és el de les dones de la nissaga entre els segles XI-XII, de les quals, en rigor, no sap res. Aquesta és una mancança seriosa, ja que és a través de les dones que es transmeten bona part dels atributs que fan una aristocràcia. Les dones eren, al capdavall, els vector de la transmissió del poder, una funció estratègica en la dinàmica de les nissagues i, per tant, també, de la dominació social de l'aristocràcia sobre el camperolat.

¹⁹⁴⁰ Vegeu <https://www.encyclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/centelles> (Consulta: juny 2025).

Al mateix temps, per bé que amb els seus homes exercien el domini sobre el camperolat, les dones es mantenien, dins del seu estrat social aristocràtic, en una posició socialment inferior a la dels homes (Morsel, 2004: 10). Un bon matrimoni era, per això, un repte social de primer ordre (p. 146-148). La relació del vicari Sal·la amb les successives esposes, Filmera que li va proporcionar la base material del seu poder a Osona i Ricarda a través de la qual va emparentar amb l'entorn vescomtal, és paradigmàtic, com s'ha vist.

No obstant això, i no de manera inesperada, tal com es preveia en començar a resseguir el rastre dels primers Centelles per col·leccions diplomàtiques i arxius inèdits, la voluntat de no perdre de vista la seva connexió amb la conquesta comtal d'Osona al darrer quart del segle IX ha permès il·luminar aspectes que amb un altre enfocament haurien romàs invisibles. Sobretot, amb una perspectiva convencional adreçada a fer la “història d'una (altra) família noble”. Aquest enfocament també ha fet desvetllar problemàtiques que hauran de ser, si és el cas, objecte de recerques posteriors. Per exemple, el domini de la nissaga sobre el castell de Burriac, al Maresme, i el paper del tronc genealògic dels Centelles en la configuració de la nissaga dels Sant Vicenç, que seria una mostra que el “gresol de nobleses” funcionava perfectament.

La tesi ha confirmat que els documents escrits tenen un alt valor informatiu sobre l'espai de conquesta i els ordres socials conquerits (Laliena, 2007: 48-49). Aquesta consideració del document escrit ha evitat la temptació d'elaborar una “història local” o una “història dels Centelles”, d'altra banda impossible per la pèrdua de l'arxiu més antic. En canvi, com que els documents enregistren tant la transferència de la *proprietas* pagesa a mans de l'aristocràcia com el tràfic del domini eminent posterior entre aristòcrates, són equiparables als del segle XII a la Tortosa post-conquesta, que A. Virgili (2007: 53) considera un precedent dels Repartiments que seguiren a les grans conquestes del segle XIII (Laliena, 2007; Torró, 2007; 2019: 25-28). El mateix *mercat de la terra* s'havia activat just després de la conquesta de Lleida, amb els mateixos resultats (Sabaté, 2003). Des d'aquesta perspectiva de “repartiments sense Repartiment”, el *mercat de la terra* osonenc dels segles IX-XI també fou un precedent de pràctiques que només serien formalitzades amb nous tipus documentals més tard, en bona part al ritme de l'afermament dels estats (Menant, 2015). Les actes de venda osonenques aparegudes massivament amb la conquesta comtal del darrer quart del segle IX es trobaven, així, a

l'inici d'un itinerari documental que s'aniria perfeccionant al ritme de la seqüència de conquestes posteriors.

També s'ha vist confirmada la importància, al costat de l'anàlisi documental, del recurs el coneixement del terreny per detectar els canvis en les formes i els emplaçaments de les zones de residència i els espais agrícoles, conreats o vacants però objecte d'explotació com boscos i pastures, la proliferació d'assentaments fortificats, l'expansió de la superfície conreada, etc. Encara que aquesta tesi es basa de manera preponderant en la documentació escrita, el reconeixement dels espais documentats per escrit i dipositaris d'informacions a les quals els textos, simplement, no presten atenció, s'ha confirmat que la combinació dels dos registres “produces results of great interpretative power” (Kirchner, 2011: 66). Caldrà aprofundir aquesta combinació en estudis de detall posteriors, especialment al Pla de la Garga i a determinats punts de les Costes de Centelles. En aquest mateix sentit, crec que també s'ha demostrat la necessitat de fonamentar en la mesura del possible les recerques en àmbits locals reduïts, ben delimitats com ara el nucli del domini de Centelles, en la documentació patrimonial, parcialment encara en mans privades, per obtenir una perspectiva de l'acció aristocràtica des del costat de la pagesia, el domini de la qual aquests documents fixaven i reproduïen -a banda, és clar, dels majors detalls sobre el terreny que ofereixen aquests textos.

L'assentament d'alguns Centelles a la naixent colònia valenciana (Torró, 1999) conduí a la compra, l'any 1314, per part de Gilabert de Centelles a Guillem Ramon de Montcada del domini de Nules com a part del pacte de matrimoni amb Blanca de Montcada. El fill d'ambdós, Gilabert de Centelles i de Montcada, va heretar l'any 1362 el solar originari de la nissaga a Osona, que després destinà al seu fill segon, Eimeric de Centelles i de Vilanova, mentre el primogènit, Pere de Centelles i de Vilanova, continuà la línia principal a Nules (Sempere, 2004: 41). Fou un pas més en la tendència secular al trencament de lligams entre els nous territoris colonials i els rerepaïsos i focus de les conquestes; per bé que, tanmateix, mai culminat del tot en el cas dels Centelles. Llavors, pel matrimoni de Violant de Centelles amb Jaume Carrós, els Centelles de Nules van incorporar el castell de Rebollet i la vila d'Oliva, que havien estat repoblats a partir de l'any 1249 per colons cristians duts pel pirata genovès expulsat de Sardenya i convertit en gestor de colonitzacions Carroccio di Alamanno da Costa, fet cavaller durant la conquesta de Mallorca pel rei Jaume (Soler Molina, 2020a). A la mateixa conquesta de

Mallorca, Carroccio havia coincidit amb contingents osonencs delerosos de participar dels beneficis de la campanya (Ollich, 1979), alguns dels quals s’hi van quedar com a colons en la nova societat feudal en construcció, com els Espanyol de Vic (Garcia, 1970). Entre aquests osonencs també s’hi comptava Pere de Centelles, l’oblat a finals del segle XII, que el 1229 ja era sagristà de la catedral de Barcelona i que, si el bisbe Berenguer de Palou que participà en la campanya predicava el *Destruir aquels qui reneguen lo nom de Jhesuchrist* (Alvira, 2018), Pere no quedava enrere en atribuir al favor de la Mare de Déu la destrucció de la societat andalusina de Mallorca (*que specialiter creditor tradidisse regnum Maioricarum in manus fidelium, cui iniuriebantur multipliciter ibidem mauri perfidi, nomen eius abhorrentes*; Pérez, 2021: 120).

Als seus dominis valencians, els Centelles impulsaren, amb experts duts de Sicília, la revolució de la canyamel i dels trapigs de sucre a la comarca de la Safor (Soler Molina, 2020b), mentre continuaven amb el seu “tradicional apego a las armas en la más rancia tradición aristocrática y medieval” (Narbona, 1990: 115). De Violant de Centelles i Jaume Carrós va néixer entorn de 1456 Violant de Carrós i de Centelles, que, en morir sense descendència segurament l’any 1511, fou heretada pel seu nebot Guillem Ramon de Centelles i Carrós, fill segon de la més petita de les seves germanes bastardes, Toda, la qual s’havia casat amb el seu cosí germà, Lluís de Centelles, el 1497; per aquest casament, Toda també es va convertir en senyora del castell de Centelles (Ferrer Pastor, 2008), la vella fortalesa de Sant Esteve que ja estava dempeus quan les hosts del comte Guifré, segurament amb les del vescomte de Conflent i un grapat de cerdans amb els seus bestiaris, la van incorporar al domini ja feia més de sis-cents anys. En un context hereditari enrevessat per la multitud de branques que tenia aleshores l’arbre genealògic de la nissaga (Fernández Nadal, 2003: 184-186), l’any 1544, Toda de Centelles i de Carrós, ja vídua, continuava senyorejant el castell de Centelles i també posseïa l’*hospicii et orte dictorum lo hostel est orta del senyor de Centelles* a la *popula* de la Garriga, on els Centelles ja tenien en domini la casa forta de Blancafort a mitjan segle XII. En virtut del senyoriu a la Garriga, Toda va establir a Guillem Saguí, ell mateix un immigrant originari de la parròquia de Gausacs de la diòcesi francesa de Caors, un pati de terra per edificar situat a l’*orta del senyor de Centelles*. El pati afrontava amb la plaça de la Garriga, la carnisseria del lloc, la casa d’en Ros que era alou de la casa de Centelles, i els tarongers de l’horta

(*cum tarongés dicte orte*)¹⁹⁴¹. Primer cítric arribat a la Península al segle X a través d'al-Andalus, segurament primer a Sevilla i després al País Valencià (Trillo, 2004: 96; Watson, 1997: 115), el regne de Portugal n'era a mitjan segle XVI principal difusor del conreu a Europa i a les naixents colònies americanes (Duarte, 2017). Potser els Centelles en foren els seus difusors primerencs al Vallès, des dels dominis valencians, potser des dels segles XIII-XIV? Al capdavall, quan es documenten els tarongers la capella de Santa Maria del castell de Centelles ja devia estar decorada amb les ceràmiques blaves valencianes que, a finals del segle XIX, Santiago Rusiñol seria l'últim en deixar-ne constància escrita abans que desapareguessin víctimes de l'espoli (Jaime, 2011: 151)¹⁹⁴². De confirmar-se la procedència valenciana dels *tarongés* de la *popula* vallesana, serien un altre exemple que la circulació d'experiències continuava quan la frontera s'havia allunyat definitivament del nucli originari.

Com el cognom catalanitzat de la mateixa Toda, inicialment el d'un pirata incorporat als rangs aristocràtics, podria semblar que els tarongers garriguencs al segle XVI tenen poc a veure amb la conquesta inicial d'Osona i els orígens remots de la nissaga. Que són una altra història. En rigor, però, és la mateixa: una que relliga immigrants francesos plantadors de tarongers al Vallès, pirates genovesos, sufocadors de revoltes musulmanes, beneficiaris de repartiments, colonitzadors de la Tortosa post-conquesta, promotors de vinyes al Pla de la Garga i a la marca del Penedès, col·laboradors de rudes feudals a la frontera de l'Anoia, consagradors d'esglésies al rerepaís, i així fins arribar a un fins ara obscur –i que espero haver contribuït a il·luminar– Gilabert Isarn que en acte públic a la porta de l'església de Sant Martí de Centelles, l'any 1031, va rebre del seu padrí Unifred un conjunt d'alous a l'extrem meridional d'Osona. I encara anava més enllà, la història, fins al vicari Isarn, al seu pare Sal·la i fins quan el comte Guifré i el vescomte de Conflent, acompanyats de guerrers, de colons i probablement dels seus ramats, van posar el peu a Osona al darrer quart del segle IX. Una història que canviava d'aspecte però que sempre era la mateixa: la d'una conquesta que no s'acabava mai (Retamero & Torró, 2018: 5). És això, de fet, el que he mirat d'explicar en aquesta tesi.

¹⁹⁴¹ Museu Biblioteca Fundació Maurí. Arxiu patrimonial de Can Terrers de la Garriga, perg. 515, 525, anys 1544-1549.

¹⁹⁴² Sobre les ceràmiques blaves de Manises del segle XV del Museu de Ceràmica de Barcelona, procedents sens cap dubte de les ruïnes del castell de Centelles, L. Darna (2012: 302).

APÈNDIX DOCUMENTAL.

Aquest petit apèndix documental no té voluntat de ser un diplomatari exhaustiu dels Centelles sinó que són els textos més rellevants que s'han utilitzat per la tesi i que en sostenen els arguments i les conclusions. Fins a Bernat (I) de Centelles, tanmateix, sí que es tracta d'un recull exhaustiu: només en queden fora aquells documents que plantegen dubtes seriosos sobre la seva relació amb la nissaga primerenca –i per aquesta raó tampoc s'han fet servir.

1.

980 desembre 8.

Isarn, vicari, fa testament, nomena com a marmessores les seves germanes Eigó i Quixol, la seva esposa Oruça, l'abat Abó de Sant Benet de Bages, el monjo Adroer, Sal-la, Guadamir i Llopart. Deixa a Oruça i als fills tinguts conjuntament diversos dominis i al seu fill Guadall uns alous a Osona.

Banci, sacerdot.

CCIV, doc. 1327.

2.

984 juny 20.

Eigó, Quixol, Oruça, el prevere Adroer i Guadamir, marmessors del testament d'Isarn, vicari, donen a Sant Benet de Bages diversos dominis tinguts al comtat d'Osona, al terme del castell de Solterra.

Serfdeué que anomenen Daniel, prevere i monjo.

CCIV, doc. 1468.

3.

997 juny 17.

El sacerdot Giscafred, Adroer i Josfred, marmessors d'Hugó, mort en batalla, donen a Sant Benet de Bages un alou al comtat d'Osona, entre el Sevedà i el terme del castell de Sant Esteve, i que havia comprat a la seva germana i que abans havia estat d'Unifred, fill d'Isarn.

Adanagild, prevere.

CCIV, doc. 1771.

4.

1004 març 16.

Guisad ven a la seva esposa Preciosa uns alous situats al comtat d'Osona, al terme del castell de Taradell i al Sevedà. L'alou de Malquers l'havia comprat als fills d'Eigó, de Coloma i de Sendreda, i afronten en una terra d'Oruça i dels seus fills.

Gotfred, sacerdot.

Pladevall, 1989, doc. 3.

5.

1004 febrer 15.

Eigó, filla d'Isarn, rep l'exvacuació d'un alou situat al terme del Sevedà, a Vallossera, que el feudatari vescomtal Esperandeu defensava ser seu mentre que Eigó sostenia que el seu pare Isarn i ella mateixa l'havien tingut durant més de 30 anys.

Vidal, prevere.

DCV, doc. 680.

6.

1031 gener 18.

Gilbert Isarn, amb la seva esposa Erimberga i els seus fills Guadall i Guillem, rep d'Unifred, per raó de fillolatge, l'alou que aquest té al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma, a l'Abella; al Congost, a Monteugues, i a l'Altella. Ho rep amb la condició que ell, la seva esposa i fills ho tindran en vida i després de la mort dels fills passarà a Sant Pere de Rodes. A canvi, Gilbert dona a Unifred un mul i un llebrer.

Gausfred, sacerdot.

DCV, doc. 884.

7.

1033 octubre 13.

Gilbert Isarn es compta entre els laics i nobles que assisteixen a la catedral de Vic plet per la possessió del castell de Calaf pel vescomte Folc de Cardona, contestada pel bisbe Oliba. Els jutges reconeixen la possessió del castell a la nissaga vescomtal.

Guifré, prevere.

CDADC, doc. 98.

8.

1040 gener 17.

Guinedell i el seu fill Isarn venen a Guadall i la seva esposa Oruça una feixa de terra situada al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma, al lloc de Banyeres, per 8 sous.

Guillem, subdiaca.

Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-22.

9.

1040 març 19.

Guadall i la seva esposa Oruça venen a Guitard un alou situat al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma, al lloc anomenat Ollic, per 5 unces. L'alou afronta amb Vilarestau, la Garga i el molí del Pujol que és d'en Gilabert.

Guillem, subdiaca.

Rocafiguera, 1983, doc. 4.

10.

1048 abril 26.

Guitard Josfred empenyora a Gilabert Isarn i al seu fill Guadall un soler amb cases, un molí i altres coses situat al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma, a Ollic, entre la vall del Congost i la Roca d'Ollic, amb la condició que si els seus hereus volguessin l'alou de Corró al Vallès i de Calcina a Osona contra el que estableix la donació prèvia de Gilabert Isarn i Guadall, aquests passin a disposar de l'alou empenyorat.

Guisad, levita.

Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-23 (= 13-3-24).

11.

1057 juliol 19.

Guillem Miró ven a Bonfill Odesind i la seva esposa Sança un alou situat al comtat d'Osona, a la Castanyola, a la parròquia de Sant Genís de Taradell i els seus termes, per 17 unces d'or cuit de moneda de Barcelona a raó de 10 mancusos per unça, que afronta amb un alou de Gilabert Isarn.

Ponç, prevere.

Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 1463.

12.

1062 abril 6.

Ramon Bernat ven a Bonfill Miró, Guitard Borrell i Guillem tres mujades de vinya situades al comtat de Barcelona, al terme de Castellet, a l'Arboç, per una euga i el seu pollí, que afronten amb les del difunt Gilabert Isarn que ara són d'Erimberga.

Ramon, escrivà.

PACBa, doc. 577

13.

1064 febrer 18.

Guadall Gilabert és testimoni de la venda de Ramon Bermon i Belisenda a Guillem Ot la batllia i el senyoriu d'un alou situat al comtat d'Osona, a Sant Vicenç d'Orsal, a Malniu, per deu mancusos d'or en moneda de Barcelona.

Sunifred, sacerdot.

DCV, doc. 1254.

14.

1066 gener 8.

Guadall Gilabert és testimoni de la convinença entre Renard Guillem i el vescomte Ramon i Ramon Bermon per la castlania del castell de Tagamanent.

Pere, sacerdot.

Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-3-32.

15.

1066 abril 19.

Guadall Gilabert és testimoni de la venda per Ramon Bermon i Belisenda a Guillem Ot la batllia i el senyoriu d'un alou que aquest té al comtat d'Osona, a Sant Vicenç d'Orsal, a Malniu, per un cavall i un cot bons.

Sunifred, sacerdot.

DCV, doc. 1292.

16.

1066.

Guadall Gilabert i Bonfill Guillem fan una convinença pel castell de Sant Esteve.

No consta escrivà.

Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Rupit, 1-25-7, f. 1 (Nota simple al marge)

17.

1067 juny 12.

Erimberga i el seu fill Guadall Gilabert bescanvien amb l'abat Miró del monestir de Sant Benet un alou propi situat al comtat d'Osona, a la parròquia de Sant Andreu de Tona, al Planell, que tenen pels seus pares, rebent un altre alou de Sant Benet situat a Casoles.

Ramon, levita.

Arxiu del Monestir de Montserrat, Sant Benet de Bages, perg. 139.

18.

1067/1071 octubre 16.

Guadall Gilabert, fill de la difunta Erimberga, jura fidelitat als comtes Ramon Berenguer i Almodis pel castell abans dit de Bellveí i ara de Far, prometent-los ajut contra tots els seus enemics, excepte el seu senyor Ramon Bermon.

No consta escrivà.

PACBa, doc. 791. L'editor proposa la data 16 octubre 1052/1071.

19.

1073 febrer 16.

Guadall Gilabert i la seva esposa Beatriu són testimonis de la venda feta per Sicarda a Gilabert Oliba i la seva esposa Estefania d'un alou que havia estat d'Ermemir de Castelltallat situat al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma o a Casoles.

Pere, levita.

Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-21.

20.

1073 abril 2.

Guadall Gilabert és marmessor del testament de Belisenda, amb el seu marit Ramon Bermon, Miró Guillem i Bonfill Guillem.

Guillem, sacerdot.

DCV, doc. 1350.

21.

1073 abril 26.

Guadall Gilabert és testimoni, amb Ramon Bermon, de la corroboració i nomenament de marmessors del testament de testament de Belisenda, esposa de Ramon Bermon.

Guillem, sacerdot.

DCV, doc. 1351.

22.

1076 abril 4.

Guadall Gilabert promou, amb Ramon Bermon, la consagració de l'església de Sant Genís de Taradell, feta pel bisbe Berenguer de Girona a prec de l'antic bisbe d'Osona Guillem Guifré i dels canonges de la mateixa seu. El terme parroquial transcorre entre els alous de Guadall Gilabert i del comte Ramon al riu de Tona.

No consta escrivà.

IACDEC, doc. 222.

23.

1078 octubre 11.

Guitard Josfred ven a Guadall Gilabert, la seva esposa Beatriu i al fill d'ambdós Gilabert Guadall l'alou que té per compra als comtes Berenguer i Guisla consistent en la meitat de la vall de Vallcàrquera, situada al comtat de Barcelona, per 30 unces d'or.

Pere, subdiaca.

DCM, doc. 56.

24.

1083 abril 11.

Guadall Gilabert, la seva esposa Beatriu i el fill d'ambdós Gilabert Guadall com a testimoni venen a Berenguer Guitard un mas que tenen per compra i altres procedències situat al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma, al lloc de Casoles, per 50 mancusos.

Miró, sacerdot.

Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-19.

25.

1085 març 28.

Guadall Gilabert, amb Bermon, Ramon Bermon, Bernat Guillem i Pere Ramon venen a Ramon Otger i la seva esposa Ermetruit el cens que perceben en un mas posseït conjuntament al comtat d'Osona, al terme del castell de Mirambell per 5 unces d'or bo i òptim. S'inclouen els serveis militars.

Bernat, prevere.

CDADC, doc. 269.

26.

1086 maig 4.

Guillem Gilabert és testimoni de la venda per Ermengarda, Sicarda i Eigó a Bernat Bernat d'un alou situat entre Sant Martí de Riudeperes i Santa Maria de Vilalleons, a Heures, per 20 mancusos en moneda de València.

Isarn, prevere.

PACBb, doc. 172.

27.

1091 agost 12.

Guadall i el seu fill Gilabert són testimonis, amb Ramon Bermon, de la convinença feta entre Guillem Ramon de Taradell i Guillem Ramon, per la qual el primer encomana al segon el castell de Taradell i estableix que la fortalesa d'Heures l'ajudi quan sigui necessari.

Oliba, sacerdot.

PACBa, doc. 1537.

28.

1100 març 8.

Guadall Gilabert es testimoni de la donació de Gombau a Bernat Geribert d'un alou que té pels pares, situat al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Coloma, al lloc de Casoles, rebent a canvi un astor i dos gossos.

Ramon, escrivà.

Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 13-3-10. És còpia.

29.

1111 gener 21.

Gilabert Guadall és senyor d'un feu tingut per Tedmar de Castellterçol, que el consigna en el seu testament.

Berenguer, prevere.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 1125.

30.

1114 juliol 2.

Guadall Gilabert i Berenguer Guadall són testimonis de la donació per Ramon Berenguer, comte de Barcelona, a Berenguer Vives de Guilla Ramon com esposa.

Pere, clergue.

PACBb, doc. 460.

31.

1117 febrer 20.

Gilabert Guadall de Centelles posa sota la batllia i protecció de l'església de Santa Maria de l'Estany la seva persona, el seu fill i la resta de la descendència i la casa forta de Sant Martí de Centelles amb les seves pertinences, on resideix, establint un cens anual d'una quartera de forment, una èmina d'ordi, una perna, un parell de gallines i una èmina òptima de vi. Signa el seu fill Bernat.

Ponç, escrivà.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

32.

1117 març 9.

Gilabert Guadall és testimoni de la donació d'un alou retingut injustament pels senyors de la casa d'Heures a Santa Maria de l'Estany, donat prèviament pels seus pares, a canvi d'usdefruit perpetu i un cens de la tasca, un altre alou i un aniversari per la memòria del pare donador.

Ponç, escrivà.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 40-41.

33.

1128 desembre 26.

El canonge Pere Ramon de Taradell dóna a la canònica de la catedral d'Osona diversos béns, entre ells un molí situat al Congost, a l'Abella, que fou de Guadall.

Gerard, escrivà.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, *Liber Dotationum Antiquarum*, 51, f. 103.

34.

1131 desembre 14.

Gilbert de Centelles és testimoni de la lloació de la donació del castell de Castellcir i del cens pel domini a l'Estany. L'abat fa partícips els senyors de Castellcir dels beneficis espirituals del monestir.

Ponç, escrivà.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 72

35.

1133 maig 15.

Guadall Gilbert havia tingut uns alocs a Ermedans, al terme de Tona, que Bermon Mir deixa en testament al seu fill Bermon.

Ramon, levita.

Arxiu Capítular de Barcelona, perg. 1-5-492.

36.

1134 maig 22.

Gilbert de Centelles dóna a Santa Maria de l'Estany dos masos i una coromina situats a la parròquia de Sant Genís de Taradell, al lloc de Valltriguera, reservant-se l'usdefruit perpetu a canvi d'un cens d'una quartera de forment, per la seva ànima i dels seus familiars. Signa Bernat de Centelles.

Guillem, sacerdot.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 37.

37.

1134 juliol 29.

Bernat de Centelles és testimoni d'acord arbitral entre el bisbe i el capítol de Vic, per una banda, i Guillem de Torre, per una altra, sobre els drets respectius en un alou situat al terme de Tona.

Pere, sacerdot.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 26

38.

1142 juliol 11.

Gilabert de Centelles dona el vist-i-plau a una concòrdia entre Pere Guillem i el seu germà Berenguer, sacerdot, i el prior de Santa Maria de l'Estany per l'herència del germà d'aquest, Bernat, que afecta a dominis situats al comtat de Barcelona, a les parròquies de Parets, la Garriga i Samalús. Els germans hi renunciem a favor de l'Estany.

Ponç, levita.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 347.

39.

1142 juliol 8.

Gilabert de Centelles dona l'alou de Puig-Oriol que té per herència a Santa Maria de l'Estany juntament amb la tercera part del delme de la parròquia de Santa Coloma de Vinyoles i el seu propi cos. Signem com a testimonis el seu germà Berenguer i Ramon de Centelles.

Arnau, prevere

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32.

40.

1145 maig 7.

Gilabert Guadall és el senyor de diversos feus que per la guarda del castell de Sant Esteve té Guillem Bonfill, que fa testament i els lliga al seu fill Guillem.

Bernat, escrivà.

PACBb, doc. 840.

41.

1147 agost 14.

Bernat de Centelles és un dels fiadors que el bisbe de Vic designa en la convenença entre el vescomte Ramon Folc de Cardona per l'equivalència entre les monedes de Vic i de Cardona durant un temps determinat, dinamitzar-ne la circulació i determinar els territoris afectats per l'acord. Cada fiador haurà de pagar 1.000 sous dels 10.000 fixats com a fiança per cada cop que es trenqui l'acord.

Berenguer, escrivà.

CDADC, doc. 379.

42.

1152 desembre 27.

Bernat de Centelles és testimoni de la donació per part del comte Ramon Berenguer IV de l'església de Santa Maria de Moià i els drets jurisdiccionals i comercials de la vila a Santa Maria de l'Estany.

Ramon, sacerdot.

PACBb, doc. 952.

43.

1155 juny 5.

Gilbert de Centelles rep el castell d'Oló amb els feus pel testament de Ramon d'Olost.

Gerald, prevere.

PACBb, doc. 993.

44.

1156 octubre 1156/ 1157 febrer.

Bernat de Centelles consta en el capbreu de les rendes de la muntanya de Tagamanent i de les despeses del palau comtal de Vilamajor, al Vallès, on s'allotjà primer amb mercaders que anaven amb ell, i després amb Pere de Santa Eugènia i Guillem Jofre d'Arled que anaven a veure el comte.

Escrivà desconegut.

PACBb, doc. 1019.

45.

1139 gener 19.

Per laude i consell de prohoms, Bernat de Centelles i la seva esposa Sança defineixen a favor de l'abat de Sant Cugat del Vallès l'honor denominada Milió i altres de la Mussara i del castell d'Olèrdola, que Vidià, germà de Bernat, va deixar en testament a aquest monestir, i que ells pretenien injustament retenir. Signen els seus fills Gilabert i Berenguer.

Guillem, escrivà.

CSCV, doc. 1024.

46.

1167 agost 18.

Bernat de Centelles és testimoni de l'empenyament del castell de Muntanyola a Santa Maria de l'Estany per part del senescal Guillem Ramon, el seu germà Otó i els seus fills Guillem de Montcada i Ramon, per un deute de 165 morabatins de bon or i recte pes.

Escrivà il·legible.

AASA, doc. 394.

47.

1163 octubre 25.

Ramon de Centelles fa de testimoni de la donació "propter nupcias" de Guillem de Tagamanent a Guillema.

Bernat, sacerdot. És còpia.

Arxiu del Marquès de Santa Maria de Barberà, Col·lecció Pergamins, perg. 7-2-22.

48.

1170 octubre 9.

Saurina, parenta de Bernat de Gallifa, el seu marit Gilabert de Centelles i els seus fills reben de Bernat de Gallifa, parenta seva, un honor que té en feu o alou al terme de Gallifa, excepte dos masos i la reserva d'usdefruit mentre visqui. Saurina, a canvi, li fa homenatge. Pere de Centelles fa de testimoni.

Arnau, sacerdot.

AASA, doc. 421.

49.

1171 juny 4.

Berenguer de Centelles i Bernat de Blancafort són testimonis de la redempció per part de Ramon de Montcada de l'honor de Palomera i un altre honor a Lleida, valorats en 600 morabatins, que havien estat empenyorat a Pere de la Sala i Pere de Norset.

Hiteri, escrivà.

DSMSC, doc. 149

50.

1171.

Ramon de Centelles i Pere de Centelles reben del rei Alfons, que segueix el consell de Guillem Ramon Dapifer i de Ramon de Montcada, unes cases i heretats que havien estat del pescador Gerald i de la seva esposa, situades a Tortosa.

Escrivà desconegut.

Transcripció parcial: Miret i Sans, 1910: 183¹⁹⁴³.

51.

1169 setembre 27.

Bernat de Centelles i el seu fill Gilabert de Centelles donen fe de les darreres voluntats de Guillem de Cabrera, feudatari de Guillem Ramon de Montcada.

Andreu, sacerdot i escrivà públic

DPo, doc. 358.

52.

1174 octubre.

Pere de Centelles i altres nou homes reben del rei Alfons la vinya de la Palomera a canvi de 1500 sous jaquesos i la meitat de la verema, tret el delme i la primícia així com la torre amb el cortal, amb Ramon de Montcada fent de fiador de l'acte.

Bernat de Caldes, escrivà reial.

DPo, doc. 511.

¹⁹⁴³ A partir d'aquest moment, els documents de l'activitat de Ramon de Centelles a Tortosa es poden resseguir a peu de pàgina de l'apartat dedicat a ell mateix. Vegeu 3.5.2. Ramon de Centelles a Tortosa.

53.

1176 juliol 6.

Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina fan una concòrdia amb Pere de Balenyà, els seus germans i la seva mare Dolça per la delimitació de l'alou de Sant Quirze que fou de Pere de Maçanet i de Bernat de Gallifa, situat al terme de Terrassa. Bernat de Centelles, pare de Gilabert, es troba entre els magnats que intercedeixen entre ambdues parts i Berenguer de Centelles, germà de Gilabert, entre els testimonis.

Pere de Corró, escrivà.

DCM, doc. 140.

54.

1177 juliol 6.

Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina, d'una banda, i Guillem de Balenyà, els seus germans i la seva mare Dolça, d'una altra, arriben a un acord per dictamen de Berenguer de Cardona i altres magnats, entre ells Bernat de Centelles, sobre els drets respectius als castells de Castellet i Gallifa i les honors que foren de Pere de Maçanet i de Pere de Gallifa.

Pere de Corró, escrivà.

ASA, doc. 474.

55.

1171 agost 11.

Gilabert de Centelles és testimoni de la donació que fan Pere Gros, la seva esposa Adaleç, la mare d'ell, Dolça, i els fills del matrimoni, Pere i Guillem, a Guillem de Montral i a la seva esposa Sibil·la el feu que tenien per Bernat de Sentfores a Vilaradulf i Almúnia, i el mas de Preixans que tenien per Guillem d'Heures. Reben 41 morabatins.

Ramon, sacerdot.

Arxiu Capitular de Barcelona, 1-2, sense numerar, any 1177.

56.

1178 juliol 15.

Bernat de Centelles i el seu fill Gilabert, amb el testimoniatge de les esposes d'ambdós Sança i Saurina i del germà de Gilabert, Berenguer, posen en batllia de l'Hospital la casa forta de Centelles i l'horta adossada, més els dos molins de Santa Coloma, per un

cens d'un parell de capons sobre aquests molins més un altre d'una quartera de forment sobre els molins de Font Tobal situats a la parròquia de Sant Quirze Safaja.

Pere de Corró, escrivà.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 36.

57.

1181 gener 7.

Bernat de Centelles forma part del grup de magnats que intercedeixen entre l'església de Santa Maria de Solsona i els seus canonges i Arnau de Canals pel conflicte per les rendes que havia de satisfer el mas d'Erimany, a prop de Caldes de Montbui, que Pere Ramon i la seva esposa, pares d'Arnau, havien donat a Santa Maria.

Pere, sacerdot.

DCM doc 147.

58

1182 octubre 1.

Bernat de Centelles i els seus fills Gilabert i Berenguer són testimonis de la donació per Guillem de Sant Esteve, Ermessenda i l'hereu Bernat de Castell del terç del delme de Santa Coloma a Santa Maria de l'Estany, exceptuant el blat del batlle, a canvi de 100 sous per part de l'Estany.

Martí, sacerdot.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 32

59.

1185 juny 24.

Bernat de Centelles i la seva esposa Sança, amb el seu fill Gilabert i la seva esposa Saurina, confirmen a Santa Maria de l'Estany l'honor de Puig-Oriol que Gilabert de Centelles, difunt, va donar a l'església. Signen Bernat de Centelles i Guillem de Centelles, fills de Gilabert.

Arnau, prevere.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 31.

60.

1185.

Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina amb els seus fills Bernat, Guillem i Gilabert donen a Santa Maria de l'Estany per l'ànima del germà de Gilabert, Berenguer, tots els béns que aquest va deixar en testament, l'honor de Canal que tenen a la parròquia de Tona i el parell de capons que reben del molí de Gurri. Designen el sacerdot Berenguer de Rovira perquè pregui per l'ànima de Berenguer de Centelles, difunt.

Escrivà desconegut.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 24.

61.

1189 desembre.

Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina donen a Joan de Palau, la seva esposa Gieta, al seu gendre Arnau i l'esposa d'aquest Ermessenda dos masos situats al comte de Barcelona, al terme de Terrassa, a les parròquies de Sant Quirze i de Sant Julià d'Altura, als llocs de Palau i de Valadell, per determinades prestacions en espècie, rebent a canvi 10 sous. Signen els fills de Gilabert, Bernat, Guillem i Gilabertó.

Guillem prevere.

AASA, doc. 551.

62.

1190 març 4.

Gilabert de Centelles és senyor del mas que Pere, fill de Berenguer de Querol, dóna a la seva esposa Gerunda per les esposalles, situat al comtat de Barcelona, a la parròquia de Sant Quirze. Signen el mateix Gilabert, la seva esposa Saurina i el seu fill Gilabert.

Pere de Corró, escrivà.

AASA, doc. 553.

63.

1190 setembre 24.

Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina donen a Pere Teixidor i la seva esposa Maria un alou situat al comte de Barcelona, a la parròquia de Sant Quirze, prop de l'església, per tal que l'edifiquin, el millorin i hi visquin, per determinades prestacions

en espècie i rebent a canvi 40 sous. Signen els fills de Gilabert, Bernat, Guillem i Gilabertó.

Berenguer, subdiaca.

AASA, doc. 557.

64.

1190 desembre 4.

Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina donen a Ramon de Sallent, la seva esposa Ermessenda i tots els seus un mas situat al comte de Barcelona, al terme de Terrassa, a la parròquia de Sant Quirze, al costat de l'església, per determinades prestacions en espècie i serveis, rebent a canvi 9 sous. Signen els fills de Gilabert, Bernat, Guillem i Gilabertó.

Berenguer, subdiaca.

AASA, doc. 560.

65.

1190 octubre.

Berenguer de Centelles és testimoni de l'acord de pau imposat pel rei Alfons II per resoldre el conflicte entre Guillem de Cardona i Guillem Ramon de Montcada, en el moment que aquest segon és amb el rei a Barbastre, sota diferents pactes.

Garcia de Saragossa, escrivà.

CDADC, doc. 427.

66.

1192 juliol 28.

Gilabert de Centelles i Berenguer de Centelles són marmessors del testament de Ramon d'Olost. Gilabert, a més de rebre una honor, és designat custodi de l'espasa que rebrà Arnau, fill d'Arnau Pere, quan sigui armat cavaller.

Escrivà desconegut.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Pergamins de l'Estany, perg. 10.

67.

1192 desembre 20.

Gilabert de Centelles i la seva esposa Saurina amb els seus fills Bernat i Guillem, més el germà de Gilabert Berenguer de Centelles, posen en batllia de l'Hospital les honors que tenen a les parròquies de Taradell, Balenyà i Tona, més una quartera de forment i un altre cens percebuts sobre el mas Riera de la parròquia de Santa Coloma.

(Pere), sacerdot.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Calaix 6, perg. 46.

68.

1193 octubre 26.

Gilabert de Centelles és testimoni de la donació per Guillema, esposa del difunt Pere de Cols, del mas de Riucerdà situat a la parròquia de Santa Coloma, al lloc de Riucerdà.

Escrivà desconegut.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

69.

1194 agost 31.

Gilabert de Centelles és testimoni de la donació del cens sobre el molí de Canal que fa Guillem Ramon de Montcada a Santa Maria de l'Estany per l'ànima de Berenguer de Centelles i perquè Déu els perdoni tots els seus delictes.

Ramon, sacerdot.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 23.

70.

1194 setembre 27.

Gilabert de Centelles és testimoni de la permuta entre Guillem Ramon de Montcada i la seva esposa Guillema i el monestir de Santes Creus del mas de Galliners pel mas de Valmoranta, que havien donat prèviament l'abat de Santes Creus per al sosteniment d'un monjo prevere.

Guillem de Limoges, monjo.

DSMSC, doc. 373.

71.

1196 maig 17.

El Papa Celestí III atorga una butlla al monestir de Sant Benet de Bages per la qual li confirma els seus dominis, entre els quals els situats al terme del castell de Centelles.

Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals, Sant Benet de Bages, perg. 550.

72.

1198 maig.

Jussiana de Sentfores, Bernat de Centelles i Ferrera de Sentfores, Gilibert de Centelles i Saurina, renunciem als seus drets sobre dos masos del terme de Sentfores que Bernat de Sentfores va deixar en el seu testament a Santa Maria de l'Estany. Guillem de Centelles fa de testimoni.

Guillem, sacerdot.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 21.

73.

1198 juny 10.

Gilibert de Centelles i la seva esposa Saurina fan oblació a la canònica de Barcelona del seu fill Pere i el doten amb el mas del Pont, situat a la parròquia de Sant Quirze, terme del castell de Terrassa. Signen els seus altres fills Bernat, Gilibert i Guillem.

Pere de Corró, escrivà.

Arxiu Capitular de Barcelona, *Liber antiquitatum*, III, f. 353.

74.

1199 gener 13.

Gilibert de Centelles i el seu fill Bernat són testimonis de la donació per Dolça de Casoles amb el seu marit Bernat Alfanec, les seves germanes Ermessenda i Eliarda i la seva mare Guillema, del mas de Riucerdà amb totes les pertinences i les bordes, rebent 40 sous a canvi.

Andreu, sacerdot.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 34.

75.

1199 desembre 13.

Eiximèn, veguer del rei a Osona i el Vallès, restitueix al monestir de Sant Cugat del Vallès l'honor de Perafita i Reguers, tal com dos anys enrere l'havia obtingut de Guillem de Sant Vicenç en la cúria reial i tal com després l'havia aconseguit de Berenguera de Cabanyes i els seus fills a la cúria de Gilabert de Centelles, que també fou veguer del rei.

Pere, prevere.

CSCV, doc. 1230.

76.

1204 desembre 21.

Gilabert de Centelles, major, elegeix la seva esposa Saurina, llurt fill Bernat i la seva esposa Elisenda, i els altres fills Guillem i Gilabert, donen a Santa Maria de l'Estany el molí d'Envegia i els drets que tenen sobre els homes i dones de Gèmenes, als termes del castell de Centelles i a les parròquies de Sant Martí i de Santa Coloma. Ho fan per la seva ànima i la del sacerdot que van posar a l'Estany perquè vetllés per la del germà de Gilabert, Berenguer. Reben a canvi 950 sous i Gilabert elegeix sepultura a Santa Maria de l'Estany.

Pere, levita.

Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Ms. 283, Cartulari de l'Estany, f. 33.

BIBLIOGRAFIA CITADA.

- AASA: ALTURO, J. (1985): *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*. 3 vols. Barcelona.
- Abadal, R. d' (1949): *La Batalla del Adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*. Barcelona.
- Abadal, R. d' (1962): *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*. Barcelona.
- Abadal, R. d' (1983): *Els primers comtes catalans*. Barcelona.
- Abadal, R. d' (1986): *Dels visigots als catalans. 1: La Hispània visigòtica i la catalunya carolíngia*, Barcelona.
- ACB: Udina, F. (1951): *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X: estudio crítico de sus fondos*. Barcelona.
- Acién, M. (1999): "La herencia del protofeudalismo visigodo frente a la imposición del estado islámico". *Visigodos y omeyas. Un debate entre la Antigüedad tardía y la Alta Edad Media*. Madrid, p. 429-441.
- Aguelo, J. (2014): "El Solsonès en el segle VI i el IX: aportacions al coneixement i línies de recerca". *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, p. 53-68.
- Airlie, S. (2000): "The Place of Memory. The Carolingian Court as Political Centre Airlie". Dins *Courts and regions in medieval Europe*. Woolbridge, p. 1-20.
- Alarcón, X. (2008): "Nobles, cavallers i altres poderosos homes. El Mataró del segle XI". *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró*, 91, p. 5-20.
- Alarcón, X. (2023): *Història del castell de Mataró i dels seus senyors feudals (1031-1419)*. Mataró.
- Albareda, J. et al. (1984): *Història d'Osona*. Vic.
- Alcalá, C. (2008): "El carlismo aristocrático". *El boletín carlista de Madrid*, 97, p. 12-13.
- Algazi, G. (2003): "Feigned reciprocities: Lords, peasants, and the afterlife of late medieval social strategies". Dins *Negotiating the gift. Pre-modern figurations of exchange*. Göttingen, p. 99-127.
- Alsina, C. et al. (1990): *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona.
- Alturo, J. & Alaix, T. (2021): *El canonge Adanagell de Vic. (ca. 860-925), llavor de noves semences. La cultura a la diòcesi d'Osona en els primers temps carolíngis*. Barcelona.

- Alvira, M. (2018): “Destruir aquells qui reneguen lo nom de Jhesuchrist. El obispo de Barcelona Berenguer de Palou (1212-1241)”. Dins *Hombres de religión y guerra: cruzada y guerra santa en la Edad Media peninsular*. [Madrid], p. 361-418.
- Amblàs, O. & Ollich, I. (2004): “Armes medievals al poblat fortificat de l'Esquerda”. Dins *Congrés sobre Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Arbúcies, p. 319-325.
- Aparisi, F. (2013): “Las elites rurales en la edad media como objeto de estudio: un recorrido historiográfico”. *Historia. Instituciones. Documentos*, 40, p. 11-34.
- Arbués, C, & Oliver, J. (1999): “Vinyes que ja no hi són. Per una arqueologia agrària del domini feudal del treball pagès al Pirineu: les vinyes de Sorre i Montardit (Pallars Sobirà) i Músser (Cerdanya)”. Dins *Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps*. Vic, p. 321-338.
- Arbués, C, & Oliver, J. (2001): “Pocs prats per a tants masos? Els prats en els espais agraris feudals de muntanya: els casos de Sorre (Vall d' Assua-Pallars Sobirà) i Músser (Baridà-Cerdanya)”. Dins *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*. Barcelona, p. 67-86.
- Ashe, L. (1999): “‘A prayer and a warcry’: the creation of a secular religion in the *Song of Roland*”, *The Cambridge quarterly*, 28, p. 349-367.
- Aventín, M. (2004): “Uns petits nobles del Vallès: els Tagamanent”. *Lauro: revista del Museu de Granollers*, 26-27, p. 19-30.
<https://raco.cat/index.php/Lauro/article/view/48413>.
- Badia i Margarit, A.M. (1958): “L'acte de reconnaissance de propriété au Monastère de Sant Joan de les Abadesses (an 913) et son importance pour l'onomastique catalane”. Dins *Actes et Memoires du Cinquième Congrès International de Sciences Onomastiques*, vol. I. Salamanca, p. 3-21.
- Bal, M.C. et al. (2010): “Fire history and human activities during the last 3300 cal yr BP in Spain's Central Pyrenees: the case of the Estany de Burg”, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 2011 300, p. 179-190
- Balaguer, A.M. (1990): “Troballes i circulació monetària: Corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (segles VIII-XIII)”. *Acta Numismatica*, 20, p. 83-109.
- Ballestín, X. (1999): “Els textos a l'abast. El procés de incorporació al domini comtal”. Dins *Musulmans i Catalunya*. Barcelona, p. 41-46.

- Ballestín, X. (2013): “Consideraciones acerca del término árabe Balat, si equivalencia con la voz latina palatium y su presencia en las fuentes andalusíes, magrebíes y orientales”. *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus (xx.VI-IX)*. Oxford, p. 28-42.
- Baraut, C. (2000): “La intervenció carolíngia antifelicianiana al bisbat d'Urgell i les seves conseqüències religioses i culturals (segles VIII-IX). Dins *Jornades internacionals d'estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgell*. Barcelona, p. 155-193.
- Barbero, A. & Vigil, M. (1991): *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona.
- Barceló, M. (1979): “La primerenca organització fiscal d'Al-Andalus, segons la "Crònica del 754". *Faventia*, 1, 2, p. 231-262.
- Barceló, M. (1988a): “La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural”. Dins *Arqueología medieval. En las afueras del “medievalismo”*. Barcelona, p. 195-274.
- Barceló, M. (1988b): “Los límites de la información documental escrita”. Dins *Arqueología Medieval. En las afueras del "medievalismo"*. Barcelona, p. 73-87.
- Barceló, M. (1984): “Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del Emirato Omeya de Córdoba (138-300/755-912) y del Califato (300-366/912-976)”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 5, p. 45-72.
- Barceló, M. (1991): “La qüestió septentrional. L'arqueologia dels assentaments andalusins més antics”. *Aragón en la Edad Media*, 9, p. 341-354.
- Barceló, M. (1994): “Rigor y milongueras pretensiones: ¿es posible historiar el Feudalismo sin Arqueología?”. *Arqueología y territorio medieval*, 1, p. 129-140.
- Barceló, M. (1995): “El califa patente. El ceremonial omeya de Córdoba o la escenificación del poder”. Dins *Estructuras y formas del poder en la historia: ponències*. Universidad de Salamanca, p. 51-72.
- Barceló, M. (1996): “Creer, discipliner et diriger le désordre. Le contrôle du processus de travail paysan: une proposition sur son articulation”. *Histoire & Sociétés Rurales*, 6, p. 95-116.
- Barceló, M. (1997): “Semen Regio: comentarios de un texto de la versión ovetense de la crónica de Alfonso III”. Dins *Historia social, pensamiento historiográfico y Edad Media: homenaje al Prof. Abilio Barbero de Aguilera*. Madrid, p. 25-31.
- Barceló, M. (1999): “*De fisco gotico, hispanico sive andalusico*”. *Faventia*, 21/1, p. 103-118.

- Barceló, M. (2000): “Fer colònies i la historiografia catalana”. *L' Espill*, 6, p. 30-46.
- Barceló, M. (2003): “La construcció d'equivalències entre coses en la documentació dels segles IX a l'XI”. Dins *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. Universitat de València, p. 35-43.
- Barceló, M. (2004): “The missing water-mill: a question of technological diffusion in the High Middle Ages”. Dins *The Making of Feudal Agricultures?*. Leiden, p. 255-314.
- Barceló, M. (2005): “Negre i roig. Els contextos historiogràfics per a l'estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció”. Dins *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. Maó, p. 13-49.
- Barceló, M. (2013): “Arqueología e historia medievales como historia”. Dins *La materialidad de la historia: La arqueología en los inicios del siglo XXI*. Madrid, p. 67-99.
- Barceló, M. & Toubert, P., coords. (1994): *L'Incastellamento: Actas de las Reuniones de Girona (26-27 noviembre 1992) y de Roma (5-7 Mayo 1994)*. Roma.
- Barrena, E. (1998): “La impronta feudal en una sociedad pastoril: el Pirineo occidental”. Dins *L'Incastellamento: Actas de las Reuniones de Girona (26-27 noviembre 1992) y de Roma (5-7 Mayo 1994)*. Roma, p. 71-84.
- Barthélémy, D. (1984): *Les deux âges de la seigneurie banale. Coucy (XIe-XIIIe s.)*. París.
- Barthélémy, D. (1996): “Note sur le titre seigneurial, en France, au XIe siècle”. *Archivum latinitatis medii aevi*, 54, p. 130-158.
- Bartlett, R. (1989): “Colonial aristocracies in the High Middle Ages”. Dins *Medieval Frontier Societies*. Oxford University, p. 23-47.
- Bartlett, R. (1994): *The Making of Europe: Conquest, Colonization And Cultural Change 950-1350*. Princeton University.
- Bartlett, R. (2021): *Blood Royal. Dynastic politics in medieval Europe*. Cambridge University.
- Bassas, D. (1997): *El condado de Ausona en la alta edad media*. 3 vols. Universidad de Navarra. Tesi doctoral inèdita (<https://biblioteca.abev.net/catalog/5975>)
- Baschet, J. (2004): *La civilisation féodale. De l'an mil à la colonisation de l'Amérique*, París.
- Batet, C. (1993): “L'expansió territorial del comtat de Barcelona als segles X i XI”. *IIIer Congrés d'Història de Barcelona*. Barcelona, p. 263-274.
- Batet, C. (1994): “L'Església i les esglésies en els inicis del domini comtal a la marca de Barcelona”. *Analecta sacra tarraconensia*, 67, 1, p. 243-257

- Batet, C. (2006): *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de incorporació al domini comtal*. Universitat Autònoma de Barcelona/Universitat de València.
- Battisti, C. (1959): "Il problema linguistico di basilica". Dins *Le chiese nel regni, Le chiese nei regni dell'Europa occidentale, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, 7, Spoleto, p. 805-847.
- Bazzana, A. (1997): "El concepto de frontera en el Mediterráneo occidental en la Edad Media". Dins *Actas del Congreso la Frontera Oriental Nazarí como Sujeto Histórico (S.XIII-XVI)*. Lorca-Vera, p. 25-46.
- Belich, J. (2009): *Replenishing the Earth: The Settler Revolution and the Rise of the Anglo-World, 1783–1939*, Oxford University.
- Benet, A. (1977): "Ansulf de Gurb, cap de la família Gurb-Queralt". *Ausa*, 85, 8, p. 133-145.
- Benet, A. (1978): "Sendred de Gurb". *Ausa*, 87-88, 8, p. 238-256.
- Benet, A. (1982): "Hug de Gurb, un vigatà iniciador de la família Cervelló (996-1027)". *Ausa*, 10, 101, p. 1-12.
- Benet, A. (1988): *El procés d'independència de Catalunya*. Sallent.
- Benet, A. (1993): *La Família Gurb-Queralt (956-1276): senyors de Sallent, Oló, Avinyó, Gurb, Manlleu, Voltregà, Queralt i Santa Coloma de Queralt*, Sallent.
- Benito, P. (1999): "Clergues "feudataris". La disgregació del patrimoni de la Seu de Barcelona i els orígens del sistema beneficial (1091-1157)". *Anuario de Estudios Medievales*, 29, p. 105-119.
- Benito, P. (2000): "Poder i societat al Maresme medieval: els Sant Vicenç (1022-1271)". Dins *L'Arquitectura militar medieval: Jornades d'Història i d'Arqueologia Medieval del Maresme: actes (del 13 al 30 d'octubre de 1999)*. Mataró, p. 25-35.
- Benito, P. (2009): "Retour au Toulousain. Famines graves, exode et persistance de la famine en Catalogne à l'époque du comte Raimond Borell (1000-1018)". dins *Sources sérielles et prix au moyen âge: travaux offerts à Maurice Berthe*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 43-80. <https://doi.org/10.4000/books.pumi.37381>.
- Bertran, P. (2008): "L'Orde de l'Hospital durant l'Edat Mitjana". Dins *Jornades de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*. Lleida, p. 149-76. <https://raco.cat/index.php/JornadesGRTP/article/view/363401>.
- Billy, P.H. (1997). *La 'condamine', institution agro-seigneuriale. Étude onomastique*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.

- Billy, P.-H. (2002): “Villare et villarium”. *Nouvelle Revue d'Onomastique*, 39-40, p. 57-104.
- Bishko, C. J. (1963): “The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extremadura”. Dins *The New World Looks at its History*. University of Texas, p. 47-69.
- Bisson, Th. N. (1984): “El feudalismo en la Cataluña del siglo XII”. Dins *Estructuras Feudales Y Feudalismo En El Mundo Mediterraneo*. Barcelona, p. 66-91.
- Bisson, Th. N. (1989): “The Significance of the Frontier in the Middle Ages”. Dins *Medieval Frontier Societies*. Oxford, p. 307-330.
- Bisson, Th.N. (1995): “Medieval Lordship”. *Speculum*, 70, 4, p. 743-759.
- Bisson, Th. N. (2009): *The crisis of the Twelfth Century. Power, Lordship, and the Origins of European Government*. Princeton University.
- Bonet, M. (2011): “Las órdenes militares en la expansión feudal de la Corona de Aragón”. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 17, pp. 245-302.
- Blanco González, A. & Martín Viso, I. (2016): “Tumbas, parroquias y espacios ganaderos: configuración y evolución del paisaje medieval de la sierra de Ávila”. *Historia Agraria*, 69, p. 11-41.
- Blasco, A. & Vergés, O. eds. (2019): *Estudis sobre els orígens de la noblesa medieval al nord-est peninsular (segles X-XII)*. Encamp.
- Bloch, M. (1983): *La société féodale*, vol. 1. París, p. 379-380.
- Boix, J. (2003): “Torres derrocades en la frontera del Montsec”. *Acta Medievalia*, 25, p. 1019-1043.
- Bolòs, J. (2004): *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona.
- Bolòs, J. (2014). “L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval”. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXV, 101-170.
- Bolòs, J. (2022): *El paisatge medieval del comtat de Barcelona. Història del paisatge, documents i cartografia d'un país mediterrani*. 2 vols., Barcelona.
- Bolòs, J. & Hurtado, V. (2001): *Atles del comtat d'Osona (798-993)*, Barcelona.
- Bolòs, J. & Hurtado, V. (2004): *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, Barcelona.
- Bolòs, J. & Hurtado, V. (2015): *Atles del comtats de Cerdanya i Berga (v788-990)*, Barcelona.
- Bonnassie, P. (1979-1981): *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI)*. 2 volums, Barcelona.

- Bonnassie, P. & Illy, J-P. (2001): “La clergé paroissial aux IXe-Xe siècles dans les Pyrénées orientales et centrales”. Dans *Les sociétés de l’an mil. Un monde entre deux âges*, Paris-Brussel-les, p. 270-276.
- Bouchard, C.B. (1981): “The Origins of the French Nobility: A Reassessment”. *The American Historical Review*, 86, 3, p. 501-532.
- Bougard, F. *et al.* (2013): “Les élites du haut Moyen Âge. Identités, stratégies, mobilité”. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 4, p. 1079-1112.
- Boyer, J-F. (2009): “Les circonscriptions carolingiennes du Limousin: compléments et perspectives de recherche”. *Annales du midi*, 121, p. 237-260.
- Bowman, J. A (2004): *Shifting landmarks: property, proof, and dispute in Catalonia around the year 1000*. Cornell University.
- Bramon, D. (1998): “El Castell Vell de Llinars citat en una crònica àrab d'un autor anònim medieval magribí”. *Ponències. Revista de l'Anuari del Centre d'Estudis de Granollers-1997*, p. 129-132.
- Bramon, D. (2000): “841: Una algarada fins ara mal coneguda contra la Plana de Vic”. *Ausa*, XIX-145, p. 133-145.
- Bramon, D. (2001): “Girona en els textos àrabs: encara algunes novetats”. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins-I Congrés d'Història de Girona. Dos mil anys d'història*, XLII, p. 95-102.
- Bramon, D. (2020): “Rectificació sobre un topònim mal identificat en una algarada dels andalusins contra la plana de Vic i el Bages”. *Ausa*, 185, 29, p. 519-521.
- Brosa, A. *et al.* (2025): “Fishing and church: Ichthyoarchaeological analyses of the visigothic settlement of Aiguafreda de Dalt site (Catalonia, Spain, 7th c.)”. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 65. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2025.105215>
- Brufal, J. *et al.* (2020): *Arqueologia Medieval: Fortaleses a la Vall de l'Ebre (segles VII-XI)*. Universitat de Lleida.
- Brumont, F., ed. (2008): *Prés et pâtures en Europe Occidentale*. Toulouse.
- Buc, Ph. (2001): *The Dangers of Ritual: Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*. Princeton University.
- Bührer-Thierry, G. (2010): “Episcopat et royauté dans le monde carolingien”. Dans *Le monde carolingien: bilan, perspectives, champs de recherches. Actes du colloque international de Poitiers*. Turnhout, p. 143-155
- Bull, M. (1993): “The Roots of Lay Enthusiasm for the First Crusade”. *History*, 78, 254, p. 353-372.

- Busquets, F. *et al.* (2017): “El conjunt monumental del castell de Besora: primeres aproximacions a un asentament amb més de dos mil anys d’història”, *Ausa*, XXVIII, 179 (2017), p. 107-126.
- Buxó, R. 2001: *L’origen i l’expansió de l’agricultura a l’Empordà (del neolític a la romanització)*. Girona.
- Caballé, A. (2008): “Una visió arqueològica de la descoberta i la restauració del temple romà”. *Ausa*, XXIII, 161-162, p. 413-439.
- Callander Murray, a. (2006): “From Roman to Frankish Gaul: ‘Centenarii’ and ‘Centenae’ in the Administration of the Merovingian Kingdom”. *Traditio*, 44, p. 59-100.
- Camprubí, J. (2003): "Els castra berguedans de dfinals del segle IX i inicis del X i el seu context". Dins *Actes del Congrés Els castells medievals a la Mediterrània Nord-occidental*. Arbúcies, p. 205-216.
- Camprubí, J. (2006): *Incorporació al domini comtal i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*. Universitat de Lleida.
- Canal, J. *et al.* (2005): “El *Castellum Velloso* del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d’una fortificació carolíngia”. *Estudis del Baix Empordà*, 24, p. 5-54.
- Cantarell, C. *et al.* (2004). *Des del cim de la torre: La domus d’Olivet*. Museu de Granollers.
- Caravaglia, J.C. (2008): “Introducción”. Dins *De Tartessos a Manila: siete estudios coloniales y poscoloniales*. Universitat de València, p. 11-18.
- Carvajal, A. (2012): “Superar la frontera: mecanismos de integración territorial entre el Cea y el Pisuerga en el siglo X”. *Anuario de estudios medievales*, 42, p. 601-628.
- Carvajal, A. (2013): “Sociedad y territorio en el norte de León: Valdoré, los Flaínez y el entorno del alto Esla (siglos IX-XI)”. *Studia historica. Historia medieval*, p. 105-131.
- Casado, B. (2009): “Melic (+960), presbítero, agricultor y ganadero: datos y conjeturas”. *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III. Hª Medieval*, 22, p. 47-64.
- Casas, M. (1992): *La canònica de Sant Vicenç de Cardona a l’Edat Mitjana. Alguns aspectes de la seva història des dels seus orígens fins al 1311*. Cardona.
- Castellet, L. de (2016): “Cartografia sonora de la comunicació castral. La fonosfera del corn i del dret a cornar a la Catalunya medieval”. *SVMMA. Revista de Cultures Medievales*, [en línia], 8, p. 4-25.
- <https://raco.cat/index.php/SVMMA/article/view/319697>.

Catafau, A. (2013): “Cuixà, Arles de Tec i Sant Martí del Canigó: el paper de l'aristocràcia N.catalana en les fundacions monàstiques del segle VIII al segle XI”. Dins *Monestirs i territori. 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*, Banyoles, p. 79-88.

CC4: DD.AA. (1973). *Els castells catalans. IV: Tarragonès, Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre, Baix Ebre, Montsià, Terra Alta, Cerdanya i Osona*. Barcelona.

CC5: DD.AA. (1997): *Els castells catalans. V: Ripollès, Anoia, Bages i Berguedà*. Barcelona.

CCII: Abadal, R. d' (1926-1952). *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 vols. Barcelona.

CCIV: Ordeig, R. (1999). *Catalunya Carolíngia, IV (Els comtats d'Osona i Manresa)*. 3 vols. Barcelona.

CCV: Ordeig, R., dir. (2003): *Catalunya carolíngia, V (Els Comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada)*. 2 vols. Barcelona.

CCVI: Ponsich, P. (2006): *Catalunya Carolíngia, VI (Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet)*. 2 vols. Barcelona.

CCVII: Ordeig, R. (2019): *Catalunya Carolíngia, VII (El comtat de Barcelona)*. 3 vols. Barcelona.

CCVIII: Ordeig, R. (2020): *Catalunya Carolíngia, VIII (Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga)*. 2 vols. Barcelona.

CDADC: Rodríguez-Bernal, F. (2016): *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*. Barcelona.

Chalmeta, P. (2013): “Derecho y práctica fiscal musulmana: el primer siglo y medio”. Dins *Lo que vino de Oriente: horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*. Oxford University, p. 1-16.

Cifuentes, Ll. (2002): “Cavalls, bous i vaques: sobre manescalia i agronomia a Catalunya entre l'Edat Mitjana i la Moderna”. Dins *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica (Vic, 27, 28 i 29 d'octubre de 2000)*. Barcelona, p. 87-91.

Cingolani S.M. (2008): “Estratègies de legitimació del poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les Gesta Comitum Barchinonensium”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 29, p. 135-137.

<https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/188991> [Consulta: 9-01-2022].

- Cingolani, S.M. (2010): "La família de Guifré I el Pilós. Matrimonis i consolidació del poder als segles IX i X". *Imago Temporis. Madium Aevum*, IV, p. 458-474.
- Cirlot, V. (1978): "La evolución de la espada en la sociedad catalana de los siglos XI al XIII". *Gladius: estudios sobre armas antiguas, armamento, arte militar y vida cultural en Oriente y Occidente*, 14, p. 9-58.
- Ciurana, J. *et al.* (2024): "Localització i excavació arqueològica d'una església alt-medieval perduda a les envistes del Montseny: Sant Julià de Valldaneu (Sant Martí de Centelles, Osona)". *Monografies del Montseny*, 39, p. 81-92.
- Clanchy, M. T. (1993). *From memory to written record: England 1066-1307*. London.
- Clua, M. *et al.* (2018): "La localisation de l'atelier de Rodda à la lumière des dernières découvertes archéologiques à Roda de Ter (Catalogne). *Revue numismatique*, 175, p. 355-376.
- CODOIN: Bofarull, P. de (1847): *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. 8. Barcelona.
- Codina, J. (1926). *Monestir de Santa Maria de l'Estany. Història documentada amb 50 gravats*. Barcelona.
- Colbert, E.P. (1962): *The martyrs of Córdoba (850-859): A study of the Sources*. Washington DC.
- Colominas, L. (2017): "Pràctiques ramaderes a la plana de la Cerdanya entre els segles iii ane - iii ne: més que pernae". *Treballs d'Arqueologia*, 21, p. 129-147.
- Colominas, L. *et al.* (2019): "Behind the steps of ancient sheep mobility in Iberia: new insights from a geometric morphometric approach". *Archaeol Anthropol Sci*, 11, p. 4971–4982. <https://doi.org/10.1007/s12520-019-00837-0>.
- Colominas, L. *et al.* (2022): "Recerca en espais altimontans ceretans: intervencions arqueològiques a la capçalera del Duran, vall de la Llosa i sector de Puigpedrós-Malniu (la Cerdanya). Campanyes 2020-2021". Dins *Setzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Castelló d'Empúries), Documenta Universitaria*. Girona, p. 66-69. <https://recercat.cat/bitstream/handle/2072/530632/2022-recerca-espais-altimontans-ceretans.pdf?sequence=1>
- Corriente, F. (2001): *Crónica de los emires Alhakam I y 'Abdarrahmān II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1, Ibn Hayyān)*. Saragossa.
- Corsà, J. (2017): "Reconstrucción del paisaje fronterizo en el norte de Lleida en la fase de la conquista cristiana". *Intus-Legere Historia*, 11, 2, p. 10-34.

- Costa, X. (2022): *Poder, religió i territori. Una nova mirada als orígens del monacat al Ripollès (segles IX-X)*. Universitat de Barcelona.
- Costafreda, V. (2020): “Oruça i Mir de Ponts, tronc d’un llinatge de repobladors del Comtat d’Urgell (Segles X-XI)”. *Urtx: revista cultural de l’Urgell*, [en línia], 34, p. 145-71. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/389342> [Consulta: 1-01-2022].
- Costambeys, M. (2009). “Settlement, Taxation and the Condition of the Peasantry in Post-Roman Central Italy”. *Journal of agrarian change*, 9, p. 92-119.
- Costambeys, M. *et al.* (2011): *The Carolingian World*. Cambridge University.
- Couderc-Barraud, H. (2002): “Donation pieuse et contrôle familial. Le cas de l’église Saint-Martin de Magrens, fin du Xe–début du XIIe siècle”. *Cahiers de civilisation médiévale*, 45, p. 217-236
- Coupland, S. (1990): “Money and coinage under Louis the Pious”. *Francia*, 17, p. 23-54.
- CPFC: Font Rius; J.M. (1983): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. 3 vols. Madrid-Barcelona.
- Crispí, M. *et al.* (2019): *La catedral de Sant Pere de Vic*. Barcelona.
- Cristilli, A. (2015). “*Macellum and Imperium*. The relationship between the Roman State and the market-building construction”. *Analysis Archaeologica*, 1, p. 69-86.
- CSCV: Rius, J. (1946): *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. 3 vols. Barcelona.
- CSVM: Guérard, B. (2010): *Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Victor de Marseille*. 2 vols. Cambridge. <https://archive.org/details/cartulairedelabb02marsuoft>.
- Cuadrada, C. (1988): *El Maresme medieval: les jurisdiccions baronals de Mataró i Sant Vicenç/Vilassar (hàbitat, economia i societat, segles X-XIV)*. Mataró.
- Cubo, A. & Plans, J. (2010): “La Toponímia. Una font al servei de l’arqueologia. Els exemples dels estudis efectuats en el Comtat de Manresa i la part Nord-Occidental del Comtat d’Osona”. *Estrat Crític*, 4, p. 23-34.
- Curtis, D.R. (2013): “The emergence of concentrated settlements in medieval Western Europe: explanatory frameworks in the historiography”. *Canadian Journal Of History*, 48 (2), p. 223-251. <https://hdl.handle.net/1887/37600>.
- Chavarría, A. (2024): “Reflexiones a favor de la función sepulcral de la estancia central de Centelles (Constantí, Tarragona)”. Dins *El monument tardoromà de Centelles: Dades, context, propostes. Actes del Congrés Internacional*. Barcelona, p. 265-281.
- Chávez, A. *et al.* (2010): “El castell de Sant Martí, o dels Centelles, abans de ser castell reial (segles IX-XIV). Problemàtiques històriques i arqueològiques”. *Monografies del Montseny*, 25, p. 115-134.

- Chávez, A. & Pastor, I. (2014a): “La muralla de Sant Pere de Casserres. Neteja forestal i sondejos arqueològics. (Masies de Roda, Osona)”. Dins *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, p. 205-208.
- Chávez, A. & Pastor, I. (2014b). “Resultats de la recerca arqueològica al castell de Centelles. Campanyes 2009-2010 i 2011 (Sant Martí de Centelles)”. Dins *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, p. 184-187.
- DA: Rocafiguera, F. (1985): *La documentació dels segles IX- XII sobre Aiguafreda*. Aiguafreda.
- DABO: Junyent, E. & Mundó, A.M. (1992): *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona.
- DACBa: Batllet, C. *et al.*, (2006): *Diplomatari de l'arxiu capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. 5 vols. Barcelona.
- Darna, (2012): “Cerámica con heráldica en Barcelona”. *Hidalguía: la revista de genealogía, nobleza y armas*, 352-353, p. 293-313.
- Davies, W. (1988): *Small Worlds. Community in Early Medieval Brittany*. Berkeley-Los Angeles.
- Davies, R.R. (1990): *Domination and Conquest. The Experience of Ireland, Scotland and Wales, 1100–1300*. University College of Wales.
- Davis, J. (2018): “Inventing the Missi: Delegating Power in Late Eighth-Century Francia,” in *The 'Abbāsid and Carolingian Empires: Comparative Studies in Civilisational Formation*. Leiden, p. 11-51.
- Day, D. (2006). *Conquista. Una nueva historia del mundo moderno*. Madrid.
- CDSPC: Llop, I. (2009): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*. 2 vols. Barcelona.
- DCM: Pérez, X. (1998): *Diplomatari de la Cartoixa de Montalegre (segles X-XIII)*. Barcelona.
- DCTa: Virgili, A. (1997): *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*. Barcelona.
- DCTb: Virgili, A. (2001): *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212)*. *Episcopat de Gombau de Santa Oliva*. Barcelona.
- DCTc: Escolà, J.M. *et al.* (2018): *Diplomatari de la catedral de Tortosa. Episcopats de Ponç de Torrella (1212-1254) i Bernat d'Olivella (1254-1272)*. 2 vols. Barcelona.
- DCVa: Junyent, E. (1980-1987): *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*. 3 vols. Vic.
- DCVb: Ordeig, R. (2000-2010): *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*. 4 vols. Vic.

- Débax, H. (2003): *La féodalité languedocienne, XIe - XIIe siècles. Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*. Université de Toulouse-Le Mirail.
- Debord, A. (1986): “A partir de l’Angoumois: réflexion lexicographique sur la notion de maison forte”. Dins *La maison forte au Moyen Age*. París, p. 307-315.
- DeJohn, V.A. (1994): “King Philip's Herds: Indians, Colonists, and the Problem of Livestock in Early New England”. *William and Mary Quarterly*, 51.4, p. 601-624.
- Depreux, P. (2008): “Défense d’un statut et contestation d’un modèle de société. Conjuración, révolte et répression dans l’Occident du Haut Moyen Âge”. Dins *Revolte und Sozialstatus von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit*. Múnic, p. 93-11.
- Devroey, J-P. (2003): *Économie rurale et société dans l’Europe franque (VIe-XIe siècles)*. París.
- Devroey, J-P. (2006): *Puissants et misérables: système social et monde paysan dans l’Europe des Francs (VIe-IXe siècles)*. Brussel-les.
- Devroey, J-P. (2012): “L’introduction de la dîme obligatoire en Occident: entre espaces ecclésiastiques et territoires seigneuriaux à l’époque carolingienne”. Dins *La dîme, l’église et la société féodale*. Turnhout, p. 87-106
- Díaz, P. C. (1998): “El testamento de Vicente: propietarios y dependientes en la Hispania del s. VI”. Dins *Romanización y Reconquista en la Península Ibérica: nuevas perspectivas*. Universidad de Salamanca, p. 257-270.
- Díaz, P. C. (2014): “Concilios y obispos en la península ibérica (siglos VI-VIII)”. Dins *Monachesimo d’Oriente e d’Occidente nell’Alto Medioevo (Settimane di studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo LXIV – Spoleto, 31 marzo-6 aprile 2016)*. Spoleto, p. 1095-1154.
- Díaz, P. C. (2021): “Cerdos y otras bestias. Pastos comunales/pastos públicos en la "Lex Visigothorum"”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 51, 2, p. 15-33.
- Díaz Martí, C. (2014): “Els darrers Terrassa: una revisió de la seva genealogia”. *Terme*, 29, p. 71-80.
- Díaz Sierra, I. (2024): “Los múltiples fracasos de la “re población”Colonialismo de población, genocidio y centralización de capital en la conquista de al-Ándalus”. *Hispania*, 84 (277): e021. <https://doi.org/10.3989/hispania.2024.021>.
- Díaz Sierra, I. et al. (2021): “Espacios campesinos indígenas y estancias coloniales: el caso de Santa Cruz (Valle Viejo, Catamarca, Argentina). Siglos XVI-XVIII. Primeros resultados”. *Dialogo Andino*, 64, p. 139-149.
- DMR: Ordeig, R. (2015): *Diplomatari del monestir de Ripoll*. 3 vols. Barcelona.

- DMSJA: Ferrer, J. (2009): *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*. Barcelona.
- DMSMS: Bolòs, J. (2006): *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*. Barcelona.
- Dolset, H. (2012): “La maîtrise du risque dans les marches catalanes. Xe-XIIe siècle”. Dins *Les sociétés méditerranéennes face au risque. Espaces et frontières*. El Caire, p. 53-70.
- Dolset, H. (2020): “Vicomes et vicomtés en Catalogne frontalière aux ix^e-xi^e siècles (Barcelone, Gérone, Osona, Tarragone): Territoire et pouvoir”. Dins *Vicomes et vicomtés dans l’Occident médiéval*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 157-168.
- DPo: Altisent, A. (1993): *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Vol. 1. Barcelona.
- DSBB: Salvadó, J. (2012): *El monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi (segles X-XI)*. Tesi doctoral. Universitat de Lleida. [en línia]. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/95946#page=1>
- DSLIMa: Puig, P. (1995): *Diplomatari de Sant Llorenç del Munt. Diplomatari dels segles X i XI*. Barcelona.
- DSLIMb: Puig, P. et al. (2013): *Diplomatari de Sant Llorenç del Munt (1101-1230)*. Barcelona.
- DSMSC: Papell, J. (2005). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. 2 vols. Barcelona.
- Duarte, A. (2017): “The Role of Portuguese Gardens in the Development of Horticultural and Botanical Expertise on Oranges”. *Journal of Early Modern Studies*, 6, 1, p. 69–89.
- Duran-Porta, J. (2009): “¿Lombardos en Cataluña? Construcción y pervivencia de una hipótesis controvertida”. *Anales de Historia del Arte, Volumen Extraordinario*, p. 247-261.
- Duran, M. et al. (2015): “El Camp de les Lloses (Tona, Osona): un post avançat amb tallers metal·lúrgics al servei de la logística de l’exèrcit romanorepublicà (125-75 ane)”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 25, p. 293-307.
- Durand, A. (1998): *Les paysages médiévaux du Languedoc (Xe-XIIIe siècles)*. Université de Toulouse-Le Mirail.
- Durand, A. & Leveau, Ph. (2004): “Farming in mediterranean France and rural settlement in the late roman and early medieval periods: the contribution from archaeology and environmental sciences in the last twenty years (1980-2000)”. Dins *The Making of Feudal Agricultures?*. Leiden, p. 177-254.

- DVC: Galera, A. (1998). *Diplomatari de la Vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona.
- Enrich, J. & Sales, J. (2015): “La comarca de l’Anoia entre l’Antiguitat Tardana i l’Alta Edat Mitjana. Poblament, organització territorial i algunes qüestions pendents”. Dins *III Jornades d’Arqueologia de la Catalunya Central*. Roda de Ter, p. 23-33.
- Engels, O. (1968): “Die weltliche Herrschaft des Bischofs von Ausona Vich (889-1315)”. *Spanische Forschungen*, 1, 24, p. 1-40.
- Engels, O. (1991): “El clero secular y la red de parroquias”. Dins *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-XI)*. Vol. II. Barcelona, p. 267-280.
- Epalza, M. de (1984). “Funciones ganaderas de los albares, en las fortalezas musulmanas”. *Sharq Al-Andalus*, 1, p. 47-54.
- ERC (2014). *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya. Barcelona: I*. Aguilar de Campoo.
- Eritja, X. (1997). “Les ‘turres-almuniaie’ d’Avinganya”. Dins *Territori i societat a l’Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Universitat de Lleida, p. 179-190.
- Eritja, X. (2000): “Qüestions entorn de la frontera meridional del fahs Maskigan (s. XI-XII)”. Dins *Territori i societat a l’Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Universitat de Lleida, p. 295-304.
- Escalona, J. (2001): “Jerarquización social y organización del espacio: bosques y pastizales en la Sierra de Burgos (siglos X-XII)”. Dins *Los rebaños de Gerión: pastores y trashumancia en Iberia antigua y medieval*. Madrid, p. 109-138
- Escalona, J. (2006): “Mapping Scale Change: hierarchization and fission in Castilian rural communities during the tenth and eleventh centuries”. Dins *People and Space in the Middle Ages*. Turnhout, p. 143-166.
- Escalona, J. (2010): “Aproximación a un análisis comparativo de la territorialidad en los siglos IX-XIel Territorium legionensis y el Condado de Castilla”. Dins *Monasterios, espacio y sociedad en la España cristiana medieval: XX Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 3 al 7 de agosto de 2009*. Logroño, p. 271-291.
- Escalona, J. & Martín Viso, I. (2020): “Repopulation of the Duero Basin The Life and Death of an Historiographical Folly: The Early Medieval Depopulation and Repopulation of the Duero Basin”. Dins *Beyond the Reconquista: New Directions in the History of Medieval Iberia (711-1085)*. Leiden, p. 21-51
- Fàbrega, A. (1953-1955): *Pasionario hispánico (siglos VII-XI)*. Madrid-Barcelona, 2 vols.

- Fàbrega, A. (2006): “La pega vegetal. Producció i pluriactivitat pagesa”. *Estudis d’Història Agrària*, 19, p. 69-104.
- Fàbregas, M. (2017): “Sota l’enderroc: les restes del castell de Milany”. *Ausa*, 28, 179, p. 139-151.
- Fanning, A. (1988): *Bishop and his world before the gregorian reform: Hubert d’Angers (1006-1047)*. Philadelphia.
- Farías, V. (2002-2003): “Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII). Un inventario a partir de las fuentes escritas”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 23-24, p. 23-50.
- Farías, V. (2009): *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d’una societat senyorialitzada (segles XI-XV)*. Universitat de València.
- Farías, V. (2007): “La proclamació de la Pau i l’edificació dels cementiris. Sobre la difusió de les sagreres als bisbats de Barcelona i osona (segles XI-XIII)”. Dins *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona, p. 13-84.
- Fatucchi, A. (2006): “Un toponimo equivocabile nel territorio aretino nel Medioevo: baselica”. *Annali Aretini*, XIV, p. 33-40.
- Feliu, G. (1989): “Sant Joan de les Abadesses: algunes precisions sobre l’acta judicial del 913 i el poblament de la vall”. Dins *Homenatge a la Memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez. Aplecs d’estudis del seus Deixebles i Col·laboradors*. Barcelona, p. 421-434.
- Feliu, G. (2010): *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. Universitat de València.
- Feliu, G. & Ferrer, J. (2021): “El domini del monestir de Sant Joan de les Abadesses i els vilars que en depenien”. *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, 94, p. 37-58.
- Feliu, G. (2022): “La vil·la a la Catalunya carolíngia”. *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, 33, p. 125-157.
- Feller, L. (2015): *Campesinos y señores en la Edad Media. Siglos VIII-X*. Universitat de València.
- Fentress, J. & Wickham, Ch. (2003): *Memoria social*. Madrid.
- Fernández Mier, M. (2006): “La toponimia como fuente para la historia rural: la territorialidad de la aldea feudal”. *Territorio, Sociedad y Poder*, 1, p. 35-52.
- Fernández Mier, M. et al. (2013): “Prácticas ganaderas en la cordillera cantábrica. Aproximación multidisciplinar al estudio de las áreas de pasto en la Edad Media”. *Debates de Arqueología Medieval*, 3, p. 167-220.

- Fernández-Nadal, C.M. (2003): “Las marquesas de Quirra del siglo XVII. Estrategias y dificultades en la defensa de sus derechos patrimoniales”. *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 13/II, p. 183-209.
- Fernández Otal, J. A. (2004): “La ganadería y la trashumancia en Aragón: una visión historiográfica”. Dins *La trashumancia en la España mediterránea: historia, antropología, medio natural, desarrollo rural*. Universidad de Zaragoza, p. 107-176.
- Fernández Viladrich, J. (2010): “Les corts comtals a Catalunya al caient del mil·leni”. *Revista de Dret Històric Català*, 10, p. 9-93.
- Ferrer, C. (1988): “Los recursos pascícolas en el Pirineo Aragonés”. *XXXVIII Reunión de la S.E.E.P.* Jaca, p. 23-65.
- Ferrer Pastor, F. (2008): “La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles”. *Cabdells: revista d'investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusech*, 5, p. 171-196,
- Florensa, F. X. (2015): “Casserres: la transició de l'Antiguitat Tardana i el món alt-medieval al Berguedà”. Dins *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, p. 43-52.
- Flórez, M. & Rodà, I. (2014): “Las vías romanas en Cataluña: el caso del Vallès Oriental (Barcelona)”. Dins *De Rome à Lugdunum des Convènes. Hommages à Robert Sablayrolles. Supplément*, 31. Bordeus, p. 247-262.
- Florensa, F. X. (2015): “Casserres: la transició de l'Antiguitat Tardana i el món alt-medieval al Berguedà”. Dins *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, p. 43-52.
- Flori, J. (2003): *La formación de la idea de cruzada en el occidente cristiano*. Madrid.
- Imízcoz Beunza, J. M. & Floristán Imízcoz, A. (1993): “La sociedad navarra en la Edad Moderna. Nuevos análisis. Nuevas perspectivas”. <https://sehn.org.es/wp-content/uploads/2017/08/20501.pdf>.
- Foguet, F. (2017): “Notícia sobre la colonització feudal del fahs Maskigan (1078-1204)”. *Mascaçà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell*, 8, p. 31-36.
- Folch, C. (2018): “Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (Segles VI-XI)”. *Treballs d'Arqueologia*, [en línia], 22, p. 29-49. <https://raco.cat/index.php/TreballsArqueologia/article/view/350293>.
- Folch, Ch. (2022): “De la vil·la visigoda a la vil·la carolíngia a Catalunya, segles VI-Xles dades arqueològiques”. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33, p. 97-123.

- Folch, C. & Gibert, J. (2011): “Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l’estudi de l’Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasteriolum* i *palatium*”. *Estrat Crític*, 5-2, p. 364-377.
- Folch, C. *et al.* (2010). “Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): Toponímia, documentación y arqueología”. Dins *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Ebre (VIIIe-XIe siècles)*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 125-156.
- Folch, C. *et al.* (2015): “El Bages en els inicis de l’Edat Mitjana (segles V-IX): estat de la qüestió i noves propostes de recerca arqueològica”. Dins *III Jornades d’Arqueologia de la Catalunya Central*, Vic, p. 34-42.
- Folch, C. *et al.* (2019): “L’Aubert: una explotació agropecuària de l’alta edat mitjana a la Vall d’en Bas (segles vi-x)”. *Tribuna d’Arqueologia*, 2016-2017, p. 315-333.
- Font i Rius (1968): “Les modes de détention de châteaux dans la "vieille Catalogne" et ses marches extérieures du début du IXe siècle”. *Annales du midi*, 80, p. 405-419.
- Fouracre, P. J. (1999): “The origins of the Carolingian attempt to regulate the cult of saints”. Dins *Essays Peter Brown*. Oxford University, p. 143-165.
- Francovich, R. & Hodges, R. (2003): *Villa to Village. The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*. Londres.
- Freedman, P.H. (1985): *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval: La diòcesi de Vic*. Barcelona.
- Freedman, P.H. (1993): *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic.
- Freedman, P.H. (2013): “Servitud pagesa a la Catalunya medieval”. *Catalan Historical Review*, 6, p. 147-156.
- Freedman, P.H. (2021): “La diòcesi de Vic, de Berenguer Seniofred de Lluçà a Sant Bernat Calvó (1076-1243)”. Dins *Episcopus. El bisbat de Vic i l’Església a Catalunya en el context europeu*. Vic, p. 89-102.
- Galí, D. *et al.* (2012): *Can Pratmarsó de Centelles. De cases de cós a casa senyorial*. Centelles.
- Galí, D. *et al.* (2014): *El Palau dels Comtes i la formació de la vila de Centelles*. Centelles.
- Galop, D. (1998): *La forêt, l’homme et le troupeau dans les Pyrénées: 6000 ans d’histoire de l’environnement entre Garonne et Méditerranée. Contribution palynologique*. Université de Toulouse-Le Mirail.
- Gallardo, A. (1938): *Del Mogent al Pla de la Calma*. Barcelona.

- Gallego-Valle, A. *et al.* (2022): "From Villae to Early Medieval Communities in Tarraconensis Region (Northeast of the Iberian Peninsula): Changes and Continuities in Herding Practices". *Environmental Archaeology*, p. 1-11. <https://doi.org/10.1080/14614103.2022.2053828>.
- Gallego-Valle, A. *et al.* (2024): "Ewes of a leather flock together. Feeding management systems during Late Antiquity in the northeast of the Iberian Peninsula (4th c. – 8th c. AD): a dental microwear approach". *Archaeol Anthropol Sci* 16, 113. <https://doi.org/10.1007/s12520-024-02018-0>.
- Ganshof, F.L. (1963): *El feudalismo*, Barcelona.
- Ganshof, F-L. (1965): "Les réformes judiciaires de Louis le Pieux". *Académie des Inscriptions & Belles Lettres. Comptes rendu des séances de l'année 1965*, juliol-desembre, p. 418-427.
- García, A. (1970): "Els Espanyol, una família burgesa vigatana del segle XIII". *Ausa*, VI, 64, p. 165-8. <https://raco.cat/index.php/Ausa/article/view/38833>.
- García Fitz, F. (2024): *Las Navas de Tolosa. La batalla del castigo*. Madrid.
- García Mouton, P. (1980): "Los franceses en Aragón (siglos XI-XIII). *Archivo de filología aragonesa*, 26-27, p. 7-98.
- García Rodríguez, C. (1966): *El culto de los santos en la España romana y visigoda*. Madrid.
- García, A. & Muñiz, I. (2010): *Arqueología medieval en Asturias*. Gijón.
- García de Cortázar, J.A. (1991): "La repoblación del Valle del Duero en el siglo IX: del yermo estratégico a la organización social del espacio". Dins *Actas del Coloquio de la V Asamblea General de la Sociedad Española de Estudios Medievales. La Reconquista y repoblación de los reinos hispánicos. Estado de la cuestión de los últimos cuarenta años*. Saragossa, p. 15-40.
- García-Ruiz, J.M. & Del Barrio, G. (1990): "Effects géomorphologiques des activités humaines dans les milieux supraforestiers des Pyrénées espagnoles". *Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, 61 (2), p. 255-270.
- Garsaball, J. & Martí, R. (2008): *Cerdanyola del Vallès. De la tardoantiguitat al feudalisme*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Gasc, S. *et al.* (2018): *Las fronteras pirenaicas en la Edad Media (siglos VI-XV) / Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe siècles)*. Universidad de Zaragoza.

- Gascón, C. & Vergés, O. (2017): “L'acta de consagració de la catedral d'Urgell. Un fals del temps del bisbe Ermengol redactat entre 1016 i 1024”. *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 86, p. 191-220.
- Gassiot, E. & Garcia, D. (2014): “Histories d'ovelles i pastures. Arqueologia dels darrers segles de ramaderia a l'alta muntanya”. *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 78, p. 451-470.
- Gauthier, N. (2000): “Conclusions”. Dins *Towns and their territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Leiden, p. 371-386.
- Geary, P. J. (1986): “Vivre en conflit dans une France sans État: typologie des mécanismes de règlement des conflits (1050-1200)”. *Annales, E.S.C.*, 41, P. 1107-1133.
- Geary, P. J. (1994): *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the end of the first Millennium*. Princeton University.
- Germain, A. (2008): “*Societas, foedus, amicitia*: la société des « princes » dans la correspondance de Gerbert d'Aurillac”. Dins *Vivre en société au Moyen Âge*. Université de Provence-Côte d'Azur, p. 5-78.
- Gibert, R. (1953): “"La complantatio" en el Derecho Medieval español”. *Anuario Historia del Derecho Español*, 23, p. 737-767.
- Gibert, J. (2012): “L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat”. *Butlletí de la Societat catalana d'Estudis Històrics*, XXIII, p. 353-385.
- Gibert, J. (2015). “Del Conflent a la conca d'Òdena. La família del veguer Sal-la dins el marc de l'expansió del comtat d'Osona-Manresa al segle x”. *Miscel·lanea Aqualatensia*, 16, p. 121-156.
- Gibert, J. (2018a): “Quelques notes sur la frontière de la Catalogne Centrale au IXe siècle”. Dins *Las fronteras pirenaicas en la Edad Media (siglos VI-XV)/Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe siècles)*. Universidad de Zaragoza, p. 169-187.
- Gibert, J. (2018b): *La fi del món antic i els inicis de l'edat mitjana a la Catalunya Central. Economia, societat i territori entre els segles V i VIII*. Tarragona.
- Gibert, J. (2018c): *L'expressió material del poder durant la incorporació al domini comtal comtal: ésglésies, castells i torres a la Catalunya Central (segles X-XI)*. La Pobla de Claramunt.
- Gibert, J. (2023): “Els inicis crítics del poblament rural alt-medieval a Catalunya”. *Estudis d'història agrària*, 35, p. 69-108.

- Gil, J. (2004): “Aproximació a l'adopcionisme de Feliu d'Urgell”. *Revista Catalana de Teologia*, 29, p. 335-39.
- Gillard, X. & Sénac, Ph. (2004): “À propos de quelques Hispani”. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 47-186, p. 163-169.
- Giunta, A. (2018): “Des francos à Saragosse en 1118. Retour sur une expédition militaire révélatrice des enjeux transfrontaliers pyrénéens”. Dans *Las fronteras pirenaicas en la Edad Media (siglos VI-XV)*. Universidad de Zaragoza, p. 335-366.
- Godoy, A. (2019): “Riqueza, circulación de bienes y élites rurales en León en los siglos X y XI”. *Sociedades Precapitalistas: Revista de Historia Social*, 9, 2, e033. <https://doi.org/10.24215/22505121e033>
- Goldberg, E.J. (1995): “Popular revolt, dynastic politics, and aristocratic factionalism in the early middle ages: the Saxon Stellinga reconsidered”. *Speculum*, 70 (3), p. 467-501.
- Gómez Pallarés, J. *et al.* (2017a): “La tradición apócrifa de Eugenio de Toledo a la luz de un nuevo hallazgo epigráfico”. *Aevum*, 91/2, p. 295-310.
- Gómez Pallarés, J. *et al.* (2017b): “Manuscritos y epígrafes de nuevo: contra los prejuicios. A propósito de una nueva inscripción métrica hallada en Aiguafreda”. *V reunión internacional sobre poesía epigráfica latina. Homenaje a Hans Kummrey*, Sevilla, 11-13 de septiembre de 2018. <https://congreso.us.es/vricle/wp-content/uploads/2018/07/Manuscritos-y-ep%C3%ADgrafes-de-nuevo-contra-los-prejuicios.pdf>.
- Gómez, A. & Fierro, J. (2017): “El castell d'Orís”. *Ausa*, XXVIII, 179, p. 127-137.
- Gonzalvo, G. (1986): *La Pau i Treva a Catalunya: origen de les Corts Catalanes*. Barcelona.
- Gouguenheim, S. (2022): *Les Chevaliers Teutoniques*. París.
- Greer, S. *et al.* eds. (2020): *Using and Not Using the Past after the Carolingian Empire: c. 900–c.1050*. Nova York.
- Gros, M.-S. (1992): “La funcionalitat litúrgica de les esglésies d'Ègara”. Dans *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*. Terrassa, p. 77-83
- Guerreau, A. (1984): *El Feudalismo: un horizonte teórico*. Barcelona.
- Guerreau, A. (1996): “Quelques caractères spécifiques de l'espace féodal européen”. Dans *L'État ou le Roi. Les fondations de la modernité monarchique en France*. París, p. 85-101.

- Guerreau, A. (1997): “Le concept de féodalisme: genèse, évolution et signification actuelle”. *HAL: Archive ouverte en Sciences de l'Homme et de la Société*. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01152307/document>.
- Guerreau, A. (2000): “Les structures de base de la chasse médiévale”. Dins *La chasse au Moyen Âge*. Roma, p. 25-32.
- Guerreau-Jalabert, A. (1981): “Sur les structures de parenté dans l'Europe médiévale”. *Annales. E.S.C.*, XXXVI, p. 1028-1049.
- Guinot, E. (1996): “L'alta noblesa catalana en la conquesta de València”. *Anuario de estudios medievales*, 26, p. 647-686.
- Guinot, E. (2018): “Council and urban militas in the Crown of Aragon during the 13th Century: From conquering militias to monetary exemptions”. Dins *From al-Andalus to the Americas (13th-17th Centuries): Destruction and construction of societies*. Leiden, p. 78-102
- Guinot, E. & Esquilache, F. (2012): “La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII”. *Debates de Arqueología Medieval*, 2, p. 229-276.
- Guizard-Duchamp, F. (2009): *Les terres du sauvage dans le monde franc (IVe-IXe siècle)*. Université de Rennes.
- Halstead, P. (1989): “The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece”. Dins *Bad Year Economics. Cultural Responses to Risk and Uncertainty*. Nova York, p. 68-80. <https://10.1017/CBO9780511521218.006>
- Haskins, Ch.H. (1927): *The Renaissance of the Twelfth Century*. Harvard University.
- Hautefeuille, F. (2012): “Apparition et diffusion de la dime ecclésiastique dans le Midi toulousain (Xe-XIIIe siècle)”. Dins *La dîme, l'église et la société féodale*. Turnhout, p. 235-252.
- Henning, J. (2005): “Civilization versus Barbarians? Fortification techniques and Politics in the Carolingian and Ottonian Borderlands”. Dins *Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout, p. 23-34.
- Henning, J. (2007): “The Metropolis of Pliska or, how large does an early medieval settlement have to be in order to be called a city?”. Dins *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, 2, Berlin-Nova York, p. 209-240.

- Herold, H. (2012): “Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries AD in Central Europe: Structure, Function and Symbolism”. *Medieval Archaeology*, 56, p. 60-84.
- Hinojosa, E. de (1905): *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña: durante la Edad Media*. Madrid.
- IACDEC: Ordeig, R. (1979-1991): “Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes”. *Revista Catalana de Teologia*, vols. 4, p. 123-165; 5, p. 153-180; 8, p.403-456; 9, p. 117-182; 13, p. 387-430; 15, p. 181-201; 16, p. 349-382.
- Iniesta, F. & Roca, A., coords. (2002): *África en la frontera occidental*. Barcelona.
- Innes, I. (2000): *State and Society in the Early Middle Ages: the middle Rhine valley 400-1000*. Cambridge University.
- Iogna-Pratt, D. (1998): *Ordonner et exclure: Cluny et la société chrétienne face à l'hérésie, au judaïsme et à l'islam*. París.
- Iogna Prat, D. (2006). *La Maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge*. París.
- Isla, A. (2001): “Villa, villula, castellum. Problemas de terminología rural en época visigoda”. *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, p. 9-19.
- Jaime, M. (2011): “Romàntiques ruïnes. El castell com a referent d'ela Renaixença i fita d'excursions a finals del segle XIX”. Dins *Història i arqueologia del castell de Sant Martí o dels Centelles*. Sant Martí de Centelles, p. 144-158.
- Jarrett, J. A. (2004): “Power over past and future: Abbess Emma and the nunnery of Sant Joan de les Abadesses”. *Early Medieval Europe*, 12, 3, p. 229-258.
- Jarrett, J.A. (2010): “Centurions, Alcalas and Christiani perversi: Organisation of Society in the pre-Catalan 'Terra de Ningú'”. *Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar*, p. 97-127.
- Jaspert, N. (2015): “Eleventh-Century Pilgrimage from Catalonia to Jerusalem: New Sources on the Foundations of the First Crusade”. *Crusades*, 14, p. 1-49.
- Jones, R. (2023): *A Cultural History of the Medieval Sword: Power, Piety and Play*. Woodbridge.
- Junyent, E. (1976): “El beat Miró de Tagamanent, canonge de Sant Joan de les Abadesses”. Dins *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*. Sant Joan de les Abadesses, p. 53-55.
- Justo Sánchez, D. (2020): “El control desde arriba. El dominio visua de los valles fluviales como factor determinante para el emplazamiento castral”. Dins *La construcción de la territorialidad en la Alta Edad Media*. Universidad de Salamanca, p. 131-146.

- Keller, Th. (2007): *Reconquista und Ostsiedlung - ein Vergleich*. [GRIN Verlag]
- Kirchner, H. (2006): “Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat (segles X-XIII)”. *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d’Arqueologia Medieval*, 2, p. 22-35.
- Kirchner, H. (2010): “Sobre la arqueología de las aldeas altomedievales”. *Studia Historica. Historia Medieval*, 28, p. 243-253.
- Kirchner, H. (2011): “Archaeology of the Landscape and Archaeology of Farmed Areas in the Medieval Hispanic Societies”. *Imago temporis. Medium Aevum*, 5, p. 55-86.
- Kirchner, H. (2012): “Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en Cataluña”. Dins *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Prácticas, técnicas, espacios*, Universitat de València, p. 21-50.
- Kirchner, H. (2020): “The Archaeology of the Peasantry in the Early Medieval Age. Reflections and proposals”. *Imago temporis: medium Aevum*, 14, p. 61-102. <https://10.21001/itma.2020.14.02>.
- Kirchner, H. (2022): “Hydraulic technology as means of Christian colonisation. Watermills and channels in the Lower Ebro (Catalonia)”. *World Archaeology*, 53 (5), p. 862–880. <https://doi.org/10.1080/00438243.2021.2015622>.
- Kirchner, H. *et al.* (1999): *Arqueologia hidràulica del feudalisme a la muntanya. El Canal Reial de Puigcerdà*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Kirchner, H. & Retamero, F. (2004): “Cap a una arqueologia de la colonització: la subversió feudal de l’espai rural a les illes”. *L’Avenç*, 290, p. 40-45.
- Kirchner, H. & Virgili, A. (2018): “Espacios agrarios en el Bajo Ebro en época andalusí y después de la conquista catalana (siglos XI-XIII). Dins *Trigo y ovejas: el impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)*. Universitat de València, p. 15-50.
- Kjaer, L. (2018): “Conquests, family traditions and the First Crusade”. *Journal of Medieval History*, 45 (5). p. 553-579.
- Kosto, A.J. (2001): *Making agreements in medieval Catalonia: Power, order, and the written word, 1000-1200*. Cambridge University,
- Kosto, A. J. (2002): “Hostages in th Carolingian world (714-840)”. *Early Medieval Europe*, II (2), p. 123-147.
- Kramer, R. (2019): *Rethinking Authority in the Carolingian Empire*. Amsterdam University.
- Kuchenbuch, L. (2002): “Écriture et oralité. Quelques compléments et approfondissements”. Dins *Les tendances actuelles de l’histoire du Moyen Âge en France*

et en Allemagne. Actes des colloques de Sèvres (1997) et Göttingen (1998). Université Paris-Sorbonne, p.143-166.

Kung, H. (1994): *El cristianismo. Esencia e historia*. Madrid.

Laliena, C. (2000): “*Larga stipendia et optima praedia: Les nobles francos en Aragón au service d'Alphonse le Batailleur*”. *Annales du Midi*, 112, 230, p. 149-169.

Laliena, C. (2005): “Frontera y conquista feudal en el valle del Ebro desde una perspectiva local (Tauste, Zaragoza, 1086-1200)”. *Studia Histórica, Historia Medieval*, 23, p. 115-138.

Laliena, C. (2006): “Encrucijadas ideológicas. Conquista feudal, cruzada y reforma de la Iglesia en el siglo XI hispánico”. Dins *XXXII Semana de Estudios Medievales de Estella*. Pamplona, p. 289-333.

Laliena, C. (2007): “Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del Valle del Ebro (1080-1160)”. Dins *Repartiments a la Corona d'Aragó*, Universitat de València, p. 17-50.

Laliena, C. (2009): “Guerra Santa y conquista feudal en el noreste de la Península a mediados del siglo XI: Barbastro, 1064”. Dins *Cristianos y musulmanes en la península ibérica. La guerra, la frontera y la convivencia: XI Congreso de Estudios Medievales. León, del 23 al 26 de octubre de 2007*. Ávila, p. 187-218.

Laliena, C. (2011): “La formación de redes nobiliarias y grandes propiedades en el marco de la conquista del Valle del Ebro en el siglo XII: El destino ejemplar de Íñigo Galíndez de Alagón (1127-1157)”. *Aragón en la Edad Media*, 22, p. 187-212.

Laliena, C. (2015a): “Tradiciones familiares de guerra santa. Linajes aristocráticos y conquista feudal en los siglos XI y XII en Cataluña, Aragón y Castilla”. Dins *Estudios en homenaje al profesor Emilio Cabrera*. Universidad de Córdoba, p. 279-292.

Laliena, C. (2015b): “Guerra santa y reconquista en la reciente historiografía angloamericana sobre la Península Ibérica”. *Imago Temporis. Medium Aevum*, IX, p. 413-424.

Laliena, C. (2018): “Frontera y Estado feudal en Aragón y Cataluña durante el siglo XII”. *Journal of Medieval Iberian Studies*, 11. 1, p. 19-39. <https://doi.org/10.1080/17546559.2018.1539859>.

Laliena, C. & Tomás, G. (2023): “La formación de las servidumbres en el Pirineo central en la transición a las sociedades feudales (siglos X-XI). Dins *Los procesos de formación del feudalismo: la península ibérica en el contexto europeo*. Universidad de Zaragoza, p. 245-263.

- Laliena, C. & Sénac, Ph. (1991): *Musulmans et chrétiens dans le haut moyen âge aux origines de la Reconquête aragonaise*. París.
- Laliena, C. *et al.* (2003): “La evolución histórica del paisaje rural en los Pirineos durante la Edad Media: explotación agropecuaria y recursos forestales”. Dins *La construcción histórica del paisaje agrario en España y Cuba*. Universidad de Zaragoza, p. 53-66.
- Larrea, J.J. (2002): “La infanzonía en una perspectiva comparada: infanzones y arimanni del ordenamiento público al feudal”. Dins *Fiefs et féodalité dans l'Europe méridionale (Italie, France du Midi, Péninsule Ibérique) du Xe au XIIIe siècle*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 363-396.
- Larrea, J.J. (2003-2004): “Aldeas navarras y aldeas del Duero: notas para una perspectiva comparada”. *Edad Media. Revista de Historia*, 6, p. 159-181.
- Larrea, J.J. (2006): “La condición del campesinado navarro-aragonés entre los siglos IX y XII: una revisión crítica”. *En la España medieval*, 29, p. 383-409.
- Larrea, J.J. (2008): “De la invisibilidad historiográfica a la apropiación del territorio: aldeas y comunidades en la España cristiana (siglos X y XI)”. Dins *Cristiandad e Islam en la Edad Media Hispana*. Logroño, p. 169-207.
- Larrea, J. (2009): “Construir un reino en la periferia de Al-Andalus: Pamplona y el Pirineo Occidental en los siglos VIII y IX”. *Territorio, Sociedad y Poder*, Anejo 2, p. 279-308.
- Larrea, J. (2013): “Medir en mansos: tres notas sobre la fiscalidad carolingia”. Dins *Lo que vino de Oriente: horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*. Oxford University, p. 86-101
- Larrea, J. (2018): “Derrota de los francos en los Pirineos: Pamplona se inclina hacia al-Ándalus”. *Historia mundial de España*. Barcelona, p. 122-128.
- Larrea, J. (2023): “A propósito del sistema feudal: diversidad de facetas y coherencia estructural entre el Cantábrico, el Pirineo y el Ebro”. Dins *Los procesos de formación del feudalismo en la península ibérica en el contexto europeo*. Gijón, p. 221-244.
- Larrea, J. & Viader, R. (2005): “Aprisions et presuras au début du IX siècle: pour une étude des formes de appropriation du territoire dans la Tarraconaise du haut Moyen Âge”. Dins *De la Tarraconaise à la Marche supérieure d'Al-Andalus (IV-XI). Les habitats ruraux*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 167- 210.
- Lasanta, T. (2010): “Pastoreo en áreas de montaña: Estrategias e impactos en el territorio”. *Estudios Geográficos*, LXXI, 268, p. 203-233.
- Lauwers, M. (1997): “Praedicatio-exhortatio: l'Église, la réforme et les laïcs (XIe-XIIIe siècles)”. *La parole du prédicateur*. Turnhout, p. 187-232.

- Lauwers, M. (2005): “Paroisse, paroissiens et territoire. Remarques sur parochia dans les textes latins du Moyen Âge”. *Médiévales*, 49, p. 11-32.
- Lauwers, M. (2012): “Pour une histoire de la dîme et du dominium ecclésial”. Dins *La dîme, l'église et la société féodale*. Turnhout, p. 11-64.
- Lauwers, M. (2013): “De l'incastellamento à l'inecclesiamento. Monachisme et logiques spatiales du féodalisme”. Dins *Chuny, les moines et la société au premier âge féodal*. Université de Rennes, p. 315-338.
- Le Jan, R. (1995): *Famille et pouvoir dans le monde franc (VIIe - Xe siècle). Essai d'anthropologie sociale*. Paris.
- Le Jan, R. (2001): *Femmes, pouvoir et société dans le haut Moyen Âge*. Paris.
- Le Jan, R. (2003): *La société du Haut Moyen Âge. VIe-IXe siècle*. Paris.
- Le Jan, R. (2015): “Les élites carolingiennes et le roi au milieu du IXe siècle: statut et fidélité”. Dins *Völker, Reiche und Namen im frühen Mittelalter*. Múnic, p. 335-346.
- Lemesle, B. (1995): “Le discours de l'Eglise aux temps grégoriens: évêques et laïcs dans le Maine aux XIe - XIIe siècles d'après les Actus Pontificum”. *Annales de Bretagne*, 102, 4, p. 17-32.
- Lorenzo, J. & Pastor, E. (2013): “Dominando territorios, imponiendo medidas: de Banbalūna a Baršilūna”. Dins *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus (ss. VI-IX)*. Oxford University, p. 56-71.
- Lunven, A. (2014): *Du diocèse à la paroisse: évêchés de Rennes, Dol et Alet, Saint-Malo (Ve - XIIIe siècle)*. Université de Rennes.
- Lluch, R. (2018): “El conflicte de Mir Geribert en el marc de la feudalització del Penedès (1041-1058)”. *Anuario de Estudios Medievales*, 48, 2, p. 793-820.
- Lluch, R. & Mallorquí, E. (2003): “Els masos a l'època medieval. Orígens i evolució”. Dins *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: masos, possessions, poder*. Universitat de Girona, p. 37-64.
- Maclean, S. (2003): *Kingship and politics in the late ninth century: Charles the Fat and the end of the Carolingian Empire*. Cambridge University.
- Magnou-Nortier, E. (2000): “L'Admonitio generalis: étude critique”. Dins *Jornades internacionals d'estudi sobre el bisbe Feliu d'Urgel. Crònica i Estudis*. Barcelona, p. 195-142.
- Maíllo, F. (2013): *Diccionario de historia árabe e islámica*. Madrid.
- Mallorquí, E. (2011): *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona. Segles XIII i XIV*. Barcelona.

- Manzano Moreno, R. (1999): "The Creation of a Medieval Frontier. Islam and Christianity in the Iberian Peninsula, eighth to eleventh centuries". Dins *Frontiers in Question. Eurasian Borderlands, 700-1700*. Londres, p. 32-54.
- Martí, R. (1986): "La integració a l'"alou feudal" de la seu de Girona de les terres beneficiades pel "règim dels hispans". Els casos de Bàscara i ullà, segles IX-XI". *Estudi General*, 5, p. 49-63. <https://raco.cat/index.php/EstudiGral/article/view/43396>.
- Martí, R. (1993): "Concreció territorial del comtat de Barcelona". Dins *III Congrés d'Història de Barcelona. La ciutat i el seu territori*. Barcelona, p. 247-253.
- Martí, R. (1994): "Delà, Cesari i Ató, primers arquebisbes dels comtes-prínceps de Barcelona (951-953/981)". *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, 67, 1, p. 369-386.
- Martí, R. (1995): "Territoris en transició al Pirineu medieval (segles V-X)". Dins *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. III Curs d'Arqueologia d'Andorra*. Andorra la Vella, p. 37-83.
- Martí, R. (1997): "L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric". Dins *La vida medieval als dos vessants del Pirineu: comunitats pageses, estructures d'hàbitat, cultura material, el registre de dades arqueològic: Actes del 4t curs d'Arqueologia d'Andorra*. Andorra la Vella, p. 28-60.
- Martí, R. (2006a): "Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval". *Villa 1. De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècles). Les habitats ruraux*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 145-165.
- Martí, R. (2006b): "Els assentaments cerdans en Catalunya Vella. Cavalls de Troia de la política comtal?". *Revista Internacional d'Humanitats*, 10, p. 5-14.
- Martí, R. (2007): "L'ensagrerament. Utilitats d'un concepte". Dins *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Universitat de Girona, p. 85-204.
- Martí, R. (2008): "Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales". Dins *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus: actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*. Universitat Autònoma de Barcelona, p. 189-217.
- Martí, R. (2009): "L'organisation territoriale en Catalogne entre antiquité et féodalité". *Annales du Midi: revue de la France méridionale*, 266, p. 177-197.

- Martí, R. (2011): “Los territorios catalanes en la encrucijada de la conquista”. Dins *Zona Arqueològica*, 711. *Arqueologia e Historia entre dos mundos*, II, 15. Alcalá de Henares, p. 11-24.
- Martí, R. (2013): “El palatium rural, una institució fiscal del segle VIII”. Dins *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensió material de dominació fiscal en al-Andalus (ss.VI-IX)*. Oxford University, p. 133-148.
- Martí, R. (2014): “Població i reorganizació del territori: castells, parròquies i sagreres”. Dins *Enciclopèdia del romànic a Catalunya. Barcelona: I*. Aguilar de Campoo, p. 65-84.
- Martí, R. (2017): “Els Castellvell durant el segle X, artífexs i veguers de la Marca de Barcelona”. *Anuario d'Estudio Medievales*, 47/2, p. 679-705.
- Martí, R. (2019): “La descendència del comte Berà de Barcelona en la construcció dels comtats catalans”. Dins *Estudis sobre els orígens de la noblesa medieval al N-est peninsular (segles X-XII)*. La Seu d'Urgell, p. 17-51.
- Martí, R. (2022): “Les arrels dels castells i dels vicaris comtals”. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33, p. 233-256.
- Martí, R. (2024): “Formas y funciones de las torres altomedievales en el nordeste peninsular (siglos VI-X)”. Dins *V Congreso internacional de castelología. Homenaje al Dr. Amador Ruibal Rodríguez*. Universidad de Castilla-La Mancha, p. 179-188.
- Martí, R. & Gibert, J. (2019): “Els vicaris del comte de Barcelona. Gresol de nobleses”. Dins *Estudis sobre els orígens de la noblesa medieval al Nord-Est peninsular (segles X-XII)*. La Seu d'Urgell, p. 143-177.
- Martí, R. & Selma, S. (2001): “Fortificaciones y toponímia omeya en el este de al-Andalus”. Dins *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. *Actas de Simposio Internacional sobre Castelos*. Lisboa, p. 93-104.
- Martí, R. & Viladrich, M. (2000): “Guissona, origen del Bisbat d'Urgell”. Dins *La transformació de la frontera al segle XI*. Lleida, p. 37-66.
- Martí, R. & Viladrich, M. (2018): “Les primeres fortificacions medievals: dades arqueològiques i tècniques constructives”. *Treballs d'Arqueologia*, 22, p. 3-4.
- Martí, R. et al. (2024): “Castellví de la Marca, una fortificació recurrente en los confines de Tarragona y Barcelona”. *Arqueología y Territorio Medieval*, 31, p. 297-322. DOI: 10.17561/aytm.v31.8767.
- Martí Bonet, J.M. (1992): “Els orígens del bisbat d'Ègara”. Dins *Simposi Internacional sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa*. Terrassa, p. 61-71.

- Martín Viso, I. (2005): “Una frontera casi invisible: los territorios al norte del Sistema Central en la Alta Edad Media (siglos VIII-XI). *Studia Historica, Historia Medieval*, 23, p. 89-114.
- Martín Viso, I. (2006): “Central places and the territorial organization of communities: the occupation of hilltop sites in early medieval Northern Castile”. Dins *People and Space in the Middle Ages*. Turnhout, p. 167-186.
- Martín Viso, I. (2009): Ressenya del llibre de Martí, R. (ed.): *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona, 2008. *Studia historica. Historia medieval*, 27, p. 214-217.
- Martín Viso, I (2012): "Paisajes sagrados, paisajes eclesiásticos: de la necrópolis a la parroquia en el centro de la península ibérica". *Reti Medievali Rivista*, 13 (2), [1-43].
- Martín Viso, I. (2016): “Colapso político y sociedades locales: el Noroeste de la península ibérica (siglos VIII-IX)”. *Reti Medievali*. 17:2, p. 335-369.
- Martín Viso, I. (2020): “Pervivencias y cambios de la territorialidad en la Meseta del Duero occidental (siglos IX-X)”. Dins *La construcción de la territorialidad en la Alta Edad Media*. Universidad de Salamanca, p. 71-95.
- Martín Viso, I. (2023): “La construcción del feudalismo: debates historiográficos y perspectivas de análisis”. Dins *Los procesos de formación del feudalismo: la península ibérica en el contexto europeo*. Gijón, p. 13-42.
- Martínez Giralt, A. (2018): “Las redes de parentesco de la nobleza catalana plenomedieval a la luz del asesinato del arzobispo Berenguer de Vilademuls (†1194)”. *Studia Zamorensia*, XVII, p. 55-68.
- Martínez Sopena, P. (2004): “Los francos en la España de los siglos XI al XIII”. Dins *Minorías y migraciones en la historia*. Universidad de Salamanca, p. 25-66.
- Marston, J.M. (2011): “Archaeological markers of agricultural risk management”. *Journal of Anthropological Archaeology*, 30, p. 190-205.
- Masnou, R. (2002): “El bisbat de Vic durant l'episcopat de Ramon Gaufred (1110-1145)”. *Revista Catalana de Teologia*, 27, 2, p. 257-293.
- Masnou, R. (2021): “Santa Maria de l'Estany i la consolidació d'una canònica agustiniana a principis del segle XIII”. *Miscel·lània litúrgica catalana*, 29, p. 281-335
- Masnou, R. (2022): *La vida canonical al bisbat de Vic (886-1230). L'aplicació de la reforma gregoriana a partir de l'estudi prosopogràfic*. Barcelona.

- Mateu i Llopis, F. (1946): “De la Hispania tarraconense visigoda a la Marca Hispánica carolina”. *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, 19, p. 1-122.
- Mateu, M. & Virgili, A. (2020). “La torre de Burjassénia (L’Aldea, Baix Ebre). Un centre de colonització agrària (segles XII-XIII)”. Dins *Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l’arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor*. Barcelona, p. 527-533.
- Mazel, F. (2008a): *La noblesse et l’Église en Provence, fin Xe-début XIVE siècle. L’exemple des familles d’Agoult-Simiane, de Baux et de Marseille*. París.
- Mazel, F. (2008b): “Pouvoir aristocratique et Église aux xe-xie siècles. Retour sur la «Révolution féodale» dans l’œuvre de Georges Duby”. *Médiévales*, 54, p. 137-152.
- Mazel, F. (2014): *Féodalites. 888-1180*. París.
- Mazel, F. (2016): *L’évêque et le territoire. L’invention médiévale de l’espace (Ve-XIIIe siècle)*. París.
- MEB: Pardo, M. (1994): *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*. Barcelona.
- Menant, F. (2015): “Las transformaciones de la escritura documental entre los siglos XII y XIII”. *Edad Media. Revista de historia*, 16, p. 33-53.
- Menchón, J.J. (2017): “Treballs arqueològics al castell del Brull. Resultats de la intervenció de 1998”. *Ausa*, 28, p. 41-72
- Menéndez, F. X. & Molist, N. (2002): “El camí antic de Barcelona a Vic: el seu pas pel Congost”. *V Trobada d’Estudiosos del Montseny*. Barcelona, p. 133-136.
- Menant, F. & Jessenne (J-P., eds. (2008): *Les Élités rurales dans l’Europe médiévale et moderne. Actes des XXVIIe Journées Internationales d’Histoire de l’Abbaye de Flaran 9, 10, 11 septembre 2005*. Université de Toulouse-Le Mirail.
- Mersiowsky, M. (2000): “Towards a Reappraisal of Carolingian Sovereign Charters”. *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Turnhout, p. 1-25.
- MPACF: Ginebra, R. (1998): *El manual Primer de l’Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. 2 vols. Barcelona.
- Mínguez, J.M. (1980): *El dominio del monasterio de Sahagún en el siglo X: paisajes agrarios, producción y expansión económica*. Universidad de Salamanca.
- Mínguez, J.M. (1982): “Ganadería, aristocracia y reconquista en la Edad Media castellana”. *Hispania*, 42, p. 341-354.
- Miralles, F. et al. (2002): “Els camins ramaders del Vallès Oriental”. *Ponències. Revista del Centre d’Estudis de Granollers-2001*, p. 49-93.

- Miralles, F. (2005): *Mil anys pels camins d'herba. El llegat d'un món que s'acaba*. Barcelona.
- Miret i Sans, J. (1910): *Les Cases de Templers y Hospitalers en Catalunya, Aplech de Noves y Documents Històrics*. Barcelona.
- Miró, C. (2021): “Pastos, prados y garrigas: Espacios ganaderos de los dominios de los monasterios del condado de Urgel (800-1100)”. *Indice Histórico Español*, 134, p. 91-114.
- Molas, M-D. *et al.* (2008): “De l'Auso romana al vicus ausonensis medieval”. *Ausa*, XXIII, 161-162, p. 719-722.
- Moncada, J.L. de (1894): *Episcopologio de Vic*. Vic.
- Moore, J.W. (2016-2017): “El fin de la naturaleza barata: o cómo aprendí a dejar de preocuparme por “el” medioambiente y amar la crisis del capitalismo”. *Relaciones Internacionales*, 33, p. 143-174.
- Moreland, J. (2013): “Arqueología histórica. Más allá de las "evidencias". Dins *La materialidad de la historia: La arqueología en los inicios del siglo XXI*. Madrid, p. 37-65.
- Morsel, J. (2004): *L'aristocratie médiévale. Ve-XVe siècle*. París.
- Mundó, A.M. (2001): *De quan hispans, gots, jueus, àrabs i francs circulaven per Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Narbona, R. (1990): “Los Rabassa, un linaje patricio de Valencia Medieval”. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 7, p. 111–136.
- Nelson, J. (1987): “The lord's anointed and the people's choice. Carolingian royal ritual. Dins *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Cambridge University, p. 137-180.
- Nelson, L.H. (1973): "Land Use in Early Aragon: The Organization of a Medieval Society". *Societas*, 3, p. 115-128.
- Nightingale, J. (2001): *Monasteries and patrons in the Gorze reform: Lotharingia c.850–1000*. Oxford University.
- Noble, Th. F. X. & Van Engen, J. (eds., 2012): *European Transformations: The Long Twelfth Century*. University of Nôtre Dame.
- O'Hara, A. (2009): “The Vita Columbani in Merovingian Gaul”. *Early Medieval Europe*, 17, 2, p. 126-153.
- Olarieta, J.R. *et al.* (2009): “Els formiguers, sistema històric de fertilització del sòl”. *Agro-cultura: La revista de la producció ecològica i l'agroecologia*, 35, p. 24.

- Oliva, B. (2006): "Els Argentona, castlans de Burriac (s. XII-XV)". Dins *III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. Actes (del 16 d'octubre al 6 de novembre de 2004)*. Mataró, p. 209-222.
- Oliver, J. (1995): "Senyors capturats? El delme a la documentació de Pallars i Ribagorça anterior al segle XII". Dins *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Age*. Universitat de Perpinyà, p. 135-161.
- Oliver, J. (2000): *Història de Figaró-Montmany. El Figaró abans de ser-ho*. Figaró-Montmany.
- Oliver, J. (2003a): *Tagamanent a l'Edat Mitjana. Senyors, pagesos i paisatge al Montseny de ponent*. Tagamanent.
- Oliver, J. (2003b): "Los paisajes del feudalismo (siglos IX-XVIII)". Dins *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las cuencas de las Nogueras y la Garona*. Madrid, p. 143-266.
- Oliver, J. (2005): "Treball pagès i ramaderia feudal en el domini de la comanda de l'Hospital de Susterris (segle XII)". Dins *Medievalis Historia Pyrenaica. II Congreso Internacional Historia de los Pirineos (Girona, 1998)*. Universitat de Girona, p. 381-395.
- Oliver, J. (2011): "El castell de Sant Martí, o dels Centelles, segons la documentació escrita (segles IX-XV)". Dins *Història i arqueologia del castell de Sant Martí o dels Centelles. Resultats preliminars d'un projecte cultural per al desenvolupament local*. Sant Martí de Centelles, p. 18-111.
- Oliver, J. (2013): "Origen i desenvolupament dels veïnats de camí ral de la vall del Congost: el Figueró i Gallicant (segles XIV-XVIII)". *Monografies del Montseny*, 28, p. 142-162.
- Oliver, J. (2014): "L'organització del terme de la Garriga a l'Edat Mitjana". Dins *Història de la Garriga. Dels primers assentaments humans al segle XXI*. La Garriga, p. 23-57.
- Oliver, J. (2018): "El testament inèdit d'Ermetruit d'Aiguafreda, vídua de l'aloer Odesind". *Monografies del Montseny*, 33, p. 47-54.
- Oliver, J. (2020): "Les seigneurs du sel dans les Pyrénées Catalanes: le cas des salines de Morreres (Xe-XIIIe siècles)". Dins *Actes du Colloque International L'Or Blanc*. Université de la Côte d'Azur, p. 123-132.
- Oliver, J. (2023): "Un registre dels pergamins dels segles XIV-XVII, actualment perduts, del mas Valldaneu de Sant Martí de Centelles (Osona)". *Ausa*, 31, 191-192, p. 25-38.

- Oliver, J. (2024): “L’aloer Odesind, el seu fill Sunifred i la «via pecoraria» entre el Congost a la Calma. Notes sobre camins, dominis i senyors ramaders al Montseny al primer terç del segle XI”. *Monografies del Montseny*, 39, p. 159-169.
- Oliver, J. (2025): “El suposat priorat de Quixilona, filla del comte Guifré I, a Santa Maria del Camí de la Garriga”. *Monografies del Montseny*, 40, p. 191-200.
- Ollich, I. (1979): “Vigatans a la conquesta de Mallorca i València (referències extretes dels testaments de Vic dels segles XIII)”. Dins *Jaime I y su época*, Vol. 2. Barcelona, p. 131-148.
- Ollich, I. (2000): “Vic. La ciutat a l’època carolíngia”. Dins *Catalunya a l’època carolíngia. Art i Cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona, p. 89-94.
- Ollich, I. (2005): “El Ter, la primera frontera dels carolingis al comtat d’Osona, segles VIII-IX”. Dins *Medievalis Historia Pyrenaica. II Congreso Internacional Historia de los Pirineos (Girona, 1998)*. Universitat de Grona, p. 187-201.
- Ollich, I. (2010): “Arqueologia de la Catalunya feudal i prefeudal: poblament i territori. El model teòric de la comarca d’Osona”. Dins *La caracterització del paisatge històric*. Universitat de Lleida, p. 299-346.
- Ollich, I. & Cubero, C. (1989): “Paleocarpologia i agricultura a l’Edat Mitjana: l’excavació i estudi d’un graner medieval a Catalunya”. Dins *III Congreso de Arqueología Medieval Española, Vol. 2 Comunicaciones*. Madrid, p. 73-86.
- Ollich, I. & de Rocafiguera, M. & Llop, I. (2021): “De l’Auso romana al Vicus Ausonensis medieval. Un recorregut pel paisatge romà, jueu i cristià del Vic antic”. Dins *Episcopus. El bisbat de Vic i l’Església a Catalunya en el context europeu*. Vic, p. 211-223.
- Ollich, I. *et al.* (1994): “Agricultura medieval i arqueologia experimental. El projecte de L’Esquerda”. Dins *V Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición*, vol. 3. Alacant, p. 701-710.
- Ollich, I. *et al.* (2015): “Visigots i carolingis a Osona. Novetats arqueològiques des del jaciment de l’Esquerda”. Dins *III Jornades d’Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic, p. 14-22.
- Ollich, I. *et al.* (2016): “The Southern Carolingian Frontier in Marca Hispanica along the River Ter: Roda Civitas and the archaeological site of l’Esquerda (Catalonia)”. Dins *Fortified Settlements in Early Medieval Europe. Defended communities of the 8th-10th Centuries*. Oxford-Philadelphia, p. 205-217.

- Ollich, I. *et al.* (2017): “Roda ciutat: el nucli fortificat de l’Esquerda sobre el Ter i el seu territori”. *Ausa*, XXVIII, 179 (2017), p. 23-40.
- Ollich, I. *et al.* (2019): “Una torre de guaita carolíngia a la frontera del Ter. Un experiment de construcció amb fusta a l’Esquerda”. *Ausa*, XXIX, 184, p. 169-194.
- Ollich, I. *et al.* (2021): “De Roda ciutat a la parròquia de Sant Pere de Roda. Evidències arqueològiques a l’Esquerda en el període inicial del bisbat d’Osona”. Dins *Episcopus. El bisbat de Vic i l’Església a Catalunya en el context europeu*. Vic, p. 237-248.
- Ordeig, R. (1982): “Villae, Viae i Stratae d’Osona, testimonis de l’antiguitat a l’època medieval”. *Ausa*, 10, p. 387-400.
- Ordeig, R. (1984): “Documents vigatans relatius a l’expedició militar dels catalans a Còrdova l’any 1010”. *Ausa*, 11, p. 183-195.
- Ordeig, R. (1987): “Un document relatiu a l’església romànica de Sant Andreu de Castellcir”. *Ausa*, 118-119, 12, p. 197-202.
- Ordeig, R. (1999): “Ató de Vic, mestre de Gerbert d’Orlhac”. Dins *Actes del Congrés Internacional Gerbert d’Orlhac i el seu temps*. Vic, p. 593-620.
- Ordeig, R. (2001): “Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pelós i a la seva obra repobladora (vers 871-897)”. *Acta Historica et Archaeologia Mediaevalia*, 22, p. 89-119.
- Ordeig, R. (2003): “Dades sobre la història alt-medieval de Centelles, Folgueroles, Gurb i Tona (segles X-XI)”. *Ausa*, XXI, 151, p. 11-21.
- Ordeig, R. (2011): “Santa Eulàlia i Santa Leocàdia, una església alt-medieval de Vic”. *Ausa*, XXV, 168, p. 323-332.
- Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University.
- Oto-Peralías, D. & Romero-Ávila, D. (2016): “The Economic Consequences of the Spanish Reconquest: The Long-term Effects of Medieval Conquest and Colonization”. *Journal of Economic Growth*, 21, p. 409-464.
- PACBa: Feliu, G. *et al.* (1999): *Els pergamins de l’Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. 3 vols. Barcelona.
- PACBb: Baiges, I. J. *et al.* (2010): *Els pergamins de l’Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. 4 vols. Barcelona.
- Pacheco, N. (2015): “Occitanos en la tierras del Ebro (siglo XII): el caso de los colonos tolosanos”. Dins *II Jornadas Predoctorales en Estudios de la Antigüedad y de la Edad Media. El texto como herramienta común para estudiar el pasado. Proceedings of the*

Second Postgraduate Conference in Studies of Antiquity and Middle Ages, Universitat Autònoma de Barcelona, 19-21st November 2014. Londres, p. 147-153.

Pacheco, N. (2017): “La colonización feudal de las tierras del Ebro: el caso de los Sant Ponç (siglos XII-XIII)”. Dins *Teoría, metodología y casos de estudio*, 6. Salamanca, p. 435-453.

Pacheco, N. (2021): *Ut sis stator et habitator. La colonització feudal de la Catalunya nova: la immigració occitana (segles XII-XIII)* Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona [en línia]. <https://www.tdx.cat/handle/10803/673289#page=1>

Pacheco, N. (2023): “Dime cómo te llamas y te diré de dónde vienes. La revolución antroponímica y sus posibilidades para el estudio de las migraciones medievales”. *Cuadernos del CEMYR*, 31, p. 529-547.

Padilla, J. I. (1982): “La necrópolis de Santa Creu de Jotglars (Osona)”. Dins *Necrópolis i sepultures medievals de Catalunya. Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia. Annexos d'arqueologia medieval*, 1. Barcelona, p. 155-176.

Padilla, J.I. & Rueda, K.A. (2008). “El despoblado altomedieval de Cuyacabras (Burgos): Realidad, principios y argumentos”. *Acta Historica et Archaeologia Mediaevalia*, 29, p. 575-604.

Padilla, J.I. & Álvaro, K. (2010). “Necrópolis rupestres y el poblamiento altomedieval en el Alto Arlanza (Burgos)”. *En la España Medieval*, 33, p. 259-294.

Padrós, C. (2010): “Els camins antics i les vies romanes a la comarca d'Osona (Barcelona). Estat de la qüestió”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 28, p. 233-245.

Padrós, C. *et al.* (2015): “Puig Ciutat (Oristà, Barcelona): Un *praesidium* pompejà als peus dels Pirineus?”. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, p. 277-290.

Pagarolas, L. (1984): *La comanda del Temple de Tortosa: primer periode (1148-1213)*. Tortosa.

Palet, J.M. *et al.* (2007): “Formes d'ocupació d'alta muntanya a la vall de la Vansa (Serra del Cadí - Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs”. *Tribuna d'arqueologia-2006*, p. 229-253

Palet, J.M. *et al.* (2017): “Els espais altimontans pirenaics orientals a l'Antiguitat: 10 anys d'estudis en arqueologia del paisatge del GIAP-ICAC”. *Treballs d'Arqueologia*, 21, p. 77-97.

Palet, J.M. *et al.* (2023): “Landscape Archaeology in Eastern Pyrenees High Mountain Areas (Segre and Ter Valleys, Northeast Iberian Peninsula). Humans activities in the

- shaping of Mountain Cultural Landscapes”. Dins *Archaeology of Mountain Landscapes. Interdisciplinary Research Strategies of Agro-Pastoralism in Upland Regions*. State University of New York, p. 179-196.
- Pardo Molero, J.F. (2011): *La guerra i els cavallers: Els Centelles, el comtat d'Oliva i la defensa del Regne de València*. Gandia.
- Pascua, E. (2007): “Las otras comunidades: pastores y ganaderos en la Castilla medieval”. Dins *El lugar del campesino: En torno a la obra de Reyna Pastor*. Universitat de València, p. 239-260.
- Pascua, E. (2012): *Señores del paisaje: Ganadería y recursos naturales en Aragón, siglos XIII-XVII*. Universitat de València.
- Pascua, E. (2017): *Nobleza y caballería en la Europa medieval. Nobleza y caballería en la Europa Medieval. Guerra, linaje y virtud*. Madrid.
- Pastor, E. & Larrea, J.J. (2012): “El curioso devenir historiográfico de los hispani”. *Mundos medievales. Espacios, sociedades y poder*, 1, p. 785-794.
- Pastor, R. (1970): “La lana en Castilla y León antes de la organización de la Mesta”. *Moneda y crédito. Revista de economía*, 112, p. 47-70.
- Pastor, R. *et al.* (1994): “Baja Nobleza: aproximación a la historiografía europea y propuestas para una investigación”. *Historia social*, 20, p. 23-46.
- Payen, J. Ch. (1979): “Une poétique du génocide joyeux: devoir de violence et plaisir de tuer dans la Chanson de Roland”. *Olifant*, 6 (3-4), p. 226-236.
- Perarnau, J. coord. (1999): *Jornades Internacionals sobre el bisbe Feliu d'Urgell*. Barcelona i la Seu d'Urgell.
- Perea, O. (2013): “Serafi de Centelles, comte d'Oliva, i la cultura valenciana del Renaixement”. *eHumanista/IVITRA*, 3, p. 1-19.
- Pérez, M. (2014): “La aristocracia altomedieval legados historiográficos y tendencias de investigación”. *Medievalista*, 15, p. 2-20.
- Pérez, M., coord. (2020): Presentació del Dossier “Obispos y aristocracias laicas en la España medieval: entre la colaboración y el conflicto”. *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 97, p. 11-14.
- Pérez, P. (2021): “El arduo proceso de dotación de la diócesis de Mallorca después de la Conquista (1229) la formación de la Porción Temporal”. *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 31, p. 117-148.

- Petrucci, A. (1984): "L'illusione della storia autentica: le testimonianze documentarie". Dins *L'insegnamento della Storia e i materiali del lavoro storiografico (Atti del Convegno di Treviso, 10-12 novembre 1980)*. Messina, p. 73-88.
- Pi i Margall, F. ([1842]): *España. Obra pintoresca en láminas [...] Cataluña*. Barcelona.
- Pichot, D. (2002): *Le village éclaté. Habitat et société dans les campagnes de l'Ouest au Moyen Âge*. Université de Rennes.
- Pladevall, A. (1954): "Parròquia de Sant Genís de Taradell". *Ausa*, I, 8, p. 346-352.
- Pladevall, A. (1956): "San Martín de Centelles, San Miguel Sesperxes y San Pedro de Bertí". *Ausa*, II, 18, p. 357-72.
- Pladevall, A. (1962): *Romiatge a Sant Martí de Centelles i Sant Miquel Sesperxes i Bertí*. Vic
- Pladevall, A. (1971): "Els orígens de la família Montcada". *Ausa*, 6, 69, p. 308-19. <https://raco.cat/index.php/Ausa/article/view/38810>.
- Pladevall, A. (1977): "Dues llistes de parròquies del Bisbat de Vic del segle XII". *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 113-120, p. 283-304.
- Pladevall, A. (1976): *El castell de Centelles. Guía històrico-turística*, Vic.
- Pladevall, A. (1987). *Centelles. Aproximació a la seva història*. Ajuntament de Centelles.
- Pladevall, A. (1990): *Tona: mil cent anys d'història*. Vic.
- Pladevall, A. (1989): "Un lot vigatà de documents sobre Sant Pere de Rodes". *Annals Empordanesos*, 22, p. 242-257.
- Pladevall, A. (1993). "El poblament i la propietat de la terra als antics termes de Sant Hilari Sacalm i la vall d'Osor (s. x)". *Quaderns de la Selva*, 6, p. 49-78.
- Pladevall, A. (1995): *Taradell, passat i present d'un terme i vila d'Osona*. Vic-Taradell.
- Pladevall, A. (1996): "Un molí senyorial dels Centelles o els molins de Llobateres". *Lauro: revista del Museu de Granollers*, 1, p. 11-22.
- Pladevall, A. (1997): "Algunes precisions d'història comarcal arran del testament d'Arbert de Pere del 1162". *Terme*, 12, p. 23-25.
- Pladevall, A. (1998a): *El Brull: un terme entre la Plana de Vic i el Montseny*. Vic.
- Pladevall, A. (1998b): "Noves dades sobre el casal d'Olivet". *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers-1997*, p. 89-97.
- Pladevall, A. (2002): "El moviment canonical a l'Església del segle XI o l'adopció de la regla de Sant Agustí a les canòniques catalanes". *Dins Santa Maria de Vilabertran, 900 anys*. Figueres, p. 9-32

- Pladevall, A. (2004): *Sant Pere de Casserres o la presència de Cluny a Catalunya*, Manlleu.
- Poblet, J. (2005): *Entre el Temple i l'Hospital: arquitectura i formes de vida al castell del Temple de Barberà*. Valls.
- Pohl, W. (1998): "Conceptions of Ethnicity in Early Middle Studies". Dins *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. New Jersey, p. 13-24.
- Portella, A. (1998): "Cómo se exporta el feudalismo: el caso de Mallorca". Dins *L'incastellamento». Actes des rencontres de Gérone (26-27 novembre 1992) et de Rome (5-7 mai 1994)*. Roma, p. 85-98.
- Pratdesaba, A. (2017). "Les fortificacions osonenques del període medieval. Estat de la qüestió arqueològica". *Ausa*, XXVIII, 179, p. 9-22.
- Prevosti, M. (2020): "Els precedents antics a la història de Catalunya de Ramon d'Abadal, cinquanta anys després". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 31, p. 95-111.
- Puig, I. (1980): "Un bisbe d'urgell del segle X: Radulf". *Urgellia*, 2, p. 167-193.
- Puigferrat, C. (1997): "La Quadra d'Aiguafreda. Història d'un senyoriu del Montseny". *Monografies del Montseny*, 12, p. 85-97.
- Puigvert, X. (1992): "La introducció del delme a la marca d'Hispania". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13, p. 117-125.
- Quirós, J.A. (2013): "Archaeology of power and hierarchies in early medieval villages in Northern Spain". *Hierarchies in rural settlements. Ruralia*, IX. Turnhot, p. 199-212.
- Quirós, J.A. & Santos, I. (2012): "I villaggi medievali nell'Alto Ebro alla luce delle fonti scritte e dell'archeologia. L'emergere dei leader dei villaggi e l'articolazione dei poteri territoriali nel X secolo". Dins *Paesaggi, comunità, villaggi medievali*. Spoleto, p. 257-282.
- RAC: Bolòs, J. (1994): *Repertori d'antropònims catalans*. Barcelona.
- Remensnyder, A. (1995): *Remembering Kings Past: Monastic Foundation Legends in Medieval Southern France*. Cornell University.
- Renard, R. (2005): "Domaine, village ou circonscription administrative? La polysémie du mot 'villa' aux VIIIe-Xe siècles et l'assise territoriale des paroisses rurales". Dins *Autour du "village". Établissements humains, finages et communautés rurales*. Université Catholique de Louvain, p. 153-177.
- Rendu, Ch. (2001): "L'estiuada i la gestió del pasturatge de les muntanyes a la Cerdanya medieval". *L'Avenç. Història dels països catalans*, 259, p. 51-53.

- Rendu, Ch. (2003): *La Montagne d'Enveig: Une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Canet.
- Rendu, Ch. (2006): "Transhumance": prélude à l'histoire d'un mot voyageur". Dins *Transhumance et estivage en Occident des origines aux enjeux actuels*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 7-30.
- Retamero, F. (2000): *La contínua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels reges, dels muluk i dels seniores (segles VI-XI)*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Retamero, F. (2003): "Els primers comptes catalans. Els números primerencs del feudalisme". Dins *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. Universitat de València, p. 103-118.
- Retamero, F. (2005a): "Monedas oscuras". *Gaceta Numismática*, 157, p. 3-4.
- Retamero, F. (2005b): "Les mesures de la supervivència". Dins *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. Maó, p. 269-280.
- Retamero, F. (2016): "Coping with Gravity: The Case of Mas L'Agustí (Montseny Mountains, Catalonia, Spain, ca. 15th-18th centuries)". Dins Retamero, F. *et al.*, eds: *Agricultural and Pastoral Landscapes in Pre-Industrial Society: Choices, Stability and Change*. Oxford-Havertown, p. 173-186.
- Retamero, F. & Quesada, M. N. (2024): "Landscapes, settlers, and workforce in colonial Catamarca (Northwestern Argentina, 16th-18th c.). A historical archaeology project". *Front. Environ. Archaeol.* 3:1463835. <https://doi.org/10.3389/fearc.2024.1463835>.
- Retamero, F. *et al.* (2015): "Agricultura en terrasses en espais feudals: els casos del mas l'Agustí (Tagamanent, Vallès oriental) i del solar dels Centelles (Sant Martí de Centelles, Osona). Dins *Actes del IIIr Congrés d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Roda de Ter, p. 188-196.
- Retamero, F. *et al.*, eds. (2016): *Agricultural and Pastoral Landscapes in Pre-Industrial Society: Choices, Stability and Change*. Oxford-Havertown.
- Retamero, F. & Torró, J. (2018): "One conquest, two Worlds: An Introduction". Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th-17th centuries)*. Leiden, p. 1-16.
- Reuter, Y. (1985): "Plunder and Tribute the Carolingian Empire". *Transactions of the Royal Historical Society*, 35, p. 75-94.
- Riera, A. (2004): "La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XI)". *Estudis d'història agrària*, 17, p. 751-764.

- Riera, S. (2005): “Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'alt-medieval a Catalunya: aportacions de la palinologia”. *Cota Zero*, 20, p. 99-107.
- Ríos Saloma M.F. (2011): *La Reconquista: una construcción historiográfica (siglos XVI-XIX)*. Madrid.
- Ríos Saloma, M.F. (2018): “La sacralización de la violencia guerrera en la península Ibérica a la luz de tres fuentes discursivas (siglos XII-XIII)”. Dins *Hombres de religión y guerra: cruzada y guerra santa en la Edad Media peninsular*. [Madrid], p. 135-151.
- Riquer, M. de (2011): *L'arnés del cavaller: armes i armadures catalanes medievals*. Barcelona.
- Riu, M. (1982): “El paper dels castra en la redistribució de l'habitat al comtat d'Osona”. *Ausa*, X, 102-104, p. 401-409.
- Riu, M. (1985): “L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català”. Dins *La formació i expansió del feudalisme català, Estudi General*, 5-6. Universitat de Girona, p. 27-45 + p. 46-47 (Debat).
- Riu, M. & Segret, M. (1986): “Les 'torres' o masies fortificades de la Vall de Lord”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 3, 201-215.
- Rocafiguera, F. (1983): “Cinc documents de Centelles dels segles X i XI”. *Ausa*, XI, 106-107, p. 77-86.
- Rocafiguera, M. de (1995): *Osona ibèrica: el territori dels antics ausetans*, Vic.
- Rocafiguera, M. de (2004): “Els castells medievals, reflex d'una organització territorial més antiga a la comarca d'Osona. Dins *Actes del Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*. Arbúcies, p. 195-204
- Rodón, E. (1957): *El Lenguaje técnico del feudalismo: en el siglo XI en Cataluña, contribución al estudio del latín medieval*. Barcelona.
- Rodríguez-Bernal, F. (1999): “Els vescomtes d'Osona. Dades familiars i gènesi patrimonial d'un llinatge nobiliari pels volts de l'any 1000”. Dins *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del 1r mil. Ienni (Vic-Ripoll, 1999)*, Vic, p. 163-174.
- Rodríguez-Bernal, F. (2000): “La carrera hacia el Sur: la acción de los vizcondes de Osona-Cardona sobre la frontera meridional catalana en el siglo XI”. Dins *Estudios de frontera. Convivencia, defensa y comunicación en la frontera*. Jaén, p. 559-568.
- Rodríguez-Bernal, F. (2006): “Las lógicas nobiliarias de frontera en la Cataluña de los siglos X y XI”. Dins *Homenaje Manuel González Jiménez*. Jaén, p. 621-638.

- Rodríguez-Bernal, F. (2009a). *Els vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través dels seus testaments*. Universitat de Lleida.
- Rodríguez-Bernal, F. (2009b): “Levitas y otros hombres de iglesia en la frontera del Noste peninsular: de Onofré a Umbert Odó (961-1095)”. Dins *Homenaje María Jesús Viguera Molins*. Jaén, p. 751-772.
- Rodríguez-Bernal, F. (2009-2010): “Documents carolingis del castell i terme de Cardona (979-1000)”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 30, p. 11-33.
- Rodríguez-Bernal, F. (2011): “Folc II, vescomte de Cardona, bisbe electe d’Urgell i bisbe de Barcelona (c.1040 - 1099)”. *Paratge*, 24, p. 253-269.
- Rodríguez-Picavea, E. (2001): “La ganadería en la economía de frontera una aproximación al caso de la meseta meridional castellana en los siglos XI-XIV”. Dins *Identidad y representación de la frontera en la España medieval (siglos XI-XIV)*. Madrid, p. 181-204.
- Roig, J. (2009): “Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)”. Dins *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Universidad del País Vasco = Euskal Herriko Unibertsitatea, p. 207-251.
- Roig, J. (2011): “Esglésies rurals de l’Antiguitat tardana i de l’època alt-medieval al territori de Barcelona (segles V al X)”. Dins *Esglésies rurals a Catalunya entre l’Antiguitat i l’Edat Mitjana (segles V-X)*. Bolonya, p. 87-123.
- Roig, J. & Coll, J.M. (2013): “Los palatia altomedievales del Vallès (siglos X-XI): las aportaciones de la arqueología”. Dins *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus (xx.VI-IX)*. Oxford, p. 223-258.
- Rosenwein, B.H. (1989): *To Be the Neighbor of Saint Peter. The Social Meaning of Chluny’s Property (909-1049)*. Cornell University, 1989.
- Rouche, M. (1973): “La faim à l’époque carolingienne. Essai sur quelques types de rations alimentaires”. *Revue historique*, 250, p. 295-320.
- Rovira i Solà, M. (1980-1981): “L’acta de consagració i dotació de l’església del castell de Tona (13 de gener del 889)”. *Quaderns d’Estudis Medievals*, I, p. 25-29.
- Roviró, F.X. (2013): “Les Narracions en el folklore Oral: contes i llegendes”. *Ausa*, 26, 171, p. 134-170. <https://raco.cat/index.php/Ausa/article/view/272784>.
- Royo, V. (2020): “Ganadería e integración del espacio regional: la organización y la gestión de las pasturas en las fronteras de la Corona de Aragón, siglos XII-XIV”. *Historia Agraria. Revista de agricultura e historia rural Historia Agraria*, 80, p. 7-36.

- Rubio, J.P. (2017): “*Apud hispanos lex toletana oblitterata est. Suppressions, oblits i pervivències al voltant del ritu hispànic*”. *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XXV, p. 119-136.
- Ruiz Gómez, V. (2000): “...*pergere in partes Ispanie. Senyors feudals a la conquesta d'al-Andalus: el cas de Berenguer Donnuç*”. *Recerca*, 4, p. 285-296.
<https://www.raco.cat/index.php/Recerca/article/view/27107>
- Ruiz Gómez, V. (2011): *Homines de Terracia: cultura escrita i hegemonia feudal*. Barcelona.
https://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/arxiu_i_gestio_documental/09_publicacions/altres_publicacions/Homines_de_Terracia.pdf
- Sabaté, F. (1997): *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Barcelona.
- Sabaté, F. (2003): “Il mercato della terra in un paese nuovo: Lerida nella seconda metà del XII secolo”. *Rivista di storia dell'agricoltura*, 43/1, p. 57-90.
- Sabaté, F. (2005): “Las tierras nuevas en los condados del Neste peninsular (siglos X-XII)”. *Studia Historia. Historia Medieval*, 23, p. 139-170.
- Sabaté, F. (2007) “Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)”. Dins *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*. Saragossa, p. 47-94.
- Sabaté, F. (2015). “Occuper la frontière du Nord-est péninsulaire (Xe-XIIe siècles)”. Dins *Entre Islam et Chrétienté. La territorialisation des frontières, XIe-XVIe siècle*. Université de Rennes.
- Sabaté, F. (2016): “Changement de frontières et perception de l'alterité en Catalogne (XIIe-XIVe siècle)”. Dins *Annexer? Les déplacements de frontières à la fin du Moyen Âge*. Université de Rennes, p. 21-62.
- Sabaté, F. (2017): “La frontière catalane (Xe-XIIIe siècle): perception, alterité, pouvoir et mémoire”. Dins *Eriger et border diocèses et principautés au Moyen Âge. Limites et frontières*, vol. II. Université de Lille, p. 185-218.
- Sales, J. (2005): “La necròpolis del turó del Prat d'Ori”. *Monografies del Montseny*, 20, p. 165-176.
- Sales, J. (2012): *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía. Topografía, arqueología e historia*. Barcelona.

- Sales, Ll. *et al.* (2021): "Beekeeping in late medieval Europe: A survey of its ecological settings and social impacts". *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 22, p. 275-296. <https://doi.org/10.14198/medieval.19671>
- Salvadó, J. (2009): "El monestir de Sant Benet de Bages a l'alta Segarra occidental: origen i explotació dels seus dominis". *Miscel·lània Cerverina*, 19, p. 23-73.
- Salrach, J.M. (1973): "El Comte Guifré de Besalú i la revolta de 957. Contribució a l'estudi de la noblesa natalana del segle X". *Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, 2, p. 3-36.
- Salrach, J.M. (1978-1981): *El procés de formació nacional de Catalunya. 1/ El domini carolingi a Catalunya*, 2 vols. Barcelona.
- Salrach, J.M. (1991): "Incorporació al domini comtal de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal". Dins *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*. Barcelona, p. 203-211.
- Salrach, J.M. (1995): "El mercado de la tierra en la economía campesina medieval: datos de fuentes catalanas". *Hispania: Revista española de historia*, 55, 191, p. 921-952.
- Salrach, J.M. (2006): "Guillaume et Barcelone: la formation de la Marche Hispanique. Entre histoire et épopée". Dins *Les Guillaume d'Orange (IXe-XIIIe siècles)*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 25-44.
- Salrach, J.M. (2009): "Els Hispani: emigrats hispanogots a Europa (segles VIII-X)". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 20, p. 31-50.
- Salrach, J.M. (2011): "La legitimación del poder condal en los orígenes de Cataluña". Dins *La construcción medieval de la memoria regia*. Universitat de València, p. 21-32.
- Salrach, J.M. (2021): "Catalunya carolíngia and the public nature of the great domain according to legal documents from the 9th and 10th centuries". *Catalan Historical Review*, 14, p. 21-34
- Sancho, M. *et al.* (2019): "Santa Cecília de Els Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Lleida): Un monasterio de montaña entre la Antigüedad Tardía y la Temprana Edad Media". Dins *Tarraco Biennal. Actes 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica: el cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives*. Tarragona, p. 225-234.
- Sancho, M. & Miró-Tuset, C. (2025): "Sal para los rebaños: explotación salinera y consumo ganadero en la Cataluña medieval (s. IX-XII)". *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, 16/I, p. 77-105.

- Sans i Travé, J.M. (1977): “Alguns aspectes de l'establiment dels templers a Catalunya: Barberà”. *Quaderns d'història tarraconense*, 1, p. 9-58.
- Sans i Travé, J.M. (2011): “Els ordes militars a catalunya”. *Catalan Historical Review*, 4, p. 201-225.
- Santinelli, E. (2003): *Des femmes éplorées ? Les veuves dans la société aristocratique du Haut Moyen Âge*. Villeneuve d'Ascq.
- Schneider, J. (2018): *Places of Power in the Realm of Louis the Pious. International Medieval Congress*. Leeds. <https://hal-unilim.archives-ouvertes.fr/hal-00765058/document>.
- Schroeder, N. (2010): “*In locis vaste solitudinis*. Réprésenter l'environnement au Haut Moyen Âge: l'exemple de la Haute Ardenne (Belgique au VIIIe siècle)”. *Le Moyen Âge*, 1/CXVI, p. 9-35.
- Sempere, V.F. (2004): “Els Centelles, senyors de Nules, i Comtes d'Oliva”. *Cabdells: revista d'investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusech*, 4, p. 73-92.
- Sénac, Ph. (2013): “Au nord d'al-Andalus: la conquête de la Narbonnaise et de la Tarraconaise (VIIIe siècle). Dans *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus (s. VI-IX)*. Oxford, p. 122-132.
- Sénac, Ph. (2019): “Les frontières de l'Espagne médiévale et l'historiographie française”. Dans *Las fronteras en la edad media hispánica, siglos XIII-XVI*. Universidad de Sevilla, p. 79-100.
- Sénac, Ph. & Laliena, C. (2020): *Barbastro. Guerra Santa y Yihad en la España medieval*. Madrid.
- Sendra, P. (1999): “Formació del primer patrimoni de la Canonica de Sant Tomas de Riudeperes (Osona) al llarg del segle XI”. Dans *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps*. Vic, p. 763-781.
- Serra, A. (2012): “Excavació de la vila i domus de Todonyà (Masies de Voltregà, Osona)”. *Quaderns Agraris*, 32, 111-124.
- Serra, R. (2023): “Conquesta, duel i revolta: La destitució del comte Berà i la revolta d'Ayshûn (820-827)”. *Ausa*, XXX, 190, p. 589-600.
- Schwineköper, B. (1977): “Cum aquis aquarumve decursibus”. Dans *Zu den Pertinenzformeln der Herrscherurkunden bis zur Zeit Ottos I*. Sigmaringen, p. 22-56.
- Shideler, J.C. (1987): *Els Montcada. Una família de nobles catalans a l'Edat Mitjana (1000-1230)*. Barcelona.

- Sigaut, F. (1977): *L'Agriculture et le feu. Rôle et place du feu dans les techniques de préparation du champ de l'ancienne agriculture*. París.
- Sirot, É. (2007). *Noble et forte maison. L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales, du milieu du XIIe au début du XVIe siècle*. París.
- Smith, J. (2005): *Europe after Rome. A new cultural history, 500-1000*, Oxford University.
- Solà, F. (1955): *El monestir de Sant Benet de Bages*. Manresa.
- Soler, J. (2003): "El territori d'Ègara, des de la seu episcopal fins al castrum Terracense (segles V-X). Alguns residus antics en la toponímia alt-medieval". *Terme*, 18, p. 59-95.
- Soler Molina, A. (2020a): "Notícia de Carroccio de Costa (Carròs): pirata, cavaller, almirall, senyor de Rebollet i fundador d'Oliva". *Cabdells: Revista d'investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusech*, 15, p. 25-51.
- Soler Molina, A. (2020b): *Intervenció senyorial i transformacions locals a la baronia de Rebollet-comtat d'Oliva (segles XIII-XVI). Els Carròs i els Centelles*. Tesi doctoral. Universitat de València. [En línia] <http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/115561>
- Somerville, R. (1974): "The Council of Clermont (1095) and Latin Christian Society". *Archivum Historiae Pontificiae*, 12, p. 55-90.
- Sousa, S. R. Vieira de (1018). "Poder e arquitectura urbana: a casa-torre no Porto Medieval". Dins *Espaços e Poderes na Europa Urbana Medieval*. Castelo de Vide, p.253-264.
- SSTT CC (2014): "La Caseta de les Comes (Sant Martí de Centelles, Osona). Dins *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Centra*. Vic, p. 326.
- Subiranas, C. & Vila, G. (2009): "Sant Benet de Bages. Evolució arquitectònica del monestir a partir de les dades arqueològiques". *Tribuna d'arqueologia*, 2009, p. 55-79.
- Suñé, J. (2016): "Indicios de participación dimmí o muladí en los asedios carolingios a Tortosa (804/806-809)". *Anuario de Estudios Medievales*, 46/2, p. 975-1008.
- Sureda, M. (2008): "Hagiografia i territori. La muntanya de Sant Julià de Ramis i Sant Carlemany". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIX, p. 543-559.
- Tabacco, G. (1966): *I liberi del re nell'Italia carolingia e post-carolingia*. Spoleto.
- Taylor, N.L. (2001): "Testamentary Publication and Proof and the Afterlife of Ancient Probate Procedure in Carolingian Septimania". Dins *Proceedings of the Tenth International Conference on Medieval Canon Law*. Ciutat del Vaticà, p. 767-780.
- Terrado, J. (2011): "El llatí vallum en la toponímia catalana i hispànica". Dins *De noms i de llocs: miscel·lània d'homenatge a Albert Manent i Segimon*. Tarragona, p. 451-461.

- Thompson, J. W. (1935): *The dissolution of the Carolingian fisc in the ninth century*. Berkeley University.
- Thompson, E.P. (1976): “The Grid of Inheritance: a Comment”. Dins *Family and Inheritance; Rural Society in Western Europe, 1200-1800*. Cambridge University, p. 328-360.
- Tischler, M. (2019a): “Using the Carolingian Past in a Society of Transformation: The Case of Early Medieval Septimania/Catalonia in the Long Tenth Century (900-1050)”. *Medieval Worlds*, 10, p. 72-86.
- Tischler, M. (2019b): “How Carolingian was Early Medieval Catalonia?”. Dins *Using and Not Using the Past after the Carolingian Empire, c. 900–c. 1050 (Remembering the Medieval and Early Modern Worlds)*. Londres, p. 111-133.
- To, Ll. (1995): “Antroponimia de los condados catalanes: Barcelona, Girona y Osona, siglos X-XII”. Dins *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispanocristianos en los siglos IX a XIII*. Universidad de Valladolid, p. 371-394.
- To, Ll. (2000): “Un Obispo del año mil Oliba de Vic”. *Codex aquilarensis: Cuadernos de investigación del Monasterio de Santa María la Real*, 16, p. 65-88.
- To, Ll. (2002): “Fief, baylie et tutelle: autour des rapports entre parenté et vassalité dans la noblesse catalane (XIe-XIIIe siècles)”. Dins *Fiefs et féodalité dans l'Europe méridionale*. Université de Toulouse-Le Mirail, p. 419-441.
- To, Ll. (2005): “Foundations monastiques et mémoire familiale en Catalogne (IX-XIe siècle). Dins *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au haut Moyen Âge*. Roma, p. 293-329.
- To, Ll. (2013): “Monjos i colonització agrícolaels orígens del monestir de Sant Esteve de Banyoles”. Dins *Monestirs i territori: 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*. Banyoles, p. 55-77.
- Torres, J. et al. (2000): *Els Camins Ramaders del Lluçanès*. Lluçà.
- Torró, J. (1999): *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. Universitat de València.
- Torró, J. (2001): “Viure del botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic”. *Recerques: Història, economia i cultura*, 43, p. 5-32.
- Torró, J. (2005): “Partners-in-arms. Medieval military associations: from the Iberian *cabalgada* to the American *entrada*”. Dins *Al-Andalus to the Americas (13th-17th Centuries): Destruction and construction of societies*. Leiden, p. 19-77.

- Torró, J. (2008): “Colonizaciones y colonialismo medievales. La experiencia catalano-aragonesa y su contexto”. Dins *De Tartessos a Manila: Siete estudios coloniales y poscoloniales*. Universitat de València, p. 91-118.
- Torró, J. (2012): “Les Regions orientales d’al-Àndalus abans de la conquesta catalanoaragonesa. Una visió general”. *Catalan Historical Review*, 5, p. 143-57, <https://raco.cat/index.php/CatalanHistoricalReview/article/view/265181>.
- Torró, J. (2018): “Partners-in-arms: Medieval military associations, from the Iberian cabalgada to the American entrada”. Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th-17th Centuries): Destruction and construction of societies*. Leiden. p. 19-77.
- Torró, J. (2019): “Paisajes de frontera: conquistas cristianas y transformaciones agrarias (siglos XII al XIV)”. *Edad Media. Revista de Historia*, 20, p. 13-46.
- Torró, J. (2021): “La frontière médiévale comme processus d’appropriation. Quelques considérations concernant le cas ibérique au XIIIe siècle:cuadrilleros, almonedas, suertes”. Dins *Frontières spatiales, frontières sociales au Moyen Âge*. Université de Paris-La Sorbonne [Open Edition]. <https://roderic.uv.es/rest/api/core/bitstreams/c54374de-09e6-444c-9cff-dc9c491a66c1/content>
- Torró, J. (2024): “*Extrahere cequiam*: Irrigation Canal Building and Agricultural Hydraulics in the Crown of Aragon (1170-1300)”. Dins *Building and Economic Growth in Southern Europe (1050–1300)*, 79-100. Turnhout, p. 79-100.
- Torró, J. & Guinot, E. (2012): “Introducción. ¿Existe una hidráulica agraria "feudal"?”. Dins *Hidráulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios*. Universitat de València, p. 9-20.
- Toubert, P. (2004): *L’Europe dans sa première croissance. De Charlemagne à l’an mil*, París.
- Trillo, C. (2004): *Agua, tierra y hombres en Al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*. Universidad de Granada.
- Udina, F. (1959): “El "Fillolatge", institución jurídico-familiar”. *Anuario de historia del derecho español*, 29, p. 541-544.
- Udina, A. (1992): “Padrins i fillols a la Catalunya altomedieval. aportació al l'estudi del parentiu artificial”. *Medievalia*, 9, p. 237-254.
- Udina, A. (1994): “*Mitto in Baiolia*: Les solidaritats familiars i feudals a la Catalunya medieval (s. X-XII). *Medievalia*, 11, p. 63-78

- Udina, A. (1995): “La adveración sacramental del testamento en la Catalunya altomedieval”. *Medievalia*, 12, p. 51-64.
- Utrilla, J.F. (2007): “Conquista, Guerra Santa y Territorialidad en el Reino de Aragón: Hacia La Construcción De Un Nuevo Orden Feudal (1064-1194)”. Dins *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII: de la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*. Zaragoza, p. 95-128.
- Valsalobre, P. (2003): “Una cort “Ferraresa” a València: els Centelles, Ariosto i un programa de substitució de la tradició literària autòctona”. *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 34, p. 171-194.
- Velázquez, I. (1989): “Las pizarras visigoda. Edición crítica y estudio”. *Antigüedad y cristianismo: Monografías históricas sobre la Antigüedad tardía*, 6, P. 1-829.
- Veracini, (2013): “‘Settler Colonialism’: Career of a Concept”. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 41, 2, p. 313-333.
- Veracini, L. (2014): “Understanding Colonialism and Settler Colonialism as Distinct formations”. *Interventions*, 16:5, p. 615-633.
- Verbruggen, J.F. (1950): “Note sur le sens des mots castrum, castellum, et quelques autres expressions qui désignent des fortifications”. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 28-1, p. 147-155.
- Vergés, O. (2014-2015): “De la guerra territorial a la guerra religiosa. Els contactes transpirinencs entre Urgell i Roma i l'arribada de la idea de croada al món urgellenc del segle XI”. *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, 27, p. 99-111.
- Vergés, O. (2016): *Urgell a la fi del primer mil·leni. Els anys del comte Ermengol i del bisbe Sal·la (980-1010)*. La Seu d'Urgell.
- Viciano, P. (2000): “L'edat mitjana en la crònica de Gaspar Escolano”. *Recerques*, 40, p. 135-150.
- Vidal, J. C. (2023): “La Revolta d'Aissó (826-827): Causes I Resultats Probables”. *Ausa*, 30, 190, p. 601-626.
- Vigil-Escalera, A. & Tejerizo, C. (2014): “Asentamientos fortificados altomedievales en la Meseta: algunas distorsiones historiográficas”. Dins *Fortificaciones en la tardoantigüedad: élites y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*. Madrid, p. 229-246.
- Viladrich, M. (2013): “La transferencia de términos fiscales islámicos de oriente a occidente: tasq y tascha/tasca en Catalunya Vella y Septimania durante la primera

organizacion emiral omeya”. Dins *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensió material de dominació fiscal en al-Andalus (xx.VI-IX)*. Oxford, p. 43-55.

Vilaginés, J. (2001): *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*. Barcelona.

Vilaginés, J. (2014): “Aproximació a la petita noblesa dels segles X al XII”. *Quaderns de les Assemblies d'Estudi*, 1, 45-64.

Vilamala, J.V. (2005): “L'organització del territori diocesà. La divisió administrativa del bisbat de Vic i la seva evolució històrica”. *Ausa*, XXII, 156, p. 137-191.

Villar, S. & García, M. (2017): “La ganadería en el País Vasco entre los siglos VI y X: evidencia zooarqueológica”. Dins *Ganadería y Arqueología Medieval*. Granada, p. 57-71.

Virgili, A. (1984): “La qüestió de Tarraqüna abans de la conquesta catalana”. *Quaderns d'història tarraconense*, 4, p. 7-36.

Virgili, A. (1997): “Acerca del Quinto Templario. La Orden del Temple y los condes de Barcelona en la conquista de al-Andalus”. *Anuario de Estudios Medievales*, 27, 2, p. 775-802.

Virgili, A. (2001a): *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Universitat de València & Universitat Autònoma de Barcelona.

Virgili, A. (2001b): “Conqueridors i colons a la frontera: Tortosa, 1148-1212”. *Recerques: Història, economia i cultura*, 43, p. 47-76.

Virgili, A. (2003): “Els conqueridors de mitjan segle XII: com aprenen a ser-ho”. Dins *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. Universitat de València, p. 253-202.

Virgili, A. (2004): “Dues Catalunyes? Els primers impulsos de la conquesta feudal”. *L'Avenç*, 290, p. 30-34.

Virgili, A. (2007): “Les conquestes catalanes del segle XII i els repartiments”. Dins *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó: (segles XII-XIII)*. Universitat de València, p. 51-74.

Virgili, A. (2010): “Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova”. *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXI, p. 77-102.

Virgili, A. (2011): “Els aragonesos en la conquesta del Baix Ebre (1148-1212)”. *Recerques*, 62, p. 37-38.

Virgili, A. (2018a): “Campesinos y renta feudal en una sociedad colonial en construcción.

- La región de Tortosa (1148-1212)". *En la España medieval*, 41, p. 23-48.
- Virgili, A. (2018b): "War and booty as incentives for emigration: Tortosa and al-Andalus (12th-13th Centuries)". Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th-17th Centuries): Destruction and construction of societies*. Leiden, p. 103-129.
- Virgili, a. (2019): "Els primers processos de colonització agrària del prat de Tortosa: l'Aldea (segles XII-XIII)". *Afers: fulls de recerca i pensament*, 34, p. 453-478.
- Virgili, A. (2020): "Conquista feudal y transformaciones agrarias: colonización agrícola y ganadería en el prado de Tortosa, siglos XII-XIII". *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 81, p. 165-194.
- Watson, A.M. (1997): "La conquista islámica y los nuevos cultivos de Al-Andalus". Dins *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo: del Imperio Romano a nuestros días*. Madrid, p. 111-124
- Werner, F. (1980): "Missus-Marchio-Comes: entre l'administration centrale et l'administration locale de l'empire carolingienne". Dins *Histoire Comparée de l'Administration (IVe -XVIIIe Siècle)*. Múnic, p. 191-239.
- Wickham, Ch, (1987): "Vendite di terra e mercato della terra in Toscana nel secolo XI". *Quaderni Storici*, 22, 65 (2), p. 355-377.
- Wickham, Ch. (1988): *The Mountains and the City. The Tuscan Appennines in the Early Middle Ages*. Oxford University.
- Wickham, Ch. (1994): "Pastoralism and underdevelopment in the early Middle Ages". Dins *Land and Power. Studies in Italian and European Social History, 400-1200*. Roma, p. 121-154.
- Wickham, Ch. (2000): *Legge, pratiche e conflitti: tribunali e risoluzione delle dispute nella Toscana del XII secolo*. Roma.
- Wickham, Ch. (2002): "Asentamientos rurales en el Mediterráneo occidental en la Alta Edad Media". Dins *Asentamientos Rurales y Territorio en el Mediterráneo Medieval*. Granada, p. 11-29.
- Wickham, Ch. (2005): *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford University.
- Wickham, CH. (2009): *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*. Londres.
- Wickham, Ch. (2016): "Popular revolts in Europe, 600-1200". *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*. Londres-Nova York. p. 155-167.
- Wickham, Ch. (2020): *Las formas del feudalismo*. Universitat de València.

- Wolfe, P. (2006): "Settler colonialism and the elimination of the native". *Journal of Genocide Research*, 8 (4), p. 387-409.
- Wood, M. (1986): *Domesday: A Search for the Roots of England*. Londres.
- Wood, I. (2010): "Ideas of mission in the carolingian world". Dins *Le monde carolingien: bilan, perspectives, champs de recherches. Actes du colloque international de Poitiers*. Turnhout, 2004, p. 183-198.
- Zaroff, R. (1998): "Germanisation of the land between the Elbe-Saale and the Oder rivers. Colonisation or assimilation?". *Proceedings of The University of Queensland History Research Group*, 9, p. 1-19.
- Zimmermann, M. (1982): "Un formulaire du Xème siècle conservé à Ripoll". *Faventia*, 4/2, p. 25-86.
- Zimmermann, M. (1990): "Les débuts de la «révolution anthroponymique» en Catalogne (Xe-XIIe siècles)". *Annales du Midi*, 102, p. 298-308.
- Zimmermann, M. (1993): "Le rôle de la frontière dans la formation de la Catalogne (IX-XIIème siècle)". Dins *Aragón en la Edad Media: sesiones de trabajo*. Universidad de Zaragoza, p. 7-29.
- Zimmermann, M. (2003): *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*. Madrid.
- Zimmermann, M. (2009): "Sur la terre comme au ciel: la paix chrétienne. Oliba (1008-1046), pacificateur et guide des âmes". Dins *Le monde d'Oliba. Arts et culture en Catalogne et en Occident*. Codalet, p. 7-38.
- Zimmermann, M. (2023): *Naixement de Catalunya (segles VIII-XII)*. Barcelona.

LLISTA DE FOTOGRAFIES.

FOTO 1. Sant Martí de Centelles: conjunt parroquial i castell.

FOTO 2. Vista cap al nord des del castell de Centelles.

FOTO 3. Vista cap al sud des del castell de Centelles.

FOTO 4. El jaciment de l'Esquerda de Roda de Ter.

FOTO 5. El *castellet* de Múnter.

FOTO 6. El pont de l'Abella (segle XVIII) i el camí antic i medieval.

FOTO 7. El camí ral del Congost vorejant Pujolric per l'est.

FOTO 8. Aiguafreda de Dalt al peu dels cingles de les Queredes.

FOTO 9. Sant Julià de Valldaneu al final de l'excavació arqueològica.

FOTO 10. El castell de Tona i l'església parroquial de Sant Andreu,p.

FOTO 11. El dos recintes del castell de Centelles, mirant cap a l'est.

FOTO 12. Les terrasses de les Costes del castell de Centelles.

FOTO 13. Sant Pere de Valldaneu, presidint la vall del mateix nom.

FOTO 14. Els Cingles de Bertí, L'Abella i Valldaneu des de la *via pecoraria*.

FOTO 15. Obertures i paraments romànics a la base del campanar de Sant Martí.

FOTO 16. Turó amb els vestigis de Santa Maria de Vilarestau.

FOTO 17. El castell de Centelles i la vall de Codina Mala des del nord.

FOTO 18. La rodalia de la casa forta de Centelles.

FOTO 19. La casa forta de Vinyoles.

FOTO 20. La casa forta d'Ollic.

FOTO 21. Sant Pau de Gèmenes.

FOTO 22. Les ruïnes envaïdes per la vegetació de Santa Maria Savall.

FOTO 23. La casa forta de Bertí o del Clascar.

FOTO 24. El molí fortificat de la Torre de Centelles.

FOTO 25. La torre de la casa forta de Blancafort.

FOTO 26. La casa forta d'Esparreguera.

FOTO 27. Gravat del castell de Centelles.

FOTO 28. La capella de Santa Maria del castell.

FOTO 29. La torre de Burjassénia.

FOTO 30. El Prat Narbonès mirant cap a l'est.

FOTO 31. Pedra salera al Pla de la Calma.

FOTO 32. Ramat d'ovelles a la casa forta de Rosanes.

FOTO 33. El Puigsagordi des de Riucerdà.

FOTO 34. L'emplaçament de Riucerdà des del Puigsagordi.

FOTO 35. El camí empedrat de Santa Coloma a Riucerdà

FOTO 36. Els assentaments cerdans de les Costes de Centelles.

FOTO 37 Ramat d'ovelles al Pla de la Garga.

FOTO 38. El veïnat de Sant Esteve de Múnter.

FOTO 39. El camí del mas Cerdà Sobirà al castell.

FOTO 40. El camí de Sant Martí de Centelles al castell amb l'emplaçament.

FOTO 41. La rodalia de Sant Martí de Centelles.

FOTO 42. La rodalia de Sant Martí de Centelles.

FOTO 43. Vestigis de l'era monumental a l'emplaçament de la *domus* de Centelles.

FOTO 44. La coromina de Centelles vista de la Coma del Bosc.

FOTO 45. La Font de Centelles als peus de l'era de la casa forta.

FOTO 46. El mas Comes. Al fons, l'actual mas Cerdà i la rodalia de *ipso Cerdano*.

FOTO 47. La Font Boja.

FOTO 48 La rodalia de Sant Martí de Centelles.

FOTO 49. Els assentaments del Pla de la Garga.

FOTO 50. Vestigis de l'església romànica de Santa Maria de Vilarestau.

FOTO 51. Sant Pere de Valldaneu.

FOTO 52. El veïnat de Santa Maria de Tona.

FOTO 53. El molí abans dit Borrell.

FOTO 54. El Molí de Baix de Vallcàrquera.

FOTO 55. El molí de Can Xicola.

FOTO 56. Bassa i cup del molí de Can Xicola.

FOTO 57. Vestigis del canal entre els molins de Can Xicola i Can Xerapi

FOTO 58. Carcabà del molí de Can Xerapi.

LLISTA DE GRÀFICS.

- GRÀFIC 1. Primers esments de castells termenats fins a l'any 1000.
- GRÀFIC 2. Consagracions i esments de parròquies per episcopats fins a l'any 1000.
- GRÀFIC 3. Genealogia dels Centelles: de Sal·la a Gilabert Isarn.
- GRÀFIC 4. Genealogia dels Centelles: de Gilabert Isarn a Gilabert Guadall.
- GRÀFIC 5. Genealogia dels senyors de Múnter
- GRÀFIC 6: Genealogia dels Casoles.
- GRÀFIC 7. Consagracions i esments de parròquies (1010-1100).
- GRÀFIC 8. Genealogia dels Centelles: de Gilabert Guadall de Centelles a Bernat (III)
- GRÀFIC 9. Genealogia dels Centelles: Ramon de Centelles.
- GRÀFIC 10. El sistema hidràulic del nucli del domini.
- GRÀFIC 11. Compres (%) dels bisbes de Vic a la villa Terradas (892-947)
- GRÀFIC 12. Els caps de casa de Riucerdà l'any 1065.
- GRÀFIC 13. Esments d'aprisions i ruptures, en termes absoluts
- GRÀFIC 14. Esments d'aprisions i ruptures, en termes relatius
- GRÀFIC 15. *Proprietates* (%) tingudes per aprisió/ruptura (segles IX-X)
- GRÀFIC 16. Afrontacions (%) de les stirpes osonenques (887-985)
- GRÀFIC 17. Alienacions de *proprietates* (%) tinguts per aprisió/ruptura (881-920)
- GRÀFIC 18. Localització de *proprietates* (%) tingudes per aprisió/ruptura i alienats entre particulars.
- GRÀFIC 19. Genealogia general dels Centelles.

LLISTA DE MAPES.

- MAPA 1. La zona geogràfica de la recerca.
- MAPA 2. Delimitació de la Plana de Vic als segles XI-XII.
- MAPA 3. La revolta d'Aissó.
- MAPA 4. La frontera carolíngia a la Catalunya Central.
- MAPA 5. Els territoris tradicionals anteriors a la conquesta comtal.
- MAPA 6. Castells abans dels castra a l'Alt Congost.
- MAPA 7. Els castells termenats.
- MAPA 8. Les vendes als bisbes de Vic.
- MAPA 9. Les donacions a la catedral de Vic al segle X.
- MAPA 10. El castell de Sant Esteve.
- MAPA 11. Primers esments de les parròquies de l'Alt Congost (segles IX-XII).
- MAPA 12. L'altiplà de Tona l'any 888.
- MAPA 13. Els vilars de l'Alt Congost l'any 898.
- MAPA 14. El domini comtal inicial.
- MAPA 15. Els blocs patrimonials de Guadamir, Hugó i Unifred.
- MAPA 16. El nucli del domini de Centelles.
- MAPA 17. El terme del castell de Sant Esteve / Centelles.
- MAPA 18. Les cases fortes dels Centelles.
- MAPA 19. El Prat de Gurb o de Vic.
- MAPA 20. El Prat Narbonès.
- MAPA 21. Els assentaments cerdans d'Osona.
- MAPA 22. L'alou de Cerdans del levita Guadamir.
- MAPA 23. L'assentament de Riucerdà.
- MAPA 24. Els dos nuclis de Múnter al segle X.
- MAPA 25. El nucli del domini: la casa forta i la coromina de Centelles.
- MAPA 26. Nous assentaments entre vilars preexistents al Pla de la Garga.
- MAPA 27. El vilar de Daniel (segles IX-X)
- MAPA 28. La sagrera de Santa Coloma cap a 1190.
- MAPA 29. Els molins dels Centelles.

SUMARI.

Agraïments.	p. 1
0. INTRODUCCIÓ.	p. 2
0.1. Marc teòric.	p. 4
0.2. Objectius.	p. 11
0.3. Hipòtesis.	p. 15
0.4. Metodologia.	p. 17
0.5. El territori.	p. 22
0.5.1. Semblança geogràfica.	p. 22
0.5.2. La tradició historiogràfica.	p. 29
1. LA CONQUESTA D'OSONA.	p. 34
1.1. Osona en el moment de la conquesta comtal.	p. 34
1.1.1. La revolta dita d'Aissó i el final del domini carolingi.	p. 34
1.1.2. Vestigis de la frontera carolíngia.	p. 50
1.1.3. Castells abans dels <i>castra</i> .	p. 59
1.1.4. Esglésies i esglésies poblades.	p. 66
1.1.5. Els marcs d'enquadrament anteriors a la conquesta comtal.	p. 70
1.1.6. L'Alt Congost just abans de la conquesta comtal.	p. 78
1.1.6a Les fortificacions	p. 78
1.1.6b Les esglésies	p. 85
1.2. La conquesta comtal.	p. 92
1.2.1. L'aprisió del comitatus i la concreció territorial del comtat.	p. 92
1.2.2. La restauració del bisbat d'Osona.	p. 95
1.2.3. La primera xarxa castral.	p. 97
1.2.4. Els inicis de la parroquialització.	p.103
1.2.5. L'encastellament de l'Alt Congost.	p.118
1.2.6. La parroquialització de l'Alt Congost.	p.127
Discussió de resultats i conclusió parcial.	p.140
2. LA GESTIÓ DE LA CONQUESTA.	p.150
2.1. El domini comtal primerenc.	p.150

2.1.1. El palau del camí oveller de Tagamanent.	p.154
2.2. Els gestors de la conquesta: les nissagues vicarials.	p.151
2.2.1. Els vicaris osonencs.	p.159
2.2.1a El vicari Sal·la.	p.169
2.2.2. Els levites de les nissagues vicarials.	p.157
2.2.2a. El levita Guadamir, fill del vicari Sal·la	p.173
2.2.3. Els jutges de les nissagues vicarials.	p.176
2.2.3a. El jutge Guifré, gendre del vicari Sal·la.	p.178
2.3. Cavalls i armes: una aristocràcia guerrera	p.180
2.4. El “gresol nobiliari” del vicari Sal·la a l’Alt Congost.	p.185
2.4.1. Gilabert, fill del vicari Isarn.	p.188
2.4.2. De Gilabert Isarn al topollinatge dels Centelles.	p.200
2.4.3. El problema de Guadall i Dispòsia, senyors de Múnter.	p.207
Discussió de resultats i conclusió parcial.	p.210
3. DE FRONTERA A REREPAÍS FEUDAL.	p.217
3.1. De l’alou militar al feu.	p.217
3.1.1. El domini alodial del nucli del domini de Centelles.	p.229
3.1.2. Les aliances electives dels Centelles: les fortaleses comtals del Maresme.	p.240
3.1.2a. El problema de Vidià, germà de Bernat de Centelles.	p.244
3.1.3. Les aliances electives dels Centelles: entre els vescomtes d’Osona i els Montcada.	p.248
3.1.4. Guadall Gilabert i Ramon Bermon de Taradell.	p.254
3.1.5. La xarxa aristocràtica pròpia dels Centelles.	p.254
3.1.4a. La formació de la nissaga de Casoles.	p.262
3.1.5b. La relació amb la prole de Jofred	p.272
3.2. De les torres alodials a les cases fortes feudals.	p.275
3.2.1. Les cases fortes dels Centelles.	p.281
3.2.1a. La <i>domus</i> de Centelles.	p.281
3.2.1b. La <i>domus</i> de Vinyoles.	p.280
3.2.1c. La <i>domus</i> d’Ollic.	p.286
3.2.1d. La <i>domus</i> de Gèmenes.	p.288
3.2.1e. La <i>domus</i> de Casoles.	p.290
3.2.1f. La <i>domus</i> de Bertí o del Clascar.	p.292

3.2.1g. La <i>domus</i> de la Torre de Centelles.	p.293
3.2.1h. La <i>domus</i> de Blancafort.	p.294
3.2.1i. La <i>domus</i> d'Esparreguera.	p.296
3.2.2. Canvis antics accelerats per la guerra.	p.298
3.3. La Reforma papal: el final de l'era heroica del bisbat d'Osona.	p.304
3.3.1. La represa de la parroquialització.	p.308
3.3.2. L'ofensiva episcopal pel control de temples i rendes eclesiàstiques.	p.309
3.3.3 Les nissagues aristocràtiques davant de la Reforma papal.	p.319
3.3.3a. La guerra dels Gurb.	p.320
3.3.3b. La col·laboració interessada dels Muntanyola-Montcada.	p.325
3.3.3c. Els vescomtes posen distància.	p.327
3.4. La Reforma papal al nucli del domini de Centelles: defensa i adaptació.	p.329
3.5. Les noves fronteres: de la marca extrema osonenca a Tortosa.	p.347
3.5.1. Els primers Centelles a la marca extrema.	p.353
3.5.2. Ramon de Centelles a Tortosa.	p.355
Discussió de resultats i conclusió parcial.	p.365
4. L'EXPERIÈNCIA D'ASSENTAR COLONS.	p.373
4.1. Traces dels <i>hispani</i> a Osona.	p.373
4.2. Colons a recer de la conquesta comtal.	p.379
4.2.1. Un desert que no ho era: Vallfogona de Ripollès.	p.379
4.2.2. Narbonesos als prats de Vic.	p.388
4.2.3. La colonització dirigida: els assentaments cerdans.	p.398
4.3. L'alou de Cerdans, pilar del nucli del domini de Centelles.	p.408
Discussió de resultats i conclusió parcial.	p.428
5. EL DOMINI DE LA PAGESIA LLIURE.	p.439
5.1. El vilar, assentament pagès bàsic en el moment de la conquesta.	p.439
5.1.1. <i>Sentelias</i> : de vilar a centre del domini de Centelles.	p.446
5.2. Mercat de la terra i desposseïció pagesa	p.467
5.2.1. La venda de Riucerdà: la captura dels colons cerdans.	p.484
5.2.2. El domini de la mòlta: els molins dels Centelles	p.486
Discussió de resultats i conclusió parcial.	p.492

6. DE L'APROPIACIÓ A LA TRANSFORMACIÓ DE L'ESPAI RURAL.	p.502
6.1. L'assalt als erms.	p.502
6.1.1. De la pastura extensiva al mosaic agrícola de la Plana de Vic.	p.518
6.1.2. Vinyes entre vilars i nous assentaments al Pla de la Garga.	p.523
6.1.3. Els masos de Valldaneu.	p.535
6.2. La concentració residencial: l'ensagrerament.	p.546
6.2.1. La sagrera de Santa Coloma.	p.552
6.3. Una transformació tardana: els molins de Vallcàrquera.	p.563
Discussió de resultats i conclusió parcial.	p.576
7. EL RELAT PROVIDENCIAL DE LA CONQUESTA.	p.581
7.1. La sanció divina del <i>comitatus</i> d'Osona	p.581
7.2. Vicaris a la recerca de la sacralitat: l'espectacle de Sant Benet de Bages.	p.585
7.3. De cristians invisibles, pagans i cristians perversos.	p.592
7.4. Els orígens llegendaris dels Centelles.	p.601
Discussió de resultats i conclusió parcial.	p.605
CONCLUSIÓ GENERAL.	p.611
APÈNDIX DOCUMENTAL.	p.627
BIBLIOGRAFIA CITADA.	p.647
LLISTA DE FOTOGRAFIES.	p.699
LLISTA DE GRÀFICS.	p.701
LLISTA DE MAPES.	p.702

As for ourselves there is left remaining
Our honour at least,
And a reasonable chance of retaining
Our faculties to the last.

WH.Auden
Let History Be My Judge.